СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
основана 1892 године

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

МОМЧИЛО СПРЕМИЋ

ДЕСПОТ ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА

БЕОГРАД
1994

Објављивање ове књиге

помогли су:

СЛАВИЈА БАНКА Д.Д.
Банка ваше породице

Његово Преосвештенство епископ шабачко-ваљевски
господин Лаврентије

др Милан Симић
и
др Јован Драгишић

Сени мога оца

Само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непрелазним зидом заувек одвојена од садашњице.

Иво Андрић

УВОД

Историја Србије у време деспота Ђурђа Бранковића јесте драма пропасти српске средњовековне државе. Свака пропаст је трагична, поготову државна, јер је и општа и појединачна. Рвање с Турцима трајало је око сто година и довело српски народ на ивицу опстанка. Ношен ширењем ислама, освајач са Истока наметнуо је верски рат, доневши у европску средину увек привлачну негацију претходног друштва. Срби и остали балкански народи нашли су се пред најтежим испитом средњега века. На томе испиту пали су хиљадугодишње Византијско царство, бугарска држава и Српска деспотовина, дакле, сви балкански народи који су имали самосталне државе. Срби су већ били народ са дугом државно-правном традицијом, изграђеном под двестогодишњом владавином светородне династије Немањића, чији су представници, средином XIV века, примили царску круну. Онда је почело стрмоглаво пропадање, а његов епилог била је владавина деспота Ђурђа, коме је судбина доделила да гледа само рушење и пропаст. У тој катаклизми, најтежој од досељавања на Балканско полуострво, показале су се неке особине Срба. Мада су остали привржени источнохришћанској вери и цивилизацији, примили су плодотворне утицаје западноевропске привреде и борили се против муслиманске најезде све док нису пропали. До тог света XV века, сатканог од безброј појединачних судбина и пуно емоција, тешко је допрети, због малобројности и природе извора.

Српски извори су крајње фрагментарни, а састоје се од нешто повеља, житија, записа и натписа, родослова и летописа. Писани у стереотипним облицима, понекад чак фарисејски, далеко су од живота и свега онога што нас данас највише занима. Многобројнији су страни подаци, али, пошто се односе на пословање дошљака у Србији, крајње су једнострани. Најбројнији су дубровачки латински извори, којих има више него свих осталих заједно. Током дугогодишњег рада у Дубровачком архиву, прегледали смо и искористили све што се односи на Српску деспотовину од 1427. до 1459. године. То су дипломатички извори, прве руке, који садрже вредне податке за привредну, али и поли-

тичку, друштвену и сваку другу историју. Сакупили смо огромну грађу, из свих серија, које броје неколико стотина томова, настојећи да је искористимо до краја, поготову што је, у огромној већини, необјављена, а за њено архивско коришћење потребна су разна, пре свега, палеографска знања. Поред дубровачке, користили смо грађу из Државног архива у Венецији, која се углавном односи на српско-млетачке односе у Зети. Вредне податке садрже угарски објављени извори, када су у питању дипломатички, знатно различити од медитеранских. Ту су и угарски наративни састави, па чак и пољски, настали углавном после смрти деспота Ђурђа. Значајна обавештења пружа римски, милански, флорентински и напуљски изворни материјал, нарочито владарска преписка, у којој има вести о Србији, обично у склопу планова за покретање крсташких ратова. Понеку чињеницу дају аустријски, немачки, па чак и шпански, углавном каталонски, извори. И до сада коришћени византијски историчари XV века саопштавају вредне податке о деспоту Ђурђу, који је толиким нитима био везан за грчки свет. Што се тиче турских извора, дефтери, са пописима земаља и становништва, односе се на делове Србије који су пали под непосредну султанову власт. И они су коришћени, јер одражавају претходно стање, док је још постојала српска држава. Од помоћи су били и турски хроничари, пристрасни и верски искључиви, иако је већина њих живела после времена које је било предмет нашег истраживања. Мада су страни извори многобројнији од српских, и расути на разним странама, настојали смо да дођемо до сваког од њих.

Литература о деспоту Ђурђу бројнија је од извора. Као трагичан отац и владар, он одавно привлачи пажњу научника и писаца. Када је почетком XVII века Јаков Лукаревић писао својеврсну историју Дубровника, доста пажње посветио је деспоту „Ђурђу, чију историју сада имамо у рукама“.[1] На жалост, она није сачувана, а вероватно су само неки њени подаци ушли у Лукаревићево дело. У обновљеној Србији, већ скоро две стотине година, кроз цео XIX и XX век, пише се, понекад детаљно, понекад узгредно, о пропасти старе српске државе. Само је Чедомиљ Мијатовић 1880—1882. објавио, у две књиге, историју деспота Ђурђа и његовог времена. Врстан писац, какав је био, сачинио је дело које је имало читаоце, иако је, располажући са мало извора, давао на вољу машти и био типичан представник српске романтичарске историографије. Мада данас застарела, његова књига остаје значајна карика у проучавању краја српске средњовековне државе. После њега нико се није посебно бавио деспотом Ђурђем, али су представници критичке школе, К. Јиречек, Ст. Станојевић, Вл. Ћоровић, Ј. Радонић, М. Динић, Г. Острогорски, Ј. Тадић, И. Божић, С. Ћирковић и други, претресли многа питања и дали значајне резултате. Наравно, они су укључени у наш рад, као и достигнућа страних научника, који су, у оквиру својих занимања, ређе непосредно а чешће посредно, писали о Србији XV века. Да бисмо дошли до те литературе, радили смо у библиотекама Рима, Венеције, Напуља, Париза, Барселоне, где смо настојали да консултујемо сваки рад, без обзира на његову вредност.

[1] »Giorgio, la cui istoria ora abbiamo per le mani«, G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 147.

Намерни да спознамо све стране живота у српској средњовековној држави пред њен пад, писали смо о политици, привреди, друштву, култури, цркви, успевајући, само донекле, да продремо до свакодневног живота и менталитета, о којима су подаци крајње оскудни. Свој рад сматрамо само једном споном у даљој спознаји српске прошлости, коју ће обогатити свака нова изворна вест и сваки нови научни прилог. Историју српске државе од 1427. до 1459. изложили смо у 23 главе, које су подељене у две велике тематске целине. У првој, хронолошким редом, изложена је не само политичка историја већ све оно што је „догађајно“, а у другој, оно што је „дугог трајања“, пре свега привреда. Како је, међутим, Ђурађ Бранковић дошао на српски престо као зрео човек од око педесет година, у претходна два поглавља, која имају уводни карактер, описали смо његов живот до 1427. и уопште историју породице Бранковић. Сматрали смо да је то потребно, да би се боље разумела њихова делатност као владара Србије.

Поред илустрација и историјских карата, приложена је библиографија коришћених извора и литературе. Уз сваку дубровачку архивску серију наведен је њен скраћен облик, како је касније цитирана. То важи и за млетачке серије, крај којих увек стоји скраћеница ASV (Archivio di Stato di Venezia). Код објављених дела, наведена су у целом облику ретко цитирана, а остала у скраћеном. Уз најчешће навођене библиографске јединице, најпре је дат скраћен облик, па тек онда цео библиографски податак. Настојећи да сувише не оптерећујемо научни апарат, нисмо увек цитирали дела која данас имају само историографски значај.

Иако смо ово дело радили годинама, свесни смо релативности његове вредности. Човек не може лако да спозна ни време у коме живи, а камоли оно удаљено пет-шест векова.

У јесен 1991.
Београд

Момчило Спремић

I

ОБЛАСНИ ГОСПОДАР

1. ВРЕМЕ УСПОНА

Бранковићи, последња српска средњовековна династија, играли су изузетно значајну улогу у историји српског народа око две стотине година, од прве половине XIV до прве половине XVI века. Неки од њих били су познати државници, неки одважне војсковође, неки смерни и учени монаси, шесторица су носила титулу деспота, а само деспот Ђурађ владао је Србијом око тридесет година. На политичкој позорници остали су дуже од Лазаревића, који су деловали једва нешто више од пола столећа. Ипак, о њима је у српској традицији остала различита успомена, због различитих „заслуга". Док је кнез Лазар, настрадавши на Косову, постао мученик, који је положио живот на олтар отаџбине, Вук је, због наводне издаје, био гробар старе српске државе. Борба у покосовском периоду између две породице, борба каквих је било и између самих Немањића, представљана је као сукоб легитимних носилаца власти и себичних великаша, који личне интересе стављају изнад државних. Деспот Ђурађ је владао после тога периода, после измирења и нестанка Лазаревића, али као да се још у то време надвијала сенка над његовом породицом. Иако се свим снагама борио за спас српске државе, црква је канонизовала тек његове потомке.

Код Бранковића су се посебно истакла три нараштаја: први, господина Вука; други, деспота Ђурђа; и трећи сремских Бранковића. Спадали су у стару и угледну породицу, чије господство истичу и извори и предање. Није искључено да су имали крвне везе са Немањићима, поготово што је сродство међу моћницима у средњем веку било честа појава. Према изворима, насталим у време када су владали Србијом, били су повезани са светородном династијом, јер су, наводно, вукли порекло од Немањиног сина Вукана. Бар тако пише у родословима прерађеним у XV веку.[1] Уметак у *Слову о кнезу Лазару*, од патријарха Данила

---

[1] „Завид же син Влканов роди Гјургица, и Гјургиц роди Младена, и Младен роди Бранка, и Бранко роди Влка, и Влк роди Гјурга деспота, деспот Гјург роди Гргура и Стефана и Лазара", St. Novaković, *Građa za srpskog ljetopisca*, Starine JAZU, 9 (1877), 90; *Родослови и летописи*, 58; уп. И.

III, истиче да је Вук Бранковић потицао од великих и славних, од племена Немањиног. Италијански хуманиста Антонио Бонфини, који је писао угарску историју на двору краља Матије Корвина, изричито наводи да је деспот Ђурађ био „потомак царске лозе“.[2] За његовог сина Стефана Слепог и унука Максима извори кажу да су од корена Стефана Немање. Можда је, међутим, једина веза Бранковића с Немањићима била преко кнегиње Милице, потомкиње Вукана, чија се кћи Мара удала за Вука Бранковића. У сваком случају, и Бранковићи и Лазаревићи желели су пошто-пото да се наслоне на Немањиће, да се прикажу како су само „споредне гране истог стабла“. Политичка ситуација после изумирања „светородних“ то им је наметала као потребу, да би се, у доба распарчавања и пропадања, спречио прекид а истакао континуитет.[3]

I

Бранковићи, као и многе друге српске породице, за свој успон дугују цару Душану. Ширење српске државе на југ било је условљено жељом крупног племства за стицањем нових поседа и положаја.[4] Младен, родоначелник Бранковића, био је жупан под краљем Милутином и војвода под Стефаном Дечанским.[5] Сачуван је податак да је 1319. пресудио један спор, о чему је обавестио дубровачког кнеза, а четири године касније натерао је неку требињску властелу да накнади Дубровчанима штету. У току 1326. наводи се као сведок на повељи Стефана Дечанског.[6] Управљао је Требињем и Драчевицом, не много удаљеним од Хума, одакле су наводно потицали Бранковићи.[7] Последњи пут помиње се међу живима 1326, а зна се да је имао брата, жупана Николу, који се јавља само у једном документу из 1329. године.[8] Била је то, дакле, угледна породица већ у првој половини XIV века.

Руварац, *Вукан, Најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, ГНЧ, 10 (1888), 8—9; Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 222—227; Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ, 2 (1948), 32.

[2] »Imperatoris genere natum«, A. Bonfini, 481. По Бонфинију, М. Орбин, 121.

[3] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 347, нап. 25.

[4] Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Сабрана дела, књ. IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 190—197.

[5] *Повеље и писма*, I/1, 39, 41; уп. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 5.

[6] J. Gelcich, Monumenta Ragusina, I, 92, 93.

[7] M. Purković, *O braći Vuka Brankovića*, 62.

[8] Д. Мрђеновић, А. Палавестра, Д. Спасић, *Родословне таблице*, 96.

Војводу Младена наследио је син Бранко, који се пењао лествицама све моћније српске државе. Зна се да је за њега „раб Божији Јован“ преписао „у месту рекомом Борач“ у Дреници псалтир, у време када је краљ Душан освојио градове Костур, Берат и Канину.[9] Нађен је новац с натписом „слуга Бранко“ и „господин жупан Бранко“, за које се мисли да је њему припадао.[10] То исто важи и за појас који се чува у музеју Ермитаж у Петрограду, на коме су извезени име „Бранко“ и представа лава, симбола куће Бранковића.[11] Бранков успон пада после проглашења Српског царства. Тада су представници најистакнутијих породица добили високе византијске титуле, као што је и двор уређен по византијском узору. Незнано тачно када, Бранко је постао намесник српског цара у Охриду, старом и значајном државном и црквеном средишту, и добио титулу севастократора, која се давала владаревим сродницима.[12] Како је њу носио још једино Дејан, Душанов сродник, треба бити веома опрезан у давању оцена о родбинским везама Бранковића и Немањића, јер су нам оне, у суштини, непознате. Поготово што је Бранко био „велики севастократор“, пошто су његова деца истицала да су „синове великага севастократора Бранка, господина же граду Охриду“. И сваки од двојице његових синова изричито наводи да је „син севастократора Бранка“, а с том титулом помиње га и цар Урош.[13] Држећи се Немањића, Бранковићи су спадали у ону властелу која је била носилац ширења српске државе према југу. Зато није чудо што су ишли за освајањима. Док су у време краљева Милутина и Стефана Дечанског господарили у дубровачком залеђу, у доба цара Душана већ су били у Охриду. Не зна се докле је Бранко живео. Умро је пре марта 1365, држећи се до краја живота светородне династије. Посебно је значајно да је у време унутрашњих борби, које су већ почеле, остао веран цару Урошу.

„Велики севастократор“ Бранко, по коме је породица добила име, имао је сестру Ратославу, удату за жупана Алтомана Војиновића, са којим је родила Николу Алтомановића. Бранко је имао и кћер Теодору (Војиславу), која је пошла за Ђорђа То-

[9] *Записи и натписи*, I, 33—34; уп. Fr. Miklošić, *Psaltir s tumačenjem pisan 1346 za Branka Mladenovića*, Starine JAZU, 4 (1872), 29—62.

[10] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 90—92; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, 185, 203; исти, *Оставе северно од Дунава*, 92.

[11] Л. Павловић, *Појас севастократора Бранка*, Неки споменици културе, 2, Смедерево 1963, 5—30.

[12] О севастократорима: Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ, 11 (1968), 141—190; исти, *Севастократори и кесари у Српском царству*, ЗФФ, X/1 (1970), 255—268.

[13] *Зак. спом.*, 441—444.

пију, господара Драча, и синове Радоњу (Никола), Гргура и Вука. Док је господарио у Охриду, са њиме су била и деца. У охридској цркви Богородице Перивлепте, у параклису посвећеном св. Григорију Богослову, насликано је шест портрета, лево и десно од попрсја св. Григорија. С једне стране су клирици, а с друге лаици — цар Урош, Гргур и Вук Бранковић. Портрети су рађени пред 1365. годину, и то је прво јављање Вука и његовог брата Гргура. Цар Урош је представљен фронтално, с владарским инсигнијама, као суверен, у чије време су сликани портрети. Старији од Вука, Гргур је нешто крупнији од њега. Има гушћу и мало коврџавију косу, док му је данас лице скоро уништено. Левом подигнутом руком показује, преко цара, према св. Григорију, а десну држи у висини појаса. На релативно очуваном дивитисиону насликани су вертикални кругови. У првом је, са замахнутим репом, на две ноге пропети лав.

Десно од Гргура, фронтално као и он, насликан је Вук. Голобради младић, отприлике осамнаестогодишњак, са дугом риђом косом, раздељеном изнад чела, која се у дугим увојцима спушта до рамена. Иако је лице доста оштећено, могу се разазнати нешто крупније очи и дуг нос. Снажан врат, добро очуван, одаје утисак стамене личности. Види се да је, као и брат, носио дивисион, али је доњи део фреске потпуно уништен. Левом руком, такође, показује преко цара ка попрсју св. Григорија Богослова, који је у средишту композиције и коме се, сем цара, обраћају све насликане личности. Десна, уништена, рука сигурно је, као и код брата, била подигнута у висини појаса.

Крај главе цара Уроша налази се грчки натпис у коме се каже да је цар Ромеја и Срба. Натписи уз браћу Бранковиће су на српском језику и ћириличким писмом. Уз Гргура пише:

велнк[н]
....
се[ва]
стокра
тора Бранка

Уз Вукову главу је боље очувани натпис, који гласи:

велнкорожд[е]ɴн
г[осподи]ɴь Влькь сɴь се
вастократора
Бранка.[14]

[14] У мају 1988, заједно са историчарем уметности Д. Тодоровићем, који је копирао портрете Бранковића, прочитао сам натписе у цркви Богородице Перивлепте у Охриду. У Вуковом, у првом реду, због великог оштећења, нисам успео да прочитам једну реч (или две састављене), која се завршава са „|⁄|∖|“.

Дакле, натпис потврђује да се ради о Вуку Бранковићу, који је, уз оца, проводио своје младићке дане у Охриду. То је уједно једини његов савремени портрет. У време сликања, севастократор Бранко није био жив; у противном, вероватно би био насликан између цара и синова. Сасвим је разложна претпоставка да су у подизању и живописању спољне припрате Богородице Перивлепте учествовале насликане личности, па и Бранковићи. У време израде портрета, они су још увек владали Охридом, а Гргур и Вук, с ореолима око главе, приказани су уз самог цара. И даље су спадали у највишу српску господу; чинили су целу малу династију у сенци цара Уроша. Било је то време када је суверенитет српског цара у Охриду био неоспоран.[15]

Међутим, убрзо после израде портрета, Гргур и Вук морали су да напусте Охрид. Повукли су се на север, и већ 11. марта 1365, када је цар Урош потврдио њихове прилоге Хиландару, налазили су се у косовској Дреници. По свему судећи, одступали су пред ширењем и узурпацијом Вукашина из суседног Прилепа. Он се баш 1365. прогласио за краља, док је његов брат преузео власт у Серској области. Тада су Бранковићи преживљавали тешке дане. Изгледа да је Гргур једно време, у доба краља Вукашина, држао тетовски Полог.[16] Није познато да ли је успео да се одржи, а Вукашинов син Марко као да му је преотео и жену Теодору. Из једног записа, састављеног „у дане благоверног краља Марка“, види се да је Марко напустио своју жену Јелену, кћер Радослава Хлапена, и живео с „Теодором Гргуровом“, коју је касније морао да преда тасту и да узме „жену своју првовенчану“.[17] Поуздано се зна да Гргур 1398. није био жив, јер се тада његова жена Теодора помиње као удовица.[18] Већ 1393. није била у животу његова сестра, удата за господара Драча, а Бранковићи су се касније дуго борили да од Млечана добију њен накит.[19]

[15] Ц. Грозданов, *Охридско сликарство XIV века*, Београд 1980, 122—124; исти, *Прилози познавању средњовековне уметности Охрида*, Зборник за ликовне уметности, Матица српска, 2, Нови Сад 1966, 215—216, 219—221.

[16] *Записи и натписи*, IV, 14 (бр. 6054).

[17] *Исто*, I, 58—59 (бр. 189); уп. М. Purković, *O braći Vuka Brankovića*, 64—65.

[18] Теодора је означена као »uxor quondam domini Gregorii Brancovich, fratris sepedicti domini Volch«. *Notes et extraits*, II, 63, нап. 8. У селу Зауму, крај Охридског језера, налази се црква Св. Богородице, с натписом из 1361, у коме се помиње „Кесар Гргур“. Веровало се да се ради о Гргуру Бранковићу, али, пошто он никада није носио ту титулу, натпис се вероватно односи на кесара Гргура Голубића. Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је подигао манастир Заум*, Историјски преглед, 1 (1954), 44—46.

[19] *Listine*, IV, 418—419, 427; уп. Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 205.

Сасвим је била посебна судбина Николе-Радоње, најстаријег сина севастократора Бранка. Био је ожењен Јеленом, сестром деспота Јована Угљеше и краља Вукашина. На зиду параклиса храма Св. Николе, подигнутог изнад главне цркве Св. Јована Претече на Меникејској гори, сачуван је натпис из кога се види да је Јелена била удата за „веома благородног господина Николу Радоњу". Са њом је имао две кћери, али су и она и деца рано умрле. Сахрањене су у поменутом параклису, а, он се после породичне трагедије, најкасније 1364, замонашио и настанио у Хиландару на Светој Гори.[20] Пошто је примио монашки завет, узео је име Роман, придржавајући се честог обичаја да искушеник узме име које почиње истим словом као и лаичко које је напуштао.[21] Под новим именом помиње се у марту 1365, али и њега је носио само извесно време. Касније је примио обавезу строжег аскетског живота и постао великосхимник, добивши име Герасим, које је подсећало на чувеног организатора монашког живота у Јордану. Под овим именом први пут се помиње 1376/1377. године.

Док је још био световњак, Радоња је помагао светогорске манастире. Даровао је Кутлумуш, о чему 1370. прича енергични игуман Харитон, који помиње и донације Јована Угљеше, кесара Војихне, цара Стефана, царице Јелене, Вука Бранковића „и других Срба и Ромеја". Радоњине поклоне навео је 1386. патријарх Нил у спору кутлумушких монаха и Лавре Св. Атанасија.[22] Роман је нарочито много учинио за Хиландар. Захваљујући свом пореклу и угледу, прибавио је многе поседе, па је, због тога, више пута напуштао светогорску тишину и одлазио у Србију. На његово тражење, браћа Гргур и Вук поклонили су Хиландару дреничку цркву Св. Арханђела и неколико села, а даровницу је 11. марта 1365. потврдио цар Урош.[23] Тражећи за свој манастир неку „ћелију" у Скопљу, Вук је 1376/1377. великодушно даровао цео манастир Св. Ђорђа, са жељом да стекне што боље позиције у Хиландару и уопште у Светој Гори. Између 1376. и 1379. Герасим је, с неколико хиландарске браће, путовао у Србију по деликатном послу: на суду, пред патријархом, бранио је права Хиландара на манастир Богородице Петрушке код Раванице,[24] а 1379/1380. добио је од кнеза Лазара сто унчи сребра годишње и нека села за хиландарску болницу.[25] Већ 8. августа 1381, „у племенитом граду Differenzнику", кнез и кнегиња Милица издали су му повељу, којом су Лаври Св. Атанасија поклонили приход од сто литара сребра годишње.[26] Десетак година касније, око 1392, појавио се, у друштву два сабрата, на двору Стефана Лазаревића, успевши да за Хиландар добије цркву Ваведења Богородице у Ибру са три села и више заселака.[27] Његове заслуге за Хиландар су необично велике, али за светогорски манастир Св. Павла још су веће.

Док је био сабрат Хиландара, у коме се помиње до 13. новембра 1382, Герасим је, заједно са Антонијем Багашом, чланом српске властеоске породице која је господарила Врањем, иначе ватопедским калуђером, успео, „око 1380", да добије некадашњи манастир Св. Павла и да га обнови. У њему се, наводно, некада подвизивао Павле Ксиропотамски, који је, према легенди, проповедао хришћанство међу Србима. Али, с временом је опустео и спао на ранг ћелије под управом Ксиропотама. „Благородни" и часни „кнезови" „Герасим Радоња" и Антоније су га обновили „од свога имања и труда", подигавши храм, ћелије, утврђења, винограде и вртове. Вероватно су користили помоћ српских дворова, које је Герасим тих година ревносно обилазио, а новац су добили и од самих Бранковића, пошто Вук у то време није даровао друге светогорске светиње. Ктитори су обновили манастир, под условом да га држе „донде же тамо српска моћ и државних рода владичествовати и владати" и да не опусти „от братии наших от Србл". Већ почетком 1385. на његовом челу био је Антоније Багаш, а, незнано када, у њега је прешао и Герасим.[28] Тако је почео српски период Св. Павла, кога су Срби задржали неколико векова, а Бранковићи су га сматрали својим породичним манастиром.

[20] Г. Суботић — С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори*, ЗРВИ, 16 (1975), 161—172.

[21] Р. Грујић, *Промена имена при монашењу код средњевековних Срба*, Гласник Скопског научног друштва, 11 (1931), 239—240.

[22] P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945, 110—116 (бр. 29), 116—121 (бр. 30), 141—145 (бр. 38); P. Lemerle — A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus*, Annales de l'Institut Kondakov, 11 (1940), 141—142. У документима Кутлумуша Радоња се помиње као Радохна. Да се ради о истом лицу сведочи: Г. Острогорски, *Серска област*, 112, нап. 34.

[23] *Зак. спом.*, 441—444.

[24] А. Соловјев, *Једно суђење у доба кнеза Лазара*, Архив за друштвене и правне науке, 18 (1929), 188—190.

[25] *Зак. спом.*, 449—450.

[26] *Actes de Lavra*, IV, 184—185 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, 92—93.

[27] *Зак. спом.*, 458—459.

[28] Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 183—191; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 207—254; Sr. Binon, *Les origines legendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942, 176—190, 260—271; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања*, Врањски гласник, 1 (1965) 19—23.

Герасим је умро 3. децембра 1399. године, вероватно у Св. Павлу, и за собом оставио велико дело.[29] На Светој Гори је проживео скоро четрдесет година и успео да добије бројне поседе за српске и грчке манастире, због којих је излазио не само пред браћу, већ и пред кнеза Лазара, Стефана Лазаревића и самог цара Уроша. Деспот Стефан Лазаревић је још 1411. помињао у Хиландару „ћелије герасимовске“. Започевши историју угледних монаха из куће Бранковића, у Св. Павлу је као нови ктитор остао вековима запамћен. Енергичан, упоран, па и практичан, није жалио труда да помогне светиње којима је посветио живот. Дубоко побожан, великосхимник, веровао је да чини богоугодна дела. Свете куће су му биле потребне; он њима још више. Иако дубоко одан идеалима за које се жртвовао, иако у монашкој ризи, ипак се разликовао од своје сабраће, ако ни по чему другом, а оно по пореклу. Калуђер-кнез могао је да постигне оно што други нису могли. Зато његов рад није имао само уско црквени значај: снажно је дигао углед Срба у светогорској средини, а, исто тако, углед породице Бранковић. То је могло само користити његовом брату Вуку.

Тек Вук, трећи син севастократора Бранка, обновио је моћ породице и створио велику Област, захваљујући вештини и таленту. Судећи по охридском портрету, рођен је пред 1345. годину, у време највећег успона српске државе, на челу са царем Душаном, кога је могао запамтити. У време распада Царства, повукао се на Косово, где су били баштински поседи Бранковића. Ту, а не на југу где је отац господарио, створио је своју државу. Изгледа да је пре тога поделио с браћом баштинска имања. Када су, пре 11. марта 1365, он и Гргур прилагали поседе Хиландару, дошао им је брат Герасим са жељом да „от своје баштине и от нашего“ учини дар манастиру. Нешто касније, Вук је, независно од браће, или како дословце каже „сам ја благочестиви Вук“, дао нове прилоге Хиландару, без сумње од своје баштине. Она се налазила у косовској Дреници, а још севастократор Бранко приложио је дреничкој цркви Св. Арханђела села Трстеник, Тушиље и Худинце, док су његови синови 1365. цркву и њена села даровали Хиландару, додавши још села Бежаниће, Бањицу, Врбовац, Штучинце и Мучиваре. Сва села налазила су се у Дреници, а била су, како су Бранкови синови наглашавали, „баштина наших прадедова и дедова и наших родитеља и наша све до данас“, што значи да су их држали у четвртом нараштају. Већина села постоји и данас и налази се у околини Србице.[30]

[29] Антоније Багаш умро је између 1. јуна 1405. и октобра 1406. Г. Суботић. *Обнова Светог Павла*, 243—244.

[30] *Зак. спом.*, 442—444; уп. М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Скопљу, 4 (1940) — под именом села; М. Спремић, *Бранковићи — обласни господари Косова*, 122.

Како по свему изгледа, Вук се још 1365. ни по чему није издвајао од брата Гргура. Његово снажење уследило је тек наредних година.

Веома је значајно што се Вук оженио Маром, најстаријом кћерком кнеза Лазара. Био је то превасходно политички брак, као што је био обичај међу моћницима тога времена. Везани за светородну династију, обојица су се нашла у табору великаша противних краљу Вукашину и његовим пријатељима. Већ 1371. на Марици су изгинула браћа Мрњавчевићи, а да им није помогао ниједан српски господар. Био је то бој Срба, али још више краља Вукашина и деспота Угљеше. Одмах је настао грабеж о њихове земље, при чему се издашно користио кнез Лазар, а уз њега и зет Вук. Док је још трајала насилна деоба, почели су сукоби међу рашким великашима. Требало је зауставити нестрпљивог и агресивног Николу Алтомановића, кога су 1373. уништили кнез Лазар и босански бан Твртко. Жупанов „расап“ праћен је грозним крајем. По речима летописца: „расипа свети кнез Лазар жупана Николу у Ужицу и ослепи јего“.[31] Највећи део његових земаља приграбили су победници: међу њима је био и Вук, без обзира на то што је Николу родила Вукова тетка. Власт је била јача од сродства. Дотле у сенци моћних великаша, више познат по пореклу него по области коју је држао, Вук је најзад пошао путем бржег успона. Ширио је своју државу истовремено с тастом, али, да не би сметали један другом, сваки је ишао својим правцем: Лазар према северу, а Вук на југ, према поседима Балшића и Вукашинових синова. Од првих је одузео Призрен, а од краља Марка Скопље, намиривши тако старе рачуне.

На основу расположивих извора, не може се пратити како је Вук, током осме и девете деценије XIV века, стицао посед за поседом, али се може, бар приближно, одредити шта је до 1397. било под његовом влашћу. Према М. Динићу, граница његове Области на северу почињала је близу Звечана и додиривала се с поседима Мусића. Полазила је од Голије, а затим вероватно прелазила Дежевку испод Лозне, па преко Соколовице пресецала Рашку јужно од Глушаца, а, између Рашке и Ибра, изгледа да је ишла Плакаоницом, левом притоком Ибра, јер су северно од ње били Мусини поседи.[32] Даље, источно, вероватно је ишла Бистрицом, десном притоком Ибра, па је избијала на Копаоник, а од њега се спуштала на југоисток, у теснац Лаба, који је одвајао жупу Лаб од Косова. Последње село Бранковића било

[31] *Родослови и летописи*, 112.

[32] А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва, 3 (1928) 26.

је Вранин Дол, а Вукова је била и долина Лепенца, којим је избијао на Вардар. Гранична линија је затим ишла планинама које чине вододелницу између Лепенца и Ситнице с једне, и Јужне Мораве с друге стране. Недалеко од Вуковог Скопља, у правцу југозапада, почињале су земље наследника краља Вукашина.[33] Од Голије, граница је ишла нешто на запад, с тим што је у Вуковој власти остајала Сјеница, па је скретала на југ, тако да су Пријепоље и Милешева од 1373. били у саставу Босне. Јужно од Пријепоља прелазила је Лим, те су Комарани, на

[33] М. Динић, *Област Бранковића*, 9—10.

левој обали, припадали Вуку, али је одмах на запад, код села Брезе, почињала босанска држава. По свој прилици, Вук је стекао Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова и горњи ток Мораче, јер су после његове смрти господари тих области били Турци, у време када су одузели Бранковићима највећи део поседа. Вук је држао Будимље, око данашњег Берана, као и извоpишну област Лима, око Плава и Гусиња.[34] Тешко је рећи докле је допирала његова Област западно од Призрена, а млетачки заповедник Љеша сматрао га је својим источним суседом. Сигурно је граница ишла Коритником и Паштриком, али су његове претензије допирале до саме јадранске обале, као што се види из његових речи, записаних у повељи коју је 1387. дао Дубровчанима: „За трговe поморске и за сланице ако ми Бог помогне те буде туде моје владање.“[35] Зна се да је његов гласник, пре јуна 1390, нудио протовестијару Ђурђа II Страцимировића 500 литара сребра ако му преда један град, вероватно Улцињ, али је понуда одбијена.[36] Иако није стекао никакав посед у Приморју, ипак је Вукова Област заузимала знатну територију. У правцу северозапад-југоисток, на линији од Сјенице до Скопља, протезала се у дужини од 200 до 250 километара.

Вук Бранковић је у својој Области држао многе значајне градове, који су били јаке стратегијске тачке и важна привредна средишта. Такви су били Призрен, Брсково, Пећ, Комарани, Сјеница, Звечан, Трепча, Вучитрн, Скопље, а престоница му је била Приштина. Само мали део је наследио, нешто је можда имао „у државу“, па ју је, после смрти цара Уроша, изједначио са баштином, нешто је сигурно добио у мираз од кнеза Лазара када се оженио Маром, али је највише освојио.[37] Тешко је, међутим, рећи да ли је Вукова Област чинила затворену целину и да ли је било туђих поседа, у облику клинова, на његовој територији. Зна се да је 1380/1381. године кнез Лазар приложио манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори „цркву Спасову у Хвосну код митрополије хвостанске“, заједно са селима. И њих и цркву ослободио је свих обавеза, одредивши „да не влада над ними нитко от владуштих по земли господства ми“.[38] Добро је познато да је седиште Хвостанске митрополије било у Малој Студеници, десетак километара североисточно од Пећи. То је био Вуков крај, а извори дословце наводе да је 1389/1390. баш

[34] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 54 (И. Божић); М. Динић, *Југозападна Србија*, 239.
[35] *Зак. спом.*, 203—205.
[36] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 54 (И. Божић).
[37] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 231, нап. 11.
[38] *Зак. спом.*, 515.

седиште Хвостанске митрополије било у његовој власти.[39] Могуће је да је наведена донација из времена када су крајеви око Пећи били у власти кнеза Лазара, пре него што их је уступио Вуку.[40] У сваком случају, Вукова Област била је сам средишњи део српске средњовековне државе, под Немањићима дуго култивисан крај, са највише владарских задужбина на целом српском етничком простору.

Иако је потицао из старе српске породице, много познатије од Лазареве, Вук је касно избио међу најјачу српску господу: тек после погибије браће Мрњавчевића и „расапа" Николе Алтомановића. Пошто је његов успон највише падао у осму деценију XIV века, то су добро осетили увек обавештени Дубровчани. Уз кнеза Лазара и српског патријарха, посебно су му се обратили 1380, ради ослобађања неких затворених поданика, и то је најстарија сачувана вест о Вуку у богатом Дубровачком архиву.[41] Упоредо са његовим успоном, расла је и даље моћ кнеза Лазара. Њих двојица су радили заједнички и у договору, или, како пише на запису у *Летовнику* Георгија Амартола из 1386/1387. године, написаном у манастиру Св. Арханђела у Призрену, „у јединству и љубави побеђивали су непријатеље своје". Тај састав је сачињен „у дане благовернаго и христољубиваго и Богом просвећенаго господина кнеза Лазара и възљубљенаго њему сина господина Вука".[42] Дакле, кнез је сматрао Вука сином. Сам Вук је 1387. истицао да су дубровачки поклисари, пре него што су дошли њему, одлазили „господину ми кнезу".[43] Каснији М. Орбин помиње и послушност зета према тасту. „Мара је, пише он, била удата за рашког властелина Вука, сина Бранка Младенова, врло ваљаног ратника, мудрог човека и веома послушног према свом тасту Лазару".[44] Било је, дакле, доста примера њиховог заједничког рада и сарадње. То заједништво само је користило Вуку, који је, као Лазарев зет, постао пашеног зетског господара Ђурђа II Страцимировића, мачванског бана и угарског палатина Николе Горјанског и Александра Шишмана, сина бугарског цара.[45] Зато неће бити чудо што је свом најмлађем сину дао име Лазар.

---

[39] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 20. О Хвостну: Г. Шкриванић, *Хвостно у средњем веку*, ЗФФ, XI/1, Београд 1970, 331—335.

[40] М. Динић, *Област Бранковића*, 12—14.

[41] Ј. Тадић, *Писма и упутства*, I, 400.

[42] *Записи и натписи*, I, 50 (бр. 157); уп. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 216.

[43] *Зак. спом.*, 203.

[44] М. Орбин, 94.

[45] М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957, 19—63.

Вук, међутим, није био потчињен тасту. Дубровчани су од њега добијали посебне повеље о трговачким повластицама, а препоруке за исплату стонског дохотка узимали су одвојено од њега, кнеза Лазара и Ђурђа II Страцимировића.[46] Кнез Лазар није имао право мешања у Вукову Област. Вук је водио своју спољну и унутрашњу политику и био је потпуно самосталан господар своје државе.

Зет је, ипак морао да даје првенство моћнијем тасту. Али, разлика међу њима није била само у квантитету, у величини моћи, већ и у квалитету. Кнез је имао нешто што Вук није Имао је подршку цркве. Као најмоћнији српски господар после 1373. године, Лазар је могао више него било ко други да истакне права врховног српског господара, право на наслеђе Немањића. Његов рад на обнављању немањићке владарске идеологије поклапао се са жељама и потребама цркве, чији је програм био успостављање државног јединства у раскомаданој српској земљи. Када је 1375. постигао измирење српске и византијске цркве, стекао је још већу предност. Успешно је завршио посао који је превазилазио оквире једног обласног господара; постигао је успех од свесрпског значаја. Црква га је пригрлила, постао је њен изабраник и миљеник. Подржавала га је да буде „самодржац свих Срба" и наследник светородне династије.[47]

Према црквенополитичкој идеологији православља, црква је слободна у односу на државну власт, али је недељива од ње и налази се „у симфонији" и „диархији" с њом.[48] Али, кроз историју било је одступања од тога. Пут који је требало прећи док је цела српска црква стала иза кнеза Лазара није био ни брз ни лак. У процесу распада Српског царств створено је више самосталних области, чији су господари преузели обавезе према цркви као прави владари. Црквени достојанственици били су упућени на сарадњу с великашима у чијим су државама живели. Очекивало се да их подржавају и у политичким потезима. Како су световни господари били у međусобним сукобима, клирици су се, мимо своје воље, нашли на разним странама. То је слабило јединство цркве, и, упоредо са поделом државе, почела је и њена деоба. Поготово што су великаши желели да имају своје људе у цркви, а онда је свако истицао свога кандидата. То се лепо видело при избору патријарха 1375. године.[49]

---

[46] М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 169.

[47] R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 68, 94, 97. О измирењу цркава: Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 81—90.

[48] Г. Острогорски, *Однос цркве и државе у Византији*, Сабрана дела: *О веровањима и схватањима Византинаца*, књ. 5, Београд 1970, 224—237.

[49] М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 166.

После смрти патријарха Саве, политичка подељеност земље одразила се на цркву. Сабор су сазвали у Пећи кнез Лазар и Ђурађ Балшић, а изгледа да су обласни господари иступали са својим кандидатима. Није било слоге и зато су сви молили Бога „да утиша буру" и покаже пастира и учитеља стаду. Учесници сабора, „покренути славољубљем и осталим трима саборним страстима", по речима Даниловог настављача „затражише да разбојнички и са нападајем уграбе свети престо и апостолско достојанство, и ради тога бива не мала беда".[50] Натезање, званично и незванично, трајало је неколико месеци, од 29. априла 1375, када је умро патријарх Сава, до 3. октобра, када је изабран за патријарха Јефрем.

Јефрем је био Бугарин. Рођен 1311. или 1312, у „области царства бугарског", замонашио се са 23 године а потом прешао на Свету Гору. Најпре је живео у Хиландару, затим у Зографу, а онда на самој планини Атосу. „Због најезде Агарена" прешао је у неки манастир у околини Пловдива, у коме је био игуман, да би, за владе цара Душана, дошао у Србију. Најпре је добио благослов од патријарха Јоаникија да се настани у „Дечанској пустињи", дакле у њеној некаквој испосници. Када су после Душанове смрти наступила смутна времена, патријарх Сава преместио га је на безбедније место, „створио му ћелију", у Ждрелу, недалеко од Пећке патријаршије. Значи, он није био обичан монах, већ угледан и образован пустињак-исихаста, писац канона и стихира, уз то Хиландарац, о коме су се старали српски патријарси.[51]

У Јефремовом житију, од пећког епископа Марка, као што је обичај у таквим саставима, каже се како је он одбијао да се прими части, уз исихастичко образложење да је желео да га пусте „пребивати в безмлвии".[52] Ипак, примио се патријаршијског чина, а његовом избору присуствовала је делегација Светогораца и представници Цариградске патријаршије. „И кад је био патријарх овај преосвећени и богоносни патријарх кир Јефрем, прича Данилов настављач, одмах се утиша бура за цркву и разреши се свака веза, и била је патријаршија Константинова града са српском патријаршијом у љубави и измирењу и у јединству."[53] Зато су

[50] Архиепископ Данило, 292; уп. Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, ЗРВИ, 21 (1982), 160; В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи*, 105—122.

[51] St. Novaković, *Život srpskog patrijarha Jefrema*, Starine JAZU, 16 (1884), 35—40; Д. Вуксан, *Епископ Марко. Непознати биограф XIV вијека*, Ловћенски одјек, Цетиње 1925, 1/2—3, 81—96; Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема*, 67—74; уп. Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978), 109—129.

[52] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема*, 71.

[53] Архиепископ Данило, 293.

истраживачи узимали да је Јефрем, после тек постигнутог измирења цркава, био представник византијско-светогорских исихастичких схватања. На политичком, пак, плану, био је компромисан кандидат или, како је већ истакнуто, „погодна личност за политичке нагодбе".[54]

Какав је био удео Вука Бранковића у избору новог патријарха, тешко је рећи. Да ли су и колику улогу при избору свог бившег сабрата играли Хиландарци, међу којима је био тако снажна и утицајна личност Вуков брат Герасим? Зна се једино да је Герасим касније долазио патријарху Јефрему. Било је то време великог угледа Свете Горе, а на њој је, због све веће „агаренске" опасности, све више долазила до изражаја српско-грчко-бугарска симбиоза. Припадност „роду хришћанскоме" била је важнија од припадности народу. Зато није чудо што се на челу Српске цркве нашао један Бугарин, поготово што је био прихватљив за Цариградску цркву. Ипак, избор странца наводи на помисао да није било слоге око неког српског архијереја. Довођењем неутралне личности начињен је компромис, а они су обично кратко трајали. Тако је било и овога пута.

После смрти Ђурђа Балшића (1378), кнез Лазар је, око 1379, сазвао сабор на коме је Јефрем приморан да се повуче. Као узроке оставке, извори наводе само аскетске мотиве и старост.[55] Јефрем је, то се тачно зна, тада имао око 67 година. То није била превелика старост, а да године нису биле прави разлог његовог повлачења показаће каснији догађаји.

Занимљиво је да се не зна ни када је ни где одржан сабор на коме се Јефрем повукао. Откако је проглашена Српска патријаршија то је био први случај да престо поглавара цркве није био упражњен смрћу већ оставком. Према изричитим наводима извора, сабор је сазвао кнез Лазар; други обласни господари се не помињу. Јефрем је свргнут баш у време када је Цариградска патријаршија била упражњена после збацивања патријарха Макарија крајем 1378. или почетком 1379. године. За новог патријарха изабран је Спиридон, који, најблаже речено, није био по вољи Цариградској патријаршији. Значајно је то што епископ Марко, ученик патријарха Јефрема, уз кога је и даље живео, мада помиње да је нови патријарх изабран по Јефремовом савету, ћути о Спиридону.[56] То ћутање имало је дубоке разлоге. Умесно је поставити питање: како је на све то гледао Вук Бранковић? Није

[54] *Историја српског народа*, II, 16 (Д. Богдановић); 110 (М. Благојевић); R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 96.

[55] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема*, 71.

[56] *Исто*, 71.

могао бити равнодушан ни незаинтересован, јер се све то и те како тицало и њега. У том тренутку могао је само да посматра шта ради кнез Лазар.

Патријарх Спиридон прешао је да столује у Жичу, у земљу Лазаревића, а у својим повељама је упорно и редовно истицао суверену власт кнеза Лазара над свим Србима, увек наводећи кнежеву титулу самодршца.[57] Његовим избором, црква је дала снажну подршку Лазару, који је стекао преимућство над свим осталим обласним господарима. То је, може се слободно рећи, била највећа кнежева победа у животу. За то време, збачени патријарх Јефрем повукао се у Област Бранковића и живео у призренском манастиру Св. Арханђела. Ту је провео око десет година, а наводно су га посећивали кнез Лазар и Вук.[58] Изгледа да је деловао са личностима које су подржавале и оправдавале Вукове претензије. На запису једног минеја, који је чуван у манастиру Грачаници, дакле у Области Бранковића, пише да је писан „у дане благовернаго и христољубиваго кнеза Лазара и господина Вука".[59] Датује се, дакле, са оба владара, а Лазар је без титуле самодршца. Документ такве идеолошке садржине није усамљен. На поменутом запису у *Летовнику* Георгија Амартола, писаном 1386/1387, баш у манастиру Св. Арханђела, пише да је састављен „у дане благовернаго и христољубиваго и Богом просвећенаго господина кнеза Лазара и взљубљенаго њему сина господина Вука, *сдржештима же има все србскије земле, паче же и поморские*... от господа же држеште престол светитељства србские земле преосвештеному патријарху кир Спиридону". Књига је писана „повеленијем господина Влка... при господине и учители бившим патријарсе кир Ефреме".[60] Овај текст се још више разликује од оних писаних у држави кнеза Лазара. Док су његови идеолози истицали да је самодржавни владар свих Срба, а патријарх Спиридон никада нигде није помињао Вука, идеолози у Области Бранковића сматрали су да српске земље заједнички држе Лазар и Вук, а уз кнежево име нису стављали титулу самодршца. Признавали су патријарха Спиридона, али су датовали и бившим патријархом Јефремом.

Поменути документи могли би се тумачити и тако да је у области кнеза датовано његовим именом, а у области Вука и његовим и Лазаревим. Ипак, изричито се каже да њих двојица држе *сву* српску земљу, а навођен је, не случајно, и бивши патријарх

[57] Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 359—374.

[58] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема*, 71.

[59] *Записи и натписи*, I, 51—53 (бр. 162).

[60] *Исто*, I, 50 (бр. 157).

Јефрем. Очигледно, стицајем околности, патријарх у оставци и Вук нашли су се на истој страни. Међу Вуковим идеолозима, он је заузимао истакнуто, ако не и прво место. Будући догађаји ће то још показати. Ипак, већина докумената, па и оних који су излазили из Области Бранковића, показују да је преимућство било на страни кнеза Лазара. Али, они исто тако сведоче да је и Вук претендовао да држи сву српску земљу. У таквој ситуацији дошла је Косовска битка.

II

Кнез Лазар је довео своју војску у Област зета Вука Бранковића, који се, наравно, придружио са својим одредима. Стигли су и ратници босанског краља Твртка I, које је водио војвода Влатко Вуковић, и сви су се супротставили сили султана Мурата I, у којој су били и одреди вазала из Европе и Мале Азије. Бој се одиграо 15. јуна, на дан Св. Вида, у косовској равници, код састава Лаба и Ситнице, недалеко од Приштине, где је подигнуто Муратово тулбе, које се помиње већ крајем XV века. У то време обично је свако заповедао својим трупама; по каснијим турским хроникама, Вук је, наводно, држао десно крило.[61] Савремени извори не пружају скоро никакве податке о току битке, не зна се поуздано ни њен исход.[62] Једно је сигурно: битка је била крвава. У њој је изгинуо читав један нараштај. Патријарх Данило III, убрзо после боја, у *Слову о кнезу Лазару*, изреком каже: „Кад обе стране изнемогоше и битка престаде, и безбројно мноштво обејих побијено беше, тојест Срба и непријатеља, по Косову пољу лежаше."[63] Други култни списи о кнезу Лазару помињу да је изгинуло „мноштво благородних ратника" или „безбројно мноштво". Турци такође „мноштво благородних и благоверних хришћана похватавши погубише".[64] И каснији писци истичу велике жртве. Мартин Сегон, свештеник из Новог Брда, забележио је крајем XV века: „Битка је била кобна и крвава и за једну и за

[61] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 303, 358; Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 250.

[62] Обимну литературу о Косовској бици вид.: С. Ћирковић, *Допуне и објашњења* у: Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 470. Историографија о Косовској бици: *Косовска битка у историографији*, Историјски институт, Зборник радова, књ. 11, Београд 1990, 11—118.

[63] И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис Матице српске, 117 (1874), 113.

[64] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 13—131; уп. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 229—231.

другу страну.“ М. Орбин истиче: „*У овој бици пало је много личности из Рашке и Босне, а само малобројни вратили су се у своју земљу.*“[65] Сам кнез Лазар имао је частан крај: положио је живот на олтар отаџбине.

Каква је била улога Вука Бранковића у Косовској бици и да ли је издао, како га оптужују млађи писци и народна традиција, једно је од најзамршенијих питања у српској историји. Оно се не може решити на основу савремених извора, не толико због њихове оскудности, колико због њихове природе. Средњовековни писци, љубитељи симболике, алегорија, поређења својих и библијских текстова, не могу се разумети без тешкоћа. Није лако открити шта кажу; још теже — шта прећуте.

Једно је сигурно: за разлику од кнеза Лазара, Вук није погинуо, а нема података ни да је рањен. Био је најистакнутија личност која је преживела крвави бој. Могао је бити крив и само зато што је остао жив. Средњовековни писци представљају кнеза Лазара као Христа, а уз њега је добро ишао приказ издајице Јуде. Још боље је ако су њих двојица блиски сарадници, јер се онда потврђује правило да човека издаје онај који с њим једе хлеб.[66] У сваком случају, Вук се није определио за царство небеско; као да је више мислио на царство земаљско.

Није без значаја ни чињеница да се у неким савременим изворима битка помиње само као „кнежев бој“. Тако у једном запису пише: „Бист *бои кнеза Лазара* с Амуратом царем на Косове поли.“[67] Летописац слично наводи: „Ово лето *кнез Лазар сатвори бој* на Косову с Амуратом.“ „Грешни Михаило“ писао је књигу у Богородици Хвостанској „[у дане] благовернаго... господина Вука, *по бои кнежоу*“.[68] Не само да нико не наводи Вуков бој, већ га уопште не помиње у вези с битком.

Како, уопште, стоји у изворима с издајом? У књижевним саставима, насталим само неколико година после битке, јављају се уздржани и бојажљиви наговештаји издаје. Писац Пећког летописа, после приказа битке, додаје: „И на крају боја тога, не знам шта истинито рећи о овом [Лазару — М. С.], да ли је издан од неког из његове дружине или се напротив суд божји испунио

[65] »E fu la bataglia funesta e sanguinosa per l'una e per l'altra parte«, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento*, ed. A. Pertusi, Roma 1981, 123; М. Орбин, 102.

[66] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 237—238.

[67] *Записи и натписи*, III, 44 (бр. 4945).

[68] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, 20; М. Динић, *Област Бранковића*, 13—14; R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 228.

на њему.“[69] Нешто млађи Студенички летопис помиње бежање: „а неки страха ли ради или неверства свога ради побегоше“.[70]

У сваком случају, битка је за Вука могла бити изазов. Био је самосталан владар своје Области, али је ипак моћнијем кнезу давао првенство. Оно се могло осећати и као туторство. Ако му је Лазар помогао да створи државу, он му је морао бити захвалан. Ако је помоћ била издашнија, и захвалност је морала бити већа. Евентуалним нестанком кнеза, Вук је могао дати одушке својим политичким претензијама. Било је то време када је свака великашка породица гледала да што брже увећа своју моћ и истакне право на власт у српским земљама. Што је Вуку Лазар био таст, то не значи много. У време када су синови устајали против очева, међусобно се тровали и давили, издаја зета не би била неуобичајена. На пример, други Лазарев зет, Ђурађ II Страцимировић, није уопште дошао на Косово, и још се, уз помоћ Турака, борио против босанског господара Твртка I, Лазаревог савезника. Уз Мурата су на Косову, како по свему изгледа, били помоћни одреди Константина Дејановића, сродника самих Немањића. Бранковићи су били у сродству или су се ородили с Војиновићима, Бранивојевићима, Мрњавчевићима, Лазаревићима. Сви обласни господари у време распада Српског царства били су међусобно повезани сродничким везама, па, ипак, сви су се међусобно борили.

Као што је речено, пресудна битка 1389. одиграла се у држави Вука, што је могло бити његово преимућство. Он је тада имао између 40 и 45 година, био је у пуној снази, док је кнез Лазар имао 60 година.[71] Зета је могла привлачити мисао да замени остарелог таста. Осим тога, у другој половини XIV и првој половини XV века тешко је наћи битку у којој неко није побегао или издао. М. Орбин прича да су 1369, баш на Косову, браћа Мрњавчевићи били бој против цара Уроша, кнеза Лазара и Николе Алтомановића. Цар је заробљен, Никола поражен, а „кад се заметнула битка кнез Лазар се повуче са својим четама и побеже“.[72] Могуће је да је у бици учествовао и Вук, поготово што се одиграла на Косову. Ако остаје несигурно његово учешће, сасвим је си-

[69] *Родослови и летописи*, 94.

[70] *Родослови и летописи*, 95. У једном запису се каже да су Срби у почетку битке разбили Турке и убили цара Мурата, али, због бекства неких српских војски, надвладаше Турци. Међутим, податак о бекству накнадно је дописан на истргнутом месту. Графија текста не може се више истраживати јер је цела рукописна књига изгорела 1941. у Народној библиотеци у Београду. *Записи и натписи*, III 44 (бр. 4945).

[71] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 8.

[72] М. Орбин, 50.

гурно да је видео како је кнез Лазар искористио бој са кога је побегао. Заиста, после 1389. и Вук се користио последицама битке.

После Косова, Лазаревићи су преживљавали тешке дане. Како пише у једном похвалном слову о кнезу, његови наследници трпели су „не само од иноплемених, већ и од својих".[73] Властела је почела међусобна разрачунавања, а нека се осамосталила. Константин Филозоф изричито каже: „К томе дођоше и међусобне борбе оних који су овима били подручни, док су други били као самостални."[74] Међу самосталнима, морао је на првом месту бити Вук, јер је био најмоћнија српска личност. Заиста, тешко би било очекивати да се после битке потчини ташти и њеним нејаким синовима. Напротив, како је тачно уочио С. Ћирковић, „Вук је настојао да својом личношћу и својом облашћу испуни ону празнину која је настала после погибије кнеза Лазара".[75] Настојао је да искористи време велике неизвесности. Остварење његових планова морало је ићи на штету Лазаревића. Они нису могли да му се супротставе, јер је сутрадан после Косова био најмоћнији српски господар. Битка му је, у најмању руку посредно, донела корист.

Шта се догодило одмах после боја? Одмах је за патријарха доведен збачени Јефрем. Наиме, убрзо за кнезом Лазаром отишао је и његов верни сарадник патријарх Спиридон. Већ 11. августа 1389. био је мртав. У тешким приликама које су владале, сабор се, како изричито пише у Јефремовом житију, није могао „сакупити". Замољен је Јефрем, каже се даље у житију, да помогне цркви у таквој нужди.[76] И он је позив прихватио, иако се први пут, наводно, због старости повукао. Сада му она није сметала, иако је имао десет година више.

Јефрем је непрекидно живео у Области Бранковића и „његов поновни долазак на чело цркве највише је одговарао интересима Вука Бранковића".[77] Заиста, супротно могу мислити само наивни и неупућени. Из Јефремовог житија се види да је поново дошао на патријаршијски престо без сабора. Али, све је то било узалуд; врхови Српске цркве одлучно су стајали уз Лазаревиће, јер је дело кнеза Лазара било и сувише велико; сада је још крунисано мученичком смрћу. Црквени врхови, и не само они, прихватили су малолетног кнеза Стефана за легитимног Лазаревог наследника. После нагодбе са султаном, политички кру-

[73] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 229.

[74] *Константин Филозоф*, изд. В. Јагић, 262.

[75] *Историја српског народа*, II, 48 (С. Ћирковић).

[76] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема*, 72.

[77] *Историја српског народа*, II, 110 (М. Благојевић).

гови, окупљени око кнегиње Милице, омогућили су „младом кнезу" да се користи правом које је стекао његов отац, и да сазива државни сабор. На њему се Јефрем по други пут повукао, а, најкасније 1392, за патријарха је постављен Данило III.[78] Тако се млади кнез Стефан „ослободио" Јефрема, као што је једном већ учинио његов отац.

После повлачења, Јефрем је и даље живео у Области Бранковића. Све до своје смрти 15. јуна 1400. године. Брзо је створен његов култ, који су нарочито неговали Бранковићи, као одговор на дворски култ кнеза Лазара.[79] Иначе, избором патријарха Данила III настављено је дело Спиридона. Нови патријарх био је један од главних носилаца државне и династичке идеологије Лазаревића. По његовом савету, пренето је тело кнеза Лазара из Приштине у кнежеву задужбину Раваницу. Кнез је проглашен за свеца, а Данило III био је један од иницијатора и главних стваралаца његовог култа, као светитеља и мученика. Сам је писао култне саставе, међу којима је нарочито познато *Слово о кнезу Лазару*.

Канонизација кнеза Лазара, поред чисто верских, имала је дубоке политичке разлоге. Дигла је углед кнежевих наследника. Уз помоћ црквених врхова на челу с патријархом Данилом III, Стефан Лазаревић могао је да продужи очево дело као настављач немањићких традиција. Канонизација је послужила Лазаревићима као заштита и од претензија Вука Бранковића.[80] Од тога времена, и Бранковићи су морали водити рачуна о кнежевом култу. Разумљиво, и даље је било поделе у цркви. Према Константину Филозофу, тек измирењем деспота Стефана Лазаревића и господина Ђурђа Бранковића 1412. године постигнуто је јединство у цркви — „и раздељене удове црквене у једно сабра".[81] Тек тада је завршен деценијама дуг и погубан период подела међу Србима. Тек када је постигнуто државно јединство, постигнуто је и црквено. Када је у питању црква, те деобе, дакле, нису биле мале и досезале су до самог врха. Вук је у њима и те како учествовао. Али, првим повлачењем патријарха Јефрема изгубио је идеолошку битку; другим повлачењем и избором патријарха Данила III, изгубио је цео идеолошки рат. А идеологија је тада, као и много пута у историји, била најважнија ствар.

Вук је, ипак, наставио своје дело, користећи се последицама Косовске битке. Већ 7. јула 1389, три недеље после боја, угарски

[78] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Српског научног друштва, 21 (1940), 76—80

[79] М. Пурковић, *Српски патријарси*, 124—125; Л. Павловић, *Култови лица*, 129.

[80] М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 167.

[81] *Константин Филозоф*, 306.

краљ Жигмунд послао је у Србију мачванског бана Николу Горјанског „племенитом господину Вуку војводи, зету велможног мужа Лазара, кнеза Рашке", с овлашћењем да преговара и закључи нешто што ће бити „на корист вашу и земље Рашке".[82] Угарски краљ је већ у септембру почео ратне припреме, а у новембру је провалио с војском, пре свега, у земље Лазаревића. Нападао их је и следећих година.[83] Вук је за то време ширио своју власт у Полимљу.[84] Сам је страховао од Угара, јер су му и Турци харали по Области. Док је горела српска земља, свако је гледао себе.

У складу са својим претензијама, Вук је присвојио стари немањићки владарски придевак Стефан. У једном запису, насталом непосредно после Косовске битке, на рукопису Пећке патријаршије, стоји да је писан оне године када „кнеза Лазара Турци убише и Амурата цара Србље... в дни благовернаго Влка *Стефана*".[85] У Призренском поменику Богородице Љевишке, после помена кнеза Лазара и монахиње Јевгеније, наводи се „... *Стефана* Вука и монахију Марину".[86] На повељи, којом је, преко брата, уступио Хиландару нова села, Вук се потписао: „В Христа Бога благоверни господин *Стефан* Влк".[87] Према томе, владарски придевак Стефан додавали су Вуковом имену и поданици из његове државе и он сам.[88]

И поред свега тога, док је Вук био жив није било отвореног непријатељства између њега и Лазаревића. Као доказ за то обично се узима да је кнегиња Милица 1392. боравила у Приштини.[89] Осим тога, Вук се придружио свечаном преносу моштију кнеза Лазара. Сасвим разумљиво, уз њега је била супруга Мара, јер је ношено тело њеног оца. По изричитим сведочанствима извора, с њим су били и његови „благородни", тј. властела, што посредно

[82] *Dipl. Rag*, 113—114.

[83] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ, 1—2 (1959), 96—112.

[84] *Историја српског народа*, II, 48 (С. Ћирковић).

[85] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, Старине Косова и Метохије, 4—5 (1971), 108; Ђ. Сп. Радојичић, *„О књизи Птоломеја". Два стара српска географска „Тлкованија"*, ИЧ, 6 (1956) 56.

[86] Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, Старинар, серија III/15 (1942) 46.

[87] Вл. Мошин, *Грамота Вука Бранковича с печатотъю деспота Иоанна Палеолога*, Polychronion-Festschrift Franz Dölger, Heidelberg 1966, 379—381.

[88] Вл. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 41. Вук Бранковић није се потписивао и као господар Подунавља, како су до сада узимали сви истраживачи. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља — Прилог српској дипломатици* ИГ, 1—2 (1983), 48.

[89] К. Јиречек, *Споменици српски*, 105, нап. 51; *Повеље и писма*, I/1, 179—180.

показује да није изгинула на Косову.[90] Придруживање спроводу могло је само ићи у прилог Вуку.

У складу с наведеним, и до сада су уочавани разлози који би тешко ишли у прилог Вуковој издаји. Пре свега, после битке на Косову, тело кнеза лежало је у Приштини, главном Вуковом месту. Писац Описа преноса Лазаревих моштију назива Вука похвалним именима, што се тешко може рећи за издајицу. Можда су и касније борбе између Бранковића и Лазаревића, у којима су се први служили турском помоћи, утицале на сваљивање кривице на породицу Бранковић. Коначно, да је Вук издао, тешко би било схватити деспота Стефана Лазаревића, који је усинио Вуковог сина Ђурђа, предао му своју државу и породицу Бранковић довео на српски престо. Али, деспот Стефан је био далековид политичар и велики човек. Он се, при томе, руководио највишим државним интересима.

У годинама после Косова, моћ Вука је, међу српским господарима, била највећа. То су добро осетили Дубровчани, чији је став према великашима у залеђу верно одражавао стање у њему. Он им је још 1387. дао повељу о трговини, помињући јасно „моју земљу" и „моје градове", дакле иступајући као господар своје државе.[91] После битке, у пролеће 1390, потврдио им је повластице, називајући их „срдачним пријатељима у свако време".[92] Заузврат, они су му понудили склониште у граду, ако га из земље избаце Угри или Турци, уз могућност да доведе породицу и донесе иметак. Азил су нудили ако „не узможе господин Вук држати земљу српску", што значи да су узимали да је држи.[93] Од 1389. до 1395. нису тражили обнову старих уговора о трговини од Лазаревића. Кнегињу Милицу (монахињу Јевгенију)ословљавали су само као „поштену госпођу", а њеног сина Стефана као „почтеног господина", док су се Вуку обраћали као „славном и велможном господину".[94] Поступајући у складу са својом снагом и положајем, он је тражио од њих да му исплаћују „српски" или „светодмитровски" доходак, који је раније припадао Немањићима. Био је, међутим, одбијен, уз образложење да не господари целом Рашком и да не може обезбедити слободу трговине у читавом Душановом царству.[95]

[90] Вл. Ћоровић, *Силуан и Данило*, II, 90—95; R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 152.

[91] *Повеље и писма*, I/1, 136—139; *Зак. спом.*, 203—205.

[92] *Повеље и писма*, I/1, 140; *Зак. спом.*, 208.

[93] *Повеље и писма*, I/1, 141.

[94] *Исто*, 180—184.

[95] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 178—179. Заједно са кнезом Лазаром и Ђурђем II Страцимировићем, Вук се 1388. залагао код дубровачких власти да исплате трибут јерусалимским калуђерима. М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 169.

Иначе, Дубровчани су у Вуковој земљи посећивали многа места, тргујући свим и свачим, што им је доносило лепу корист. Нарочито су долазили у Приштину, у којој је већ била њихова колонија, састављена од властеле и пучана. Неки њени чланови, као Франко Васиљевић и Јуније Соркочевић, уживали су изузетно поверење госпође Маре. Стизали су у Призрен, стару царску престоницу, око које су, у међувремену, вођене тешке борбе. Трговци се изричито помињу у њему 1379. и 1380, а када су 1381. дубровачке власти доносиле прописе о боравку својих поданика у Србији, Босни и другим крајевима, изричито су поменуле Призрен.[96]

Поданици Републике се 1379. посебно помињу у Пећи, која је, у међувремену, од села прерасла у градско насеље и била седиште патријарха. Јуније Соркочевић је 1380. имао задатак да, поред кнеза Лазара и господина Вука, посети и патријарха у Пећи.[97] Стизали су и у Сјеницу, ради чије царине су се 1391. обраћали Вуку, посредством Теодора де Проданела, који је трговао у тим крајевима.[98] Долазили су у Полимље до „кућа" људи Вука Бранковића, а већ су кредитирали трговце из Трговишта.[99] Колико су посећивали Област Вука Бранковића, показује чињеница да су у неким њеним местима већ били забаштињени.[100] Будући да је Вук држао руднике Трепчу и Јањево, извозили су метале и сточарске производе, а увозили занатлијске артикле. Већ 1388. изричито се помиње да су Срби из Приштине куповали дубровачке тканине, а 1392. и 1393. ношене су у „област господина Вука Бранковића", односно до куће једног његовог властелина у Полимљу.[101]

Узајамно пријатељство између Вука Бранковића и Дубровника изражавано је, у оскудним и стереотипно писаним документима, са доста лепих речи. Зато није чудо што је М. Орбин написао да се он „увек односио као прави пријатељ и веома човечно поступао према њиховим [дубровачким — М. С.] трговцима у својој земљи, у којој је више пута указао почаст неким дубровачким племићима".[102] И дубровачке власти су узвраћале пажњом. Чак су му дозвољавале да у њиховом граду сагради православну цркву, или „по својој вери" како су недвосмислено навеле, што касније никоме нису допустиле.[103] Десетак година после његове

[96] М. Динић, *Одлуке*, I, 129.

[97] Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 400.

[98] »pro facto doane de Sinice«, М. Динић, *Област Бранковића*, 7, нап. 5.

[99] М. Динић, *Југозападна Србија*, 247.

[100] *Повеље и писма* I/1, 138; *Зак. спом.*, 204.

[101] М. Динић, *Одлуке*, II, 458; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 65.

[102] М. Орбин, 103.

[103] *Повеље и писма*, I/1, 141.

смрти истицале су како их је „љубио" и дао „красне и многопочтене записе", а, обраћајући се његовим наследницима, називале су га „светопочившим".[104]

О Вуковој моћи водили су рачуна и Млечани, који су се баш крајем XIV века, полако али сигурно, утврђивали на источној јадранској обали. Њихов Сенат је 1392. налагао својим провидурима, који су преузимали Драч, да поведу преговоре „с господином Вуком и осталима". Дакле, једино је њему наводио име, док су сви други спадали у „остале".[105] Условљавао је предају накита његове сестре добрим третманом млетачких трговаца и отвореним путевима од Драча за Србију.[106] Уважавајући његов значај, у априлу 1394. Сенат му је дао своје грађанство, с правом да га пренесе на потомке. Том приликом, Вук је, преко нарочитог изасланика, положио заклетву верности Републици. Ословљавајући га »Magnificus et potens dominus Volchus de Brancho, dominus Rassie, Sclavonie et cet«, она га је сматрала за прву српску личност.[107]

Моћ Вука Бранковића могла је и даље расти да је зависила од западних република. Његова судбина била је, међутим, у рукама Турака. Док су се Лазаревићи, путујући у лето 1389. у далеку Севастију цару Бајазиту I, брзо потчинили Турцима, Вук је ишао путем отпора. И даље је водио посебну политику и тиме се излагао великој опасности. Пошто су Турци харали по његовој земљи, сваки отпор био је безнадежан, јер је то било време жестоког притиска „муњевитог" Бајазита I, коме су се покоравали сви хришћански господари до јадранске обале. Најкасније почетком 1392. одузео му је Скопље, где је сместио западног „крајишника", задуженог да надгледа околне трибутарне кнежеве. Оно је брзо постало полазна тачка за даље продирање на северозапад, све до Босне и Јадранског мора. Како су Турци током 1392. предузели даље пљачке и освајања, бегунци су стизали у Приморје, а Дубровчани су, од јула до октобра, забрањивали трговцима да одлазе у Србију.[108] Када је у јуну 1392. један Дробњак закључио уговор с тројицом Дубровчана о преносу робе у Вукову Област, предвиђала се опасност од напада Турака.[109] Пошто је Вук био изложен непосредном турском притиску, пре 21. новем-

[104] *Исто*, 156—157. Дубровачки италијански писар, пишући 1428. »conte Lazaro«, погрешно је приписао исту титулу и Вуку: »conte Volch«. *Lett. di Lev.*, X, 52—53.

[105] »cum domino Vulcho et aliis«, *Listine*, IV, 300.

[106] *Исто*, 319—427.

[107] *Исто*, 326—327.

[108] *Ист. српског народа*, II 51 (С. Ћирковић); уп. Д. Бојаниќ-Лукач, *Како Турците го презеле Скопје (1391)*, Музеј на град Скопје, Зборник. 2—3 (1965/1966), 5—7.

[109] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 65.

бра 1392. потчинио се султану и обавезао да плаћа годишњи данак.[110]

Вуков посебан уговор са султаном оставио је далекосежне последице по његову Област: она је у наредним деценијама, све до коначне пропасти српске средњовековне државе, остала у посебном положају према Порти. Тек пошто је признао врховну власт султана, легализовао је свој положај и могао да настави своју владавину. Резидирајући у Приштини, имао је свој двор и своје достојанственике. Као и Константин Драгаш и чланови породице Балшића, носио је титулу „господин", а понекад се потписивао и без ње: „ја господин Вук", „ја Влк Бранковић", „аз рабу Христу Влк".[111] После смрти цара Уроша, великаши у Србији нису имали од кога да добију високе титуле, а византијски цар их је почео издашније делити после Ангорске битке, када је спласнуо турски притисак. Било је то, међутим, време када титула није била одраз снаге српских великаша: неки са старим, високим звањима играли су другостепену улогу, док су се други, без титула, тако уздигли да су били прави самостални господари својих области. Такав је био и Вук Бранковић.[112]

Међу Вуковим достојанственицима, 1387. изричито се помињу „милосници властеле" Тодор Хамировић и војвода Прњак.[113] Нешто више вести сачувано је о његовом челнику Смилу, који је 1395. и 1396. одлазио у Дубровник и Зету.[114] Зна се за његовог „дијака" Стефана и писара Лукача.[115] Помени свих тих значајних личности крајње су оскудни, па и случајни, тако да се о њима не може ништа ближе рећи.

Као прави господар своје државе, Вук је ковао свој новац. У оставама из Малог Боњинца, код Власотинаца, Чуке, Охрида, Софије, две из Приштине и др., нађено је око двадесет врста, са преко седам стотина примерака, а само Народни музеј у Београду данас поседује 226 комада његовог новца. Међу тадашњим српским обласним господарима нађено је више новца само кнеза Лазара, а он и Вук, по броју врста и примерака, далеко одскачу од осталих савременика. Њихова велика емисиона активност сведо-

[110] *Зак. спом.*, 459—460.

[111] *Исто*, 203, 208, 452. И Дубровчани га помињу више пута без титуле: »de mittendo ambassiatam ad comitem Lazarum et ad Volchum Brancovich«; »comiti Laçaro et Volcho«; »ad comitem Laçarum et Volcum Brancovich«. М. Динић, *Одлуке*, II, 137, 206, 216, 301—304.

[112] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 240.

[113] *Повеље и писма*, I/1, 139; *Зак. спом.*, 205.

[114] У другој половини XV века у дубровачким документима помиње се Павал Смиловић, „кнез или цариник новобрдски". М. Динић, *За ист. рударства*, II, 54, нап. 46.

[115] *Повеље и писма*, I/1, 142—146.

чи о привредној снази њихових земаља, али су динари, и једног и другог, с временом били све лакши. Вукови су тежили од 0,85 па до свега 0,34 грама, што значи да је инфлациони новац пратио тешке политичке прилике последње три деценије XIV века. Поред представе Христа, који обично седи на престолу и држи јеванђеље, у више врста представљен је и Вук, са заставицом у руци и ћириличким натписом „Вук". Поред других орнамената, не баш ретко, јавља се лав, симбол куће Бранковића.[116] И Вукови вазали ковали су новац: челник Смил, властелин Влатко Хранотић, који је, судећи према једном запису на рукопису Пећке патријаршије, обавештавао Вука о кретању Турака, затим Драгосав Пробишић и Јаков, о коме се не зна ништа друго сем да је признавао власт Вука Бранковића и његов лик стављао на свој новац. Од градова у Вуковој држави, Призрен и Скопље ковали су свој новац.[117] Као и на новцу, и на Вуковим печатима јављају се слични симболи, пре свега лав, обично у ходу, уз натпис „Сиа печат Вука Бранковића". На повељи Хиландару сачуван је Вуков златан висећи печат, с Богородицом на реверсу, и његовим ликом на аверсу, уз легенду: „господин Влк".[118]

Највише Вукових симбола сачувано је на повељама светогорским манастирима, према којима је био веома издашан. Већ је поменуто да је даровао Кутлумуш, а нарочито Хиландар. Заједно с братом Гргуром, и сам, поклонио му је више села у косовској Дреници, Горњу и Доњу Гадимљу код Приштине и стари, добро познати манастир Св. Ђорђа код Скопља.[119] Њега је даровао с целим властелинством, одредивши да се приходи у житу, вину, сиру и другим производима деле на пола: један део остајао је калуђерима Св. Ђорђа, а други је ношен у Хиландар. Прописао је да над тим манастиром не може имати власти нико други сем Хиландар, и тако је одузео слободу некадашњем царском ма-

[116] S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, 169—171; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 92—93; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, 187—189, 196, 198, 203, 204, 208, 211—219; Ј. Петровић, *Веома ретки српски средњовековни грошићи из села Мало Боњинце код Власотинаца*, Старинар, 7—8 (1933/1934), 14, 26—27; В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала*, 90, нап. 106.

[117] Đ. Sp. Radojičić, *Vlatko Hranotić — vlastelin Vuka Brankovića*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1 (1956), 230—231; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, 187—216; Ј. Петровић, *Веома ретки српски средњевековни грошићи*, 23—24.

[118] Ал. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 11, 28; Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 361; Вл. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27—28.

[119] L. Petit—B. Korablev, 546—547 (бр. 70); *Зак. спом.*, 451; Вл. Мошин, *Грамота Вука Бранковића*, 379—380. О положају Горње и Доње Гадимље: А Урошевић, *Топоними Косова*, 33, 42.

настиру, што је дотле био непознат случај.[120] Већ 1392. пристао је да плаћа султану харач од 200 унчи, који је падао на хиландарски метох у његовој Области.[121] Из повеље се види да је турски данак разрезао на народ, који је, поред уобичајених, с појавом Турака добио и нова оптерећења.[122] Поклањао је светогорским светињама као побожан човек, или, како једном каже, „распаљаем божаствеиим желанием", а Хиландарци су се, заузврат, обавезивали да му „поју" сваког понедељка за живота и по смрти.[123] Осим тога, богатим даровима стицао је наклоност хиландарског братства, што је било и те како значајно за остварење његових политичких циљева. После слома Српског царства, први је од српских обласних господара постао ктитор Хиландара.[124]

Током Вукове владавине зрачила је духовна делатност и из славних манастира у његовој Области. Како је показала најновија палеографска анализа, у Пећкој патријаршији и другима преписан је леп број књига у последње три деценије XIV века.[125] За самог Вука је 1386/1387, изведен препис хронике Георгија Амартола, византијског писца и монаха из деветог века.[126] Што се тиче градитељства, оно је било „једноставније" него у земљама кнеза Лазара, али „не без дражи живота". Као црквени план прихваћен је триконхос, али су градитељи остали у традицији своје Области, не поводећи се за црквама моравске Србије. У ту градитељску школу спадају храмови Св. Арханђела у Кучевишту код Скопља и у Убошцу или Рђавцу код Гњилана, изгледа саграђени у време Вука Бранковића.[127] Не може се говорити о посебном уметничком изразу у његовој држави, али је било неких специфичности.

Нажалост, духовни и материјални живот у Вуковој држави зависио је од Турака. Иако се најкасније 1392. потчинио султану, Вук га није верно служио. Када је у зиму 1393/1394. Бајазит I позвао своје вазале у Сер, стигли су византијски цар Манојло II Палеолог, његов савладар Јован VII, деспот Теодор Палеолог, господин Константин Драгаш, кнез Стефан Лазаревић — али Вука

[120] L. Petit—B. Korablev, 534—535 (бр. 61); *Зак. спом.*, 451—452. Уп. Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва, I/1 (1925), 73—74.

[121] L. Petit—B. Korablev, 550—551 (бр. 72); *Зак. спом.*, 459.

[122] М. Спремић, *Турски трибутари*, 26.

[123] *Зак. спом.*, 443.

[124] М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, 1389—1989, Београд 1989, 53—55.

[125] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 69—119.

[126] Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 391.

[127] В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи*, 115—117.

није било. У бици на Ровинама, маја 1395, уз султана су се борили краљ Марко, Константин Драгаш (обојица су погинула), Константин Балшић, Стефан Лазаревић — али Вука опет није било. Следеће године, Стефан Лазаревић је учествовао у бици код Никопоља, и, према сведочењу извора, тако се храбро борио да је највише допринео победи свог турског господара. Вука опет није било. Умесно је поставити питање: да ли је Вук икада за некога ратовао. За турског султана сигурно није. Чак, када је осетио да се Бајазит I нашао у тешком положају, због рата на северним границама, пошао је путем отпора. Приближио се Венецији, турском супарнику на Леванту и Балканском полуострву. У току 1393. називала га је „нашим интимним пријатељем", а следеће године доделила му је грађанство. Онда је султан решио да га сатре.

Пошто су на помолу била најгора времена, Вук је у октобру 1394. затражио од дубровачких власти да преда у поклад своје благо. Пошто је добио дозволу, јануара следеће године предао је 397 литара финог сребра и једну златну чашу. У мају је стигло још 693 литре, а у јануару 1396. нових 790 литара сребра и опет нешто златних предмета.[128] За годину дана, Дубровчани су примили, у три пошиљке, од којих је свака следећа била већа, благо у износу од 1.880 литара финог сребра и златних предмета у тежини од 14 литара и 7,5 унчи. То је било прилично велико благо, које је вредело преко 15.000 дуката, што су тада биле лепе паре. Више од пола блага, или тачније 1.190 литара, доставила је госпођа Мара, која је, у данима пуним неизвесности, посебно стрепела за своју децу. С Вуком је имала три сина, Гргура, који је добио име по стрицу, средњег Ђурђа и најмлађег Лазара. Према бургундском обавештајцу Бертрандону де ла Брокијеру, Ђурађ је 1433. имао између 58 и 60 година, што значи да је рођен између 1373. и 1375. године.[129] Гргур је био старији, а Лазар млађи. Судбина је доделила Ђурђу да надживи браћу за око пола века, а у време залагања блага имао је око двадесет година. Стрепње мајке Маре, која је залагала сребро и у Котору, биле су оправдане.[130] Само коју годину касније, оно је спасло и њу и децу, пошто су га Дубровчани поштено сачували и вратили када им је било најпотребније.

Док су Бранковићи преносили благо у Дубровник, Турци су заузимали њихову земљу. У међувремену су се разишли са Лазаревићима, који су се држали султана, уз кога је верно ратовао

[128] К. Јиречек, *Споменици српски*, 42; *Повеље и писма*, I/1, 142—146.

[129] Б. де ла Брокијер, 131. Према фрањевачком фратру Капистрану, Ђурађ је био старији, М. Орбин, 127.

[130] И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Похрана блага Маре Вука Бранковића*, Историјски записи, год. VII, књ. X, св. 2 (1954), 611.

кнез Стефан. Чак, према М. Орбину, Бајазит I је „одузео земљу" Вуку на тражење кнегиње Милице.[131] Док су Турци напредовали, Вук је давао отпор, повлачећи се у планинске крајеве своје Области. Турски кадија је већ марта 1396. седео у Глухавици, али отпор још није био сломљен. Почетком августа један Которанин је изнајмио Влахе да пренесу 33 товара соли у Полимље. Поносници су преузели сав ризик за робу, сем у случају да их нападну Турци или „људи Вука Бранковића".[132] То је последња вест да се Вук још држао. Ускоро је сатрвен и пао је у руке султана, који је највећи део његових земаља дао Лазаревићима, задржавши за себе само неке стратегијски важне тврђаве. Вуковој жени и деци оставио је само толико поседа „да би могли некако живети".[133] Сам Вук је остао султанов сужањ до краја живота. Тамне су околности под којима је завршио живот, сигурно у турској тамници, у југоисточним пределима Балканског полуострва. Шта је све у њој преживео, то је само он знао. У њој је и умро 6. октобра 1397. године.[134] Онда је са Свете Горе дошао његов брат Герасим, однео његово мртво тело и сахранио га у Хиландару или Св. Павлу, у коме је и сам живео.[135]

Већ дотле, Вуково дело било је велико и многоструко значајно. Био је творац посебне Области, праве државе, а једно време, после Косова, прва српска личност. Добар калкулант, пењао се лествицама успеха, све док није наишао на моћне Турке. Био је њихов велики противник, не мањи од кнеза Лазара, што најбоље показује његов крај. Рачунао је да и са њима може калкулисати. То је, међутим, било немогуће, јер исламски свети рат, који је млада Османлијска империја тако бриљантно спроводила у дело, није могао зауставити један српски великаш, ма како добар дипломата био. Ношен сопственим интересима, дошао је у сукоб с Лазаревићима, који су му се тешко осветили. Његовој глави дошли су заједнички Турци и Лазаревићи.

III

Потоња столећа су о Вуку Бранковићу изаткала читав мит, у коме је средишње место имала његова улога у Косовској бици. Као да се, у првим деценијама после смрти, прећуткивало његово име. Константин Филозоф га не помиње у *Животу деспота Стефана Лазаревића*, иако је писао у време када су Бранковићи били на српском престолу. Па и Вуков син Ђурађ, у повељи коју је 1428. године дао Дубровчанима, наводи да им је записано што су имали „у прве господе српске и у цара Стефана и у господина Светаго кнеза Лазара и у светопочивше госпође кир Ефросине и у светопочившега господина и родитеља ми деспота Стефана", али не помиње оца Вука, иако је и он дао повеље. Тек у исправи коју им је потврдио 1445. навео је и Вука.[136] Од четири своја сина, двојици је дао имена своје браће (Гргур и Лазар), а ниједном име свога оца.

Како је време одмицало, почињале су приче о издаји на Косову. Средином XV века Јерг из Нирнберга, пушкар херцега Стефана Вукчића, знао је за причу о сукобу два зета кнеза Лазара уочи битке.[137] И Константин Михаиловић из Островице, у својим *Јаничаревим успоменама*, говори о издаји, али не помиње издајицу по имену.[138] Међутим, анонимни преводилац историје Византинца Дуке каже да је то био Драгосав Пробишић (»Dragossavo Probiscio«), који је, као што је поменуто, био вазал Вука Бранковића, и ковао новац, по нумизматичким одликама сличан Вуковом новцу.[139] Полако почињу приче и о Вуку као издајици. Почетком XV века један Каталонац, који је боравио на Истоку, у својој *Историји Јакуба Челебије* прича да зет кнеза Лазара, сазнавши за смрт таста, није хтео да настави битку и губи људство, већ се вратио у своју земљу да буде господар.[140] М. Орбин, у своме *Краљевству Словена*, штампаном у Пезару 1601. године, изреком каже: „Међутим, зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасао се готово са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учинио) свога таста да би се докопао његове државе."[141] Дубровчанин Јаков Лукаревић, у своме делу *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, штампаном 1605. године, прича како је цар Мурат I провалио на Косово „и убио Лазара, кнеза Србије, пошто га је издао Вук Бранковић, његов зет". Када је, наставља он, после смрти Балше III деспот

[131] М. Орбин, 102.

[132] Сл. Мијушковић, *Један помен о Вуку Бранковићу у старом Которском архиву*, Историјски записи, год. VII, књ. X, св. 1 (1954), 227; М. Динић, *Област Бранковића*, 15.

[133] М. Орбин, 102.

[134] М. Динић, *Област Бранковића*, 17—18.

[135] *Родослови и летописи*, 200, 220.

[136] *Повеље и писма*, I/2, 13.

[137] R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 343, прилог бр. 9.

[138] Константин Михаиловић, 18—20.

[139] М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, ЗРВИ, VIII/2, 65; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, 192.

[140] *História de Jakob Xalabía*, ed. A. Pachece, Barcelona 1964, XVI поглавље.

[141] М. Орбин, 102.

Стефан Лазаревић послао у Зету Вуковог сина Ђурђа, тамошње становништво је одбијало да га прими „због љаге издаје његовог оца“.[142] О Вуковој издаји причају и други писци. Према *Бранковићевом летопису* на Косову „Војводе, пак, изневеривши кнеза, побегоше, Вук Бранковић и други“.[143] У познијим изворима, лик Вука Бранковића све је негативнији. У *Причи о боју косовском*, која је око један век млађа од *Краљевства Словена* М. Орбина, Вук је лукав, неверан, сплеткарош, издајица. Пре почетка битке, позвао је кнеза да напусти бојно поље. Пошто је кнез понуду одбио, побегао је са седам хиљада ратника. Остали јунаци су могли Турке победити „да не издаде Вук Бранковић са свом својом војском“.[144] И остали извори XVIII века, све до *Троношког родослова*, састављеног, тако рећи, пред Први српски устанак, пишу о Вуку као издајици.[145] Поготово народне песме. У епским саставима косовског циклуса Вук је издао свога таста, српског цара Лазара, и гробар је старе српске државе. При томе су помешани времена и личности, преплићу се историјска и легендарна, немогуће постаје могуће. „Народни певачи слободно померају своје историјске јунаке у простору и времену, да их повезују немогућим генеалошким конструкцијама.“ Доба старе средњовековне државе је „истргнуто из стварног времена и простора, претворено у једну идеалну раван, у којој су сви јунаци били међусобно савременици и, истовремено, по менталитету савременици народног певача и његових слушалаца“.[146]

О народном предању мора се водити рачуна, али се на основу њега не може писати историја. Треба разликовати историју од мита о Вуку Бранковићу. Прва се може спознати на основу савремених извора, док је мит настао и допуњавао се током каснијих столећа. И једно и друго су достојни проучавања. Као српски великаш, Вук је био плод једног времена, плод великих подела које су настале после изумирања светородних Немањића, када је међу породицама обласних господара поведена беспоштедна борба за наслеђе српске владарске куће. Руководећи се првенствено личним интересима, и он је учествовао у борбама, и при томе није

[142] G. Luccari, 115, 144.

[143] R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović*, 282.

[144] St. Novaković, *Narodna predanja o boju kosovskom*, Starine JAZU, 10 (1878), 198—199. О овом саставу: Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.

[145] *Троношки родослов*, изд. Ј. Шафарик, 20—112. Други препис *Родослова* објавио је М. Милојевић, *Общи листъ*, Гласник СУД, 35 (1872), 1—103.

[146] С. Ћирковић, *Традиције и историје традиција у делу Стојана Новаковића* у: Ст. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд, 1982, IX—X.

био гори од осталих великаша. Српски, пак, народ, у дугим столећима турског ропства, тражио је и нашао кривца за пораз и пропаст старе државе. Косовску битку, без сумње изузетно крупан догађај, узео је за средиште своје историје; она је стекла славу највећег српског пораза. У њој су мотив јунаштва и мотив издаје добили средишње место, а јунак из народа, Милош Обилић, супротстављен је Вуку Бранковићу, издајици господског рода. У вековној тами турског ропства, издајица је постајао све гори. Његова наводна издаја је највише преувеличана издаја у српској историји.

2. СУКОБ И ИЗМИРЕЊЕ

I

После смрти Вука Бранковића његови наследници, госпођа Мара и деца, борили су се за опстанак. У знак захвалности за лојално држање, њихову похарану и опљачкану земљу султан Бајазит I дао је Лазаревићима. Већ 1397. кнез Стефан и његова мајка посетили су Дечане, помињући попаљене манастирске метохе.[1] Кнез Стефан је држао чак и Вукову престоницу Приштину, коју је посетио средином марта 1402. године. Из једне повеље, издате између 1396. и 1402, види се да је, по његовом налогу, приштински кефалија одређивао међе села Коњуха код Липљана.[2] Лазаревићи се, дакле, јављају као господари у разним крајевима Области Бранковића, од њене источне до крајње западне границе.

Увидевши изузетан стратегијски значај Вукове земље, Турци су, међутим, задржали за себе значајна утврђења, тргове и раскрснице путева. Као што је поменуто, већ 1396. њихов кадија седео је у Глухавици, а од 1399. кефалија Фериз у Звечану. Он је, чак, посетио Дубровник и постигао споразум око накнада штета и плаћања царина.[3] Висину царине у Вучитрну и оближњем Добријеву одређивао је такође турски достојанственик.[4] Дубровчани су 1399. тражили од Турака да плаћају само једну царину у Брскову.[5] М. Орбин прича да су држали и Јелеч, који је лежао десетак километара јужно од данашњег Новог Пазара.[6] Не без разлога, дубровачке власти су тих година Област Бранковића убрајале у „цареву земљу“. Власт над њом имао је скопски крајишник Паша Јигит-бег (1392—1413), кога су хришћани звали Пашаит. Он је 1399. позивао дубровачке трговце „оу Србље на Морачоу и на Лим“, пошто је на Лиму опростио четвртину, а у Вучитрну и Добријеву трећину царине. С њим су дубровачка већа регулисала положај својих поданика који су трговали у тим крајевима.[7] Тако су турске посаде вршиле војни надзор, а чиновници контролу промета, приморавајући трговце да плаћају царине у местима која су држали. Лазаревићи су, дакле, добили земље Бранковића, али прошаране посадама и чиновницима Турака, који су надгледали све оно што је било најважније.

Не зна се где је у тим тешким данима живела госпођа Мара са децом. Можда у Вучитрну, у коме су Дубровчани 21. фебруара 1402. предвиђали могућност да је нађу. Ту су Бранковићи касније имали свој двор и ту су издали највише повеља. Не зна се, такође, ни где се налазила територија, коју им је оставио Бајазит I, да би могли „некако живети“. Сигурно да није била велика, јер су се, са доста упорности, борили за сваку вредну ствар, која је била заложена у приморским градовима. У лето 1398. почели су да траже накит Вукове сестре Теодоре (Војиславе), који се налазио у млетачком Драчу. Пошто је на те драгоцености полагала право и удовица Вуковог брата Гргура, заједнички су одредиле за опуномоћеника Франка Васиљевића, с налогом да иде у Венецију. Он је, међутим, своје пуномоћје пренео на друга лица, и док је све то обављено у Дубровнику, прошло је неколико месеци. Коначно, почетком 1399. стигао је у Млетке „прокуратор“ Вукових синова, и Сенат је 27. априла наложио баилу и капетану Драча да испита да ли заиста круна и четири пара бисерних перли, које су потраживали, припадају њима. Тада званично обавештен о Вуковој смрти, он је изразио саучешће његовим наследницима, истичући да их сматра за своје „грађане и драге пријатеље“. После извесног времена, од управника Драча добио је обавештење да је накит припадао покојном Ђорђу Топији, који је град и сва своја добра завештао Венецији. Радосни због те вести, сенатори су 4. октобра 1400. наредили да се накит пошаље њима. Бранковићи нису добили ништа.[8] За разлику од Млечана, которски властелин Марко Драго обећао је госпођи Мари и синовима да ће његови наследници вратити 183 фунте (око 65 kg) сребра, које је држао код себе.[9] Наравно, благо Вукове породице лежало је и у Дубровнику, али је султан тражио да му се преда. Већници су одбили његов захтев, истичући с поносом да су га сачували, „не водећи рачуна о великим и страшним претњама султана Бајазита, који није престајао да тражи депозит поменутог Вука“.[10]

[1] *Mon. serb.*, 264; *Зак. спом.*, 655—656.

[2] *Зак. спом.*, 489—490.

[3] *Повеље и писма*, I/2, 219—220; 224—225.

[4] *Исто*, 218—223.

[5] *Исто*, 221—225.

[6] М. Орбин, 102—103; уп. М. Динић, *Југозападна Србија*, 247.

[7] *Повеље и писма*, I/2, 218—223.

[8] J. Valentini, Pars I, Tomus III, 108—110 (бр. 741); 213 (бр. 849); *Listine*, IV, 419, 427; М. Динић, *Област Бранковића*, 17, 29.

[9] И. Стјепчевић—Р. Ковијанић, *Похрана блага Маре Вука Бранковића*, 611.

[10] *Notes et extraits*, II, 212.

Иако је сва опасност долазила од султана, једини начин да Бранковићи опстану био је да се споразумеју с њим. То је постало могуће тек када је њему самоме запретила опасност. Почетком XV века на његову царевину навалили су са истока Монголи, или Татари, које је водио њихов страшни вођа Тамерлан или Тимур. У великој брзини, Бајазит I сакупљао је новац и војску, првенствено од хришћанских вазала, којима је лако праштао раније „грехе". Ако му понуде паре и помоћне одреде, Вуковим наследницима пружала се могућност да откупе своју Област. Зато су брзо почели да дижу депозит у Дубровнику: 9. јануара 1401. подигли су 693 литре сребра, 28. марта 397, а 8. фебруара 1402. 790 литара, заједно са заложеним златним предметима.[11] Истовремено, узели су од Которанина Драгоја Драга 71 литру и 4 унче сребра, а од Јована Буће 28 литара и 8 унчи, укупно 100 литара, из већ поменутог поклада Марка Драга.[12] Тим новцем, или како изричито кажу Дубровчани, „помоћу депозита... вратили су се у власт".[13] Откупили су своју земљу, негде у пролеће 1402, пре битке код Ангоре, која се одиграла крајем јула те године.[14] Дубровчани су се хвалили да су им помогли „саветима", а није познато како су се држали Лазаревићи.[15] Како било да било, Вукови наследници поново су постали господари своје Области.

Како по свему изгледа, Бранковићи су добили Вукову државу у целом ранијем обиму. У годинама које су следиле, поклањали су манастирима поседе „на Ситници", „на Дреници", „на Лабу", држали су крај око Сјенице, Полимље, трг Хочу, Трепчу, а издавали су повеље у Вучитрну, Приштини и Пећи. Зато треба дословце схватити њихову изјаву из 1405. године да владају „земјеју господина и родитеља нашега господина Влка".[16] Турци су једино задржали два утврђена места, о чему М. Орбин даје прецизна обавештења: „Није прошло много а Вукова жена Мара је заједно са својим синовима повратила земље свога мужа, сем оних двају утврђених градова Звечана и Јелеча, које су држали Турци".[17] Поуздани мљетски опат посебно је истакао улогу госпође Маре, што се може осетити и из дубровачких писама при дизању депозита. Они су истицали да су дошли амбасадори „послани од госпође Маре и њених синова", а када је дигнут новац, писали су „у свему многопоштованој госпођи Мари и господину Гргуру и Ђурђу". На првом месту навели су госпођу Мару, а онда њена два старија сина, док најмлађег Лазара нису поменули, вероватно зато што је био малолетан и под мајчином заштитом. Према редоследу навођења имена, произлази да је, у случају Вукове смрти, право на слободно дизање поклада прелазило на госпођу Мару, у случају њене смрти на најстаријег сина Гргура, а онда на остале синове, по старешинству. Значајно је да су Дубровчани ословљавали Мару „многопоштованом госпођом", а најстаријег сина Гргура „господином". Већ у децембру 1402. то звање додавали су и уз Ђурђево име.[18] Била је то, дакле, титула коју је носио њихов отац.

[11] *Повеље и писма*, I/1, 143—146.

[12] Јован Бућа био је зет Марка Драга. М. Динић, *Област Бранковића*, 20; И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 235, нап. 39.

[13] *Notes et extraits*, II, 212.

[14] Изгледа да су Бранковићи откупили своју земљу после 15. марта 1402, јер су још тога дана кнез Стефан Лазаревић, његов брат Вук и њихова мајка датовали једно писмо у Приштини. *Повеље и писма*, I/1, 194—195.

[15] *Ист. српског народа*, II, 63 (С. Ћирковић).

[16] *Повеље и писма*, I/1, 151.

[17] М. Орбин, 103.

Добивши земљу, Бранковићи су примили обавезе турских вазала, тј. да плаћају харач, чији годишњи износ није познат, и дају, на сваки султанов захтев, помоћну војску, чија је величина такође непозната. Зато су одмах 1402. године Гргур и Ђурађ похитали с ратницима у Малу Азију да помогну Бајазиту I против чудовишних Татара, о којима су колале разне приче по балканским земљама. Са зебњом их је испратила мајка Мара на пут пун опасности и неизвесности. Није смела ни да помисли да их можда никада више неће видети. Слаба утеха је била што су на пут кренула и њена браћа, Стефан и Вук Лазаревић, са којима је било толико неспоразума. Морала се навићи на путовања својих синова, који су и касније више пута одлазили да на бојном пољу служе турском господару. Тешила се тиме што је с њом остао најмлађи Лазар. „Ради управљања државом" задржавала га је и касније, па су тако њих двоје водили свакодневне послове и ослушкивали вести са Истока.[19]

Незнано тачно којим путем, браћа Бранковићи стигли су у Анадолију, до далеког града Ангоре. Усред лета, када у тим безводним крајевима владају велике жеге, одиграо се крвави бој с незадрживим Тимуром, који је дотле опустошио Сирију и Багдад и окупио око себе турске емире из Мале Азије. Пошто је из Индије добавио слонове, пред битку су шаролике ратне справе и животиње употпуњавале припаднике разних раса и народа. Све је било пред очима немалог броја Срба, који су се нашли на попришту боја у коме се одлучивала судбина народâ и царстава. На једном месту огледала се ратна вештина Татара-номада, Турака-Османлија и балканских хришћана. До одлучног судара

[18] *Повеље и писма*, I/1, 142—148; уп. М. Благојевић, *Савладарство*, 202.

[19] М. Орбин, 103—104.

дошло је 28. јула у равници код Ангоре. Полудивљи Тимурови ратници сатрли су Бајазитову војску, баш као што је она дотле сатирала балканске хришћане. Сировост и суровост Османлија пала је пред сировошћу и суровошћу Монгола. Бајазиту нису помогли ни српски оклопници, мада су се, по изричитим сведочанствима извора, храбро борили. Пао је у ропство и Тимур га је затворио у гвоздени кавез. Судбина се поиграла с њим на најгори начин: он, султан, „Муња", који је терао страх у кости европским хришћанима, стењао је као бесан лав иза решетака. Понижење је било потпуно и није га могао преживети. Скрхан до крајњих граница, умро је с пролећа 1403. у Акшехеру у Фригији, у чијим су се пећинама, пре исламског освајања, вековима подвизивали хришћански испосници.[20]

У бици код Ангоре, према једном препису, сачињеном на персијском језику, који се чува у Самарканду, заробљено је осам хиљада Срба. Док је Тимур посекао заробљенике из других народа, Србима је поштедео живот јер „није видео бољих јунака" од њих. Пустио их је да оду кућама, не одузевши им ни оружје, ни коње, ни опрему. Задржао је код себе само седамдесет Срба „вештих градњи камених мостова, кула и богомоља", јер су му Грци рекли „да су Срби вешти као и мајстори из Венеције". Одвео их је у далеки Самарканд, где су сазидали лепе дворове, гробнице, богомоље и мостове. Наградио их је богатим новчаним наградама, а оне који су примили ислам оженио је угледним самаркандским кћерима. Најбољег, међутим, мајстора, Рађена Беривојића, „који хтеде погинути, а не хтеде примити ислам", оженио је „робињом кћерком руског кнеза Калоте". Оставивши иза себе величанствена неимарска дела, касније је Тимуров унук отпустио преостале Србе, „колико их је још било у животу", изузев једног, бојећи се да га на путу не ухвате људи господара Азербејџана. У вредном муслиманском извору записана су имена српских мајстора, који су били из Новог Брда, Призрена, Скадра, Скопља, Гостивара, Крушевца, Топлице, Ибра, Полимља, Зете и других крајева.[21] Било их је, дакле, и из Области Бранковића.

У бици код Ангоре заробљен је и Гргур Бранковић, а Тимуру је из Брусе одведена Бајазитова харемска робиња Оливера Лазаревић.[22] После тешког пораза, турска престоница пренета је

[20] Битка код Ангоре детаљно је приказана у свим турским историјама. Гледано са српског становишта, о њој је сакупио доста литературе М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 56—63.

[21] K. Mandić, »Iz doline Kaška-darje u Samarkandu«, *Novi Behar*, 24, Sarajevo 1928, 402; уп. М. Грковић, „Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића", *Ономатолошки прилози*, 2 (1981), 93.

[22] В. Милинчевић, „Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402", ИГ, 1—2 (1982), 123.

из Брусе у Једрене, дакле у Европу, у коју су пренета главна турска освајања. После боја у Анадолији, Ђурађ Бранковић, по Константину Михаиловићу, наводно рањен, као и браћа Лазаревићи, „побегао" је у Цариград, где га је ујак Стефан „свезао" и бацио у тамницу.[23] По М. Орбину, Лазаревићи су се бојали да Ђурађ „не оде у Романију Мусломану Челебији, сину турског цара, па да не стигне пре њих у њихову покрајину".[24] Ђурађ је, међутим, успео да се спасе тамнице: „украо" га је властелин Родоп, коме је, наводно, био поверен на чување. Ту услугу Ђурађ никада није заборавио: Родопима се одуживао читавог живота, додељивањем високих звања и прихода.[25] Одмах после бекства, заиста је побегао Сулејману, најстаријем Бајазитовом сину, који је постао господар европског дела Турске.

У августу 1402. године кнегиња Милица и Мара Бранковић нису знале за сукоб својих синова, па су заједнички молиле Дубровчане да пошаљу неки брод на Исток и затраже њихову децу. Званични кругови Републике били су вољни да помогну, али су захтевали да претходно добију ближа обавештења о месту њиховог боравка. У међувремену, враћајући се морем, Лазаревићи су се искрцали на зетској обали.[26] Не часећи ни часа, стигао је у своју земљу, са својим и турским трупама, и Ђурађ, запосевши путеве, с циљем да онемогући пролаз ујацима. Мада је уживао Сулејманову помоћ, мало је било српско-турског поверења. Зато није чудо што је један турски заповедник имао посебан задатак да „надзире" његово понашање. Иако су се Лазареви синови кретали заобилазним путевима, нису успели да промакну. До битке је дошло у другој половини новембра 1402, у грачаничком крају, на два различита места, пошто су обе војске биле подељене на два дела. Већи Лазаревића део предводио је Вук, а мањи Стефан. Ђурађ је потукао Вука „на Трипољу", али је цео сукоб одлучио Стефан. На другом, не много удаљеном месту, поразио је Турке, пошто му је велику помоћ пружио кесар Угљеша Влатковић, који се, као вазал, налазио међу Турцима.[27] Они су подгревали жалосно међусрпско ратовање, извлачећи за себе моралну и материјалну корист.

[23] Константин Михаиловић, 21.

[24] М. Орбин, 104.

[25] В. Петковић, „Родоп из Дренице", *Прилози за КЈИФ*, 7 (1927), 116—122.

[26] И. Руварац, „Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију", *Зборник Илариона Руварца*, 1, Београд 1934, 80—82; Љ. Ковачевић, „Деспот Стефан Лазаревић за време турских међусобица (1402—1413)", *Отаџбина*, 4 (1880), 293.

[27] Константин Филозоф, 280—282.

Мада је Ангорска битка имала светскоисторијски значај, није довела до антитурског покрета широких размера, који би се завршио избацивањем Османлија из Европе. Док се деспот Стефан привремено отргао испод зависности Порте, Вукови наследници остали су уз њу. Зато Константин Филозоф подвлачи да су се заједнички борили с Турцима „јер другачије не беше могуће“.[28] И поред тога, Турци су харали по њиховој Области. Страдало је становништво, а с њим и дубровачки трговци. Сенат се, после Грачаничке битке, распитивао код госпође Маре за имовину својих побијених поданика, истичући да трговцима погодује само мир и посебно жалећи због сукоба две српске породице.[29] Док су се оне отимале о наклоност Турака, султан Сулејман склопио је, најкасније почетком 1403, мир с Византијом, Венецијом, Ђеновом и родоским витезовима, поменувши у уговору »fio di Lazaro«, с обавезом плаћања трибута и давања помоћних трупа.[30] Како деспот Стефан још није имао сређене односе с њим, изнета је претпоставка да се тај податак односио на Ђурђа Бранковића.[31] Иако је, нешто касније, деспот Стефан средио односе с новим господарем европске Турске, у међувремену је постао и вазал угарског краља.[32] Док је у наредним годинама био, дакле, у двоструком вазалству, Бранковићи су остали зависни само од Порте.

Измирење деспота Стефана с Турцима морало се одразити на његове односе са сестрићима. Пре тога, према српским летописима из 1403/1404, он је, користећи угарску помоћ „пленио“ Ситницу, дакле њихову Област.[33] Како по свему изгледа, две породице су се измириле 1404, и међу њима је владао мир неколико година. Крајем исте године, Млечани су страховали од деспота за своје градове у Зети, иако се она није граничила са земљама Лазаревића већ с Облашћу Бранковића.[34]

У време после Ангорске битке главне војничке послове Бранковића водио је Ђурађ, без сумње највештији члан породице, пошто је Гргур био у заробљеништву. Из њега се није ослободио ни брзо ни лако. Дубровчани су 12. децембра 1402. писали госпођи Мари и господину Ђурђу како се моле Богу „да им господин

[28] *Исто*, 280.

[29] *Повеље и писма*, I/1, 147—148; *Notes et extraits*, II, 86.

[30] G. Thomas—R. Predelli, *Diplomatarium veneto-levantinum*, II, 290—293 (бр. 159).

[31] М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда*, 98, нап. 9.

[32] С. Ћирковић, *Допуне и објашњења* у Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 464.

[33] *Родослови и летописи*, 221.

[34] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 88 (И. Божић).

Гргур к вам ускоро здраво дође“.[35] Не знамо тачно када, Гргур је откупљен, али су ратовање у Малој Азији и заробљеништво код Татара изгледа оставили на њега снажан утисак. Његов каснији живот као да то показује. Ипак, учествовао је у државним пословима, и чак се у документима, међу Вуковим наследницима, обично наводи на првом месту. Исправу дату Дубровчанима 29. децембра 1405. издали су „раб Христу Богу мојему господин Гргур и господин Ђурађ и с госпођом и мајком ни госпођом Маром и с превазљубљеним нају братом Лазаром“, а писање је наложено „повеленијем господина Гргура и господина Ђурђа и госпође Маре и господина Лазара“.[36] И Лазар је, дакле, наведен с титулом „господин“. У повељи датој Св. Павлу, између 1403. и 1406, Гргур је, такође, на првом месту: „Аз раб твои [Божији — М.С.] Стефан Гргур с госпођом и мајком ми и с взљубљеним братиами моими Ђурђем и Лазаром“.[37] Уз Гргурово име додат је српски владарски придевак Стефан, а он је, мајчиним именом, издвојен од остале „братије“. Повељу Хиландару издали су, око 1405, „Аз раб Христу мојему Гргур Влковик и брат ми Ђурађ и Лазар и благочестива и христољубива мати наша Мара“, а посебну пажњу привлачи чињеница да се у потпису Гргур помиње као „благоверни господин“.[38] Када је Мара била иницијатор поклона, њено име је навођено на првом месту. Дар хиландарској болници учинила је 15. октобра 1406. „госпођа Мара и с богодарованими синови моими господином Гргуром и господином Ђурђем и господином Лазаром“.[39] Дубровчани су у току 1406. једном писали „славној и велможној госпођи Мари и господину Гргуру и Ђурђу, а други пут „славној и велможној госпођи Мари“. Исте године добили су разрешницу „од госпође Маре и од Гргура и од Ђурђа“.[40] Дакле, носиоци врховне власти била су сва четири члана породице Бранковић, с тим што је извесно првенство давано Гргуру, као прворођеном, мада он није био врховни владар Области. Није ни имао више власти од господина Ђурђа и госпође Маре, само је поштован природни редослед старешинства. Запажа се само да су од 1402. до 1406. већи утицај на државне послове имали Гргур и Ђурађ од Лазара, али су, то треба поновити, врховну власт делили сви наследници Вука Бранковића.[41]

[35] *Повеље и писма*, I/1, 147—148.

[36] *Исто*, 151—154.

[37] *Mon. serb.*, 277—278; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 191—192.

[38] *Зак. спом.*, 463.

[39] *Исто*, 464.

[40] *Повеље и писма*, I/1, 154—155.

[41] М. Благојевић, *Савладарство*, 203—205.

У породици Бранковић 1406. дошло је до промене. Те године престао је да се појављује у јавном животу Гргур. Дубровчани су почетком године још писали Мари, Гргуру и Ђурђу, а доцније више никада Гргуру. Њих двојица су отишла султану, али се Ђурађ пре 1. априла 1406. вратио, док је Гргур „остао код господара".[42] Можда је једно време био талац. Незнано тачно када, касније се закалуђерио, узевши име Герасим, попут славног светогорског стрица. Ратник код Ангоре, заробљеник Монгола и талац Турака, сит овоземаљских перипетија, повукао се у Хиландар, да у тишини старе светиње размишља и посвети се Богу. Није му се дало да дуго самује међу светогорским чемпресима: умро је 13. марта 1408, као релативно млад човек, по свој прилици у четвртој деценији живота.[43] Мртви Бранковићи ређали су се, један за другим, на Светој Гори: Вук, Радоња-Герасим, Гргур-Герасим.

Госпођа Мара је, десетак година после смрти мужа, дочекала смрт детета, што је најтежи ударац за мајку. Од тога времена, још брижнијим очима гледала је преостала два сина: Ђурђа и Лазара. Морала је да остави осећања по страни и да се, заједно са њима, бори с тешкоћама које је доносио свакодневни живот. Баш 1406. наставила је натезања с Млечанима око враћања накита њене заове Теодоре. У жељи да њихови поданици продуже трговину у Србији, власти у Венецији одлучиле су да пошаљу нарочитог амбасадора „синовима покојног Вука, грађанима нашим" и синовима кнеза Лазара. Настојале су да с њима остану у што бољим односима, поготову што су ратовале у Зети с Балшом III, чија је мајка Јелена била рођена сестра госпође Маре и Лазаревих синова. У мају 1406. заједничко посланство деспота Стефана и госпође Маре тражило је у Венецији Теодорин накит, који се налазио у рукама племића Петра Гвара. Сенат је враћање условио накнадом штете млетачким трговцима. Истовремено су Бранковићи тражили кућу у Драчу, која је, без сумње, припадала Теодори. Одговорено им је да морају поднети доказе да је њихова.[44] Стално водећи рачуна о понашању српских господара према Зети, 12. јуна 1406. сенатори су одговорили посланицима напуљско-угарског краља Ладислава и босанског господара Хрвоја Вукчића, који су тражили Будву и неколико села у околини Котора, да то исто траже деспот Србије и „госпођа Мара".[45] Истога дана, њиховим амбасадорима, који су провели у Венецији неколико недеља, предат је Теодорин накит, који је

[42] *Повеље и писма*, I/1, 155—156.

[43] *Родослови и летописи*, 222; *Записи и натписи*, III, 71—72 (бр. 5026).

[44] J. Valentini, Pars I, Tomus III, 499—500 (бр. 1161), 501 (бр. 1165), 527—528 (бр. 1188).

[45] *Исто*, 535—536 (бр. 1199).

вредео две стотине дуката, јер је дотле, по изјави Мариног посланика, накнађена штета млетачким поданицима. Истовремено, Сенат је дозволио Мари да се може склонити на млетачко земљиште, у случају да изгуби своје поседе.[46] Очигледно, у неизвесној будућности, стрепела је за судбину своју и своје деце.

На гестове пажње из Венеције, Мара је одговорила пажњом. Прихватила се посредничке мисије у Зети. У јесен 1407, преко Скадра, стигло је, млетачким бригантином, у Венецију заједничко посланство њено, деспота Стефана и Никете Топије, тражећи пута и начина да дође до мира с Балшом III, кога је гурала у рат мајка Јелена. Преговори су вођени током октобра, и највише се разговарало о разграничењу. Амбасадори су изричито захтевали за Балшу III нека села, док су сенатори тражили да српски деспот, госпођа Мара и Никета Топија буду уз њих, у случају да се Балша III и његова мајка не буду држали договора. Крајем октобра, посланство је, поново млетачком лађом, отпловило за Скадар, а да преговори нису завршени.[47] Зато је почетком 1408. Република упутила два функционера у ратно подручје, с налогом да траже од деспота Стефана, госпође Маре и Никете Топије да пошаљу своје представнике у Скадар на преговоре. Нудила је Балши III Будву, Бар и хиљаду дуката годишње провизије. Како ти посланици нису стизали, исти налог упутила је и у мају 1408.[48] Коначно, после дугих натезања, склопљен је мир. Као јемци да ће Балша III и Венеција поштовати уговор предложени су разни господари по Албанији, деспот Стефан и „Госпођа Мара, бивша жена величанственог господина Вука". Почетком следеће године, у Венецији је одлучено да Бенедикт Контарено, кнез и капетан Скадра, пође деспоту Стефану и госпођи Мари и обавести их о детаљима мира.[49] У међувремену, Србију су захватили драматични догађаји и деспот Стефан и госпођа Мара нису могли да наставе дипломатску игру с Републиком.

У сукобу с братом, Вук Лазаревић је почетком 1409. провалио у Србију с великом турском војском. Пошто је борба међу Лазаревићима била изазов за Бранковиће, мир између две породице, који је трајао неколико година, пукао је као мехур од сапунице. Ђурађ се стално држао султана, коме је повремено одла-

[46] *Исто*, 536—537 (бр. 1200); *Listine*, V, 77, 80.

[47] J. Valentini, Pars II, Tomus V, 68—71 (бр. 1294), 73—79 (бр. 1297), 84 (бр. 1303).

[48] *Исто*, 100—105 (бр. 1322), 128—131 (бр. 1345).

[49] *Исто*, 137—142 (бр. 1351), 184—187 (бр. 1391), 189—191 (бр. 1394), 191—198 (бр. 1395), 201—204 (бр. 1400), 206—208 (бр. 1406), 301—303 (бр. 1489). С извесним грешкама: *Listine*, V, 102—103, 105—106, 111—121, 145—153, 160—162.

зио. Дубровчани су, на пример, 1. априла 1406. и 8. августа 1408. честитали госпођи Мари његов срећан повратак.[50] Зато није чудо што се нашао уз Вука и врховног турског господара. Борбе су брзо захватиле Област Бранковића, и војска деспота Стефана, кога су помагали Угри, спалила је Приштину, а дубровачке власти саветовале су својим поданицима у Трепчи да се не мешају у борбе.[51] Деспот Стефан, напуштен од неких подручних људи, морао је да препусти брату јужни део државе, управо онај који се граничио са земљама Бранковића. „И отада брат његов Вук, записао је Константин Филозоф, са одељеном му облашћу и благородним који су с њиме, служаше Сулејману, *са сестрићима својим*, и они су такође држали отачаску своју земљу".[52] То, међутим, није био крај ратовања. Оно се пренело у следећу годину, али је додуше вођено ван Србије.

У Турској су почеле борбе између Бајазитових синова Сулејмана, Мусе и Мехмеда I. Пошто је Муса прешао из Азије у Европу и придобио многе присталице, пришли су му Лазаревићи и Бранковићи. Заједно с њима, опсео је Цариград, јер је византијски цар Манојло II Палеолог остао веран Сулејману. Али, 15. јуна 1410. претрпео је тежак пораз на самом Златном рогу, код мале тврђаве Космидион. Док се деспот Стефан враћао у своју земљу, браћа Бранковићи и Вук Лазаревић, који су се некако држали по страни од њега, пришли су Сулејману. Било је то време опште пометње, када се тешко разазнавало ко је уз кога. По налогу Сулејмана, Вук Лазаревић, уз пратњу Лазара Бранковића, похитао је у Србију да је преузме пре брата. Њих је, међутим, ухватио Муса, сматрајући их вредним пленом. Док су му привођени, прича Константин Филозоф, један Турчин дао је Вуку јабуку. А он „половину ове даде своме сестрићу, а половину узме сам, и много помоливши се, окусише јабуке место причешћа. Јер није тада било никога ко би ове причестио".[53] Из приче је јасно да им се ближио крај. Муса је, заиста, одмах погубио Вука, али не и Лазара, рачунајући да ће помоћу њега привући на своју страну Ђурђа, који се налазио код Сулејмана. Зато је уценио Лазара: ако доведе брата, поклониће му живот; ако га не доведе, одрубиће му главу. Уцена је изречена баш у време када је Сулејман ишао на Мусу. Битка се заметнула код Једре-

[50] У писму 8. августа 1408. Дубровчани су наводили да се моле Богу да се и Ђурђев брат „здраво и добре носи и враћа". *Повеље и писма*, I/1, 155—156.

[51] *Dipl. Rag.*, 184; *Notes et extraits*, II, 122. Уп. М. Динић, *Област Бранковића*, 25.

[52] Константин Филозоф, 291—292. Према Ст. Новаковићу, *Срби и Турци*, 370, земље Вука Лазаревића су се „граничиле земљама турским и земљама Бранковићевим".

[53] Константин Филозоф, 297—298.

на, а с Лазаром је договорено да Ђурађ пребегне на њеном почетку. Она се, међутим, увелико развила, а Ђурђа није било. Увиђајући да ће бити поражен, Муса је погубио најмлађег Бранковића. Казну је извршио „зверообразан" Турчин Огурли, слуга једног Мусиног војводе. Било је то у петак 11. јула 1410. године.[54]

Док су после боја живи пљачкали мртве, нашли су тело Лазара, релативно младог човека, који је пао у првом великом ратном походу. Мада је као победник изашао Сулејман, а с њиме и Ђурађ, смрт брата га је тешко погодила: „И који дирљиви гласови и ридање не могаше су чути од овога и благородних који су се нашли тамо са овим." Одушке је нашао у томе што је спалио Пловдив, у коме су били Мусини људи. Смрт најмлађег детета још теже је пала мајци Мари, која је остала сама код куће да управља земљом, слуша закерања млетачких и дубровачких посланика, и мисли на децу која су ратовала међу „зверообразним" Турцима. За две године сахранила је два сина. Иако је један био калуђер, а други ратник, оба су била мајчина деца. Утеху је нашла једино у Богу: већ у јесен 1410. поклонила је село Кузмино светогорском манастиру Св. Павла „за помен за Лазарев в утверждение вечно и непоколебиво".[55]

Све до тога времена, Мара је играла изузетно значајну улогу. Између 1406. и 1410. Дубровчани су писали „Славној и велможној госпођи Мари и господину Ђурђу", а у њихов град приспео је ризничар „Госпође Маре и господина Ђурђа и Лазар Влковик". Како Лазар више није био малолетан, 24. септембра 1409. писали су „Славној и велможној госпођи Мари и господину Ђурђу и Лазару".[56] У млетачким документима, као посредник за мир у Зети, јавља се само госпођа Мара. Поред њене изузетно значајне улоге, и даље је у породици поштован природни редослед старешинства: до 1410. прво је навођена она, онда Ђурађ, па тек на крају Лазар. Од 1410. остали су само она и Ђурађ, њена једина нада.

Ратовање 1410. однело је два српска кнеза: у животу су остали само деспот Стефан и господин Ђурађ. Али, и они су морали да наставе борбе, јер је продужен рат у Турској. Пошто је у фебруару 1411. удављен Сулејман, европским делом Царства загосподарио је Муса, који је постао права „дивља звер". Као и други хришћански господари, Ђурађ му се морао приклонити, иако је претходне године ратовао против њега. Већ у јесен 1411. с њим је опседао Селимврију, стари град на Мраморном мору,

[54] *Исто*, 292—300; уп. и М. Орбин, 106.

[55] *Зак. спом.*, 528—529.

[56] *Повеље и писма*, I/1, 156—159.

у коме су Грци држали Сулејмановог сина Оркана. Тек ту су га чекала највећа искушења. Пошто га није сматрао довољно поузданим, Муса је решио да га отрује. За време вечере дао му је отров, али се Ђурађ спасао противотровом, који је увек носио са собом. Избегао је смрт, али је оболео. Док се лечио, обавештен је од поузданог човека да ће га Муса те вечери убити. Решио је да исте ноћи пребегне Грцима у опседнуту Селимврију и о томе је обавестио своје. Договорено је да, када узјаше коња и удари у таламбас, његови навале на селимвријске зидине, као да хоће да их освоје, а у ствари да пребегну Грцима, од којих су неки били упућени у тајну. Договор нико није издао, и цео подухват је успео. Ђурађ се спасао сигурне смрти, а с њим и већина Срба. Али, не сви. Неки „нису знали тајну" и нису пребегли. Њих су похватали Мусини људи и поклали.[57]

Положај Бранковића после смрти султана Сулејмана био је изузетно тежак. Током 1411. борили су се за опстанак, а једини њихов мушки члан, од кога је зависила судбина куће, спасавао је голи живот далеко од родног краја. Ђурађ је зиму 1411/1412. провео у Селимврији, настојећи да се врати у Србију. Али није знао како. Плашећи се Мусиних потера, није смео ићи копном; зато је решио да се превезе лађом до Солуна, а онда некако пребаци даље. Византијски цар Манојло II заложио се да га један млетачки брод одвезе у Солун. Млетачки баило се устезао да то сам одобри и зато је затражио дозволу из Венеције. Одговорено му је да, ако се превоз обави, пошаље извињење Муси, уз образложење да је патрон брода приморан да превезе Ђурђа и његову пратњу, која се састојала од 150 људи, коња и оружја.[58] Тако је Ђурађ, после разних перипетија, у пролеће 1412. приспео у Солун. Стигао је и Сулејманов син Оркан, који је у Солуну, с правом се сматра на Ђурђеву молбу, издао нишан с тугром за светогорски манастир Св. Павла.[59] И Ђурађ и сви Бранковићи помагали су светогорску светињу и у најтежим временима.

Муса је убрзо, на превару, ухватио Оркана и ослепио га, а потом завео такав терор да се понашао као дивља звер. Напуштали су га најближи сарадници, а неки су побегли деспоту Стефану у Србију. Зато је Муса, усред зиме, јануара 1412, провалио у деспотову земљу, опљачкао Врање и стигао до Новог Брда, одакле је потиснут. Пошто је сигурно похарао део Области Бранковића и „земље Арбанашке", навалио је на Солун, у коме је,

[57] Константин Филозоф, 301—302.

[58] J. Valentini, Pars II, Tomus VI, 192—193 (бр. 1712); *Notes et extraits*, I, 205; уп. С. Ћирковић, „Допуне и објашњења" у Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 467.

[59] Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 249; исти, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 150.

како изричито каже Константин Филозоф, још увек био господин Ђурађ.[60] Тако се он, стицајем околности, иако далеко од родног краја, нашао на истој страни са ујаком, на страни Мусиних противника. Док је још боравио у табору Мусе, са којим никако није могао сарађивати, решио је да се измири са ујаком, јер је знао да не може опстати ако у Турској има против себе султана, а у Србији деспота, или, како лепо каже Константин Филозоф: „Јер се Ђурађ бојаше да не буде гоњен са обе стране." Зато је из ратног табора „послао својој мајци, да се измири са Стефаном и да утврде да живе како приличи благочастивима". Посредник је, дакле, била Мара, која је сигурно најтеже подносила сукоб две породице. Понуда је прихваћена на тај начин што је ујак усинио сестрића. Тај чин Константин Филозоф описао је речима: „деспот га прими као отац са сином многжељеним"... и од „тада могли су се видети као отац и син радујући се".[61] Поред политичких, на измирење су утицали и емотивни разлози. Деспот Стефан није имао деце, а његов брак с Јеленом Гатилузио, кћерком господара Митилене, распао се сам од себе. Најближи његов мушки сродник био је Ђурађ. Зато није чудо што деспот у Милешевској повељи моли свог будућег наследника да поштује „што је записано, па било да то буде неко од *сродника* наших или било ког од побожних", а у исправи Хиландара (8. јун 1411) моли на првом месту *сроднике* [подвукао М.С.].[62] Мука је била што је тај његов сродник још чамио у Солуну, не могавши да се врати у Србију. Из града је полазио неколико пута, и неколико пута се враћао. Пошто су сви главни путеви били запоседнути, на крају се одвојио од пратње и, са само пет људи, запутио се странпутицама, кроз забачена села, густе шуме и високе планине. Спавао је по сеоским кућама, па чак и гумнима, успевши некако да 23. октобра 1412. стигне кући.[63] Сусрет с јадном мајком, од које је отишао пре више од годину дана, није описан у изворима, али је морао бити дирљив. Када је, међутим, дошао ујаку, „неисказана радост јављаше се".[64]

Повратак кући није значио и мир. У то, заиста, тешко време, ратовање је настављено. У зиму 1412/1413. против крволочног Мусе устао је Хамза-бег, намесник према Српској деспотовини. Пошто га је ухватио и погубио, Муса је, крајем зиме, про-

[60] Константин Филозоф, 306.

[61] *Исто*, 301—304. Дубровчани су касније писали да је „ујак слично оцу поменутог господина Ђурђа", а пред Стефанову смрт отворено су називали Ђурђа „његовим сином". *Notes et extraits*, II, 148—149, 237.

[62] *Mon. Serb*, 571; уп. М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 172—173.

[63] Константин Филозоф, 303—304.

[64] *Исто*, 304.

валио у Србију и заузео више градова, међу којима и Сталаћ, који је бранио српски властелин, по народној песми војвода Пријезда, све док није и сам у њему изгорео. Том приликом свирепи султан „без числа множество рода христијанскога уби".[65] Његови поступци уједињавали су његове противнике. На позив деспота Стефана, из Азије је стигао трећи Бајазитов син Мехмед I и у Крушевцу се састао с мачванским баном Јованом Моровићем, кога је послао угарски краљ Жигмунд, босанским војводом Сандаљем Хранићем и самим деспотом. Савезницима се, са својом војском, придружио господин Ђурађ, који је, по турским хроничарима, послао Мехмеду дарове и на симболичан начин признао његову врховну власт.[66] Савезничка војска кренула је на југ против Мусе, али су се, после извесног времена, вратили кући деспот Стефан, угарски и босански господар. На челу целе хришћанске војске, заједно с Мехмедом, ратовање је наставио господин Ђурађ, коме је поверен поход као изузетно способном војсковођи.[67] Гоњени Муса повлачио се на југоисток, у унутрашњост Бугарске, а до одлучне битке дошло је код села Чаморлу, под планином Витошом. У крвавом окршају, Ђурђева војска била је у почетку потиснута, али је затим успела да пређе у напад с бока. Одигравши прворазредну улогу, Ђурађ је изашао као победник. Противничка војска је била сатрвена, а Муса се дао у бекство. Брзо је ухваћен и 5. јула 1413. удављен.

После боја, господин Ђурађ, како прича каснији М. Орбин, вратио се у Србију „са својим и деспотовим људима".[68] Величанствено дочекан, „одликован је многим частима". Мусином погибијом најзад је завршен грађански рат у Турској, којом је завладао султан Мехмед I. Са Србима, који су му толико помогли, био је у пријатељским односима. За њих је, међутим, била важна чињеница да је, баш 1413, за скопског крајишника, после Паше Јигит-бега, наименован његов син Исак-бег (1413—1443), који је у наредним деценијама одиграо прворазредну улогу у Српској деспотовини.[69] Коначно, 1413. господин Ђурађ могао је да одложи оружје. Од Ангорске битке ретко га је остављао, а од 1410. до 1413. стално је ратовао. Тек сада је могао да се посвети мирнодопским пословима. Иако је био у присним односима са ујаком, земље Бранковића нису се, после измирења, стопиле са земљама Лазаревића. Бранковићи су имали посебан уговор са

[65] Уп. С. Мишић, „Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. и источна српско-турска граница", *ИГ*, 1—2 (1987), 75—88.

[66] N. Filipović, *Princ Musa*, 469.

[67] *Dipl. Rag.*, 225; *Акта и повеље*, I/1, 226.

[68] М. Орбин, 107.

[69] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 139—141; Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији*, 60.

султаном и били су његови непосредни вазали, а још 1420. помињала се посебно „земља Ђурђева" и земља „господина деспота".[70]

Око две године после Ђурђевог повратка, дошло је до његове женидбе. Он је, међутим, тада имао око 40 година и вероватно је раније био ожењен. Дубровчани су 11. децембра 1408. писали госпођи Мари да су разумели „шта нам уписасте за госпођу Јелену, кћер господина Ђурђа", а из писма се види да се Јелена дописивала с њима, што значи да је била одрасла особа.[71] Полазећи од података византијског историчара Георгија Сфранцеса, да је Ђурђева кћерка Мара била рођака трапезунтског цара Јована IV Комнина, и у исто време рођака последњег византијског цара Константина XI Палеолога, закључено је да је Ђурађ у првом браку био ожењен непознатом сестром Јована IV Комнина, а сродство с Палеолозима наводно је ишло преко трапезунтских Комнина.[72] Како било да било, Јелена се после очеве поновне женидбе више не помиње. У родословима и летописима о њој нема ни трага, као ни о непознатој првој Ђурђевој жени. Званична српска историографија није их прихватила и о њима је упорно ћутала.

Овога пута, Ђурђева изабраница била је Ирина (Јерина) Кантакузин, члан бивше византијске царске породице. Отац јој је био Теодор Кантакузин, позната личност с краја XIV и почетка XV века, по свој прилици син Матије Кантакузина, чији је отац Јован VI Кантакузин био чувени византијски цар. Имала је сестре Јелену, удату за трапезунтског цара Давида Комнина, и другу, непознатог имена, удату за грузијског краља, као и браћу: Андроника, великог доместика Византијског царства, Георгија и Тому, који су, касније, део живота везали за Србију. Потицала је од солунске гране Кантакузина, који су родбински били повезани с владајућом династијом Палеолога.[73] Зато српски Саченички летопис каже да су је „принели... от Солуна деспоту

[70] *Повеље и писма*, I/2, 213.

[71] *Исто*, I/1, 157.

[72] J. Papadrianos, „Τινεσ οι Δεσμοι Συγγενειασ του Γεωργιου Βρανκοβιτσ (Branković) προσ τον οικον των Παλαιολογων", Επετηριδοσ τηε εταιρειασ Βυζαντινων Σπουδων, 33 (1964), 140–142; исти, „Да ли је Ђурађ Бранковић био у сродству са династијом Палеолога", *ЈИЧ*, 2 (1964), 87–88; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 181–182; И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 266, нап. 28; исти *Сумрак Византије*, 274; D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, 170; Р. Ћук, *Царица Мара*, 55; A. Bryer, *Trebizond and Serbia*, 28–35.

[73] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 174—181. Занимљиво је да је Ј. Драгишић још крајем прошлог века решио питање порекла Јерине, написавши да је била кћи Теодора Кантакузина, унука Матије, а праунука цара Јована VI Кантакузина. Ј. Драгишић, „Чија је била Јерина Ђурђевица", *Отаџбина*, год. VI, књ. XVI, Београд 1887, 177—190.

Ђурђу в жену".[74] У време удаје била је млада, бар дупло млађа од младожење.[75] Свадба је прослављена 26. децембра 1414, али се не зна где. Дубровачким поклисарима, који су ишли с честиткама и поклонима, наложено је да иду „у крајеве Србије", без ознаке места. Славље је сигурно присуствовао деспот Стефан, јер су исти посланици имали задатак да најпре посете њега и да честитају „за свадбу његовог сестрића као сина".[76] Ђурађ је упознао Јерину сигурно током боравка у Солуну. Можда је тада брак и уговорен, вероватно после његовог измирења с ујаком. Византијска царска принцеза пошла је само за будућег наследника српског престола.

У Србију је стигла Гркиња која не само да ће у њој остати до краја живота, већ ће бити запамћена боље него било која друга средњовековна владарка. О првим годинама њеног брачног живота нема изворних података. Не зна се тачно ни где је живела. Можда у Вучитрну, а сигурно на мужевљевој косовској земљи. Док је између 1410. и 1414, у време Ђурђевог ратовања по Турској, државне послове углавном водила „славна и велможна" госпођа Мара, која се у писмима обично помиње на првом месту, од 1414. њен утицај је опао. Мада се осећало њено присуство, Дубровчани су од те године скоро искључиво писали „славном и велможном господину Ђурђу Вуковићу", који је и формално преузео врховну власт у породици.[77] Полако, после неколико година, у званичним документима почиње се јављати његова жена. Када је 15. новембра 1419. Ђурађ даровао два села Св. Павлу, „с богодарованоју ми супружницеју госпождеју Катакузиноју, кира Ериноју", види се да је она почела да узима учешћа у политичком животу.[78]

У годинама које су следиле, господин Ђурађ и деспот Стефан били су верни вазали Турака, који су, вероватно преко Области Бранковића, провањивали из Скопља у Босну, приморавши је 1415. да плаћа данак. Тако је Ђурђева земља и са запада била оивичена турском трибутарном државом. Ипак, није било рата све док 1421. није умро султан Мехмед I. Наследио га је син Мурат II, који се вратио освајачкој политици деде Бајазита I. Рођен 1404, био је тридесетак година млађи од Ђурђа, чија је, међутим, судбина у наредних тридесет година зависила од тог

---

[74] *Родослови и летописи*, 224.

[75] D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, 184.

[76] Пошто су путеви за Србију били у прекиду, дубровачко посланство, које су сачињавали Паскоје Растић и Мартол Замањић, стигло је у Србију тек почетком 1415. године. *Notes et extraits*, II, 148—149; уп. М. Ласкарис, *Византијске принцезе*, 98—99.

[77] *Повеље и писма*, I/1, 163—167.

[78] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32—33.

младог Турчина. Још једна смрт потресла је кућу Бранковића. Скрхан физички и духовно, 1425. умро је византијски цар Манојло II Палеолог, ожењен Српкињом Јеленом Драгаш. Наследио га је Јован VIII, који је, као турски вазал, управљао само Цариградом и околином. Не могавши да задрже Солун због јаког притиска султана, Византинци су га 1423. препустили Млечанима. То је изазвало турско-млетачки рат, који је трајао пуних седам година и могао је забрињавати само госпођу Јерину, јер су јој у родном граду остали најближи рођаци и њихова имовина.

Као господар посебне Области, господин Ђурађ је давао своје препоруке калуђерима српског манастира Св. Михаила у Јерусалиму да дижу доходак у Дубровнику. Из владине одлуке од 1416. види се да су то чинила сва три српска господара: деспот Стефан, Ђурађ и Балша III. Из Ђурђевог писма од јуна 1424. сазнаје се да су Јерусалимци били најпре „у господина деспота и овде у нас", што сведочи да Ђурађ није живео са ујаком, већ у својој земљи.[79] Додуше, предвиђала се и могућност да буде на његовом двору, јер су њихови односи заиста били тако присни да је било јасно да ће се њихове територије спојити у једну државу. Зато је 1421. деспот Стефан истакао право на Зету, после смрти Балше III, иако се она, као што је поменуто, није граничила са земљама Лазаревића, већ Бранковића. Наследивши је, наследио је рат с Млечанима, и током 1421. спустио се у Зету баш преко Области господина Ђурђа.[80] Већ дотле га је сестрић заступао у разним пословима, а посебно се истицао у подржавању дубровачких молби. Пошто је био утицајан, званична Венеција је маја 1422. упутила деспоту Марка Барбадига, са посебним веровним писмом за господина Ђурђа, коме је слала одвојен поклон, уз молбу да посредује за мир.[81] Борбе дуж Бојане и око Скадра, крај кога се још 1416. помиње дворац цара Душана, деспот Стефан препустио је 1423. Ђурђу.[82] Тако се овај, после десет година мира, поново латио оружја. Стигао је у Зету, у којој су се још у време Немањића млади краљеви, будући наследници престола, вежбали у управи и рату. Већ почетком јула, стајао је с осам хиљада коњаника под Скадром. Пре тога, послао је писмо Марку Барбадигу, провизору Котора, који га је проследио у Венецију. Она је настојала да спор реши преговорима,

---

[79] *Повеље и писма*, I/1, 167—168. Уп. М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 171—172.

[80] *Notes et extraites*, II 199.

[81] J. Valentini, Pars II, Tomus XI, 93—97 (бр. 2588); *Listine*, VIII, 173—174.

[82] »la corte de lo imperador«. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 279

за које је, поред Барбадига, овластила Франћеска Бемба, капетана Јадранског мора. Њих двојица су разговарала с Ђурђем, али споразум није постигнут. Колико је било тешко ратовати, још теже је било преговарати с вештом Републиком, која је, час попуштала час затезала, али није одустајала од својих захтева.[83]

У међувремену, српска војска блокирала је млетачку флоту у Бојани, а Ђурађ је тражио Улцињ или Будву са соланама. Стално желећи мир, млетачки представници састали су се 12. августа 1423. пред Ђурђевим шатором код Св. Срђа и склопили мир. Уз Ђурђа је било пет војвода, од којих су двојица били Турци: Војин Југа, који подсећа на Југовиће из народне традиције, Шахин, Ајасбег, Новак и Хребељан. У брижљиво сроченој латинској исправи, подвучено је да је деспот Стефан, посебним српским документом, на који је ставио свој печат, овластио Ђурђа да преговара и склопи мир с Венецијом. Сестрић је, дакле, иступао, пре свега, у име ујака. Ипак, донекле и у своје име. Зато је на почетку текста наглашено да је Република склопила споразум са „славним господином деспотом Стефаном, дуком Рашке и величанственим господином Ђурђем, покојног Вука". Позивала се на старо пријатељство не само с прецима деспота Стефана већ и господина Ђурђа, који је тражио да потврди привилегије дате, како деспоту Стефану и кнезу Лазару, тако и његовом оцу Вуку. Ђурађ се у име деспота Стефана, али и у своје име и у име својих наследника, заклео на текст уговора пред Јеванђељем, иконом и „фигуром" Исуса Христа, које је додирнуо руком. Уговор је саставио нотар Никола де Архилупис из Котора, који је написао да је писар деспота Стефана и господина Ђурђа. На исправу је утиснуо Ђурђев печат.[84]

Одмах после склапања мира, Ђурађ је замолио Франћеска Бемба да разгледа млетачке бродове, опрему и наоружање. Молба је прихваћена и искусни поморац примио га је на својој галији, приредивши на палуби пријем, на коме је било доброг вина и свакојаких посластица. Док је галија, праћена другим бродовима, у топлом августовском дану, клизила мирном водом, Ђурађ је потегао питање које га је највише мучило. Затражио је да му Република стави на располагање шест галија за борбу против Турака. Бембо се правдао да за то нема овлашћења, али је обећао да ће молбу проследити у Венецију.[85] Од тога, наравно, није

[83] J. Valentini, Pars II, Tomus XI, 252—254 (бр. 2751), 255—259 (бр. 2752), 288 (бр. 2780); *Listine,* VIII, 233.

[84] Текст уговора: J. Valentini, Pars II, Tomus XI, 318—326 (бр. 2805); *Listine,* VIII, 248—253; уп. и J. Valentini, Pars II, Tomus XI, 307—313 (бр. 2795, 2796), 328—330 (бр. 2808); *Listine* VIII, 233—239, 242—246; *Notes et extraits,* I, 346. Одредбе и коментар уговора: *Ист. Ц. Горе,* II/2, 145—146 (И. Божић).

[85] J. Valentini, Pars II, Tomus XI, 318—326 (бр. 2805); *Notes et extraits,* I, 346, нап. 1.

било ништа, али је вредно подвући да је Ђурађ, и док је ратовао и преговарао с Млечанима, мислио на рат против Турака.

Иако се после склапања мира Ђурађ повукао из Зете, на терену је остало доста нерешених питања. Зато је наставио да се носи с Млечанима, толико различитим од Турака, против којих је годинама ратовао. Нови противник био је препреден и тактичан, али жилав и упоран. С њиме је требало, пре свега, дипломатисати. И Ђурађ је то чинио. Чак је успео да заврбује неке Млечане да раде за њега. Такав је био Јаков Аврамов, који је учествовао у раду млетачке комисије на разграничењу у околини Котора. Тајно је обавештавао српске чланове комисије и дописивао се с Ђурђем, како сам каже, на латинском, да се не би открио садржај преписке. Називао је Ђурђа „својим господарем", а Ђурађ њега „сином и братом". Али, млетачке власти ухватиле су његова писма и 25. октобра 1424. осудиле га на три године тешког затвора у „тамницама доњим" и вечито прогонство с млетачке територије.[86] Док су обавештајци плаћали цех, дипломатија на високом нивоу радила је своје. После обостраних договора, скадарски капетан Франћеско Квирин склопио је 26. августа 1424. у копаоничкој Плани нови споразум с господином Ђурђем. За њега је речено да иступа у име деспота, али и у своје име, а становници Зете означени су као поданици обојице.[87]

Натезање с Млечанима настављено је и следеће године. У Венецију су стигла два Ђурђева посланика, али нису постигли ништа.[88] Онда му је Сенат упутио скадарског капетана Франћеска Квирина, с поклоном који се састојао од златнотканог броката вредности две стотине дуката. У детаљном упутству, предлагао је чак међународну арбитражу, уз учешће византијског цара или принцепса Ахаје, или деспота Јанине, или кнеза Сења, или комуне Фиренце, Сијене, Анконе, или неког од господара Малатеста, или Болоњски и Сијенски универзитет. Желећи да се спорна питања већ једном реше, сам је поменуо шест галија, које је Ђурађ раније тражио за борбу против Турака, нудећи му, заједно „са синовима, наследницима и добрима" склониште на својој територији.[89] Међународно посредништво није било потребно, јер су Ђурађ и Квирин 22. априла 1426. у Вучитрну склопили нови, трећи по реду, споразум. Мада се већ три године носио с Млечанима, Ђурђу је за вучитрнске преговоре деспот Сте-

[86] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 120—124.

[87] *Listine,* VIII, 277—278.

[88] Преговори су вођени у августу 1425. J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 184—186 (бр. 2999); уп. И. Ђурић, *Сумрак Византије,* 272, нап. 15.

[89] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 189—198 (бр. 3003); *Notes et extraits,* I, 405—407.

фан дао посебно овлашћење, о чему је 22. марта 1426. обавестио Квирина, писмом, састављеним у Тополници, крај Новог Брда. Било је то у непосредној близини Области Бранковића, што наводи на мисао да су се ујак и сестрић састали пре преговора с млетачким представником. У тексту уговора, који је саставио нотар скадарског капетана, Ђурађ је, опет, иступао у име деспота и у своје име. Поменути су крајеви и поданици обојице, а добијено је обећање да ће Република сматрати „најдражим пријатељима" синове и кћери и једног и другог, па макар међу њима остала једна једина кћер. Та формулација се односила само на Ђурђеву децу. Уз њега су се, током преговора, налазили митрополит Грачанице и војводе Лукач и Мркша. Ђурађ се, опет, заклео на Јеванђељу, икони и лику Исуса Христа, да ће поштовати одредбе уговора, у своје име, у име својих наследника и у име свога ујака. На документ је утиснут Ђурђев печат, али је ратификацију Уговора могао да изврши само деспот Стефан. Он је то учинио 25. јула 1426, а млетачки Сенат 3. фебруара 1427. године.[90]

Пошто је постигао споразум, Ђурађ је писмом, датованим 25. априла 1426. у Вучитрну, затражио од Венеције да, преко њених места, без плаћања таксе, увезе робу „за потребе свога двора".[91] Чак је, у лето те године, понудио да деспот Стефан посредује за мир између ње и султана, како би се завршио исцрпљујући рат око Солуна. Млетачки сенат је прихватио понуду, одредивши да скадарски кнез и капетан Франћеско Квирин води преговоре са Турцима, било у земљи деспота било на Порти.[92] Од целог посла није било ништа, јер је Мурат II тражио само Солун. Пошто су, ипак, срећена спорна питања с Млечанима, деспот је препустио сестрићу управу над Зетом. Ђурађ се у њу преселио, стигавши у првој половини августа 1426, са женом Јерином, да управља, као наследник српског престола. У међувремену, Јерина му је изродила шесторо деце. Најстаријем сину дала је, по своме оцу, име Теодор. Срби су га звали Тодор. Други син добио је, по стрицу, име Гргур, а био је трећи Гргур у породици Бранковића. Најстарија кћи звала се Мара, по својој баби, Ђурђевој мајци, а друга кћи, Кантакузина, носила је име по царском роду своје мајке. Трећи син Стефан вероватно је назван по ујаку, а најмлађи Лазар звао се по рано убијеном стрицу. Дакле, неколико имена понављало се, из нараштаја у нараштај, у породици Бранковића.

[90] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 230—241 (бр. 3037); 265—266 (бр. 3061); *Listine*, IX, 7—14; уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 148—149 (И. Божић).

[91] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 249—252 (бр. 3054); *Notes et extraits*, I, 423.

[92] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 276—277 (бр. 3066); *Notes et extraits*, I, 429—430.

Поред жене, с Ђурђем су стигла и деца. Дубровчани су одмах почели да зову целу породицу у свој град у госте. Хтели су, макар и делимично, да се одуже за услуге које је Ђурађ чинио као господар своје Области, али и као посредник код деспота Стефана. Упутили су му посланство, које су сачињавала властела Марин Растић и Марин Гундулић. Они су отпутовали на два брода, с пратњом од осам слугу, носећи вредне поклоне: господину Ђурђу фине тканине у вредности 700, а госпођи Јерини у вредности 300 перпера. По доласку, предали су дарове и уручили званичан позив за посету. Ђурађ га је прихватио, јер му се пружила прилика да види град са којим је његова породица вазда била у добрим односима. Сенат се побринуо да што боље довезе, дочека и угости угледну господу. Лепо опремљени бродови, са веслачима сакупљеним у околини града и нарочито одабраном властелом, отпловили су пут Зете. Преузевши угледне госте, властела се трудила, током пута, да их угости и забави. Водећи рачуна о свакој ситници, ставила им је на располагање постељину, рубље и двопек, који су понети из Дубровника. Чашћавала их је посластицама и чак водила једну малу лађицу за ловљење свеже рибе. Дуж пута, госте су забављали свирачи, међу којима су, свакако на Јеринину радост, била два трубача Грка. После мирне и удобне вожње, свечана поворка ушла је у Дубровачку луку 24. септембра 1426. године.

Припремљен за дочек, град је свечано изгледао. Добро очишћен, изгледао је уредан, а трем испред цркве Св. Влаха био је илуминиран. На дочеку су биле најистакнутије личности, међу којима и дубровачке властелинке, владике, чији је задатак био да праве друштво Јерини. Гости су смештени у Кнежевом двору, у ономе делу у коме је становао сам кнез. Двор је посебно преуређен: сакупљено је сребрно посуђе за обедовање и посебна постељина за спавање. О јелу се бринуло чак осам кувара. Било је свакојаких ђаконија, а цело гошћење трајало је четири до пет дана. За то време, домаћини су се посебно бринули о пратњи, међу којом је било угледних српских племића. На крају посете, гости су добили поклоне у вредности осам стотина дуката, међу којима је било само четрдесет пет комада тканина. На дубровачко кавальерство, Ђурађ је одговорио својим: богато је даровао послугу и куваре, који су га хранили и служили. Онда је, као и на дочеку, следио свечани испраћај. Дигла су се једра и угледни гости отпловили су пут Зете.[93]

Дубровчани су се добро истрошили око Ђурђевог боравка. Као и обично у таквим приликама, општина је, путем зајма, прикупила новац, уз обавезу плаћања 5% камате. Али, желела

[93] J. Tadić, *Promet putnika*, 72—74.

је да богато угости наследника српског престола, знајући да ће се трошак вишеструко исплатити. И била је у праву. Ђурађ, током целог свог живота, никада није заборавио величанствен дочек из 1426. године.

Убрзо по повратку у Зету, мешовите комисије завршиле су разграничење између млетачких и српских територија. На основу њихових извештаја, Ђурађ и Франћеско Квирин потписали су 11. новембра 1426. у Дривасту „Изјаве" о коначним границама и свим другим спорним питањима. Ђурађ је истакао да је уговор склопио у своје име, у име својих мушких и женских наследника и у име деспота Стефана, према његовом старом овлашћењу из Тополнице од 22. марта 1426. На документ је опет утиснут Ђурђев печат.[94]

Док се носио с Млечанима у Зети, господин Ђурађ изгубио је мајку Мару. Још 1423. она се дописивала с Дубровчанима, али није завршила живот као световно лице. Попут своје мајке Милице, примила је монашки завет и умрла, како по свему изгледа, 14. априла 1425, као калуђерица Марина.[95] Надживела је мужа за скоро тридесет година и за то време свашта проживела. Највише је препатила као мајка, али која мајка не пати. Дочекала је, ипак, да види бројну породицу сина Ђурђа, чија су деца носила имена њених мртвих синова. Доживела је и да га види као наследника српског престола, за што је сама била веома заслужна.

Не зна се, међутим, да ли је Мара-Марина дочекала званично представљање Ђурђа као наследника српског престола. Иако су се он и деспот Стефан измирили још 1412, на то је требало дуго чекати. За то време сестрић је морао доказивати верност ујаку. Доказивао је, и доказао. Зато је деспот решио да га званично представи као наследника, поготово што је од раније боловао од „ножне болести", и када му се стање погоршало, прича Константин Филозоф, „побојавши се смрти посла по свога сестрића господина Ђурђа". Сазвао је, најкасније 1425, државни сабор у рудничкој Сребреници, на коме су узели учешћа „благородни свију власти" и архијереји на челу с патријархом. Пошто је благословио сестрића, обратио им се речима: „Од сада овога познајте господином место мене", заклевши све да ће му бити верни, а проклевши „оне који ће подићи какво неверство". Затим је заклео самог Ђурђа, речима: „како сам ја сâм о свему мислио, тако чини и ти". Завршавајући опис свечаности, Константин Филозоф додаје да од тада сви „много верније се при-

[94] J. Valentini, Pars II, Tomus XII, 286—291 (бр. 3075); *Listine*, IX, 14—17; уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 149—150 (И. Божић).

[95] Летописи доносе различите године њене смрти. *Родослови и летописи*, 226.

свајаху младом своме господину, него раније".[96] Деспот Стефан је, дакле, рукоположио и поставио сестрића за свога наследника и српског владара. Био је то истовремено верски чин и правни акт.[97]

Да би постао нови владар Србије, Ђурађ је морао бити признат не само у земљи већ и у спољном свету. Деспот Стефан се потрудио и око тога. Најпре је отишао угарском краљу Жигмунду, чију је врховну власт признавао, и маја 1426. склопио уговор у Тати. Био је то град у Коморанској жупанији, у коме је краљ волео да проводи топле дане, у хладовини густе шуме, крај језера, која га је оивичавала. Ту је прихватио господина Ђурђа за српског владара, ако деспот Стефан умре без законите мушке деце. Ђурађ је примљен у ред угарских барона, али је одређено да, када преузме власт, врати Угарској Београд, Голубац, Мачванску бановину и друге земље и градове, које је држао краљ Лајош I. Одређено је да му краљ Жигмунд „преда" „Краљевину Рашку", на начин као што даје донације угарским баронима, а Ђурађ ће бити дужан да долази на његов двор, угарске државне саборе и да му пружа војну помоћ „у крајевима суседним Краљевини Рашкој". У случају да умре без мушког потомства, његова држава припашће Угарској.[98]

Уговором у Тати Србији су наметнуте тешке обавезе. Ђурађ је остао вазал будимског краља, али му, међутим, није вратио све набројане земље и градове.[99] Било је веома важно да је признат с угарске стране. Друго признање, с турске стране, било је још важније, али је изостало, јер је султан од 1425. био у рату са Србијом. Дубровачки Сенат је, у јесен те године, забранио својим поданицима да иду како „у земље господина деспота Рашке" тако и „у земље господина Ђурђа Вуковића".[100] Неприја-

[96] Константин Филозоф, 316.

[97] Не зна се када је тачно одржан сабор у Сребреници. Из причања Константина Филозофа излази да деспот Стефан није одмах умро после тога скупа. Није без значаја ни податак да је боловао „од ногу" три године. *Родослови и летописи*, 227. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 129, нап. 495, сакупио је различита мишљења о времену одржавања Сребреничког сабора. О месту: М. Динић, *За ист. рударства*, II, 20.

[98] Уговор у Тати издат је неколико пута. Сва издања навео је J. Радонић, *Споразум у Тати*, 117—118.

[99] Вршећи подробну анализу исправе, која је садржала текст уговора у Тати, J. Радонић је закључио да она „ако није подметнута, свакако је много прерађена и дотерана". Сачувана је у препису из друге половине XVI века. Мада је имала двоструки печат краља Жигмунда, он сам је навео да то „писмо, чим нам буде поднесено, нека се редигује и састави у облику наше привилегије", што значи да њиме није коначно већ привремено решено једно питање, с тим да се о њему касније изда свечана повеља, што никада није учињено. J. Радонић, *Споразум у Тати*, 178, 184.

[100] М. Динић, *Сребрник*, 361, нап. 12.

тељства су касније престала, али су опет обновљена, и, баш у тим ратним временима, изненада је умро деспот Стефан. Ловећи на коњу, са соколом у руци, погодила га је кап у селу Глави код Крагујевца. У топлом летњем дану, пренет је у шатор, али је проживео само један дан. У њему је и умро, у суботу, 19. јула 1427, запомажући „по Ђурђа, по Ђурђа".[101]

II

Земља Вука Бранковића је око деценију и по после његове смрти називана „крајем госпође Маре".[102] Нико од деце није се могао надати целој очевини, већ само једном њеном делу. Само, захваљујући случају, њен једини господар постао је средњи син Ђурађ. Треба истаћи да међу Бранковићима није било сукоба нити покушаја поделе Области, као што је то било међу Стефаном и Вуком Лазаревићем. Управљали су заједнички, највише из Вучитрна. Ту су 1405. издали повељу Дубровчанима, одатле је 1414. господин Ђурађ писао у Дубровник, ту је 1419. дао исправу Св. Павлу, ту се 1426. изричито помиње његов двор.[103] У марту 1406. писали су Дубровчанима из Приштине, а једну повељу датовали су у Пећи.[104]

Уз Бранковиће били су и њихови достојанственици. Пре свега, војводе. Лукач се помиње 1405. и 1426. а Мркша 1426, док је „Никола, војвода господина Ђурђа Бранковића" 1425. путовао као амбасадор у Венецију.[105] Не зна се да ли су свих пет војвода, који су 1423. стајали с војском уз Ђурђа у Зети, били из Области Бранковића. Њихови челници 1405. били су Стефан и Миљен, а ризничари Бранислав и Стефан, преко којих су, 1401. и 1402, односно 1409, завршавали послове у Дубровнику и Котору. Као „милосник" на повељи Дубровчанима 1405, јавља се, поред војводе Лукача и челника Стефана и Миљена, Михаило Кузмић, а 1410. Алекса дијак. Господин Ђурађ је 1414. означио Радоја Јездровића као свог „дворанина", а 1426. уз њега су били у Дубровнику његови „племићи". У дипломатске мисије у Венецију, Дубровник и Котор ишли су војводе, ризничари и дијаци, а 1406. „властелин" Богосав „Крушка". Крајње су оскудни подаци о свим тим достојанственицима: остали су познати по имену само

[101] Константин Филозоф, 319.

[102] »in contratis domine Mare«, »nele contrade de Madona Mara«, *Notes et extraits,* II, 140.

[103] »in curia infrascripti magnifici et potentis domini, domini Georgii quondam Vulchi«, *Listine,* IX, 7.

[104] *Повеље и писма,* I/2, 154; *Зак. спом.,* 529.

[105] *Notes et extraits,* II, 225, нап. 3.

они који су се потписивали на каквој повељи или они који су путовали у неки приморски град.

Бранковићи су имали своју дворску канцеларију. Њихов дијак Добровој помиње се 1401. и 1402, 1410. Новак и Алекса, а 1419. и 1423. Богдан и Вукашин. Сви су водили преписку на српском језику, чак и са Дубровником, где је онда „српски" писар правио копије, које је Република љубоморно чувала. Понекад се чак зна по коме су слали писма у Дубровник. Једном је то био Михаило Николић, други пут Новак Павловић, трећи пут неки Марко, па онда Радоман „Трепчанин", „наш јунак Иванко" и „дворанин" Радоје Јездровић. Господин Ђурађ имао је и латинског канцелара, који је водио преписку, пре свега, са Венецијом. Сигурно се дописивао и са Грцима, поготово после женидбе с Јерином, али се не зна ближе ко је састављао та писма. Његови дијаци нису били обични писари, већ поверљиве личности, дипломате, који су, попут Добровоја, завршавали важне послове у Дубровнику и Котору.[106]

Бранковићи су имали своје чиновнике на терену. Чешће од осталих, помињу се кефалије, које су имале управне и судске функције. У Приштини је 1402. био Бранко, а 1409. резидирали су и у Приштини и у Трепчи.[107] Последњи се јавља као кефалија тога „краја", што значи да је имао надлежност не само у граду већ и у околини.[108] Кефалије и остале чиновнике постављали су Мара и синови и зато су их називали „кефалије наше", а једног од њих „мој кефалија".[109] Запажа се да су чиновници припадали племству, које је стално окружавало Бранковиће: на војним походима против Турака и Млечана и за време посете Дубровнику. Имали су, дакле, своје племство, као што су га имали и Лазаревићи.

Ипак, положај Бранковића био је тежи од положаја Лазаревића, пре свега због сталног притиска Турака. Држали су Јелеч и Звечан, у који су, на пример, 1415. довели угарске заробљенике из Босне.[110] Касније се помињу у Трепчи (1409), а у Приштини је 1421. већ седео њихов кадија. Јављају се као цариници, „склави", а преузимали су и стара звања: Фериз је био кефалија Звечана. Да би завршили своје послове, појединци су им се обраћали, не презајући од лажног сведочења или давања ми-

[106] У Трепчи је 1410. саставио један приватно-правни документ писар-номик Стојан. К. Јиречек, *Споменици српски,* 56.

[107] *Зак. спом.,* 490; К. Јиречек, *Споменици српски,* 76—77.

[108] »Zaffalia contrate«, М. Динић, *Власти,* 243.

[109] *Зак. спом.,* 221—224; *Повеље и писма,* I/1, 151—154.

[110] *Dipl. Rag,* 251; уп. С. Ћирковић, „Две године босанске историје (1414—1415)", *ИГ,* 3—4 (1953), 36.

та. Дубровчанин Франко Крамарић тужио је 1421. једног свог суграђанина приштевском кадији. Служећи се лажним сведочењем, добио је спор, а сам, у души јеретик, „напустивши веру Христову и примивши турску" прешао је на ислам.[111] Дубровчани из Области Бранковића обраћали су се и самом султану. Сенат је баш 1421. саветовао својим поданицима у Приштини да, због својих невоља, пошаљу некога између себе турском цару.[112] Тако су у бившој Вуковој земљи господарили и његови наследници и Турци. У њој је била двојака, српско-турска, управа.

Релативно повољна околност за Бранковиће била је што им је земља била привредно развијена. Основно занимање становништва била је пољопривреда, с обзиром на то да су косовска равница и питома Метохија веома плодни крајеви. Гајене су житарице, а њиве су биле прошаране виноградима, воћњацима и вртовима. Када су поклонили Хиландару село Ораховац, дали су га „с винограда, с нивами, с ливадами, с овокјем, с вртови и с воденицами".[113] Нешто пољопривредних производа је извожено, на пример на Зетско приморје жито, раж и слан.[114] Госпођа Мара и синови су, као владари, имали регална права. Пошто су на поданике падали „работе" и плаћања, Ђурађ је 1419. ослободио житеље два села, која је поклонио Св. Павлу, „од свих работ и плат господства ми".[115] Завештавајући поседе, изузимали су их испод власти световних господара. Када су 1410. поклонили једно село манастиру Св. Павла, одредили су „да не има области над селом тем ни воевода, ни кефалија, ни власник... ни мал ни голем".[116] Једино нису могли никога ослободити од плаћања „турске плате" или „телоса царева", тј. од харача, који је даван султану, а падао је на свако огњиште.[117]

О положају сточара, којих је било највише у брдовитом Полимљу и на Пештерској висоравни, нема ближих података од 1397. до 1427. године. Али, зато има сразмерно доста вести о све развијенијем рударству. Најважнији рудник Бранковића била је Трепча. Чак се зна да се 1409. једна рударска рупа у њеној околини звала Славомир, а друга Славна.[118] Узоран рудник било је Јањево, затим Глухавица, а све више руде се добијало у околини Брвеника и на планини Рогозни. Најважније је било сребро, затим олово, па гвожђе, које се производило у Глухавици.[119] Како су власници појединих рударских окана били Дубровчани, госпођа Мара је, због разних кривица, знала да их одузме. У лето 1411. одузела је једно неком Дубровчанину, док су, опет, други тражили да одузме „делове рупа" њиховом дужнику.[120]

Колико је производња метала напредовала сведочи и чињеница да су се топионице, тзв. „кола", налазиле и по селима. Госпођа Мара и синови су 1403. поклонили Св. Павлу „село Патеи у Труповштици с колом", а касније „село Трнаву с колом".[121] Власници јама и топионица били су не само њихови поданици и Дубровчани, већ и Турци. Чак је 1409. у четвртини „кола" Јунија Соркочевића у Трепчи имао удела скопски санџакбег Пашаит.[122] Сребро је „пречишћавано" не само у рудницима већ и у другим центрима. Нарочито у Приштини, у коју је доношено из оближњег Новог Брда. Да би спречио кријумчарење, господин Ђурађ је 1418. одредио да ниједан „Латин, Грк, Србин, Турчин нити било ко други" не сме пречишћавати сребро ни на коме другом месту, сем у његовој царинарници у Приштини.[123] Бранковићи су држали под контролом рударску производњу, јер им је доносила лепе приходе. Они су, међутим, били много мањи од прихода Лазаревића, који су, у прве три деценије XV века, само од Новог Брда вероватно добијали више него што је давало рударство целе Области Бранковића.

У тесној вези с рударством, стајали су занати. Сачувано је највише података о златарима, кројачима, кожухарима и крзнарима, дакле о онима који су радили с металима, тканинама и кожом. Захваљујући сачуваној изворној грађи, највише има вести о занатлијама Дубровчанима, који су радили у Приштини, Трепчи и Јањеву.[124] Наравно, било је занатлија и на селу, пре свега оних који су радили пољопривредне алатке.

Релативно развијени земљорадња и сточарство, а нарочито све напреднија производња метала, давали су могућност Области Бранковића за размену добара са суседним, па и удаљеним крајевима. Не много далеко Приморје пружало је могућност изласка на привредно подручје Средоземља. Поред вековима ута-

[111] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 70.

[112] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 32.

[113] *Зак. спом.*, 463.

[114] Сл. Мијушковић, „Један помен о Вуку Бранковићу у старом Которском архиву", *Историјски записи*, год. VII, књ. X, св. 1 (1954), 227.

[115] *Зак. спом.*, 531.

[116] *Исто*, 528.

[117] *Исто*, 529, 531. Уп. М. Спремић, *Турски трибутари*, 26—27.

[118] М. Динић, *Трепча*, 8.

[119] Д. Ковачевић, *О Јањеву*, 123—124; М. Динић, *Југозападна Србија*, 248.

[120] М. Динић, *Трепча*, 6; С. Ћирковић, *Удава*, 349—350.

[121] *Зак. спом.*, 530.

[122] М. Динић, *Трепча*, 4, 8.

[123] *Notes et extraits*, II, 167.

[124] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 60—61; иста, *О Јањеву*, 123.

баних караванских путева до јадранске обале, сама земља Бранковића била је испресецана многим путевима, који су повезивали њена привредна средишта.[125] У време владе госпође Маре и њених синова најживљи су били око Приштине и Трепче. У трговину се све више упуштао домаћи свет. Госпођа Мара је с децом 1406. даровала Хиландару приходе од трга у Хочи, одредивши да свако може слободно долазити на трг „или Србин или Латинин или Турчин.[126] Помињање Срба на првом месту свакако није случајно. Већ 1418. у Приштини се помињу многи „трговци Срби".[127]

Међу странцима, најбројнији су били дубровачки трговци. На основу њиховог рада може се, бар приближно, сагледати трговачки промет током прве три деценије XV века. Нарочито је остао леп број података о царинама. Госпођа Мара и синови истицали су 1406. да сви трговци могу слободно долазити на трг у Хочу, под условом да плаћају „праве царине законите".[128] Господин Ђурађ је 1415. обавестио дубровачку општину да је један њен поданик „држао у мене царину приштевску са свим међама које су под приштевском царином", што говори да је земља била подељена на царинске области.[129] Поред Приштине, царина је постојала у Трепчи, Вучитрну, Брскову, Звечану, Глухавици. Плаћала се не само у градовима већ и на прелазима река и у планинским кланцима. Изричито се помиње „на Лиму" 1411, а четири године касније дубровачке власти жалиле су се госпођи Мари и господину Ђурђу што су увели нове царине „у кланцима" који воде до њихових градова.[130]

Бранковићи су убирање царина издавали у закуп, најчешће Дубровчанима. Богиша Радмиловић држао је царину у Приштини и Трепчи, али је био чешћи случај да закуп у једном месту држе заједнички два или три трговца. Никша Соркочевић и Богдан Миленовић закупили су царину „с братијом". Пошто је издавана на годину дана, Ђурађ је 1414. писао дубровачкој општини да је један њен поданик држао његову царину „за годиште".[131] Он и мајка јављали су 1412. да је Мароје Naљешковић држао царину „за своју плату".[132] По истеку закупа, плата је

[125] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 275—303; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 62—75.

[126] *Зак. спом.*, 464.

[127] *Notes et extraits*, II, 167.

[128] *Зак. спом.*, 464.

[129] *Повеље и писма*, I/1, 164.

[130] *Notes et extraits*, II, 149; уп. М. Динић, *Област Бранковића*, 26—27.

[131] *Повеље и писма* I/1, 161, 163, 165.

[132] *Исто*, 162.

морала бити намирена, али се дешавало да Бранковићи остану дужни закупцу. Зато се 1414. Ђурађ обавезивао да ће измирити дуг дубровачком закупцу. Овај је, опет, био дужан да преда убрани намет, и онда су Вукови наследници обично обавештавали дубровачке власти да им закупац није остао ништа дужан. Наравно, закупци су злоупотребљавали свој положај, а нису презали ни од отворене крађе. Зато је 1414. Ђурађ нашао за потребно да каже да му закупци нису учинили „ниједну крађу ни које лукавство".[133]

За прве три деценије XV века познато је највише цариника у Трепчи. Око 1410. ову царину држао је Стоњанин Богиша Радмиловић, а крајем 1411. госпођа Мара и господин Ђурађ издали су му разрешницу. Почетком 1413. цариници су били Јакша Бевенутић и Никола Звездић. Дубровчани у Трепчи колективно су се жалили својој влади да им Јакша узима „више но што треба и што је уобичајено", а оба цариника су чак отимала робу трговцима. Жалбе су стизале и на касније царинике Богдана Миленовића и Богишу Радмиловића, којима је Ђурађ издао разрешницу септембра 1414. године. У току 1421. године „царину Трепче" држали су Стјепша Тврдисалић, Јакша и Антоје Брајковић. Стјепша је био цариник и две године касније.[134] Богиша Радмиловић и Јакша Бевенутић држали су царину у Приштини. Јакша је маја 1415. добио разрешницу, а две године касније Никша Соркочевић.[135] Цариници на Лиму били су Влахота Милиновић и Прибил Радулиновић. Њима је 1411. дубровачка влада наредила да не наплаћују царину у целом износу већ умањену за једну четвртину, док су цариници у Вучитрну и Добријеву добили наређење да праштају једну трећину, у складу са одлуком Пашаита из 1398. године. Занимљиво је да је у последња два места, уз Дубровчанина Обрада Милошевића, цариник био и Сплићанин Дује.[136]

Величина трговачког промета у време владе Вукових наследника зависила је од привредних чинилаца, али и од ратних времена, каква су била у доба борбе с Лазаревићима и турских провала. Ради заштите својих поданика, дубровачке власти редовно су се дописивале с госпођом Маром и њеним синовима. У лето 1403. жалиле су се што је запленила робу трговцима у Добријеву.[137] Тај случај није изазвао већи сукоб, али други, из

[133] *Исто*, 163.

[134] *Исто*, 161, 163, 167; *Notes et extraits*, II, 140, 144; М. Динић, *Трепча*, 5—7.

[135] *Повеље и писма*, I/1, 161, 164—165.

[136] М. Динић, *Област Бранковића*, 26—27; И. Божић, *Дубр. и Турска*, 28; А. Веселиновић, *Царински систем*, 36.

[137] *Notes et extraits*, II, 97.

1405, јесте. Тада су четири Дубровчанина купила неку со од Турака, али је нису исплатили. Онда су Турци применили „преузам": један Турчин, уз помоћ Мариног човека, узео је другим Дубровчанима пет товара тканина. „Дужни су ми ваши Дубровчани — платите ми ви", говорио је док је одузимао робу. Уз то је задржао оштећене трговце, не дозвољавајући им да оду да се жале. Чим је вест стигла у Дубровник, власти су тражиле од госпође Маре да се одузета роба врати власницима, а да се они пусте, посебно захтевајући да се не примењује „преузам", тј. „ко је дужан, он да плати". Позивајући се на праксу из времена господина Вука, који никада није дозвољавао да се примењује „преузам", истицале су да нигде у свету трговци не би могли радити ако „прави за кривога плаћа". Тражиле су заштиту за своје поданике, који вредно раде у њиховој земљи.[138]

Тај случај, и други ситнији, подстакли су Републику да тражи од госпође Маре и деце нову повељу о трговини. Упутила им је Марина Растића и Матка Градића који су носили са собом исправе цара Душана, кнеза Лазара и господина Вука. Бранковићи су их лепо примили и 29. децембра 1405. у Вучитрну издали нову повељу. Она представља потврду Вукове исправе из 1387. године, а односила се на трговачки промет и вођење судског поступка. Додата је само одредба о преузму: дубровачким трговцима не може се узимати ништа силом, а, ако је неки од њих дужник, може се само од њега потраживати, тако да „за једнога на другога нема преузма".[139]

И после добијања повеље, било је ситних чарки и сукоба. У документима је остало доста података око случаја Франка Васиљевића, који је отпутовао у Дубровник оставши Бранковићима дужан добру суму новца. Општина је, почетком 1406, нудила госпођи Мари да с њим, као са својим дужником, ради шта хоће. Она је тражила Франково благо, наводно депоновано код дубровачке комуне, али је добила одговор да оно не постоји. Једно време држала га је у затвору, али не дуго, јер од затвора није било користи. Спор с њим трајао је пуне три године, а дуг од 460 литара сребра никако није могао бити наплаћен. Стигавши септембра 1409. у Дубровник, њен посланик је праштао 200 литара, али није могао добити ни остало. Већници су изјављивали да Франко нема блага од кога би се могло наплатити. Нудили су да га баце у тамницу, а када то није упалило, прешли

[138] Тај случај се отезао око десет година. *Повеље и писма*, I/1, 149—150; *Notes et extraits*, II, 109—110, 112, 154, нап. 1.

[139] *Повеље и писма*, I/1, 151—154; *Зак. спом.*, 221—225. Повељу, готово исте садржине, Дубровчанима је дао деспот Стефан Лазаревић 2. децембра 1405. *Зак. спом.*, 218—221.

су на општи терен. Подсећали су госпођу Мару и децу како су им, „кад ви је била нужда", поштено чували и исплатили депозит, што је требало да покаже да је пријатељство Дубровника важније од случаја Франка Васиљевића. И заиста, после 1409. госпођа Мара и синови нису више потезали враћање дуга. У целом случају, остали су кратких рукава.[140]

О предметима који су прошли глатко има мало вести, док је о спорним случајевима остало више трага. Бранковићи су, у марту 1406, дали разрешницу Андреју Менчетићу, који им није остао дужан, ни као закупац царине, ни за друге „своје работе".[141] Али, у августу 1408. дубровачке власти су се жалиле госпођи Мари и господину Ђурђу да њихови поданици нападају куће Дубровчана „силом узимају" све што стигну, и још не враћају дугове.[142] Зато је Сенат повремено обустављао трговину са Облашћу Бранковића. Од фебруара до маја 1411. тамо није смео отићи ниједан трговац, под претњом казне од тридесет перпера за сваки кентенар робе. Да би одобровољио госпођу Мару, повремено јој је слао поклоне у тканинама, чија је вредност прелазила две стотине дуката.[143] Тако су, на обострану корист, ипак одржавани добри односи између две стране.

Када су 1413. завршени грађански ратови у Турској, и за Дубровчане у Области Бранковића наступила су мирнија времена. Мара и Ђурађ праштали су им разне штете, а дали су разрешнице многим трговцима који су поштено обавили свој посао.[144] Ђурађ је почео све више да се залаже за њих код ујака, на пример 1417, када су се жалили на положај у Сребреници. Сенат му се захваљивао и налагао својим поклисарима да посете и госпођу Мару. Како је деспот Стефан био све оштрији, Ђурђева помоћ била је све вреднија. Амбасада, која је 1420. ишла деспоту, имала је задатак да посети и његовог сестрића, коме је носила поклон у вредности од 600 перпера. Ђурађ их је штитио све до краја живота свога ујака.[145]

У току прве три деценије XV века, највише Дубровчана у Области Бранковића било је у Приштини. На почетку века свега

[140] *Повеље и писма*, I/1, 155—160; К. Јиречек, *Споменици српски*, 54—55.

[141] *Повеље и писма*, I/1, 154; К. Јиречек, *Споменици српски*, 52.

[142] *Повеље и писма*, I/1, 156—157; *Notes et extraits*, II, 117.

[143] *Notes et extraits*, II, 122, нап. 6, 124, 131, нап. 2.

[144] *Повеље и писма*, I/1, 163—167. Сами Дубровчани нису били сложни, већ су се међу собом тукли и пљачкали. К. Јиречек, *Споменици српски*, 56—57, 73—74; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 48; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 63. Дубровачке власти писале су крајем 1413. госпођи Мари и господину Ђурђу да буду на руци трговцима који сакупљају имовину умрлог суграђанина. *Повеље и писма*, I/1, 162.

[145] *Notes et extraits*, II, 160, 181—182, 199, 229, 237.

неколико, а у трећој деценији више од сто педесет. Било је и властеле и пучана, а неки су ту живели више од десет година и имали своје куће и радње. Одржавали су тесне везе с Новим Брдом, Трепчом и Јањевом, а колонија је била тако јака да јој је Сенат 1424. поверио решавање неких питања која су се односила на Ново Брдо, Сребреницу и Рудник. У Приштини су радили и пословни људи из Бара, Улциња, Котора и Сплита, а уздизала се захваљујући све обимнијој производњи и трговини метала из оближњих рудника.[146]

Развој Трепче још више је био везан за рударство, јер је сама била рудник. У њој се 1409. изричито помиње трг, око кога су били дућани. У неком спору, госпођа Мара је наредила да се силом провали у дућан једног Дубровчанина и одузме роба. За неке куће чак се зна како су изгледале. Јуније Соркочевић навео је у тестаменту 1409. да има у Трепчи дрвену кућу која је имала и собу са каменим зидом. Када је те године умро, оставио је у Трепчи ванбрачног сина Ђорђа, коме је завештао пола куће, док су другу половину делили законити синови. Број Дубровчана у Трепчи био је знатно мањи него у Приштини, али се могао наћи понеки посрбљени Сас, Арбанас, Которанин, Сплићанин и Млечанин. До 1414. Трепча је била прво место у Области Бранковића, а после те године пала је у сенку све моћније Приштине.[147] Дубровачка колонија у Јањеву, стално жива, била је мања од трепчанске.[148] И Вучитрн, у коме су госпођа Мара и деца највише боравили, био је неко привредно средиште. Имао је добро познати пазарни дан и већ 1405. свратиште за путнике, а најтешње је био повезан с Приштином и Трепчом.[149] Један Дубровчанин помиње се јула 1409. „на сајму у Пећи", у којој се тек 1415. наводе четири дубровачка трговца, пучанина, а десет година касније три властелина. Релативно мале привредне снаге, место је било значајније као седиште патријарха, под чијом је надлежношћу био поменути панађур.[150] Судећи по дубровачким подацима, све живље место било је Трговиште. Неки његови пословни људи већ 1404. узимали су кредит у Дубровнику, а, опет, неки поданици Републике спорили су се 1412. у њему. Из једне тужбе види се да је 1422. у њему било најмање девет Ду-

[146] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 47—68.

[147] М. Динић, *Трепча*, 4—9.

[148] Д. Ковачевић, *О Јањеву*, 121—126; А. Урошевић, „Јањево, Антропогеографска испитивања", *Гласник Скопског научног друштва*, 14 (1935), 187—200.

[149] *»in Vocytrin tutti ad I albergo«*, К. Јиречек, „Стањанин", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд 1959, 419—420.

[150] М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, 198—199.

бровчана, од којих су неки држали дућане.[151] Све већи привредни значај имала је Беласица, нешто Глухавица и Добријево, као и тргови Копорић, у коме је 1424. уручен судски позив једном Дубровчанину, и Хоча, код Ораховца. Иако су стару славу изгубили Липљан и Призрен, а Брсково се после 1399. не помиње као трговачко место, Област Бранковића имала је леп број градова и тргова, које је посећивао свет из околине и пословни људи са Приморја.

Из државе госпође Маре највише је извожено сребро, како од руде добијане из њених рудника, тако и од новобрдске, која је „пречишћавана" у Приштини. Оно је било у општој употреби, а сва дуговања и потраживања између Бранковића и Дубровчана била су у њему.[152] Када би неки поданик Републике умро у Области Вукових наследника, прва брига је била да се прикупи његово сребро. Не може се ни приближно утврдити колико га је извезено у прве три деценије XV века, поготову што су трговци масовно кријумчарили, избегавајући да плаћају царину и у Области Бранковића и у Дубровнику. Уз њега, извожени су и други метали, сточарски и пољопривредни производи.[153] Сва та роба стизала је на зетску обалу и у Дубровник, а нека и даље, у Италију и друге земље Средоземља.

Са Приморја су највише увожене тканине. Обично се помињу када су заплењене, што је, на пример, 1403. учинила сама госпођа Мара.[154] За потребе људи и стоке, довожене су велике количине соли, а код дубровачких трговаца у Трепчи помињу се 1413. калај и вино. Стизали су, затим, занатлијски производи, и много чега другог, означеног у документима само као „роба". Она је масовно давана на кредит, који није било лако наплатити. Вођене су књиге дужника, а наследници умрлих трговаца тешко су наплаћивали потраживања у Приштини, Трепчи и околним местима. Користили су вредносне папире и већ фебруара 1402. Бенко Гундулић обавезао се да ће његова браћа исплатити новац госпођи Мари, или другоме коме она одреди у Вучитрну или Новом Брду, у року од месец дана пошто добије меницу.[155] Земља Бранковића, преко Приморја, све више је повезивана са техником пословања западног света.

[151] К. Јиречек, *Споменици српски*, 73—74; исти, *Трговачки путеви и рудници*, 266, нап. 170, 291, нап. 260; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 232.

[152] *Повеље и писма*, I/1, 155—160, 163.

[153] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 188; Сл. Мијушковић, *Један помен о Вуку Бранковићу*, 227.

[154] *Повеље и писма*, I/1, 149: *Notes et extraits*, II, 97, 167; М. Динић, *Трепча*, 7; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 69—70, 256.

[155] М. Динић, *Област Бранковића*, 20—21.

У Области Бранковића биле су у оптицају разне врсте новца, пре свега, онај који су они сами ковали. У Трепчи и Приштини имали су ковнице, које су издавали у закуп на годину дана. Зато је Ђурађ 1414. писао да су му неки Дубровчани држали ковницу „за годиште". Обично су се удруживали, па је тако Мароје Нањешковић имао само „део од ковнице у Трепчи". Крајем 1411. Мара и Ђурађ писали су да им Богиша Радмиловић, који је држао „царину у Трепчи и Приштини и цеку", није остао ништа дужан. Њихова ковница у Трепчи радила је још 1423, када је била у закупу Степше Тврдисалића.[156] Врло често су иста лица закупљивала ковницу и царину. Постоје четири типа новца господина Ђурђа, који на аверсу има или лава или крст или Ђурђеву главу, с натписом „Гјург" или „господин Гјург" или „Гјург Вуковик" а на реверсу Христа Спаситеља, који стоји у мандорли, благосиљајући десном руком и држећи левом Јеванђеље на грудима. Између 1406. и 1410. кован је новац с натписом „господин Гјург и Лазар", а сматра се да је и њихов старији брат до 1406. ковао монету, која с предње стране има натпис „Гргур", а са задње представу Христа који стоји у мандорли, благосиљајући десном руком и држећи левом Јеванђеље на грудима.[157] У Области Бранковића циркулисао је и новац деспота Стефана. Како су цариници у Трепчи одбијали да га примају, Ђурађ је наредио да се мора сматрати платежним средством у целој његовој земљи, што је условило да дубровачки Сенат, фебруара 1414, укори закупце трепчанске царине.[158] Било је у оптицају и дубровачког, млетачког, а све више турског новца.

У првим годинама после Вукове смрти, Мара и деца служили су се његовим печатом, који су, с натписом „Влк", утиснули на повељу Дубровчанима 1405. године.[159]. Међутим, већ на исправи, коју су 15. октобра 1406. издали Хиландару, налази се висећи печат, с портретом госпође Маре, Ђурђа и Лазара на аверсу, и представом Богородице с Христом у наручју на реверсу.[160] Поред висећег, имали су и свој утиснут печат, који је Ђурађ ставио на уговоре с Млечанима 1423. и 1426. године.[161]

Печати и формулације у повељама највише су дошли до изражаја у документима које су Мара и синови дали светогор-

[156] *Повеље и писма*, I/1, 161, 163, 167.

[157] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 91—92, 94, 95; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, 191, 197, 199.

[158] *Notes et extraits*, II, 144.

[159] Ал. Ивић, *Стари српски печати*, 30.

[160] Вл. Мошин, *Средњовековни српски печати*, 10—11.

[161] *Listine*, VIII, 253; IX, 14.

ским манастирима. Иако су пролазили кроз велика искушења, стално су бринули о Хиландару и Св. Павлу. Још пре монашења, Гргур Бранковић, с браћом и мајком, поклонио је Хиландару село Ораховац. На двор Бранковића дошли су хиландарски калуђери кир Симон, кир Теофан и Григорије, пожаливши се како су им Турци пополенили и поузимали метохије. „А ми се о томе посаветовасмо, и видевши како сва добра овога света као сенка пролазе, и како је пре нас било господе царева и краљева, који господарише кроз многе године и не оставише спомена, сем оних која добра дела починише, одлучили смо", каже Гргур, „да дарујемо матери Божијој Хиландарској" посед за вечита времена.[162] Мара је с децом 15. октобра 1406. даровала 100 унчи од трга у Хочи болници Хиландара за лечење болесних, посебно хромих и слепих.[163]

Бранковићи су били још издашнији према Св. Павлу. Између 1403. и 1406, господин Гргур, без сумње и пре монашења посебно везан за цркву, с мајком и браћом, поклонио је село Добрашевце на Дреници, Вранин До на Лабу, село Патеи и „коло" у Труповштици, као и двадесет литара сребра годишње.[164] Ова даровница учињена је „при старцу кир Теодулу", а њиме је могла бити задовољна цела обитељ Св. Павла, јер су ускоро уследили нови поклони. Господин Ђурађ је, с мајком Маром и братом Лазаром, даровао село Кузмино на Ситници.[165] Тачно девет година касније, 15. новембра 1419, са женом Јерином, поклонио је село Трнаву с „колом" и потврдио дарове покојног брата Гргура.[166] По његовом одобрењу, калуђерица Макрина приложила је Св. Павлу цркву Св. Николе у Чичавици у Стрелцу.[167] Тако је Област Бранковића била све више прошарана поседима светогорских манастира Хиландара и Св. Павла.

Уз стално присуство Турака и повремено ратовање, настављале су живот славне задужбине у земљи Бранковића, додуше повремено пљачкане и паљене. Због познатих подела у цркви,

[162] L. Petit—B. Korablev, 552—553 (бр. 74); *Зак. спом.*, 463.

[163] *Зак спом.*, 464—465; уп. *Задужбине Косова*, 358.

[164] *Mon. serb.*, 277—279; *Зак. спом.*, 529—530. О датуму повеље: Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 192; М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 49, нап. 29.

[165] Одлука о дару донета је пре 11. јула 1410, дана смрти господина Лазара, али је повеља написана тек 15. новембра 1410. Д. Синдик. *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 193—194; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32; *Зак. спом.*, 528—529.

[166] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32—33; *Зак. спом.*, 530—531.

[167] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 36.

патријарх је, углавном, столовао у Жичи, али је долазио и у Пећ, а оба места сматрана су његовим седиштем. Ипак, ниједном се не помиње уз госпођу Мару и њене синове. Када је априла 1426. господин Ђурађ склопио с Млечанима уговор у Вучитрну, уз њега је био митрополит Грачанице.[168]

Иако није било време за дизање задужбина, Бранковићи су се бринули о манастирима, црквама и монасима-пустињацима који су се подвизивали у њиховој Области. Зна се, на пример, да су госпођа Мара и деца поставили неког властелина, по имену Јунц, да чува и брани Дечане.[169] Калуђери су били и остали главни духовни ствараоци, који су наставили преписивање преко потребних књига. О њима је остао тек понеки, узгредни, податак. Тако се зна да је 1416/1417. у Пећкој патријаршији преписан један требник, а 1418/1419. калуђер Антоније преписао је у манастиру Св. Стефана у Бањској неки минеј.[170] За почетак XV века везује се настанак познатог Пећког летописа, а у предратној Народној библиотеци у Београду чувао се Минеј, који је припадао храму Св. Арханђела Михаила у дреничком Трстенику, где је, пре 1426, био „иконом" Макарије, како се види из белешке коју је својеручно написала „госпођа Мара".[171] У Пећкој патријаршији, Дечанима и Грачаници сачувано је више литургичких књига, минеја, требника, апостола, псалтира, пролога, триода, житија, беседа, слова, „повести", за које се сматра да су настали првих деценија XV века.[172]

У познатим црквеним средиштима било је и даровитих писаца, међу којима се посебно истицао пећки епископ Марко. Написао је некролог оцу Герасиму и мајци Јефимији, у стилу топле оде сина родитељима, побожним људима, који дарују сиромахе и лече болесне. Саставио је Минеј за мај, јуни, јули и август, а 1411. написао је Завештање цркви Св. Ђорђа у Ждрелнику, коју је сам подигао. Мада је писац Службе архиепископу

[168] *Listine*, IX, 7. У млетачком документу, митрополит Грачанице означен је као »Phaonna«. То име коментарисао је М. Пурковић, *Кнез и деспот*, 126, нап. 475.

[169] Јунц је, међутим, пригрaбио сву власт у манастиру, затворио игумана и чинио друга зла, све док га Бранковићи нису позвали у рат. М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 31.

[170] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 84—85.

[171] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, 219. О Пећком летопису: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 380—382.

[172] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 59—129; М. Тодоровић-Шакота, „Инвентар рукописа Дечанске библиотеке", *Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије*, 1 (1956), 198—211.

Никодиму, највише се бавио патријархом Јефремом, који га је замонашио и с којим је проживео више од двадесет година. С пуно топлине и љубави, саставио му је Службу и Житије као захвалан ученик учитељу.[173] Док су се земље Лазаревића још увек духовно култивисале, у Области Бранковића, на старим традицијама, стварали су своја дела многи знани и незнани духовници.

[173] Д. Вуксан, „Епископ Марко", *Ловћенски одјек*, год. I, бр. 2—3, Цетиње 1925, 81—89; Д. Вуксан, „Живот Св. Јеврема, патријарха српскога", *исто*, 89—96; Ђ. Сп. Радојичић, „Епископ Марко, средњевековни српски писац", *ЈИЧ*, V/1—2 (1939), 201—212; исти, „Ко је писац и када је састављена Служба архиепископу Никодиму", *Јужнословенски филолог*, 18 (1949/1950), 197—204; Д. Богдановић, „Марко Пећки, српски писац с почетка петнаестог века", *Pontes Slavici, Festschrift für Stanislaus Hafner zum 70 Geburtstag*, Graz 1986, 45—57.

II
ВЛАДАР

1. ДОЛАЗАК НА ВЛАСТ

У време смрти деспота Стефана Лазаревића, његов сестрић Ђурађ Бранковић био је у Зети. У складу с државном идеологијом, од које се није одступало ни у најтежим временима, она му је припадала као будућем наследнику српског престола. Званично, био је савладар деспота Стефана, у духу старе византијске традиције. Тако се форма поклапала са суштином, јер је Ђурађ, већ деценију и по, био други човек у Србији, баш као што је његова породица, по значају, долазила одмах иза Лазареве.

По годинама, сестрић је био врсник ујаку. Али, сем доба старости, много тога је делило те две личности, баш као што су многи разлози дуго раздвајали њихове породице. Стефан је био плав, ретке браде и косе, светачког и продуховљеног лика. Жене није марио, порода није имао, а његов брак с Јелачом распао се сам од себе, из разлога који могу бити интимне природе. Био је храбар ратник и витез достојан поштовања, уман државник, али и велики љубитељ књиге, и сâм талентован писац. Озбиљан, или, још боље, строг и према себи и према другима, био је по природи, физичкој и духовној, аскета. Старост није доживео; умро је у својим педесетим годинама. Насупрот свему томе, Ђурађ је био црномањаст, густе браде, дугих бркова и косе, високог раста и снажног тела. Његови савременици или изданци нешто млађег нараштаја, као што су бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер, италијански хуманиста Енеја Силвије Пиколомини, потоњи папа Пије II, један од најученијих људи европског XV века, затим мљетски опат Мавро Орбин, Скендербегов биограф Марин Барлеције, Ђорђе Сремац и други истичу да је био „веома леп владар и крупан човек", „стасит и лепа и достојанствена изгледа", „човек не мале телесне лепоте и красоте лица", „достојан дубоког поштовања... телом величанствен", „велики господин". Женио се најмање два пута, али је у браку најдуже био с Јерином Кантакузин. Коначно, за разлику од ујака, доживео је дубоку старост; живео је преко 80 година.

Доласком на српски престо, Ђурађ је завладао земљама Лазаревића и тек тада су коначно уједињене области две породи-

це, које су неколико деценија биле самосталне државе. Како је држао и земље Балшића, Ђурађ је остао једини господар српских земаља. Али, српски простор био је знатно сужен јер су знатне територије већ биле под турском влашћу. У сваком случају, Бранковић на престолу био је једини господар сачуваних делова некадашњег Српског царства.

Деспот Стефан је умро изненада. На вест о његовој смрти, Ђурађ „истог часа је кренуо с неколицином својих људи према Београду" да преузме државу.[1] Она је била угрожена са више страна. Млечани су већ држали добар део Приморја, спор с босанским краљем око Сребренице претио је да се претвори у отворен сукоб, са угарским краљем требало је спровести у дело уговор у Тати, што је подразумевало предати знатне делове Србије. Најтеже је било с Турцима. Још 1425. године у Србију је провалио султан Мурат II. „Пленио је Србље" и стигао „под Крушевац". Пошто се деспот Стефан у међувремену приближио краљу Жигмунду, у помоћ је стигла угарска војска коју је предводио тамишки жупан Пипо Спано од Озоре.[2] Додуше, деспот је успео да се привремено нагоди с Турцима, али је султан са силним пленом и робљем отишао из Србије. Пошто није било трајног мира, у току 1426. године Турци су провалили у Босну. После пљачке мањи део је остао, док се већи део повукао на југ. Угарски краљ није пружио помоћ иако је званично био у рату против Турака. Целу зиму 1426/1427. провео је у Ердељу у Влашкој, намеран да преко залеђеног Дунава продре у Бугарску, дакле у срце султановог царства, и избије на обалу Црног мора. На доњем Дунаву почео је да гради бродове, зида тврђаву Св. Ђорђа и прави планове о насељавању немачких колониста. Рачунајући да продре чак до Солуна, преговарао је с Млечанима, али га они нису хтели помоћи. Његови велики планови пали су у воду, а у међувремену су обновљене борбе у Србији. Турци су провалили сигурно већ 1426. године, пошто је с великом војском стигао опет цар Мурат II. Главна мета напада било је Ново Брдо. Иако је било зимско доба, поуздано се зна да се султан налазио „под градом" фабруара 1427. У том необичном зимском ратовању, опколио је град, али није успео да га заузме, било због хладноће, било због других разлога. Повукао се, но то није био крај ратовања. Оставио је чете које су пљачкале по српској земљи, уништавајући пред собом и оне који су се супротстављали и оне који нису пружали отпор. Баш у тој, најтежој, ситуацији умро је деспот Стефан.

[1] М. Орбин, 108.

[2] О Пипу Спану: Ст. Станојевић, *Пипо Спано*, Београд 1902.

Мукотрпан је био живот деспота Стефана; мукотрпан је био и његов овоземаљски крај. Како је живео, тако је и умро. Турци нису дозволили ни да га на миру сахране. Због њихове непосредне опасности, сахрањен је на брзину, јер је, по речима Константина Филозофа, „ту негде близу била исмаилћанска војска". Они који су преносили његов ковчег од села Главе, где је умро, до манастира Ресаве, ризиковали су свој живот, само „да би га положили на место где је заповедио". Тако „због брзине времена брзо спремивши положише [га] у цркви".[3] Била су то страшна времена у којима освајач није дозвољавао ни да се српски владар сахрани на миру. У таквој ситуацији ступио је на престо деспот Ђурађ.

По речима Константина Филозофа, Ђурђа су „Рашани" одмах „прихватили као господара", а док је ишао из Зете њега су „пукови сретали и очекивали". Када се појавио, народ је осетио „као неко олакшање", завршава причање учени Константин Филозоф. Стигавши у Београд, војни заповедник му је предао тврђаву, коју није хтео да отвори ником другом. Онда је следио обред устоличења, који је имао два дела: црквени и световни. Најпре је у цркви одслушао одговарајућу службу, а онда је прешао у двор, где је обављена примопредаја власти: сваки достојанственик, кога је поставио деспот Стефан, предао му је своје жезло власти, а онда Ђурађ „опет свакоме поврати његов чин".[4] Дакле, преузимајући власт, задржао је у служби високе достојанственике ујака; без промене у државној управи смена владара извршена је мирно.[5]

Како по свему изгледа, уз Ђурђа је био патријарх Никон, који је седео на патријарашком трону најкасније од 1419. године. Помиње се да су обојица били на сабору „у странама дунавским",[6] а дубровачке власти су 1. августа 1427. потврдиле садржај писама „господину Ђурђу Вуковићу и патријарху".[7] Очигледно, сабор је одржан у Београду, а крунисање је обавио патријарх Никон.[8] При томе је Ђурађ и помазан, јер Константин Филозоф прича да је убрзо отишао у Голубац, где војвода Јеремија „на помазанога руку и оружје подиже". Ипак, Ђурђево крунисање није било потпуно. Није стекао титулу деспота, коју је носио његов претходник на српском престолу. Можда у том

[3] Константин Филозоф, 319.

[4] *Исто*, 327.

[5] »qui iam, ut aiunt, contratam ipsam cepit et pacifice possidet«, *Dipl. Rag*, 325.

[6] *Записи и натписи*, I, 81—82.

[7] *Cons. Rog.*, IV, 31'.

[8] М. Пурковић, *Српски патријарси*, 144.

смислу треба разумети Константина Филозофа, који каже да се Ђурађ после службе није, по владарском обичају, попео на „простртo" место у цркви, нити је дао да се изговоре владарска многољетја, која су, иначе, пратила церемонију крунисања деспота.[9] Иако већ господар Србије, сестрић, дакле, није био раван ујаку, јер је остао само „господин". Требало је чекати још једно крунисање, за које, међутим, није било ни времена ни могућности. Остављено је за боља времена.

Ниједног тренутка не треба заборавити да је Ђурађ преузео државу без знања султана. Већ на вест о смрти деспота Стефана, почела је да се прикупља турска војска. Као и обично, најпре је стигао скопски крајишник Исак-бег, који је био задужен да мотри на остатке Српске деспотовине. Пошто је војска већ кренула, опет је главна мета напада било Ново Брдо. Под њега је пала већ 3. септембра 1427, одмах га опсела, али га није могла запоседнути. Онда је стигла царска војска, коју је поново водио Мурат II. Успут је заузео Крушевац, престоницу кнеза Лазара и неке друге градове, похаравши земљу кроз коју је прошао. Сједињене војске тукле су Ново Брдо тешком артиљеријом пуних 48 дана, уз сталне јуришe на моћне зидине. Али, браниоци су одолевали. Уз Србе, храбро су се борили Дубровчани, а опсада се отегла „већ толико месеци", и није била ограничена само на Ново Брдо. Опседнут је и тврди Призренац, док је војска харала по целој околини. Мада се страховало да ће браниоцима понестати хране и оружја, ипак су одолели нападу. „Потрудивши се много", Мурат II је дигао опсаду, а Ново Брдо се спасло. „Пошто је наступила зима", кренуо је кући, поготову када је добио поруку да ће му бити предат Голубац.[10]

Турско харање трајало је током целе 1427. године и захватило је не само крај око Новог Брда већ готово целу Србију. Свет је страдао у долини Мораве, у Браничеву и у рудничком крају, где су се Дубровчани склањали у тврду Острвицу.[11] Али, није могао свако у градове. Зато су највеће патње пале на народ, који је на глас да долази султан бежао главом без обзира. Када се пронео глас да ће цар стићи у Крушевац, „народ који је био у њему устремио се [да бежи] из града".[12] Неки калуђери, њих 35 на броју, на челу с једним ученим Светогорцем, које је пред смрт окупио деспот Стефан да преписују књиге, почели су да граде

[9] Константин Филозоф, 321—323.

[10] М. Орбин. 108: Константин Филозоф, 322. О остацима Призренца: И. Здравковић, „Кратки теренски подаци о нашим градовима: Призренац код Новог Брда и Прилепац код Новог Брда", *Весник Војног Музеја ЈНА*, 4 (1957), 329—333.

[11] *Lam. de foris*, VIII, 72.

[12] Константин Филозоф, 322.

манастир у изворишној области реке Дајше, десне притоке Пека. Када је навалила турска сила, разбежали су се на све стране, оставивши тек започето градилиште.[13] Исто су чинили и житељи целе околне области, склањајући се, као и обично, у оближње планине. Али, није успео свако да се спасе. Поуздано се зна да су неки нашли смрт под сабљама турских азапа, а неки су допали ропства. Било је то време када „свако смрт и грабљење већ очекиваше", када „земља наша смутила се", како изричито пишу савремени српски писци.

У таквим приликама, Ђурађ је чинио што је могао. Иако је боравио у Подунављу, остало је записано да је набављао оружје у далеком Дубровнику, који му је, узгред буди речено, дао дозволу да извезе и нешто жита.[14] Али, водећи рачуна о сваком килограму, педантни Дубровчани нису му могли много помоћи. Зато је гледао да се на сваки начин нагоди с угарским краљем. Тако би стекао потпору бар с једне стране, пошто је с друге био у рату.

На вест о смрти деспота Стефана, краљ Жигмунд је прекинуо ратовање у Влашкој и, преко Оршаве у којој је био још августа 1427, кренуо за Београд. Желео је да спроведе у дело уговор у Тати, поготово што је његово неповерење према „Рашанима" била добро позната ствар. Осим тога, ситуација у Србији није дозвољавала било какво одлагање. Већ 10. септембра, у време ратовања око Новог Брда, био је под Београдом. Нимало случајно, пре њега је стигао Ђурађ и преузео град од војних заповедника, који су му остали верни. Онда је почело натезање међу двојицом владара, које је потрајало током целог септембра и октобра. Није се могао лако предати Београд, који је толико изграђен у време деспота Стефана. Поготову што су Срби, несумњиво, чинили већину његовог становништва и сматрали га својом престоницом. Али, и разлози супротног карактера имали су своју тежину. Предаја Београда био је услов да краљ Жигмунд призна Ђурђа за новог српског владара. Осим тога, краљ је био под Београдом с војском, а Србија је била пуна Турака. Српске молбе за помоћ подржавали су и Дубровчани, који су током целе друге половине 1427. обавештавали Жигмунда како су многи њихови поданици опседнути у разним местима Србије и изложени сталним турским нападима. Кукали су како је већина од њих остала без робе, а неки су изложени животној опасности.[15] Краљ Жигмунд је, заиста, помогао колико је могао. Већ среди-

[13] *Записи и натписи*, I, 78—84.

[14] *Cons. Minus*, IV, 107; *Cons. Maius*, III, 177.

[15] *Dipl. Rag.*, 324—330; *Акта и повеље*, I, 279—281; *Deb. Not.*, XIV, 143—143'.

ном новембра исте године писао је да је његов заповедник Никола Бочкај одбио Османлије од Раванице и ослободио многе заробљенике. Истовремено су успешно ратовале угарске чете које је водио Никола Ерцег. Он је успео да потуче непријатеља и зароби бројне његове припаднике, које је предао краљу Жигмунду у самом Београду.[16] Ратовање угарске војске оставило је немали утисак. Много каснији М. Орбин изричито каже: „Долазак угарског краља био је од велике користи, јер да он тада није прискочио у помоћ Рашкој, Турчин би заузео сву ону област која је била под деспотом".[17] Тако је Жигмунд већ 1427. показао да преузима заштиту Србије, што је подразумевало, пре свега, борбу против Турака. У таквим приликама морао се жртвовати Београд.

Предаја града је, свакако, одлучена на сабору у Београду, на коме су учествовали најистакнутији представници клира и властеле, на челу с тек устоличеним владаром.[18] И поред већ донете одлуке, с предајом није ишло лако, јер се противило становништво. Уз доста алегорија, расположење је описао Константин Филозоф: „Изједанпут све постаде мрзост пустоши, све се преобрази, све постаде као да га и нема, све се испуни горчином." У граду се подигла бура, са запада је допирала тутњава, попут оне из војничких труба. Постајала је све јача, као да прелази Саву и као да је „затим пред кулом, затим по целом граду од врата до врата". Изгледало је да долази нека војска, а народ је излазио да види шта се догађа. Док је палио ватре, са запада је долетео неки стари покисао орао и надлетао град од куле до куле. Наводно су се „из градске велике цркве у ваздух подигле часне иконе". Изгледало је као да долази страшни суд, као да долази смрт.[19] Сва невоља, по ученом Константину Филозофу, долазила је са Запада. Нарочито је српски клир био нерасположен предајом града. Улицама се кретао и запомагао неки прашњав и поцепан калуђер, а Константин Филозоф није пропустио да каже и ово: „А још после Васкрса угарски свештеници с оне стране, као преваром, када беху зборови [сабори] у црквама, дођоше по своме чину са народом, и своје иконе пронесоше градом." Предаја Београда значила је за многе Србе напуштање огњишта и прелазак на деспотову територију. И поред тога што нимало нису волели безбожне Агарене, свештена лица и учени Срби повлачили су се у Турску. Параеклезијарх Београдске митрополије Андрија напустио је град и отишао далеко на југ, чак

[16] L. Thallóczy—A. Áldásy, 73—74, 85.

[17] М. Орбин, 108.

[18] М. Пурковић, *Српски патријарси*, 143—144.

[19] Константин Филозоф, 323—325.

у скопски крај. У таквим условима, предат је град. „Плачи опет бели граде [Београде] своју потамнелост", завршава свој опис Константин Филозоф, показујући очигледно, и овом приликом, свој немали антизападни став.[20] Предаја није, дакле, значила уступање било кога града, већ престонице. Био је то јединствен пример у историји да једна држава преда другој своју престоницу. Тај чин показује колико је био тежак положај Ђурђа Бранковића када је постао владар Србије.

Срби су се, ипак, некако носили с краљем Жигмундом. Неки озбиљни писци причају да је Ђурађ, у замену за Београд, добио поседе у Угарској, поред оних које је већ држао деспот Стефан. О томе обавештавају међусобно независни Лаоник Халкокондил и Јован Туроц, а по овоме Бонфини, Ђорђе Сремац и други млађи угарски историчари. По Туроцу, Ђурађ је добио Сланкамен, Купиново, Бечеј, Вилагош, Токај, Мункач, Тaљу, Регец, Сатмар, Бесермењ, Дебрецин, Тур, Варшањ, палату у Будиму и нека друга места.[21] Већ је тада било доста Срба у Угарској, и то не само на њеној јужној граници. Бежећи из своје земље, стигли су далеко на север, па се, примера ради, 1427. помињу чак на поседима калочког надбискупа.[22] Било је то време великих сеоба, које ће се наставити следећих деценија и трајати све до краја XV века.

Занимљиво је да у изворима нема ни речи о томе да је Ђурађ предао Београд извршавајући уговор у Тати. Константин Филозоф каже да су га Срби предали „пошто су се престрашили ради Исмаилћана".[23] То као да кажу и добро обавештени Дубровчани, у писму Жигмунду крајем 1427. године, где наводе како је преузео Београд „да би сачувао неповређене границе Угарске и могао штитити краљевство Рашке".[24] По Константину Михаиловићу, Србину из Островице, бившем јаничару који је пребегао на За-

[20] Константин Филозоф, 328; уп. Ј. Радонић, *Уговор у Тати*, 196—201; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 101—104.

[21] I. de Thwrócz, 294; Chalcocandylas, II, 24. Пишући о замени тих места тридесетак година касније, Ј. Туроц је навео и неке поседе које је већ држао деспот Стефан, као и неке које је Ђурађ добио касније. То је навело неке историчаре да не узму озбиљно податак Ј. Туроција. Ј. Радонић, *Уговор у Тати*, 199—201; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 103—104. М. Орбин, 112, држећи се Бонфинија и Леунклавија, наводи да је Ђурађ добио „тврди град Сланкамен који је смештен поврх Београда на обали Дунава према ушћу Тисе која ту утиче у Дунав, и Бећен, Келпен који Угри зову Керпен и Вилагошвар. Градови су: Затмар, Безермен, Дебрецен, Тур, Варшањ и други, а у Будиму су му биле дате неколике тако величанствене зграде да су се могле мерити с краљевским палатама". Уп. и Ђ. Сремац, 13.

[22] Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 37.

[23] Константин Филозоф, 323.

[24] *Dipl. Rag.*, 329.

пад и крајем XV века у Пољској написао своје *Успомене*, Београд је „под угарску круну добровољно потпао“.[25] Како било да било, Београд је после тога био главна брана за заустављање муслиманског освајача са Истока. За савременике је био „бедем хришћанства“ и „кључ Угарске“, деценијама њена најважнија тврђава на Дунаву. Наводно, опет по Константину Михаиловићу, силни Мехмед II Освајач је рекао: „Докле год српски Београд Угри буду држали, дотле нећемо моћи над њима победу одржати.“ Несумњиво је, међутим, да су Срби предали Београд поштујући завет мртвога деспота Стефана. Према већ поменутом Константину Михаиловићу, деспот је, лежећи на самртничкој постељи, „дао своју земљу своме сестрићу Ђурђу а Београд је дао цару Жигмунду“.[26] Дакле, деспот Стефан сем Београда ништа друго није дао Угрима.

Предаја Београда је извршена вероватно крајем октобра, а сигурно пре 7. новембра 1427. године. Пошто је постигнут споразум, следила је церемонија, описана у једној исправи у чију је аутентичност Ј. Радонић озбиљно сумњао. Но, без обзира на то да ли је тај документ аутентичан или не, у свету средњег века морао је неком церемонијом бити завршен тек склопљени уговор. Краљ Жигмунд, син славног чешког краља и немачког цара Карла IV Луксембуршког, назван (Сигисмунд) по истоименом бургундском свецу, чије је мошти његов отац пренео у Праг, важио је за правог западног витеза, па и кавалера. Са круном и осталим знацима краљевског достојанства, до којих је много држао, посадио се на престо и примио заклетву вазалске верности од Ђурђа, који је дошао „с барјацима и заставама“. Онда га је увео у чин „принцепса, војводе и деспота целе Рашке краљевине и Албаније“, предавши му, као знак власти, плашт, митру и мач.[27] Тако је Ђурађ пристао на дужност „помоћи и савета“, које је на Западу сваки вазал дуговао своме сениору. Примљен је у ред угарских барона и признат, заједно са законитим потомством, за наследника деспота Стефана.

Пошто је признат с угарске стране, могао је рачунати да ће борба против Турака бити његова и Жигмундова ствар. Зато је споразумом могао бити задовољан. То исто вреди и за краља, који је на тек склопљени уговор гледао из свога угла. Сматрао је и јавно обзнанио да је *он* поставио Ђурђа за владара Србије, која је још једним споразумом постала Угарској подложна. Разумљиво, Србију је наводио у својој доста дугачкој владарској титули, у којој су помињане многе европске земље и области. Значајно је

[25] Константин Михаиловић, 24.

[26] *Исто*, 23.

[27] Повеља нема ни датума ни места издавања. L. Thallóczy—A. Aldásy, 74—76; *Notes et extraits*, II, 239—240; уп. Ј. Радонић, *Уговор у Тати*, 206—219.

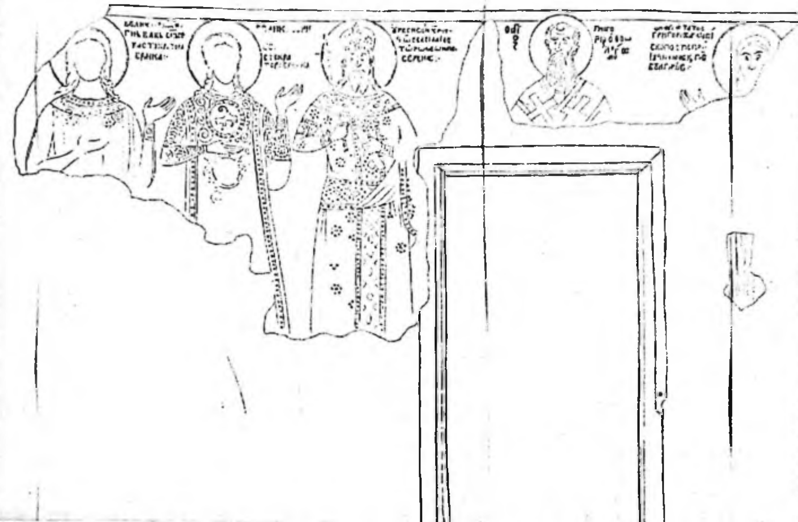

Слева надесно: Вук Бранковић, Гргур Бранковић, цар Урош, Охрид, црква Богородице Перивлепте, цртеж Д. Тодоровић

Вук Бранковић, Охрид, црква Богородице Перивлепте, цртеж Д. Тодоровић

Јеванђелист Јован с персонификацијом Премудрости, Радослављево јеванђеље, Публична библиотека, Санкт Петербург

да је краљ наименовао Ђурђа не само за „принцепса и војводу" већ и за „деспота", како стоји у документу. Ову титулу додељивали су само византијски цареви,[28] али у време када се изгубио сваки ред, „западни владар", како га је називао Константин Филозоф, не улазећи у титулатуру Цариградске империје, сам себи је доделио право да назове Ђурђа деспотом. Желео је, очигледно, да му да̂ све титуле које је имао његов претходник, не би ли тако показао да га у потпуности признаје за српског владара. Ђурађ је за Жигмунда већ био деспот, уједно први у Србији коме је дао ту титулу. Сам Ђурађ, који је више разумевао и поштовао ред у источној хришћанској царевини, себе још није сматрао деспотом. Зато се и даље потписивао само „господином". Чекао је да се учврсти на власти и тек онда затражи деспотску титулу од онога јединог који је имао право да је да̂, дакле од византијског цара.

Пошто је преузео Београд, краљ Жигмунд се у њему задржао још неко време. Издавао је повеље и писао о своме новом успеху, организовао у тек преузетом граду управу и предузимао мере да га претвори у јако одбрамбено средиште. Улагао је велике напоре да се настави ранији привредни живот, најављујући доделу трговачких повластица. Зато је одмах позвао Дубровчане да га посећују у што већем броју и наставе своје трговачке послове. Они су, опет, тражили да их препоручи новом српском владару, и понављали да су многи трговци опседнути у Новом Брду и Призренцу. Пишући да се уздају једино у Бога и краља, изражавали су наду да ће, када прође опасност, посећивати Београд и друга места.[29] Могло би се слободно рећи да су водили рачуна, пре свега, о себи и певали своју песму. У настојању да доведе у Београд и послован свет Угарске, краљ је позвао занатлије града Шопрона да се спусте на југ и наставе своје корисне послове.[30] Задовољан оним што је постигао, краљ је, као и обично пун планова, крајем 1427. напустио Београд. Његов долазак, у време смене на српском престолу, био је многоструко користан, можда чак пресудан за опстанак српске државе.

Наводно, по уговору у Тати, Срби су били дужни да предају Угрима и Мачванску бановину. Из уговора, ако је он уопште аутентичан, види се шта је она обухватала. Пре свега, утврђење Мачву, по коме је цео банат добио име, затим дистрикте Битву, Горњу и Доњу Обну, Рађевину, Непричаву, Љиг, Колубару, Уб, Тамнаву, као и град Белу Стену у подножју Маљена. Био је то крај северозападне Србије, оивичен са севера Савом, са запада Дрином, са истока Љигом и Колубаром, а са југа планинским вен-

[28] Б. Ферјанчић, *Деспоти,* 187—188.

[29] *Dipl. Rag.,* 324—330; М. Динић, *Грађа за ист. Београда,* II, 20.

[30] M. Horváth, »Magyar regesták«..., *Magyar Törtenelmi tár,* 9 (1861), 138.

цима Јагодње, Сокола, Повлена, Маљена и Сувобора. У време Ђурђевог преузимања власти, била је то напредна област, првенствено због развијене рударске производње и све обимније трговачке делатности.

Постоје многи докази да је Ђурађ задржао мачвански крај. Преко њега су били везани поседи у североисточној Босни за остали део Деспотовине, иначе би чинили изолована острва усред туђе територије. Он је већ 1428/1429. године, као врховни господар Србије, потврдио поседе челнику Радичу, који су се налазили у околини Обреновца, Лазаревца, Дебрца, Лознице, дакле у некадашњој Мачванској бановини. По речима самога Ђурђа, ти крајеви били су „у господства ми руци". Изворни подаци и из познијег времена сведоче да су он и његов син Лазар држали села у Мачви све до краја постојања српске средњовековне државе. Уосталом, у руднику Зајачи 1445. изричито се помиње „кнез господина деспота", а постоји обиље дубровачких података да су под Ђурђевом влашћу били и Крупањ, Црнча, Бохорина, Ваљево, Дебрц, Заслон (Шабац) и друга места у Бановини. Осим тога, сам Ђурађ је боравио више пута у Мачви, сигурно 1452. године, када је ишао на састанак с босанским краљем. Према томе, она није предата краљу Жигмунду, већ је остала у саставу Деспотовине докле год је она постојала.

Иако је стекао Београд, краљ Жигмунд није добио његову околину. Крај око Авале и оближњи рудник Рудишта остали су у саставу Србије, а српски калуђери из Београда уступили су Јовану Хуњадију овај рудник тек 1453. године, и то у замену за друге поседе.[31] Зато, не без разлога, један савременик каже да је Београд био једино Жигмундово место „преко Дунава", очигледно с његове десне стране. Иначе, чим је краљ Жигмунд преузео Београд, изјавио је како жели да га „украси мноштвом народа оданих католичкој вери", а већ 1433. бургундски путник Б. де ла Брокијер забележио је да „ниједан Рашанин" не сме да уђе у град, чије је чување поверено „страним људима". Од пет тадашњих београдских утврђења, највећи део Срба живео је у једном од два доња, крај Саве, које је било најмање утврђено. У остала четири није имао приступа.[32]

По уговору у Тати, Ђурађ Бранковић је био дужан да преда Угрима и неке поседе западно од Дрине. Није се радило о Сребреници, већ о местима у њеној околини, чији положај није лако одредити. Што се тиче богатог рудника, он је после 1427. остао у саставу српске државе, а нема никаквих података ни да је друга оближња места примио краљ Жигмунд.

[31] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, 23—36.

[32] Б. де ла Брокијер, 131—135.

Угарски краљ је требало да добије и Голубац. Била је то јака тврђава и згодно пристаниште, од прворазредног стратегијског значаја. Међутим, заповедник града, војвода Јеремија, тражио је да му Жигмунд исплати 12.000 дуката, колико је, наводно, дао деспоту Стефану за држање града. О своме потраживању подносио је документ, али је краљ оспоравао печат и одбио исплату. Зато је спор одмах избио у свој жестини и претио да прерасте у тежак сукоб, у време када је турска опасност досезала до самог голубачког града. Ђурађ је покушао да посредује. Отишао је у Голубац на састанак с Јеремијом, коме је претходно загарантовао безбедност. Иако су га неки наговарали да искористи прилику и ухвати бунтовника, није на то пристао јер није желео да уноси превару у своје поступке. Али, зато војвода на њега „руку и оружје подиже". Напао га је на самој градској капији и натерао да се повуче. То је био једини српски достојанственик који се супротставио Ђурђу после преузимања власти.

Да зло буде веће, Јеремија је понудио Голубац Турцима, под условом да му исплате новац који је потраживао. Понуду је доставио самом Мурату II под опседнуто Ново Брдо. Незнано како, преговори су изгледа вођени у турском табору и завршени успешно, што је омогућило цару да крајем 1427. године добије град. Као што је поменуто, дигао је опсаду Новог Брда, вратио се кући, а оставио је „чуваре земље" да преузму Голубац. „Отврже се Јеремија у Голупцу и даде се Турком", забележио је кратко српски летописац. Било је то „пошто је наступила зима", али се не зна тачно ни месец, а камоли датум турског преузимања. Много важније од тога је било да су Османлије избиле на Дунав.[33]

Предаја Голупца деловала је на хришћане као гром из ведра неба. То је значило непосредну опасност за Жигмундову краљевину и још једну невољу за Српску деспотовину. Турци су раније били дуж српске источне и јужне границе; сада су избили и на северну. Уз све то, султан уопште није признавао Ђурђа за новог српског владара. Кад год би Турци освојили неку област или наметнули врховну власт њеном господару, остављали су да, као трибутарни, влада само први нараштај вазала. После њихове смрти, покоравали су те земље, као што је показао пример држава Марка Краљевића, Дејанових синова и других балканских хришћанских династа. У складу с тим начелом, по причању византијског историчара Дуке, султан Мурат II тражио је да му сс преда Србија после смрти деспота Стефана Лазаревића.[34] Поручивао је Ђурђу да Србија не припада њему, већ Лазару и његовом сину Стефану; зато треба да буде царева. Ђурђев положај био је уто-

[33] Константин Филозоф, 322—323; *Родослови и летописи*, 228—229; L. Thallóczy—A. Áldásy, 112; уп. С. Ћирковић, *Голубац*, 13—14.

[34] Ducas, 257.

лико тежи што није био син деспота Стефана, а Порта је ту околност желела да искористи. Зато се у Једрену планирало да се Србија поседне после смрти последњег Лазаревића. Према Константину Филозофу, султан је провалио зато што је Ђурађ преузео власт, а по М. Орбину, који се служио старијим предлошцима, стигао је „сазнавши за смрт деспота Стефана".[35] Из свих тих разлога, постизање споразума с Муратом II било је прво и најважније питање за Ђурђа Бранковића.[36] То, а не уговор с угарским краљем, био је услов да се одржи на престолу.

Док су борбе још трајале, Ђурађ је упутио посланство султану под Ново Брдо. Млади Мурат II, коме је било свега 23 године, често тежак за преговоре, овога пута био је склон да прихвати понуду, јер није могао да заузме тврди град. Има чак вести како је, наводно, био вољан да врати крајеве које је у међувремену заузео. Како је на глас да ће добити Голубац брзо отишао пут Једрена, српским амбасадорима није остало ништа друго него да се врате кући. Али, ускоро је стигао посланик с Порте. Настављени су преговори, у којима српска страна није могла много да бира. Пристала је на оно што су Турци тражили и тако је Ђурађ успео да постигне споразум. Признао је врховну власт султана, обавезавши се да плаћа харач, који је 1433. износио 50.000 дуката годишње. Био је већи него у време деспота Стефана, који је за много пространију државу давао 40.000 дуката. У нову суму није улазио данак за земље које су Турци у међувремену заузели, што значи да су их и задржали. То се, пре свега, односило на Ниш, Крушевац и Голубац. Мада у изворима има вести да је Мурат II „нешто и вратио", Деспотовина је била знатно мања него пре турског ратовања из 1425—1427. године. Ђурађ се даље обавезао да, на сваки захтев султана, пошаље помоћну војску од 3.000 коњаника под командом једног од својих синова. Пристао је и да не дозволи Угрима прелаз преко своје земље за борбу против Турака.[37]

Српско-турски мир склопљен је до маја 1428. године.[38] Био је то велики успех Ђурђев на почетку владавине, јер је успех био

[35] Константин Филозоф, 322; М. Орбин, 108.

[36] *Троношки родослов*, 101.

[37] М. Орбин, 109; Константин Филозоф, 322. Б. де ла Брокијер, 115, 131, на једном месту пише да се српски помоћни одред састојао од „1.000 или 800 коњаника", а на другом: „кад он [султан — М. С.] позове деспота Србије, овај шаље једног свог сина, праћеног са 3.000 коњаника најамника".

[38] Према једном српском запису, Ђурађ је склопио мир с Турцима пре него што је краљ Жигмунд дошао да ратује под Голубац. Познато је да је краљ био под њим у мају 1428. године. *Записи и натписи*, 78—84. По турском хроничару Ашик-паши Заде, султан се измирио с новим српским владарем, тј. његову земљу је „освојио", хиџријске 831, која, по прорачунима Г. Елезовића, одговара 1428. години. Осим тога, Ашик-паша Заде подвлачи: „Вуковић се обавезао и јемчио да муслиманима неће бити квара од стране Угарске". Г. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 144.

и сама нагодба са султаном. Очито, према прорачуну у Једрену, још није било сазрело време да се коначно покори Србија. Када је било потребно, турски врх је умео да дипломатише и тактизира. И присуство краља Жигмунда сигурно је чинило Порту попустљивијом. У сваком случају, Ђурађ је могао бити задовољан, јер је признат с најважнијег места. Султан је, пак, сматрао да је опет постао господар Србије, или, како кажу турски хроничари, да ју је поново освојио. Тако је обновљен спољнополитички положај Српске деспотовине као двоструког вазала, турског и угарског. Али, обавезе према двема странама нису биле исте тежине, као што је то лепо запазио Б. де ла Брокијер, рекавши: „Па ипак он [Ђурађ — М. С.] је послушнији Турчину него цару", под којим је подразумевао краља Жигмунда.[39]

Сам Жигмунд је био далеко од тога да је средио прилике на јужним границама, поготову што се никако није мирио с турским поседањем Голупца. Како није могао да га добије мирним путем, решио је да га узме силом. Чекајући да прође зима 1427/1428. године, вршио је обимне припреме. Уз помоћ мајстора из Италије подигао је тврђаву Св. Ладислава, тачно преко пута Голупца. Потрудио се да добије помоћ од суседних владара и великаша. Пољски краљ му је послао војску, а одреде господара Литве Витолда предводио је храбри Завиша Црни из Гарбова. Влашки војвода Дан ставио је на располагање 6.000 ратника, а наредио је војводи Молдавије, своме вазалу, да нападне Турке у исто време када угарска војска удари на Голубац.

Са силом од наводно 30.000 људи, Угри су, крајем априла 1428. напали Голубац. Пошто се део војске пребацио преко Дунава, град је окружен са свих страна и тучен тешким артиљеријским оружјем, међу којим се помиње један изузетно велики топ. Тучен је и са сува и са реке, јер су топови постављени на лађе, што је свакако занимљиво за историју ратне технике. За време опсаде, Угри се нису ограничили на Голубац, већ су се разлетели да пљачкају по околини. Један њихов одред напао је већ поменуте калуђере, који су у изворишној области реке Дајше зидали манастир. Сумњичећи их за везе с Османлијама, неке су мучили а неке побили, док су неки побегли у планине. После пет дана лутања сабрали су се у граду Вишесаву, међусобно се распитујући ко је остао у животу, док су Угри за то време попалили и опљачкали њихово станиште. Када су се повукли, вратили су се и монаси, али, пошто је све било уништено, дигли су руке од зидања манастира. Њихов предводник, учењак са Свете Горе, отишао је у манастир Благовештења „близу града Ждрела", у Горњачкој клисури. У новом манастиру образовани духовник-страдалник преписао је Јеванђеље, у коме је сачуван његов запис, вероватно

[39] Б. де ла Брокијер, 133.

завршен 1429. године. Запис је аутобиографског карактера, пун података, језгровит, у коме је начитани аутор, назван Инок из Далше, описао како је на позив деспота Стефана дошао из Хиландара у Србију. Најпре је преписивао у близини Љубостиње, затим га је деспот, са сабраћом, сместио у храму Ваведења Пречисте код Голупца, обећавши да ће му, ако остане у Србији, сазидати манастир. Духовник је сам изабрао место за нову светињу у извориншој области реке Дајше. Почело је зидање, али је, после деспотове смрти, наступило турско и угарско ратовање, које је Инок из Далше тако драматично описао у свом књижевно надареном запису. Потпуно скршен, „обузет немоћју телесном и духовном... савладан жалостима безбројним и недостацима различним... плачеван, сетан и беспомоћан, по свему лишен утехе сваке", потресно је описао своје невоље и стање у Србији на почетку владавине Ђурђа Бранковића.[40]

Јеванђеље Инока из Далше украшено је сјајним минијатурама. На прва четири листа, на целим странама, осликани су ликови четворице јеванђелиста, на петом су декоративна заставица и велики иницијал „Б". На четвртом листу, испод лика јеванђелисте Јована, потписао је да је „свете образе" радио сликар Радослав. Носио је, дакле, народно име, што показује да, бар у то време, није био калуђер. Сигурно је боравио у манастиру Благовештења заједно с преписивачем Иноком из Далше, јер су обојица радили на Јеванђељу. Радослављеви портрети су отмени, раскошни, високог уметничког домета. Јеванђелист Јован је представљен како седи на престолу с плавим, позлаћеним јастуком, окренут надесно, држи отворено јеванђеље на колену леве ноге и златном писаљком исписује почетак текста. Као стар човек, има седе власи, а одевен је у азурноплави хитон са златом и пурпурни химатион, што се прелива на осветљеним местима у плаво. На ивицама плашта је златни орнамент, а иза њега је Премудрост Божја, косе боје сепије са златним коврџама, обучена у цинобер позлаћену тунику. Испред јеванђелисте је сточић с писаћим прибором и маказама, као и уздигнути наслон преко кога је пребачен свитак. У прорезу сточића налазе се два лепа љубичаста суда, насликана на мркој позадини, а иза леђа јеванђелисте појављује се орао. Читава сцена подељена је на две зоне: доњу, зелену и горњу, маслинасту, са светлије зеленим позлаћеним растињем.[41]

Минијатуре сликара Радослава дела су пуна танане лиричности, топлих боја, милозвучна и интимна, с љубављу за прозирност материје и светлост колорита, и с посебном осећајношћу за сетне и нежне људе. Истанчаног укуса, образован и даровит, Радослав је, према оцени В. Ђурића, нашег најбољег познаваоца српске средњовековне уметности, „свакако један од највећих у времену које се у историји српске уметности назива епохом Моравске школе".[42] Он је, судећи по натписима око глава јеванђелиста, знао грчки језик. Изнета је разложна претпоставка да је био главни сликар живописа манастира Каленића, али се, нажалост, о његовом животу не зна ништа. Његов друг, Инок из Далше, вероватно је саставио *Историкија о протицању година*, један од најстаријих српских летописа, завршен крајем 1438. или почетком 1439. године. Ту се говори о турском заузимању градова Ждрела и Вишесава, што упућује на то да је дело писано у Благовештенском манастиру код Ждрела. Сачувано је у Хиландару, на основу чега се може закључити да се Инок из Далше повукао на Свету Гору. И Јеванђеље с Радослављевим минијатурама нађено је у светогорском манастиру Св. Павла, одакле га је П. Успенски однео у Русију, тако да се данас чува у петроградској Публичној библиотеци. Да ли се и сликар Радослав повукао на Свету Гору, на којој су у XV веку завршили живот многи моћни, образовани и даровити Срби? Поузданог одговора нема, али се може тврдити да је био један од највећих уметника који су радили у источнохришћанском свету пред његову средњовековну пропаст.[43]

[40] *Записи и натписи*, I, 78—84. Уп. Ђ. Сп. Радоичић, *Творци*, 233—237; исти, *Антологија*, 177—182; М. Динић, *Браничево*, 31—32; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 376—380.

[41] В. Ђурић, *Сликар Радослав и фреске Каленића*, 24.

Као огранак искусне византијске уметности, апстрактног израза и споријег хода, стално надахнуте античким узорима, српска уметност домаћих мајстора достигла је свој највиши домет у време византијске и српске пропасти. У то „смутно" доба уметници тананог укуса стварали су врхунска уметничка дела, док је освајач са Истока уништавао све пред собом. У таквом времену радио је и сликар Радослав, осетљив уметник и човек, кога је збрисало време, као и многе друге тековине његовог нараштаја.

У крају у коме је Радослав сликао сетне и нежне ликове јеванђелиста, тешка топовска ђулад тукла су дебеле зидине Голубачког града. Пошто је добро оштећен, стигао је краљ Жигмунд, рачунајући да ће га брзо освојити. Под моћним кулама био је већ 24. маја 1428, окружен Стефаном од Лошонца, једним од најугледнијих угарских великаша, Матком Таловцем, капетаном Београда, и Ладиславом Тетешом од Батмонштора. Тражио је од Ладислава да позове и свога брата Јована, који је у то време био кастелан Београда. Као оданим људима, обојици је поверавао одговорне дужности на двору, у државној управи и војсци. Сва та сила, сакупљена са разних страна, наваљивала је на Голубац, али није могла да га освоји. Турци не само што се нису предавали, већ им је стигла у помоћ велика војска, коју је, према речима

[42] *Исто*, 23.

[43] *Исто*, 22—29; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 72—73.

пољског историчара Ј. Длугоша, угарских и османлијских извора, предводио сам султан Мурат II.[44] Хришћанске уходе сазнале су за његов долазак захваљујући томе што је, на пола дана хода од Голупца, застао због неке препирке с командантима. Спор је брзо изглађен, па је с војском наставио тајни марш, с намером да изненади непријатеља. И заиста, напао га је у зору, нанео тешке губитке и однео несумњиву победу. Многи угарски ратници су изгинули, многи, међу којима је било и угледника, допали су ропства. Изненађен и уплашен тешким поразом, краљ Жигмунд се чак нашао у непосредној животној опасности, пошто је и сам био прешао Дунав. Да би заштитио одступницу и пребацио се са својима назад преко реке, повео је преговоре с надмоћним непријатељем. Уз посредовање Синан-бега успео је почетком јуна да склопи примирје, али је цена била велика. Морао се одрећи Голупца, до кога је султану, пре свега из стратегијских разлога, било толико стало.[45] Рачунајући на склопљени споразум, његова војска се пребацивала преко Дунава, али су је вероломни Турци напали. Одједном је настала паника: док се један њен део превозио, други је, у жестоком окршају, штитио одступницу. У једном трену, турска навала је била тако велика да је сва краљева војска полетела на реку. Главом без обзира, свако се пребацивао како је знао и умео. Настао је грабеж о бродове, и одједном краљ Жигмунд није имао чиме да се пребаци. У последњем тренутку, нашао му је лађу Матко Таловац, и, док је Стефан од Лошонца уморног и исцрпљеног краља уводио на брод, сâм је пао у воду, из које су га једва извукли.

Главнина поражене угарске војске ипак је успела да се превезе на леву обалу Дунава. Остали су само „незнатни одреди" који су бранили одступницу или се „нису могли пребацити због малог броја бродова". С њима је остао и Завиша Црни из Гарбова. Иако му је Жигмунд послао лађу, није хтео да остави другове, који су били у „ждрелу смрти". Вратио је брод, а сам „навукао светло оружје и на малом коњу кренуо на Турке". Верујући да је неки кнез или можда лично краљ, они су га брзо опколили и заробили. Док су се два Турчина свађала око тога који га је заробио, Завиша је одведен пред султана. Одрубљена му је глава и предата цару, а са тела је скинуто оружје. Срби су га сахра-

[44] J. Dlugosz, 327—331; Н. Филиповић, *Неколике биљешке,* 133. Краљ Жигмунд је 27. августа 1427. писао да је у Србију стигао лично султан Мурат II: »et ad regnum nostrum Rascie, quod eotunc ille sevissime Omorath, dominus Turcorum, cum totali suo potentia *in persona* invaserat«, L. Thallóczy—A. Áldásy, 78.

[45] Угарски краљ је већ 3. јуна 1428. писао Јовану Тетешу, кастелану Београда: »scire damus fidelitati tue, quod iam inter nostram maiestatem et dominum Turcorum sive concordia facta est et inclusa«, J. Радонић, *Западна Европа,* 55, нап. 3.

нили у непосредној околини. Његова жена Варвара никада није скинула црнину, а цела Пољска га је вековима оплакивала. О његовом јунаштву дуго се причало по Србији, Угарској, Бугарској и другим суседним земљама.[46]

Угарски пораз код Голупца био је потпун. На почетку владавине Ђурђа Бранковића показао је колика је премоћ султана над краљем Жигмундом и Турске царевине над Угарском краљевином. Пораз је несумњиво допринео паду Жигмундовог угледа у Србији и на угроженим јужним границама. Он се, међутим, није предавао. После пораза, боравио је у Ковину, очекујући свакодневно упад Турака. У тим крајевима задржавао се целог лета и јесени 1428, а зна се да је почетком новембра био у Београду. Пошто ништа није могао да постигне ратом, ставио је дипломатију у пун погон. Већ септембра 1428. постигао је начелан договор с млетачким послаником о међусобном примирју, које је у децембру званично склопљено у Венецији.[47] Ако су балкански хришћани нешто очекивали од тога споразума, наде су им се брзо изјаловиле, јер у њему није било ни речи о заједничкој борби против Турака. Иако су Млечани већ неколико година ратовали са султаном око Солуна, нису били вољни да Жигмунду уступе бродовље, којим је рачунао да ратује на доњем Дунаву. То им није праштао, па је чак и свој неуспех под Голупцем свељивао на њих. Зато је настојао да на други начин ојача дунавску границу. Предузимао је мере да доведе немачке ритере, припаднике Тевтонског реда, који су важили за добре ратнике. Још 1427. послао је у Пруску канцелара Гаспара Шлика да се са мајстором реда договори око доласка ритера. Тражио је оне који знају словенски језик, а био је вољан да прими не само борце, већ и бродоградитеље, морнаре, трговце и чиновнике. Долазак је требало да падне на трошак Тевтонског реда, али како су се његови прваци правдали да немају новца, изгледа да нису ни стигли током 1428. године. Краљ, међутим, није одустајао од намисли да их доведе, јер је, према сведочењу бројних извора, у њих имао пуно поверење.[48] Било је то време када је у јужној Угарској већ било доста православног живља из Србије и Влашке. Тесно повезан с једном и другом земљом, краљ је поновио у октобру 1428. да влашки манастири Тисмена и Водица имају поседе у Србији, које им је даровао кнез Лазар.[49] Иако је знао да се јужне границе не могу бранити без православних пребега, баш 1428. обновио је одредбу краља Лајоша, по којој су племићки посед и титулу могли добити само Власи-римокатолици.[50]

[46] J. Dlugosz, 329—331.
[47] *Listine,* IX, 20—25, 31—34; *Dipl. Rag.,* 331—332.
[48] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку,* 106—107.
[49] М. Динић, *Браничево,* 27—28.
[50] P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda,* 93.

Истовремено, краљ Жигмунд је водио преговоре с Турцима. Успео је да откупи многе угледне Пољаке, у време док су Османлије ужурбано поправљале зидине Голубачког града, претварајући га у још моћнију тврђаву за контролу пловидбе Дунавом и за могуће упаде у Угарску.[51] Зато је краљ желео да примирје пошто-пото претвори у мир. На то га је терала реалност, иако је, преговарајући с муслиманским царем, зазирао од европских господара, а нарочито од папе. После дужих преговора, коначно, обе стране, засићене ратом, у пролеће 1429. склопиле су мир на три године. Дипломатски разговори били су прилика да Ђурађ Бранковић, као владар Србије, почне своју посредничку улогу. У слози угарског краља и турског султана с правом је видео свој опстанак.

Званични српски кругови нису учествовали у борбама код Голупца, али су Турци плаћали српску посаду да брани град. Ипак, пристрасни турски историчар Ашик-паша Заде оптужује Ђурђа да је био у дослуху с Угрима, па чак и са Ибрахим-бегом (1423—1464), господарем Караманије, последње туркменске кнежевине у Малој Азији, коју Османлије још нису покориле.[52] Иако је био ожењен сестром Мурата II, „Велики Караман" одржавао је везе са Западом и упорно нападао османлијске посаде, остајући тако њихов највећи непријатељ на Истоку. Како било да било, у самој Србији, измирењем с Турцима и завршетком рата око Голупца, најзад је наступило мирније време. Тако је Ђурађ почео да влада Деспотовином, чије су, међутим, границе биле знатно сужене.

Источна граница тадашње Србије почињала је на Дунаву код Голупца, који је остао у турским рукама. Срби су у дунавском теснацу држали град Вишесав, који је имао положај пограничне тврђаве.[53] Према југу, граница је ишла Мирочом, Дели-Јованом, на Ртањ, углавном вододелницом између Мораве и Тимока. Пошто је султану припадала тимочка долина, његови су били Соколац и Сврљиг. Њих је још 1413. држао турски погранични намесник Хамза, а Константин Филозоф прича да је султан Муса баш из тих крајева ушао у Деспотовину.[54] Западно од њих, Браничево и област око манастира Ресаве и Раванице припадали су Србији, али је долина сврљишког Тимока била турска, док су крај низ Топличку реку и клисура Моравице били српски. Источним обронцима планине Девице граница је изби-

[51] J. Dlugosz, 355.

[52] Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 133.

[53] Када је угарска војска 1428. опљачкала Браничево, разбежани српски калуђери сакупили су се у граду Вишесаву. *Записи и натписи*, I, 78—84.

[54] Константин Филозоф, 306—307. Уп. А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 66—67; С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 75—88.

јала на Ниш, који Ђурађ није преузео, иако га је држао деспот Стефан.[55] Није добио ни град Копријан, као ни покрајину Знепоље с Трном, југоисточно од Ниша, коју је својевремено његов ујак добио од султана Мехмеда I.[56] Пирот је одавно био османлијски, али је у њему још 1433. било „само мало Турака". Бела Паланка је такође била султанова, а, северозападно од Ниша, град Бован, код Алексинца, и оближња тврђава Липовац били су у саставу Деспотовине.

Мурат II је 1427. заузео Крушевац, а, како каже Константин Филозоф, предали су му се и „други градови". У истом смислу прича и познији М. Орбин, који каже да је посео и „неке друге земље". Био је то, пре свих, већ порушени Сталаћ, али није се радило само о градовима. Калуђери светогорског манастира Пантелејмона жалили су се на почетку Ђурђеве владе да су „у турске руке" допали њихови поседи у Србији, а зна се да су их имали у околини Крушевца, Петруса, Новог Брда, као и у Топлици и Дубочици.[57] Тако се турска територија, као клин, дубоко увукла на запад у Деспотовину. Граница је била на самој Морави, код престонице кнеза Лазара: „оно што је с оне стране реке је Турчиново, а оно што је са ове стране је реченога деспота", каже Б. де ла Брокијер. Тек преласком реке, стизало се у преосталу српску државу, дакле, на Ђурђеву територију. Баш зато је султан претворио Крушевац у јаку пограничну тврђаву, у коју се, с гарнизоном, сместио Синан-бег, потурчени Грк, коме је Мурат II дао „целу ову област" и који је уједно био турски намесник, задужен за безбедност границе „од Влашке до Србије" и „одатле до граница Босне". Из Крушевца је држао на оку Ђурђеву земљу, у коју су се Турци повремено залетали и пљачкали је.[58]

Јужно од Дубочице, област Врања и Прешева, којом је почетком XV века владао кесар Угљеша, била је, по свему судећи, у рукама Османлија. Тако се њихова граница сасвим приближила Новом Брду, које је, међутим, остало српско. Ипак, за осталу Деспотовину било је везано само са западне и северозападне стране, а, само неколико година по Ђурђевом доласку на власт, села у Горњој Морави и у долинама Пусте реке и Јабланице помињу се као турска.[59] Западно од Новог Брда, нови српски вла-

[55] Према Б. де ла Брокијеру, 127, који је почетком 1433. прошао кроз Србију, султан је заузео Ниш „пре пет година".

[56] Константин Филозоф, 309.

[57] *Зак. спом.*, 501—502, 517—521, 527—528; P. Lemerle—G. Dagran—S. Ćirković, *Actes de Saint Pantéléémon*, 189—190 (С. Ћирковић).

[58] Б. де ла Брокијер, 127, каже да је султан заузео Крушевац „пре шест година".

[59] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 43, 72, 77; исти, *За ист. рударства*, II, 49.

дар задржао је своју очевину Област Бранковића, с тим што су у неким њеним средиштима били турски чиновници и посаде. Тако се Деспотовина јужно од Липљана и Призрена простирала до гребена Црне Горе и Шар-планине. Преко Области Бранковића била је повезана са Зетом, у којој се граничила с млетачким поседима. После уговора из 1426, у Приморју није било већих територијалних промена: Србији је припадао Дриваст, у северној Албанији, а Скадар и Језеро били су млетачки. Деспотови су били Подгорица, Медун, област Васојевића и Пипера, а на јадранској обали опатија Св. Николе на ушћу Бојане, опатија Св. Марије Ратачке, Бар и Будва. Све је то наслеђено од деспота Стефана, од кога је добијена и Луштица с подручјем Светомихољске метохије. Али, заузет другим већим бригама, одмах на почетку владе, Ђурађ је замолио Млечане да приме под заштиту та два краја. Млетачки кнез у Котору и градска властела радо су прихватили понуду, јер су још од раније желели да припоје те поседе и тако заокруже Которски дистрикт. Тако су Луштица и Светомихољска метохија 1428. припали Венецији, али су сељаци у селу Богдашићима, предајући се, изјављивали да то чине „не желећи да напусте подчињеност величанственом господину Ђурђу Вуковићу". Изјава је, међутим, остала слаба утеха: супротно жељи самога Ђурђа, оба краја су дефинитивно потпала под власт Републике. Истом приликом, под њену власт дошли су и они поданици српског владара у Паштровићима, који су му припадали по уговорима из 1423. и 1426. године.[60] Тако су се Млечани 1428. проширили на Зетском приморју, а од раније су држали Улцињ, Паштровиће, Грбаљ и Котор. Ипак, Србија је и даље остала приморска земља, јер је држала Бар, Будву и крај око њих. До сопствене јадранске обале водили су трговачки путеви из унутрашњости, а одатле се стизало на пространо привредно подручје Средоземља, што је било веома значајно за трговачки промет преостале српске државе.

Северно од Котора и Будве почињали су опет Ђурђеви поседи, који су се граничили са земљама босанског војводе Сандаља Хранића, а касније његовог синовца Стефана Вукчића. Њих двојица су држали Нови, Рисан и Оногошт, с тим што је граница даље ишла развођем горњег тока Мораче и Таре, затим Сињајевином до горњег Лима, тако што су област Дурмитора, Соко на саставу Пиве и Таре, Пљевља и Козник, као и Пријепоље са суседним утврђењем Ковином, припадали Босанцима. Држали су и град Северин, на који подсећа село Шеверин ниже Прибоја, као и манастир Милешеву, са утврђењем Милешевцем. Али, недалеко од манастира, на планинском венцу који чини воводел-

[60] *Ист. Ц. Горе*, II, 154—155 (И. Божић); I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Split 1941, 114—115.

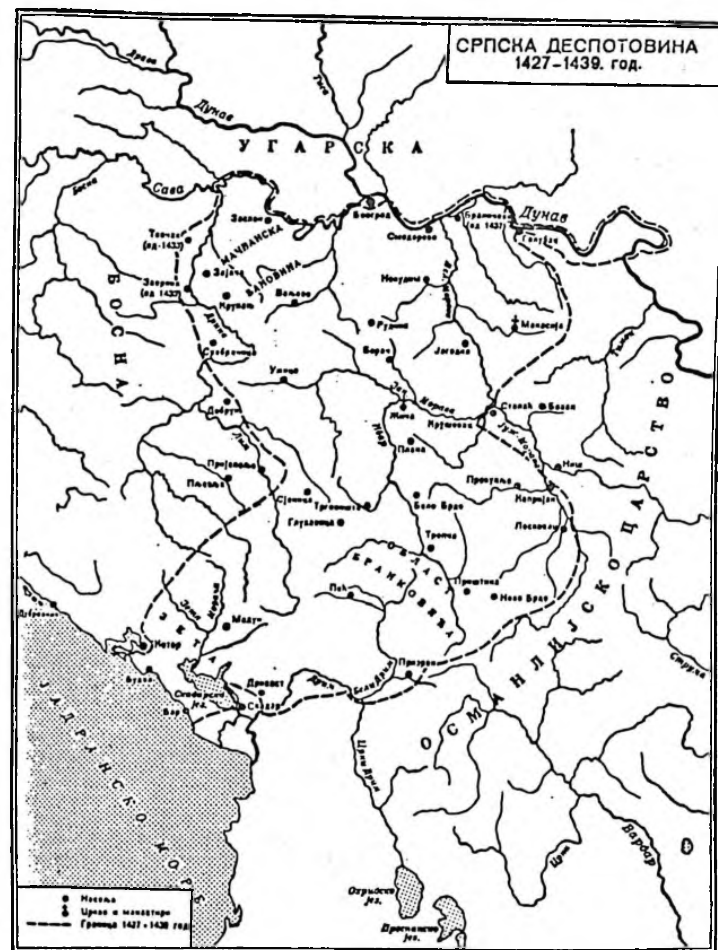

ницу између Лима и Увца, била је источна граница области Сандаља Хранића, тако да је Горње Полимље са Будимљом припадало Деспотовини.[61] У њеном саставу био је и Пештер са Сјеницом. Граница с Босном ишла је даље вододелницом Лима и Ћехотине и пресецала је Тару између Кричана, који су остајали Босни, и Брскова, које је припадало Србији. Многи каравани из Приморја стизали су у Комаране, код Бродарева, а били су „село господина деспота Србије". Одмах иза Комарана, прво село, Бреза, било је босанско, и у изворима се подвлачи да је „на граници Босне и Србије".[62] Од Бродарева даље низ Лим крај с његове леве стране углавном је припадао Босанцима. Али се Деспотовина делом протезала и с леве стране Лима, тако да је он, само једним делом, био граница.[63]

Од ушћа Лима, граница је даље ишла низводно Дрином. Ђурађ је једно време држао Вишеград, који је, међутим, углавном био у поседу босанске породице Павловић. Граница се одвајала од Дрине тек у њеном доњем току, тако да се српска држава протезала и на део североисточне Босне. Град Борач био је на самој граници Деспотовине, којој су припадали Сребреница и више места у њеној околини.[64] Осим тога, Ђурађ је, неколико година по ступању на власт, посео Зворник и Теочак, па се зато називао „господарем целе Усоре". Будући да је тај крај био привредно развијен због напредног рударства, дубровачки трговци су га често посећивали и о њему је остало доста изворних података. Ипак, Сребреница није била стално деспотова; после 1444. била је час његова час босанског краља. Пошто Ђурађ није вратио краљу Жигмунду Мачванску бановину, северну границу Деспотовине чинили су Сава и Дунав, с тим што је јужно од њих једино Београд био угарски.

[61] М. Динић, *Земље херцега* 169, 173—174, 225, 228, 241—243; исти, *Југозападна Србија*, 245; L. Thallóczy, *Studien*, 159—168. У једном дубровачком писму помиње се роба задржана »a Budimglia« у земљи деспота Ђурђа. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 284, нап. 232. Каравани из Приморја долазили су у Полимље »in ecclesiam Gerlize domini Georgii despoti«. *Div. Not.*, XVI, 277. Према В. Шалипуровићу, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића", Пријепоље 1979, 201, „у селу Камена Гора, у засеоку Хрта, до Комарана, и данас се налази место Грлица и развалина цркве".

[62] М. Динић, *Караванска трговина*, 123—124; исти, *Област Бранковића*, 23; Р. Ћук, *Бреза и Комарани*, 64—72, Бреза из дубровачких извора је истоимени данашњи локалитет између села Козице и Матаруге у пљеваљском крају.

[63] М. Динић, *Земље херцега*, 242; В. Шалипуровић, 203—205.

[64] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 295, нап. 274.

Границе су у средњем веку обично биле географски појмови: планински венци, најчешће вододелнице, или речни токови. Тако су границе Ђурђеве државе били планински масиви источне Србије, Црна Гора и Шар-планина на југу или реке Западна Морава, Дрина, Сава и Дунав. Границе су се током Ђурђеве владе мењале, с тим што су делове српске државе откидали Турци. Иначе, и у та далека времена границе су биле тачно одређене.[65] Добро се знало коме је припадало свако село. Зато се за она у околини Новог Брда тачно знало која су турска а која српска. Исто тако, могло се написати да је Бреза код Комарана „прво село господина Ђурђа". Такође се знало коме су припадале и поједине куће. При разграничењу у Приморју, Млечанима је припало сто кућа Андрије Хумоје у Скадарском дистрикту и 25 кућа у Ластви. Тачно се знало чији је поданик сваки човек. Када су Паштровићи дошли под власт Венеције, неколико породица остало је у поседу српског деспота. Зато се могло навести да извесни Вукашин из властелинске паштровске породице припада српском владару. Чак се зна да је Ђурађ Бранковић Алексу, једног од Вукашинових синова, уступио Млечанима.[66]

Ако границе нису ишле планинским висовима или речним токовима, посебно су обележаване. Српско-млетачка граница између Дриваста и Скадра била је обележена рововима, хумкама, камењем и урезима у кори дрвећа.[67] У начелу узевши, средњовековне границе биле су отворене; становништво је слободно прелазило с једне на другу страну. Житељи села која су припадала Турској, долазили су у Ново Брдо и трговали са Србима и Дубровчанима. Тражећи бољу испашу, сточари су, са својим стадима, прелазили државне границе. Поред привредних, политички разлози у XV веку нарочито су гонили свет да се сели из једне у другу земљу. Из политичких разлога, границе су могле бити и затворене. Када су Турци 1427. заузели Крушевац и успоставили границу на Морави, изричито су забранили прелаз преко ње. Контролишући строго свако лице, гранични заповедник Синан-бег дозвољавао је да пређе реку само онај кога је познавао или онај ко је имао писмо султана или румелијског беглербега.[68] Захваљујући тачно одређеним државним границама, добро се знало коме господару припада свака кућа и сваки човек, тј. ко убире дажбине од сваког огњишта и сваког пода-

[65] М. Динић, *Земље херцега*, 236, истиче да су границе између Србије и области херцега Стефана Вукчића добиле „оштру линију".

[66] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 170.

[67] *Listine*, IX, 14—15. Граница између Хума и Зете била је обележена граничним камењем. Љ. Спаравало, О граничном камењу између средњовјековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин, *ИГ*, 1—2 (1979) 89—95.

[68] Б. де ла Брокијер, 129.

ника. Зато није чудо што су Турци, одмах по заузимању сваке области, пописивали куће и житеље. Тако су добијали нове приходе.[69]

Границе државе Ђурђа Бранковића показују да се састојала од ранијих поседа Лазаревића, Бранковића и Балшића. Као некада држава Немањића, простирала се од Дунава до Јадранског мора. Али, њен гранични појас није чинио затворену линију, јер је у појединим средиштима било султанових поседа. Турци су држали важне стратегијске тачке и надгледали копнене и речне путеве. Зато је Ђурђева држава била тело без кичме.[70] Пошто је султан на почетку његове владе заузео њен југоисточни крај, још један део српског народа дошао је под непосредну османлијску власт. Наредне деценије су показале да је све мање Срба било у саставу српске државе.

Ипак, „господин" Ђурађ Бранковић почео је своју владавину успешно. Успех се састојао у томе што се одржао. Постигавши признање с турске и угарске стране, Србија је остала у положају који је имала под деспотом Стефаном: тампон-држава између Османлијске царевине и Угарске краљевине. За Угре је била вазална земља, преко које се могао организовати крсташки рат, а за Турке је била вазални посед, који је, пре или касније, морао заузети султан. Тако је била отворена за турски свети рат — газу, који је био главна покретачка снага ширења Турске царевине.[71]

После силних искушења и неколико година ратовања, у Србији су, најзад, наступила мирна времена. Док је, међутим, Ђурађ утврђивао свој положај између Турака и Угара, није могао поклањати сву пажњу Зети, у којој га је и даље чекао лукави млетачки противник. Док је Србија била пуна Турака, одметнули су се Ђурађ и Љеш-Ђурашевићи са синовима. Уместо презимена својих очева, почели су да носе старо презиме Црнојевић, и да се нуде Венецији. Которска комуна их је у понудама подржавала, јер је рачунала да ће тако проширити границе у Грбљу. Млетачки сенат био је, међутим, много уздржанији, јер није желео да ремети тешко постигнути мир са Србијом. Зато је истицао да су Ђурашевићи „поданици и вазали поменутог господина Ђурђа". Није допуштао которској општини да се с њима разграничава, јер је то учињено с Ђурђем, који је „главни господар".[72] Онда су Ђурашевићи, препуштени сами себи, покушали

[69] Х. Иналџик, *Османско царство*, 92.

[70] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 328.

[71] Х. Иналџик. *Османско царство*, 148.

[72] *ASV. Sen. Secreta*, X, 115v (нова пагинација 119); *Sen. Misti*, LVI, 150—150v (нова пагинација 152—152v).

да се вежу за Турке. Да до тога не би дошло, Венеција је пристала да их помогне, али не желећи никако да мења њихов положај у српској држави.[73]

Ђурађ је наследио од ујака и сукоб за арбанашким господарем Којом Закаријом, чији су поседи били у северној Албанији и граничили се с дистриктом Дриваста. Која је држао Дањ, кроз који је водио важан трговачки пут за Србију. Да би лишио овог арбанашког господара прихода од царина, још деспот Стефан је забранио Дубровчанима да иду тим путем. Званични Дубровник је протестовао, нарочито када је млетачки провидур Љеша запленио трговцима сребро и другу робу, али протести нису помогли ни код деспота Стефана ни код „господина Ђурђа".[74] Уз све то, с Којом Закаријом сарађивао је Стефан Балшић Марамонте, који се 1426. вратио из Апулије и почео да полаже право на поседе Балшића, чији је био потомак. Те ситне зетске перипетије нису за Ђурђа имале првостепену важност, што никако не значи да је њу запостављао. Представник његове власти, војвода Алтоман, бранио је све поседе и често, на знак опасности, набављао у Дубровнику бомбарде, стреле и војну опрему.[75] Млечани су вешто користили то што су знали да су главне Ђурђеве бриге на другој страни, па су, супротно српском менталитету, ситничарили до крајњих граница. Полазећи од детаља, вежбали су живце противника и полако, корак по корак, ширили своју власт. У дуготрајном и исцрпљујућем надмудривању, Ђурађ се није могао носити с њима, поготову што је стално имао омчу око врата.

У односу на Дубровачку републику, Ђурађ је и даље био веома благонаклон; током прве половине 1427. залагао се код деспота Стефана да се пусте затворени трговци. Република му је, заузврат, слала поклоне. Чим је постао владар, по речима М. Орбина, сместа је „наредио да се ослободе сви Дубровчани који су били у тамници".[76] Дубровник га је од првог дана подржавао у борби против Турака, разумљиво, првенствено због својих интереса. Али, док су трајале борбе у Србији и док се султан није повукао из ње, није дозвољавао својим поданицима да с робом крећу на пут. Током 1427. и 1428. дописивао се с Ђурђем око Јевдокије, „деспотице Арбана", која је била кћерка Ђурђа I Балшића и полагала нека права на Зету. Од фебруара 1427. године, без икаквих средстава за живот, седела је с децом у Дубровни-

[73] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 160.

[74] *Lett. di Lev.*, X, 53, 93'—94; *Div. Not*, XV, 242; *ASV. Sen. Misti*, LVII, 29v—30v (нова пагинација 31v—32v).

[75] *Cons. Rog.*, IV, 33', 34; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 157 (И. Божић).

[76] М. Орбин, 108.

ку, живећи од милостиње коју јој уделе градске власти. Оне су је држале у некој врсти конфинације, јер су деспот Стефан и господин Ђурађ тражили да се не пушта из града. Најзад, као потпуно безопасна, отпутовала је с децом крајем јуна 1428. према Грчкој.[77] Новог српског владара Република је обавештавала и о трибуту, који је сваке године исплаћивала калуђерима српског манастира Св. Михаила у Јерусалиму. Већ 16. децембра 1427. Сенат је усвојио предлог да се извини монаху који је дошао по данак и да о томе пише господину Ђурђу, господару Рашке и Склавоније, како је тада изричито речено. Зна се да су у априлу следеће године Јерусалимци добили 50 перпера, што је била драгоцена помоћ за њихову обитељ, толико удаљену од српске отаџбине.[78] Иначе, Сенат је у лето 1428. истицао да су „краљеви Србије у миру" а у јесен је писао краљу Жигмунду како нови српски владар поступа веома лепо с дубровачким трговцима. У сваком потезу опрезан, тек тада је изразио радост што види Ђурђа „на престолу и у власти".[79]

Чим су Дубровчани видели Ђурђа Бранковића утврђеног на српском престолу, тражили су нешто за себе. Највише су их занимале повластице, на којима је почивала њихова трговина. Био је давнашњи обичај да се од новог владара тражи потврда старих привилегија. Та пракса је имала дубок смисао, јер је од воље владара, ипак, све зависило. Промена на престолу могла је лако да доведе до промене политике, и Дубровчани су о томе и те како водили рачуна. Зато није чудо што су решили да упуте свечано посланство господину Ђурђу. Најпре су га добро припремили — о њему су већали од јуна до новембра 1428, одредивши за поклисаре Марина Растића и Јована Гучетића. Иако шкрти, побринули су се за богате поклоне: господину Ђурђу купили су скупоцене тканине у вредности од шест стотина, а госпођи Јерини од две стотине дуката.[80] С том спремом и одговарајућом пратњом, два угледна властелина кренули су на коњима у северну Србију, где је боравио тек устоличени владар.

Дубровачко посланство затекло је Ђурђа у Некудиму, његовом летњиковцу, недалеко од данашње Смедеревске Паланке. Било је лепо примљено и 27. децембра 1428. добило је свечану

[77] *Cons. Rog*, IV, 13, 13', 14', 16', 17, 17', 18, 19, 20', 21, 24', 31, 33, 34', 38', 41', 52, 58, 60'; *Cons. Maius*, III, 177'; *Cons. Minus*, IV, 111, 152; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, бр. 741, 748, 750, 754, 755, 757. Уп. G. Schiro. »Evdokia Balšić — vasilissa di Gianina«, *ЗРВИ*, VIII/2, (1964), 383—391.

[78] М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 172.

[79] »... in questa sedia et signoria". *Lett. di Lev.*, X, 52.

[80] *Cons. Rog.*, IV, 59, 60, 74', 75, 78', 79; *Cons. Minus*, IV, 196, 197, 197', 200; *Lett. di Lev.*, X, 52—53.

повељу. Као и у ранијим временима, њоме је регулисан дубровачки трговачки промет, следећим одредбама:

1. да у споровима између Дубровчана и Срба суди суд по половину чланова са сваке стране;

2. да пороту Дубровчанину чини „дружина" његова у дотичном или најближем месту;

3. да у парницама обе стране имају по половину сведока;

4. да на суђењима између Саса и Дубровчана, свака страна да̂ по половину чланова суда;

5. да пред поменуте судове позивају Срби и Саси Дубровчане, и да не излазе пред деспота нити пред кефалије;

6. да Дубровчанин купљеног коња може вратити Србину или Сасу, ако је од њих раније украден или отет, али ће заузврат добити новац који је за коња дао, све под условом да се закуне да није знао за дотичну крађу;

7. да, у случају када Дубровчанин станује „на стану" у коме је раније боравио, Србин ту не може бити без његове дозволе;

8. да сваки Дубровчанин може носити робу по Ђурђевој земљи, под условима како је то било „у прве господе": цара Стефана, кнеза Лазара, госпође кир Евросине и „светопочившег господина и родитеља ми деспота Стефана";

9. да се верује Дубровчанину, који се мора заклети, да је дао имање на веру Србину, ако овај касније порекне;

10. да поданику Републике штету коју претрпи у Србији плати околина, а ако она то не учини, да је накнади српски владар;

11. да Дубровчанима на трговима у Деспотовини нема намета;

12. да су поданици Републике, који су се забаштинили у Новом Брду, обавезни да зидају и чувају град. Они, пак, који су „гости", и нису се забаштинили, да чине како им је воља;

13. да се у случају разбијања дубровачке лађе у српском Приморју поступа као што је био „закон" у време цара Стефана и господе која је владала пре њега;

14. да сваки Ђурђев поданик, било Србин било Влах, може слободно ићи у куповину у Дубровник, као што је био обичај у раније српске господе;

15. да српски поморски тргови и сланице буду само на оним местима на којима су били и раније;

16. да у споровима међу поданицима Републике, било у Србији било у Дубровнику, суде дубровачки „конзул" и „судије";

17. да свакога Дубровчанина који изађе пред тај суд, „конзул" има право да веже и држи док не плати оно на шта је осуђен;

18. да имање Дубровчанина који умре у Србији припадне ономе коме је на самрти оставио. Ако умре без тестамента, онда да буде дубровачко. У тим питањима не може имати „посла" ни деспот ни кефалија;

19. да се дубровачким трговцима не може насилно узимати „дар" или било шта друго, већ да са својом робом слободно иду свуда;

20. да се само онај Дубровчанин који је некоме дужан или „чиме крив" може гонити „да плаћа и пати", а не и остали поданици Републике;

21. да се дубровачким трговцима да̂ рок од шест месеци да са својом робом напусте Србију, у случају да дође до непријатељства између српског владара и Дубровника;

22. „да нема удаве на Дубровчанину ни од кога".

Као сведоци на крају повеље наведени су „милосници", војвода Радосав, челник Радич, протовестијар Богдан и логотет Војихна.[81]

Овом повељом потврђене су, у ствари, повластице које је Дубровчанима дао деспот Стефан Лазаревић 1405. године. Изузетак чини последњи члан о удави, којим су Дубровчани ослобођени да излазе пред домаће власти, јер су уживали судски имунитет.[82] Тако су Дубровчани, захваљујући новој повељи, наставили у Србији своје разгранате трговачке послове.

Поред Дубровчана, Ђурађ је на почетку владе дао повељу и своме „почтеном и верном властелину" великом челнику Радичу. Био је то један од највиших српских достојанственика у време деспота Стефана, кога је Ђурађ потврдио у власти када је дошао на престо. Исправом из 1428/1429. године „благочестиви и христољубиви господин Србљем Гјург и с богодарованими синови господства ми" потврдио је Радичу „у вечну баштину" поседе које је имао под деспотом Стефаном и неке које је добио од краља Жигмунда. Одредио је „да их има" до краја живота, а после своје смрти може их оставити коме жели; нису му се могла одузети „ни за једно сагрешеније кроме невере". Наиме, навео је, поименице, све поседе, пре свих „град Купиник" и околна села у Срему „што му је записао у баштину" краљ Жигмунд и деспот

[81] *Mon. Serbica*, 352—355; *Повеље и писма*, I/2, 11—21; *Зак. спом.*, 231—236.

[82] С. Ћирковић, *Удава*, 345—351.

Стефан. Следе бројна имања „у Браничеву", „у Кучеву", „у Некудимској власти", „у Лепеници", „према Крушевцу", „код Беласице", „у Горњој Морави", „у Руднику", црква Враћевшница са припадајућим селима, као и више поседа „у Мачви". Све у свему наведено је неколико десетина села, највише „у Мачви", нешто мање у Браничеву, Рудничком метоху, на Горњој Морави, у Кучеву и другим крајевима Србије. Поред села, било је и неколико селишта, од којих су нека била пуста. Затим „у Мачви" „Трг Дебрц и панађур о празнику Светога Пантелејмона" као и црква Враћевшница са пет села.[83] Два последња поседа, сваки на свој начин, били су од посебног значаја. Трг Дебрц на Сави, са познатим панађуром, доносио је свакако лепе приходе, а црква Св. Ђорђа у Враћевшници, на истоименој реци, северно од пута Горњи Милановац—Крагујевац, била је задужбина челника Радича. Према каснијем запису на стубу, десно од улазних врата, њу је Радич завршио и украсио 1431. године, даровавши јој више села, углавном у околини Рудника.[84] У сваком случају, његово властелинство било је веома велико, сигурно једно од највећих у Србији; имао је поседе у свим њеним крајевима. Он је у овој повељи први пут титулисан „великим челником", док је под деспотом Стефаном био само „челник". Изгледа да је ново звање добио на почетку Ђурђеве владе.

Годину дана после прве, дакле 1429/1430, Ђурађ је дао великом челнику Радичу другу повељу. У њој је, поред синова, поменуо и супругу Јерину, потврђујући челнику „у вечну баштину" цркву Благовештења Пречисте Богородице, коју је сазидао „својим трудом", на реци Грабовничици, десној притоци Расине. Затим следе села Будиловина и Мелентија „на Расине", село Врбница и Себечевац „у Крушевачкој власти", село Кожетино Доње и кућа у граду Новом Брду, која је раније припадала Павлу Петробабићу. Те поседе му је потврдио деспот Стефан посебном хрисовуљом, коју је Радич поднео на увид. Али, Ђурађ на почетку владе није држао све набројане поседе. Ново Брдо јесте, али су села у крушевачком крају била „отступила у турске руке". Зато је условио њихову потврду само у случају да поново доспеју „у руке господства ми".[85] Ситан детаљ, али значајан. Показује да се никако није мирио с коначним губитком дела своје државе и да се још увек надао да ће га повратити.

[83] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3—4; *Зак. спом.*, 333—335. Уп. Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 125—133; В. Тошић, *Велики челник Радич*, 11—15.

[84] Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 134—135; В. Тошић, *Велики челник Радич*, 14—15; Г. Бабић, *Друштвени положај*, 152.

[85] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4—5; *Зак. спом.*, 336—337.

Захваљујући Ђурђевим повељама знају се многи поседи великог челника Радича, али се о њему самом мало шта зна. Не зна се ни његово порекло. Жена му се, наводно, звала Ана, а, према једном турском документу, имао је сина Мисаила.[86] Он сам у једном документу помиње своје братанце и сестриће, што показује да је имао бар једног брата и бар једну сестру. На стубу у цркви Св. Ђорђа у Враћевшници, чита се крај његовог презимена, али је тај текст исписан у XVIII веку. По народном предању, његов отац је наводно био војвода Милутин, погинуо је у Косовском боју, а његово презиме било је Поступовић. Не зна се ни где се налазила његова породична баштина. Рударењем се бавио у Новом Брду, а још више у Руднику, у чијој је околини било највише његових поседа. У октобру 1428. у Руднику је подигнута тужба против Новака Населорића, „човека Радича-челника".[87] Он сам је навео да је подигао топионицу „у мом селу у Каменице", али нема непосредних доказа да је из њега потицао. Међутим, поуздано се зна да је у време деспота Стефана Лазаревића припадао кругу његових најужих сарадника, а на почетку владе Ђурђа Бранковића био је, после чланова владарске породице, најважнија личност у Деспотовини.

Пошто се учврстио на власти, „господину" Ђурђу није приступио само велики челник Радич са својим молбама. Дошли су и други који су тражили. Пре свих, светогорски калуђери, из руског манастира Св. Пантелејмона, у коме се некада подвизивао св. Сава. Стигли су игуман јеромонах Харитон и старац Матеј, и пожалили се како су им Турци заузели многе метохе у Србији. Ђурађ, опет као „господин Срблљем", потврдио им је, повељом из 1428/1429. године, поседе који су још били под његовом влашћу, како је то било записано у хрисовуљи деспота Стефана Лазаревића. Препустио је да села и људи, који су били у његовој држави, зимске унче, соћ и „ложник" од Копорића, које су раније давали деспоту Стефану, припадну манастиру, али да летње унче „војштатик" дају њему за опремање војске.[88] Ако с Божјом помоћу, „земља српска", чији је један део потпао под Турке, опет доспе „у наше руке", настављао је Ђурађ, манастир ће поново добити своја села која је држао под деспотом Стефаном. У том случају, располагаће, по својој вољи, са зимским унчама, соћем и „ложником" од Копорића.[89]

---

[86] N. Oikonomidès, *Actes de Kastamonitou*, 7—8.

[87] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 9; 18, нап. 93.

[88] О „ложнику": Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, 30.

[89] Архимандрит Леонид, *Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелејмона*, 285—287; *Зак. спом.*, 527—528; P. Lemerle—G. Dagran—S. Ćirković, *Actes de Saint Pantéléèmon*, Paris 1982, 189—190 (С. Ћирковић).

Ђурађ је, дакле, био дарежљив према Русику, кога је називао „нашим манастиром". Ослободио га је чак и дажбина које су својевремено припадале деспоту Стефану. То, међутим, не значи да су се повећали приходи манастира, јер су му Турци, у међувремену, заузели многе метохе.[90]

Осим монаха из Св. Пантелејмона, стигли су и калуђери из Лавре Св. Атанасија, једног од најугледнијих светогорских манастира, који су издашно даровали ранији српски владари. Проигуман Теофан и „свештеноинок" Герондије пожалили су се да су поседи, које им је дао деспот Стефан „грехова наших ради", пали под турску власт. Ђурађ им је, уместо изгубљених имања, одредио да добијају сваке године по 60 литара сребра „од новобрдске царине". После извесног времена, дошао је сам игуман Малахија, са сабраћом Арсенијем и Доротејем, и пожалио се на велику оскудицу. Ђурађ је, онда, подигао доходак на 80 литара сребра годишње. Напоменуо је да ће метохе, које је приложио деспот Стефан, поново добити само ако буду ослобођени из турских руку. Чак је додао да ће, и у том случају, задржати доходак у сребру. После свега тога, стигла је и трећа посета из Лавре. Дошао је старац Арсеније, говорећи поново о великих „нуждах манастирских". Ђурђу није преостало ништа друго него да годишњи доходак повећа на сто литара сребра.[91] Било је то сребро из Новог Брда, које је важило као сигуран приход, много извесније него дохоци од српских села, опљачканих и попаљених, која су, једно за другим, падала под османлијску власт.

Повеља деспота Ђурђа није датована. Издата је после 19. јула 1427, дана смрти деспота Стефана, а како је у њој Ђурађ само „господин", сигурно пре него што је добио титулу деспота. Врло је вероватно да је њу издао тек пошто се учврстио на престолу, тј. тек пошто је склопио споразум са султаном. То је учињено до маја 1428. Зато није случајно што су добро обавештени Дубровчани у јуну 1428. почели припреме за добијање повеље о трговачким повластицама. Према томе, Св. Пантелејмон је вероватно добио повељу после маја 1428. Уосталом, и велики челник Радич добио је прву повељу тек после 1. септембра те године. Што се тиче најкаснијег времена издавања исправе, то је јули 1429, када је, по нашем мишљењу, Ђурађ стекао титулу деспота.

[90] Р. Грујић, *Руска властелинства*, 66—68; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 48—49. О Копорићу: Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, 25—32.

[91] Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, 16—17; *Зак. спом.*, 501—502; P. Lemerle—A. Guillou—N. Svoronos—D. Papachryssanthou—S. Ćirković, *Actes de Lavra*, IV, 195—197 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, 93—96. Из напред изложеног излази да је Ђурађ дао Лаври три повеље. Није сачувана прва, којом је даровао 60 литара сребра годишње. Највероватније је издата 1428/1429, када је, као „господин" Срблљем, потврдио исправе и другим манастирима. Друга, с дохотком од 80 литара, сачувана је, али је доњи део оштећен, тако да је датум непознат. Није сачувана ни трећа, с приходом од 100 литара. Међутим, две последње су сигурно издате између 1429. и 1439. године. С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, 98—99.

Сребро су добијали не само калуђери из Лавре Св. Атанасија, већ и из других светогорских манастира. Чим се Ђурађ учврстио на власти, посетили су га монаси Давид и Ђерасим из Ватопеда. Донели су повељу деспота Стефана из 1417. године, на основу које су добијали 60 литара сребра годишње од Новог Брда. Ђурађ им је то потврдио, приложивши још манастиру село Копривницу.[92] И светогорском манастиру Симонопетри дао је прилог у сребру — двадесет литара годишње из своје ризнице.[93]

На крају, дошао је и „јеромонах господин Давид" из Есфигмена. Молио је да се Ђурађ прихвати ктиторства. „Ми пак милосрђем покренути и препоруком заповести вођени благоизволели смо да удовољимо његовој молби и прихватили смо да од данас будемо ктитори вишереченог манастира", каже Ђурађ у повељи коју је 11. септембра 1429. издао „у патријаршији у Жичи". Њоме је одредио да се за „окрмленије манастирско" даје Есфигмену сваке године 50 литара сребра од новобрдске царине.[94]

Дакле, већ на почетку владе, Ђурађ је дао приход светогорским манастирима од неколико стотина литара сребра. С обзиром на то да је једна литра коштала осам млетачких дуката, био је то и те како леп доходак.[95] Исплате су вероватно вршене у годишњим ратама, а тешкоће су могле настати 1439, и нарочито између 1441. и 1444, када је Ново Брдо привремено било под Турцима. Од 1444. исплате су, без сумње, настављене, све до 1455, када је Ново Брдо коначно пало под султанову власт. Ђурађ је углавном потврђивао повеље деспота Стефана, али је уносио и нове одредбе, које су биле резултат турског освајања. Светогорска братства, као што је био обичај и раније, желела су потврде старих права, али не само то. Губећи метох за метохом, сама све сиромашнија, хватала су се за сламку, за новог српског господара, који је још нешто значио међу преосталим балканским хришћанским владарима. Молили су га, попут есфигменског, да се прихвати и новог ктиторства. Он је, заиста, извршавао све раније српске владарске обавезе, прихватао и нове, и то у временима која се могу означити најгорим. Занимљиво је да међу бројним светогорским манастирима, које је обдарио на почетку владе, нису били Хиландар и Св. Павле. Веровало се да

[92] Са титулом само „господин". Ђурађ је и ову повељу вероватно дао између пролећа 1428. и пролећа 1429. године. M. Lascaris, „Actes serbes de Vatopedi", *Byzantinoslavica*, 6 (1935—1936), 180—181.

[93] Р. Грујић, *Светогорски азили*, 95.

[94] *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 11; *Зак. спом.*, 541—542; Р. Грујић, *Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа Есфигмену 1429. године*, 213—214.

[95] *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 67 (С. Ћирковић).

и даље поштује повеље које су их раније дали он, његова мајка и остали чланови породице Бранковић. У сваком случају, његове бројне повеље недвосмислено показују колико је Србија у то време била везана за Свету Гору. Она је била духовни извор, који је Ђурађ упијао целог живота. Богато дарујући светогорске манастире већ на почетку своје владавине, јасно је показао да наставља бригу ранијих српских владара.

Како било да било, нови српски владар већ негде од 1428. године имао је своје место међу балканским и европским владарима. На њега су рачунале не само околне и слабе, већ и удаљене и моћне државе. У лето 1428. Млетачка република је предлагала да свој сукоб с деспотом Теодором II Палеологом, који је пљачкао њене поседе на Пелопонезу, реши неутралан међународни суд, који би сачињавали папа или колегиј кардинала или Флорентинска општина или Болоњски универзитет или господар Србије Ђурађ Бранковић.[96]

[96] C. Sathas, *Documents inédits*, III, 336—339.

2. ЗИДАЊЕ ПРЕСТОНИЦЕ

Када је Ђурађ Бранковић почео да влада Србијом, није имао престонице. Турци су заузели Крушевац, у коме је столовао кнез Лазар, а Угри су поседи Београд, из кога је управљао деспот Стефан. Како је султан држао још Ниш и Голубац, Деспотовина је остала без већих градова. Најзначајније рударске вароши нису могле бити политичка и управна средишта земље. Ново Брдо, далеко на југу, било је изложено сталним нападима, а Сребреница, иако у склопу Ђурђеве државе, била је, ипак, у Босни. Ни Рудник није могао задовољити. Нова српска престоница морала је бити на крајњем северу земље. Северне српске области систематски и смишљено су култивисане у другој половини XIV и првих деценија XV века. Мрежом путева биле су добро повезане с осталим деловима Деспотовине и са суседним земљама. Управо у оближњој Угарској било је већ доста српског живља, а српски владари имали су у њој простране поседе. Осим тога, искуства са Београдом из времена деспота Стефана показала су многа преимућства: удаљеност од турских крајева, одакле су долазили напади, и, у исто време, непосредна близина Угарске, из које је могла стићи помоћ, и у коју се, у невољи, могло склонити. Ако се деспот Стефан определио за престоницу на дунавском рубу, Ђурађ је морао то још пре учинити. Зато је решио да зида главни град на месту Смедерева.

Руковођени политичким и војним разлозима, градитељи су брижљиво одабрали место. Оно, додуше, није имало славне прошлости, али је, на ушћу Језаве у Дунав, поседовало природне услове да се добро брани. Тако је у животу провинцијског насеља, одједном наступио преокрет. Оно, дакле, није, као обично у то време, захваљујући рударству или трговини, полако, током времена, прерасло у моћно средиште, већ је вољом оснивача за кратко време изграђено и постало престоница државе.[1]

Смедерево је постојало и пре доласка на власт Ђурђа Бранковића. У повељи византијског цара Василија II 1019. године помиње се „Σφεντέρομον", као место које је припадало бра-

[1] С. Ћирковић, *Смедерево*, 61.

ничевском епископу.[2] После дуге паузе, јавља се у изворима тек у другој половини XIV века. Оснивајући манастир Раваницу, кнез Лазар јој је поклонио многе поседе и људе: „И у Смедереву људина Богосав с општином и с баштином."[3] Турски хроничар Ашик-паша Заде помиње Смедерево у време султана Бајазита I, који је, наводно, на молбу своје жене Оливере, кћери кнеза Лазара, вратио Стефану Лазаревићу Смедерево и Голубац.[4] Управо, у доба деспота Стефана, Смедерево је добило већи значај, јер се налазило у близини Београда. Из Београда су почели да га посећују Дубровчани: већ 1409. један од њих дошао је у Смедерево, где је добио неки тестамент, састављен у Сремској Митровици.[5] Током следеће године у Дубровнику су изабрани „конзул" и судије да реше један спор „у Београду или Смедереву".[6] Следеће године у Дубровнику су одређене три, а 1412. још једна судска комисија за решавање спорова у Смедереву.[7] Све то показује да је у њему боравило бар по неколико Дубровчана, али то још не значи да су за њега показивали већи интерес. Штавише, после 1412. у њему се не помињу више од двадесет година. Сами дубровачки писари, сви одреда Италијани, ненавикнути на име, у почетку су га записивали на различите начине. Али, сама чињеница да је привлачило дубровачке трговце показује да је било место од значаја, каквих је у то време било више у северној Србији.

Пошто није имао престоницу, Ђурађ Бранковић је изгледа с породицом живео у Некудиму. Ту је имао летњиковац, али се бавио и зими, јер је ту потврдио привилегију Дубровчанима 27. децембра 1428. године. Пошто је био турски вазал, није могао сам одлучити о дизању нове престонице. Византијски историчар Дука прича да је дозволу добио од султана Мурата II, тек пошто му је обећао кћер за жену.[8] У истом смислу казује и Константин Михаиловић: „и у ономе страху затражи деспот од цара да му допусти да без сметње зида манастир, што му цар допусти и зарече се да му неће сметати, а уз то му допусти и себи сигуран град да зида, заричући се да ће то све верно и ваљано одржати. Поуздав-

[2] Ст. Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века", *Глас СКА*, 76 (1908), 36. Разна мишљења о настанку имена Смедерева прикупио је Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, 11—16.

[3] *Зак. спом.*, 769.

[4] Ашик-паша Заде прича да је Оливера молила Бајазита речима: „Удели моме брату, а своме брату Смедерево." Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 121.

[5] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 14.

[6] *Исто*, 15.

[7] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 103.

[8] *Ducas*, 257.

ши се у царево обећање, деспот зидаше Смедерево".[9] И Константин дозволу за зидање повезује с удајом Ђурђеве кћери за Мурата II. Наравно, до њеног одласка у Једрене требало је чекати још неколико година. Може се претпоставити да је Ђурађ дозволу за зидање добро и платио.

Изградња Смедерева почела је тек после склапања српско-турског мира. Како је он закључен пре маја 1428, вероватно је градња почела у пролеће те године. За дизање великог и тврдог града била су потребна велика знања, поготову што је требало да буде резиденција владара, управно и привредно средиште, најмоћније утврђење и последња одбрана Србије. Не зна се поуздано ко су били архитекти, али се о њима може нешто наслутити. Грк Теодор Спандуђин (»Spandugnino«), који је потицао из царског рода Кантакузина, у својој *Турској историји,* написаној у избеглиштву у Италији, прича да је градитељ Смедерева био Јеринин брат Георгије Кантакузин. Био је то изузетно образован човек, каже он, „обдарен сваком врлином и великим поштовањем код Грка, како због свога порекла тако и због своје врлине".[10] Почетком XV века дошао је у Солун, а касније је био у служби морејског деспота Константина Палеолога, будућег византијског цара, у чије је име 1431. долазио у Дубровник. Када је 1437. деспот Константин отишао у Цариград да замењује брата, цара Јована VIII који је отпутовао у Италију, Георгије је отишао сестри Јелени у Трапезунт, удатој за цара Јована IV Комнина. Спандуђин изричито наводи да је Георгије „утемељио и изградио из основа веома тврди град Смедерево" (»... et fundò et edificò dalli fundamenti la città fortissima di Sfenderono«).[11] Веома је тешко оповрћи овај изричит податак, поготову што је Спандуђин био добро обавештен о својим Кантакузинима. Дакле, Георгија су ангажовали Јерина и Ђурађ, што не значи да је престао да буде у служби морејског деспота. Био је то изузетно образован човек, узгред буди речено у Калаврити је имао своју библиотеку, а путовао је на просторима од Дубровника до Трапезунта.[12] Изградњом нове српске престонице на делу је показао да је био човек великог знања и талента. Потоња столећа су то потврдила.

Као и у другим земљама средњега века, и у Србији су подизане две врсте градова: планински, на тешко приступачним местима, и равничарски, у питомим речним долинама. Диктирани

[9] Константин Михаиловић, 24. Тешко је прихватити причање турског хроничара Уруџа да је Ђурађ, тобож, кришом саградио Смедерево. Н. Филиповић, *Неколике биљешке,* 122—123.

[10] »... dotato di ogni virtù et di grande estimatione apresso li Greci si per la genealogia del sangue come per la virtù sua«, G. Spandugnino, 151.

[11] G. Spandugnino, 151.

[12] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији,* 197—200.

условима терена, први су, просторно, били скучени, док су други били знатно већи, пружајући бољу удобност својим житељима. Од времена градње Крушевца, у Србији је преовлађивало дизање другог типа градова, који су задовољавали све префињенији укус њихових господара. Прави, пак, равничарски град било је тек Смедерево. Зидано на 72 метра надморске висине, на ушћу Језаве у Дунав, оно је по облику било одређено тереном. Ипак, било је угледања и на Цариград, најсавршенији тврди град хришћанске васељене. Смедерево је, као и Цариград, имало облик троугла. Као што је Цариград са две стране био оивичен водом, Мраморним морем и Златним рогом, и Смедерево је са две стране било окренуто према води. И у једном и у другом случају прилаз с копна био је само на једној страни. Сличност се огледала и у зидним платнима, распореду кула, зупцима на врховима, сводовима изнад капија, шарању опекама камених зидина. Како је с копнене стране био широк ров, у коме су се спајале воде Језаве и Дунава, Смедерево је било прави „водени град", који је подсећао на оне подигнуте на острвима. Све је то требало да повећа његову безбедност, онемогући прилаз нападачима и олакша целокупну одбрану.

Смедеревски тврди град чинили су Мали и Велики град. Први је, такође, у облику троугла, а налазио се на самом ушћу Језаве у Дунав. Нема никакве сумње да је планом градитеља предвиђено дизање целог грађевинског објекта, али је прво зидан Мали град. Од даље изградње могло се одустати само у случају велике невоље, пре свега рата. Зато је Мали град предвиђен као посебна целина, као посебна тврђава, која се могла бранити и у случају да буде заузет Велики град. Али, у исто време, Мали град је био део Великог, и заједно су чинили један грађевински комплекс.

Смедеревски град је највише зидан каменом, различитих врста: кречњаком, гранитом, шкриљцем, чак и обичним речним облутком. С обзиром на то да је дизана необично велика тврђава, наједном је завладала глад за каменом. А њега није било у непосредној близини; зато је довлачен са разних страна, из каменолома, који су, за појмове XV века, били прилично далеко. Зато су рушени римски споменици Виминацијума и других оближњих античких градова. Тај камен, често са натписима, затим делови саркофага, надгробне стеле, па чак и читаве скулптуре, уграђивани су у огромна зидна платна нове престонице. Цео римски материјал, посебно натписи, одавно привлаче пажњу научника који се баве римском старином. У потрази за каменом, рушена су и гробља; тако су се надгробни споменици средњовековног човека нашли у смедеревским зидинама. Зидари и њихова послуга морали су рушити гробове својих најмилијих, што је, по народном веровању, био грех. Поред камена, за зидање или шарање, ко-

ришћена је опека, и то доброг квалитета. За Тврђаву је посечено много дрвене грађе, највише храстова, јер се она одликује дуготрајношћу. Њу и камен требало је довући, отесати, порезати, дићи на зидна платна и високе куле. Док се зидало каменом, убациване су спратне греде, стеге, балконске конструкције или су дизане обичне скеле. Грађевински материјал заливан је малтером, који је прављен на лицу места. Били су потребни и разни метални делови, окови, шарке, спојеви, нарочито за врата и прозоре. Једном речју, за изградњу Смедеревског града утрошен је разноврстан грађевински материјал у огромним количинама. Зидана је тврђава великих размера: дужина стране према Дунаву износила је пуних 550, према Језави 400, а према копну 502 метра. Простор између зидина захватао је површину од око десет хектара.

Представе о напорима градитеља добијају се када се узму у обзир димензије Тврђаве. Најпре су копани темељи, дубоки по неколико метара, кадри да носе високе и дебеле зидове и куле над земљом. Зидови су били високи десетак метара, они најтањи били су нешто испод два, док је дебљина оних према копну, одакле је претила највећа опасност, достизала четири и по метра. На одређеном растојању налазиле су се моћне куле, укупно двадесет и пет, шест у Малом, деветнаест у Великом граду. Оне највеће високе су преко двадесет, широке преко једанаест а дубоке преко десет метара, док дебљина њихових зидова износи четири и по метра. На куле се пењало дрвеним степеницама, а имале су дрвене спратове. Према спољашњости зазидане, према унутрашњости биле су отворене. При градњи је било и посебне обраде, која је тражила изузетне, па и уметничке, вештине. Тако су брижљиво рађени лукови и сводови, а са великом пажњом су обрађивани зидани камен и опека око отворâ, пре свега капијâ. Мали град је првобитно имао три капије, а главна га је везивала с Великим градом. Овај је имао пет капија, од којих су неке биле с решеткама и мандалима. Капије су служиле за пролаз пешака и коњаника, а само неке за колски саобраћај. Постојала је и посебна капија за тајно напуштање града, у случају изузетне опасности. Како је прилаз граду био само с копнене стране, испред капија су били покретни мостови за прелаз преко рова с водом.

Смедеревски град нису чинили само зидови и куле; на унутрашњем градском простору било је доста зграда, од којих су неке откривене теренским истраживањима. Смедерево се као грађевински објекат и археолошко налазиште испитује више од педесет година. Као резултат првог озбиљног проучавања, 1930. настала је *Споменица*, посвећена петстогодишњици града, која и данас служи као основ за даља истраживања. Из разумљивих разлога, до сада је боље испитан Мали него Велики град. Први је био војничко утврђење, али и резиденција владара у којој се налазио његов двор. Најмање је био утврђен према Дунаву, нешто више

према Језави, мада је та страна без кула, а највише премо копну, од кога га је одвајао водени ров ширине дванаест метара. С те стране су изузетно појачани зидови и куле, размештене на једнаком одстојању. Поред такозваних обичних, Мали град има и донжон кулу, чији су зидови дебели између четири и четири и по метра. Имала је приземље и спратове, а намењена јој је била изузетно значајна улога у одбрани. У њу се, у случају крајње опасности, могао склонити господар града.

У Малом граду откривени су темељи више зграда, а у зидовима се и данас виде рупе од дрвених греда. Најзначајнија грађевина налазила се уз дунавски зид. Имала је приземље, високо до три и по метра, спрат и таван. Најважније одаје биле су на спрату. Њима су припадала и данас сачувана четири, по средини стубићем подељена, прозора, од којих су три једнака, с готским, у врх изведеним, луцима, док је четврти, нешто удаљенији, с полукружним отворима. У удубљењима прозорâ, лево и десно, постоје камене клупе, са којих се пружа леп поглед на Дунав и банатску равницу. Прозори су имали дрвена крила, преко којих је стављен мандал. Два средња прозора имала су гвоздене решетке, а изнад њих је био одбрамбени балкон. Сви прозори припадали су дворани, која је била висока више од четири, а дугачка преко тридесет метара. Вероватно је била подељена на два дела, тако да су једном припадала три, а другом четврти, издвојени, прозор. Та већа просторија сигурно је била „велика сала аудијенције" у којој је 1435. Ђурађ склопио уговор с млетачким амбасадором.[13] Зид према Дунаву је једини до данас сачувани део српског средњовековног дворца.

И уз остала два зида Малог града налазиле су се зграде на спрат. Биле су „бондручаре", ослоњене на стубове, што не значи да су сви до данас њихови сачувани остаци из времена деспота Ђурђа. У сваком случају, Мали град је чинио двор, »curia domini despoti«, бројних дубровачких, „полата" српских, »curia sive palatio residentie suprascripti illustri et excelsi domini domini despoti« млетачких докумената. Из брижљиво састављеног млетачког документа 1435. године види се да је поменута сала била саставни део »curie« тј. двора. Био је то дакле владарски двор, у коме је становао деспот Ђурађ с породицом. Ту су били смештени централни државни органи, а владар је стално био окружен достојанственицима, војном посадом и послугом. Мали град је, дакле, био јако војничко утврђење.

Поред Малог, сазидан је Велики град, који је чинио зидом опасану варош. Добро је познато да су неки средњовековни градови имали само утврђење, док је уз друге била и варош. Смедерево је имало и једно и друго. У доста пространом Великом

[13] *Listine*, IX, 84.

граду било је места за куће, цркве, магазине, логоре војске, из Дунава извучене бродове, а, када затреба, и за збег. По пространству, Смедерево је, после Београда, највећи град српске средњовековне државе. Сигурно је да су многе зграде у Великом граду биле дрвене. У изворима су сачуване вести о страху становника од пожара и о мерама које су предузимане да до њега не дође. У првим годинама турске власти, дрвене плоче, којима су куће биле покривене, премазиване су блатом да би се смањила опасност од пожара. Сличне мере сигурно су предузимане и у српском периоду. Да је подграђе било од дрвета, такође се види из извора. На глас о једном угарском нападу, Турци су спалили „подграђе Смедеревског утврђења" да би могли „сигурније од пожара да издрже у утврђењу". Све то показује да је насеље било у граду и у његовој непосредној близини. То насеље имало је у српском периоду бројно становништво, јер је брзо постало не само управно и административно већ и привредно средиште. У њему се нашао велики број дубровачких пословних људи, који су трговали са становницима града и околине. Оно је пред крај Деспотовине било најјаче српско привредно средиште.

И Мали и Велики град били су изграђени тако да се могу што боље бранити. Сем са дунавске стране, прозора није било на зидовима према копну и Језави. За општење са спољним светом остављени су само мали, врло узани отвори. Тако читав град даје величанствен утисак својим пуним и огромним масама. Био је то за средњовековни свет прави савршени град. За разлику од модерних вароши, које су отворена насеља, он је био потпуно затворени град. У сумрак је замирао живот, а кад су се великим кључевима закључавале градске капије, у њега нико није могао ући.

Средњовековни град није се могао замислити без цркве. Поред придворне црквице која је била у Малом граду, Ђурађ је сазидао у Великом граду богомољу, достојну свог владарског имена. Није сачувана, али о њој сведоче писани подаци и материјални остаци. У току 1981. откривени су њени темељи, чија дебљина, дуж дунавске стране, износи од 1 до 1,3 m, а зидани су на исти начин као и зидови над земљом. Олтарска апсида је величине 5×4 m, а дужина северног темеља износи 17,7 метара. Унутрашње растојање између северног и јужног зида је 13,5 m, што показује да је храм био немале величине.[14] Била је то чувена црква посвећена Благовештењу, која је 1453. важила као „новосазидана и украшена". Била је, дакле, живописана, а оскудни сачувани фрагменти сведоче да је припадала Моравској школи. Као што је поменуто, Константин Михаиловић каже да је султан дозволио

[14] В. Поповић, „Пронађени темељи деспотове цркве у Смедеревском граду", *Православље*, бр. 349, 1. октобар 1981, 6; М. Живковић, „Деспотова црква", *Политика*, бр. 24297, 29. мај 1981, 16.

Ђурђу да „зида манастир", а „уз то му допусти и себи сигуран град да зида". Он говори о зидању „манастира" и града повезано, што показује да се тај „манастир" вероватно односи на цркву у граду или можда на цркву која је данас на смедеревском гробљу. Ова је, иначе, по начину зидања слична Смедеревском граду, а њени истраживачи датују је у прву половину XV века. Поуздано се зна да је у XVIII веку била манастир.[15]

Муслимански освајач није рушио смедеревске зидине. Напротив, њих је сачувао и даље утврђивао, јер су му биле од велике користи. Али, зато је порушио цркву Благовештења, која му је, очигледно, највише сметала. То је учинио после 1459, што значи да је црква надживела турску владавину између 1439. и 1444, или је подигнута после тога времена. Грађевински материјал од ње узидан је у објекте које су подигле Османлије још у XV веку. У амам је уграђен фрагмент розете, део плетенице и чак камени блок с остатком фреске, на којој се види доњи део одежде неког свеца или ратника. У дунавској ескарпи налази се део са стилизованим листом и више полуколонета какве се сусрећу на фасадама храмова Моравске школе. За грађење турске куле на ушћу Језаве искоришћено је више квадера лепо отесаног камена, полуколонета, сводара и лукова и лучних профила, који вероватно потичу од врата и прозора срушене цркве. Од ње су нађени и део полустуба, као и стопа самога стуба. Материјал је сигурно коришћен и за изградњу џамије, која је врло брзо подигнута. Тако је срушен тек сазидани величанствени храм, који је деспот Ђурађ подигао са много напора, као и цео Смедеревски град.

Поред остатака цркве, у Смедеревском граду нађено је доста покретног материјала. Он је био узидан или је откривен у земљи, чији је ниво данас за преко метар и по виши од онога у XV веку. Ти предмети су или из доба Деспотовине или из турског времена. Тако је откопана керамика, као и различита топовска ђулад; нађени су гвоздени топуз, део бронзаног топа и гвоздени шлем, за које се сматра да потичу из средине XV века. У једној остави Малога града откопано је више пушчаних цеви с „куком", које су припадале пушкама тзв. „кукачама". Такође, у Малом граду откривени су бунар и остаци пећи, као и више других мање важних предмета, већином из турског периода. Најзначајнији налаз је златна наушница украшена с петнаест зрна бисера, смарагдом и рубином, која се датује у прву половину XV века, дакле у доба Ђурђа Бранковића.

[15] Ђ. Мано-Зиси, „Стара црква у Смедереву", *Старинар*, 2 (1951), 153—173; Ж. Татић, „Стара црква на Смедеревском гробљу", *Старинар*, 5 (1928—1930), 55—62; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 156—160; С. Петковић, *Сликарство моравске школе*, 313—314.

За разлику од многих других средњовековних градова, тачно се зна када је сазидана Смедеревска тврђава. Изградња је почела најраније у пролеће 1428. године, а натпис на тзв. Ђурђевој кули Малога града сведочи да је завршена 1430: „В Христа Бога благоверни деспот Гург, господин Србљем и Поморју зетскому; заповешћу његовом сазида се град овај в лето 6938" [тј. 1430].[16] Запис је изведен опекама узиданим у камену, при чему је испољена велика тачност. Текст натписа иде одозго надоле, док су се опеке „уписивале" одоздо навише, како се зидало. Натпис задивљује и својом величином: слова су висока скоро пола метра, а натпис је широк преко десет метара. Изнад натписа, такође од опека, израђен је осмокраки крст, па се та кула зове и крстата, са косом доњом пречагом и степенастим постољем. Изнад крста пише: „цар славе", а око крста „Исус Христос Ника". Од постоља крста дижу се, лево и десно, копље и трска са сунђером, све, наравно, изведено опекама.

Цела Смедеревска тврђава ипак није сазидана за две године. До 1430. је вероватно саграђен Мали град. Одмах је настављен рад на Великом, који је, највећим делом завршен до 1439. После обнове Деспотовине, дунавском зиду, који је првобитно имао једну, дозидане су још четири куле. Па, ипак, Смедерево је изграђено необично брзо. То показује сама техника зидања, па су, на пример, у зидовима остављани отвори, да се у њих сакупља вода, како би се малтер што брже сушио. Представа о брзини зидања може се донекле стећи када се зна да је саграђен огроман град у условима средњовековног зидања, када су градови, па чак и катедралне цркве, зидане по неколико векова.

За изградњу Смедерева употребљена је огромна количина грађевинског материјала и уложен је неизмерно велики рад. Новац је дао богати српски владар, али је највећи терет пао на народ. Поред уобичајеног „градозиданија", наметнуте су нове радне обавезе и давања. Одједном је цела земља дигнута на ноге. Тежак кулук оставио је дубоког трага у народној традицији. Једни су радили својој радном снагом, други још и запрегом, а све се радило бесплатно. Они, међутим, који су могли да плате били су поштеђени аргатовања. Тако су сељаци зидали камени колос, који је, по њима, био луксузан. А они сами живели су у кућама од лепа, блата и дрвета. Према властодршцима, Тврђава је требало да пружи заштиту народу, док је он, поучен искуством, знао да ће се, у случају невоље, водити рачуна ко ће у њу моћи да уђе. Он је, чак, осећао да је цео посао узалудан.[17]

[16] *Записи и натписи,* I, 84.

[17] Песма „Старина Новак и кнез Богосав", Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме, књига трећа, у којој су пјесме јуначке средњијех времена,* Беч 1846, 7—8.

За све патње које су пале на плећа, кулучар је морао некога окривити. Пошто није искључено да је било неимара Грка, на челу с Георгијем Кантакузином, страни господари и њихов предводник Јерина постали су главни кривци. Она је за српски народ постала оличење сваког зла. Напаћени тежаци су једној великој кули дали њено име.

О зидању Смедерева, посебно о аргатовању народа, извори цинично ћуте. Они су званичног карактера и у њима није било места за неповољне вести о властодршцима. Осим тога, они су средњовековни, тј. не баве се „приземним" темама, ма колико нас оне данас занимале. У средњовековним морализаторским списима нема вести о раду у пољу, односима у породици, па ни о зидању градова. Све што је имао да каже о изградњи престонице српски летописац је лаконски рекао: „Саздан бист град Смедерево."[18] Да ли је то било тешко или не, није ни поменуо.

Код Јужних Словена, па и Срба, било је распрострањено веровање да људи могу довршити велике грађевине ако у њих узидају живог човека. Сматра се да на то подсећају главе уграђене у Смедеревску тврђаву. У сваком случају, народно роптање, као и свако, било је у почетку тихо, а онда све гласније. Народ је пропиштао и у својој песми опевао зној, муку, беду и немаштину, аргатовање и неправде. Проклео је Јерину и о њој вековима певао, певајући и о својој пропасти. У тој песми је и претерао, али је обелоданио оно што је било забрањено.

За одбрану од Турака, Ђурђу Бранковићу су били потребнији поданици од зидина тврдог града. Ипак, док су кулучили, није се смело говорити о узалудности посла. На Смедереву се није ни малтер осушио, а оно је већ 1439. пало у руке Турака. Ускоро је повраћено, али је то било само привремено. Срби су га држали непуне три деценије, а Турци скоро четири столећа. Иако звучи чудно, Бранковићи су га, напрежући сву снагу свога народа, зидали за султана. Тако се Ђурађ Бранковић, дизањем нове престонице, отуђивао од својих поданика. Рачунао је да њоме ојача своју власт, а она је све више слабила. Има стања у друштву које властодршци желе, пошто-пото, да одрже. Што су њихови напори већи — резултати су све мањи.

Смедерево није било једина грађевина коју је под принудом дизао српски народ. Тек је прошла деценија како је један нараштај завршио Ресавски град, а Ђурађ је почео да утврђује и друга средишта, нарочито омиљену Острвицу на Руднику и Борач у Гружи. Зато су Турци, у наредним деценијама, своје главне походе управљали на та утврђења. Народна традиција је многе српске средњовековне градове назвала Јерининим, иако она с њима

[18] *Родослови и летописи,* 229.

није имала никакве везе. Многи нису били у Ђурђевој држави, нити су уопште дизани у његове време; свеједно, толико се предање о зидању Смедерева урезало у народно памћење.

Смедеревски град зидао је углавном домаћи свет. Нису га градили ни Дубровчани. Уосталом, богати Дубровачки архив не даје вести о градњи Смедерева, а пружа обиље података о трговцима у њему.[19] На Смедереву је тешко тражити утицај с Приморја, јер је оно грађено на наслеђу византијске и српске фортификационе архитектуре, с неким елементима западне градитељске културе.[20] Нарочито је видљив утицај из претходне српске епохе, из времена деспота Стефана, јер има решења из Београдске и Ресавске тврђаве. Али, уочавају се и новине српског градитељства XV века.

Ипак, на Смедереву је више традиционалног него новог, јер је грађено првенствено за борбу хладним оружјем. На зидовима и кулама нема отворâ за топове, а њихов распоред подешен је за борбу хладним оружјем и справама за бацање камена. Зидови кула завршавају се зупцима, који су служили као заклони за стрелце. Међутим, баш током градње, употреба ватреног оружја била је све већа. Зато су на Западу грађени нови типови градова, а и код Турака је све чешће употребљавана артиљерија. Поуздано се зна да су Турци 1439. тукли Смедерево топовима, а 1456. користили су их и нападачи и браниоци. Зато није чудо што је улаган велики труд да се Тврђава оспособи за борбу ватреним оружјем.

У прошлости, административним одлукама подигнути градови често су једва надживели своје осниваче. Са Смедеревом то није био случај. Показало се као успешан пример, јер је брзо постало не само политичко већ и привредно средиште Деспотовине. У њему су били трајно смештени централни државни органи; ту је био Ђурђев двор, у коме је издао највише повеља. Ту је било боравиште највиших државних достојанственика, а иза 1430. и седиште посебне „власти", административно-управне јединице с војводом на челу. Смедерево је постало и црквено средиште, јер је уз Ђурђа био митрополит. Поред световне и духовне господе, у престоници је била, сигурно немала, војна посада, послуга, као и други досељеници из ближе и даље околине.

---

[19] Наша детаљна истраживања у Дубровачком архиву нису потврдила постојање податка, који, без сигнатуре, наводи М. Васић, *Жича и Лазарица*, 121, да су, наводно, неки Дубровчани ступили у службу Ђурђа Бранковића да зидају Смедеревску тврђаву.

[20] Са Запада су, на пример, на капијама преломљени готички лукови. М. Поповић, Капије Смедеревског града, *Старинар*, 28—29 (1977—1978), 230.

Уз двор, у Смедереву је било доста племства које је у XV веку већ увелико живело по градовима. Грађанство је из деценије у деценију било све бројније, и имало је своју општину. Нема ближих података о уређењу Смедерева, али се зна да је оно имало одређених специфичности. Као привредно средиште, привлачило је разнолик пословни свет и било је пуно свакојаких дућана. Имало је ковницу новца и своју посебну меру.

Смедерево је брзо постало културно средиште Деспотовине. Поред преписивања и превођења књига, у њему су настала нека оригинална књижевна дела. Ту су се нашли бројни рукописи на српском, грчком и латинском језику, настали на разним странама хришћанске екумене. Неки образовани Грци и Латини имали су своје библиотеке, а њу је поседовао и деспот Ђурађ. Оснивачи су се побринули да стекне славу коју су имали стари градови на хришћанском Истоку. Ђурађ је купио у Епиру мошти апостола и јеванђелисте Луке, реликвију огромног угледа, коју је сместио у смедеревску митрополитску цркву. Изнад једне капије Великог града, како по свему изгледа, била је фреска заштитника града. Ни то, међутим, није било довољно. У средњем веку све је имало идеологију, па и град, поготову кад је био престоница. Он је био „идеалан град", попут старих хришћанских средишта, попут небеског Јерусалима. Са њима се морао упоређивати, на њих је морао личити. И савремени идеолози брзо су стару хришћанску традицију накалемили на нову престоницу. Почели су је називати „богохранимим" градом, како су звани центри на хришћанском Истоку, или само Градом, као Рим и Цариград, па чак и Константиновим Градом, како је означаван Цариград.

Смедерево је заиста остало да живи, али не као главни град српске средњовековне државе. Пошто су га заузели, Турци су га користили и дограђивали. Већ крајем осме деценије XV века, на угловима Тврђаве сазидали су три полигоналне топовске куле, а двојни бедем Малога града проширили су и на Велики. Неке капије су зазидали, а неке су отворили, постављајући успут нешто калдрме, коју су толико волели. Смедерево су утврђивали док је било њихова погранична тврђава; после заузимања Угарске више их није занимало јер је остало у дубини њиховог царства. Почело је да губи ранији значај, па и да пропада. Оно што је поправљано, боље рећи лепљено, уз моћне зидине из српског периода, представљало је пад. Већ средином XVI столећа западни путописци писали су да становници Смедерева живе у земуницама.

Смедерево је сазидано брзо, а рушено је вековима. Све до друге половине прошлог столећа није било великих оштећења, што, уосталом, није ништа неуобичајено, јер у Европи и данас постоје средњовековни градови и замкови који пружају кров над главом новим становницима. Али, на Балкану то није случај. Смедерево би, међутим, могло бити изузетак да није почело систе-

матско рушење крајем XIX века. Изградњом железничке пруге Смедерево—Велика Плана, станица и шински колосеци, постављени су уз саме зидине, а део Тврђаве је чак срушен. У Првом светском рату (1915) аустријска артиљерија тешко је оштетила куле и зидине, особито с дунавске стране. Оно најгоре је, тек, дошло у Другом светском рату. Немци су Тврђаву користили као складиште муниције и експлозива. Од снажне експлозије 5. јуна 1941. Град је тешко оштећен: разнети су једна кула и део зидног платна, а друга је већим делом порушена. Зупци са врха целе Тврђаве одлетели су у ваздух, а на месту експлозије остала је рупа дубока преко двадесет, а широка око сто метара. Том приликом, у Смедереву је порушено много кућа, погинуло је око две хиљаде људи, али су моћне зидине спасле варош од још веће трагедије. Страдање заштитнице је, међутим, настављено. Савезничко бомбардовање 1944. уништило је још једну кулу, а друге су тешко оштећене. Тако је Тврђава више порушена за последњих сто година него за претходна четири века.

Утешно је што се последњих шест деценија Смедеревски град систематски проучава. Вршена су брижљива архитектонска и археолошка истраживања, као и конзерваторски радови. Изучавани су материјални остаци, али не и бројни смедеревски документи, који су у њему сигурно постојали. На Западу, па и у нашим приморским крајевима, скоро сваки град чува потамнеле пергамене, сведочанства своје прошлости. У градовима источне хришћанске културе тога нема. Нема ни у Смедереву, мада се зна да је још у XIX веку у једној његовој кули била некаква архива. Ипак, за њу нико није показао занимање, док је владала права глад за наводно скривеним благом. Колале су приче, машта је радила, златна грозница је харала, па су појединци, јавно или тајно, копали по граду, чиме је још понешто разнето и уништено. Ипак, брижљивим теренским истраживањима и проучавањима писаних извора, нарочито дубровачких, дошло се до вредних сазнања. Она сведоче да је камени град-колос подигао један народ необично брзо, и одмах га опевао, све у грчу своје одбране и борбе за опстанак. Време, које све идеализује, идеализује и прошлост, остављајући у животу само неке, трајне делове, а бришући оно што је осуђено на пропаст, мада је то било скоро све. Средњи век није само славна збирка камена, састављена од тврдих градова и високих катедрала. Тај камен је представљао само сићушан део средњовековне свеукупности. Остало је само неколико костију од средњовековног тела, сачињеног од дрвета, лепа, сламе и блата.[21]

[21] Литература о Смедереву: *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд 1990² — Поговор М. Спремић; Ђ. Бошковић, „Споменица петстогодишњице Смедеревског града", *Старинар*, 8—9 (1933—1934), 326—329; М. Кашанин, „Смедеревски град", *Српски књижевни гласник*, књ. 31. бр. 4 (септембар—децембар 1930), 277—280; исти, „Цивилна и војна архитектура у средњевековној Србији", *Уметнички преглед*, књ. 2, бр. 10 (децембар 1939), 295—299; Љ. Петровић, *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево 1922; М. Ласкарис, „Смедерево у Молдавској?", *Прилози за КЈИФ*, књ. 7 (1927) 222—224; А. Дероко, „Смедеревски град. Становање у једном нашем средњевековном граду и још неки други нерешени проблеми", *Старинар*, 2 (1951), 59—96; исти, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; А. Дероко — Сл. Ненадовић, „Смедеревски град. Испитивања 1956. године", *Старинар*, 7—8 (1956—1957), 181—191; А. Дероко—И. Здравковић, „Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду", *Зборник заштите споменика културе*, 9, Београд 1958, 49—76; Сл. Ненадовић, „Уређење Смедеревског града", *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије*, 1 (1956), 75—84; исти, „Размишљања о архитектури цркве Благовештења у Смедереву", *Зборник народног музеја*, 9—10, Београд 1979, 403—418; И. Здравковић—А. Дероко, „Конзерваторско-испитивачки радови у Маломе граду Смедеревске тврђаве 1958. године", *Зборник заштите споменика културе*, 10, Београд 1959, 137—147; D. Pribaković, „Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrđave", *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 6—7 (1962), 55—94: исти. „Neki novi momenti u istraživanju Malog grada Smederevske tvrđave u 1961. godini", *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 8—9 (1963), 127—150; Л. Павловић, *Копање блага у Смедеревској тврђави и добровољна људска жртва 1922. год.*, Смедерево 1970; исти, „Досадашње акције на заштити Смедеревске тврђаве", *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије*, 8 (1969), 193—196; К. Чешљар, „Проблем конзервације живописа старе цркве у Смедереву", *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије*, 9 (1970), 173—177; Ј. Нешковић, *Смедеревски град*, Смедерево 1975; М. Цуњак, „Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву", *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије*, 16 (1984), 249—257; М. Вулетић, *Експлозија муниције у Смедеревској тврђави, 5. јун 1941*, Смедерево 1971; M. Popović, „Smederevska tvrđava — Mali grad", *Arheološki pregled*, 18 (1976), 115—120: исти, *Капије Смедеревског града*, 213—230; С. Ћирковић, *Смедерево*, 61—68.

Ђурађ Бранковић је вероватно надгледао зидање Смедерева, али је боравио у другим местима. Управо док је грађено, дигнут је његов владарски ранг: добио је титулу деспота. За прве две године владе носио је скромну титулу „господин": „В Христа Бога благоверни господин Србљем Гјург", „в Христа Бога милошћу Божјом благоверни и христољубиви господин Србљем Гјург", „господин Србљем и Поморју и Подунавју".[22] У латинским исправама потписивао се: »Georgius Wlk Rascie Albanieque dominus«.[23] И Дубровчани су га тада ословљавали само »dominus« или »signor«. Иако је господарио Србијом, држао се реда који је владао у источном хришћанском свету. А у њему се знало ко додељује титуле.

Тек после две године владања, стекли су се услови да Ђурађ добије титулу коју је имао његов ујак. За Ђурђа, као и за Стефана, врховни владар православног хришћанства био је ви-

[22] *Зак. спом.*, 232, 333, 527; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 195—196.

[23] L. Thallóczy—A. Áldásy, 82.

зантијски цар. Од њега је добио титулу, која, дакле, није била наследна, а била је одмах иза царске.

У Византији је додела деспотске титуле праћена великом свечаношћу. Обављана је у триклинију. Царски престо био је одвојен скупоценим тканинама од високих личности, које су стајале унаоколо. Цар је одређивао достојанственике који су кандидата облачили у нарочито, деспотско одело. Њега су чинили: капа, украшена бисером, на којој је тамном свилом било извезено име носиоца, затим црвено одело, слично царском, само без војних ознака, црвене чарапе и пурпурне и беле ципеле, на којима су бисером били извезени орлови. Деспот је носио пурпурни или црвени кафтан, проткан такође бисером. О празницима је носио други, још свечанији, украшен драгим камењем и оивичен бисером. Главни спољашњи знак деспотског достојанства била је круна, тзв. „деспотски венац". Нарочити су били чак и деспотска опрема за коња и шатор: мамузе су биле као царске, али са двобојним каишима, седло је имало напред и позади извезене орлове, покривач за седло био је од свиле украшене бисерним орловима, узде су биле у две боје, с тим што се напред налазила перјаница, покривач седла био је дугачак и бео, с малим црвеним орловима; истим орловима био је украшен и деспотов шатор. Приликом церемоније крунисања, два великаша су кандидата доводили пред цара, који је устајао са престола, изговарајући речи: „Моје царство поставља те за деспота", после чега се разлегало „многољествије". Нови деспот би онда пољубио цара у ногу, који му је потом ставио круну на главу.[24]

У Србији су још пре Ђурђевог крунисања уведени византијски чинови и титуле. Састављани су посебни приручници у којима је био одређен протокол за постављање у висока звања. Сачуван је српски Требник, баш из XV века, с обредима и молитвама за постављање цара, деспота и других достојанственика. Начин постављања деспота у Србији био је истоветан ономе у Византији. Тако је и Ђурађ крунисан, с тим што је строги византијски протокол прилагођен за царског изасланика а не самог цара. Наиме, како прича византијски историчар Дука, додуше хронолошки збркано, Ђурађ је добио знаке деспотског достојанства од Георгија Филантропена, изасланика византијског цара Јована VIII Палеолога.[25] Георгије је био потомак господара Тесалије, а цар Јован VIII, као што је поменуто, син Српкиње Јелене Драгаш. Иначе, Георгије је био један од највиших достојанственика Јована VIII: обављао је дужност његовог првог министра.[26] По његовом доласку, обављена је церемонија, у складу са старом византијском традицијом. Док су у доба Немањића политичке супротности раздвајале Србе и Грке, у време Деспотовине дошла је до изражаја солидарност између два православна народа, којима је претила заједничка опасност од муслиманског освајача.

[24] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 21—22.

[25] Према Дуки, Георгије Филантропен приспео је у Србију 1435/1436. године. Ducas, 259; уп. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 186—187.

Обреду крунисања присуствовала је цела Ђурђева породица, насликана на Есфигменској повељи. Ту су били и световни и духовни достојанственици, на челу с патријархом, чије је присуство, иначе, било обавезно.[27] Сам обред састојао се од световног и духовног дела, током кога је певано „многољествије". Када је Ђурађ 1427. примио власт у Србији, није дозволио да се оно отпева. Добро познавајући ред, кога се у потпуности држао, знао је да на њега још нема право.

У изворима није забележен тачан датум крунисања, али се време може приближно одредити. Током пролећа 1429. Дубровчани су Ђурђа још ословљавали са „господин".[28] У мају и јуну боравио је у Угарској,[29] а дубровачки Сенат га је 6. августа 1429. први пут назвао деспотом.[30] Први домаћи извор где се помиње титула деспота јесте Есфигменска повеља од 11. септембра 1429. Крунисање, је дакле, по свој прилици, обављено јула 1429. године. Свечаност је, без сумње, уприличена у Жичи, у којој је Ђурађ боравио још почетком септембра, а у њој је, углавном, резидирао и патријарх. Управо сам Ђурађ каже да је Есфигменску повељу издао „у патријаршији у Жичи".[31]

Ђурађ је крунисан круном која се лепо може видети на Есфигменској повељи. Та, по садржају скромна, повеља, у облику свитка дужине 115 а ширине 20 cm, истиче се раскошном опремом. Пре почетка текста, на њој је, у два реда, насликана цела деспотска породица. Иначе, Ђурђева круна је отворена, а састављена је од четири дела: чеоног, нешто вишег, два са стра-

[26] V. Laurent, „Un agent efficace de l'unité de l'Église a Florence, Georges Philanthropène", *Revue des Études Byzantines*, 17 (1959), 191.

[27] Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 226.

[28] 29. IV 1429: „ad dominu Georgium Volchovich", *Cons. Maius*, IV, 32.

[29] L. Thallóczy—A. Áldásy, 82—85.

[30] „Respondendi litteris domini Georgii *dispot* Sclavonie": са стране: „pro responsione litterarum domini Georgii *dispoth*", *Cons. Rog*,. IV, 115'. Краљ Жигмунд издао је 16. јуна 1429. документ у коме се обраћа Ђурђу као „despoti seu ducis", L. Thallóczy—A. Áldásy, 84. Међутим, тај датум не може бити поуздана хронолошка одредница, јер је исти краљ и раније, за разлику од свих осталих, називао Ђурђа деспотом. L. Thallózy—A. Áldásy, 74—76. Међутим, сам Ђурађ, у документу који је 5. маја 1429. издао у Угарској, назива се „dominus". L. Thallóczy—A. Áldasy, 82.

[31] *Зак. спом.*, 541—542. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 187—189.

не и једног позади.[32] Ђурађ је веома свечано обучен: има доњу и горњу хаљину и преко ње огртач. Доња се види само по златним, везеним, манжетнама, а горња је дугачка до стопала, бордо боје, златом ткана, са златним бордурама на ивицама и крупним цветним шарама. Огртач је дуг, као и хитон, скопчан испод грла, постављен крзном и украшен бисером. Има црвени појас, а, по византијском узору, преко горње хаљине богато украшен лорос, сав у злату, бисерима и драгим камењем. Такође, по византијском узору, има црвене ципеле. Као и остали чланови породице, Ђурађ стоји на извезеном јастуку, око главе му је ореол, у десној руци држи крстолики златан скиптар, а у левој свитак. Лице му је свеже, брада и бркови кратки, коса коврџава, а очи ситне, продорног погледа. Ово је једина представа његовог лика, јер ниједна друга није сачувана нигде у цркви, као што је, иначе, случај са осталим српским средњовековним владарима.

До Ђурђа је насликана његова жена Јерина. Има круну на глави, с богатом, златом, бисером и драгим камењем украшеном одећом, златним ореолом око главе, накитом и златним крстоликим скиптром у руци. Чином крунисања постала је деспотица. Њене очи су, као и Ђурђеве, црне, али док његове мало напућене усне остављају утисак доброћудног човека, на њеном ситном лицу скупљена уста одају утисак хладне жене. Десно од Ђурђа, на почасном месту насликан је најстарији син Гргур. Као наследник престола, и он има богато украшен лорос и црвену обућу. До Јерине је кћи Мара, с круном на глави и мало подигнутом левом обрвом, што је, наводно, својство умних особа. Све четири особе насликане су у горњем реду. У доњем, у средини је кћи Кантакузина, лево од ње је син Стефан, а десно Лазар. Као и старија сестра, и млађа има круну на глави, а обе носе врло декоративне минђуше. Сва три сина имају високе, разнобојне и позлаћене калпаке, као што је био обичај код властеле у Византији и Србији. О пасу имају мачеве, а на рукама им стоје соколови. Сва тројица имају елегантне, издужене линије тела, маркантне тамне обрве, повијене носеве и коврџаву косу. Такође, сва тројица су одевени у горње и доње хаљине. Горња замењује огртач; код Гргура је дугачка до чланака, а код двојице млађе браће нешто краћа. Изнад или поред сликаних лица исписана су њихова имена црвеним мастилом. На врху минијатуре насликан је део неба, с попрсјем Христа Емануела, који благосиља обема рукама, у белој туници и златном химатиону.

[32] Наводно су почетком XVII века изасланици града Брашова поклонили кнезу Стефану Бочкају круну која је, по једној верзији, припадала цару Урошу, по другој, кнезу Лазару, а по трећој деспоту Ђурђу Бранковићу. Ал. Ивић, „Наше старине у Бечу и Пешти", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 7 (1934), 404—406.

Позадина је златна и на њој је насликана црква са звоником и једним кубетом.[33] Средњи век је волео позлате, симболе, сјајне и разнолике боје. Посебно су му биле драге униформе, које су означавале припадност сталежу. Алем камен су представљале владарске одоре, које су дошле до пуног изражаја на овој сјајној минијатури. Види се да је сликар био образован, а његово дело сведочи, као и Радослављево јеванђеље, о пуној зрелости уметничког живота у Србији XV века.

На повељи је насликана владарска породица у својој блиставој раскоши и богатству. То је срећна и бројна породица: чине је два родитеља и петоро деце. Гргур је већ био одређен за престолонаследника и зато, као и отац, носи црвену обућу и лорос. Сва деца су рођена релативно брзо, једно за другим; најстарији Гргур могао је имати највише 13, а најмлађи Лазар свега неколико година.

Ипак, срећа породице није била потпуна. До тога времена сахранила је једног свог члана, најстаријег Ђурђевог и Јерининог сина Тодора. Он је приказан на фресци откривеној 1962. године на јужном довратнику улаза у ђаконикон манастира Грачанице. То је љупки дечак, продуховљене физиономије, изразитих очију, тамносмеђих обрва, кестењасте косе, малих, напућених уста и повијеног носа. Окренут је према унутрашњем простору ђаконикона, с молитвено испруженим рукама, у стојећем, мало нагнутом, ставу. Одевен је свечано као наследник престола: поред раскошно црвене тунике, има богато украшен лорос и црвену обућу, као и отац на Есфигменској повељи. С правом је истакнуто да је портрет можда радио исти, непознати али талентовани, сликар, који је приказао целу породицу на Есфигменској повељи. Оба дела повезује сродност у поступку, „празнични изглед портретисаних, шароликост и богатство њихове одеће, сликовитост целине и истанчано сликање".[34] Изнад дечакове главе је натпис: „Моление ра[ба божја] Тодора, сина б[лаговернаго] и христољубива го[сподина] Ђурђа и г[оспожде] Јерин[е]". Дакле, неоспорно сведочанство да је био син Ђурђа и Јерине, а вероватно је и сахрањен у Грачаници. Он се, иначе, помиње у Пшињском и Хиландарском поменику: да се помени „раба божиа Теодора (син деспотов)". Пошто је Тодор био најстарији син,

[33] *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 20—54 (В. Ђурић); В. Ђурић, „Портрети на повељама византијских и српских владара", ЗФФ, VII/1 (1963), 253—254; П. Поповић—С. Смирнов, „Минијатура породице деспота Ђурђа на повељи у светогорском манастиру Есфигмену из 1429", *Гласник Скопског научног друштва*, 11 (1932), 97—110; Р. Грујић, „Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа у Есфигмену 1429. год.", *Гласник Скопског научног друштва*, 13 (1934), 213—214; Св. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 71—73.

[34] В. Ђурић, *Византијске фреске*, 104.

бургундски путник Бертрандон де ла Брокијер с правом каже да је српски помоћни одред Турцима водио Ђурђев „други син".[35] Био је то Гргур, који је, дакле, рођен после Тодора.[36]

Тодор је рођен најраније 1415. године. С правом је оспорена 1430/1431 (6939) као година његове смрти, наведена у доста млађем Кувеждинском летопису. Како је насликан као наследник престола, значи да је умро после 19. јула 1427, када је преминуо деспот Стефан, а пре 11. септембра 1429, јер га нема на Есфигменској повељи. После његове смрти, место престолонаследника преузео је Гргур, како се лепо види на портрету с те повеље.

Тек Ђурђевим венчавањем за деспота, у потпуности је стари српски владар замењен новим. Формално гледано, тек у лето 1429. Ђурађ је у потпуности преузео власт као нови деспот Србије. Није без значаја то што је и српски летописац разликовао Ђурђево примање „начелства" српског од добијања деспотског достојанства.[37] Примајући га из Цариграда, српски владари су изражавали идеалну подређеност византијским царевима и добијали своје место на идеалној лествици хришћанских држава.[38] Сами цареви остајали су у својим традиционалним оквирима, тј. делили су титуле балканским владарима и тако, у теорији, играли главну улогу у источном хришћанском свету. Ти, међутим, традиционални оквири били су све више илузија, јер је стварност била сасвим друкчија. Добијање деспотске титуле није повлачило стварну зависност Србије од Византије. Иако је Ђурђева деспотска одећа, по кроју, бојама, украсима и симболима била у византијском државноправном духу, на Есфигменској повељи лепо се види да брокат од кога је начињена потиче из Венеције.

После добијања деспотског звања, измењена је Ђурђева титула и она је у домаћим изворима гласила: „милошћу божјом господин Србљем деспот Гјург", „в Христа бога благоверни и

[35] Б. де ла Брокијер, 131.

[36] О Тодору: Ђ. Сп. Радојчић, „Тодор, син деспотов", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. X, св. 3 (1937), 318—321; Б. Вуловић, „Портрет Тодора сина деспота Ђурђа у Грачаници", *Зборник Архитектонског факултета у Београду*, 4 (1962), 3—11; исти, „Манастир Грачаница", *Старине Косова и Метохије*, IV/5 (1968—1971), 165—175; С. Радоичић, „Изображение отрока при церковном входе в сербской живописи начала XV века, Византия и Южньие Славяне и древняя русъ Западная Европа", *Сборник статей в честъ В. Н. Лазарева*, Москва 1973, 326—330; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 180—181; П. Мијовић, *Монодија у камену*, Крушевац 1967, 103—108; исти, „Откриће у Грачаници", *Политика*, 9. децембар 1962, 18.

[37] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 188, 188, нап. 163.

[38] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава, О кнезу Лазару*, Београд 1975, 136—137.

христољубиви, милошћу божјом господин Србљем деспот Гјург", „в Христа бога благоверни деспот Гјург, господин Србљем и Поморју зетскому".[39] У латинским исправама титула је гласила: »Georgius despotus regni Rascie«, »Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus«, »magnificus et potens dominus Georgius condam Vulchi, dei gratia illustris regni Rascie despotus et dominus Servie«, »illustrissimus princeps Georgius, despotus regni Rascie et Albanie, Rive et totius Ussore dominus«. У италијанском изворнику наводи се: »per la gratia de Dio signor de Schiavonia, de Zenta, despoto Zorzi«.[40] Он је, дакле, пре свега, био „господин Србљем", а још се наводе Зета, Албанија, Рашка, Србија, Славонија, Поморје (Рива) и Усора.

Деспотска титула додељена је у време мира на српским границама. Њен положај је утврђен трогодишњим примирјем, које су 1429. године склопиле Турска и Угарска.[41] Додуше, обе су полагале право на Деспотовину, која је остала у њиховом двоструком вазалству. Осим тога, сваки мир или примирје између султана и угарског краља били су привремени; међу њима је сукоб био неизбежан, а у њему је положај Срба имао изузетно значајно место. Деспот Ђурађ је испуњавао вазалне обавезе на обе стране, трудећи се, колико год је могао, да оне остану у миру. По споразуму са султаном, био је дужан да даје војну помоћ кад год овај затражи. А он је тражио већ почетком 1430. године јер је био у рату с Венецијом због Солуна. Током седмогодишњег рата, у Солуну су завладали глад, беда и немаштина, а млетачки господари, најблаже речено, нису стекли благонаклоност домаћег православног живља. Мурат II није признао предају Солуна Венецији, јер га је сматрао својим сигурним пленом. Зато су нови господари преузели одбрану и с њим ушли у рат. Дугогодишње борбе исцрпле су финансије Републике до крајњих граница. Вођена мудрим и тактичким луждом Франћеском Фоскаријем, борила се колико је могла, настојећи да очува велико стовариште робе и упориште своје моћи на Леванту. Али, турски притисак био је, из године у годину, све јачи; зато су њене жеље за миром биле све веће. За признавање поседовања Солуна, почела је да нуди Порти, најпре 100 хиљада, затим 150 хиљада, и на крају 300 хиљада аспри годишње. Али, Мурат II

[39] *Зак. спом.*, 232, 502—504, 541; *Записи и натписи*, I, 84 (бр. 253). Код Ораховца, у Метохији, пронађен је један натпис из кога се види да је тамошњу цркву, посвећену Благовештењу, подигао 1427, у време деспота Стефана и деспота Ђурђа, Томаш, син хумског кнеза Ђурђа. Г. Томовић, „Пронађен значајан ћирилички натпис из 15. века", *Политика*, бр. 26783, 28. април 1988, 11.

[40] L. Thallóczy—A. Áldásy, 95, 98, 142, 147, 150, 158, 159, 164—166, 171, 191, 206, 217; *Listine*, IX, 80, 157.

[41] *Notes et extraits*, II, 252—254.

није хтео да разговара; тражио је само град. Зато је ратовање настављено, распламсавши се нарочито после 1428. године. Турци су истовремено пустошили Негропонт, Корон и Модон, као и млетачка места у Албанији. Пошто је 1429. млетачко бродовље пострадало од турске флоте, Солун је бројао своје последње дане.[42] Газећи све пред собом, султан га је заузео на јуриш, у недељу, на Цвети, 29. марта 1430. године. У борбама је изгинуло много света; Турци су још више побили по градским улицама, а неизмерно људство пало је у ропство. Пљачкајући све што им је дошло под руку, освајачи су присвојили изузетно богат плен.

Пад Солуна одјекнуо је у Србији као гром из ведрог неба. Био је то некада други по величини град Византијског царства, излазна лука за широко балканско залеђе, са којом су Срби били многоструко повезани. „Прими цар Мурат Солун и бист многу пролитију крви", забележио је српски летописац.[43] Мада се деспот Ђурађ савијао пред Турцима колико год је могао, морао је дати одушке своме болу. Како прича Јован Анагност, „владар Срба" откупио је тада многе Грке из ропства.[44] Неки су се вратили у Солун, а неки су, како по свему изгледа, дошли у Србију. Међу њима је вероватно био и Јеринин брат Тома Кантакузин.[45] Којим је све путевима, пуним турских чета, стигао до сестре, тешко је рећи. Већ 1433. имао је куће у Сребреници, што значи да је дошао нешто раније, отприлике у време пада Солуна.[46]

Као верни вазал, Ђурађ је морао да пошаље султану помоћну војску за освајање Солуна. Могло му је бити само теже што је то био град из кога му је жена дошла у Србију на венчање. Одред је предводио најстарији живи син Гргур, коме је судбина доделила да доживи ватрено крштење освајајући град своје мајке. Ипак, током ратовања, примерно се борио за врховног турског господара. Уживао је његову пажњу и при одласку добио многе поклоне.[47] Сам Мурат II, после пада Солуна, с беглербегом Румелије Синан-бегом, провалио је у Епир и заузео Јанину, док је оставио на поседима деспота Арте и господара Етолије, додуше са чвршћим обавезама према Порти. Занимљиво је да је у тим крајевима, који су некада улазили у састав српске

[42] Ј. Радонић, *Западна Европа*, 57, нап. 1, 61—62.

[43] *Родослови и летописи*, 229.

[44] Ι. Παπαδριανος, „Η Αλωση της Θεσσαλονικησ ετα 1430 και ο Σερβοσ δεσποτησ Γεωργιοσ Μπρανκοβιτσ" [Đurađ Branković], *Μακεδονικα*, 8 (1968) 401–405.

[45] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 193.

[46] *Lett. di Lev.*, XI, 159.

[47] „El fiol del despothi Zorzi è ritornato dal Turcho e da luy amorevelmente è stà ben vezuto e spazato e di molti doni honorato". *Notes et extraits*, II, 267.

државе, још увек било Срба. Тако се у једном писму Синан-бега помињу у Јанини два Србина, „протостратор" Војсав и „протасикритис" (први секретар) Станица.[48] Тек после тога ратовања, цар се с двором повукао у Једрене, у коме је мирне дане проводио, зими у резиденцији, а лети, у време жега, у скромном летњиковцу на северозападном крају града.

Као награду за Ђурђеву верност и примерно држање Гргура, султан је после пада Солуна дао Србима војну помоћ. Скопски крајишки Исак и Гргур провалили су у Зету, у којој је настојао да се одржи деспотов противник Стефан Балшић Марамонте. Српске власти будно су пратиле његово кретање и безобзирно понашање. Дубровачки Сенат је ставио почетком 1429. Ђурђу на располагање наоружан бригантин од четрдесет весала који је, под заповедништвом властелина Бенка Гундулића, патролирао зетском обалом, очекујући на сваком крају да се појави Стефан. Дубровчани су изричито наводили да шаљу бригантин „за одбрану и увећање државе господина Ђурђа". Истовремено су му достављали оружје, муницију и жито, нарочито за потребе Бара, у коме је становао његов војвода Алтоман.[49] Ипак, Марамонте је, после привременог боравка у Италији, промакао патроли и вратио се у Зету. У току 1429. довео је и он Турке, који су, за свој рачун, већ пљачкали по скадарском крају. С њима, и с четама Које Закарије и Тануша Малог Дукађина, заузимао је деспотове поседе. Становништво Дриваста предало му је варош, али је Ђурђев војвода задржао тврђаву, коју Марамонте није ни покушао да освоји.

Како је Стефан Марамонте заузимао и млетачке поседе у Зети, у Венецији су почетком 1430. решили да против њега позову деспота у заједнички рат. Ако не прихвати позив, поручили су да ће сами наставити борбу, али ће задржати за себе све оно што заузму. Кивни на Марамонтеа што је довео Турке, с којима су још били у рату око Солуна, намеравали су да га убију. Управо у таквим зетским приликама, султан је заузео Солун, а његова војска је, већ у априлу 1430, провалила у Албанију и стигла до Драча. Скопски намесник Исак заузео је већи део поседа Ивана Кастриота, а онда је, заједно с Гргуром, наставио ратовање у Зети. Тако је наступило време уништавања, уз помоћ Турака, деспотових противника у тим крајевима. Дукађини су изгубили своју област, Тануш Мали се покајао и пришао Венецији, а у тим метежима нестао је заувек стари деспотов противник Која Закарија.[50] Страдали су и млетачки поседи око Ска-

[48] К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 357, нап. 19.

[49] *Cons. Rog.*, IV, 18', 84, 87', 99, 130'; *Notes et extraits*, II, 247, нап. 4; М. Динић, *Прилози за ист. ватреног оружја*, 84.

[50] *ASV. Sen. Secreta*, XI, 84—84v (нова пагинација 85—85v); 85—88 (нова пагинација 86—89).

дра, под којим се српско-турска војска налазила још крајем јуна 1430.[51] Тада је под деспотову власт враћен Дриваст, а покорили су му се и Ђурашевићи. Добили су већу самосталност, били су потчињени непосредно њему и изузети испод власти војводе Алтомана. Пошто је изгубио савезнике, а Турцима више није био потребан, Стефан Балшић Марамонте морао је да погне главу, покаје се и приђе Венецији. Ступио је у њену службу и као кондотјер ратовао у Ломбардији и Фурланији, док је није и тамо издао.[52]

Ратујући лета 1430. у Зети, скопски крајишник Исак долазио је чак „под Приштину". Одатле, се повукао у августу када су и две млетачке галије, које су током борби патролирале дуж обале, коначно отпловиле за Венецију. Борбе су, дакле, донеле лепу корист деспоту Ђурђу. Додуше уз турску помоћ, уништени су локални противници и, како се тада говорило, повраћени су „земље и градови дати поменутом деспоту". У Зети је завладао мир, а њени господари били су деспот Ђурађ и Млетачка република.

После завршеног рата у Зети, било је изгледа да се наставе добри односи између Србије и Венеције. Деспот је био вазал султана, са којим је 4. септембра 1430. године и дужд склопио мир. Додуше, било је тешкоћа на терену, нарочито с млетачким провидуром Љеша око наплате такса Дубровчанима, који су трговали са Србијом. Али пошто је био у питању новац, спор су решавали сами Дубровчани, жалећи се „пресветлом дужду" на сваки неправедно наплаћени динар.[53] Волели су да буду посредници између српског двора и млетачког Сената, па су у новембру 1430. радо дали барку деспотовим посланицима који су ишли у Венецију.[54] Са своје стране, трудили су се да буду у што бољим односима са деспотом Ђурђом. Његова земља била је пуна дубровачких трговаца, а он је уживао наклоност султана. Спорове, који су избијали на терену, настојали су да реше мирним путем, али су испољили крајњу упорност да наплате једну стару штету. Наиме, још 1419. деспот Стефан је у Видини, данас махали села Маревца, запленио Дубровчанима велики караван сребра. Како штету није накнадио до смрти, остало је да је намири деспот Ђурађ. Сенат је то питање покренуо још

[51] Ysach col fiol del signor dispoth son venuti in Zenta et anno arobado et predado la contrada de Goizin et dela Signoria de Venezia fin sotto Scutari, et di là al presente sono et stano", *Notes et extraits*, II, 275—276. Да је „Гојчин" управо Која Закарија види: *Ист. Ц. Горе*, II/2, 155, нап. 6 (И. Божић).

[52] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 157—158 (И. Божић).

[53] *Lett di Lev.*, X, 208—211; *Div. Not.*, XVI, 172—173'; *Notes et extraits*, II, 249, 284, нап. 1, 288.

[54] *Cons. Rog.*, IV, 246'; *Notes et extraits*, II, 284, нап. 1.

1428, када је тражио повељу о трговачким повластицама.[55] Да са враћањем није ишло лако, показује то што су се у јануару 1430. жалили оштећени трговци да им се не исплаћују раније одређене рате. Зато је Сенат дозволио да оштећени, на свој трошак, пошаљу поклисара деспоту.[56] Он је вероватно отишао, али спор ни тада није окончан; зато су га званичне власти потезале и следећих година.

Водећи рачуна о трговачким интересима својих поданика, Дубровачка република је чинила разне поступке добре воље према деспоту. Када је 1430. топле летње дане проводио у Сребреници на Руднику, дозволила му је, да, без плаћања царине, увезе извесну количину познатог вина малвазије, која се радо виђала на његовом столу. Праштала му је и царину на увоз шалитре, тада важног ратног материјала.[57] Али, увек је водила рачуна да се опроштена сума вишеструко исплати њеним поданицима који су трговали у Србији. Пошто је добро знала да трговина у њој зависи и од султана, предузела је кораке и на тој страни. Успела је 1430. да од Мурата II добије прву повељу о слободи трговине. Међу земљама, у којима је загарантован несметан рад трговаца, посебно је поменута Србија.[58] Тако се обезбедила код оба владара, и српског и турског.

Дубровчани су могли трговати само ако је у Србији владао мир. Пошто је било на снази турско-угарско трогодишње примирје, током 1429. и 1430. на српско-угарској граници није било сукоба. Дубровчани су јуна 1430. писали да угарски краљ сматра султана за сина, а овај краља Жигмунда за оца.[59] Баш у то време турски посланик враћао се из Угарске кроз Србију, задржавши се успут код деспота, који је био главна полуга српско-турског мира. Ускоро је и угарски посланик, преко Београда, отишао турском цару.[60] Није наодмет поменути да су Угри тада потукли хусите уз помоћ четири стотине турских коњаника.[61] Занимљиво је, такође, да Константин Филозоф прича како је Хусово учење блиско православљу. Познато је, иначе, да је Јан Хус путовао у Јерусалим и да је неко време живео у православном манастиру на Синају. Његових присталица било је у јужној Угарској, нарочито у Бачкој и Срему.

Иако је био турски вазал, деспот Ђурађ је, и јавно и тајно, радио на другој страни. У пролеће 1429. боравио је у Угарској,

[55] *Lett. di Lev.*, X, 52—53.

[56] *Cons. Rog*, IV, 75.

[57] *Cons. Rog.*, IV, 229; *Cons. Minus*, V, 24; *Cons. Maius*, IV, 32'.

[58] *Повеље и писма*, I/2, 230.

[59] *Notes et extraits*, II, 273.

[60] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 23.

[61] *Notes et extraits*, II, 274.

чији су званични кругови стално рачунали на његово учешће у будућем рату против Османлија. Сам краљ Жигмунд није напуштао идеју о утврђивању дунавске границе, а, као добар римокатолик, настојао је да је насели немачким тевтонцима. Поуздано се зна да су у пролеће 1429. неки од њих кренули из Пруске. Под вођством Клауса од Редвица, било их је, додуше, свега седам. Колико им је, међутим, краљ придавао значај показује чињеница да их је лично дочекао у Пожуну, отпратио према Сегедину и тражио да крену нове групе. Оне су касније и стизале, а насељавале су се у Влашкој и на граници према Србији. Посебно су биле задужене за одбрану пограничних тврђава. То су били браниоци у које је угарски краљ имао највише поверења. Међутим, за локално српско становништво Немци су били више странци него сами Турци. Међу Турцима је било све више балканских народа, од којих су многи говорили словенски. Зато се немачка насеља нису могла одржати: уништена су у првом судару с Турцима, а преостали пруски ритери склонили су се у Београд и друге тврђаве јужне Угарске.[62]

Мир између краља Жигмунда и султана Мурата II био је привремен. Док су га поштовале, обе стране су се спремале за рат. Сам положај деспота Ђурђа није био нимало лак, јер га је Жигмунд сматрао турским, а Мурат II угарским човеком. Краљ се стално држао свог старог наума да оствари црквену унију и православне народе привуче римокатолицизму. Очекујући спас од Запада, византијски цар Јован VIII Палеолог изјавио је 1429. ђеновљанском посланику да ће пристати на унију. Ту радосну вест краљ је, у октобру исте године, пренео папи Мартину V, очекујући да успех неће изостати у годинама које су долазиле. О потреби преласка у римокатолицизам истовремено је писао царевој браћи, морејским деспотима, Теодору II и Константину.[63] Идеја о унији нарочито је оживела после турског заузимања Солуна јер су савременици осетили да је његов пад претходница пропасти Цариграда. Цар Јован VIII већ је у априлу 1430. упутио папи посланике, начелно пристајући на унију. Договорено је да се сабор одржи у неком приморском граду јужне Италије, а предвиђено је да дођу цар, цариградски патријарх, као и сва три источна патријарха. Ипак, широко замишљени планови нису дали резултата; прекинула их је изненадна смрт папе Мартина V почетком 1431. године.

За то време деспот Ђурађ није напуштао своје идеје. Обнављао је православне цркве и помагао узорне монахе и њихова братства. Ако је веровати једном натпису, био је добротвор

[62] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 107.

[63] *Notes et extraits*, II, 252—253.

цркве у селу Трг код Жагубице, која је 1430. „темељито обновљена".[64] Изузетно је био наклоњен пустињаку-синаити Јоаникију Девичком, родом из Зете, који се подвизивао у Црној Реци, а затим настанио у косовској Дреници. Из захвалности што му је, наводно, исцелио болесну кћер, деспот је подигао Девички манастир, недалеко од Србице. Још Ђурђев брат Гргур поклонио је старцу Јоаникију звоно, које је касније пренето у Дечане. Поштован због свога подвижништва, преподобни Јоаникије доживео је дубоку старост: умро је у Девичу 2. децембра 1430. године. Његов култ почео је брзо да се шири после његове смрти.[65] У суседној Метохији изузетно је поштован култ св. Петра Коришког, који је живео још у доба Немањића, а потицао је из Унемира у Хвосну. Родитељи су га од малих ногу дали „да се учи светим књигама", које је пригрлио свим својим бићем. Веома учен и поштован, живео је као пустињак у испосници, чији су остаци сачувани изнад села Коришe, недалеко од Призрена. Сматра се да је Помeник манастира Св. Петра Коришког састављен у доба Ђурђа Бранковића.[66]

Водећи рачуна о православним светињама, деспот Ђурађ је настојао да калуђери из далеког српског манастира Св. Михаила у Јерусалиму сваке године добију трибут од Дубровчана. Ови су га исплаћивали, али су увек тражили да донесу деспотова веровна писма. Када су се 13. јануара 1429. појавили без њих, били су враћени, иако су превалили велики и напорни пут. Додуше, добили су позајмицу од педесет перпера док не прибаве потребан документ, на коме су већници толико инсистирали. Ипак, кнез и Мало веће су 28. јануара овлашћени да изврше исплату, наравно, пошто виде документ, што значи да је стигао од деспота Ђурђа изузетно брзо. Остало је трага да су Јерусалимци и следећих година уредно добијали свој приход.[67]

[64] Б. Илић, „Од предања до стварности", *Политика*, бр. 25119, 11. септембар 1983, 9.

[65] Ђ. Сп. Радојичић, „Јанићије Девички", *Гласник Етнографског института САН*, I/1—2 (1952), 173—178; Јеромонах Амфилохије, Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века", *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици*, Београд, 1981; Л. Павловић, *Култови лица*, 129—130.

[66] В. Ђурић, „Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког", *ЗРВИ*, 5 (1958), 173—200; Ђ. Бошковић — Р. Љубинковић, „Испосница Петра Коришког", *Старинар*, 7—8 (1956—1957), 91—110; М. Бојчевић, Св. *Петар Коришки и његов манастир*, Скопље 1940; М. Ивановић, „Неколико средњовековних споменика Коришке горе код Призрена", *Старине Косова и Метохије*, 4—5 (1968—1971), 309—310; С. Ћирковић, *Писменост и образовање*, 21; С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, 39—53.

[67] М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 169—172.

Док се све то догађало у сенци изградње нове престонице, деспот је боравио у Некудиму, Жичи, рудничкој Сребреници. Као што је био обичај у то време, страна владарка увек је имала пратњу од својих сународника. Тако је и уз Јерину било све више Грка, који су бежали из своје поробљене отаџбине. Разумљиво, до српског двора могли су доћи само најугледнији и најученији. Али, на њему је било и западњака. Ђурђев лекар био је „магистар" Анђело Муадо, Италијан, који је 10. фебруара 1429. подигао једну тужбу у Дубровнику. У то време западни лекари делили су се на хирурге и „физике". Овај други био је нека врста интернисте, а управо тај посао обављао је Муадо. Поред деспота и деспотице, његови пацијенти била су сигурно њихова бројна деца. Занимљиво је да је он опљачкан у Београду: једне ноћи, његов слуга Никола, родом са дубровачке територије, украо му је два коња са седлима и уздама, хламиду, мач, лук и тоболац. Крађу су видела друга двојица докторових слугу, Валентин, можда Италијан, и Јован из Фландрије.[68] Из овог податка човеку се намеће утисак да је заиста чудно како су лутали људи средњега века. Било их је, дакле, у Србији из далеке Фландрије. У овом случају, доктор је водио право међународно друштво, које је, једно време, било на српском двору.

Луталице са Запада нити су могле променити положај Српске деспотовине нити јој помоћи. Ниједног тренутка не треба заборавити да је њена судбина зависила од Турака. Деспот Ђурађ, који је то врло добро знао, покорно им је и верно служио. Захваљујући томе, успео је да утврди свој међународни положај. Пошто је поправио прилике у Зети, могао је да се окрене Босни, која га је и те како занимала, јер је у саставу његове државе била богата Сребреница са околним крајевима. Зато се ускоро умешао у босанске међусобице, успевши да прошири своје тамошње границе.

[68] „Egregius vir magister Angelus Muado, phisicus domini Georgii Volchi, magnifici domini ducis Rassie et Albanie", *Lam. de foris*, VIII, 157; уп. М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 22. У Србији је радио и лекар Јероним из Фиренце. Р. Катић, *Српска медицина од XI до XIX века*, Београд 1967, 331.

3. ОДНОСИ СА СУСЕДИМА

У току 1430. године избио је рат између босанског војводе Радосава Павловића и Дубровника, познат под именом Конавоски рат.[1]

Дубровчани су још 1419. године купили половину Конавла од војводе Сандаља Хранића, а 1426. и другу половину од војводе Радосава Павловића. Али, Радосав се није мирио с продајом, па је почео правити планове да, уз помоћ Турака, поврати свој део. Тражио је само повод. Нашао га је чим су Дубровчани почели да прокопавају превлаку којом су Цавтат одвајали од копна, претварали у острво и тако појачавали одбрану. Изјавио је да свој део није продао, већ само заложио. Не губећи време, сакупио је војску и упао у Конавле. Лако је разбио дубровачки одред и тако је почео рат. Пошто нису имали бројне војске, Дубровчани су почели да сакупљају најамнике, на својој територији, у Зети и у Италији. Истовремено су повели велику дипломатску борбу, у коју су увукли и деспота Ђурђа. Већ крајем априла, тражили су од свога заштитника, угарског краља Жигмунда, да покрене против војводе Радосава босанског краља Твртка II, војводу Сандаља Хранића и деспота Ђурђа. Молили су га даље да упути посланике султану и пошаље кнеза Сребрника Матка Таловца да

[1] О Конавоском рату сачувано је обиље дубровачке архивске грађе, као и детаљан приказ у Растићевој хроници: *Chronica Ragusina Junii Restii*, 234—262. Литература: Ć. Truhelka, „Konavoski rat", *GZM*, 29 (1917), 145—211; Вл. Ћоровић, „Деспот Ђурађ Бранковић према Конавоском рату", *Глас СКА*, 110 (1924), 26—39; И. Божић, *Дубр. и Турска*, 49—56; К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 358—359; исти, „Настојање старијих Дубровчана око раширења границе", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд, 1959, 308—312. Конавоски рат је сажето приказан у свим прегледима средњовековне босанске историје. Последњи и најбољи пут: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 261—266. Вид. и: Р. Грујић, „Конавли под разним господарима од XII до XV века", *Споменик СКА*, 66 (1926), 22—36; Вл. Ћоровић, „Како је војвода Радослав Павловић продавао Конавле Дубровчанима", *ГНЧ*, 36 (1927), 71—109; П. Косовић, „Жупа Конавли у историји града Дубровника", *ГНЧ*, 28 (1909), 213—239; Ал. Ивић, „Радосав Павловић", *Летопис МС*, 246 (1907), 24—28.

нападне Радосава преко Усоре, одакле су почињали његови поседи.[2]

Краљ Жигмунд је предузео кораке да помогне Дубровчанима. Тражио је од деспота Ђурђа да крене против Радосава, а сам је упутио амбасадора на Порту. Дубровчани су избегавали да пошаљу сопствено посланство, јер су се бојали да ће им Турци тражити плаћање годишњег харача. Али зато су, у јуну 1430, одлучили да се један њихов трговац из Новог Брда придружи угарском амбасадору. Додавали су да амбасадор треба да тражи од султана да пошаље војску на Радосава и да упути „склава" деспоту Ђурђу, краљу Твртку II, војводи Сандаљу и осталим „баронима" Босне и нареди да сваки од њих нападне војводу.[3] Али, у међувремену је и Павловићев посланик стигао у Једрене и затражио султанове трупе. Дубровчани су, онда, опет заобилазним путем, преко угарског краља, молили да и деспот Ђурађ упути амбасаду на Порту и спречи слање помоћи њиховом противнику. Помињали су да је Радосав султанов вазал и да је, нападом на Дубровник, који признаје врховну власт краља Жигмунда, прекршио турско-угарско примирје. Изражавали су наду да ће деспот поступити по њиховој молби, „за своје добро", јер је и сам спасен тим примирјем.[4] Једном речју, желели су да све њихове послове на Порти заврше други.

Деспот Ђурађ је, без двоумљења, стао на страну Дубровника. Како је сам изјављивао, из љубави према њему, а по налогу угарског краља, писао је вероломном и насртљивом војводи, прекоревајући га за напад. Истовремено се обратио и скопском крајишнику Исак-бегу, који је, као што је поменуто, током лета 1430. боравио на Косову. Залагање код Исака било је утолико драгоценије што се и војвода Радосав њему обратио. Деспот је уверавао Дубровчане крајем јуна 1430. да ће учинити све што може, обећавајући да ће се заложити и код самог султана Мурата II.[5] Међутим, захтеве Дубровчана да зарати против војводе било је немогуће испунити. Павловић је био Портин вазал, а како је отворено говорио војвода Сандаљ, добијање турске дозволе за напад морало се у Једрену добро платити.

Упорни Дубровчани ишли су корак даље. У највећој тајности, почели су да раде на склапању лиге против војводе Радосава. Рачунали су да, поред њих, у њу уђу босански краљ и војвода Сандаљ. Нису били вољни да шире круг савезника, и када је њи-

[2] *Dipl. Rag.*, 336—342; *Acta Bosnae*, 131—132.

[3] *Lett. di Lev.*, X, 159—160.

[4] *Notes et extraits*, II, 382—383. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Дубр. и Угарска*, 92—94.

[5] *Notes et extraits*, II, 275; Вл. Ћоровић, „Деспот Ђурађ Бранковић према Конавоском рату", 28.

хов посланик код Хранића, на своју руку, предложио и деспота, добио је оштар прекор владе. Њој су биле потребне, пре свега, његове везе на Порти. Обавештавајући Сандаља о сваком Ђурђевом потезу којим је показивао наклоност према њој, успела је да га приволи на савез. Војвода је крајем јула 1430. упутио свога дипломату Прибисава Похвалића деспоту. Међутим, није се могла очекивати заједничка акција Твртка II и Ђурђа, јер су били у сукобу око Сребренице. Али, пристанак војводе на савез и наклоност деспота биле су велике дипломатске тековине. Уз то, Жигмундов посланик Стефан Бичкели је, преко Београда, који је оставио 18. јула, с пратњом од педесет коњаника и лепим поклонима отпутовао султану да ради за Дубровчане.[6] Њему се придружио Дубровчанин Никола Живулиновић из Приштине, с налогом да детаљно изнесе разлоге и ток сукоба. Дипломатска игра развијала се неповољно по босанског војводу.

Видећи да су Дубровчани сакупили савезнике, Радосав је почео да моли деспота за посредовање. Чим је сазнао да Сандаљев човек иде у Србију, и он је упутио свога посланика Иваниша Вукојевића. Дипломатска игра пренела се на српски двор. Деспот се прихватио посредовања, о чему је почетком августа 1430. године обавестио Дубровчане. Упутио је Драгића Рупарића обема зараћеним странама, с налогом да најпре посети војводу, па онда Дубровник. Његово посредовање прихватио је и војвода Сандаљ, коме се такође обратио Радосав. У јеку тих напора, почели су одједном да затежу Дубровчани. Није им се свиђало Ђурђево посредовање, јер је дошло на молбу њиховог противника. Осећали су да су однели превагу на дипломатском пољу, а чинило им се да ће на овај начин Радосав бити спасен. Желели су његову потпуну пропаст. Почео је да зазире и краљ Твртко II. Одбијајући да се придружи савезу Дубровника и војводе Сандаља, није се мирио да, у случају уништења Радосава, Дубровчани поседну Луг и Требиње, који су, бар номинално, припадали његовој круни. Осим тога, ценио је да се сувише спољних чинилаца умешало у ствари његове Босне. На крају, ни деспоту није било лако с превртљивим Радосавом. Изјављивао је да даје Ђурђу пуну слободу у преговорима и да ће прихватити мир само уз његово посредовање, али када је дошао посланик са српског двора, почео је да се устеже и да говори „детињарије".[7] Деспоту је прекипело и прекинуо је преговоре. Међусобно завађени балкански господари нису могли сами да реше спор. То је могао да учини само султан.

На Порти су већ мољакали посланици војводе Радосава, војводе Сандаља и краља Твртка II. Мурат II је јула 1430. упутио

[6] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 23.

[7] Вл. Ћоровић, „Деспот Ђурађ Бранковић према Конавоском рату", 30—32.

Дубровчанима писмо, писано српским језиком и ћирилицом, у коме се тражи да и њихово посланство дође код њега. Онда је за њих иступио деспот Ђурађ, помажући их више него било који други господар. Упутио је амбасадора на Порту, који је изложио да чињенице стоје сасвим друкчије него што их је представио Павловићев посланик. Издејствовао је да султан пошаље свог човека да испита спор на лицу места. И заиста, већ 20. августа стигао је у Дубровник субаша Караџа. Увидевши да се ништа не може постићи без турског цара, и дубровачке власти су одлучиле да пошаљу поклисаре у Једрене. Уз пуна уста захвалности, молиле су, крајем августа 1430, деспота Ђурђа да његов посланик сачека на Порти њихову амбасаду, и да онда, заједно са Жигмундовим изаслаником који је још увек био на Порти, раде за њихову ствар. Да би се још више додворили деспоту, предлагали су му да скрене пажњу Мурату II на оне његове градове које је заузео и неправедно држи Радосав Павловић.[8]

Султан је од почетка сукоба заузео непристрасан став. Наредио је да се обуставе непријатељства, о чему је, током августа, обе стране известио субаша Караџа. Иначе, дотле су обе војске нанеле много зла: уништавале су летину, рушиле и палиле куће, пљачкале становништво. И у самим ратним операцијама, деспот Ђурађ је помогао Републици. Она је врбовала најамнике у Зети, нешто на делу који је припадао Сандаљу Хранићу, нешто на поседима Млетачке републике, али највише у крају који је био деспотов. По речима самих Дубровчана, са млетачког земљишта доведено је свега 1/7 или највише 1/6 ратника; остали су били Ђурђеви поданици. Међу њима се изричито наводе становници Бара, а сам војвода Алтоман нудио је два пута, у јуну и јулу 1430, ратнике, због чега му је Република била веома захвална.[9]

Док је субаша Караџа боравио у Дубровнику, власти су му показале повеље из којих је видео да је војвода Радосав продао, а не заложио свој део Конавла. Зато су тражиле накнаду ратне штете. Њихови докази изгледали су убедљиви и Караџа им је саветовао да упуте ново посланство на Порту. Савет су прихватиле и одмах се потрудиле да у Венецији набаве богате поклоне. Са њима су поклисари кренули 13. септембра 1430. године. Додуше, Сенат је жалио што их у Једрену неће чекати посланици деспота Ђурђа и краља Жигмунда, који су се већ враћали кућама. Тако су сами стигли у Једрене, где их је у новембру примио Мурат II. Најпре су показали да се Радосав служио фалсификатима: њихове повеље које је показивао, нити је писао дубровачки канцелар нити је печат био дубровачки. Тражећи од везирâ да не верују ником другом осим његовом господару, Радосављев амбасадор је, у ствари, увредио деспота Ђурђа, краља Твртка II, војводу Сандаља и остале „бароне" Босне. Њих је даље оптуживао да имају куће и пензије у Дубровнику, а има их и Радосав. Постигли су да он буде изружен и отеран с Порте. Добили су пуну моралну победу, о чему је Дубровник обавештавао деспота и босанске господаре.[10] Коначно, султан им је у децембру 1430. дао привилегију о слободи трговине. Била је написана у три примерка, на турском, грчком и српском језику. Није им једино била накнађена ратна штета и за њу су се борили још пуне две године. Али, није се више ратовало.

[8] *Lett. di Lev.*, X, 203—203'.

[9] *Notes et extraits*, II, 270, нап. 2, 274, 276, 282, 283, 284, нап. 1; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 236.

Натезања између Дубровника и војводе Радосава настављена су и током 1431. године. У њима је учествовао деспот Ђурађ, залажући се увек за своје дубровачке пријатеље. Његов посланик на Порти Безубица слао им је у пролеће драгоцене извештаје. Истовремено је његов човек, брат властелина Родопа, долазио војводи Сандаљу, али Дубровчанима није било јасно шта је био предмет амбасаде.[11] На Порти је, више тајно него јавно, за њих радио још један Србин: био је то „Ђурађ дијак" или „Ђурађ граматик", султанов српски канцелар. Он им је од почетка Конавоског рата, поверљивим путем, достављао разна обавештења. Услуге су му плаћали, а крајем 1431. молили су га да „шпијунира" високе османлијске достојанственике и доставља податке о њима.[12]

За то време наставили су да чине ситне услуге деспоту Ђурђу. Дозвољавали су његовим достојанственицима у Зети, пре свега војводи Алтоману, да извозе извесне количине жита и оружја, а саме деспотове посланике превозили су из свога града у Бар.[13] Били су му и даље на руци у општењу с Млетачком републиком: у пролеће 1431. превезли су својом барком његове амбасадоре у Венецију. Када је једна которска барка напала у дубровачкој луци будвански брод натоварен сољу, истицали су, маја исте године, да се то не би смело догодити, јер је Котор припадао Млечанима а Будва деспоту Србије, који живе „у љубави и милости".[14] У међувремену су пунили уши турском и угарском амбасадору, који су долазили у њихов град, како треба да добију ратну штету. Настојали су да се и прошире на рачун свога противника. Једно време је изгледало да ће у томе успети, али су им се наде, ипак, изјаловиле.

[10] *Cons. Rog.*, IV, 259, 259', *Cons. Minus*, V, 80.

[11] *Lett. di Lev.*, XI. 43. Уп. М. Динић, *Трепча*, 6.

[12] *Lett. di Lev*, XI, 58—61.

[13] *Cons. Rog.*, IV, 269'; *Cons. Minus*, V, 111.

[14] *Cons. Rog.*, V, 8; *Cons. Maius*, IV, 147.

Док су трајале борбе између Дубровника и војводе Радосава, појачана су непријатељства између деспота Ђурђа и краља Твртка II. Краљ је настојао да пошто-пото преотме деспоту Сребреницу. Он се већ у новембру 1430. сукобио с властеоском породицом Златоносовића, која је имала поседе у источној Босни. Успео је да убије војводу Вукашина и да потпуно затре његову породицу. Дубровчани су крајем новембра изјавили саучешће Сандаљу Хранићу због „случаја који се десио Вукашину Златоносовићу",[15] на кога су, као евентуалног савезника, рачунали у рату против Радосава Павловића. Сандаљ није крио своје незадовољство због погибије Вукашина и пропасти његове фамилије. Није довољно јасно шта је био узрок сукобу, мада није искључено да је деспот био у дослуху с несрећним војводом, који је био његов сребренички сусед. Једно је сигурно: његова погибија убрзала је избијање рата између деспота и краља.

Ратне операције између њих двојице почеле су већ 1431. године и бациле су у засенак сукоб између Дубровника и војводе Радосава. Међутим, врло слабо су познате, тек понешто из дубровачких докумената. Сенат је 1. октобра 1431. наложио трговцима који иду у Србију да путују преко поседа Сандаља Хранића, а молио је Твртка II да преко своје територије допусти бар пролаз за Сребреницу.[16] Само неколико дана касније, изричито је наредио да они који крећу у Рудник морају ићи преко Сандаљеве земље, а дозволио је трговцима да у Србију иду и преко Зете.[17] Сасвим оправдано заобилажене су земље краља, јер су му се дубровачке власти у новембру жалиле да је задржао неке трговце, одузео им сребро и затворио путеве у Србију и Угарску.[18] Хроничар Растић прича како се краљ правдао да је морао то да учини због „нереда" који су избили на граници између његових и деспотових поданика.[19] Изјављивао је да је задржао трговце због „скандала" који је деспот Ђурађ учинио босанској круни.[20] Ове речи из јануара 1432. године показују да путеви преко краљеве територије још нису били отворени. Из њих се не види у чему се састојао тај „скандал". Једно је сигурно: он се догодио у јесен 1431. и био је озбиљне природе. Пошто није могао ништа друго, краљ је, ометајући трговину, настојао да нанесе штете привреди Деспотовине. Његов сукоб с деспотом још више се компликовао у временима која су долазила.

[15] *Notes et extraits*, II, 281.
[16] *Cons. Rog.*, V, 37; *Notes et extraits*, II, 289, нап. 4, 302, нап. 2.
[17] *Cons. Rog.*, 141, 159'.
[18] *Notes et extraits*, II, 302.
[19] „... qualche disordine, seguito alli confini tra li suoi sudditi e quelli di Giorgio, despoto di Cervia", *Chronica Ragusina Junii Restii*, 252.
[20] „... la qual suspensione fu solo per certo scandalo del signor Zorzi verso la sua corona", *Lett. di Lev.*, XI, 68.

Док су трајали сукоби Дубровчана с Радосавом Павловићем и деспота с босанским краљем, у балканским земљама владао је мир, јер је и даље било на снази турско-угарско трогодишње примирје. Користећи се њиме, краљ Жигмунд је већ 1430. кренуо у Италију. Успут се дуго задржавао у Немачкој, а послове у Угарској водио је државни савет. Барони су гледали своје интересе, једва успевајући да задрже у покорности сопствене синове, који су тражили деобу породичних поседа. Поручивали су Жигмунду да се врати у земљу, у противном — изабраће другога. Савременици су означавали стање у Угарској као „веома лоше да не може бити горе". Дунавску границу чувао је бан Матко Таловац, али је његова моћ, због недостатка новца, била веома ограничена. Почетком 1431. проносили су се гласови да султан спрема сто великих лађа, којима ће на пролеће напасти Угарску. Зато је Франко Таловац, капетан Београда, наредио господарима Ковина да с коњицом и пешадијом поседну Дунав. Крајем лета 1431. чак су стизали гласови да су неки Турци провалили у Влашку.[21] Ипак, све су то биле гласине, које показују колики је владао страх од Турака. Поштујући, међутим, примирје, султан није кретао. Сходно старом османлијском обичају да се сваке десете године кује нов новац, пустио је емисију сребрењака и бакрењака. Како је и даље одржавао с њиме везе, краљ Жигмунд му је у пролеће 1431. из Немачке упутио посланике. Дубровчани су одмах похитали да га упознају са жалбама на војводу Радосава, а посебно су се занимали да ли је потврђен турско-угарски мир и на које време.[22] Свако је гледао своје интересе.

Ни у Србији се није ратовало. Изгледа да је деспот Ђурађ слао харач на Порту почетком сваке године. Први уговор са султаном склопио је пре маја 1428; а пре маја 1431. у Једрене је ишао његов амбасадор Безубица. Његову покорност према Турцима лепо показују речи Дубровчана из јесени 1431. Они су сматрали Србију, као и Босну, Зету и Албанију, султановом земљом, којом он „господари".[23] Главни надзиратељ Ђурђеве државе, скопски крајишник Исак-бег, кретао се крајем 1431. између Приштине и Скадра.[24] Турци су и даље у бившој области Бранковића држали посаде и чиновнике, а управо 1431. почели су да пописују заузете делове Албаније.[25] Дубровачко натезање с војводом Радосавом

[21] *Notes et extraits*, II, 291—292; *Dipl. Rag.*, 357—8; L. Thallóczy—A. Áldásy, 88. Неосноване су биле гласине, које су се у априлу 1431. проносиле у Венецији, да се Мурат II спрема на Цариград. J. Радонић, *Западна Европа*, 60.
[22] *Dipl. Rag.*, 354—355.
[23] *Notes et extraits*, II, 296—297.
[24] *Lett. di Lev.*, XI, 58—61.
[25] H. Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Deftr-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

потпуно је пренето на Порту. Деспот је остао уз Дубровчане, али је превагу односио онај ко је давао веће мито. Баш током Конавоског рата дубровачке власти стекле су драгоцено искуство које су 1432. пренеле босанском краљу: „Ваше величанство добро зна и познаје турске нарави: они све чине за новац, и ко да више тај је победник."[26] Добро су спознали методе Турака, о којима су већ писали господарима у залеђу: Турци најпре завађе противнике, па их онда једне за другим, све покоравају; тако су учинили у Грчкој, Бугарској, у „краљевини Рашкој", тако сада чине у Босни.[27] Иначе, током 1432. изјаловиле су се њихове наде да ће добити велику ратну штету од 60.000 дуката и стећи Требиње, Врм и Клобук. Претензије на те делове Босне удаљиле су их од краља Твртка II, који је, на крају, стао на страну војводе Радосава. Видећи да од добити нема ништа, почели су непосредне преговоре с Павловићем, и у јесен 1432. склопили мир, по коме је успостављено стање пре рата.

Када се све сабере, Конавоски рат, у суштини локални сукоб, оставио је трага у више балканских земаља. Током њега још више је појачан утицај Турака, јер је султан иступао као арбитар међу зараћеним хришћанским господарима. Последице су се нарочито осећале у Србији, јер је дошло до застоја дубровачке трговине. Сам деспот Ђурађ остао је доследан савезник Дубровчана. Помогао им је, особито на Порти, више него било ко други. Његово залагање граничило се с наивношћу; за њих је чинио све што је могао, а од њих није добијао скоро ништа. Такав је био према њима током целог живота.

Док су трајале те ситне чарке, дипломатско надмудривање и потурање мита, Турци су тешко подносили примирје с Угарском. Иако је оно било привремено, тешко им је падао предах у пљачкању и освајању. Њихова снага била је у њиховом ширењу; чим оно спласне, и моћ опада. Зато је требало стално водити „газу", свети рат, за даље освајање хришћанских простора. Коначно, примирје је истекло 1432. године и одмах су почеле провале на север и запад. Већ у јануару 1432. Франко Таловац, жупан Ковина, који је заменио брата Матка и на положају београдског капетана, обавештен је да се Синан-бег приближава јужној Угарској. Одмах је наредио ковинском поджупану Емерику од Ремете да се с војском спусти на Ковинску скелу. Почетком фебруара очекивало се да ће Исак-бег ударити на сам Београд. Зато је Франко, под претњом строге казне, наредио првацима Ковинске жупаније да, с коњицом и пешадијом, за два дана дођу у Београд.[28] Ипак, Турци се нису појавили на дунавској граници. Скрећући пажњу на другу страну, Исак је, с три хиљаде ратника, преко Босне, провалио у Хрватску и стигао до Задра. Већ се повукао у другој половини марта, наводно на позив самог султана. Проносили су се гласови да је Османлијама запретила опасност са Истока од Татара.[29] Али, пошто је почело ратовање, ни северна граница није остала дуго мирна.

[26] *Notes et extraits*, II, 306.

[27] *Исто*, 249.

[28] L. Thallóczy—A. Áldásy, 90—92.

Почетком јуна 1432. године лично Мурат II, с румелијском и анадолијском војском, прешао је Дунав и провалио у Влашку. Његове чете су силно опљачкале земљу и стигле до Ердеља.[30] Иако су потучене код Брашова, у Влашкој је угарски замењен пресудним турским утицајем. Разбијени су немачки ритери, који су били у служби угарског краља. Том приликом уништена су тевтонска насеља, која је на доњем Дунаву брижљиво васпостављао краљ Жигмунд. Нешто разбежалих тевтонаца нашло је службу у околним пограничним градовима. Почетком следеће године Бертрандон де ла Брокијер видео је у Београду, у градској посади, двадесет и пет Немаца.[31] Султанов поход у Влашку будно је праћен у Србији. Дубровчани су се о њему обавештавали „преко Србије, Босне, Зете и Београда", а српски летописац је забележио: „Ходи цар Мурат на Угре под Брашево."[32]

Турци нису дирали Србију, иако су нападали земље даље на северу и западу. Ђурађ је сачувао мир, али је 1432. прошао кроз нека искушења. На Порти је имао веза, које нису биле искрене већ плаћене. Турски политички врх стално је био неповерљив према њему. У османлијским хроникама приказан је као саветник и поверљив човек угарског краља, чак као стожерна личност која повезује спољне и унутрашње непријатеље султана. Посебно му је замерено да обавештава хришћане о припремању турских напада.[33] Нешто од тога било је тачно. Почетком 1432. Франко Таловац је писао да је сазнао „од пресветлог деспота Рашке" и других како се Турци спремају да упадну у јужну Угарску.[34] Да је 1432. био могућ султанов напад на Деспотовину, потврђују и Дубровчани. Они су у априлу те године предвиђали могућност да

[29] *Dipl. Rag.*, 367—368.

[30] *Dipl. Rag.*, 374—375; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 25—26; уп. N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, 413.

[31] Б. де ла Брокијер, 133.

[32] *Родослови и летописи*, 229.

[33] Према турским хроничарима, деспот Ђурађ одржавао је тајне везе и са Караман-оглуом, источним противником османлијских султана. Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 124, 129—130. Наводно је деспот био повезан с крупним беговима, који су били у опозицији према цару. Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 129—135.

[34] L. Thallóczy—A. Áldásy, 90—91.

Мурат II крене „у Влашку, у Србију, у Анадолију или другде".[35] Нису без разлога баш тим редом навели угрожене земље; одмах иза Влашке поменута је Србија. Сенат је почетком лета, док је Мурат II ратовао преко Дунава, зауставио караване који су пошли у Србију.[36]

Да је у то време постојала нека опасност по Српску деспотовину, посредно показују догађаји око Ђурђевог обећања да да̂ кћер Мару у харем султану. То обећање је изнуђено. Само, није јасно када је тачно притисак дошао. По Б. де ла Брокијеру, већ у марту 1433. године било је познато да је Мара обећана Мурату II. Као што је поменуто, Дука и Константин Михаиловић причају како је Ђурађ њу обећао још приликом добијања дозволе за зидање Смедерева, што би значило при склапању првог уговора са султаном. Ипак, изгледа вероватније да је то учињено касније. Мара је 1428. имала свега десетак година, а и неки посредни подаци из извора указују на касније време. Званичне дубровачке власти писале су Ђурђу у јуну 1433. да су с радошћу „примиле" вест да је обећао кћер за жену турском цару.[37] Честитале су му што се с њим „ородио", што ће, опет бити „највећи штит" за цело хришћанство и добра прилика за учвршћење и побољшање положаја његове државе.[38] Ако оставимо по страни овај цинизам, из њиховог писма види се да су недавно сазнали да ће султан постати деспотов зет. За њих је то била новост, а не нешто што се догодило пре пет година. Нови споразум био је, дакле, склопљен најкасније почетком 1433, или још вероватније 1432. године, када је истицало угарско-турско примирје и када је нападнута Влашка.

Није познато шта је сачињавао нови српско-турски уговор. Ипак, он се може докучити. Деспот је морао да настави плаћање харача и слање помоћне војске. Обећао је да у харем Мурату II да̂ старију кћерку Мару, која је била залога мира. По причању Дуке, дао је у мираз велики део Србије.[39] Када је 1451. султан Мехмед II послао Мару оцу, вратио му је Топлицу и Дубочицу, што би указивало да су оне сматране Мариним миразом. Како су Турци већ 1433. године били господари више села у Топлици, мо-

---

[35] *Lett. di Lev.*, XI, 86.

[36] *Cons. Rog.*, V, 92.

[37] „nuy aver *recevuto* et aver grandisima letitia e gaudio de la parentela luy a fatto in aver promessa la fiola per moglie alo potentissimo Omorad, imperator de Turchi" (15. VI 1433), *Lett. di Lev.*, XI, 148'.

[38] „la qual parentela vediamo esser grandissimo scudo a tuta la cristianitade et del suo bon e pacifico stato confirmatione et acrescimento", *Lett. di Lev.*, XI, 148'.

[39] „καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Σερβίας εἰς προῖκα". Ducas, 257.

жда је мираз одмах предат султану.[40] Ђурађ је, наравно, дао и богате дарове, само су они, изгледа, однети када је невеста отишла у Једрене. Уз све то, склапање споразума вероватно је платио великом свотом новца.[41]

Пристрасни турски хроничари, а с њима и Византинац Дука, причају како је деспот сам понудио кћер султану. Пошто је сазнао за турску опасност, по Ашик-паши Заде, послао је поклисара с поруком: „Царе, господине, прими моју кћер за своју царију, као што је и твој дед Бајазит узео био од нас девојку." Према Нешрију, султан је пристао на женидбу с Маром, тек по наговору паша̂.[42] У сваком случају, обећање женског детета тешко је падало родитељима. Слаба утеха је било то што није одмах отишла у харемске затворске одаје. Била је још веома млада; имала је свега петнаестак лета. Чекало се да прође још која година. За то време, отац је потајно гајио наду да је неће ни дати. Почела је драма владарске породице, као и драма њихове државе и њиховог народа.

Захваљујући скупо плаћеној заштити Порте, Ђурађ је могао да настави борбу против босанског краља Твртка II. То је 1432. године био прави рат. Вођен је у пограничној области, у североисточној Босни. Већ у априлу краљ је био у Главичици, између Зворника и Бијељине.[43] С обзиром на то да је поново затворио путеве за Србију, Дубровчани су се у мају жалили, истичући да то више погађа њих него деспота.[44] Ратовало се и током лета. Дубровачки Сенат наложио је почетком августа својим амбасадорима да прате краља, „који је на путу за Усору, до брда Кладањ".[45] Даље нису смели ићи. У новембру је писао да су краљ и деспот „на граници својих области, чине један другом штету, узнемиравају се и пакосте".[46] Пожљиво пратећи сукоб, обавештавао је кра-

---

[40] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 50. У књизи М. Лукаревића помињу се 1433, 1436. и 1438. следећа места у Топлици као турска: Слишане, Каменица, Ивање, Тупак, Добросељане, Тољеновци и Козлен. М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 43, 72, 77. Из турског пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице, извршеног између 1444. и 1446, види се да су ти крајеви већ раније једном пописивани. Бар за Топлицу и Дубочицу, то значи да су и раније били у турском поседу, можда од времена када су као Марин мираз предати султану. О. Зиројевић, И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446)", *Врањански гласник*, 4 (1968), 377—416.

[41] Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 133.

[42] Ducas, 257; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 144; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 133.

[43] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 36—37, 74.

[44] *Notes et extraits*, II, 307.

[45] *Исто*, 308, нап. 4.

[46] *Dipl. Rag.*, 378.

ља Жигмунда, који је, међутим, заокупљен другим бригама, био далеко у Европи. Ратне операције пренете су и у 1433. годину. Крајем априла те године, Сенат је предвиђао да ће деспот Ђурађ ићи или се већ налази на територији краља, а истовремено је налагао својим посланицима да га на томе путу не прате.[47] Баш тада је Твртко II био код Зворника, који је још био у његовим рукама.[48] Очито, све дотле ниједна страна није постигла одлучујући успех. Али, ускоро је наступио расплет.

Пресудну улогу у дуготрајном сукобу на Дрини одиграо је султан. Превагу је однела она страна на којој је био он. Још за време Конавоског рата показало се да су Ђурђеве везе на Порти прилично јаке. У међувремену се и ородио са Муратом II. Зато није чудо што је покренуо те везе, које су, додуше, деловале само уз помоћ новца. Онда се Твртко II, готово по аутоматизму, везао за краља Жигмунда. Тиме је већ било јасно ко ће победити. Већ у пролеће 1433. Твртко II је молио Дубровчане да, с његовим посланством, угарском краљу пође и један њихов властелин. Иако му је деспот био одани пријатељ, званични Дубровник је удовољио тој молби, само је тражио да се мисија држи у највећој тајности. Уз пут је саветовао Твртку II да као поклон Жигмунду, који је имао велике трошкове, шаље само дукате. Ако их нема, може послати сребро у Дубровник, па ће бити замењено у злато.[49]

За то време су деспот Ђурађ и његов пријатељ војвода Сандаљ Хранић, за добре паре, на Порти „купили земљу краља Твртка“. Применили су меру коју је, нешто раније, хтео да примени сам босански краљ на војводу Радосава. Тако је деспот, како су Дубровчани изричито писали 1451. године, постао господар Зворника и Усоре.[50] Посео је још Теочак, а вероватно и бившу област уништене породице Златоносовић. Од тога времена почео се називати „господарем целе Усоре“.[51] Цео новостечени крај остао је у саставу Деспотовине све до пред њен коначан пад под турску власт.

Прилике по босанског краља постале су веома тешке. Да буду још теже, претходне, 1432. године, отишао је султану Радивоје, син краља Остоје, тврдећи да Босна припада њему. Њу је нудио „у покорност“ цару Мурату II, тражећи истовремено по-

[47] *Cons. Rog.*, V, 152'.

[48] *Cons. Minus*, VII, 144'—145.

[49] *Cons. Minus*, VII, 144'—145.

[50] „E cossi fexe altre volte esso Signor Despot e vaivoda Sandal, quando comprano el paese del re Tuertcho e per dicta cason el Signor Despot se fexe signor de Suonich et de Ussora", *Lett. di Lev.*, XIV, 92.

[51] L. Thallóczy—A. Áldásy, 171.

моћ против Твртка II.[52] Подржавали су га деспот и војвода Сандаљ. Успео је да добије помоћ и, с турском војском, коју је предводио скопски крајишник Исак, стигао је лета 1433. у Босну.[53] Твртко II је пружио отпор, али је потискиван, а његова област била је све мања. У најтежој ситуацији, напустио га је вероломни војвода Радосав Павловић и пришао деспоту. На крају, није му преостало ништа друго него да оде у Угарску. Тако је почело његово двогодишње лутање од немила до недрага, од Будима до Беча и Пожуна. На његовом примеру јасно се показало да је ослањање само на краља Жигмунда било ризично.

У дуготрајном сукобу с босанским краљем, деспот је изашао као победник. Многи су разлози узрок томе. Пре свега, његова држава била је привредно и војнички јача; још је држао Сребреницу, најбогатији босански рударски град. Владао је целом својом државом, док је Твртко II стварно господарио само једним делом своје краљевине. Најмоћније босанске војводе водиле су самосталну политику, а везивање Сандаља Хранића за деспота био је један од најзначајнијих чинилаца у рушењу краља. Истовремено, политички систем Деспотовине није допуштао везивање њених достојанственика за стране владаре. На крају, деспот је био много богатији од краља, па је успео да купи подршку турског цара. Одувек је свако желео да се веже за најмоћнијег човека. Да ли је то, међутим, било и најмудрије, показаће каснији догађаји.

Док је деспот Ђурађ водио офанзивну политику према Босни, према Млетачкој републици био је попустљив. Додуше, краљ Твртко II био је једно, а Венеција друго. Од ње је, додуше, тражио да му врати узета места у Зети, али је слабо шта постизао. Иако је поштовао склопљене уговоре и био попустљив, спорови су сваког дана избијали на видело. Већ у јануару 1431. године његови посланици тражили су у Млецима да му се исплати провизија од Скадра, за четири протекле године, да му се врате поседи узети 1428. и да се слободно продаје со коју је добијао у Грбаљском пољу. Сенатори су пажљиво саслушали српске посланике, а онда су почели са свакојаким изговорима. Пристајали су да се исплаћује провизија, али тек од 1431; за претходне четири године задржавали су новац, на име наводних трошкова за одбрану деспотових поседа. Нису били вољни да му издају заузета места, све док он не испуни све обавезе предузете заједничким уговором. Што се тиче соли, тражили су да се она продаје само на од давнина утврђеним местима, и да се зато сва предаје

[52] Б. де ла Брокијер, 117.

[53] Ć. Truhelka, *Konavoski rat*, 208.

у Котор, по цени коју су сами одредили. Према томе, одбијали су деспотове захтеве.[54]

Али, ни оно на шта су званичне власти у Венецији пристајале, није спроведено у живот. Млетачки кнез Скадра одбијао је још упорније исплату заостале провизије, тврдећи да је потрошено више новца за одбрану деспотових места него што она износи. Да би поткрепио своје тврдње, подносио је писма самог Ђурђа, који му је признавао трошкове и захваљивао на услугама. Нарочито је продаја соли доводила до оштрог сукоба. Деспот није желео да је, по цени од шест гроша за врећу, предаје у Котор, већ је отворио свој трг соли у Будви. Ту је она слободно продавана, уз сталне протесте Млечана, који нису могли да сољу довољно снабдеју Которски трг, на коме су је куповали бројни трговци из залеђа. Једино су Ђурашевићи пристајали да доносе со у Котор, где је продају, додуше, надгледао њихов цариник. Уз то, деспотове власти спречавале су караване да иду по со у Котор и Скадар; зато су Которани нападали будванске бродове натоварене сољу. Понекад су их гонили до самог Дубровника, али ни Будвани нису остајали дужни. На тражење војводе Алтомана, који је столовао у Бару, да се накнаде причињене штете, представници Котора изјављивали су да ће то учинити тек када званична Венеција дозволи продају соли у Будви. Како она то није учинила, сукоби су настављани.[55]

Млечани су одбијали да врате деспоту Луштицу, Богдашиће и део Паштровића. Сами Паштровићи поделили су се на српске и млетачке присталице. На челу првих био је Радич Црнац, кога је млетачки кнез 1431. године држао окованог у Котору. Ипак га је пустио, желећи да дође до мира, али трајне слоге у Паштровићима није било. Свака страна је на терену помагала своје присталице. Презвитер Трифон, ректор цркве Св. Марка у Котору, лишен прихода од терена који је био на острву Св. Михаила, које је, по уговору, припало српском владару, добио је, октобра 1430, од власти у Венецији друго земљиште „од терена побуњеника", тј. деспотових присталица.[56] Ђурађ је, опет, протерао са поседа неког Јонка Трона, верног млетачког присталицу. Сенат му је, јуна 1432, доделио „стипендију" од десет дуката месечно, на благајни једног од далматинских градова.[57] Иако су обе стране настојале да одрже мир, латентан сукоб је непрестано тињао.

[54] *ASV. Sen. Misti,* LVIII, 24v (нова пагинација 28v).

[55] *Ист. Ц. Горе,* II/2, 165—166 (И. Божић).

[56] *ASV. Sen. Misti,* LVIII, 12 (нова пагинација 16).

[57] „Joncho Tron". *ASV. Sen Misti,* LVIII, 128v (нова пагинација 132v).

Користећи затегнутост, Ђурашевићи су вршили притисак на млетачке поданике. Одбили су да поруше Ђурђевац, из кога је Стефаница надгледао Грбаљ. Заузео је једно утврђење у Паштровићима, а његови људи отимали су стоку млетачким поданицима. Ђурашевићи су држали и неке которске поседе, а заједно с Његушима спуштали су се у Которски дистрикт и чинили штете. Нарочито су сељаци у Грбљу били у сукобу с которском властелом, која је хтела да им по својој вољи одређује камате и да их пресељава с места на место. Они су се, међутим, сматрали слободним држаоцима баштине и желели су да плаћају само уобичајене дажбине. Зато су се представници Грбља у јуну 1432. године жалили властима у Венецији. Осетљиве на класне сукобе, оне су саветовале которској властели да буде помирљива и тако вешта да привуче околни живаљ на своју страну. Самом которском кнезу саветовано је, у октобру исте године, да не забрањује унапред најављене скупове сељака; чак је било препоручљиво да им присуствују представници властеле. Тактично и хладно резоновање у метрополи није, међутим, смирило страсти на терену. Которски господари остали су при својим захтевима; онда су сељаци одбили да испуњавају обавезе и у пролеће 1433. године дошло је до праве побуне. Пошто није успео ни мирењем ни претњама, которски кнез је похапсио четворицу преговарача, иако им је претходно загарантовао безбедност. Видећи да се ситуација компликује, званична Венеција је тражила да се похапшени пусте, али да се, уз помоћ верних Паштровића, похватају праве вође побуне. Кнез, међутим, никако није успевао да смири Грбљане и Млечани су решили да спор решавају са самим српским деспотом.[58]

Венеција је већ била у рату с Миланом и Ђеновом и зато је пазила да на својим балканским поседима одржи мир и сачува добро замишљени политички систем. И самог деспота Ђурђа, заузетог много већим бригама, замарале су ситне зетске чарке. Зато је желео такође мир с Републиком. Када је затражио од њеног кнеза — капетана Скадра да му исплати 2.000 дуката провизије, из Млетака је, у јесен 1432. године, стигао налог да му се преда новац и да се убудуће редовно исплаћује.[59] Сенатори су у лето следеће године смиривали ситне сукобе између поданика свога Улциња и деспотовог Бара.[60] Истовремено су наредили вицепровизору Љеша да не прима под своју власт ни деспотове људе ни поседе, а укорили су кнеза — капетана Скадра што лоше поступа с деспотовим поданицима. Наредили су му да их ничим не изазива и поновили да деспоту редовно исплаћује го-

[58] *Ист. Ц. Горе,* II/2, 166—168 (И. Божић).

[59] *ASV. Sen Misti,* LVIII, 153v (нова пагинација 157v).

[60] *ASV. Sen. Misti,* LVIII, 224v—225v (нова пагинација 228v—229v).

дишњу провизију.[61] Спорова је, ипак, било напретек. Зато се морало сести за преговарачки сто. Договорено је да се две делегације састану у Котору. У новембру 1433. године стигли су на разговоре српски представници: Никола Витомировић, војвода Алтоман и Никола де Архилупис, Ђурђев латински канцелар, који је и сам био из Зете. Млетачку делегацију предводио је которски кнез Антонио де Ка Пезаро. Брзо је пристао да се српском господару врати Светомихољска метохија и део Паштровића, који му по уговору припада. Споразумели су се и око двовласничких имања у Бару и Улцињу. Чак су се договорили и око умирења Грбља: тројица вођа побуне морали су у року од три дана да напусте млетачку територију, иначе су их чекала вешала. У року од петнаест дана морали су да оду с деспотових поседа, иначе им се претило вађењем очију. Тек после тога грбаљски сељаци заклели су се которском кнезу, јер се с њиме споразумео и деспот, кога су сматрали својим природним заштитником. Међутим, овим споразумом није постигнут трајан мир, остало је нерешено више спорних питања, а уопште није било слоге око продаје соли.[62] Та питања су остала за неки будући договор.

Занимљиво је да су млетачки противници тога времена рачунали на деспота Ђурђа. Посланик миланског војводе Бенедето деи Фолки, који је 1432. носио писма византијском цару Јовану VIII, његовој српској мајци Јелени Драгаш и ђеновљанским господарима по Егејском мору, имао је поруку и за српског деспота.[63] Она показује да се у далеком Милану водило рачуна о Србији и политици њеног владара. Милански војвода је поклањао пажњу све драматичнијим збивањима на Истоку. Држао је на разним местима обавештајце, који су му слали вести о све моћнијим Турцима, а његов посланик Бенедето деи Фолки био је добро упућен у источне прилике, јер је још 1429. учествовао у преговорима с цариградским царем око црквене уније. Колико ли су тек у то време очи деспота Ђурђа биле упрте на Исток? Иако је испуњавао вазалне обавезе, Б. де ла Брокијер наводи 1433. године да се „ипак страхује да му не би одузели целу државу".[64] Ниш, Сталаћ, Бела Паланка и Пирот, сви у рушевинама, већ су спадали у прву зону, тј. били су под непосредном влашћу султана. Деспотовина је спадала у тзв. другу зону, коју је чинио појас вазалних држава. Остале области, тзв. треће зоне,

[61] *ASV. Sen. Misti*, LVIII, 227v (нова пагинација 231v); LIX, 2v (нова пагинација 4v).

[62] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 158 (И. Божић); Сл. Мијушковић, „Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. године", *Историјски записи*, год. XII, књ. XVI/3—4, Титоград 1959, 165.

[63] И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 296, нап. 108.

[64] Б. де ла Брокијер, 131.

биле су отворене за муслимански свети рат.[65] Крајишки команданти надгледали су вазале и увек су били спремни за упад на територије „неверника". Ђурђа су надгледала три турска крајишника: Мезид-бег, који „чува границу од Влашке до Црног мора", Синан-бег, са седиштем у Крушевцу, који надгледа од Влашке „до границе Босне" и Исак-бег, намесник у Скопљу, који пази од Босне до „Есклавоније", држећи нарочито под контролом Област Бранковића и путеве који су водили у Босну. Синан-бег, потурчени Грк, мудар, храбар и строг човек, из бивше престонице кнеза Лазара, строго је контролисао прелаз преко Мораве, тј. сваки улазак у Ђурђеву државу. Никоме није допуштао да пређе Мораву, сем ономе кога је познавао, или ко је имао писмо султана или румелијског беглербега. На саставу Јужне и Западне Мораве држао је осамдесет до сто шајки, за пребацивање своје војске и коња. Бродовље није могао видети ниједан хришћанин, а чувало их је три стотине људи, који су се смењивали свака два месеца. Синан-бег је био заповедник и турских лађа на Дунаву код Голупца.[66] Србија је, дакле, с југа и истока била стегнута непробојним турским обручом.

У таквој ситуацији, султан је држао у „великој подчињености" „деспота Расије и све његове поданике". Они су за савременика били „послушни поданици и вазали Турчина". Када су саветници наговарали Мурата II да заузме Србију, он је одговорио „да овако добија више коњаника него да је земља у његовој руци, јер би је морао дати неком свом робу и одна не би имао ништа".[67] Свестан тих чињеница, деспот Ђурађ није жалио ни новца ни труда да ничим не поремети односе с њим. Како су то осећали Дубровчани, у томе је и успевао. У лето 1433. године истицали су да на Порти може постићи што год жели, па чак и слободан извоз сребра из своје државе, што је њих нарочито занимало.[68] Мада су у томе мало претеривали, посебно их је пекло што су султанови људи контролисали пролазе којима се улазило у Деспотовину и излазило из ње. У јуну 1433. отворено су се жалили да „Турци који држе пролазе на границама крајева поменутог господина Деспота" ометају промет.[69] Два месеца раније, поносници су пристали да пренесу из Дубровника у Вишеград неку робу на свој ризик, сем у случају напада турске

[65] Х. Иналџик, *Османско царство*, 148.

[66] Б. де ла Брокијер, 127, 129.

[67] *Исто*, 131, 133, 135.

[68] „Lui [Ђурађ] obtegnira dal ditto Imperator Omorat non solamente questa apresso esso Imperator minima facenda ma ogni altra mazon", *Lett. di Lev.*, XI, 156'—158'.

[69] „li Turchi i quali tieneno certi passi confinano con le contrade del ditto signor Despothi", *Lett. di Lev.*, XI, 149.

војске.[70] Све те жалбе потурали су деспоту Ђурђу, као да је он могао да их реши. Турцима се нису обраћали, од њих су зазирали и бежали. Сам деспот чинио је што је могао. У јесен 1433. измирио се с војводом Радосавом Павловићем, примио га је „у милост" како се тада говорило. Дубровчани су се за то залагали, јер су увиђали да је боље да на граници имају, додуше неверног, али слабог војводу него јаке Турке. Што се њих тиче, деспот им није испословао слободан извоз сребра, иако су га мољакали више пута. То је било супротно његовом уговору са султаном, и ту се није могло ништа учинити. Добро је знао докле се може ићи с Турцима — и ту се заустављао.

Дубровчани су, у међувремену, радили и на другој страни, на Западу. Успели су крајем 1433. године да од Сабора у Базелу, који се састао да реформише римокатоличку цркву „у глави и удовима" добију повластицу о слободној трговини с неверницима на Истоку.[71] Разумљиво, и деспот Ђурађ остао је у сталној вези са западним владарима. Пре свега, остао је вазал краља Жигмунда. Само, савременици су добро разликовали да је био „послушнији Турчину него цару", тј. Жигмунду.[72] Сам тај цар је већ скоро три године био ван Угарске. После дугог путовања, најзад му се остварио животни сан: уз велику помпу, 31. маја 1433. године папа Евгеније IV крунисао га је у Риму круном римско-немачког цара. Као једини хришћански цар на Западу, наставио је владавину заокупљен трима великим проблемима: 1. окончавањем „Великог расцепа" у римокатоличкој цркви, 2. борбом против хусита и 3. ратом против Турака. Посветивши се решавању прва два питања, после крунисања, отишао је у Базел, где су синодисти већ истицали да је ауторитет Сабора изнад ауторитета папе. Са ученим теолозима и световњацима остао је око годину дана.

За Србе је Жигмундова турска политика била најважнија. Иако је боравио далеко на Западу, морао је средити односе с Једреном, јер је 1432. године истекло примирје са султаном. Мисија миланског посланика Бенедикта деи Фолки на Порти била је неуспешна. Када је од Мурата II затражио да препусти Жигмунду „Краљевину Угарску, Влашку и Бугарску до Софије и краљевину Босну и оно што држи у Арбанији, која зависи од Есклавоније", одговорено му је да ти захтеви „нису нимало разумни". Додано му је да Жигмунд треба да буде задовољан што је султан „често одлагао да чини велика освајања по Краљевини Угарској, што би свакако могао да је хтео". Мурату II „би било

[70] „excepto exercitu Turcorum", D. Kovačević, *Trgovina*, 164, нап. 48.
[71] *Акта и повеље*, I/1, 340—344.
[72] Б. де ла Брокијер, 133.

мучно да враћа оно што је на сабљи добио, јер у овај час ни он, ни његови људи немају ниједну земљу по којој би могли да освајају, сем земаља реченога императора, који се никад није нашао пред њим, а ни пред његовим претходницима, а да није био увек побеђиван и да није бежао".[73] Обе стране су биле вољне да се нагоде. Пошто је био ред на Порти, она је упутила посланство, у далеки Базел, састављено од пет угледних чланова. Цар Жигмунд их је примио у јесен 1433. у базелској катедрали, окружен великим сјајем и луксузом. Предали су му на поклон дванаест златних пехара, напуњених златницима, као и златом и сребром ткане хаљине, украшене драгим камењем. Узвративши, такође, даровима, цар је поручио да жели настављање мира са султаном.[74]

И у то време послове у Угарској водио је државни савет. Јужне области чували су погранични команданти, који су били непосредни суседи Турака. Као што је поменуто, султан је држао Голубац и „стотину лађа да би прешао у Угарску кад му се буде свидело, јер му се нико не може одупрети".[75] Зато је у угарским пограничним крајевима владао велики страх. „Угри се толико плаше и боје Турака да, кад би Турчин дошао под град [Београд — М. С.], они се не би усудили да чувају речено место од њега и од његове силе."[76] У тако напетој ситуацији, деспот Ђурађ је пратио сваки угарски потез. Пре свега, имао је поседе северно од Саве и Дунава, а на њима је долазило до свакојаких перипетија. Преко Николе Горјанског жалио се 1431. да су му опљачкани поданици у Дебрецину, а, захваљујући судским споровима, тих година Срби се помињу у Тамишкој и Бодрошкој жупанији.[77] Поред Ђурђа, поседе у Угарској имали су и његови достојанственици. Поменуто је да је челник Радич држао Купиник у Срему, а 1429. српски војвода Владислав имао је посед »Seel« код Ковина. Десет година касније, држао га је српски војвода Михаило.[78] Наравно, тих година деспот је посебно пратио кретање краља Жигмунда по Европи. Стизала су му обавештења да ће се вратити много раније него што је то учинио. Тако су га у лето 1433. уверавали дубровачки поклисари да ће ускоро стићи.[79] За то време, имао је разних невоља с краљевим командантима на Дунаву. Као што је поменуто, Србе нису пуштали

[73] *Исто*, 121, 123.
[74] Фр. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 16.
[75] Б. де ла Брокијер, 133.
[76] *Исто*, 135.
[77] L. Thallóczy—A. Áldásy, 89; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 32—33, 36.
[78] Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 27, 32.
[79] *Lett. di Lev.*, XI, 158.

у Београд, под изговором да су турски поданици.[80] Али, и сам капетан Београда Франко Таловац жалио се у лето 1433. године да не сме да уђе у деспотову земљу. Да су њих двојица били у затегнутим односима осетили су врло добро Дубровчани. Упућујући баш у то време посланике у Смедерево, наложили су им да не свраћају код Франка Таловца, да не би изазвали какву сумњу или нерасположење деспота.[81]

Иако је на дунавској граници владала затегнутост, она је ипак била мирна. Султан није стизао у те крајеве, јер је ратовао у Албанији. На лажну вест о његовој смрти, тамо је 1433. избио устанак, који је предводио Аријанит Спата. На глас о побуни, стигла је турска војска, али је била потучена. Устаници су нападали и Ђурђеве поседе, у северној Албанији, због његових веза с Портом. Ипак, његов војвода успео је да сачува Дриваст.[82] Зато је тих дана ужурбано куповао оружје у Дубровнику. Како је ситуација била озбиљна, у Србију је стигао султанов посланик, тражећи да деспот пошаље помоћни одред, под командом свога сина.[83] Отпор устаника био је жилав и они су успоставили везе с царем Жигмундом. Крајем 1434. године слали су му, преко Дубровника, вести о поразима турских војски. Дубровчани су му скретали пажњу да је писао Арбанасу Андрији Топији на латинском језику, а овај има једино српске канцеларе, који знају само српски језик. Зато му треба писати на српском, јер је преписка на латинском ризична, пошто може бити дата на тумачење другима; тако тајна може бити откривена.[84] Наравно, било је то време када се није писало на арбанашком језику.[85]

Сам деспот Ђурађ још 1433. селио се с двором из места у место. Почетком те године Б. де ла Брокијер затекао га је у Некудиму, где је боравио зато што је тај крај с „врло лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима". Био је то „веома леп владар и крупан човек" од „око 58 до 60 година". Срео га је „у пољу", управо када је „пошао да лови са соколима на руци". С њиме су се у лову забављала и његова три сина, од којих је најстарији могао имати двадесет, средњи шеснаест и најмлађи четрнаест година. Проницљиви путник није пропустио да каже да су Гргур, Стефан и Лазар

[80] Б. де ла Брокијер, 133, 135.

[81] *Lett. di Lev.*, XI, 158'.

[82] *Notes et extraits*, II, 325, нап. 5; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 160 (И. Божић).

[83] Б. де ла Брокијер, 131.

[84] *Dipl. Rag.*, 387—388; Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија*, 87 (бр. 143).

[85] Молба коју је Иван Кастриот 1428. послао у Венецију била је написана на грчком језику. *ASV. Seg. Misti*, LVII, 29v—30v (нова пагинација 31v—32v).

„врло лепи". Када су приступили деспоту, бургундски изасланик га „поздрави у пољу, он му и руку пољуби, па га и ја пољубих у руку, јер је такав обичај", опис је етикете при сусрету. Разумљиво, уз српског владара била је пратња од „око педесет коњаника". Сутрадан су га бургундски путници посетили у некудимском двору, „да му учине подворење". Уз деспота је било „доста његових, који су веома лепи и стасити људи и носе дуге косе и браде, јер се сви држе грчке вере".[86] Није му видео кћери, али је знао да их има две. Ни оне ни Јерина нису биле на пријему у двору. Очигледно, присутни су били само мушкарци. Иначе, из целог приповедања излази да је деспотска породица проводила срећне дане. Сва је била на окупу, а за родитеље и децу то је највећа срећа.

Иначе, Б. де ла Брокијер је, преко Софије, стигао у „варош звана Пирот, подигнута на реци која се зове Нишава, а није утврђена, али на једном крају има градић". Пошто је пројахао поред Беле Паланке, која је била „сва разорена а зидови порушени", стигао је у „варош звана Ниш", коју је султан „отео и сву разорио". Онда је дојахао у Крушевац, који су Турци такође доста порушили. Сав разорен, зјапио је Сталаћ, „који је некад био врло јако и лепо утврђење на врху једне планине"... „И још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули, а другог нема ничег, јер је све порушено". У самом Сталаћу „нема никаквих утврђења, већ постоји само једно село и једна кућа коју је Синан-бег саградио и једна џамија на узбрдици".[87] Човек се не може отети утиску стравичног рушења које су Турци начинили по Србији до тога времена. Ни камен није остао на камену. То је у исто време сведочанство великог српског отпора, проливања крви, силних жртава и великих јунака, попут војводе Пријезде од Сталаћа. Србија, којом је владао деспот Ђурађ, била је осакаћена и унвељена, сужена и покорна турском цару. Излазећи из ње, Б. де ла Брокијер је записао: „ја се сетих оне велике потчињености у којој Турчин држи цара у Цариграду и све Грке, Македонце и Бугаре, па и деспота Рашке и све његове поданике, што је много жалосно за цело хришћанство".[88]

После боравка у Некудиму, деспот Ђурађ је прешао у Смедеревски град, у коме се изричито помиње 9. јула 1433.[89] Тих дана је био болестан од грознице.[90] Занимљив и редак податак

[86] Б. де ла Брокијер, 131.

[87] *Исто*, 127, 129.

[88] *Исто*, 135.

[89] *Lett. di Lev.*, XI, 156'.

[90] „el ditto Signor esser amalato dé febre", *Lett. di Lev* XI, 156'.

за једног средњовековног владара. Болест није морала бити безазлена, с обзиром на његове поодмакле године. Онда је прешао у Сребреницу на Руднику, можда да промени ваздух, а можда бежећи од врућина, јер је у њој волео да борави у време летњих жега. У њој се налазио већ 15. јула, заједно с дубровачким посланицима који су га пратили на путу.[91] Ту је 19. јула примио изасланике свога града Дебрецина, којима је усвојио молбу о смањењу плаћања годишњих дажбина.[92] На Руднику је остао најмање месец дана. По извештају дубровачких поклисара, у Сребреници је још био 14. августа.[93] Онда се вратио у Смедерево, у коме се помиње 10. септембра, стално у пратњи дубровачких представника, који га нису остављали на миру ни болесног. Стално су мољакали привилегије за трговце у Новом Брду и босанској Сребреници.[94]

Иако је било време мира, стално се страховало од Турака. Ратовало се у суседној Албанији, а народ је и помрачење сунца 17. јуна 1433. и земљотрес крајем 1434. тумачио на свакојаке начине.[95] Двадесетог марта те године умро је угледни митрополит призренски Венијамин.[96] Мука је била што није било слоге ни с Латинима. Управо Б. де ла Брокијер каже да Грци „не воле хришћане који припадају римској вери", чак да су „у то време јако мрзели хришћане", тј. римокатолике, па су изазвали „проклетство папе, који је против њих изрекао на једном васељенском сабору, на којем су оглашени за јеретике и проклео их да буду робови оних који су били робови".[97] Док су Турци освајали, расла је, дакле, мржња између источних и западних хришћана. И у Србији су се образовани људи клонили Латина. Учени Константин Филозоф, по налогу српског патријарха Никона, писао је биографију деспота Стефана, дубоко повучен на турску територију. Пошто помиње Жигмундово крунисање у Риму, писање је почео најкасније 1433. године. На повлачење у самоћу спремали су се и најистакнутији достојанственици деспота Ђурђа.

Још око 1430. године деспот Ђурађ дозволио је великом челнику Радичу да „от своих села от баштинских" поклони у Браничеву Горњу Пешчаницу, „са свим међама и правинама", атонском манастиру Св. Павла. Радич је затражио владарску потврду, али сама његова даровна повеља није сачувана. Ђурађ је издао одобрење после добијања деспотске титуле. На њему се потписао „милостју Божију господин Србљем деспот Гјург", а на висећем печату разабире се натпис: „В Христа Бога благоверни и христољубиви господин Србљем и Подунавију Гјург".[98] Очигледно, и даље се служио печатом на који није била унета деспотска титула. Документ је значајан због тога што са њиме почињу даровнице великог челника Радича светогорским манастирима.

Сачуване су Радичеве повеље о новим даровима светогорским манастирима. Као „раб и послушник господина ми деспота српскаго Гјурга и госпожде деспотице кира Ирине и синова господарства их", потписао је 28. марта 1432. године у Некудиму исправу којом је манастиру Ватопеду приложио село Бело Поље на Морави са свим дохоцима, које је од њега добијао, затим осам мâти винограда и сто златних дуката. Манастиру је оставио право да добијеним поседом управља преко неког од својих калуђера. Заузврат, игуман Теофан с братством дао му је аделфате и „ћелије у светом манастиру".[99] Аделфат је био манастирско издржавање за једну особу. Ако се добије више аделфата, могло се издржавати више особа.[100] Обично се оно остваривало уласком у манастир. Према томе, челник је обезбедио себи одговарајуће издржавање. „Милостју Божиеју благоверни и христољубиви господин Србљем и Зете деспот Гјург с благоверними синови господства ми" потврдио је својом повељом његов дар.[101]

Некако у исто време, велики војвода Радослав Михаљевић и брат му Михаило склопили су уговор с Ватопедом. Дали су му шест стотина перпера и тридесет ливара сребра, а добили шест аделфата и пирг Колеци, у коме су могли да проведу остатак живота. По смрти једног од њих, други је могао да наследи његов део. После смрти обојице, све је припадало посебно одређеним калуђерима, а прилагачима се држао уобичајени помен.[102] Дакле, угледни Ватопедски манастир остао је изузетно везан за Србе до краја средњега века. Сусед Хиландара, некадашње боравиште Стефана Немање и светога Саве, био је дарован од многих средњовековних владара. Ипак, у даровницама великог челника Радича и великог војводе Радослава Михаљевића било је нечега посебног. Они су давали поклоне, али су заузврат доби-

[91] Дубровачки посланици су 15. јула датовали писмо „apresso Rudnich in Sreberniza". *Lett. di Lev.*, XI, 156'.

[92] L. Thallóczy—A. Áldásy, 95—96.

[93] „in Sreberniza apresso Rudnich", *Lett. di Lev.*, XI, 159.

[94] *Lett. di Lev.*, XI, 165.

[95] *Записи и натписи*, I, 85, 86; IV, 26; *Родослови и летописи*, 229—230.

[96] *Записи и натписи*, VI, 97. У Хиландару је 1431. умро Репош, „дукс илирски". Св. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, 181.

[97] Б. де ла Брокијер, 93.

[98] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5; *Зак. спом.* 531—532; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 195—196.

[99] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 181—182.

[100] М. Живојиновић, *Аделфати*, 241—266.

[101] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 182—183.

[102] *Исто*, 184—185; уп. Вл. Ћоровић, *Света Гора*, 172.

јали аделфате, дакле манастирско издржавање. У ствари, куповали су их. Били су то уговори, у којима је важило правило: колико даш — толико добијеш. У тешким временима која су притисла Србију, њени најистакнутији представници видели су Свету Гору као место азила.

Посебна светогорска љубав великог челника Радича био је манастир Кастамонит, посвећен светом апостолу и првомученику архиђакону Стефану. На молбу игумана Неофита, који га је посетио, издао је 1430/1431. године повељу којом се прихватио да помогне обнову манастира. Само братство се својим „записанијем" обавезало да ће се повиновати вољи будућег ктитора, докле год манастир буде постојао. Обавезао се да му даје двадесет литара сребра годишње за куповину жита, којим ће се хранити калуђери. Они ће долазити сваке године о Ђурђевдану и преузимати дар. Добијаће га док је Радич жив; после његове смрти, уместо сребра, уживаће приходе од седам његових села, „што су уписана у господском хрисовуљу", као и пола делова, тј. рударских јама, „што имам у Руднику" и пола „кола", дакле топионице, „што сам саградио у моме селу у Каменици", док ће друга половина припадати манастиру Враћевшници.[103] Обезбедио је да кастамонитски брод може користити пристаниште Ватопеда — „да се растоварат ондези кораб и извлачит на сухо".[104] Прилози су, дакле, били издашни и разноврсни. Радич није жалио новца, али ни труда. После 1430. „обновио је и сазидао" манастир: постао је његов нови ктитор.

Пошто је обновио Кастамонит, „челник велики српски", како за себе каже, у договору са својим „духовним оцем", арил»ским митрополитом Марком, 22. маја 1433. године издао је исправу којом је прописао начин живота у манастиру, дао му је типик. Њиме је одређено да игумана бирају сабраћа, која ће вршити и избор неке врсте већа од шест монаха. Ови ће с игуманом водити све послове, „мале и големе"; без њих он не може завршавати никаква посла, сем духовна. Нико не може имати личног имања, „до игле и до конца", до „једног динара", без дозволе старијих; заједничко је „једеније и питие", сви се, дакле, морају придржавати општежића. Ако неко хоће да држи своје имање а да живи у манастиру, може у њему остати једино као гост. Манастир не сме отуђити Радичеве личне прилоге: сасуде, сребрне кадионице, свећњаке, одежде, оковане и друге књиге, као ни села „која сам приложио и царину и делове по саским местима" у Новом Брду и Руднику. Једино у случају

[103] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34; *Зак. спом.*, 548—549. У Каменици, код Крагујевца, близу старог гробља, постоји „Црквина". Народ верује да је ту била црква, коју је саградио Радич Поступовић. *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, *Централна Србија*, 195.

[104] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 181—182.

велике невоље то се може заложити, али се мора откупити када она прође. Поновио је ранију одлуку да, док буде „у мирском пребиванију", даје манастиру двадесет литара сребра годишње и још додатне две литре за манастирску болницу. Ако, пак, одлучи да као калуђер живи у манастиру или у шуми или на другом месту, обитељ је дужна да га „покоји са свим благовољенијем". У том случају, манастир неће добијати прилоге у сребру већ само приходе од села, с изузетком што ће болница примати две литре сребра од „селских доходака". Ако после Радичеве смрти у манастир дође „духовник мој" митрополит арилски Марко, „уместо мене да он буде строитељ у том манастиру докле год је жив". Ако дођу да као калуђери живе Радичеви братанци и сестрићи, манастир их је дужан „примити и покојити", као и другу „братију". Само ако се неко од њих покаже изузетно способним, може, општим споразумом, бити изабран за старешину, ако се, пак, не покаже таквим, „пребиваће" као и остали калуђери. Пошто се типик одлучно залаже за општежиће, строго је прописано заједничко обедовање игумана, сабраће и гостију, као и болесника у болници. Вино се може однети госту у ћелију, само у количини коју одреди игуман. Иначе, манастир је дужан да госте, било да су световњаци или монаси, прими, угости и отпрати с поштовањем. На крају, Радич је одредио да му се после смрти „поје божанска литургија у сваки четвртак с кољивом и преливом". Цело „писаније", како је изричито навео, саставио је заједно с арилским митрополитом Марком.[105]

Челник Радич је, дакле, постао нови ктитор Кастамонита. Његови прилози су, заиста, били вредни и бројни. Чак се потрудио да га снабде скупоценим црквеним утварима, сасудама, одеждама, а посебно је значајан податак о књигама. Биле су не само обичне већ и оковане, дакле скупе; био је поседник књига а, без сумње, и љубитељ. Типик је до крајњих граница строг, правичан, сав посвећен вишим идеалима. Средњи век је био доба правих вредности. Типиком је „духовном оцу" митрополиту Марку и сродницима обезбедио прибежиште на Светој Гори, али је још важније да је обезбедио и себи. Ниједном речју нигде није поменуо повлачења у своје две задужбине у Србији, цркву у Враћевшници и цркву на реци Грабовничици. Међутим, у типику је врло јасно навео могућност да уђе „калогером у свој манастир Кастамонитски". Дакле, он је већ 1433. године решио да се закалуђери. Зато његов кастамонитски устав није само правни акт већ узбудљиво сведочанство о једном човеку и једном времену. Света Гора је у средњем веку неодољиво привлачила Србе. И то оне најбоље.

[105] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34—36; *Зак. спом.* 549—553.

4. ВАРЉИВИ МИР

Пошто је у Србији владао мир, деспот Ђурађ је могао да се посвети мирнодопским пословима. Целог живота бринуо се о духовницима, који су стварали по црквама и манастирима широм његове државе. Они су преписивали и преводили књиге, упркос томе што је као Дамоклов мач над Србијом висила турска опасност. О њиховом раду сведоче бројни записи са разних духовних станишта. Дијак „Грубц" преписао је 1434. књигу, коју је назвао „божанствена", уз напомену да је завршио „у дане благочастиваго и христољубиваго господара Србљем деспота Гјурга".[1] Исте године јеромонах Јевстатије „извео" је Триод „из бугарске књиге на српски чин".[2] „Многогрешни" ђакон Арсеније је следеће године преписао књигу, уз напомену, у време деспота Ђурђа, његових синова Гргура и Стефана и српског патријарха Никона.[3] Али, ма колико да су били велики противници Турака, калуђери су датовали записе и царевањем султана. То је учинио преписивач Минеја 1435. године,[4] а параегзарх Скопске митрополије Акадије забележио је 1434. да пише у манастиру Св. Спаса у селу Витомирици код Скопља у доба царевања „безбожнаго цара Мурат-бега турскаго", а седме године после смрти „благочастнаго деспота Стевана".[5] Мада има наговештаја, из овога податка остаје нејасно да ли је Скопска митрополија још увек била у саставу Српске патријаршије.

Има доста рукописних књига на којима није забележено када су преписане. Палеографском анализом може се, међутим, утврдити да су настале отприлике у трећој или четвртој деценији XV века, дакле на почетку Ђурђеве владе. Нарочито их има у Пећкој патријаршији, Грачаници, Морачком манастиру.[6] У Св.

---

[1] *Записи и натписи*, I, 86 (бр. 264).
[2] *Исто*, I, 86 (бр. 263).
[3] *Исто*, I, 87 (бр. 266).
[4] *Исто*, IV, 27.
[5] *Исто*, I, 85 (бр. 261).
[6] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 5—135; исти, *Опис рукописа манастира Грачанице*, 17—84; исти, *Ћирилски рукописи Морачког манастира*, 553—565.

Тројици у Пљевљима постоје четворојеванђеља, минеји, житија, служабници, псалтири и друге литургичке књиге из XV века, од којих се неке датују у његову другу четвртину.[7] Отприлике из истог времена су триоди, Четворојеванђеље, Апостол и одломак скраћене Властареве Синтагме из манастира Никољца.[8] Томе добу припадају и такозвани Цетињски псалтир из Свеучилишне библиотеке у Загребу, затим Четворојеванђеље, Житија светих и Беседе светих отаца из Цетињског манастира. У манастиру Св. Николе на Врањини јеромонах Мина преписао је Четворојеванђеље 1436. године, или, како он каже, у време „благочастиваго и христољубиваго господина деспота Ђурђа".[9] Према сачуваним рукописним књигама, стиче се утисак да је преписивачка делатност била нарочито жива у црквеним средиштима Косова, Метохије и Зете.

Захваљујући изузетној бризи деспота Ђурђа, јака преписивачка средишта постала су на северу Смедерево и Браничево. Читајући текст Лествице, чувеног синајског игумана Јована, византијског писца VII века, деспот Ђурађ је утврдио да је постојало више различитих преписа који су доводили у сумњу веродостојност традиције основног текста. Изражавајући особиту наклоност према овом делу, одлучио је да изврши рестаурацију оригиналног текста превода. Како се види из записа на новом тексту, сакупљао је у Цариграду и на Светој Гори разне грчке и српске „изводе", а позвао је из Свете Горе учене монахе који знају грчки, да обаве овај посао. Радећи цео подухват у заједници с браничевским митрополитом Саватијем, 1434. настала је нова, тзв. Браничевска лествица као дело писара Давида. Настанак нове редакције Лествице у Србији имао је велики културноисторијски значај.[10]

Иницијатор целог посла био је деспот Ђурађ. Он је довео учене светогорске монахе, који су упоређивали текстове, одабрали најбоље и превели их. Због монашке скромности, која је иноцима наметала анонимност, остала су непозната њихова имена. Били су то стручни људи, који су добро знали грчки, дакле језик оригинала, али су се служили и изводима „српским", што говори да ова редакција није најстарији превод Лествице у српској литератури. Текст Браничевске лествице написан је полу-

---

[7] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 394—395 (Д. Богдановић).
[8] *Исто*, 394—396 (Д. Богдановић).
[9] *Записи и натписи*, III, 144.
[10] *Записи и натписи*, I, 86 (бр. 262); уп. Д. Богдановић, *Јован Лествичник*, 30—31; Св. Душанић, *Браничевски превод Лествице*, 62—83. Неки монах Саватије усинио је попа Богдана и поставио га за наследника своје баштине, која се састојала од једне цркве и куће. О томе је номик Степан саставио уговор 4. септембра 1434. године. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51.

уставним писмом, с великом пажњом. Писар Давид исписао је скоро седам стотина страница, са по 24 реда на свакој, с таквом марљивошћу, стрпљивошћу и љубављу да се прва и последња страна, по калиграфским особинама, нимало не разликују једна од друге. Писао је црним мастилом, справљаним од чађи, на хартији, која је била италијанског порекла. Иначе, Лествица је припадала библиотеци деспота Ђурђа, што показује хералдички знак, лав на њеним корицама. Касније је, без сумње, била у поседу његовог сина деспота Стефана, јер запис на последњем листу показује да је после прешла у власништво деспотице Ангелине, Стефанове жене и Ђурђеве снахе.[11]

Оригинални текст Лествице на грчком језику садржао је упутства монасима за живот, који, по овом делу, представља ход тешког и бескрајног пењања по лествици духовног усавршавања. Зато се и зове „Лествица" или „Рајска лествица", јер води праведника на Небеску гору. Значајно је да се у Србији у најтеже време, пред непосредни поход турске силе, осећала потреба за „критичким издањем" превода овога текста. То показује да се и у доба губитка државности чувао културни идентитет и континуитет. И у то време деспот Ђурађ се бринуо за унапређење српске књиге, настављајући добро познати рад деспота Стефана. Обојица су читали и имали у личној библиотеци Лествице. Стефанова се сачувала у манастиру Св. Павла на Светој Гори, а Ђурађ је, дакле, направио нову, Браничевску. Цео посао око њеног састављања показује да је продужавао духовну делатност својих претходника. Она је с правом уочена и истакнута за деспота Стефана. За деспота Ђурђа, пак, који је знао грчки и читао филозофско-богословску литературу, она је била само за онолико мања за колико је турска навала била већа. Рад на најстаријим српским летописима, зачет у време деспота Стефана, настављен је у доба деспота Ђурђа. Сматра се да је тзв. Браничевски летопис настао 1438—1439. године, а обичај летописања постао је код Срба добро познат у каснијим временима. У њима су описани догађаји у Србији, али и у околним земљама. Још од времена кнеза Лазара, печат културној делатности у Србији давали су „синаити", учени монаси — исихасти. Пристигли из Византије и Бугарске, развили су велики преписивачки и преводилачки рад, баш на дворовима српских деспота. Под њиховим утицајем извршена је нека врста трансформације српског православља: оно је постало ближе византијској ортодоксији, а имало је мање западњачких елемената него у доба Немањића.[12]

[11] Св. Душанић, *Браничевски превод Лествице,* 70—75.

[12] Д. Богдановић, *Јован Лествичник,* 195—196; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци,* 330.

Али, у практичној политици деспот Ђурађ је морао не само да одржава везе са Западом него и да се везује за њега. Зато је једну кћер дао Латинима, прослављајући свадбу баш у време састављања Браничевске лествице. Била је то прва свадба у његовом дому, али је и она била подређена борби за опстанак. Својим двема кћерима морао је да направи чисто политичке бракове, да би се везао за два тадашња политичка блока. Млађу Кантакузину, којој је Јерина наденула име по своме девојачком презимену, удао је за грофа Улриха II Цељског. Зет је био Немац. Потицао је из једне од најпознатијих и најбогатијих породица, чија се историја може пратити од прве половине XII века. Имала је грофовску титулу, и у почетку се држала Хабсбурговаца. Име је добила по своме граду Цељу, а држала је и друге поседе по словеначким земљама. Већ крајем XIV века била је у сродничким везама с краљевским кућама. Херман II Цељски везао се за краља Жигмунда, који се, у другом браку, оженио његовом кћерком Варваром. Дао му је бројне поседе у Славонији и Међумурју, град Вараждин, као и положај бана у Хрватској, Далмацији и Славонији. Дозволио је породици да кује новац, убире царине и приходе од рудника. Због тих права и великог ширења, дошли су у сукоб с Хабсбурговцима, својим ранијим господарима. Уз све то, Цељски су после смрти Твртка II предузели кораке да наследе Босанску краљевину. Уопште, показивали су жељу за ширењем према југоистоку, на коме је била и Србија.[13]

Чудна је то била породица. Већ поменути Херман II Цељски, деда Ђурђевог зета, 1425. године извео је на суд и дао уморити као вештицу своју снаху Веронику, жену сина Фридриха II. Тај исти Фридрих II, три године раније, уморио је своју прву жену Јелисавету Франкопан да би се оженио Вероником, такође Хрватицом. Улрих II, рођен 1406, био је његов син из првог брака, дакле син уморене Јелисавете. По оцени савременика, био је „човек висок стасом, јаких прса и костију, сув и витак, добро неговане косе, великих, крвавих и набреклих очију, храпавог гласа". По карактеру, био је „смео и оштроуман, али хировит и непоуздан, неуморно радан, незаситив при уживању, неверан и безверан, неискрен и варалица, похлепан, расипан, брз при говору и при делу... бездушан политичар".[14] „Туђе је отимао, своје расипао", а највише је личио на деду Хермана II. Жељан авантура, 1430. ишао је на поклоничко путовање у дале-

[13] Литература о грофовима Цељским: М. Кос, Историја Словенаца, 324—332. О последњим Цељским: N. Klaić, *Zadnji knezi celjski,* 25—113; М. Кос, *Историја Словенаца,* 329—330; П. Пузовић, *Јанко Хуњади и Цељски грофови,* 95—96.

[14] М. Кос, *Историја Словенаца,* 329—330.

ки Св. Јаков де Кампостела, у Галицији, на северозападном крају Пиринејског полуострва. Пут, више инспирисан витешким него религиозним мотивима, трајао је око четири месеца, а пратило га је шездесет коњаника и више богато опремљених племића, укупно око сто људи. Успут се срео с краљевима Алфонсом V Арагонским и Јованом II Кастиљским.[15] Посебна његова слабост, као и свих Цељских, биле су жене. Док су многи у средњем веку на својим печатима имали представе светаца, на његовом печату, у крупном плану, била је гола жена.[16] Био је „неуморан љубећи жене", пише смерни Енеја Силвије Пиколомини, који отворено прича о његовим конкубинама и развратном животу.[17] Таквом човеку дата је Кантакузина Бранковић.

По речима истог Енеје Силвија, Кантакузина је била лепа и поштена.[18] Већина западних извора, Цељска хроника, М. Орбин, Ј. Лукаревић, као и Т. Спандуђин, називају је Катарином.[19] Срби су њеног мужа Улриха II звали Олрих. У време свадбе, били су живи и његов отац Фридрих II и деда Херман II. Деда је умро 1435, и од тада су породичне послове водили син и унук. Свадбени уговор направљен је пре марта 1433, када га је поменуо Б. де ла Брокијер, као опште познату ствар.[20] Дубровчани су у јуну 1433. године честитали Ђурђу веридбу кћери за грофа Улриха II, који је, одмах су додали, сродник супруге краља Жигмунда.[21] Како су они водили рачуна да с честиткама много не касне, обећање невесте није могло бити много раније. Можда

[15] I. Voje, „Romanje Ulrika II Celjskega v Kampostelo k sv. Jakobu", *Zgodovinski časopis*, XXVIII/3 (1984), 225—230.

[16] F. Gestrin, *Gospodarske povezave*, 12.

[17] „Inde matrimonii ius parvi ducens Ulricus, alienis se passim mulieribus miscuit, multarumque saeminaruim pudicitiam violavit. Denique apud Viennam captus amore quamvis nuptae tamen prostitutia mulieris, virum eius in clientelam assumpsit: utque liberius adulterio dare operam posset, castri non ultra quinquaginta stadiis a Vienna remoti, quod villam forensem appellant, curam sibi commisit, uxorem eius acturus, dum ille res suas ageret". Aeneae Sylvii episcopi senensis, postea Pii papae II, *Historia rerum Friderici*, III, 104.

[18] *Исто*, 104.

[19] Изнета је претпоставка да је названа Катарином после удаје за Улриха II. Уп. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 185—186.

[20] Б. де ла Брокијер, 131. М. Орбин, 84, прича да је Ђурађ, после сређивања односа с Турцима, „удао своју кћер Катарину за Улриха II, Цељског грофа".

[21] „in aver promessa per molie un altra sua figlia al nevo del Conte di Cili, el qual e nepote de la Serenissima consorte del Serenissimo e gloriosissimo Imperator de Romani signor nostro e re de Hungaria", *Lett. di Lev.*, XI, 148'. „Giorgio Despot di Servia aveva maritata... Catterina ad Ulrico Conte di Cilia, parente del Re d'Ungheria". G. di G. Luccari, 157; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 262.

у време када је и Мара обећана Мурату II. У сваком случају, деспот се овим браком ородио с угарским краљем, чија је жена Варвара, додуше лепа али лакомислена, била младожењина тетка. Зато дубровачки хроничар Ј. Лукаревић каже да се он „утврдио" овим сродством.[22] Заиста, трезвено гледано, повезао се с две главне личности од којих је зависила судбина Србије: са султаном и с угарским краљем, који је, у исто време, био и римско-немачки цар. Поред вазалних, с њима је успоставио и крвне везе, које су увек имале посебну снагу.

Свадба је прослављена 20. априла 1434. године. „Удаде деспот Ђурађ кћер своју Кантакузину за Орлиха", забележио је српски летописац.[23] Била је то прва свадба у Ђурђевој и Јерининој кући, уједно прво одвајање детета, које је имало тек петнаестак година. За то време њен муж, прошао сито и решето, имао је скоро тридесет лета. Невеста је отишла међу непознати латински свет, али, као што је био обичај у то време, повела је своју пратњу. Поред дворанки, њу су чинили православни духовници. Остала је и даље у православној вери, о чему је оставио сведочанства истакнути римокатолички прелат Енеја Силвије Пиколомини.[24] Писац Цељске хронике дословце каже: „Није била наше већ грчке вере. Живела је у својој вери и имала је попа и капелана своје вере и ретко је била у цркви на нашој миси".[25]

Живот Кантакузине с Улрихом II није био срећан. Имали су троје деце, али ни с њима није имала среће. Најстарији син, прво унуче старог деспота, добило је по њему име, Ђурађ. Рођено између 1435. и 1438, умрло је као дете. Друго је дошло на свет 1439, а названо је по немачком прадеди Херман. Дечак је, међутим, умро 1451, у дванаестој години. Остала је једино кћерка Јелисавета, којој су, слично мајци, моћне породице предодредиле политички брак. Девојчица га, међутим, није доживела.[26] Тужна мајка Кантакузина дочекала је да сахрани све троје своје деце. Када су је моћници удавали, рачунали су и на њену децу. Наиме, уговором у Тати било је предвиђено да Србија припадне угарској круни, ако изумру Ђурђеви мушки наследници.

[22] „alfine di fortificarsi con questi parentadi", G. Luccari, 157.

[23] *Родослови и летописи*, 230.

[24] „graeca perfida maculatam", Aeneae Sylvii episcopi senensis, postea Pii papae II, *Historia rerum Friderici*, 104.

[25] *Kronika grofov Celjskih*, 31; уп. П. Пузовић, *Јанко Хуњади и Цељски грофови*, 97. С обзиром да се архиђакон вараждински Сигисмунд помиње као „капелан госпође грофице", Н. Клаић је закључила да Катарина није остала у православној вери. N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 155; иста, *Zadnji knezi celjski*, 19.

[26] *Kronika grafov celjskih*, 31; уп. Ј. Рећеп „Катарина Кантакузина", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 9 (1966), 157—159.

Зато се рачунало да њена чељад, дакле по женској линији, сачувају српску круну. Добро направљен план, није, међутим, водио рачуна о судбини људи. А она се поиграла с тим планом, и прва његова жртва била је сама Кантакузина. Водећи рачуна о државним интересима, њен отац је њу послао на пут пун јада и горчине. И сам јадан, морао је то да чини; за опстанак свој и свога народа полагао је на олтар отаџбине своју децу.

Пошто се ородио с краљем Жигмундом, деспот Ђурађ је желео да се сретне с њим. Поготово, што се нису видели дуго времена. Краљ се, наиме, после четири године одсуства, крајем 1434. вратио у Угарску. После Базела, боравио је у Немачкој, а у међувремену је, посредством папе, склопио мир са Венецијом. Како се његово одсуство и те како осећало на јужним границама, у Босни и Влашкој дотадашњи угарски замењен је турским утицајем. Пошто се вратио с титулом римско-немачког цара, по положају је био заштитник римокатоличке вере и бранилац целог западног хришћанства. Борба против Турака морала је бити његова прва брига. И он је њој заиста посветио дужну пажњу. Док је још боравио у Италији, сачинио је нацрт плана одбране, који је 1433. послао жупанијама. Посебну пажњу посветио је прикупљању војске, која се делила на краљевску, бандерије великаша и жупанијску. Један њен део требало је да штити северне границе од хусита, а други јужне од Турака. Јужни гранични појас узиман је доста широко, и у њега су укључене балканске вазалне државе, Босна, Србија, Влашка и Молдавија. Цео тај крај, од Далмације и Хрватске до Влашке и Молдавије, подељен је на пет одбрамбених округа, у којима је требало прикупити преко шездесет хиљада коњаника. При томе је средишње место у одбрани, на северним границама Србије и у Усори, додељено српском деспоту, који је био дужан да опреми осам хиљада коњаника. То је била већа обавеза него било кога другог угарског великаша; био је чак дужан да спреми више бандерија него сам угарски краљ.[27]

Зато је било потребно да се деспот што пре сретне с краљем. За март 1435. године заказан је у Пожуну (Братислава) државни сабор, на коме је баш требало да се одлучи о краљевом нацрту одбране, пре свега о прикупљању војске. Ту је било место деспоту, и као краљевом вазалу, који је по рангу био виши од свих угарских барона, и као главном носиоцу одбране јужне границе. Из тих разлога, у фебруару 1435. отпутовао је у Угарску.[28] Стигао је на сабор у Пожун, који је 12. марта прихватио краљев предлог о прикупљању војске. Код краља се нашао и деспотов љути противник, босански краљ Твртко II. Била је то прилика да се измире. Користећи тај састанак, дубровачки Сенат писао је Жигмунду да обојици препоручи њихове трговце.[29] Поред, дакле, општих хришћанских, постојали су и посебни интереси, о којима је свака страна водила првенствено бригу.

Деспот Ђурађ задржао се у Угарској неколико месеци. Имао је и чисто својих послова. Обишао је своје поседе, на којима се уверио у многе штете које су наносили краљеви људи. Била је то прилика да, на молбе становника својих градова, пренесе жалбе самом Жигмунду. Он је, заиста, улагао напоре да се неправилности одстране и да се стане на пут узурпацијама.[30] Код краља је био још у мају, а у Угарској се налазио и у јуну 1435.[31] После нека четири месеца, почетком лета, вратио се у Србију. Дубровчани су му у првој половини јула честитали срећан повратак.[32]

За време Ђурђевог бављења у Угарској, друге личности водиле су државне послове. Чим су Дубровчани сазнали да ће он путовати, наложили су поклисарима сребреничке и новобрдске колоније да иду Јерини. За њу су спремили посебно веровно писмо и молбе да укине „новштине“. Ако се буде изговарала да то не може учинити, рећи ће јој да дубровачке власти добро знају да она има такву слободу, „не само у овој малој ствари већ и у другим већим. Господин деспот дао је овлашћење и слободу њеној величанствености да може, у његовом господству и држави, чинити ово и веће ствари“.[33] Посланици су имали задатак да се обрате и њеном брату Томи Кантакузину, коме су носили такође посебно веровно писмо. Изражавајући спремност да учине за

[27] I. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, 416—419.

[28] Дубровчани су најављивали деспотов пут краљу Жигмунду већ писмом од 16. фебруара 1435. *Dipl. Rag.*, 389. Рачунајући да је већ отпутовао, 21. фебруара 1435. наложили су представницима сребреничке и новобрдске колоније, који су ишли на српски двор, да траже Ђурђа и с десне и с леве стране Дунава. *Lett. di Lev.*, XI, 220—223. Поклисари га, међутим, нису затекли, јер је већ био на путу. *Lett. di Lev.*, XI, 251'—254.

[29] *Dipl. Rag.*, 389—391; *Notes et extraits* II, 321—322. Почетком априла 1435. дубровачка влада писала је угарском краљу, деспоту и Матку Таловцу. *Cons. Minus*, VI, 240. О цени најамника у хришћанској и турској војсци: С. Ћирковић, „Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњега века“, *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Београд, 1989, 9—24.

[30] L. Thallóczy—A. Áldásy, 97—98, 101—102.

[31] L. Thallóczy, *Studien*, 85, нап. 5.

[32] *Lett. di Lev.*, XI, 251'—254.

[33] „La Signoria nosta di Ragusa bon sa et cognosse esser tanta libertà et excellentia de la Signoria vestra che non tanto in questa pizola cosa, ma in altre mazor. La Signor dispot a datto autorità et libertà alla magnificencia vestra de poter fare nello suo dominio e stato questo e magior cose“. *Lett. di Lev*, XI, 221, 222'—223.

њега што год буде желео, молили су га да утиче на сестру да им додели тражену повластицу.[34] Док је, дакле, деспот био у Угарској, главну реч на српском двору водили су Грци.

И Када се Ђурађ вратио из Угарске, Дубровчани су наставили да се обраћају деспотици. Подносили су јој молбе у јулу 1435, поново истичући да она може постићи и више од онога што траже. Истицали су да она својом „снагом и одлучношћу" може тако утицати на Ђурђа да он радо услиши њихове молбе.[35] Посебно су јој препоручили свој град и трговце. То исто су учинили и њеном брату Томи, коме су поново донели посебно веровно писмо, молећи га да се заузме код деспота и код деспотице.

Дубровачки документи показују доста тога. Пре свега, показују да је Јерина имала велики утицај на мужа и када је био у земљи. Била је „снажна и одлучна" жена, дакле јаке воље и чврстог карактера. У време, пак, његовог одсуства, она је, пре свих, водила државне послове. Трећа личност био је њен брат Тома Кантакузин. Некако од 1433. године, имао је не само власт већ и бројне поседе у Србији. Пригрaбио је чак и куће неких Дубровчана у Сребреници. Важио је као човек који воли новац, а и сами Турци истицали су да је подмитљив. Дубровчани су истовремено препоручивали своје трговце Грку Калојану Русоти, који се такође могао видети на деспотовом двору.[36] Пада у очи да се тада нису обраћали ниједном Србину. Деспот је, дакле, био попустљив према доста млађој жени, која му је изродила бројну децу када је он већ био у петој деценији живота. Она је то користила и истицала је своје сународнике. То је, опет, изазивало нерасположење српских достојанственика и целог српског народа, који није радо гледао странце на високим положајима у својој земљи.

По повратку из Угарске, деспот је отишао на Рудник. Користио је крај јула и почетак августа да се одмори од дугог и напорног пута.[37] Уз њега је била Јерина, али и два дубровачка посланика, који су се непрестано жалили на неке неправде нанете трговцима. Наравно, трговали су по Србији, зазирали од Турака, али су, на пример, дозволили да један Скадранин прода у Дубровнику двојици Каталонаца Турчина Шаина, кога је купио на деспотовој територији.[38] Из тога случаја могли су искрснути свакојаки спорови, али су рачунали да се цела ствар неће сазнати.

[34] *Lett. di Lev.*, XI, 221, 222'—223.

[35] „La qual sapiamo per la sua virtù et excellencia lo Signor dispot ascoltara et aldira volentieri", *Lett. di Lev.*, XI, 253'.

[36] *Lett. di Lev.*, XI, 150.

[37] *Lett. di Lev.*, XI, 262.

[38] М. Динић, *Из Дубров. архива*, III, 100—101 (бр. 213).

Деспот је прекинуо боравак на Руднику и вратио се у Смедерево на глас да долази свечано млетачко посланство. У Венецији се рачунало да се дугогодишње размирице у Зети могу решити једино преговорима с њим. Зато је пала одлука да му се пошаље амбасадор. Млетачки дипломати, уходе, обавештајци, пажљиво су пратили деспотово кретање. Како се враћао из Угарске, тако су у Венецији вршене припреме за слање посланства. Биран је амбасадор, обезбеђивана су средства, састављано упутство.[39] Коинциденција је била потпуна. У међувремену, у Венецију су стигли представници Памалиота из Улциња, жалећи се да су им неко земљиште узели деспотови поданици из Бара.[40] Један Улцињанин је, опет, молио да се врати у град, из кога је раније побегао због куге, задржавајући се на Светом Стефану, зато што су деспотови људи опсели Улцињ.[41] Неки опет Петко Адрам из Подгорице и његова жена тужили су Которанина Марка Брајковића да им је тукао сина док је код њега служио. Уз тужбу, донели су и писмо војводе Алтомана, јер се инцидент догодио на деспотовој територији.[42] Посебно је било спорова с Ђурашевићима. Тројица вођа побуне из Грбља склонили су се са синовима код Ђурашевића. Зато је почетком 1434. которски кнез упутио претећу поруку Ђурђу и Алекси Ђурашевићу, тражећи да се они „као поданици поменутог господина деспота" морају покоравати одредбама српско-млетачког мира. Он је предвиђао строге казне за одметнике и за „све оне који би их примили, саветовали или им учинили било какву услугу". Тражио је да му „предају везане поменуте издајнике" и упозоравао да ће о свему обавестити деспота.[43] Ђурашевићи су, међутим, само порушили тврђаву Ђурђевац изнад Грбља, али, изгледа, нису предали вође побуне. Задржали су и поседе с которске стране брда. Кнез Котора, је, уз све то, будним оком пратио промет у деспотовим лукама, пре свега, због продаје соли. У првој половини 1435. запленио је дубровачку барку која је из Зете превозила у јужну Италију намирнице и Арбанасе, деспотове поданике. Дубровчани су захвалили которском кнезу што је вратио заплењену барку, додајући да је натоварена на поседима „господина деспота Србије" који живи у „добру и љубави" с пресветлом Млетачком републиком.[44]

[39] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 104v (нова пагинација 106v), 106 (нова пагинација 108), 110v—111v (нова пагинација 112v—113v).

[40] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 44v (нова пагинација 46v).

[41] *ASV. Grazie*, XXIII, 105 (нова пагинација 85).

[42] И. Стјепчевић—Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*, 270.

[43] Сл. Мијушковић, *Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. године*, 165—167.

[44] *Notes et extraits*, II, 328.

Сукоби у Зети били су око малих прихода, незнатних територија и свакодневног пословања. Али, то је много значило за локалне власти, које су упорно држале до својих права. Тако су одржавале напетост у граничном подручју. Зато су сенатори лепо примили деспотове амбасадоре који су лета 1434. стигли у Венецију.[45] Али, с њима се није могао постићи споразум, поготово што је било неизвршених одредаба из ранијих уговора. У години када су обновили рат с Миланом, Млечани су пошто-пото желели да имају мир у Зети. Истицали су да ако у њој избију немири, то би „за нашу владу нарочито у ово време било врло опасно“.[46] Са задовољством су примили деспотово писмо, у коме је изражавао жељу да с њима остане у миру, под условом да му од скадарских прихода исплаћују годишњу провизију од хиљаду дуката. Сенат је у јесен 1434. наложио кнезу-капетану Скадра да мора исплатити ту провизију, пре него што узме себи плату.[47] У таквој атмосфери јавио је Ђурђу да му стиже амбасадор.

За посланика је изабран племић сер Никола Мемо. Упутство је добио 28. маја 1435, из кога се види да је његова мисија добро припремљена. Наложено му је како да води преговоре и шта да тражи од деспота. Припремљен му је детаљан списак свих штета које су млетачки трговци претрпели од српских поданика. Скренута му је пажња да се раније у преговорима с деспотом и његовим амбасадорима ништа није могло постићи без новца. Зато је носио хиљаду дуката, да их, по закључењу споразума, да деспоту. Ти дукати су могли изгледати као поклон. Али, они то нису били. Вештом формулацијом, провучено је да чине део скадарске провизије, која му се исплаћује сваке године. Носио је и поклоне у вредности од две стотине дуката. Били су намењени деспоту „и његовој жени, која је, као што се има информација, много моћна“.[48] Поред дубровачких, ово је најважније сведочанство о Јерини. Оно показује да се и у далекој Венецији знало да је била веома моћна.

Никола Мемо путовао је из Венеције бродом до Скадра. Са собом је, поред пратње, повео Гаспарина Јовановог из Венеције. Иако је деспот имао латинског канцелара, повео је свога нотара Јована де Регвардатиса, грађанина Венеције. Још важније је било да су му се придружили добри познаваоци прилика у Зети: Лука Путинов, трговац из Котора, и два Скадранина — Никола Спан,

[45] *ASV. Sen. Misti.* LIX, 68 (нова пагинација 70).
[46] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 168 (И. Божић).
[47] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 75 (нова пагинација 77).
[48] „et uxori sue, que, ut habetur informatio, multum potest“, *ASV. Sen. Misti,* LIX, 111v (нова пагинација 113v).

угледни пронијар, и властелин Петар Малоншић. Сви су онда кренули на коњима у Смедерево. Шаролика поворка Латина путовала је кроз Србију око десет дана. Пут од обале до Ђурђеве престонице на Дунаву није био баш ни лак ни кратак. У њу су приспели у првој половини августа 1435. године.

Преговори су вођени у „великој сали за аудиенције“ смедеревског двора. Не зна се колико су трајали, али су успешно завршени и заједнички споразум потписан је 14. августа 1435. године. Њиме је одређено:

1. да се деспоту, у две рате, на скадарској благајни исплати 4.000 дуката на име дуга за протекле године. Убудуће сваког 15. августа биће му исплаћивано по 1.000 дуката. Новац ће добијати ако буде дозвољавао караванима слободан одлазак у Скадар по со;

2. да деспот може носити у Будву само со са својих солана у Грбљу. Она се може превозити једино будванским и млетачким бродовима. Српске власти не смеју ометати караване који одлазе по со у Котор и Скадар;

3. да се деспот одрекне својих права на Паштровиће, тако да „сви поменути катуни Црне Горе припадају пресветлом господину дужду и млетачкој влади“;

4. да деспот усвоји захтеве Млечана који се односе на враћање поседа које су присвојили Ђурашевићи. Пристаје и на рушење кућа подигнутих око тврђаве Ђурђевац. Око спровођења у живот тих одлука бринуће се гласници које ће Ђурађ упутити у Зету;

5. да деспот помогне которском бискупу у обнављању права над католичким црквама у Србији, с тим да се оставља право папи да реши да ли та надлежност и приходи припадају которском бискупу или барском надбискупу. Деспот је примио к знању да је православни митрополит Зете добио своја права на млетачком земљишту.[49]

Са српске стране, у преговорима су учествовали, поред деспота, челник Радич, протовестијар Никола Родоп, велики коњушар Радич Богдашић, деспотов саветник Богдан Злокунић и канцелар Никола де Архилупис из Котора. Документ су заједнички саставили Ђурђев канцелар и нотар из Венеције. Наравно, био је на латинском језику, иако су Млечани у Котору и Скадру држали српске писаре, који су млетачким ректорима служили и као тумачи. Уговор је закључен „једнодушно, сложно и пријатељски“, пре свега захваљујући деспотовој попустљи-

[49] Текст уговора: *Listine*, IX, 80—85; I. Valentini, Pars II, Tomus XV, 147—158 (br. 3681).

вости. Желећи да дође до споразума, он се одрицао једног по једног права. Док је, на пример, на почетку преговора тражио 9.000 дуката на име скадарске провизије, јер је, заиста, није добијао девет година, ипак је прихватио „објашњење" Николе Мема да му Република, због поднетих трошкова, дугује само четири хиљаде. Усвојио је и његов захтев да исплата почне тек „од дана" рушења тврђаве Ђурђевац. Одбијен је и његов предлог да у Будву довози сваку со. Иако је подсећао да је слободу довоза имао Ђурађ Страцимировић, Никола Мемо му је скренуо пажњу да је „море у поседу Венеције и да нико други нема над њим надлежност". Зато му је дозвољавао да довози со само са својих солана. У почетку преговора деспот је тражио да му се исплати новац који су Млечани наплатили на име дажбина у Луштици, Богдашићима, Режевићима и Паштровићима. Ипак се задовољио објашњењем да су они мање наплаћивали, перпер уместо дуката по огњишту. То су чинили да не би та села дошла „под руку" Ђурашевића, тада деспотових бунтовника. Како су ти крајеви поново дошли под Ђурђеву власт, он може, настављали су млетачки представници, наплатити заостали новац, мада би било боље да обавеза остане по један перпер за огњиште, што је отприлике три пута мање оптерећење за становништво. Вешто срочено образложење било је такво да се деспот повукао.

Деспот је раније имао део Паштровића, чији се, на пример, војвода Радич Грубачевић у лето 1434. жалио Млечанима да је остао без прихода, јер је деспоту предато четири стотине кућа. Зато није чудо што је српска страна потраживала „катуне Паштровића и Ластве" (данашњи Петровац). Међутим, током преговора, деспот се одрекао својих права, прихватајући млетачко објашњење да су ти Паштровићи сишли на обалу са брда које се зове Црна Гора, а оно, према уговору о разграничењу, припада Венецији. Сами „катуни Црне Горе" у то време означавали су планински масив изнад Рисанског залива, Котора, Грбља и Будве, до више Паштровића, са Ловћеном као највишим врхом. Име Црна Гора, које се први пут јавља у дубровачким документима 1376. године, проширило се касније, у доба успона Црнојевића, на суседне области, тако да је заменило старо име Зета.[50]

Поред одредаба које су ушле у споразум, Никола Мемо поднео је дугачак списак штета које су млетачким поданицима нанели војвода Алтоман, Ђурашевићи, Његуши и други деспотови људи. Посебно је тражио да се Которанима накнади оно што су им узели Будвани, да добије задовољење опљачкани Антоније Аримондо и да племић Мафеј Контарено добије новац који су му

[50] И. Божић, „Катуни Црне Горе", *ЗФФ*, X/1, Београд 1968, 245—249; исти, *Средњовековни Паштровићи*, 162.

дуговали деспот Стефан Лазаревић и сам деспот Ђурађ. Овај се правдао да није вратио дуг, јер му није исплаћивана скадарска провизија. Онда су Млечани предложили да му се од провизије одбије онолико колико је дужан.[51] Мемо је потраживао још неке поседе и разноврсну покретну имовину, укључујући и ону коју су бегунци однели на деспотову територију. Ђурађ је обећао да ће упутити у Зету два властелина да на лицу места испитају све случајеве и задовоље правду. Али, тражио је да се накнаде и штете које су његовим људима нанели млетачки поданици.[52]

Тако је деспот постигао споразум, до кога му је, због брига на другој страни, било прилично стало. Он је добро знао да је његов положај сасвим другачији од положаја Млетачке републике. Али попуштањем, у скоро свим спорним питањима довео је у незгодан положај своје достојанственике у Зети, који су се на терену годинама носили с упорним млетачким представницима. Одричући се Паштровића, у сличној ситуацији нашли су се и тамошњи његови поданици, који су били у сукобу с млетачким присталицама. Може се чак рећи да он, после повратка из Угарске, није био довољно припремљен за преговоре с млетачким представницима. Никола Мемо донео је у Смедерево брижљиво спремљен списак штета, које је потраживао. Биле су то не само оне веће, већ и све ситне, које су се односиле на понеку задржану барку у Бару и Будви или на понеког узетог коња и вола у граничном подручју. Ђурађ је знао да и Млечани наносе штете његовим људима, али није могао потурити Мему свој списак. Детаљисање и прецизност били су одлика Млечана. За Србе је то било ситничарење, али и њихова немоћ. Млетачка република постизала је успехе не великим, спектакуларним, потезима, тешким сукобима и крвавим ратовима, већ упорним преговорима, од којих је сваки следећи имао по једну, за нијансу измењену, формулацију. Упоредо са постепеним успесима у разговорима, ишло је њихово ширење на терену. Они нису заузимали велике територије одједном, већ село по село, чак кућу по кућу. Управо тако су се ширили у Зетском приморју, у коме су до 1435. српској држави одузели све, сем Бара и Будве.

Већ до тога времена Млечани су се повезали с локалним првацима и братствима у Зетском приморју. Иако су поступали опрезно, вешто су уклапали тај живаљ у свој строги привредни систем. Он је доносио многа ограничења не само њему, већ и деспотовим поданицима. Дубровчани, који су се трудили да пошто-пото сазнају садржај одредаба Смедеревског уговора, скретали су пажњу Ђурђу да млетачке власти ометају његове људе при продаји

[51] *ASV. Seg Misti*, LIX, 112 (нова пагинација 114).

[52] *Listine*, IX, 85—87.

намирница.[53] Али, он није ничим желео да ремети тек постигнути споразум. Поготово то нису хтели Млечани. Осећајући да он и даље има присталица на поседима које су стекли, сматрали су мисију Николе Мема веома успешном. Зато су желели да деспота што пре задовоље. Пре свега, да му редовно исплаћују скадарску провизију. Већ у октобру 1435. Сенат је наложио кнезу-капетану Скадра да сакупи 2.500 дуката, с тим што је кнез Котора био дужан да му пошаље 1.000, а провизор Љеша 500 дуката.[54] Како су у самом Скадру трошкови били велики, јануара 1436. задужен је Колеђ да се побрине за 2.000 дуката који се исплаћују српском деспоту.[55] Маја исте године Сенат је предузео мере да се нађе 1.700 дуката, који се морају послати деспоту у року од четири месеца.[56] Верујући да је коначно постигнут мир, Велико веће је у Венецији 31. децембра 1435, на предлог Николе Мема, изабрало Ђурђа, са синовима и наследницима, за млетачког грађанина и племића. Као племић, проглашен је за члана Великог већа.[57] Свечани документ, под насловом »Privilegium Illustris et Magnifici domini Georgii Dei gratia regni Rassie despoti ac domini Servie« написан је 26. марта 1436. и на њега је стављен златан печат Млетачке републике.[58]

Међу италијанским државама, разумљиво, најтешње везе с деспотом Ђурђем одржавала је Венеција. Али, обраћале су му се и друге. Титулишући га „Ђурађ по милости Божјој Рашког краљевства деспот и Албаније господар“, Флорентинска општина препоручила му је 27. априла 1434. свога поданика Јакова де Санкто Миниата, који је полазио у Србију да преузме имовину свога брата магистра Јеронима, лекара. Јероним, син такође магистра Јована, живео је и радио дуже време у Деспотовини. У њој је и умро. Како није имао деце, његова имовина припала је Јакову, који му је био рођени брат.[59] Није јасно да ли је био лекар баш деспота, кога је нешто касније лечио и магистар Јаков де Протонотариус из Месине, „витез и медицине доктор“.[60] Титула овога показује да је био универзитетски образован човек, а очигледно да је већ била традиција да се о здрављу деспотове породице старају школовани лекари из Италије. Поред њих, у Србију су залазили и флорентински трговци. Један од њих, чије је име записано само као »B. de Sandro Talano« ишао је с робом „из крајева Далмације у крајеве Рашке“, али је на путу, изгледа у Босни, ухваћен и опљачкан. Флорентинске власти су улагале напоре да се ослободи и да му се штета накнади, а захваљивале су Дубровчанима што су се заузели у овој ствари.[61] Било је то време великог привредног успона Фиренце. Управо, 1434, после тријумфалног изгнанства по Европи, вратио се Козимо Медичи. Збацио је власт супарничке породице Албици и започео сјајан период владавине Фиренцом, која је постала најјаче средиште италијанског хуманизма и ренесансе. Од великог је значаја што су људи из таквог града долазили у Србију.

Док је деспот Ђурађ боравио у Угарској, 15. марта 1435. године изненада је умро босански војвода Сандаљ Хранић. Био је ожењен удовицом Балше III, Јеленом, кћерком кнеза Лазара и Ђурђевом тетком. Већ помало заморена животом, она није наставила мужевљеву политичку борбу, већ је више мислила на неминовни крај. Намеравала је да последње дане проведе у Дубровнику и у њему сазида малу православну цркву, у којој ће бити сахрањена. Настојећи да добију Нови, Дубровчани су 1434. помишљали да заузврат њеном мужу понуде да у њиховом граду подигне православну цркву и дом за старе и немоћне. Војвода се носио том мишљу, али га је смрт претекла. Зато је госпођа Јела у септембру 1435. замолила сестрића Ђурђа да се заложи код Дубровчана да јој дозволе да ван градских зидина подигне православну црквицу, у којој ће бити њен гроб. Видела је да им је наклоњен и да им баш тих дана чини разне услуге. Он је, разумљиво, подржао теткину молбу, али су га дубровачке власти одмах одбиле. Правдале су се да дозволу тобож не могу дати без папиног одобрења.[62]

Сандаља Хранића наследио је синовац Стефан Вукчић, син мало познатог Вукца Хранића. Међутим, брзо су се јавили суседи и супарници, рачунајући да је дошао повољан тренутак да приграбе бар део земље умрлог војводе. Краљ Жигмунд је наложио својим вазалима да заузму хумску земљу са Дријевима, подсећајући да је некада припадала краљу Лајошу. Радосав Павловић, од Сандаљевог пријатеља, преко ноћи се претворио у непријатеља. Војводину смрт настојао је да искористи и краљ Твртко II за учвршћење свог нимало лаког положаја. Коначно, млетачки кнез

[53] *Lett. di Lev.*, XI, 267.

[54] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 131—131v (нова пагинација 133—133v).

[55] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 139 (нова пагинација 141).

[56] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 157v (нова пагинација 159v).

[57] *ASV. Magg. Cons. Ursa*, XXII, 106v (нова пагинација 112v). Уп. *Listine*, IX, 87; I. Valentini, Pars II, Tomus XV, 165 (бр. 6991); Pars II, Tomus XVII, 143 (бр. 3691 bis).

[58] *ASV. Senatus Privilegia*, II, 20. Уп. *Notes et extraits*, III, 2; I. Valentini, Pars II, Tomus XV, 168—170 (бр. 3697).

[59] В. Макушев, *Прилози к српској историји*, 181—183; исти, *Исторические памятники*, 531; *Notes et extraits*, II, 321.

[60] »Magister Jacobus de Prothonotarius miles et medicine doctor«. Р. Катић, *Српска медицина*, 332.

[61] *Notes et extraits*, II, 264—265.

[62] *Lett. di Lev*, XI, 271—271'; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 264.

Котора желео је да се домогне Новог, најзначајније луке породице Косача. У таквој ситуацији, да би сачувао наслеђе, Стефан Вукчић је позвао у помоћ Турке. Њихов одред од око 1.500 коњаника већ средином 1435. био је у Босни. Завладала је несигурност. Преузимајући почетком септембра у Дубровнику робу за пренос до Пријепоља, поносници нису преузели ризик у случају напада турске војске или војводе Стефана.[63] Турци су пустошили до Требиња и ушћа Неретве, а преплашени бегунци стизали су на јадранску обалу. Дубровчани су их спречавали да долазе на њихову територију. Како су Турци у Босни били све чешће, слаби краљ Твртко II, који, међутим, никада није потпуно изгубио своје позиције, морао им се потчинити и обавезати на плаћање годишњег харача од 25.000 дуката. Ништа му није помогло што је крајем 1435. и почетком 1436. поново био код краља Жигмунда. Босном је могао владати само онај ко је био султанов вазал.[64]

Стефан Вукчић наследио је област, скоро од Омиша до Дрине, Лима и Боке Которске, преко које су ишли трговачки путеви за Србију. Мада су на почетку владе мало познати његови односи с деспотом Ђурђем, овај, за разлику од других господара, није иступао против њега. Дубровачке власти су почетком јула 1435. наложиле својим поклисарима, који су ишли на смедеревски двор, да успут сврате код Стефана и понуде услуге код деспота, додуше под условом да не буду против Радосава Павловића.[65] Према речима хроничара Јунија Растића, скретале су пажњу да би његов рат с Радосавом нанео ненадокнадиве штете њеном залеђу, у који је спадала и Србија.[66] У сваком случају, у време Ђурђевог повратка из Угарске, стигли су Турци у Босну, заокружујући Деспотовину са запада, а не само с истока и југа, како је дотле било.

Балканске земље и Угарска склапале су мировне уговоре с Портом на три године. Мир са Србијом обновљен је 1432, а, како по свему изгледа, његово продужење и с Угарском рачунато је од те године. Према томе, његова важност истицала је 1435. Мада су Дубровчани крајем маја те године истицали краљу Жигмунду да деспот Ђурађ може задржати Турке, опасност се све више надвијала. Још крајем марта 1435. стизали су извештаји да ће султан с војском, преко Софије, стићи на границу Србије.[67] М. Орбин, ослањајући се на Л. Халкокондила, чак прича како је Мурат

[63] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 125, нап. 26.

[64] С. Ћирковић, *Херцег*, 8—19; исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 266—269.

[65] *Lett. di Lev.*, XI, 254.

[66] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 265.

[67] »venturus est [султан] Sophiam ad Sclavonie confinia congregaturus exercitum ibi suum«, *Dipl. Rag.*, 390.

II, „видећи да Ђурађ не извршава дато обећање, поново заратио с њиме 1435. године, те упутио војску да му поруши земљу“.[68] Турски хроничари наводе скоро увек исте разлоге: Ашик-паша Заде и Нешри причају да је Порта заузела непријатељски став према Ђурђу због његових веза с Угарском и Караманијом. „Због тога гази султан Мурат скупи војску с којом је хтео да заузме целу деспотову земљу.“[69] До тога, ипак, није дошло, а војска која се помиње могла је бити спремна за Албанију, у којој се ратовало скоро две године. Ипак, деспот је, преко поузданог човека, почетком априла, подигао у Дубровнику део своје шалитре, важног ратног материјала.[70] Целокупна његова делатност у последње време није се свиђала господарима у Једрену.

Деспотови преговори с Венецијом били су за Турке шуровање са западњацима. Удаја Кантакузине за Улриха Цељског и орођивање с краљем Жигмундом могли су бити само сумњиви. Поготово, дуги Ђурђев боравак у Угарској и учествовање у раду Сабора, на коме су донете одлуке о прикупљању војске за борбу против Турака. Зато се он, одмах по повратку у земљу, нашао у деликатном положају. У септембру 1435. Турци су провалили у Угарску, пленећи све пред собом. Силно робље, које су повели, пребацили су чак у Азију. Савијајући се колико год је могао, Ђурађ је упутио посланике на Порту. Носили су богате поклоне и за султана и за паше. Преговарали су у лето 1435, понизно молећи за мир. Према Халкокондилу, деспот је обећавао да ће давати султану харач колики буде хтео и да ће извршавати све што му нареди.[71] Порта је, међутим, тражила Мару, као јемство његове верности и подложности.

Турски захтев погодио је Ђурђа у срце. М. Орбин прича: „На то Мурат посла Ђурђу Сараци пашу са свога двора да тражи редован харач, као и султану за жену деспотову кћер Марију. То је јако ражалостило Ђурђа; није му било криво да плати харач, али му је било веома тешко да му даде кћер за жену. На крају, савладан речима своје жене Јерине, или (како је други зову) Ирене, даде му је у нади да ће се тим сродством сасвим помирити с Муратом.“[72] Иако Дука, Ашик-паша Заде и Нешри причају да је он понудио кћер, пре ће бити да је одуговлачио с њеним слањем.[73]

[68] М. Орбин, 109.

[69] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 145; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 134.

[70] *Cons. Minus*, VI, 240; уп. М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 85.

[71] Chalcocandylas, II, 20; уп. и М. Орбин, 109.

[72] Орбинове речи могу се односити како на обећање Маре султану тако на њено слање у харем. М. Орбин, 109.

[73] Ducas, 257; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 134; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 145.

У пресудном тренутку, Јерина је имала снаге да разум стави изнад осећања. Реална до крајњих граница, никада није заузимала антитурски став. Истина, може се оптужити да је дете жртвовала за спас државе. По њеном прорачуну, то је било корисније. Народ јој то, међутим, није никада опростио. Оптужио је да је безосећајна мајка, која лако даје, чак тера, кћер султану.[74] Ђурађ је, заиста, у односу на њу, био много осећајнији родитељ, чак добричина, па, понекад, и наиван човек.

Тек када је решено питање Мариног доласка, склопљен је уговор, по коме су, без сумње, појачане српске вазалне обавезе. По турским хроничарима, Ђурађ се обавезао и да преко своје земље не дозволи Угрима пролаз за борбу против Турака.[75] После тога, по девојку је стигло Муратово посланство. Према Уруџу, Дуки, Халкокондилу, а по њему и Орбину, предводио га је Сараџи-паша, румелијски беглербег. Ашик-паша Заде и Нешри причају да су га сачињавали Рејхан-ага, Озбек-ага и кадуна скопског намесника Исак-бега. Биће тачнија прва верзија, јер су дубровачке власти наводиле да је у августу 1435. на деспотовом двору био „везир", који је давао савете њиховим посланицима.[76] Сараџи-паша је баш био везир, али га је султан касније свргао, наводно и због веза са Србима.[77] Ашик-паша Заде прича како је деспот султановој амбасади послао у сусрет „госпође ћафирске властеле", које су је „уз красне свечаности и велику пошту" допратиле у Смедерево. На самом двору приређен је „дочек голем без краја и конца".[78] Тако рећи истовремено, деспот је преговарао с господом из Венеције. Тек сада се може разумети зашто је према њој био попустљив.

Преговори с Турцима вођени су у Смедереву током августа и првих дана септембра 1435. године. Уз кћерку, отац је морао да да̂ и богат мираз. Сви писци се слажу да се састојао од блага непроцењиве вредности. Учени дубровачки доминиканац Јован Стојковић, који је учествовао у раду Базелског сабора, у једном писму из Цариграда наводи да је вредност мираза износила шест стотина хиљада дуката, од чега је четири стотине хиљада било у новцу а две стотине хиљада у невестиној одећи и новцу, као и покло-

[74] Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије, 300—301.

[75] *I. Lewenclawii Historiae musulmanae Turcorum de monumentis excriptae*, Francforti 1591, 543; Гл. Елезовић, Турски извори за историју Југославије, *Братство*, 26 (1932), 66.

[76] *Lett. di Lev.*, XI, 266—266'. Ducas, 259, 261.

[77] О Сараџи-паши: Fr. Babinger, »Ein Auslandsbrief des Kaisers Johannes VIII vom Jahre 1447«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, München 1966, 167—169.

[78] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 145.

Голубац на Дунаву, XV век

Тодор. син деспота Ђурђа Бранковића, Грачаница, западни зид ђаконикона

нима „првацима и слугама поменутог тиранина". То је била тако „небројена количина новца" да би се помоћу ње Турци могли избацити из Европе. Била је то највећа материјална жртва коју је поднео српски деспот. То је учинио, наставља Дубровчанин, „силом притешњен ради откупа сопствене државе и отаџбине".[79] Без обзира на то да ли се прихватале поменуте цифре као потпуно тачне или не, остаје чињеница да је деспот кћерком и благом „откупио" своју земљу. Ашик-паша Заде ставља Ђурђу у уста следеће речи: „Ја мираз својој кћери нисам дао, него сам цару дао." Турски посланици брижљиво „пописаше целокупну девојчину спрему", коју су, заједно са списком, однели у Једрене.[80] Уз благо, певао је народни певач о Мариној удаји, „Турчин хоће земљу од мираза; хоће земљу, хоће и градове".[81] И заиста, Дука бележи да је Ђурађ, поред небројеног блага, дао и већи део Србије.[82] Као што је поменуто, изгледа да су Турци те области прикључили својој држави одмах после Марине веридбе.

Тек после до танчина постигнуте нагодбе, везир је заклетвом загарантовао српском деспоту мир.[83] Преговори су успешно завршени одвођењем невесте 4. септембра 1435. године.[84] „Удаде деспот Гјург кћер своју Мару цару Мурату", забележио је српски летописац. С њом је кренуло турско посланство и свечана српска пратња, коју су предводила њена браћа Гргур и Стефан. Тако се, како је то дивно описао Ч. Мијатовић, „сватови цара турског повијају кроз хладовинасте старе шуме српске, као сјајна шарена гуја с круном на глави, носећи у зубима српску бисер грану".[85] Доиста, историчар не може данас на основу потамнелих и стереотипно писаних пергамена описати мисли младе, лепе, и трагично окићене жртве Србије. Док су је пратили евнуси и јаничари, мо-

[79] E. Cecconi, *Studi storici sul concilio di Firenze con documenti inediti o nuovamente dati alla luce sui manoscritti di Firenze e di Roma. Parte prima. Antecedenti del concilio*, Firenze 1869, CCLVII. M. Сегон прича да је Ђурађ послао кћерку султану »Con grandissima dote«. Martino Segono, 126. Према В. де ла Брокијеру, 115, код Мурата II „од његовог блага на његовим робовима и у накиту жена је за милион (дуката) сувога злата".

[80] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 45.

[81] Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига друга, 300—301.

[82] Ducas, 257.

[83] *Исто*, 257.

[84] Љ. Стојановић, „Српски родослови и летописи", *Гласник СУД*, 53 (1883), 85. Већина аутора прихвата податак из српских летописа да се Мара удала 1435. године. Блиски су подаци и из других извора. По турском анонимном хроничару, то је било 1434/1435. године. F. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Leipzig 1925, 88—89; Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 260. Из писма Јована Стојковића, писаног у Цариграду 17. новембра 1436. године, Мурат II се оженио Маром »Paucis elapsis mensibus, videlicet in aestate praeterita«. E. Cecconi, CCLVII.

[85] Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 216.

рала су је мучити осећања страха и неизвесности. Пошто је била најумније Ђурђево дете, била је свесна своје жртве; знала је да је залог за опстанак свога оца, свога народа и своје вере. Зато се смерно повиновала оцу, жртвујући своје тело и дух. Српски поданици су јој остали вазда захвални. Не заборављајући то, много година касније, непознати писац над одром деспота Ђурђа понављао је речи: „Моли се за блаженејшу и за целомудренејшу, и много ти ридајућу и светејшују кћер, која доброту и *време тела утроши* ради праве вере к Богу, благочастија, родитељске љубави и благог повиновања."[86]

По доласку у Једрене, Мара, која је носила име своје бабе, Ђурђеве мајке, упознала је свога мужа Мурата II. Док је она имала седамнаест или осамнаест година, он је имао већ тридесет једну. Али, изгледао је још старији. Био је „дежмекаст човек, кратког стаса, поширока лица као у Татарина, доста велика и повијена носа и доста ситних очију и јако мрка лица, великих образа и округле браде... Добре нарави, благ... а оно у чему налази највеће задовољство, то је пијанчење... А после пића, он налази највеће задовољство у женама и малим дечацима содомитима, а има 300 жена и више, а има 25 или 30 дечака који су стално са њим, чешће него његове жене", забележио је Б. де ла Брокијер, који га је видео две године раније.[87] Када је имао само шеснаест година, добио је сина Ахмед-челебију. Било је то 1420, тако рећи убрзо по Марином рођењу. Други његов син био је Ала ед-Дин Али-челебија, а 30. марта 1432. добио је трећег сина, будућег наследника престола Мехмеда II Освајача. Не зна се ко му је била мајка. Била је „робиња", не турског и не муслиманског порекла, по некима, чак, Јеврејка из Италије. Зато је брижљиво сакривана. Син је понео више мајчиних него очевих особина; у сваком случају, мешавином раса створен је „шарен и чудан сплет обдарености". Из те мешавине настала је једна од најсилнијих личности позног средњег века, од чијих је физичких и психичких особина зависила судбина читавих народа.[88]

Мара није затекла малог Мехмеда у Једрену. Одведен је 1434. у далеку Амасију, на истоку Анадолије, у којој је већ био намесник његов полубрат Ахмед-челебија. Зазирући од побуна у престоници, султани су често слали синове у далеку азијску унутрашњост. Пошто су у Амасију стално стизали дервиши из Персије, имали су добре учитеље и саветнике. Међутим, у лето 1437. у њој је изненада умро принц Ахмед-челебија. Док су узроци смрти остали тајанствени, намесништво је прешло на малог Мехмеда. Тако је, у одсуству принчева, у Једрену прослављена свадба са српском принцезом. Турски хроничари, заслепљени мржњом према свему што је „неверничко", пишу како Мурат II, тобож, није правио свадбену свечаност. Ашик-паша Заде дословце каже: „Султан јој свадбе није правио говорећи: шта ће свадба за кћер једног неверничког спахије." По њима, цар је узео Мару преко воље, више под притиском својих достојанственика. Још мање се може прихватити њихово причање да ни мираз није примио.[89] За разлику од њих, Дука прича да су у Једрену „прослављена највећа свадбена весеља".[90] Њима су присуствовали и Гргур и Стефан. Мада има вести да су, окружени пажњом и лепо угошћени, с богатим даровима испраћени у Србију, ипак се у њу вратио само престолонаследник Гргур.[91] Стефан је морао да остане као талац. М. Сегон изричито наводи да је деспот дао султану кћерку с миразом „и такође сина Стефана као таоца".[92] Мара није била довољан залог за мир. Као доказ подложности и верности било је потребно двоје деце. Тако је у деспотовом дому од њих петоро остало само двоје, најстарији син Гргур и најмлађи Лазар. Кантакузина је била на Западу, Мара и Стефан у турском ропству. Као владар могао је бити задовољан: имао је кожну листину која је била гаранција мира; као родитеља мориле су га најцрње мисли, јер је жртвовао сопствену децу. Жртве народа пратиле су жртве владарске породице.

[86] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 91.

[87] Б. де ла Брокијер, 111, 113.

[88] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 12—15.

После свадбе, Мара је остала у харему, који се уклапао у османлијски систем робова.[93] Како су Турци напредовали на Западу, тако су се на њиховом царском двору ређале Гркиње, Бугарке и Српкиње. Турски хроничари пишу да Мурат II наводно није марио за Мару, јер је био љут на њеног оца, док Дука истиче да му је она, лепа и образована, омилила. Како било да било, и она је била више талац, и залога верности једног вазалног владара, него жена. Ипак, као Ђурђева кћи, уживала је неке повластице. Није била обавезна да пређе на ислам, као ни њена тетка Оливе-

[89] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 146; исти, *Турски извори за историју Југословена*, 66; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 122—123, 134. Према Ашик-паши Заде, Ђурађ је поручио Мурату II: „Девојачка ми је спрема готова. Пошаљите човека, узмите своју царију." Паше рекоше цару: „Треба је узети." А султан ће на то рећи: „Спремите што је потребно." Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 145.

[90] Ducas, 259, 261.

[91] Ducas, 259, 261; уп. Ст. Новаковић, *Царица Мара*, 197; Р. Ћук, *Царица Мара*, 60.

[92] »diede la figlia per moglie con grandissime dote et anche il figliuolo Stefano per ostaggio«, M. Segon, 126. Константин Михаиловић, 24, као да меша Гргура и Стефана када прича: „Потом је турски цар Мурат узео деспотову кћер по имену Мару и тражио је од деспота да му с њом пошаље и свога сина Гргура... и посла сина свога Мурату."

[93] Х. Иналџик, *Османско царство*, 121.

ра, кћи кнеза Лазара, харемска робиња Бајазита I. Остала је у утехама које јој је пружало хришћанство и целог живота помагала је цркве и калуђере. После кратког боравка у Једрену, послата је у далеку Брусу, стару османлијску престоницу, у којој је Мурат II имао харем од педесетак жена.[94] Њен даљи боравак у Турској обавијен је велом тајне. Шта је све преживела у тајанственим харемским одајама, то је само она знала. Колико је пропатила показује чињеница што се заветовала да се никада више неће удавати, само ако се ишчупа из неверничких руку. Једно је сигурно: раздвојена је од брата Стефана, али су њих двоје остали у вези. Чак су 1439. заједнички писали оцу. Не зна се тачно ни где је он био смештен. Т. Спандуђин чак прича како је Мурат II наводно излазио у лов с Ђурђевим синовима Гргуром и Стефаном.[95] Стефан је вероватно био у каквом училишту, заједно с другим таоцима из угледних балканских хришћанских породица. Нарочито их је у то време било доста из Влашке.[96] Да ли га је силовао какав Турчин, што је била свакодневна појава, остаје непознато. Да је проживео тешке дане показује чињеница што је касније, међу Ђурђевом децом, био највећи противник Турака. Вреди још забележити да његов отац, деспот Ђурађ, никада није лично ишао на Порту на поклоњење. За разлику од синова Ивана Кастриота, Стефана Вукчића и Ивана Црнојевића, ниједан члан породице Бранковић није се потурчио.

Деспот Ђурађ је 1435. године, заиста под веома тешким условима, продужио мир са султаном. У томе су му помогле кћери, које је, како пише у родослову Бранковића, насталом крајем XV века у Срему, дао „двојици неверника", турском цару и војводи латинском.[97] Док се он, ипак, некако нагодио, угарски краљ није имао мир с Турцима. Мада је у пролеће 1435. некакав Портин посланик ишао у Угарску, споразума није било.[98] По повратку с крунисања, Жигмунд је вршио ратне припреме, и за пограничне команданте на југу доводио је одане и искусне борце, којима је обједињавао дужности. Да би одбрану сносило и локално становништво, потврђивао је старе и додељивао нове повластице Београду, Ковину, Карансебешу, као и Куманима и Печенезима у тим крајевима.[99] Како се од Ковина до Северина непосредно граничио с Турском, лично је држао петнаест градова-тврђава на доњем Дунаву и посебне гарнизоне у Ковину и Београду. Ипак, Турци су провалили у септембру 1435. То је био знак за узбуну: мо-

[94] Б. де ла Брокијер, 83.
[95] Th. Spandugnino, 152—153.
[96] Б. де ла Брокијер, 117.
[97] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija*, 214.
[98] *Dipl. Rag.*, 392.
[99] P. Rokai, *Poslednje godine*, 92—93.

билисано је племство јужне Угарске, а предузете су мере да се бродовље и ратне справе дотуре Београду, у коме се, током новембра, очекивао и сам Житмунд.[100]

Почетком 1436. проносили су се гласови да ће султан војску, коју је тобож спремао за Азију, послати у Угарску.[101] Заиста, она је у пролеће провалила у Банат и Ердељ. Под вођством Али-бега, пљачкала је наводно пуних четрдесет дана; тек пошто се награбила богатог плена, повукла се на југ. Краљ Жигмунд је боравио у ратном подручју, али се није упуштао у борбу.[102] Није могао ни да спречи непријатеља у пљачки. Поготово, није могао да покрене рат, иако је улагао велике напоре. Недостајао му је новац. Да би га сакупио, довијао се на разне начине, а најчешће је прибегавао принудним зајмовима од својих барона. Поуздано се зна да је позајмио огромну своту од пет стотина хиљада златних форинти, коју није могао да врати. Зато је повериоцима поклањао или залагао своје поседе, нарочито у крајевима изложеним турским упадима. Покушавао је, дакле, да терет одбране пренесе и на великаше, али је тако смањивао своје приходе. Да не би остао без њих, одузимао је имања непоузданим вазалима и давао их повер- љивим људима. Све је то, ипак, било недовољно да намакне потребну суму, у систему у коме је било потребно платити свакога војника. Познато је, на пример, да су му браћа Хуњади позајмила 1.250 форинти да исплати педесет коњаника за октобар, новембар и децембар 1437. године. Значи, плаћао је по 25 златних форинти за три месеца, сваког коњаника.[103] Овај пример лепо показује како је сваки ратник био скуп. Зато је било веома тешко платити неколико десетина хиљада војника да воде дуг и исцрпљујући рат против Турака. Западњаци су, дакле, ратовали за новац. У османлијској држави главна покретачка снага био је фанатизам.

Султан је само у европском делу Царства могао да подигне 120.000 ратника, а његови приходи цењени су у четвртој деценији XV века на два и по милиона златних дуката.[104] Првенствени задатак турског тимарског система био је да обезбеди трупе за султанову војску. За разлику од западног система, који је почивао на вазалним односима, тимарски поредак био је много централизованији.[105] Потпуна покорност султану била је једна од одлика у његовој држави. „Они су веома послушни своме господару и нема ни једнога, ма колико био велики, који би се за живу главу усу-

[100] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 37.
[101] Ј. Радонић, *Западна Европа*, 71, нап. 3.
[102] P. Rokai, *Poslednje godine*, 105.
[103] *Исто*, 91—92.
[104] Б. де ла Брокијер, 111; уп. С. Ћирковић, *Цена најамника*, 16—24.
[105] Х. Иналџик, *Османско царство*, 160—162.

дио да не послуша његову наредбу. И верујем да је то оно што је њему омогућило највећи успех и завојевање у рату", запазио је Б. де ла Брокијер путујући по Турској. Он још додаје да цар „дели велику правду и држи своју државу у великој сигурности и не узима ништа насилно од својих људи који су Турци".[106] Османлијска монархија почивала је на својеврсном робовском систему. Већина султанових достојанственика, од најнижих до везира, била је робовског порекла.[107] И сам цар је био један шраф у великој османлијској машинерији.

Поготово се разликовала турска војска од западне. Са развијеном шпијунском мрежом не само у својој земљи већ и у хришћанским државама, како вазалним тако и у Италији, Угарској и Немачкој, султан је „увек дознавао довољно благовремено" када се хришћани спремају да га нападну. Био је у стању да брзо сакупи војску, која се, по правилу, кретала нечујно. „Сто хришћанских ратника праве већу галаму при поласку из свога логора него што је чине десет хиљада Турака."[108] Наоружање је било скромно: лук и тоболац или мач и буздован. Само мањи број имао је и лук и мач, док је за већину важило правило „ко има мача нема лука, а многи имају само батину". Једино најбоље опремљени имали су и мали дрвени штит. Наоружање западњака било је, међутим, скупље и боље, али су они, с тешким оклопима, били мање покретљиви. Мада један савременик наводи да султан даје осам аспри коњанику а пет пешаку, он додаје да турски цар „нема већи расход кад диже војску него обично". Турци се „задовољавају с малим". Чак „када он диже војску, њега то не кошта ништа, него чак и зарађује на тај начин, што кад он тражи оне из Турске да дођу у Грчку, он им не даје ништа, а они у Галипољу плаћају за прелаз и то: пет аспри на коња и три аспре на човека. А када иду да плене, он добија, од пет робова, једног, каквог он изабере".[109] Али турска војска била је прожета идеалима. „Газа", свети муслимански рат, био је њена идеја водиља. Ширење ислама био је најважнији задатак османлијске државе, која је била потчињена вери, јер је политичка моћ представљала само средство за примену шеријата. Зато су уговори с противницима, па и с господарима вазалних држава, били за Турке само „прелазно доба", а свети рат трајно опредељење. Њему је био потчињен целокупан рад свих, од бројних јањичара, бивших хришћана који су избрисали своју прошлост, па до цара; њему је била потчињена сва политичка и војничка делатност турске државе.[110]

[106] Б. де ла Брокијер, 139.
[107] Х. Иналџик, *Османско царство*, 110.
[108] Б. де ла Брокијер, 139.
[109] *Исто*, 111, 113, 125, 127, 139, 145.
[110] Иналџик, *Османско царство*, 7, 92—95, 242, 266.

С таквом војском морали су се носити и деспот Ђурађ и краљ Жигмунд, који је био у првој одбрамбеној линији западног хришћанства. Пошто се борио с фанатизованим противником, он је, поред чисто војних мера, пред крај живота, предузео одлучније кораке да створи идеолошки једнообразну и фанатизовану масу, расположену за крсташки рат против Турака. Идеја водиља и главна окосница око које би се окупило становништво требало је да буде римокатолицизам. Али, у Угарској је било присталица Хусовог учења, из Босне су стизали богумили, а највише је било православних пребега из Србије, Бугарске, Влашке и Молдавије. Целу јужну Угарску преплавио је православни живаљ. „Мада неки градови и села важе као хришћански" тј. римокатолички, „већину становништва Срема чинили су Срби", изричито наводи један римокатолички извештај из 1437. године. По њему, и на „другој страни Дунава у дубини приближно од једне миље, живе измешани Рашани, босански јеретици и хришћани".[111] Према свем том живљу краљ је био неповерљив. Зато није дизао руке од довођења немачких тевтонаца; настојао је да цео ред пресели из Пруске на Дунав. При томе је нарочито рачунао на подршку фрањеваца, којих је било и у јужној Угарској и у североисточној Босни. Издејствовао је код папе повластице за њих, а довео је чувеног фрањевца Јакова Маркијског. Он је био викар угарских и босанских фрањеваца, и посебан изасланик папе Евгенија IV у Босни, Србији и Влашкој. Био је непомирљив противник јеретика и „шизматика". Добио је бискупски положај, а у лето 1436. папа га је наименовао за инквизитора Угарске и Аустрије. Обилазио је диjецезе и држао ватрене проповеди, на латинском језику, које су тумачи обично преводили окупљеном и знатижељном свету. Успео је многе, нарочито јеретике, да приведе Римској цркви. При томе није водио рачуна само о живима. У Срему је чак и мртве ископавао из гробова и спаљивао. Његови методи били су тако сурови да су га и сами римокатолички свештеници протеривали из својих парохија, а племство Ердеља одбијало је да плаћа трошкове његове мисије. Сигурно је било покушаја да се и физички ликвидира, јер извештаји о његовом раду истичу да је проповедао излажући се животној опасности. Али, омрзнутог инквизитора стално и упорно штитио је краљ Жигмунд.[112]

Да би некако везао за себе православни свет, угарски краљ је прибегао другом средству. Предложио је крајем 1436. године да се седиште концила премести из Базела у Будим. Истичући да се из његове престонице могу лако држати на оку и хусити и Турци,

[111] *Acta Bosnae*, 158—164.
[112] *Acta Bosnae*, 144—176; уп. K. Burka, *Marchiai szt. Jacob*, 280—290; 339—351; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 91—109; P. Živković, *Jakov Markijski*, 169—182; Р. Грујић, *Један папски инквизитор*, 438.

подвлачио је да би долазак учених синодиста подигао његов углед код балканских православних народа, чија је помоћ била неопходна у рату против Османлија. Иако је пописивао будимске станове за смештај угледних прелата, они су одбили његов предлог. Волели су да остану у безбедном Базелу, него да прелазе у Будим, до кога су скоро долазиле турске пљачкашке чете. Што се тиче Јакова Маркијског, који се повремено виђао на краљевом двору, он је настављао свој посао. Залажући се до краја за верску политику чврсте руке, почетком 1436. године оптужио је толерантног босанског краља Твртка II за јерес. Имајући Жигмундову подршку и у овом питању, Твртко II морао је да се правда пред самим краљем и државним већем Угарске. Обавезао се да ће примити фрањевце под своју особиту заштиту и да ће их помагати у покрштавању босанских поданика.[113] Тако је у време све јачег турског притиска са истока, и римокатолички притисак са Запада био све чвршћи. Ширењем западне вере у Зети и све већим радом фрањеваца у Босни и Угарској, који су уживали посебну заштиту Рима, римокатоличка црква је са југа, запада и севера опкољавала и притискала Србију на издисају.

Сам босански краљ пристајао је да га киње на угарском двору, јер је знао какво је стање у његовој земљи. Када су Турци крајем августа 1435. ушли у Хум, угарски повереник побегао је у великом страху. У Босни се 1436. помињу Турци, под командом Исаковог сина Барака. И сам Жигмунд измирио се 1437. с војводом Стефаном Вукчићем, Портиним харачарем, признавши му све поседе, па и Хум. Ни у Албанији није постигао ништа. У пролеће 1435. послао је тамо Фружина, сина последњег бугарског цара Шишмана. Али, он се брзо вратио, без икаквог успеха. Онда је, у пролеће следеће године, упутио турског претендента Дауда Саџевића челебију, с мањим одредом коњаника. Бојећи се Османлија, дубровачке власти су преклињале краља да Дауд не свраћа у њихов град, јер би, наводно, због тога, трпели њихови поданици, који највише тргују „у Србији, Босни и Зети". „А ти Турци у Босни и Србији у свему су поштовани као господари." Зато су угарског изасланика сачекали у Сењу и отпратили до Боке Которске, успевши да не ступи на дубровачко тле.[114] Ни он није успео ништа да постигне. У јесен 1436. године скопски намесник Исак скршио је устанак у Албанији.

Ратујући у Албанији, Исак је крајем пролећа 1436. ушао у Зету.[115] Млечани су гледали да остану по страни, иако су имали

---

[113] *Acta Bosnae*, 150—151.

[114] Dipl. Rag., 396—399; *Акта и повеље*, I, 358—360; *Notes et extraits*, II, 336; *Chronica Rogusina Junii Restii*, 266—267. О Дауду Саучевићу: N. Filipović, *Princ Musa*, 501—502; К. Јиречек, *Ист. Срба*, 344, нап. 84; II, 377—378.

[115] *Dipl. Rag.*, 402.

поседе у тим крајевима. Више су се бавили свакодневним пословима, рецимо трговином сољу. Строго су контролисали њен промет, па је, на пример, деспотов Бар, у јесен 1436, могао да купи и са два брода довезу неку со, тек по одобрењу млетачког кнеза-капетана Скадра.[116] Како су Турци газили све пред собом, нека места су се нудила Млечанима. Чак су саме деспотове војводе биле вољне да им предају неке поседе. Вероватно се то односи на Алтомана, који се тих дана изричито наводи као деспотов намесник у Зети.[117] Али, Венеција није желела да преузима ни турска ни српска места. Њена тадашња званична политика била је да остане пошто-пото у миру са султаном и да ничим не ремети тек склопљени Смедеревски уговор са српским деспотом.[118]

Сам деспот Ђурађ, после одласка Маре и Стефана у Турску, боравио је у Смедереву.[119] Заједно с њим увек је била и Јерина, а у лето 1436. помиње се „курија сина господина деспота", свакако престолонаследника Гргура.[120] Облетало га је дубровачко посланство, тражећи свакојаке ствари. Као и на почетку владе, затим 1433, и 1435, захтевало је да редовно исплаћује рате за сребро, које је још 1419. одузео у Видини деспот Стефан Лазаревић. Спор није окончан ни тада ни следећих година, и Дубровчани су га потезали чак 1445. и 1447. године.[121] Још теже је било што су тражили немогуће. Како је султанов склав спречавао трговце у Приштини и Трепчи да извозе сребро, чак га и одузимао, Сенат је почетком 1436. тражио да му деспот „нареди" да не чини насиља и да накнади штету.[122] Ђурађ то није могао учинити, али је помагао колико је могао. Његове власти су почетком 1436. спречиле „факторе турског цара" да у Приштини дом Петру, католичком свештенику, одузму неког коња, који је био Пијерка Илића, султановог дужника. Српски чиновници су изјавили да против Пијерка, ако је дужник, треба повести уобичајени судски спор.[123] Ипак, притисак Турака био је све јачи. У Приштини су бацали у окове своје дужнике, а изричито се помињу као господари у тим крајевима.[124] Разумљиво, њихова власт највише се осећала у Области Бранковића, али све више и у суседним ме-

---

[116] *Notes et extraits*, II, 340, нап. 1.

[117] И. Стјепчевић—Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*, 270—271.

[118] *ASV. Sen. Misti*, LIX, 164v (нова пагинација 166v).

[119] *Lett. di Lev.*, XI, 262, 266, 273; XII, 21.

[120] »Curia filii domini dispoti«. *Cons. Minus*, VII, 77.

[121] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 54—55.

[122] »far comandamento al detto Sclao«. *Lett. di Lev.*, XII, 17—17'.

[123] *Lam. de foris*, X, 47—47'.

[124] У фебруару 1436. у Приштини: »el Sayn signor de quello paexe«. *Lam. de foris*, X, 45'.

стима. Мало-помало, заокруживали су Ново Брдо. У њиховој власти 1436. помињу се места у његовој најближој околини: у Изморнику, у долини Слишанске и Каменичке реке, у долини Медвеђе, леве притоке Јабланице.[125] Упадали су и у само Ново Брдо. Један Дубровчанин истицао је крајем 1436. како је његов ортак дошао у Ново Брдо „са много Турака", ухватио га, оковао и бацио у тамницу.[126] Поносници су 1436, за пренос робе у Вишеград, одбијали да преузму ризик у случају напада турске војске.[127] Већ тада су сами Дубровчани истицали да сигурност влада у местима која су под непосредном влашћу Турака, јер они не дозвољавају пљачке, а ако се десе, кривце строго кажњавају.[128] Али, иако су добро знали колика је моћ деспота, иако су баш 1436. истицали краљу Жигмунду да се Турци у Србији поштују као господари, ипак су од њега упорно тражили оно што није могао да учини.

Очигледно, ситуација у јужним крајевима Деспотовине била је посебно тешка. Ипак, Дубровчани су пунили уши деспоту Ђурђу о ситним инцидентима и чаркама, које су их највише тиштале. На глобалном плану, Ђурађ је имао сређене односе с Млетачком републиком, ородио се с угарским двором, а, што је било најважније, имао је уговор са султаном, додуше само за следеће три године. У крајње тешким условима, још је обезбеђивао Србији место међу преосталим хришћанским државама. Иако је мир био крхак и политичка стабилност привидна, испуњавао је све своје обавезе. У децембру 1435. Дубровчани су одбијали да исплате новац српским калуђерима из Јерусалима. Сенат је у фебруару 1436. једногласно одлучио да се „одложи одговор монасима Св. Михаила јерусалимског по питању трибута који му се дугује, док не будемо имали одговор Деспота Склавоније, коме треба писати за разјашњење у послу ове врсте". Како по свему изгледа, Ђурађ је послао епископа Атанасија у Дубровник, и он је, као изузетан посланик јерусалимског манастира, марта 1436. примио двогодишњи трибут. У октобру исте године, заједно са јерусалимским калуђерима игуманом Савом и економом Рувином, добио је новац за још две године. Тако је српски манастир добио заостали трибут од 1431. до 1435. године.[129] Борећи се и сам за опстанак, деспот Ђурађ је још имао снаге да испуњава владарске обавезе према српској светињи у далеком Јерусалиму, граду Гроба Господњег.

---

125 М. Динић, *За ист. рударства,* II, 49.

126 *Lam. de foris,* XI, 284—284'.

127 *Div. Canc.,* XLIX, 222.

128 »in loco de Cilizcha non permitteretur quicquid derobari quia est locus Teucrorum, qui Teucri acriter puniretur tales contrafacientes et derobantes«, *Lam. de foris,* X, 46'; уп. и 47—47', 49.

129 М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак,* 170—173, 176.

Баш некако у то време, остао је без неких највернијих и најважнијих сарадника. У току 1436. године, умро је протовестијар Никола Родоп. Био је из властелинске породице која се уздизала држећи се Бранковића, из чије је Области и потицала. Успон је почео када је један њен члан успео да избави Ђурђа из цариградске тамнице, у коју га је, после Ангорске битке, сместио деспот Стефан. Изгледа да је Ђурађ давао највиша звања члановима ове породице после преузимања власти у Србији 1427. године. У једном дубровачком тестаменту из 1430. помиње се „Родоп чеоник у Склавонији".[130] „Брат Родопа", вероватно тога, долазио је 1431, у време Конавоског рата, као Ђурђев амбасадор, војводи Сандаљу Хранићу. „Многогрешни Родоп" је 1432. поклонио лепо звоно некој Богородичиној цркви, које се данас чува у Народном музеју у Београду. Протовестијар Никола Родоп живео је на двору у Смедереву. Учествовао је у преговорима с Млечанима и потписао се на Смедеревском уговору, склопљеном августа 1435. Али, већ следеће године је умро. Сахрањен је у својој Косовској Дреници, у селу Бањи, тридесетак километара источно од Пећи. У рушевинама цркве, чији је вероватно био ктитор, нађена је његова надгробна плоча, а тој цркви поклонио је друго звоно, с ликом св. Николе, које је, из страха од Турака, закопано у самом храму. Пошто је извађено у току Првог светског рата, пренето је у Пећку патријаршију, где се и данас чува.[131] С Николом Родопом није изумрла породица. Избегли пред Турцима, у Дубровнику су се 16. јуна 1441. налазили „Јован и Стефан браћа и синови Родопа". Да су и даље били везани за родни крај, показује уговор који су склопили с неким Будечом Божетићем. Он је био дужан да оде у Призренац и Трепчу, узме од њиховог слуге 150 до 200 дуката и донесе их у Дубровник.[132] Родопи су сигурно били у пратњи деспота Ђурђа, који се тада, такође, налазио у Дубровнику. Као што се он потуцао после првог турског заузимања Србије, тако се потуцала и српска властела, која га је верно пратила.

Исте 1436. године умро је и „велики војвода" Радослав Михаљевић. Верно је служио и деспота Стефана и деспота Ђурђа. Од 1418. више пута се помиње у дубровачким документима, а наведен је као Ђурђев први „милосник" на повељи датој Дубровчанима 13. децембра 1428. године. Још за живота деспота Стефана, дао је да се у Београду препише осам црквених рукописа, а сам је подигао манастир Богородице Пречисте у селу Радешину на Морави, код Свилајнца. Као што је поменуто, заједно са бра-

---

130 »Rodop zeonich in Sclavonia«, *Test Not.,* XII, 8—8'.

131 *Записи и натписи,* I, 84—85, IV, 26.

132 В. Петковић, *Родоп из Дренице,* 116—122; М. Динић, *Трепча,* 5—6; М. Ивановић, *Ћирилски епиграфски споменици,* 33—34; Г. Бабић, *Друштвени положај,* 149—153.

том Михаилом, 1432. купио је у Ватопеду шест аделфата и један пирг, у који се могао повући да проведе остатак живота. Према српским летописима, умро је 4. јануара 1436, али се не зна где. Може бити да се повукао на Свету Гору.[133]

Ако није сигурно да ли се велики војвода Радослав Михаљевић повукао у светогорску тишину, поуздано се зна да велики челник Радич јесте. После преговора с Млечанима августа 1435. у смедеревском двору, више се не помиње у Србији. Између 1435. и 1439, после смрти своје жене Ане, отишао је у Кастамонит и закалуђерио се. Добио је име Роман и као смерни калуђер ишао је фебруара 1440. кадији у Сер да се брани од оптужби браће Јакова и Димитрија, синова неког Јеремије. У септембру 1441. добио је од турских власти дозволу да његови представници оду у Ново Брдо и приме манастирски доходак, који је својевремено сам даровао.[134] У монашкој ризи, понизно је молио кадију човек који је 1413. заповедао војском деспота Стефана и сатро неукротивог султана Мусу. У монашкој ризи, молио је, по речима Константина Филозофа, „муж најхрабрији и најмудрији".[135] У монашкој ризи, молио је некада први државник и најбогатији човек Србије. Власник скоро стотинак села, тргова, рудника и топионица, одрекао се свих добара и повукао да живи у манастиру као безимени монах, у коме није могао имати ништа, „до игле и конца".

Челник Радич се могао склонити из Србије и другде. Довољно је било да из Смедерева пређе Дунав, и у Банату су га чекала његова имања. Када је 31. марта 1438. угарски краљ Алберт потписао повељу, из које се види да су „Saarud" и „Fyzygh", његови и поседи протовестијара Богдана били у рукама браће Таловаца, Радич је вероватно већ био монах.[136] Иако је имао и поседе у Срему, није му ни падало на памет да остане заувек у Угарској. Његов идеал била је Света Гора. У Кастамонит је понео своје повеље и оне се тамо и данас налазе. За собом је повукао и друге, пре свега свога „духовног оца" арил.ског митрополита Марка.[137] Већ 1449. игуман манастира потписивао се словенски, што значи да није био Грк. Тако су се потписивали игумани и следећих деценија, а већ 1513. у манастиру није било грчког калуђера вичног да препише један манастирски грчки текст.[138] С челником Радичем почео је српски период Кастамонита и он је био пун Срба. Што су Турци више освајали Србију, Срби су све више пунили Свету Гору.

[133] *Родослови и летописи*, 230; К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 360, 384; Г. Бабић, *Друштвени положај*, 145—146. Хиландару је 1437. оставио своје имање његов бивши игуман Атанасије. Његова сабраћа саградила су цркву Сретенија, а он их је замолио да му дају један аделфат. Они су се сложили „видевши његов многолетни труд у манастиру" и вредне прилоге које је дао. Вл. Ћоровић, *Света Гора*, 173. Радослава, жена Радоње Мирковића, 19. јануара 1438. продала је, скоро поклонила, своју кућу у Трепчи светогорском манастиру Св. Павла. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 52.

[134] N. Oikonomidis, *Actes de Kastamonitou*, 7; уп. С. Ћирковић, „Допуне и објашњења" у Ст. Новаковић, *Историја и традиција*, 442—443.

[135] Константин Филозоф, 75.

[136] L. Thallóczy—A. Áldásy, 126.

У једном турском документу из 1459, дакле године коначне пропасти српске државе, помиње се „Мисаил ибн Радич", значи „Мисаил, син Радича", који је као кастамонитски калуђер заступао интересе манастира на турском суду.[139] То би говорило да је син пошао монашким путем оца. Да ли је од чувене породице ико остао у Србији? Питање је утолико умесније што су 1456. деспот Ђурађ и син му деспот Лазар Радичеву задужбину, цркву Св. Ђорђа у Враћевшници, поклонили митрополиту Венедикту. Као да се затрла једна од најбољих српских породица.

Народна традиција оптужила је деспотицу Јерину да је гонила српске војводе, нарочито Облачића Рада, за кога је Стојан Новаковић веровао да је био челник Радич. Војводе су се наводно опирале Јерининom и грчком утицају у Србији.[140] Заиста, из четврте деценије XV века, када се челник повукао у манастир, остало је највише вести о Јерининој моћи. Од тога времена, у српској држави заузимао је најистакнутије место њен брат Тома Кантакузин: нешто касније командовао је српском војском, коју су обично водиле српске војводе. Сигурно је на повлачење српске властеле утицала и безизлазност српског положаја. Склањала се на Свету Гору, јер је рачунала да ће је Турци поштедети. Ипак, она није тражила само лични спас. Њена главна идеја водиља била је побожност. Међу побожном српском властелом, челник Радич заузимао је посебно место. Обилније од осталих, даровао је светогорске светиње још од почетка Ђурђеве владе. Побожност средњовековног човека била је велика, у његовој је најдубљој интими, а испољавала се у самоодрицању, повлачењу, молитви, тихој меланхолији. Одлазећи на Свету Гору, истакнути Срби XV века поступали су као што поступају племенити. Зато је њихова трагична судбина достојна поштовања. У сваком случају, повлачење српске властеле у светогорске манастире било је њено политичко самоубиство.

[137] N. Oikonomidis, *Actes de Kastamonitou*, 6, нап. 31.

[138] N. Oikonomidis, *Actes de Kastamonitou*, 6, нап. 31. Уп. и L. Mavromatis, *Un acte slave de Vatopedi*, 137—140.

[139] N. Oikonomidis, *Actes de Kastomonitou*, 7—8.

[140] Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, 79—120; М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина*, 30—37; Е. Чакра, *Ђурђе Смедеревац и жена му Јерина*, 6, 13, 14.

5. ПРВИ ПАД

Мирнодопски послови у Србији прекинути су 1437. године. Већ у јануару Турци су провалили у Угарску, из више жупанија племство се морало спустити у „доње крајеве", чак до Саве, јер се очекивао напад на Београд. У марту и априлу бан Матко Таловац изнајмљивао је у Дубровнику мајсторе за утврђивање града.[1] Некако у то време, краљ Жигмунд је наредио већу града Шопрона да у Бечу набави дванаест лађа за превоз чешке војске у Београд.[2] До напада ипак није дошло, али су Турци упали у Ердељ, у коме је марта 1437. избио устанак сељака против племства и војске, која је ту често логоровала. Краљ Жигмунд је још од почетка 1437. предузимао мере за одбрану Ердеља, најављујући стално свој долазак. Ипак, Турцима се у јуну супротставио само ердељски војвода, с војском која је била сакупљена за борбу против устаника. Иако је у Србији владао мир, са зебњом се ослушкивао топот турских коња у прекодунавској покрајини. Српски летописац је забележио: „Ходи Мурат цар на Угре под Сибињ." Иако су га помагали влашки вазали, „зло пропаде", војска му „изгибе", а сам „побеже испод Сибиња".[3] Мада није заузео нове земље, силно их је опљачкао, однео велики плен и одвукао небројено робље.

Краљ Жигмунд је од почетка 1437. брижљиво правио план да упадне у Турску. Одредио је да крене лицем на Ђурђевдан. Душебрижништво за борбу против неверника поверио је инквизитору Јакову Маркијском, који је требало да се придружи војсци са шесторицом сабраће.[4] Ипак, поход није припремљен за Ђурђевдан, а није пошао ни краљ. У рат су пошли други, и то средином јуна. Важно је да је покренут, а непосредни организатори били су Јован Марцали и Јован Орсаг де Гут. Марцали

[1] М. Динић, *Грађа за ист. Београда,* II, 41—43; D. Roller, *Dubrovački zanati,* 125, 128.

[2] P. Rokai, *Poslednje,* 106.

[3] „ходи Моурать царь на Оугре подь Сибинь"; „Ходи Моурать с Власи под Сибинь"; *Родослови и летописи,* 230.

[4] P. Rokai, *Poslednje,* 106.

је с војском, којој је Јаков Маркијски „ватреним проповедима" одржавао борбени морал, пошао из Чанада, а 18. јуна 1437. стигао је у Кусаћ код Пожежене. Сутрадан је стигао на Дунав, у Пожежену испод Голупца, где је с лађама већ чекао северински бан Франко Таловац. Истога дана разнородна војска, коју су сачињавали Угри, Чеси, Пољаци и припадници других народа, пребацила се преко реке. Предвођена Јованом Марцалијем, одмах је кренула на југ, долином Мораве. Већ 22. јуна стигла је до турског бродовља код Сталаћа. Део лађа је спалила, а део пустила низ Мораву у Дунав. Изненађени турски стражари делом су побегли, а делом су посечени. Онда се војска, преко разрушеног Сталаћа, упутила према Крушевцу, спаливши успут сва насеља.[5] У недељу, 23. јуна, око подне, ушла је у Крушевац, седиште турског крајишког команданта. Наложила је ватру у утврђењу, у коме су дотле становали Турци. „Целу тврђаву и град" пожаром је уништила, прославивши тако свој успех и навечерје Ивањдана.[6] Тако је дотле оштећени крушевачки град сравњен са земљом. За све то време Франко Таловац био је на Дунаву и чувао лађе. Да би одвратио турску пажњу од њих, палио је и пустошио околину Голупца.[7]

После спаљивања Крушевца, угарска војска је нашла неке бродиће и 24. јуна превезла се преко Западне Мораве. Тако је ушла у државу деспота Ђурђа, не држећи се наредбе краља Жигмунда, да је заобилази и у одласку и у повратку. У целом подухвату, то је било најтрагичније. Ратне операције пренете су на територију српске државе, без одобрења Срба. Да зло буде веће, угарски ратници нису се могли повући без инцидената. Журећи на север, према Ковину, где је чекао Франко Таловац, 27. јуна стигли су на Дунав. Али, док су се пребацивали преко њега, приближавала се турска војска, под командом Али-бега из Видина. Настојала је пошто-пото да пресече одступницу непријатељу и спречи га у пребацивању преко реке. До одлучне битке дошло је на Годоминском пољу код Смедерева. Иако за-

[5] »omnes et quaslibet villas circumquaque existentes usque ad castrum et civitatem Crusolcz repertas penitus in toto igne consumi et conburri fecimus«, *Acta Bosnae,* 143. Заробљавање турског бродовља помињу и византијске кратке хронике. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника,* 162.

[6] »dictum totum castrum et civitatem cum adiacentibus ignis voragine ad nihilum redigi fecimus«, *Acta Bosnae,* 143; »ad comburrendum et anichilandum quoddam Castrum Crusowcz vocatum in regno Rascie erga manus sevissimorum Turcoum habitum«, L. Thallóczy—A. Áldásy, 119; уп. М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку,* 16, 23.

[7] »ipse Franko banus cum eisdem gentibus suis secum constitutis versus Castrum Galambocz supratactum procedens, totum territorium ac universas villas et pertinentias eiusdem castri erga manus dictorum Turcorum habitas, modo per ignis voraginem, modo vero per alia desolationum genera prorsus devastari et anichilari fecisset«, L. Thallóczy—A Áldásy, 120.

морена дугим маршом, однела је сјајну победу. На „три миље су прогонили Турке", а сам Али-бег се једва спасао. У бици је одиграо одлучујућу улогу дотле незнатни влашки племић из Ердеља Јован Хуњади.[8] Био је то новопечени властелин, јер је његов отац Војко, православни Влах, тек 1409, пошто је прешао у римокатолицизам, добио од краља Жигмунда посед Хуњад, по коме је породица и добила име. Али, млади Јован Хуњади био је талентован човек, посебно у ратној вештини. Младост је провео код Турака, добро упознавши њихову ратну тактику и свакојака лукавства. Ратовао је и за деспота Стефана, а некако од 1437. посветио је цео свој живот борби против Османлија. Храброшћу и упорношћу стекао је славу највећег борца у хришћанској Европи. Посебно је слављен у Угарској, Влашкој и Србији. Захваљујући сталној и храброј борби против неверника, постао је први човек Угарске, под чијим је туторством био и сам краљ.[9] Његова две деценије дуга борба била је у непосредној вези са судбином српског народа, који га је, под именом Сибињанин Јанка, опевао у својим песмама и задржао у сећању вековима.

Иако је трајао свега осам дана, од 19. до 27. јуна, угарски упад није био обична погранична чарка већ продор дубоко у непријатељску територију. Задат је ударац турском пограничном систему, а спаљивање бродовља онемогућило је брзе османлијске упаде преко Саве и Дунава. Зато је завладало одушевљење у Угарској. Одмах по повратку, Јован Марцали поднео је извештај инквизитору Јакову Маркијском, а заробљене турске заставе и старешине послате су краљу Жигмунду у Чешку. Он је већ у септембру 1437. обавештавао европску јавност како је у Србији победио Турке, а вође похода обдарио је богатим поседима. Ипак, овакви демонстративни походи нису могли донети трајнију корист, нити су могли изменити свеукупно стање односа и снага.[10]

Срби се нису придружили Угрима, али су ратовање осетили на својој кожи. Недужни живаљ страдао је од обе војске, поготово од поражених Турака, који су се светили пустошењем околине Смедерева. Речима „попалише Угри град Крушевац и бој бише с Турцима на пољу Годомину" летописац је описао исход рата.[11] Деспот Ђурађ није могао утицати на ток догађаја. Његов

[8] О пореклу Хуњадија Енеја Силвије Пиколомини каже: »Johannes natione Valachus fuit«. *Aeneae Sylvii De Statu Europae*, V verso.

[9] A. Bonfini 432—433.

[10] L. Thallóczy—A. Áldásy, 111—123 (бр. 184); уп. Ј. Радонић, *Западна Европа*, 78—79; К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 362; Вл. Ћоровић, *Ист. Срба*, II, 56; P. Rokai, *Poslednje*, 107—108.

[11] „Попалише Оугри тоурьска древа под Крушевьцемь", *Родослови и летописи*, 230.

пристанак за рат нико није тражио, одлуке су доносили други; судбина његове све мање државе била је све више у рукама других. Поражени Турци код саме његове престонице одмах су га оптужили да је био у дослуху с Угрима. Сматрали су да они не би смели извршити тако дубок продор да нису имали тајни споразум с њим. Зато су га окривили да је прекршио одредбу уговора, по којој им није смео дозволити прелаз преко своје територије. Био је, дакле, компромитован у целости, па се може рећи да је угарски поход упропастио његову државу. Још једном се показало да се она не може одржати када Угарска и Турска немају међусобни мировни уговор.

Турци су одмах почели да се свете. Већ у лето 1437. провалили су у Угарску, али су их потукли великаши, који су с војском логоровали у Срему док је Јован Марцали жарио и палио долином Мораве. Онда су бес искалили у Србији. После скоро деценију мира, наставили су свој посао харања, пљачкања и убијања. Увиђајући да им се не може одупрети, деспот је утврђивао градове, у које се склањало становништво.[12] Ипак, разарања су била необично велика. Дубровчани су у новембру 1437. писали краљу Жигмунду да су Турци „опљачкали крајеве господина деспота", подвлачећи да су они сами претрпели „не мале штете".[13] Када су тако прошли њихови трговци, који су били у утврђеним градовима, може се тек замислити како је настрадало сеоско становништво, које је живело у отвореним насељима. Да зло буде веће, појавила се куга, која је сатирала живаљ и у Србији и у суседним крајевима, укључујући и Дубровник. Деспот Ђурађ, остављен на милост и немилост непријатељу, савијао се колико год је могао. Уз „не мале жртве", некако је успео да „купи" мир од Турака, али је морао, пре новембра 1437, да им уступи „веома богати град" Браничево.[14] Цена куповања турског мира била је све већа, а српска држава све мања.

Ратовање 1437. било је последње које је извео краљ Жигмунд. Побољевао је током целе године, и то је био један од разлога што није лично кренуо у рат. На повратку из Чешке у Угарску, умро је у Знајму 9. децембра 1437, скоро у седамдесетој години. Био је то владар од чије је политике непосредно зависила судбина Србије и других суседних држава. Штета је била што се заплео на више страна, пре свега у борбу против хусита и у „Велики расцеп" у западној цркви. Зато није могао сву своју

[12] *Акта и повеље*, I, 393; *Dipl. Rag.*, 405; M. Segon, 126.

[13] *Акта и повеље*, I, 392; *Dipl. Rag.*, 404—405.

[14] »oppulentissimum oppidum suum vocatum Branizevo«, *Акта и повеље*, I, 393; *Dipl. Rag.*, 405. Хроничар Ј. Растић наводи да је деспот морао »Comprar la pace«, давши Турцима »la città ricchissima di Branicevo«, *Chronica Ragusina Junii Restii*, 271.

снагу да посвети Балкану. Ипак, мора се рећи да је током читавог живота поклањао пажњу борби против Турака. Као даровит владар, рано је увидео њихову опасност. С њом се борио доследно и упорно, тако рећи до последњег даха. Додуше, у његовим потезима било је често брзине, плаховитости, па и авантуризма. Као средњовековни витез и кавал>ер, држао је до испуњавања својих обавеза, али је правио планове који се нису могли испунити. Располажући скромним снагама, резултати његове турске политике били су скромни. Сами Турци су пред крај његовог живота с презиром говорили о угарској борбеној снази. Узрок томе били су многи разлози. Као владар прилично разједињене земље, морао се стално борити с непослушним баронима и био је принуђен да тргује поседима. Одузимао их је од једних, и давао другима, купујући тако њихову привремену наклоност. Налазећи се у таквом положају, морао се борити против младе Османлијске империје, у којој су апсолутна послушност, ропска дисциплина и стална агресивност биле свакодневна појава. Краљ Жигмунд је бранио свет који је морао узмицати пред фанатизованим противником.

За око пола века своје владавине, краљ Жигмунд је настојао да Србију и Босну што чвршће веже за себе и Угарску. То је чинио по примеру својих претходника на престолу, а поготово због све веће турске опасности. Стално се сматрао врховним господарем Србије; она је непрекидно фигурирала у његовој дугачкој краљевској титули. Деспота Ђурђа, од кога је био старији једва једну деценију, одувек је сматрао својим вазалом, али и првим међу својим баронима. До краја живота водио је рачуна о његовим угарским поседима, настојећи, као врховни арбитар у земљи, да се сваки спор реши и свака неправда исправи.[15] Смрт таквог владара значила је, без сумње, губитак за Србе. Притиснути турском силом, они су упирали очи у њега, очекујући помоћ, или, у најмању руку, спас у бекству на његову територију. Зато је српски летописац, међу најважнијим догађајима тога времена, забележио „умре краљ Жигмунд".[16] После његове смрти за српски народ почела је још већа неизвесност.

Краљ Жигмунд је оставио за собом само кћер Јелисавету, која је била удата за аустријског надвојводу Алберта Хабсбуршког. Њега су угарски сталежи признали за краља, и, заједно са супругом, крунисали у Стоном Београду 1. јануара 1438. Али тиме није решено питање Жигмундовог наслеђа. Чим је у марту дошло на ред Албертово крунисање за немачког краља, избиле су на видело све противности између Немаца и Угара.

[15] L. Thallóczy—A. Áldásy, 106—108 (бр. 182, 183).

[16] *Родослови и летописи*, 230.

Додуше, после неколико месеци, добио је и ту круну, али су остали подозривост и питање угарских кругова да ли ће бити више њихов или немачки владар. Већ у јуну пожурио је у Чешку да стекне и тамошњу краљевску част, и тако понесе све круне које је носио његов таст. Тамо је, међутим, наишао на одлучан отпор хусита, који су прогласили за краља малолетног Казимира IV Јагелонца, брата пољског краља Владислава III. У дугим и мучним преговорима с Чесима и Пољацима, остао је у Братислави и околним крајевима цело лето и јесен 1438. године. Међутим, веома је значајно да је Алберт II на своје угарско крунисање у Стоном Београду позвао и деспота Ђурђа. Заузет крајњим напорима да одбрани земљу, деспот није могао отићи, али је упутио посланство. Лепо примљено, оно је својим присуством причинило задовољство домаћину.[17]

Стицањем неколико круна у рукама, с Албертом II почело је уздизање аустријских Хабсбурговаца. Зато његов долазак на престо има шири европски значај. У Угарској му је ишло наруку то што је у сталним међусобним размирицама ломљена моћ најугледнијих домаћих породица. Непосредно угрожена од Турака, Угарска је тада имала посебан значај, јер је била челни стуб одбране западног хришћанског света. Како се с Османлијама могла носити само снажна држава, било је потребно створити хришћанску царевину у Подунављу. Зато је у XV веку главна брига угарских краљева, који су понекад носили и немачку царску круну, била да створе велику средњоевропску монархију, која ће се супротставити муслиманском освајачу с Истока. Са тиме је, међутим, ишло тешко. Унутрашње противречности угарског друштва биле су велике, а главна брига баронâ током читавог XV века била је да ограниче власт краља. У таквим приликама, угарски владари били су још далеко од стварања јаке средњоевропске монархије. Хабсбурговци су, пак, гомилали средњоевропске круне у својим рукама, али су истовремено и упорно увећавали моћ своје куће. На крају, успели су да створе велику монархију у Подунављу, која је, заиста, преузела улогу браниоца хришћанске Европе. Само, то је било тек пошто су Турци разорили средњовековну Угарску и стигли под зидине Беча.

Иначе, султан Мурат II искористио је промену на угарском престолу да настави ратовање. Наводно подстакнут од околине, послао је војску у Ердељ. Њу је предводио Али-бег, син Евреноса, из старе и добро познате османлијске куће. Пошто је прешла Дунав код Ђердапа, током лета 1438, „тркачи и паликуће", како су их звали, жарили су и палили пуних четрдесет и пет

[17] G. Fejér, *Codex diplomaticus*, t. XI, vol. XI, 293—296.

дана.[18] Повукли су се тек када су приграбили богати плен и повели силно робље. Иако су им помагали помоћни одреди влашког кнеза и деспота Ђурђа, Турци су наставили ратовање и против Србије.

Султан није марио за Ђурђеве уступке и помоћне одреде. Није више хтео ни да слуша српска правдања о везама с Угрима. Поготово што су Дубровчани крајем 1437. рачунали да ће се бан Матеј Таловац „ускоро" састати с деспотом, а у мају следеће године предвиђали су могућност да смедеревско посланство дође новом краљу Алберту II.[19] Зато је једна турска војска, истовремено с оном која је харала по Ердељу, упала у Србију. Навалила је на њене источне и северне крајеве, док се у јужним, у Области Бранковића, Турци 1438. изричито помињу у Звечану.[20] Иако је било отпора, почетком августа, по речима летописца, „разби" Србе, и „плени и попали" Кучево и Браничево. Заузела је и разорила градове Борач у Гружи и Острвицу на Руднику. „Разби и развали" манастир Раваницу и „цркву пожеже". У изузетно тешким приликама, деспот је, „смирења ради" хитао да се нагоди, нудећи опет део своје све мање територије. Уступио је Ждрело и Вишесав у дунавском теснацу, и некако успео да заустави ратовање. Од српског тела кидан је део по део и тако заустављан освајач, коме је сваки мир само био предах за даљи рат.

Управо од око 1438. године, султан Мурат II почео је енергично да спроводи у дело тзв. „девширму", „одбир дечака", тј. насилно узимање хришћанске деце у јаничаре, или, како се говорило у покореним земљама, „данак у крви". Потурчењацима, људима без порекла и прошлости, омогућено је да се попну на највише положаје и они су у наредним деценијама давали главни тон османлијској политици. Поготово што је Мурат II појачао дисциплину јаничарских трупа, увећавши тако њихову ударну моћ.[21] Такав, нестрпљиви освајач, настављао је ратовање у Србији. После похода 1437. и 1438. године, она је била опљачкана и попаљена. Страдали су крајеви који су дотле били поштеђени, на пример област Рудника, у којој је била једна од Ђурђевих резиденција и његово омиљено одмаралиште. Добивши нове српске земље, Турци су се опасно примакли Смедереву, а њихов све шири појас на Дунаву олакшавао је даље упаде у Угарску. Резултат ратовања из те две године, по речима летописца, били

[18] I. Dlugosz, 551.

[19] *Акта и повеље*, I/1, 408; *Dipl Rag.*, 406—407, 418—419.

[20] М. Динић, *Област Бранковића*, 27.

[21] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 9.

су „плач и ридање" и „поробљена српска земља".[22] То је, међутим, био само увод за коначно заузимање Србије.

С пролећа 1439, пошто је у Једрену прославио обрезање своја два сина, на Деспотовину је кренуо лично Мурат II. Још почетком године, његове чете продрле су у Босну, све до Јајца.[23] Али, то није била главна војска. Она је, брижљиво, из дана у дан, у потаји припремана. Понешто је, ипак, процурело и уходе и путници јављали су најцрње вести. Дубровчани су већ у марту 1439. знали да се спрема велика сила и бродовље, којим ће, преко Дунава, бити пребачена у Угарску.[24] Она је, међутим, била намењена Србији. Пошто је земљу већ опљачкао, султан је овога пута тражио Смедерево. Пре тога су деспотова деца, Мара и Стефан, писала оцу из турског ропства, сигурно под принудом, да преда Смедерево и окани се веза с Угарском.[25] Дука прича како је Фадлулах, злобни саветник султанов, подстицао свога господара против хришћана, говорећи да српски деспот није подигао нови град ради добра Турака. Зато га треба заузети и тако стећи отворен приступ Угарској.[26] Турски хроничари Ашик-паша Заде и Нешри оптужбе против Ђурђа стављају у уста скопског крајишника Исак-бега, који је наводно говорио Мурату II да „доклегод је Влк-огли у Смедереву, нити ће се смирити Караман-огли, нити ће нам бити верни Угри"[27] Излажући децу животној опасности, Ђурађ је, позивајући се на узајамне уговоре, заклетве и сродство, одбио султанов захтев. Зато је Мурат II навалио на њега, желећи да му, пре свега, заузме престоницу.

Крајем пролећа 1439. велика турска сила пала је под Смедерево.[28] „Пошто је Ђурађ схватио да његове снаге нису довољне да се одупру зету, наоружа добро град Смедерево", и са женом Јерином, најмлађим сином Лазаром, „целим двором", свештенством, благом и пратњом, крајем маја или почетком јуна, пре-

[22] *Родослови и летописи*, 231. У цркви Богородице Пречисте у Ждрелу, у Горњачкој клисури, сахрањен је Вук Угљешић, који је умро 1438. године. Ту је сахрањен и његов брат Стефан, који је умро 1452. Били су то синови великог војводе Угљеше Десислалића. Очигледно, ова породица господарила је у области Млаве и Хомоља. Д. Мадас—А. Гајић, 221—242; С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 86—87.

[23] С. Ћирковић, *Ист Босне*, 271; исти, *Херцег*, 30—31.

[24] *Cons. Rog.*, VII, 37', 39', 41'; Dipl. Rag., 422—423.

[25] G. Fejér, *Codex diplomaticus*, t. XI, vol XI, Budae 1844. 293—296.

[26] Ducas, 261, 263.

[27] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 146; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 135.

[28] Дубровчани су писали крајем јуна 1439. да су им стигле »novitade delli Turchi che sono in quelle parte de Schiavonia«. *Lett. di Lev.*, XI, 160.

ђе у Угарску да тражи помоћ.[29] Када је султанова ордија опсела Тврђаву, почела је да је туче артиљеријом. Камена ђулад су и дању и ноћу падала на град, који је, по Константину Михаиловићу, нападнут пре него што га је овај (деспот — М. С.) потпуно доградио.[30] Али, добро се држао. Такву тврђаву није било лако освојити, и опсада се, по византијском историчару Дуки, отегла три месеца. Онда је наступила друга невоља. Почело је да понестаје хране.[31] Према једним изворима, деспот пре опсаде није стигао да снабде престоницу довољним количинама хране, док је, према другима, узрок несташице био тврдичлук његове жене Јерине, „која је, да би дошла до новца, била продала сво жито".[32] У сваком случају, залихе из претходне године, која је такође била ратна, биле су на измаку. Зато је наступила глад. Она је била таква да су, по новобрдском свештенику Мартину Сегону, браниоци не само јели храну која није била за јело већ и сопствене руке.[33] Уз све то, Србијом је владала куга.[34] Док је деспот био у Угарској, а његов други син, тј. Стефан, по изричитим наводима Дуке и Халкокондила, у Једрену, одбраном је руководио најстарији син Гргур и шурак Тома Кантакузин.[35]

Гргур и Тома добро су се држали. Одолевали су непријатељу, али не и глади, која је била све већа. На крају, морали су повести преговоре с нападачима. Када су видели да не могу даље да издрже, „решише да се својевољно предају Турчину". Као да је на то последњи пристао Гргур, јер М. Орбин завршава опис предаје речима: „Видећи то деспотов син Гргур, у немогућности да ишта учини, и он пристаде уз мишљење осталих."[36] Пољски историчар Длугош прича да су се Турци служили подмићивањем: споразум са Србима султан је постигао, а онда се, на превару, докопао Тврђаве.[37] По Дуки, браниоци су поверовали султановим обећањима, отворили му капије града и изашли да га поздраве као господара.[38] Сви извори се слажу да је глад натерала опсађене на предају. Зато Константин Михаиловић изричито наводи да је султан „глађу освојио град Смедерево".[39]

[29] М. Орбин, 110; M. Segon, 126; G. Fejer, *Codex diplomaticus*, t. XI, vol. XI, 293—296.

[30] Константин Михаиловић, 24.

[31] Ducas, 261—263.

[32] М. Орбин, 111.

[33] M. Segon, 126.

[34] »de partibus Sclavonie infectis peste«, *Cons. Minus*, VIII, 103.

[35] Ducas, 261—263; Chalcocandylas, II, 23—25.

[36] М. Орбин, 111.

[37] I. Dlugosz, 568.

[38] Ducas, 261.

[39] Константин Михаиловић, 24.

Тако „прими цар Мурат Смедерево августа 27. и изведе Гргура и Тому".[40] Браниоци су се одлучили на предају, јер су знали да, ако Турци на силу заузму град, биће таква пљачка коју ни султан не може спречити, јер је ратницима на то давао право исламски закон.[41] Занимљив је податак Константина Михаиловића да се Смедерево „добровољно покорило и предало радије Турцима него Угрима".[42] По уласку, освајачи су у први петак отклањали свечани намаз. Разместили су се у граду, који није тако оштећен да се у њему није могло живети. Само, они су освојене градове брзо претварали у исламска средишта источњачког типа. Судбину хришћанских богомоља везивали су за начин освајања града. Ако су се хришћани предали, задржавали су своје цркве; ако, пак, град освоје на јуриш, хришћани су губили то право. Понекад су, међутим, лако налазили повод да преузму неку цркву, ако им се посебно допадне.[43] Османлијски писци наводе да је Мурат II наредио да се цркве у Смедереву претворе у џамије и да се у град доселе Турци. За смедеревског санџакбега наименовао је заслужног скопског крајишника Исак-бега.[44] Српски кулучари брзо су дочекали да виде како су њихови труд, патње и страдања били узалудни. Њихова клетва брзо је стигла градитеље.

Док су Турци опседали Смедерево, нови угарски краљ Алберт II био је вољан да му помогне. Али, наилазио је на многе препреке. После дугог боравка, коначно је у првој половини маја 1439. напустио Братиславу и дошао у Будим, у коме је, уз краће прекиде, остао до краја јула. За будући рат већ је градио бродовље у Бечу, Будиму и Београду. Намеравао је да њима најпре дотури жито опседнутом Смедереву, а онда да удари на турску флоту на Дунаву. У јеку тих припрема, стигао је деспот Ђурађ. Откако су Турци навалили на његову земљу, био је крајње попустљив према Угрима. Из једног писма с краја 1437. види се да је дозволио да фрањевци обнове неку цркву на његовом поседу крај Нађбање. Сам, по преласку у Угарску, „задржао се неко време у својим земљама које је имао у оном краљевству",

[40] Поред двадесет седмог, српски летописи наводе пад Смедерева и под другим датумима, али се сви слажу да је то било у августу 1439. *Родослови и летописи*, 232.

[41] Х. Иналџик, *Османско царство*, 198—199.

[42] Константин Михаиловић, 24.

[43] О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 19.

[44] М. Кашанин, *Српска књижевност*, 449—450; Фр. Вабингер, *Мехмед*, 17; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 147. По Н. Филиповићу, *Неколике биљешке*, 135—136, санџакбег Смедерева постао је Турахан-бег.

и већ у другој половини јуна био је код краља у Будиму.[45] Остављање по страни краљевих расправа с Чесима и Пољацима, уливало је наде за почетак борбе против Турака. По каснијем М. Орбину, Мурат II је и напао Србију „кад је видео да је угарски краљ Алберт заузет ратовањем с Пољском“.[46] Ђурађ је, наравно, био одмах за рат. И Алберт II је у више махова доносио одлуку да крене на југ, пређе Дунав и нападне Турке и на суву и на води. Чак је веровао да оружјем може ослободити „Угарску, Рашку и Склавонију“. За борбу се залагао и Јован Хуњади, али не и остали угарски великаши.

Да би некако сакупио војску, краљ Алберт II је морао да чини уступке баронима и прелатима. Посебним законским актом, признао им је широка права, пристајући на скучавање сопствене власти. Још увек недовољно учвршћеног на престолу, домаћа властела га је оптуживала да фаворизује Немце. Чак није дозвољавала да у рат против Турака поведе странце, тврдећи да су довољне угарске снаге. После мучног натезања, краљ је некако успео да сакупи око двадесет четири хиљаде војника, међу којима је, додуше, било Немаца, Чеха и Морављана. Али, војска је, наводно, била слабо снабдевена храном и вином.[47] Ипак, кренула је на југ. Циљ јој је био да заштити угарске границе, које су стално нападали Турци, и да Смедерево ослободи опсаде.[48] Заједно с њом, ишао је и деспот Ђурађ. Да није било њега, цео поход не би ни могао бити огранизован. Још увек богат, позајмио је „краљу Алберту и баронима Угарске“ четрдесет хиљада златних дуката. У марту 1440. Дубровчани су исплатили хиљаду дуката деспотовом посланику на име трибута који су плаћали угарском краљу.[49] Тако је деспоту враћен мали део позајмице. Спуштајући се на југ, краљ је крајем јула стигао у Сегедин, у којем је 1. августа издао Ђурђу повељу. Истичући тешку судбину Србије, називао га је „сарадником“ у одбрани угарског краљевства и подвлачио његове заслуге за покојног краља Жигмунда. Додајући да је верност према угарској круни ставио изнад својих добара, државе и заједнице с децом, поклонио му је властелинство Вилагош у Зарандској жупанији.[50] Угарско племство није, међутим, волело да странци добијају поседе. Зато је исти краљ, у мају те године, забранио деспоту Ђурђу и његовом зету грофу Улриху II Цељском да на својим поседима постављају странце за управнике и чиновнике. Ипак, заједничка борба против Турака многоструко је повезивала краља и деспота.[51]

[45] М. Орбин, 111—112. Краљ Алберт је 21. јуна 1439. писао да се деспот Ђурађ налази код њега: »illustris Georgii despoti Rascie, coram nobis *personaliter constitutus*«. L. Thallóczy—A. Áldásy, 131 (бр. 193). О обнови фрањевачких цркава, које су порушили Турци: L. Wadding, XI, 363.

[46] М. Орбин, 110.

[47] G. Fejér, *Codex diplomaticus*, t. XI, vol. XI, 392—393.

[48] I. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 70.

[49] *Cons. Minus*, VIII, 139; *Cons. Maius*, VI, 12.

[50] G. Fejér, *Codex diplomaticus*, t. XI, vol. XI, 293—296; уп. J. Радонић, *Уговор у Тати*, 219.

Док је краљ ишао на југ, Смедерево је бројало своје последње дане. Наводно, „када су Турци сазнали за Албертов долазак, још упорније су се бацили на освајање Смедерева“.[52] Угарска војска није се упустила у одлучну борбу и није му помогла, јер су барони били против фронталног рата, залажући се да се непријатељ замара одуговлачењем и ситним чаркама.[53] У таквој ситуацији, на ушћу Тисе, краљ је сачекао пад српске престонице. Тај догађај изазвао је страх и потпун преокрет у његовој војсци. На глас да Турци прелазе Дунав, она се разбежала. Многи великаши напустили су краљев логор, водећи са собом своје ратнике, међу којима је избила епидемија дизентерије. Турци су, заиста, упали у јужну Угарску, порушили неке градове и оробили земљу.[54] Док се све то догађало, краљ је, с мало људи, лутао између Сланкамена, Титела, Петроварадина и Футога. Ту је сачекао јесен и прве хладноће. Почетком октобра напустили су га и последњи борци, хитајући пут својих топлих домова.

Краљ Алберт II није напуштао идеју о борби против Турака, само је рачунао да је настави на пролеће. Добио је сагласност барона, међу којима је на првом месту наведен „Ђурађ, по милости божјој, деспот Рашке“, да се за опремање војске разреже на сваку кућу по један дукат. Намеравао је да војску у Немачкој и Чешкој сакупи сопственим средствима. Обузет тим мислима, оставио је бремениту краљицу у Угарској и кренуо у Беч да сакупља Немце и Чехе. Лутајући, међутим, баруштинама јужне Угарске, и сам је оболео. Нагризен дизентеријом, губио је крв, а ватру у желуцу гасио је једући диње по Бачкој. То га је дотукло, и на путу за Беч, умро је у Несмељу 27. октобра 1439. године.[55] Тако је, не навршивши ни две године владе, отишао владар који је био у добрим односима са српским деспотом. Речима „умре краљ Алберта“ српски летописац забележио је његову изненадну смрт.[56] Био је то човек који се залагао за борбу против Турака, али је мало шта постигао, јер је био притиснут многим невољама, које

[51] Краљ је у децембру 1438. посредовао око поседа »Thwra«, а у јуну 1439. још и »Hewyzwelghye«, које је деспот Ђурађ држао у залогу за неки дуг. L. Thallóczy—A. Áldásy, 129—131 (бр. 192, 193).

[52] М. Орбин, 111.

[53] G. Fejer, *Genus*, 263.

[54] *Родослови и летописи*, 232.

[55] A. Bonfini, 423—424; уп. И. Божић, *Две белешке*, 325—326.

[56] *Родослови и летописи*, 232.

му нису дале ни да се искаже. После његове смрти почеле су жестоке борбе за угарски престо. Некад јаче, некад слабије, трајале су пуне две деценије, све до доласка на власт Матије Корвина. Оне су српском народу давале слабе изгледе за велику помоћ са те стране.

Цар Мурат II није заузео само Смедерево већ и највећи део Србије. Летописи изричито наводе да је „пленио" Кучево и „примио" манастир Ресаву, задужбину и гробницу деспота Стефана, завршену тек пре две деценије.[57] Док је ратовао у Србији, његов вазал Стефан Вукчић нападао је и пљачкао западне деспотове крајеве, а богата Сребреница већ је била под турском влашћу.[58] Док је султан још био под Смедеревом, неки Дубровчани, на своју руку, склопили су с њим писмени уговор, на српском језику, о закупу царине у Сребреници. Одмах су почели да је наплаћују по високој стопи, против које су се дубровачке власти годинама бориле код деспота Ђурђа. Зато је против њих покренут поступак, који, додуше, није довео до неке казне, јер је узето као олакшавајућа околност то што су времена „необична и пуна обрта".[59]

Султан, међутим, није заузео Ново Брдо и његов крај, као ни Зету, која је била ван подручја ратовања. Али, његова војска напала је новобрдску област, још док су вођене борбе за Смедерево. Крајем јуна 1439. дубровачка влада наредила је својим поданицима у Новом Брду да се држе „мушки" у случају турског напада. Да не би дошло до сукоба између властеле и пучана, одредила је заповеднике колоније. Њима су се морали покоравати сви њени чланови, а за непослушне предвиђена је посебна казна.[60] Заиста, ускоро је дошло до сукоба с Турцима. Како српски летописац истиче да „створише бој Новобрђани", као да су они били иницијатори борбе. Битка се заметнула 6. августа на Трипољу на Косову. У њој су надмоћни освајачи сатрли браниоце. И летописац је само кратко забележио: „убише Турци Новобрђане на Трипољу".[61] Ипак, Ново Брдо није заузето, али је опседнуто. Од Смедерева на северу до Новог Брда на југу, Србија је водила очајничку борбу за опстанак.

[57] *Родослови и летописи*, 232.

[58] У Дубровнику се већ 6. јуна 1439. знало за »la novitade et depredation fata nel paexe del signor dispoto per le gente et oste di voyvoda Stipan«. *Notes et extraits*, II, 363.

[59] Султан Мурат II, »trovandosi sotto Smedrevo, in lo acquisto novamente della Schiavonia, à fatto et concesso alli merchadanti nostri de Srebreniza«. *Notes et extraits*, II, 377.

[60] *Lett. di Lev.*, XII, 160.

[61] „Оубише Тоурци Новобрјане на Триполю"; „оуби Есе-бегь Авранезовикь Новобрьћане на Триполю". *Родослови и летописи*, 231.

Иако су били опседнути, Новобрђани су ипак одржавали везе с деспотом Ђурђем у Угарској. Баш док је, средином октобра 1439, дубровачки Сенат већао да у Ново Брдо пошаље трговцима једно султаново писмо „ради њихове опрезности и сигурности", отуда је стигао Никола Птичић. Српске власти слале су га деспоту и краљу у Угарску. Добио је барку до Сења, а онда је наставио добро познатим копненим путем.[62] Опет у име власти из Новог Брда, у новембру је стигао Паскоје Соркочевић, по М. Орбину звани „Бјеља", који је истим путем отишао деспоту.[63] Овога пута новобрдски посланик био је значајна личност. Потицао је из дубровачке властелинске породице, која је већ неколико деценија имала разгранате послове у Србији, посебно у Области Бранковића. Његов отац Јуније Маринов ишао је 1380. године као дубровачки поклисар српском патријарху, кнезу Лазару и Вуку Бранковићу.[64] Његова браћа Никола и Матко трговали су у Трепчи, док је Паскоје од 1419. живео и радио у Приштини. Било је то, дакле, време када је господин Ђурађ још владао само својом очевином. Од 1423. до 1430. биран је сваке године, укупно 107 пута, за „конзула" или судију у приштинској колонији. Послови су га водили у Пећ, Јањево, Трепчу и друга суседна места.[65] Касније се везао за Ново Брдо, и у јуну 1439. Сенат га је наименовао за једног од старешина тамошње колоније. Његов избор за посланика није био нимало случајан, јер је сигурно од раније био у некаквим везама с деспотом Ђурђем. Незнано тачно којим путем, од 1439. успео је, међутим, да стекне његово изузетно поверење, да ступи у његову службу и да постане једна од најзначајнијих личности у политичком животу Србије.

Занимљиво је да је дубровачки Сенат уступио барку Паскоју Соркочевићу, али је одбио да му да̂ шалитру и сумпор, важан ратни материјал. Још је занимљивије да је одмах одлучио да деспоту, који је лутао по Угарској, препоручи своје трговце у Новом Брду. У првој половини децембра 1439, уз деспотово писмо које је, у међувремену, стигло, послао је препоруке за трговце и српским властима у Новом Брду.[66] Како је оно, међутим, било опседнуто, смањена је не само рударска производња већ и трговачки промет. Ипак, неки зрачак српске власти одржавао се једино у јужним областима. М. Орбин прича да је султан, после заузимања Смедерева, „поклонио Гргуру већи део земље који је

[62] *Cons. Rog.*, 96, 96'. О Николи Птичићу: И. Воје, *Argentum de glama*, 39.

[63] *Cons. Rog.*, 102'.

[64] И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 418—419.

[65] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 59, 61; М. Динић, *Пећ*, 198; М. Динић, *Трепча*, 9.

[66] *Cons. Rog.*, VII, 102', 110'.

раније поседовао његов дед Вук Бранковић, али под условом да му постане вазал и да му буде веран“.[67] Изгледа да је Гргур, заиста, сачувао неки утицај, јер су му дубровачке власти 7. октобра и 22. децембра 1439. препоручивале своје трговце, очигледно очекујући да им може помоћи. У новембру 1440. један Дубровчанин, у тестаменту писаном у Трепчи, навео је да му „господин Гргур“ дугује сто двадесет дуката.[68] Може бити да је најстарији Ђурђев син сачувао неку власт у својој прадедовини све до пролећа 1441. године.[69] Али, даље не, јер га је султан, на крају, потпуно политички уништио, одвео у Турску и „задржао код себе заједно с другим његовим братом Стефаном, који је већ од почетка, тј. откада је Мурат склопио брак с његовом сестром, живео код њега“.[70] Тако је почело ропство српског престолонаследника, који се, дакле, придружио млађем брату и сестри. Од петоро Ђурђеве деце, троје су били султанови сужњи.

Ђурђевим синовима је сужањство падало утолико теже што су га издржавали код свога зета. Иначе, Србија је 1439. страховито похарана и опљачкана. Становништво је, добрим делом, побијено, јер су Турци при освајањима обично одмах убијали угледне и богате, желећи да најпре обезглаве народ који су покоравали. Остало су одводили у робље, које су трговци, по дозволи султана, препродавали по трговима и варошима. Понекад су ишли за војском, одмах куповали заробљенике и одводили их на продају. Савременици су оставили потресна сведочанства о робљу тога времена. Б. де ла Брокијер прича како је у Једрену видео „како воде оковане хришћане на продају, а они су тражили милостињу пред градом. Велика је жалост гледати муке које подносе“. Враћајући се на Запад, у долини Марице наишао је „на око петнаест људи који су били везани дебелим ланцима око врата и десет жена, што су скоро биле похватане у краљевини Босни, приликом једног упада који су извршили Турци. А водила су их два Турчина на продају у Једрене“.[71] „Стидно је управо и казивати“, прича савременик, „како они [робови — М. С.] на томе тргу стоје голи, и мушко и женско... Онако го робваља пред сваким купцем да хода тамо амо, да скаче, да трчи, да би се јасно видело да ли је роб, који се продаје, слаб или здрав, стар или млад, женско или мушко. Исто тако бива и с девојкама... Ако неко од стида и срамоте не би хтео да чини све што се захтева, тога би скорпионима и бичевима натерали да опет најпосле чини оно што сам од своје воље никад не би чинио. Ту се син продаје пред очима мајке; ту

[67] М. Орбин, 111.

[68] М. Динић, *Област Бранковића*, 28.

[69] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 194 (И. Божић).

[70] М. Орбин, 111.

[71] Б. де ла Брокијер, 123, 125.

се тужноме и застиђеноме мужу жена његова, која му је драга, одузима и за новац продаје другом човеку, па је још задиркују и исмевају као да је најгора блудница. Ту се узимају деца из наручја својих мајки. Никакво се достојанство, никакав сталеж ту не штеди. Ту ти свештеник вреди колико и неписмен човек; витез и властелин процењују се онако исто као и сељак, и по једну се цену продаје, осим ако му лична јачина, вештина, младост, цену не подигну.“[72] Такво робље поведено је и после пада Србије пут Скопља и Једрена. Процењивано је на две стотине хиљада душа или, просто речено, било је „безбројно“. Турски хроничар Ашик-паша Заде прича да је у рату у Србији добио девет робова, које је продао у Једрену по цени од 200 до 300 аспри по глави. У то време је толико много било робља да се дечак од четири године у Скопљу продавао за свега двадесетак аспри, док је уобичајена цена одраслог роба била девет стотина аспри. По изричитим сведочанствима извора, најлепша робиња могла се у Скопљу купити за пар чизама.[73]

Да би избегао смрт и ропство, народ је, разумљиво, бежао на све стране. Српске сеобе добиле су на јачини још од Маричке битке 1371. године. Сада је српски живаљ напуштао и северну Србију, прелазио Саву и Дунав и насељавао Угарску. Већ је стизао доста далеко на север. За време опсаде Смедерева 1439, Турци су два пута прелазили Дунав и пустошили јужни Банат. Тада је страдао Ковин, чији је део житеља допао ропства. Они који су успели да се спасу, нису смели да остану на старим огњиштима, јер је турска граница избила на сам Дунав. Са женама и децом, и нешто покретног иметка, отишли су на север и населили се јужно од Будима, на дунавском острву Чепелу, на пустом селишту, уз цркву Св. Аврама. Угарски краљ им је 10. октобра 1440. званично доделио то земљиште и потврдио повластице, које је становништво Ковина добило од ранијих угарских владара. Досељеници су били из Ковина, Баваништа и Скореновца, а из краљеве повеље се види да су били Срби. Зато је ново насеље названо Горњи, Мали или Српски Ковин. Њихове повластице потврђивали су угарски краљеви и 1455. и 1458. године.[74] То је, дакле, било организовано насеље српских колониста, које је имало свој статус. У време првог пада Србије многи, пак, појединци, мање или веће, организоване и неорганизоване, групе разлиле су се по угарској земљи, бежећи од немилосрдног освајача, његових мачева и роп-

[72] Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 281—282.

[73] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 146—147.

[74] J. Magdics, 24; Г. Витковић, *Прошлост*, 13—14. Уп. *Ист. српског народа*, II, 320 (С. Ћирковић).

ских ланаца. Извори углавном ћуте о тим несрећницима, чија су прва станишта биле земунице, а највеће бриге панонска зима, болест и глад.

Живаљ из јужног дела Деспотовине бежао је према јадранској обали. Наишавши на затворене капије приморских градова, живео је по пећинама, хранећи се травом и корењем. Неки су ту помрли, а неки су успели да се пребаце у Италију. Насељавали су се у Венету, Романьи, Анконитанској Марки, Абруцу, Апулији. Живели су у већ постојећим насељима, оснивали су нова, али су се и селили из места у место. Бавили су се најнижим пословима и углавном водили сиротињски живот. Све дошљаке из „Склавоније", под којом је подразумеван простор од Соче до Бојане без обзира колико се простирао у унутрашњост, италијанске власти звале су општим именом „Словени".[75]

За време турског освајања, доста Срба насилно је одведено на Исток. Неки појединачно, неки у групама, дечаци за јаничаре, девојке у хареме, сви заједно у робље. Истовремено, Турци су доводили своје колонисте. Заузевши Србију 1439, њихова централна власт је по тврђавама сместила посаде а по градовима кадије, али је истовремено плански и систематски пресељавала свој живаљ из Анадолије и суседних крајева. Тако су у Србију досељени не само Турци већ и Татари, Туркмени, Курди и други азијски народи.[76] Освајајући државе балканских господара, Османлије их обично нису делили, већ задржавали у целом обиму и тако лакше организовали своју управу. Њихове власти поступале су врло еластично, зависно од конкретне ситуације, и зато су биле опасне. Користиле су класне разлике у балканским земљама, привлачећи на своју страну ниже слојеве.[77] Како је у средњовековним хришћанским државама прелазак из једног сталежа у други био немогућ, турска обећања, па и пракса, били су привлачни.[78] Поготово што су примали свакога ко им приђе. Разумљиво, прилазили су им и неки Срби. Дубровачки трговац Михаило Лукаревић, који је живео и радио у Новом Брду, 1438. помиње неког Степана »Poturzich«, али је тешко тврдити да ли је он био потурчењак.[79] Ипак, изгледа да је исламизација у време постојања Деспотовине била још мала. Иначе, Турци су освојене земље одмах пописивали у дефтере и заводили своју војно-управну и судску власт.[80] Тако је сигурно било и са Србијом 1439, мада ти најстарији деф-

[75] *Italia felix*, 9—334.

[76] N. Filipović, *Princ Musa*, 252—254, 261.

[77] *Исто*, 187.

[78] J. le Goff, 369—371.

[79] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 89—90.

[80] N. Filipović, *Princ Musa*, 215—216.

тери нису сачувани. Они су садржавали обавезе сваког домаћинства. Дажбине су зависиле, пре свега, од верске припадности. Да ли прећи на ислам, мучило је тадашњег човека и та двоумица на балканским просторима трајала је вековима.

Пропаст Србије 1439. био је њен први пад под туђинску власт у средњем веку. Турско освајање дошло је до Саве и Дунава, који су представљали природне границе. Ту је застало за неколико деценија, а чак се показало да ни држава деспота Ђурђа није коначно покорена. Поставши, међутим, непосредни сусед Угарске, Турска царевина се још више примакла западном свету. Њему се српски деспот све више морао обраћати. Још пре него што је изгубио државу, тражио је од Млечана да му уступе Улцињ. Његов посланик је у априлу 1439. узалудно преговарао у Венецији: сенатори су одмах одбили његову молбу. Водећи рачуна о сваком детаљу, претходне године су тражили, и од њега и од његовог „капетана" Бара, да им изруче неке Баране који су у дистрикту Улциња спалили једну кућу.[81] Управо док су се Турци размештали око Смедерева, доделили су пензију жени и деци неког Матије из Котора, који је својевремено од српске војске храбро бранио Скадар.[82] Када су, међутим, Турци поседи највећи део Србије, избиле су нове невоље. Војвода Стефан Вукчић настојао је да заузме Горњу Зету, чији су становници тражили помоћ од которског кнеза да бране своју земљу у име деспота. Званична Венеција је у децембру 1439. наложила кнезу да буде крајње обазрив и да не прима деспотова места под своју заштиту, нити да се споразумева с Ђурашевићима, већ да лепо поступа с деспотовим поданицима и остави по страни Горњу Зету, да не би дошло до рата ни с деспотом, ни са Стефаном Вукчићем, ни с Турцима.[83] У новонасталој ситуацији, Млечани су желели да остану строго неутрални. Није им ни падало на памет да помажу Србији нити да ратују с Турцима. Више су волели да с њима тргују. За то време арагонски краљ Алфонс V био је заузет освајањем напуљског престола, а за миланског и бургундског војводу угрожени хришћански свет на Истоку био је далек и непознат. Они нису знали шта се тамо тачно дешава, а веровали су да се, малим средствима, могу лако остварити крсташке идеје. У таквој ситуацији, Папска курија видела је своју прилику.

Док је Србија пањена и расељавана, 6. јула 1439. године звона на флорентинској катедрали огласила су склапање уније између римокатоличке и православне цркве. Претходили су јој дуги преговори, нарочито од 1431, када је, после смрти Мартина V, на

[81] *ASV. Sen. Secreta*, XI, 195v (нова пагинација 196v); *ASV. Sen. Misti*, LX, 50v.

[82] *ASV. Sen. Misti*, LX, 142v.

[83] *ASV. Sen Misti*, LX, 160v.

папски престо сео Евгеније IV.[84] Млечанин по пореклу, био је добро упућен у источне прилике, поготово што је једно време био папски легат на Леванту.[85] Преговори су се отегли због сукоба између Евгенија IV и Базелског сабора, који је заседао од 1431. до 1447. и био посвећен реформи цркве. Базелски синодисти истакли су да је сабор врховни представник цркве, коме се мора покоравати и папа. Евгеније IV је одбацио те одлуке и проклео њене творце. Саборници су, међутим, објавили његово збацивање и изабрали новог папу.[86]

Како су и папа и базелски прелати желели обнову јединства хришћанске цркве, повели су преговоре о унији с источнохришћанским народима, које је, један за другим, покоравао муслимански освајач. Учени дубровачки доминиканац Јован Стојковић, који је учествовао у раду Базелског сабора, иначе писац црквених трактата и професор париског Теолошког факултета, кога су савременици сматрали најученијим Дубровчанином, писао је још у лето 1431. године краљу Жигмунду да би било добро да у Базел, ради склапања уније, дођу представници „Грка, Рашана, Бугара, Рутена, Босанаца и других народа".[87] Унија је била потребна и Евгенију IV, првенствено ради сопственог престижа. Настојећи да пошто-пото приволи Грке, ни Србија није била ван његовог занимања. На њеној обали део становништва припадао је његовој цркви, а у унутрашњости, по рударским местима било је римокатоличких парохија.

Као поглавар западне цркве, он је своме клиру већ поверавао делатност у деловима српске државе или у областима које је насељавао српски живаљ. Крајем септембра 1433. потврдио је босанским фрањевцима привилегије ранијих папа, допуштајући да свој рад прошире на погранична места Угарске, како према Влашкој, тако и према Србији, помињући посебно Ковиљ, Ковин и Храм, у којима живе измешани римокатолици и православни.[88]

---

[84] О преговорима око уније пре Флорентинског сабора: J. Zhishmann, *Die Unionsverhandlungen zwischen der orientalischen und römischen Kirche seit dem Anfange des XV Jahrhunderts bis zum Konzil von Ferrara*, Wien 1858; A. Leidl, *Die Einheit der Kirchen auf den Spätmittelalterischen Konzilien von Konstanz bis Florenz*, Padeborn 1966; V. Laurent, *Les préliminaires du concile de Florence*, 5—60.

[85] О понтификату Евгенија IV: L. v. Pastor, I, 295—368.

[86] О Базелском сабору: J. Haller, *Concilium Basiliense. Studien und Dokumente*, I—VIII, Basel 1896—1936; *Monumenta Consiliorum Generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basiliense*, Scriptorum t. I. Vindobonae 1857; N. Valois, *Le pape et le concile (1418—1450)*, I—II, Paris 1909.

[87] I. Zhishmann, 26, нап. 4.

[88] *Acta Bosnae*, 139—140. Уп. *Ист. српског народа*, II 319 (С. Ћирковић). Крајем 1438. папа Евгеније IV дозволио је „ut fratres bosinenses vicariae pacifice possideat domum, quam, ex assignatione dilecti filii nobilis viri Georgii Despoti, regni Hungariae... prope oppidum Rivadominarum agrien. dioces obtinuerunt". *Acta Bosnae*, 169.

То је била делатност са севера српске државе. Али, радио је и с југа. У јулу 1434. наименовао је једног каноника из дијецезе Дања за легата, који ће сакупљати црквена дуговања у дијецезама Драча, Дубровника, Сплита и Бара, који је, као што се зна, био у саставу Деспотовине.[89] Коначно, због једног римокатоличког манастира, Евгеније IV се у јуну 1437. обратио деспоту Ђурђу. Називајући га „драгим сином", а титулишући га „племенитом Ђурђу, деспоту Рашке", препоручио му је опустели бенедиктински манастир у месту Столе код Дриваста, који је поверио бризи архиепископу Крфа. Истим писмом обратио се и војводи Алтоману, као заменику деспота Ђурђа у зетским и албанским областима.[90] Тако је Римска курија почела писати деспоту Ђурђу. Он јој се, међутим, још није обраћао.

Радећи непрекидно на унији, Евгеније IV сазвао је сабор у Ферари, на који је позвао представнике источних цркава. Како су њих желели и базелски синодисти, настало је отимање о Грке. Због све јачег турског притиска, њихов положај био је безнадежан и бедан. Они чак нису имали новца ни да дођу на Запад. Зато су и Евгеније IV и базелски саборници послали бродове и новац на Исток. Замало у Цариграду није дошло до сукоба између папских и базелских лађа. У отимању о Грке надвладала је папина страна. У позну јесен 1437. године византијска делегација напустила је Цариград и, о папином трошку, отпутовала у Италију. Сачињавали су је цар Јован VIII Палеолог, његов брат Димитрије, цариградски патријарх Јосиф II, неколико митрополита, више епископа, игумана и учених лаика. На сабор су дошли и представници јерусалимског, антиохијског и александријског патријарха, као и поглавар Руске цркве митрополит Грк Исидор, један молдавски епископ и три представника Грузијске цркве. Српска црква је била међу реткима која није послала своје представнике. Док се све то догађало, ширење своје мисије у Србији тражили су и доминиканци. Њихов провинцијал „Далмације" молио је крајем 1438. папу Евгенија IV да им дозволи деловање како у Албанији, Хунавији („Куавији"), Полату (»Polaco«) и Драчу, тако и у Рашкој и Србији.[91] Што су турске војске јаче наваљивале са истока, то су ревносније стизали мисионари са Запада.

За то време грчка делегација пловила је у Италију. После дуге вожње, стигла је фебруара 1438. у Венецију, где се цар коначно приклонио папиној страни. Одатле је продужио у Ферару, где га је дочекао папа Евгеније IV. Сабор је почео рад априла 1438. Дуге и мучне дискусије о богословским питањима, нарочито

---

[89] *Notes et extraits*, II, 322.

[90] *Исто*, 342.

[91] P. Lukcsics, 171—172 (бр. 592, 595).

о фамозном »Filioque« и папском примату, показале су колико су две делегације биле на супротним странама. Диспути су такође показали да су Грци, пред своју политичку пропаст, имали спремне и учене теологе, који су се успешно носили с Латинима. У одбрани православља нарочито се истицао учени ефески митрополит Марк Евгеник,[92] док је упорни присталица уније био талентовани говорник, никејски митрополит Висарион.[93] Како је у Ферари избила куга а папски трошкови за „оријенталце" били су све већи, Евгеније IV је почетком 1439. заседање пренео у Фиренцу. Она је обећала материјалну помоћ, али је у њој већ 11. јуна умро патријарх Јосиф II. На крају, Грци су, наводно неки потплаћени од Папске курије, пристали да се спорна питања реше у складу са схватањима Римске цркве. Задржавајући свој црквени обред, признали су, неодређено формулисан, папски примат и унија је свечано проглашена на латинском и грчком језику у флорентинској катедрали.[94]

---

[92] О Марку Евгенику: Х. Василидис, Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ἡ Ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, Атина 1972; C. Tsirplanis. *Mark Eugenicus and the Council of Florence. A historical reevaluation of his personality*, Thessaloniki 1974.

[93] О Висариону: L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I, Paderborn 1923; R.-J. Loenertz, „Pour la biographie du cardinal Bessarion", *Orientalia Cristiana Periodica*, 10 (1944), 116—149; *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei — a coronamento del V Centenario della donazione vicina*, Padova 1976; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 353, нап. 1.

[94] О Флорентинској унији издато је доста изворне грађе и написана је обимна литература: G. Hofmann, *Epistolae pontificiae ad concilium Florentinum spectantes*, I—III, Rome 1940—1946; исти, *Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrarie, Florentinae, Juanuae, de concilio Florentino*, Rome 1950; исти, „Die Konzilsarbeit in Ferrara", *Orientalia Cristiana Periodica*, 3 (1937), 110—140, 403—455; исти, „Die Konzilsarbeit in Florenz", *Orientalia Cristiana Periodica*, 4 (1938) 157—188, 372—422; I. Gill, *Que supersunt Actorum Graecorum concilii Florentini*, Rome 1953; исти, *Le concile de Florence*, Paris — Tournai 1963; исти, *Personalities Of the Council Of Florence And Other Essays*, Oxford 1964; исти, *Orationes Georgii Scholarii in concilio Florentino habitae*, Rome 1954; E. Cecconi, *Studi storici sul concilio di Firenze*, I, Firenze 1869; A. Mercati, „Il decreto d'unione de 6 luglio 1439 nell' Archivio Segreto Vaticano", *Orientalia Cristiana Periodica*, 11 (1945), 5—44; D. Geanakoplos, „The Council of Florence (1438—1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches", *Church History*, 24 (1955), 324—346; T. Frommann, *Kritische Beiträge zur Geschichte der Florentiner Kircheneinigung*, Halle 1872; E. Candal, „Processus discussionis de Novissimis in concilio Florentino", *Orientalia Cristiana Periodica*, 19 (1953), 303—349; V. Laurent, „La profession de foi de Manuel Tarchaneiotès Boullotès au concile de Florence", *Revue des Etudes Byzantines*, 10 (1952), 60—69; A. Gottlob, „Aus den Rechnungsbüchern Eugens IV zur Geschichte des Florentinums", *Historisches Jahrbuch*, 14 (1893), 39—66; F. Rodriguez, „El horario de trabajo del Concilio de Ferrara — Florencia", *Estudios Eclesiasticos*, 33 (1959), 159—184; исти, „Reuniones de confronte de actas y entrega de textos en el Concilio de Florencia", *Estudios Eclesiasticos*, 30 (1956), 439—458; S. Pétridès, „Documents sur la rupture du concile de Florence", *Echos d'Orient*, 14 (1911), 204—207; I. Ševčenko, „Intellectual Repercussions of the Council of Florence", *Church History*, 24 (1955), 291—323; Ch. Auner, „La Moldavie au Concile de Florence", *Echos d'Orient*, 7 (1904), 321—328; 8 (1905), 5—12, 72—77, 129—137; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 292—370; S. Mösl, *Das theologische Problem des Oekumenischen Konzils von Ferrara—Florenz—Rom* (1438—1445), Innsbruck 1947; I. Décarreaux, *Les Grecs au Concile de l'Union. Ferrare—Florence 1438—1439*, Paris 1970.

Брзо се, међутим, показало да је у Фиренци потписани документ једно, а живот друго. Велике наде полагане у унију нису дале резултата. У најтежим својим тренуцима, одлучно су јој се супротставили византијски и остали православни народи. Проповеди противника уније наилазиле су на опште одобравање. Марк Евгеник је истицао да спас Византинаца не лежи у златницима и помоћи Латина већ у страху од Бога. Православље је, по њему, једино и право оружје против свих непријатеља. Отпор је био тако велики да су главне присталице уније морале да напусте Исток и да пређу на Запад. На првом месту митрополит Висарион, који је саветовао Византинцима да усвоје западну технологију, систем привређивања и начин живота. Његова вредна библиотека, још увек несхватана од Латина, дуго је у Венецији била прекривена прашином. Када је он сам прешао у Италију, папа му је доделио кардиналски шешир. Због потчињавања папи, пала је сенка на Византијско царство; оно је изгубило и оно мало угледа што је још уживало у православним словенским земљама. Далека Московска Русија, коју су Грци вековима васпитавали у мржњи према Риму, оценила је приклањање цара римокатолицизму као издају. Чим се московски митрополит Исидор вратио из Фиренце, збацио га је велики руски кнез Василије II. Исидор је онда отишао Евгенију IV, који му је такође доделио кардиналски шешир. Отада је Русија сама бирала своје митрополите, сматрајући да је Цариград изгубио право вођство у православном свету.[95] Антиримокатолицизам православних словенских народа био је јачи него у самих Грка.

Мада је цар Јован VIII Палеолог гледао на унију као на средство којим ће доћи до циља, за њу се дуго и упорно залагао. Његова, пак, још увек жива српска мајка, Јелена Драгаш, била је против уније. Али, била му је потребна ради придобијања антиунониста. Зато се с њом стално и редовно саветовао о црквеним питањима, увек поштујући и уважавајући њено мишљење. Коначно, зато после акта сједињења у Фиренци није одлучно гонио противнике, које је она штитила. У сваком случају, у дугим цариградским преговорима пред пут грчке делегације у Италију, играла је изузетно значајну улогу. То су знали не само Византинци већ и базелски прелати и римски папа.[96]

---

[95] Г. Острогорски, *Ист. Византије*, 521—522.

[96] Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*, 12—23.

Србе су позвали на унијатски сабор и западњаци и Византинци. Већ у јануару 1433. базелски синодисти одлучили су да, ради уније, пошаљу у Цариград доминиканца Антонија из Суде на Криту и августинца Алберта де Крисписа, провинцијала Ломбардије. Они су путовали преко Угарске и Србије, а носили су писма и „дуксу Рашке и његовом митрополиту", дакле деспоту Ђурђу и српском патријарху. Заиста, непуна два месеца касније, били су код деспота, где их је видео Б. де ла Брокијер и описао као „једног бискупа и једног магистра теологије". Желећи да се што више приближе народима кроз чије су земље пролазили, имали су налог да „комуницирају с јеретицима" и да носе браде „по грчком обичају", као што су носили православни народи.[97] Већ је поменуто да је у раду Сабора учествовао и Дубровчанин Јован Стојковић, који се посебно бринуо о довођењу православана. Он је саставио налог канонику Орлеана Симону Фрерону и Хенриху Менгеру из Констанце, који су, ради склапања уније, крајем јуна 1435. из Базела кренули за Цариград, носећи и верно писмо за српског деспота.[98] И сам Стојковић је део 1435. и 1436. године провео у Цариграду. Још 1433. из Базела се обратио властима родног града за обавештења о господарима Босне и Србије, њиховим титулама и могућностима да пошаљу представнике на сабор. Молио је Дубровчане да подстичу, посебно босанског краља и великаше, да упуте посланике. Сенат му је 5. октобра те године одговорио да је у Босни рат и да нема услова за слање легата. Против краља Твртка II устао је претендент Радивоје, кога издашно помажу Турци. Уз то верници Босне су „патарени", који, тачније речено, живе „без вере, реда и правила". Њихов први човек зове се дјед, други гост, трећи старац и четврти стројник. Њих четворица су уједно највећи „јеретици и неверници" у тој земљи. Пошто су навели титуле краља Твртка II и војвода Сандаља Хранића и Радосава Павловића, истакли су да је деспот „Рашке" Ђурађ и да му се треба обраћати: „светлом и моћном деспоту".[99]

Из дубровачког одговора види се да су базелски синодисти намеравали да упуте писмене позиве господарима Босне и Србије. У Босни би, поред краља, позвали и два најмоћнија великаша, док би у централизованој Српској деспотовини позив био упућен само деспоту Ђурђу. Како су позивани представници источно-

[97] I. Haller, I, 332; II, 321; Б. де ла Брокијер, 130; уп. Вл. Ћоровић, *Ист. Срба*, II, 53.

[98] I. Haller, I, 367. О Јовану Стојковићу: B. Duda, *Joannis Stojković de Ragusio OP doctrina de cognoscibilitate Ecclesiae*, Roma, 1958; I. Kubalik, „Jean de Raguse. Son importance pour l'ecclésiologie du XV siécle", *Revue des Sciences Religieuses*, 157 (1967), 150—167; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 59.

[99] „Dispotho Rassie, cuius nomen est Georgius, et ipsi scribatur: Illustri et potenti despotho", М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 192—193 (бр. 31); *Notes et extraits*, II, 318.

хришћанских народа, може се закључити да су западњаци у њих убрајали краља Твртка II и војводе Сандаља Хранића и Радосава Павловића. Али, Дубровчани су упућивали саборску господу у далеком Базелу да су „патарени" „верници поменутог краљевства Босне". У ствари, они су у одговору водили рачуна првенствено о себи. Нису били вољни да господу из балканског залеђа, па ни српског деспота, подстичу да учествују на Базелском сабору. Зато су нарочито истицали тешкоће, трудећи се да покажу особито бројност „патарена". Намерно су писали опширније о Босни, у којој су биле замршене политичке прилике и компликована верска ситуација. У Србији није било ни једног ни другог, али то нису помињали. Познајући добро односе Базелског сабора и папе Евгенија IV, са којим су истовремено одржавали везе, налазили су да би било најбоље да се у целу ствар не мешају.

Деспота Ђурђа је позвао на унијатски сабор и једноверни византијски цар. О томе је оставио вредне податке Грк Силвестар Сиропул, који је написао *Мемоаре* о Флорентинском концилу. Он, иначе, неколико пута помиње Србе, између осталог, као народ који је сусед Византије.[100] У оквиру припрема за разговоре с римокатолицима, цар Јован VIII позвао је на сабор многе стране владаре и црквене поглаваре. Упутио је 1436. посланике источним патријарсима, обавестио је митрополите Молдовлахије и Русије, послао је амбасадора у Трапезунт и Грузију, тражена је подршка Свете Горе, обавештени су пољски и угарски краљ. Посланик се, како наводи Сиропул, од краља Жигмунда враћао баш преко Србије.[101]

Док су вођени разговори око места одржавања сабора, његови противници у Византији износили су разне резерве. Цариградски патријарх Јосиф II негодовао је што је цар пристао да се скуп одржи у Италији и да трошкове сносе Латини, истакавши да ће Ромеји бити обични плаћеници, који извршавају вољу послодаваца. Предлагао је, како прича Сиропул, да се сабор одржи у Цариграду, а василевс би покрио трошкове од прилога које би донели поглавари три најбогатије православне цркве: руске, грузијске и српске. „Доћи ће и Пећки [архиепископ] па и од њега може добити двадесет хиљада."[102] Дакле, рачунало се да би у том случају Срби учествовали на сабору, да би га новчано помогли и да би њихову делегацију предводио сам поглавар цркве. Није наодмет ни податак да је српска црква још у време деспота Ђурђа Бранковића, дакле двадесетак година пред пропаст, спадала међу богатије источне хришћанске заједнице.

[100] V. Laurent, *Les „Memoires"*, 150.

[101] V. Laurent, *Les „Memoires"*, 180, 182; Mansi XXI, 256.

[102] „ἐλεύσεται ὁ Πεκίου καὶ λήψεται ἐξ ἐκείνου χιλιάδας εἴκοσι" V. Laurent, *Les „Memoires"*, 122; уп. Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, 172.

У оквиру позива православних народа на унијатски сабор, цар Јован VIII је 1436. упутио специјалног амбасадора деспоту Ђурђу. Био је то велики доместик Андроник Палеолог Кантакузин, по Сиропулу, брат деспотице Јерине и Ђурђев шурак. Сам присталица уније, убеђивао је деспота да пошаље представнике. Али, наишао је на одбијање: Ђурађ није хтео ни да пошаље легате ни да да̂ писмену сагласност на склапање уније.[103] У такозваној редакцији „Б" Сиропуловог" дела, насталог крајем XV века и чији он није аутор, пише да је Андроник Палеолог Кантакузин ишао деспоту Ђурђу „својим послом" и да је, по налогу цара, искористио прилику да разговара о учешћу Срба на сабору. У њој даље пише како му је деспот наводно рекао да је сусед „Латина", са којима има сталне везе, да познаје добро њихове обичаје, навике и намере, и да, баш зато што је добро упућен, неће послати представнике на унијатски сабор.[104]

Ипак, напори цара Јована VIII да окупи православни свет дали су неки резултат. Из цариградских писама Јована Стојковића види се да су позвани владари и црквени великодостојници упутили с одговорима представнике, који су се фебруара 1437. окупили у Цариграду, наводно спремни за пут у Базел. Стигли су посланици трапезунтског цара, краља Иберије, четворице морејских деспота и обе Влашке.[105] Источни патријарси овластили су своје представнике да се у преговорима око уније сложе са свим што је у сагласности са Св. писмом, али да се не сме ништа додавати символу вере.[106] Према Стојковићу, у Цариград су дошли и посланици деспота Србије. Али, сви су се они разишли када су стигли гласови да ће Базелски концил бити распуштен. Веома је, међутим, значајна чињеница да су дошли представници Србије, као што је и предвиђао патријарх Јосиф II. Из његових речи, бар како их преноси Сиропул, излази да би Срби учествовали у раду Сабора да је одржан у Цариграду. Како је, пак, 1437. дошло до разлаза делегата, ново време брзо је донело нове промене. После угарског упада у Србију, почело је турско освајање и није било времена за поновно слање преговарача о унији. У међувремену, цариградски патријарх подлегао је притиску цара да иде на Запад, док Срби то нису хтели да учине.

[103] „Εἰς δε τόυ δεσπότηυ Σερβίας ἀυέθηκαν τῷ γυναικαδελφω αὐτοῦ τῷ μεγάλω δομεστίκω τῷ Καντακουζηνῷ πρὸς αὐτὸν ᾿απερχομένω καὶ εἶπε πολλὰ περὶ τουτου τῷ δεσπὸτη ῾ο δὲ οὔτε πρέσβιν στεῖλαι, οὔτε γραψαι η θελησεν", V. Laurent, *Les „Memoires"*, 164.

[104] „Εγὼ γείτωυ εἰμὶ τῶυ λατίνωυ καὶ πολλάκις συνανεστράφην καὶ ῾ωμίλησα μετ᾿αὐτῶυ καὶ οἶδα ἀκριβῶς καὶ τοὺσ λὸγους καὶ τὰς διαθέσεις καὶ τοὺς τρόπους αὐτῶν ῾ως γοῦν ᾿ειδὼς καλῶς τὰ ᾿εκείνων, οὐδὲ πρὲσβιν στελῶ εἰς τὴν σύνοδου", V. Laurent, *Les „Memoires"*, 598; уп. И. Ђурић, *Сумрак Византије*, 317–319.

[105] I, Haller, II, 378.

[106] Mansi, XXXI, 259.

Тако је Српска православна црква била једна од ретких источнохришћанских заједница која није учествовала у раду унијатског сабора. Иначе, његове последице донекле су се осетиле у неким деловима Српске деспотовине. Одмах после концила у Фиренци, у православни манастир Пречиста Крајинска, на обали Скадарског језера, стигао је, по налогу Рима, један надбискуп, познати присталица уније. Имао је задатак да православни свет у Зети и северној Албанији окупи под папску власт. Био је потчињен непосредно Римској курији, али је, из тактичких разлога, показивао разумевање према православном живљу. Овај је, међутим, био неповерљив према њему, а сами римокатолици сматрали су да је у своме раду сувише попустљив. Оптуживан и с једне и с друге стране, није успео ништа да учини, поготово што је турски притисак био све јачи и у ствари пресудан да пропадне тај папски подухват.[107]

Као што је био добро упознат с припремама за концил, деспот Ђурађ је, исто тако, био добро обавештен о његовом исходу. Пре свега, стално и редовно одржавао је везе с цариградским двором. Осим тога, срео се с неким учесницима Сабора. Пошто су му 1439. Турци заузели државу, прешао је у Угарску, па је, на путу за Зету, стигао у Загреб, где су га срели чланови руске делегације, који су се из Фиренце, преко Венеције и Истре, враћали у родни крај. Један од њих је записао: „И у самоме граду видесмо српског цезара деспота са његовом царицом и децом, будући да је његово српско царство заплењено од турског цара Амурата."[108] Није искључено да је деспот са њима и разговарао. Изнета је претпоставка да је у саставу бројне руске делегације на Сабору у Фиренци био и учени Србин Пахомије Логотет, који је са Свете Горе отишао у Русију и у њој проживео скоро четрдесет година као плодан писац.[109] Коначно, у Фиренци је, у саставу грчке делегације, био у Ђорђе Филантропен, сродник српске деспотске куће, који је и пре и после Сабора долазио у Србију.[110] Тако је деспот Ђурађ имао прилике, и пре и после 1439. године, да разговара са више угледних учесника унијатског сабора.

[107] И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 88.

[108] „И в семь град видехомь серпьскаг цесаря Деспода сь царицею его и сь Детми, запленено быс царьство его серпьское от турьского царя Амурата", I. Krajkar, 37.

[109] Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе*, 69—70.

[110] О Ђорђу Филантропену: V. Laurent, *Un agent*, 190—195. На Сабору је учествовао и учени Георгије, у монаштву Генадије Схоларије, који је касније постао цариградски патријарх. С њиме се деспот Ђурађ дописивао, тражећи одговора на разна богословска питања. О његовом учешћу на Сабору у Фиренци: C. I. Turner, *George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence*, 83—103.

При одлучивању о слању представника на унијатски сабор, за деспота Ђурђа Бранковића политичке прилике и међународни положај тадашње Србије били су, ипак, од другостепеног значаја. То недвосмислено показују касније године. Једноставно, он се још увек клонио обраћања папи. То је учинио тек доцније, када је пао у безнађе. Па и тада је желео да сарађује с Римском куријом само на политичком плану, једино у заједничкој борби против Османлија. Он никада није желео да се упушта у дијалог с Римском црквом. На однос деспота Ђурђа према унијатском сабору није утицао ни став угарског краља Жигмунда. Као што је поменуто, он је током Ђурђеве владавине, на дунавској граници, према Србији, систематски насељавао римокатолике, нарочито немачке тевтонце. Краљ и деспот не само да нису садејствовали у верској политици, већ су се Ђурђеви неспоразуми и сукоби с њим, па и с Угрима уопште, темељили, добрим делом, на верској подвојености. Уосталом, краљ Жигмунд је умро 1437. Без обзира на његов став према сабору, деспот је, после те године, могао, да је хтео, упутити посланике у Италију.

Ток припрема Флорентинског концила показује још једну занимљивост. Упућујући позиве, и западни и источни организатори у Србији обраћали су се владару тј. деспоту Ђурђу. Српски патријарх се нигде не помиње. Данас се не зна тачно ни ко је тада био на челу Српске цркве.[111] Предвиђала се једино могућност да он оде на сабор у Цариград, ако се тамо буде одржавао. Али, и о томе је одлучивао деспот Ђурађ. Лично њему је намеравао да се обрати Базелски сабор, од њега је византијски василевс тражио одобрење за учешће српских представника. Према црквенополитичкој идеологији православља, црква је слободна у односу на државну власт, али је од ње недељива и налази се „у симфонији" и „диархији" с њом.[112] Ипак, главну реч у црквеним питањима Србије тога времена имао је владар.

Иначе, став деспота Ђурђа према унијатском сабору потпуно се уклапа у целокупно његово верско опредељење и духовну делатност. И као човек и као владар, прожет свим својим бићем источнохришћанском вером и културом, био је заштитник исихаста, познатих противника Запада. Од својих верских начела није одступао, па ни у питању уније. Нити је био за онакву каква је склопљена у Фиренци, нити је, изгледа, уопште био за њу. То

[111] Последњи помен патријарха Никона је из 1435. године. Никодим је, пак, дошао за патријарашки престо после 15. јуна 1445. М. Пурковић, *Српски патријарси*, 145, 150.

[112] Г. Острогорски, *Однос цркве и државе у Византији*, 224—237.

произлази из извора, по којима није хтео ни да пошаље представнике, ни да потпише сагласност на склапање унијатског споразума. Ван сваке је сумње да је уочавао расположење својих поданика, који су се у великој невољи, видећи у Турцима божју казну, још више држали вере својих отаца. Уосталом, цео труд око сабора у Фиренци није дао резултата. Обистинила се изрека да унионистичка решења само појачавају расцеп. Тако је Флорентинска унија остала мртво слово на хартији.[113]

[113] М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године*, 413—421.

6. ПРИВРЕМЕНО РОПСТВО

Будући да се налазио у Угарској у време смрти краља Алберта II, деспот Ђурађ је био сведок и учесник борби за престо које су се одмах започеле. Иако је краљица Јелисавета остала бременита, на њу је одмах почео притисак да се што пре уда. Једни су то чинили бојећи се слабе женске владе у време јаке турске опасности, други су опет рачунали да је повољна прилика да се дочепају престола. Тако се заподела борба око трудне краљице. И деспот Ђурађ се залагао да што пре добије мужа, да би се покренуо рат против Османлија. Чак је рачунао да је дошао повољан моменат да се и сам домогне угарског престола. Ма како данас та његова жеља изгледала, он је, ипак, као савременик, добро познавао прилике у краљевини. Ваљда је зато и истакао кандидатуру на круну Св. Стефана. То је учинио већ 1439, јер се 21. децембра те године, дакле непуна два месеца после смрти краља Алберта II, у Дубровнику Владислав Гучетић обавезао Дамјану Ђурђевићу да плати сто златних дуката „када господин Ђурађ деспот Рашке или неко од његових синова буде краљ Угарске“.[1] Овде је потребно нешто проговорити о Дамјану Ђурђевићу, или Жуњевићу, како су га звали у Србији. Потицао је из једне од најпознатијих дубровачких властеоских породица. Као и други деспотов сарадник, Паскоје Соркочевић, дуго је живео и радио у Приштини. Почев од 1426. године, око двеста педесет пута биран је у судске комисије, што само потврђује да је био један од најугледнијих чланова дубровачке колоније. Пошто се обогатио, био је у стању да у Новом Брду закупи царину од деспота Ђурђа. Тако је ступио у везу с њим, а онда и у његову службу. У њој је остао око двадесет година, као један од најближих деспотових сарадника. То му је омогућило да стекне бројне поседе у Србији. Верно служећи свога

[1] „Ego Vladissavus Clementis de Goze confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et solvere ser Damiano Junii de Georgio ducatos auri centum tunc et quando dominus Georgius dispotus Rascie aut aliquis ex eius filiis erit rex Ungarie, *Deb. Not.* XIX, 110.

господара, важио је као човек посебно добро верзиран за прилике у Угарској.[2]

Деспот Ђурађ је о својој намери да постане владар Угарске обавестио и Венецију. Упутио јој је нарочито посланство, поново тражећи да му преда Улцињ, да му исплати хиљаду дуката од скадарске провизије и да му дозволи да се, у случају невоље, склони с породицом на њено земљиште. Сенат је 2. јануара 1440. расправљао о његовим захтевима, сложивши се одмах да му се, у случају потребе, понуди склониште. Наложио је кнезу-капетану Скадра да исплати оно што му припада, али је одбио предају Улциња. Био је уздржан и према предлогу которских посланика да се преузму Будва и остали деспотови поседи у Зети и северној Албанији, како их не би поселили Турци. Истовремено, Ђурађ је јављао како улаже напоре да стекне Угарску краљевину, додајући да ће, ако успе, остати добар млетачки пријатељ.[3] О тој његовој поруци, сенатори су остали без коментара.

Ма како улагао велике напоре, стари Ђурађ је морао брзо отпасти као кандидат за краља Угарске. До престола се могло доћи браком с краљицом, а он је био сувише стар за то. Био је, дакле, потребан млађи човек. Зато је кандидовао свог најмлађег сина Лазара, који је једини био с њим. Лазар је, по свој прилици, био млађи од краљице, али то није био главни разлог да га не прихвати. Највећа сметња је била што је припадао православној вери. Као ватрена римокатолкиња, изјавила је да ће радије поћи за римокатоличког сељака него за шизматика.[4] Пошто је на крају пристала да се уда, много озбиљнији кандидат био је пољски краљ Владислав III, из литванске династије Јагелонаца. Додуше, имао је свега петнаест година и био је такође млађи од ње. Али, био је римокатолик и имао је више присталица. Како се ближио краљичин порођај, притисак на њу био је све већи, и она је почетком 1440. дала сагласност на брак с младим Јагелонцем. Свечано посланство одмах је отишло у Пољску да му понуди угарску круну. После дужих преговора, 8. марта 1440. издао је свечану повељу, којом је објавио да прихвата понуду.[5] У међувремену, 22. фебруара, краљица је родила сина Ладислава, с правом названог Посмрче. Сита силних саветника, чим се породила, бацила се у борбу против пољског краља, са жељом да обезбеди престо детету које није имало оца.

Борба између краља Владислава III и краљице Јелисавете поделила је Угарску и изазвала прави грађански рат. Иако је

[2] М. Манкен, 210—211; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 62; К. Јиречек—Ј. Радонић, *Ист. Срба*, II, 367—369.

[3] *ASV. Sen. Secreta*, XVI 6v (нова пагинација 7v); уп. *Listine*, IX, 118.

[4] J. Радонић, *Западна Европа*, 92.

[5] S. Katona, *Historia critica*, XIII, 27.

крај априла 1440. свечано ушао у Будим, и тек рођени Ладислав имао је присталица, јер су га, као Жигмундовог унука, многи сматрати за јединог законитог наследника престола. Тој струји пришао је и деспот Ђурађ. За то је имао доста разлога. Пре свега, Владислав III је био његов и његовог сина Лазара непосредни противник и конкурент. Осим тога, Ђурђев зет, гроф Улрих II Цељски, био је рођак краљице Јелисавете и један од вођа њене странке. Зато се краљ свом снагом бацио на деспота и његову породицу. Прво су се нашли на удару Ђурђеви поседи. Почео је да их одузима, док су његове присталице, полажући наде у уједињење Пољске и Угарске, вршиле припреме за његово крунисање. У таквој ситуацији за деспота је било све мање места у тој средини. Зато је решио да напусти Угарску.

Прилике у Угарској једино су користиле султану Мурату II. Зато није чудо што је решио да нападне Београд, једино угарско место јужно од Саве и Дунава. Пошто је у европском и азијском делу Царства сакупио велику војску, лично се ставио на њено чело. С првом пролећном травом, она је почела да се вуче пут северозапада. Кроз Србију су пролазиле трупе и теглећа стока, коњи, магарци, чак и камиле, која је вукла тешку артиљерију. По лошим путевима није се могло све довући, зато су многе опсадне справе направљене на лицу места, под самим Београдом. Исто тако, неке лађе довучене су уз Дунав, а неке су направљене на лицу места. Пошто се сва сила слегла под Београдом, направила је блокаду с водене стране, да би спречила дотурање помоћи из Угарске. Тако је у априлу 1440. почела опсада. Јаке куле и двоструки зидови, из доба деспота Стефана, оивичени дубоким јарком, били су највећа помоћ браниоцима, на чијем је челу био приор Вране Јован Таловац. Имао је на располагању градску посаду и велику помоћ становништва, које су сачињавали Срби, Угри, Дубровчани и припадници других народа. Из града су опаљивани топови и сипане стреле на безбројну и густо поређану турску војску. Она је много страдала и од пушака, новог оружја, чији опис даје историчар Дука. „Справа је та као цев", пуњена прахом направљеним од шалитре, сумпора и угљена, а зрна, величине лешника, од олова или неког другог метала.[6] Али, ни Турци нису остајали дужни.

Султанова војска, размештена с копнене стране, тукла је топовима градске зидине и куле, рачунајући да преко рушевина омогући упад јаничара. Садејствовала су оружја са бродова, размештених дуж обе реке. Бомбардовање је било тако жестоко да су пуцале зидине, јављали се отвори, рушени су бедеми. Али, браниоци су ноћу затрпавали отворе и дизали нове насипе. Мурат II је покушавао да међу њима нађе издајицу, али није успео.

[6] Ducas, 263, 265.

Онда је прибегао другом лукавству. Док је један део града минирао, испод другог је тајно почео да копа подземни канал. Уз помоћ великог броја људи, брзо је продирао све дубље. Да браниоци не би нешта приметили, ископана земља је ноћу бацана у реку. Прича се да су они за тајну сазнали од једног хришћанина из турског табора, који им је стрелом добацио поруку. Онда су и они тајно из града почели да копају канал, тачно у сусрет непријатељу. Када су осетили да је довољно близу, запалили су експлозив, који је разнео турске копаче. Међу преживелим Турцима настала је велика паника: цео султанов план дошао је у питање.[7]

За све то време, опседнути Београд био је препуштен сам себи. Помоћ из Угарске није стигла, иако је краљ Владислав III још у марту 1440. обећавао да ће краљевину бранити од Турака. Заузет борбама за престо, тек је у мају и јуну прикупљао новац за рат, а то је већ било време када је Београд бројао своје најтеже дане. Тек крајем јула, упутио је посланство султану, захтевајући прекид непријатељства. Мурат II је његове амбасадоре послао у Смедерево да чекају одговор, а у међувремену је предузео општи напад на Београд. Док је тучен тешком артиљеријом на свим секторима, азапи су свом снагом јуришали на бедеме. Пошто су затрпали ров око зидинна, лествицама су се пењали на њих и стрелама засипали браниоце. У одсудном часу, на бедемима је вођена борба прса у прса. Један део јаничара успео је чак да, преко рушевина, продре у град, али је наишао на жесток отпор и морао се повући. На крају, браниоци су употребили последње оружје. Почели су да на Турке бацају запаљене бакље, претходно замочене у запаљиву течност, које су зачас изазвале пожар. На све стране горела је дрвена грађа, а с њом и Турци, умирући, попут живих буктиња, страшном смрћу. Зато до краја, ипак, нису могли издржати.

У међувремену, није успео ни напад са река, јер је градска посада непрекидно тукла турске бродове. Неке је успела да потопи, неке да запали, а неке, ближе зидинама, чак и зароби. Како се опсада отегла месецима, Мурат II није био непрекидно под Београдом. Повремено се кроз Србију повлачио на југ и опет враћао. Између 2. и 11. јуна у Нишкој Бањи је потписао наредбу да се светогорским калуђерима врати хиљаду акчи које су им неправедно наплатили његови чиновници у околини Сера.[8] Док је, опет, у своме табору под београдским зидинама руководио нападом, потписао је Дубровчанима привилегију о трговини. И сам исцрпљен шестомесечном борбом, коначно у јесен 1440. прекинуо је опсаду. Почео је да се повлачи, поручивши краљу Вла-

[7] J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 112—113.

[8] В. Бошков, *Једно оригинално писмо*, 131—135.

диславу III да ће га оставити на миру тек када му препусти Београд и када се одрекне права на Србију. Тако се Београд 1440. показао неосвојивим; с правом је назван „кључем" Угарске и „бедемом хришћанства".[9]

Борбе око Београда биле су турско-угарски сукоб. У њему су учествовали и неки Срби, који су, изнад свега, били заинтересовани за његов исход. Српски летописац наводи да „ходи цар Мурат под Београд и ништа не получи".[10] Што се тиче деспота Ђурђа, он је одлазио из Угарске баш кад је султан опсео Београд. Повлачећи се на Запад, удаљавао се од Будима, стигавши у Загреб код кћерке Кантакузине. Један руски путник, који се враћао са сабора у Фиренци забележио је да је био с „царицом", тј. Јерином и „децом", под којом треба подразумевати Кантакузину и Лазара, јер су остало троје, Мара, Гргур и Стефан, били у Турској.[11] Лепо примљен од загребачког бискупа и градске управе, одатле је пратио „велике немире" у краљевству „очајавајући због тога за свој положај".[12] Како изричито наводи А. Бонфини, разочаран „највећом неслогом" у Угарској, решио је да оде у Зету и покуша да организује борбу против Турака.[13] Још се држало богато и тврдо Ново Брдо, чији су му посланици повремено долазили. Све је то уливало наду да можда с југозапада своје земље може нешто учинити.

Боравећи у Угарској, деспот је водио рачуна о својој Зети. Не само што се није мирио да је изгуби, већ је, као што је поменуто, настојао да се прошири на Улцињ. Али, после турског заузимања највећег дела Деспотовине, стање у Зети било је крајње тешко. Пошто је сам избегао, његове преостале војводе биле су обезглављене. У новонасталој ситуацији, најблаже речено, тешко су се сналазиле. Алтоман, који је резидирао у Бару, увео је нове царине у Подгорици, што га је довело у сукоб с млетачким кнезом у Скадру. Није могао у потпуности да контролише ни становнике Бара, па га је стари Ђурађ повукао и на његово место наименовао војводу Комнена, вероватно Грка по пореклу.[14] У таквој ситуацији сматрало се да би долазак деспота могао да

[9] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 113—114.

[10] *Родослови и летописи*, 232. Вест о султановом походу на Београд ушла је из српских летописа у грчке кратке хронике. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 164.

[11] I. Krajkar, 37; уп. Орлов, *Пахомије Србин*, 215.

[12] A. Bonfini, 441.

[13] О Ђурђевом боравку у Загребу причају М. Орбин, 112, и Ј. Лукаревић, *Copioso ristretto*, 157, који наводи податке о лепом дочеку: „Che Giorgio si fece menar in Sagreb, ove onorato dal vescovo e da purgari".

[14] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 191—192 (И. Божић).

поправи опште стање, посебно нарушено поверење у његове достојанственике.

На далеки пут у Зету, деспота су пратили не само супруга и син, већ и дворани, државни и црквени достојанственици, племство и одред од 1.500 коњаника. Са собом је носио и своје велико благо.[15] Крећући се из Загреба на запад, крајем маја 1440. допловио је, преко Сења, у Кјођу. Није хтео да ступи на земљиште Млетачке републике док од ње не добије дозволу. За њу се побринуо његов латински канцелар Которанин Никола де Архилупис, коме је поверио општење с Млечанима. Они су се показали веома предусретљивим. Изјавивши да деспот може ступити на њихову територију као на своју, послали су му у сусрет угледне представнике.[16] Онда су разместили његове снаге по Фурланији, додељујући стан сваком српском достојанственику према његовом рангу. Водећи рачуна о свакој ситници, бринули су се за безбедност и уредно снабдевање. Самог деспота дворило је неколико племића, а као нарочите изасланике Сенат му је послао Франћеска Квирина и Николу Мема. Деспот је обојицу познавао, а с Мемом је 1435. год. водио преговоре у Смедереву око разграничења у Зети. Када је затражио да му Република стави на располагање бродовље за превоз до Зете, добио је одговор да у државном арсеналу има само једна галија погодна за то. Она му може бити уступљена, а он сам може од приватних помораца у граду изнајмити бродова колико год жели.[17] Његов поновни захтев да добије Улцињ, љубазни домаћини су глатко одбили. За све то време, разочаран унутрашњим сукобима у Угарској, смишљао је како да се измири са султаном. Замолио је Млечане да посредују. Сенат је, доста неубедљиво, обећао да ће упутити посланство на Порту, али је пожурио да истакне да ће ићи на деспотов трошак.[18] Оно, међутим, никада није ни пошло, а камоли преговарало за српског владара који је остао без државе.

После нешто више од месец дана проведених у Фурланији, 9. јула 1440. из Марана, западно од Аквилеје, исловили су пут Зете две млетачке галије и неколико мањих бродова с деспотом Ђурђем и његовом пратњом. С њим је пловио и Франћеско Квирин, као званични представник Млетачке републике. По летњем времену, конвој са српским двором у изгнанству, секао је јадранске таласе без заустављања све до Шибеника. Ту се зауставио, свечано дочекан од кнеза, који је угостио угледне путнике. Како је дочек био на државни трошак, добио је из Венеције нак-

[15] Уп. *Lam. de foris*, XIII, 269.

[16] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 23v (нова пагинација 24v).

[17] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 25v (нова пагинација 26v).

[18] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 27 (нова пагинација 28). Уп. М. Орбин, 112.

наду за сваки потрошени дукат. После окрепљења, конвој је наставио према Дубровнику. У њему су још од 17. јула вршене обимне припреме за дочек. Долазио је владар у чијој су земљи, захваљујући његовој наклоности, трговали толики дубровачки трговци. Зато није чудо што су градске власти стално одржавале везе с њим у Угарској. Писале су му крајем фебруара 1440, а крајем априла биле су на руци неком свештенику који му је ишао у име Арбанаса из Дукађина.[19] У другој половини јуна дали су брод српском властелину Војину, који је у важној мисији путовао у Венецију, а обезбедили су превоз и двојици Ђурђевих дворана који су му ишли у сусрет. Дубровачки Сенат је, са своје стране, пажљиво пратио приближавање деспота и његове бројне свите. Капетан Трстенице, најзападнијег дела дубровачке територије, био је задужен да обавести о пролазу деспота: да у теснацу између Корчуле и Пељешца по дану запали десет димова, а по ноћи десет ватри. Те знаке били су дужни да прихвате кнежеви Шипана и Стона, и да на исти начин обавесте осматраче на брду Срђу изнад самог Дубровника. Чим су на тај начин примљена обавештења, из Дубровника је исловио брод са пет властелина, међу којима је био и Паскоје Соркочевић. Они су код острва Олипе, јужно од Стона, сачекали и поздравили деспота, а позвали га у име владе да посети град.

Тако је деспот Ђурађ, други пут у своме животу, после пуних четрнаест година, поново стигао у Дубровник. Пристао је у његову луку 21. или 22. јула 1440, а у сусрет су му изашли кнез и чланови Малог већа. Поређани у поворку, отпратили су га до посебно припремљеног стана. Са њима је било тридесет властелинки, које су поздравиле деспотицу Јерину, и такође је отпратиле до коначишта. Пошто су српском владару указане све почасти, он је могао да бира кроз која ће врата ући у град. За становање су му понуђене три куће: архиепископова, босанског војводе Радосава Павловића и властелина Николе Менчетића. Све три су биле намештене, и у свакој су били постављени по један украшен кревет, ћилими, клупе и остало покућство. Ђурађ се одлучио да уђе у град кроз врата од Понте, кроз која су пре њега ушли цар Душан, краљ Твртко и други државници. За становање је одабрао кућу архиепископа. Посебна комисија побринула се за одговарајућу постељину и рубље, као и за сребрно посуђе, за случај да га позову на част у Двор. Пријем је предвиђан у дворани Великог већа, ако остане дуже од три дана. Док су дубровачке власти пажљиво мотриле колико његових људи да пусте у град, богато су гостиле и њега и његову пратњу. На храну се трошило дневно шездесет перпера, десет ведара вина, петнаест овнова, тридесет кокошки, четири стотине малих

[19] *Cons. Rog.*, VII, 135; *Notes et extraits*, II, 370, нап. 1.

хлебова, од доброг, посебно за ову прилику самлевеног, брашна. Уз све то, било је доста рибе, поврћа и воћа. Сваки дан се издавало по три литра воштаница за вечерње светло, а током целог боравка, тројица властелина морала су му стално стајати на располагању.

У случају да деспот не сврати у град, Дубровчани су предвидели да му поклоне хране у вредности од две стотине перпера. Он је, дакле, свратио, али, иако свечано дочекан и богато угошћен, није се дуго задржао. Остао је свега око недељу дана. Мада му нису приређивали свечани пријем. Дубровчани су га лепо испратили. Дали су му богат поклон у скупоценим тканинама и другим потребним стварима, као и свечану пратњу од пет племића до Цавтата.[20] Настављајући пут, хитао је у Зету, у којој су га чекале многе неизвесности.

Док је још био у Дубровнику, деспот је постигао да му градске власти уступе на два месеца једну галеоту, коју је на свој трошак наоружао и опремио људством. Њен капетан био је нико други до њему већ одани Паскоје Соркочевић. Она је 6. августа, око недељу дана после његовог одласка, исловила за Бар. Имала је задатак да плови између Боке Которске и Бојане, посебно око Бара и Будве, и да увек буде спремна да прими Ђурђа, његову породицу и благо, ако се нађу у невољи. Зато није смела никога нападати већ се само бранити. Заповедник Соркочевић није смео бити одсутан са ње више од пола дана, а људство је могло само наизменично да излази на копно. Соркочевић је добио дозволу да се искрца једино још у случају да деспот дође на саму обалу. Наравно, галеота је морала да стражари и дању и ноћу.[21]

Стигавши у Зету, деспот се, с породицом, сместио у Бар, најзначајније своје место на обали. „Дође деспот Ђурђ от Угр у Бар и Зету", забележио је српски летописац.[22] Али, на те његове области већ увелико је полагао право војвода Стефан Вукчић. Потегао је стара породична права: његов стриц Сандаљ Хранић држао је својевремено делове Зете, са којом су се сада граничили његови поседи. Сам је био ожењен кћерком Балше

[20] J. Tadić, *Promet putnika*, 74—79.

[21] Изричито је наведено да је галеота опремљена за деспота „per soa guardia e segurta". Он се могао на њу склонити „per dubio et salvation dela soa persona", *Lett. di Lev.*, XII, 192—192'. Млетачки Сенат одбио је 13. августа 1440. да у Цариград иде галија која је одвезла деспота „у Албанију". *ASV. Senato Misti*, LXI, 241 (нова пагинација 242). Млетачки грађанин Марин „Sablonarius" био је „comitus galee iture ad Illustrissimum dominum despotum Rassie", *ASV. Coll. Not.*, VII, 30 (нова пагинација 18).

[22] *Родослови и летописи*, 232. Много каснији *Троношки родослов*, 101—102, наводи да је у Бар стигао и Ђурђев син Лазар.

III, а подржавала га је Сандаљева удовица Јелена, кћерка кнеза Лазара и Балшина мајка. Називала га је „сином без греха", тј. посинком. Обнављајући запуштене српске цркве око Скадарског језера, поправила је храм Св. Ђорђа на Скадарском острву Горици (Брезовици или Бешки) и подигла нову цркву Богородице, у којој је желела да се сахрани. Управо 1440. године поставила је натпис „Изволенијем оца и поспешенијем сина и духа светаго поспешенијем сазда се храм си пресветије Богородице с трудом и откупом благочастивој госпоги Јеле, дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страцимировића".[23] Свој поклад, њиве и маслињаке око Бара, оставила је за довршење две горичке цркве. Негујући традицију „благоверних" Немањића, окружила се православним калуђерима, а њен тестамент написао је 1442. старац Јерусалимац Никандар, по свему судећи писац чувеног Горичког зборника Никон, који је у међувремену узео теже монашке обавезе и променио име. У манастиру Савини код Херцег Новог сачуван је изузетно значајан Шестодневник који је он 1439/1440. преписао, а садржи текстове потребне калуђерима који су се обавезали на „безмлвије" (ћутање). Тако је кћер кнеза Лазара, остајући два пута удовица (Ђурђа II Страцимировића и Сандаља Хранића), проводила последње дане с монашком литературом у друштву учених мистика, какав је био њен духовник Никон Јерусалимац. Његов Горички зборник, састављен 1441—1442. за кнегињу Јелену, садржи родослов Немањића, тринаест глава из Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, Теодосијеву биографију св. Саве, устав за монахе у Јелениној задужбини, заповеди св. Отаца, поучне чланке из космографије, као и Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињи, који је за кнегињу саставио сам Никон. Тај спис и писмо које му је Јелена упутила највреднија су два прилога у Зборнику. Први, својеврсни путопис по светим местима хришћанског Истока, сведочи да је Никон био одличан зналац библијске историје и географије, исихастичке књижевности и патристике, који је потврду својих мисли тражио у свеопштем ауторитету признатих светаца, црквених отаца. Јеленино писмо сведочи о њеном високом васпитању, интелигенцији и образовању. Као што су биле отмене ствари, хаљине од племените материје, драгоцености од злата, бисера и драгог камења, које је оставила тестаментом својим сродницима, тако је отмено и њено писмо духовнику Никону. Волела је да чита умне књиге и да се дописује с духовним светом. Тадашње српско племство није било само богато и отмено већ и високо образовано, мада нису познати детаљи како је до такве учености долазио. Управо кћи кнеза Лазара, Јелена Балшић († 1444), била је прави представник просвећеног српског друштва прве половине XV века. Њен Горички зборник је најзначајнији књижевни састав средњовековне Зете, који сведочи о присуству и учвршћењу византијске духовности на територији која се граничила с латинским Западом.[24]

[23] *Записи и натписи*, I, 88.

У међувремену, Јеленин посинак, војвода Стефан, био је веома практичан. Већ у јулу 1439. обавестио је млетачког кнеза Котора да је решио да заузме Зету. Одлуку је могао да донесе само уз благослов Порте. Ако њене трупе при освајању деспотове државе нису ушле у Зету, она је препустила да посао у њој заврши верни босански вазал. Тако је турско освајање Србије створило могућност за обнављање старих босанских претензија према Зети, а војвода је своју обавезу помагања султану спојио са својим територијалним претензијама. Да би остварио своје планове, поред Турака тражио је и друге савезнике. Пошто је которски кнез одбио да му помогне, предузео је мере да придобије Ђурашевиће, најистакнутије господаре у Горњој Зети. Били су то синови Ђурђа Црнојевића, који су се и сами све више називали тим презименом, међу којима се посебно истицао Стефан или Стефаница. Иступали су све више самостално, борећи се за опстанак и очување муком стечене своје мале области. Чим је Стефан Вукчић обелоданио своје намере, затражили су помоћ од кнеза Котора, коме су, као што је поменуто, власти у Венецији забраниле споразумевање с њима.[25] Остављени без заштите, онда су пришли Вукчићу. Он је гледао да привуче на своју страну што више присталица, посебно деспотових противника. Настојећи да веже за себе зетску властелу, ступио је у везу са Стефаном Балшићем Марамонтеом, који се јављао у Зети кад год су наступиле нередовне прилике. Власти у Венецији су, међутим, одбиле војводину молбу да издају пропусницу на њихово земљиште Марамонтеу, а о његовом доласку Дубровчани су обавестили српског војводу у Бару Комнена. Тако су водећи млетачки политички кругови задржали коректан став према деспоту. Али, увиђајући и користећи његов крајње тежак положај, полако су се навикавали на идеју да преузму његова зетска места. Само су чекали повољну прилику.[26]

[24] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 189—190 (И. Божић); 372—378 (Д. Богдановић); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 222—224; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija*, 184—187, 341—343; исти, *Творци*, 248—250; М. Кашанин, *Српска књижевност*, 438—443; С. Ћирковић, *Метролошки одломак Горичког зборника*, 184—189; Н. Радошевић, *Космографски и географски одломци Горичког зборника*, 171—184; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић*, 289—327.

[25] *ASV. Avog. Com. Raspe*, 3648/8.

[26] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 191—193.

Наравно, после доласка у Зету, још више су се погоршали односи између деспота Ђурђа и Стефана Вукчића. Поготово када су стигла обавештења да војвода гради у Дријевима бригантин и барке да с копна и мора нападне зетске градове. Очито узнемирен, Ђурађ је својеручно написао писмо Дубровчанима тражећи неколико празних галија да их наоружа о своме трошку.[27] Сенат му је скретао пажњу да не шаље писма по недовољно поверљивим људима, јер могу пасти у руке непријатеља. Тешио га је да је војвода тек исекао дрва за градњу једног или два бригантина, али да су она делом још у шуми. За градњу му је потребно најмање три месеца, а готових бродова нема. Нешто барки имају његови људи у крајини, али су оне и сувише мале. Напомињали су да за дуже време нема потребе да страхује, а дотле ће Бог и време показати шта треба чинити. Саветовали су му да добро снабде храном и оружјем утврђена места на зетској обали, те да ће она тако издржати дугу опсаду.[28] На крају, одбили су да му дају галије, дозволивши само да из Дубровника извезе нешто жита, других намирница и креча, очигледно за оправку његових градова у Зети.[29]

Боравећи у Зети, деспот није био стално у Бару. Када му је дубровачки Сенат новембра 1440. слао Ђорђа Гучетића, наложио је да га тражи најпре у Будви, па тек онда у Бару или неком другом месту.[30] Деспот се, очигледно, кретао између та два града, задржавајући се у непосредној близини обале. Крај ње је пуна два месеца стражарила дубровачка галеота, коју је сам наоружао. Када је повучена, дубровачке власти биле су спремне да му дају нову барку, под условом да дође на обалу.[31] Из сенатске одлуке не види се да ли се предвиђао уобичајени или долазак за случај опасности. За то време деспот је из Бара или Будве успоставио везу с Новим Брдом. Већ у рано пролеће 1440. очекивало се да ће га Турци напасти и опсести.[32] Незнано тачно када, то се и догодило. Одбраном су руководиле српске власти,

[27] Дубровчани су изричито подвлачили деспоту да су примили његово писмо, које »era scripta della vostra man propria«. *Lett. di Lev.* XII, 206'.

[28] *Lett. di Lev.*, XII, 206—207'.

[29] *Cons. Rog.*, VII, 195'; *Cons. Maius*, VI, 55; *Cons. Minus*, VIII, 198'. За деспота Ђурђа у Дубровнику је обављао разне послове Ђорђе Пелиновић, опат манастира Св. Марије Ратачке код Бара. Спретни опат касније је ступио у службу Венеције и постао њен поверљив човек. М. Спремић, *Ратачка опатија*, 210—213.

[30] *Lett. di Lev.*, XIII, 206.

[31] *Cons. Rog.*, VII, 197.

[32] У једној тужби поднетој у Дубровнику средином априла 1440. помиње се да је у Новом Брду »proximis diebus« владала »publica vox quod Turchi venirent ad faciendum insultum et forte ad obsidendum dictam civitatem«. *Lam. de foris*, XIII, 196.

које су обавезивале свакога да у њој учествује.[33] Та обавеза односила се и на припаднике дубровачке колоније. Када је један њен члан, у страху од Турака, побегао, оптужен је за неверу „као одметник господина деспота и поменутих управника града" и одузета му је роба коју је сакрио.[34] Око Новог Брда и у области Бранковића кретао се с војском Иса-бег, син новог смедеревског управника Исак-бега. Новобрђани су се борили с Турцима и ван града, али су баш 1440. поражени на Макрешу. „Загибе новобрдска војска на Макрешу", забележено је у летописима.[35] И поред пораза, град се одржао. Ту прилику искористили су Дубровчани, и у новембру 1440. тражили су од деспота да из Зете препоручи њихове трговце чиновницима у Новом Брду. Молили су га даље да опседнутим новобрдским властима, скрену пажњу да не буду сумњиви према њиховом посланству, које ће ускоро, преко Србије, кренути на Порту.[36] Заиста, Ново Брдо се већ месецима држало. Састављајући тестамент 12. новембра 1440, један дубровачки властелин је истакао „да се налази под опсадом неверних проклетих Турака у Новом Брду".[37] Ипак, браниоци су успевали да одржавају везу с околином, власти са својим владарем у Зети, а чланови дубровачке колоније с родним градом. То је помогло да Ново Брдо тако дуго не падне.

За све то време дубровачке власти дописивале су се с Иса-бегом, коме су се, на своју руку, обраћали и поједини њихови поданици.[38] Они су у Приштини чак изашли на коњима да га свечано дочекају. Одредили су да сваки члан колоније, који не изађе, плати казну од пет перпера.[39] С њиме су се непосредно договорили о закупу царине у Приштини, и он је, под њиховим утицајем, упутио посланика у Дубровник. Још крајем 1440. био је у јужним крајевима Деспотовине, али Ново Брдо није успео да заузме.[40]

Нередовне прилике које су наступиле у Србији, могу донекле да докуче дубровачки документи. Схватајући ситуацију, дубровачки трговци успостављали су везе с турским властима у Србији, а обраћали су се и самом султану. Настојећи увек да

[33] *Lam. de foris*, XIII, 196.

[34] »tanquam rebellis domini dispoti et dictorum regentium civitatem«, *Lam. de foris*, XIII, 196.

[35] *Родослови и летописи*, 232.

[36] *Lett. di Lev.*, XII, 206—207'; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 279—281; уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 48.

[37] »Arovandomi nello assedio delli perfidi maledetti Turchi«, *Test. Not.*, XIII, 80.

[38] *Cons. Minus*, VIII, 186.

[39] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 80.

[40] *Lett. di Lev.*, XII, 213.

им се додворе, закупљивали су царине од Турака, ступали у њихову службу, тужакали се кадијама. Чинећи све то на своју руку, дубровачка влада губила је контролу над њима. Као у Приштини, слично је било и у Сребреници. Неки чланови тамошње дубровачке колоније ишли су на Порту и закупили царину. Сенат им је у лето 1440. забранио да у овим, како је рекао, „чудним и смутним" временима одлазе султану и закупљују царину, саветујући чак да избегавају Турке, „јер, као што морате знати, природа Турака не одговара нама нити нашим обичајима". Обавештавајући о свему томе и своје поданике у Црнчи и Руднику, забрањивао је да се у Сребреницу носе роба и новац.[41] Оштре прекоре добили су и трговци у Приштини, којима је строго забрањено да се мешају у надлежност „државе и владе". О тим наредбама обавештени су и трговци у Трепчи.[42] Због нередовних прилика, дубровачка влада је чак, у октобру 1440, забранила поданицима да носе у Србију новац, сребро или било коју другу робу.[43] Све то, међутим, није ишло у рачун самим Турцима. Султанова благајна била је заинтересована да у Србији не замре рад у рудницима и да се не прекине трговачки промет. Због тога нове власти нису предузимале непосредне мере против дубровачких трговаца. Зато није чудо што је и Сенат, такође заинтересован за настављање трговине, у новембру 1440. укинуо све раније забране трговцима да иду у Босну и Србију.[44] Ипак, његова преписка с колонијама у Србији током 1440. показује да су у њој завладали метеж, отимачине и општа несигурност.

Док је захваљивао Иса-бегу и султану Мурату II што се према Дубровчанима добро поступа „по свим земљама и на читавом подручју његовог господства", Сенат је истовремено одржавао везе с деспотом Ђурђем у Зети.[45] Колико је био гоњен показује чињеница да је Дубровчанима с највишег турског места замерано што су га примили на неколико дана. Када су у децембру 1440. године кренули у Једрене дубровачки посланици Јаков Соркочевић и Стефан Бенеша, наложено им је да објасне султану како је деспот, на путу са млетачког земљишта до свога Приморја, свратио у Дубровник „да се освежи".[46] Са собом је водио само своје људе, а примљен је у слободно место, „да наш град не изгуби добар глас". Дубровачке власти нису биле незахвалне према бившем владару који им је увек био благонаклон. Уједно

[41] *Lett. di Lev.*, XII, 193—193', 195—195', 196—196', 196'—197; *Cons. Rog.*, VII, 150', 204; *Cons. Minus*, VIII, 189'.

[42] *Lett. di Lev.*, XII, 194'—195.

[43] *Cons. Minus*, VIII, 198'.

[44] *Notes et extraits*, II, 375, нап. 1; уп. И. Божић, *Дубр. и Турска*, 80—81.

[45] *Lett. di Lev.*, XII, 213'—214.

[46] »per refrescarsi«, *Lett. di Lev.*, XII, 215'.

су молиле цара да трговци „у земљи Србији и Сребреници буду третирани као што је било уобичајено у време господина деспота Стефана".[47] Што се тиче фусте која је дата деспоту до Зете, правдали су се да је он сам њу наоружао да се брани од каталонских гусара. Правдали су и поданике Републике који учествују у одбрани деспотових градова у Србији. Они то, наводно, чине јер их је опсада затекла изненада. Ако би побегли, ризиковали би да им буде одузета имовина, што се некима већ догодило. Уосталом, њихов број је тако мали да они не могу зауставити турско освајање. Посебно је значајно тражење поклисара да султан њима опрости „када се догоди да Ваше Величанство освоји и добије град Ново Брдо или неки други од поменутих градова".[48] Молба показује да Турци, поред Новог Брда, нису заузели још неке градове. Али, она уједно сведочи да Ново Брдо није имало изгледе да се трајно одржи. Дубровчани су, дакле, крајем 1440. предвиђали његов пад.[49] Ипак, оно се, као и остали околни градови, одржало током целе зиме 1440/1441. године.

Деспот Ђурађ је из Зете пратио прилике не само у Дубровнику и Србији, већ и у далекој Угарској. После разних перипетија, у јулу 1440. Владислав III крунисао се у Стоном Београду за угарског краља.[50] Већ повељама од 15. августа и 28. октобра те године, оптужио је српског владара „за неверство и одметништво". Посебно је замерао што је одбио да му се поклони, што је био на страни краљице Јелисавете, и што су кастелани, службеници и људи с деспотових угарских поседа нападали његове присталице. Било је цинизма у оптужби да су два деспотова сина у Турској, која је највећи непријатељ Угарског краљевства.[51] То су била образложења да објави одузимање деспотових добара. Његову палату у Будиму, која се налазила у „италијанској улици", дао је своме канцелару Симону Розгонију, јегарском бискупу, и његовој браћи.[52] Оптужујући Ђурђа да је чак помагао Турке у пустошењу Угарске, одузео му је на североистоку удаљени град Мункач, данас на територији Украјине. Поклонио га је Владиславу Палоцу, а Перлек, између Бачког Петровог Села и Бечеја, који је припадао, заједно с „бродом" на Тиси,

[47] »Et nelle paexe de Schiavonia et Streberniza siano tratadi segondo e sia usado nel tempo del signor despoto Steffano«, *Lett. di Lev.*, XII, 214.

[48] »Che achadendo la Soa Magestade conquestare et optegnire la zitade de Novaberda over alguna altra delle dette zitade«, *Lett. di Lev.*, XII, 216'.

[49] *Lett. di Lev.*, XII, 213—218. Уп. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 279—281.

[50] A. Bonfini, 434.

[51] L. Thallóczy—A. Áldásy, 374—377.

[52] Деспотова палата налазила се на месту зграде бр. 9 у данашњој Országház (тј. Скупштинској) улици у Будиму. J. Калић, *Палата српских деспота*, 51—58.

деспотовом бечејском властелинству, дао је Николи Варадију. Бачки каптол увео је 31. јула 1444. новог власника у посед.[53] Награђујући тако своје присталице, настојао је да их што чвршће веже за себе. Деспот није имао могућности да побија неоправдане оптужбе, а страховао је да ће га Турци убити, управо у време када га је млади краљ оптуживао за сарадњу са њима.[54] Иначе, краљ је током целе 1440. водио борбу против присталица краљице Јелисавете, успевши с јесени да их потуче северно од Мохача. Некако баш у то време, Турци су упали у јужну Угарску, страховито је опљачкали и са силним пленом и робљем повукли се на југ. Млади и неискусни краљ пожурио је да понуди Млечанима заједничку борбу против њих. Достојанствени сенатори у Венецији одбили су у децембру 1440. његову понуду, с образложењем да су дуго сами ратовали с неверницима, а да сада желе да чувају мир који су с њима закључили.[55]

Стално у приправности, деспоту није било лако на зетској обали, поготово што је уза се држао своје велико благо. Зато је решио да један његов део депонује у Дубровнику. Жељу је изразио већ у септембру 1440, а следећег месеца дубровачке власти потврдиле су пријем једног дела.[56] Али, одмах су пожуриле да се оправдају на Порти. Објашњавале су султану како њихов град често прима поклад. Што се тиче деспотовог, донео га је један српски калуђер, а чини га новац, који делом припада српском владару, а делом његовој цркви. Састоји се од аспри, чија количина, наводно, није позната, јер су предате у „запечаћеним џаковима и свежњевима".[57] У сваком случају, није у питању велика сума, коју, уосталом, улагачи могу подићи кад год желе. Јануара 1441. примили су, по сопственим речима, „од славног господина деспота Ђурђа, господара српске земље" други део поклада. Састојао се од дуката, највише млетачких, знатно мање угарских, а још мање турских, затим злата, гламског и „белог" сребра, аспри, сребрног и позлаћеног посуђа. У посебно састављеном документу, одређено је да деспот може подићи благо кад год жели, после његове смрти „госпођа Јерина", а када ни она не буде у животу, њихова три сина, с тим што сваки има право на по једну трећину. Благо су донели смедеревски митрополит Атанасије и Паскоје Соркочевић.[58] У марту исте године Дубровчани су били вољни да приме нови део Ђурђевог депозита, баш у време када је поручено поклисарима у Једрену да се држе упутства о правдању пријема деспотовог поклада.[59] Он је, дакле, депоновао део по део својих драгоцености.

[53] Pesty Frigyes, 23; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 220; П. Рокај, *„Бродови" на Дунаву*, 162.

[54] У новембру 1440. године деспотов посланик је, преко Дубровника, отпутовао за Сплит, можда на путу за Угарску. *Cons. Rog.*, VII, 202'.

[55] *Listine*, IX, 134.

[56] *Cons. Rog.*, VII, 194'—195, 195', 198.

[57] »in sacheti et groppi sigiladi«, *Lett. di Lev.*, XII, 216.

[58] *Повеље и писма*, I/2, 21—23.

Дубровчани су истовремено чинили друге ситне услуге прогнаном српском владару. Налазећи се на обали без бродовља, повремено је тражио у најам понеку барку или препоручивао градским властима угледне чланове своје пратње да заврше неки свој посао.[60] Поданике Републике слао је у разне мисије, а они су за њега чак ловили рибу, коју је, као и сваку услугу, добро плаћао. Када су у фебруару 1441. Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић донели његове поруке, Сенат му је месец дана касније, послао као званичног амбасадора Влаху Рањину. Преко њега је деспот затражио четири барке. Влада је 6. априла пристала да му уступи једну галију да је сам наоружа. Био је то велики ратни брод с бројним веслачима и посадом од педесет људи. Још важнија је била њена спремност да му стави на располагање, на годину дана, једну кућу за становање. Већ тада је, дакле, Ђурађ био пред одлуком да напусти Зету и дође на дуже време у Дубровник. Канцелар је баш почео да пише упутство капетану поменуте галије Ђурђу Гучетићу, али је одједном прекинуо посао, јер је деспот, у великој журби, напустио Зету.[61]

Поред сукоба са Стефаном Вукчићем и неспоразума с Црнојевићима, деспоту Ђурђу је у Зети одједном запретила велика опасност од Турака. Што се тиче босанског војводе, било је покушаја да се њих двојица измире. На његовом двору, уз Сандаљеву удовицу Јелену, живела је и њена сестра Оливера, коју су звали „Деспина". Била је то кћи кнеза Лазара, која је младост провела у харему султана Бајазита I. Изгледа у некој посредничкој мисији, почетком 1441, боравила је у Дубровнику, одакле је упутила посланика Ђурђу у Зету. Касније је и сама тамо одлазила, обично због извршавања побожних намера своје сестре.[62] И Млечани су током 1441. тражили од Вукчића да не напада бивша деспотова места, а уједно су храбрили становнике преосталих деспотових градова да истрају у борби с њим. Њему самом су скретали пажњу да су, према уговору о миру склопљеном с деспотом

[59] *Cons. Rog.*, VII, 244; *Lett. di Lev.*, XII, 16'—17.

[60] У јануару 1441. »Branchus Zaneigh, nobilis dispoti de Raxia« дошао је у Дубровник »cum una littera de recomandixia signoris despot«, и са канцеларом комуне саставио документ о својим потраживањима у Сребреници. *Div. Canc.*, LV, 59.

[61] *Cons. Rog.*, VII, 223', 227, 232, 233', 234', 244, 244'; *Cons. Minus*, VIII, 239', 244', 245'; *Cons. Maius*, VI, 87'; *Lett. di Lev.*, XIII, 22.

[62] *Cons. Rog.*, VII, 215', 217, 217'; VIII, 17', 67; *Cons. Maius*, VI, 115; уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 189, 194 (И. Божић); И. Стјепчевић—Р. Ковијанић, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, 315.

Стефаном и с деспотом Ђурђем, дужни да помажу та места, када се нађу у опасности.[63] И сами Дубровчани су посредовали између војводе и деспота. Поручивали су, марта 1441, Босанцу да би Ђурађ у обновљеној Србији био „добар штит Угарској, а исто тако и Босни".[64] Ипак нису спречили војводу да баш у то време купи опрему за тек изграђени бригантин и да поправља оружје код мајстора у њиховом граду.[65] Нису га спречавали јер су обе његове наруџбине доносиле зараду.

Црнојевићи нису отворено иступали против деспота, али нису могли ни да се споразумеју с њим. Навикли у својим брдима на скоро потпуну самосталност, нису се мирили да буду обични извршиоци његових наређења. Према резултатима истраживања И. Божића, нашег најбољег познаваоца историје средњовековне Зете, „Деспот Ђурађ је, пун сребра и дуката, навикнут на добре послове у Србији, где су му притицали приходи од рудника, ковница и царина на трговину, тешко могао да схвати менталитет ситне провинцијске привреде у Бару и Будви, бригу њених становника о још ситнијим аутономним правима и патријархални дух горњозетских катуна, затворених у свој свет, у коме су самоодбрана сопственим оружјем и плаћено четовање повезано с пљачком израстали до идеала људске вредности".[66] Није био у слози ни са зетским митрополитом, вероватно Јефтимијем, коме је сам, после 1435. године, дао на управу Будву. Успео је на брзину да га зароби и повуче са собом у Дубровник.[67]

Све те перипетије биле су од другостепеног значаја у односу на сукоб с Турцима. Настојећи да организује борбу против њих, Ђурађ је из Зете ухватио везу са синовима у Турској. Планови су, међутим, откривени и султан је расписао уцену за његову главу. Нудио је све и свашта Баранима, само да га издају. Док су се они колебали између великих обећања и, како прича М. Орбин, „верности коју су дуговали властитом господару", Ђурађ је почео да зазире од најближе околине. На крају је морао да бежи. Под изговором да иде у лов, једно јутро „са свима својима и с читавим својим иметком" изишао је изван града, спустио се на обалу и укрцао се на дубровачки брод. Отпловио је у Будву и „повукао се у тврђаву, верујући да ће у њој бити безбедан". Почео је да пише Будви повељу о аутономним правима, као што је нешто раније дао Бару. Поменуо је само одредбе које су се разликовале

[63] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 101—101v (нова пагинација 102—102v), 102 (нова пагинација 103).

[64] С. Ћирковић, *Херцег*, 50.

[65] С. Ћирковић, *Херцег*, 48—49; *Ист. Црне Горе*, II/2, 194 (И. Божић).

[66] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 194 (И. Божић).

[67] М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије*, 201. Крајем 1433. године епископ Будве отишао је деспоту. *Cons. Minus*, VI, 92.

од оних које је доделио Бару. Била су то права на царине и приходе од обрадивог земљишта и винограда. Одредио је да привилегије имају важност до краја његовог, као и живота његових синова. Међутим, писање је морао да прекине, што показује у каквој је журби био. Гоњен као звер, нашао се „у крајњој опасности". У највећој брзини, укрцао се „на једну дубровачку лађу", која га је одмах понела у Дубровник. На путу је срео Ђурђа Гучетића, који је пошао по њега с напред поменутом наоружаном галијом. Он га је прихватио и повезао даље. Још 6. априла био је у Будви, а 12. априла 1441. ушао је у Дубровник.[68] Тек у њему је довршио писање привилегија Будванима: пристао је да врати земљиште које им је својевремено одузео деспот Стефан и уступио га Црнојевићима.[69] Тако је деспот, у последњем тренутку, спасао живот.

Тек што је гоњени српски владар стигао у Дубровник, догодила се највећа несрећа у његовом животу. Шеснаестог априла, на сам Ускрс, Мурат II „свезао" је Гргура и одвео га с братом Стефаном, који је већ шест година чамио у Турској као талац, у далеки анадолијски град Токат.[70] Ухватио је њихову преписку с оцем, кога су „потајно обавештавали о свему што су радили Турци".[71] У Токату је од давнина постојао затвор Бедеви чардак, у коме су држани опасни затвореници. Ту их је Мурат II ослепио 8. маја 1441. године.[72] Њихова сестра, султанија Мара, која је имала приличног утицаја на мужа, покушала је да спречи несрећу. Али, све је било касно: грозна казна је већ била извршена. Константин Михаиловић прича да је Мурат II „послао такође гласника, потајно да његова жена о томе не зна, да обојици изва-

[68] Сви дубровачки хроничари и старији историчари слажу се да су Турци покушали у Зети да се дочепају Ђурђа. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 282—283; G. Luccari, *Copioso ristretto*, 157; М. Орбин, 113; S. Razzi, *La storia di Raugio*, 56. Да је Ђурађ, пре одласка из Зете, прешао из Бара у Будву посредно потврђују и архивски документи. Када је Ђурађ Гучетић полазио по њега, наложено му је да плови »verso Buda«. *Lett. di Lev.*, XIII, 22. На суду у Дубровнику почетком 1458. године један сведок је тврдио да је Никола Хранковић купио у Приштини роба Луку пре 17 година »tempore quo dominus dispotus Rassie erat sub Antibaro«. М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 120—121 (бр. 238).

[69] *Зак. спом.*, 74—75. Статут Будве: S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae*, Zagrabiae 1882—1883; М. Лукетић—Ж. Бујуклић, *Статут Будве*, Будва 1988. Деспот Ђурађ потврдио је и манастиру Св. Марије посед у Госпоштини. М. Јанковић, *Поседи и привилегије српске цркве у Будви*, 37.

[70] *Родослови и летописи*, 232.

[71] М. Орбин, 111.

[72] *Родослови и летописи*, 232. Према Дуки, султан је ослепио Ђурђеве синове на подстицај злокобног Фадулах-паше. Ducas 263. Уп. и Chalcocandylas, II, 24—25. У Токату, на високој стени, постоје и данас остаци старог града. А. Дероко, *Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњовековне Србије*, 296.

де очи; а кад је она ово сазнала пала (му је к ногама) молећи и преклињући, да тако много не хита (говорећи му): И тако су твоји сужњи и заробљеници; и после ћеш моћи да учиниш што будеш хтео. Цар је одмах послао (гласника) да се то не изврши, али гласник није могао тако брзо да стигне, те су им очи извађене. Када је цар сазнао да се тако силно пожурио с (том) ствари (онај коме је то било наређено), послао је по њега гласника и наредио да се и њему очи изваде".[73] Према каснијим западним изворима, Гргур и Стефан су ослепљени „помоћу некакве ужарене чиније".[74] Обично је то чињено усијаним металом, или, како писац Троношког родослова каже, „разжеженим гвожђем".[75]

Источњачки обичај телесног кажњавања примењиван је у Османлијској царевини, као и раније у Византији. Под удар те казне долазили су збачени владари или неуспешни претенденти на престо, чиме су трајно одстрањивани од владарског положаја. У тренутку ослепљења српских принчева, Гргур је био престолонаследник. Додуше, трагичне 1441. године није се могло много мислити о будућем наслеђивању српског деспотског престола, јер српска држава није ни постојала. Али, будуће године су показале да је њихово ослепљење било кобно по њихову даљу државничку каријеру. Како је једино још с очним видом остао најмлађи Ђурђев син Лазар, њему је вид касније донео круну.

Ослепљени Гргур и Стефан остали су и даље у Турској. Несрећни родитељи, Ђурађ и Јерина, сазнали су тек доцније за свирепу казну; била је то ужасна породична трагедија. Она је оставила непреболан траг на старом деспоту. Нису га могла утешити саучешћа, која је примао са разних страна. Сазнање да му турска звер држи у харему кћер, и у исто време ослепљује синове, учинило га је дубоко несрећним, и он се таквим сматрао до краја живота.

Разумљиво, када је стари деспот стигао у Дубровник, још ништа није знао. Пошто је дошао на брзину, није му приређен свечани дочек као претходне године; за то просто није било времена. Одсео је у кући Никше Менчетића, коју је влада за ту прилику изнајмила. Рачунао је да, као и у доласку, остане око недељу дана, па су га градске власти частиле храном, за коју су издавале по тридесет перпера дневно. Строгом режиму увоза морао се и он потчинити. Дозвољено му је да унесе у град вино, које је носио са собом, али под условом да плати уобичајену царину. Како се, међутим, приближавао шести дан, дан одласка, био је у све већој недоумици, јер није знао куда ће. На његову молбу, Сенат је 17. априла 1441. дозволио „да може слободно остати у Дубровнику".

[73] Константин Михаиловић, 24.

[74] М. Орбин, *Коментари и извори*, 936 (С. Ћирковић).

[75] *Троношки родослов*, 103—104.

Али, издатке је одмах смањио, одобривши да му само два пута седмично даје за храну по тридесет перпера. Дозвољено му је да своје коње пошаље на пашу у Стон и на Пељешац, а само неке да задржи иза градских зидина. Убрзо се, међутим, влада жалила да коњи праве штету у Стонском пољу, па га је замолила да их премести у Поникве код Стона и друга оближња места. Осећајући да им је господар у тешком положају, почели су се бунити и људи из његове пратње. Мали човек, на себи својствен начин, добро осети политички тренутак. Неки су просто побегли, али их је он гонио и хватао. Успео је да ухвати двојицу, и када се спремао да их казни, градске власти су затражиле да их пусти, јер су били под њиховом јурисдикцијом. За другу тројицу, молио је да буду затворени у градским тамницама, али је одбијен, с предлогом да их сам држи где хоће. Влада му је још скренула пажњу да може затварати и кажњавати своје непослушне дворане, али их не сме осуђивати на казне које доводе до проливања крви.[76] Његова слобода деловања била је врло скучена. Морао је тражити дозволу од градских власти за сваку своју одлуку, чак и за ону која се тицала односа са сопственим људима. Строгом политичком, привредном и полицијском режиму који је владао у Дубровнику морао се у потпуности потчинити и деспот Ђурађ.

На глобалном, пак, политичком плану дубровачке власти биле су предусретљиве према несрећном српском владару. Пре свега, пружиле су му уточиште у најтежем тренутку. То никада није заборављено ни с једне ни с друге стране. Биле су му на руци и у практичним политичким потезима. Прихватиле су се посредничке улоге између њега и Црнојевића. Обе стране су молиле да их измире, што показује да Црнојевићи нису били у правом одметништву. Водећи ревносно преписку током априла и маја 1441, оне су саветовале Ђурђу да „прими у своју милост" Стефаницу и његову браћу. Он је, међутим, тражио да неко од њих дође на преговоре у Дубровник. Иако су градске власти гарантовале безбедност, нико се није појавио. Онда ни деспот није прихватио предлог Стефанице да се измирење постигне писменим путем. После тога, дубровачке власти су решиле да се више не уплићу у њихове односе. Што се тиче зетског митрополита, деспот га је држао у затвору. Ипак, митрополит је успео некако да побегне и да се врати у Будву. У октобру 1441. у њој се помиње као кастелан.[77]

[76] Користећи боравак у Дубровнику, почетком маја Видак »homo signoris Dispot« потраживао је од Андрије »Xexenich dictum Pribinich« тридесет шест дуката, које му је својевремено дао »Subtus Borac«. *Div. Canc.*, LV, 94'—95.

[77] J. Tadić, *Promet putnika*, 82—83; *Историја Ц. Горе*, II/2, 195 (И. Божић); С. Ћирковић, *Херцег*, 50—51; М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије*, 37.

Како је у то време у зетским градовима владала несташица животних намирница, стизале су тужбе да их је насилно узимао од трговаца. У октобру 1441. у Дубровнику су један Италијан и један Корчуланин поднели тужбу против митрополита, изјавивши да им је у Будви одузео усољено месо и уље и са својим „саветницима“ проценио по својој вољи.[78] Али, није дуго господарио градом. Већ следеће године Млечани су поседи Будву и у њој није више било места за православног зетског митрополита.

Док је Ђурађ боравио у Дубровнику, догодила се и друга несрећа. После дуге и исцрпљујуће опсаде, пало је Ново Брдо, најјаче српско рударско и градско средиште. Како српске власти до краја никоме нису дозвољавале да напусти град, дубровачки Сенат је фебруара 1441. молио деспота у Зети да ослободи њихове поданике обавезе одбране.[79] Не изгледа да је у томе успео, јер се из једне тужбе, регистроване крајем маја, види да је и даље била на снази наредба „да нико не сме изаћи из Новог Брда“. Додуше, понеки Дубровчанин је успео да побегне. Власти родног града нису му замерале, али је ризиковао да му српске власти одузму имовину.[80] Неизвесни за сутрашњицу, поданици Републике, састављајући тестаменте, вапили су да се налазе „у Новом Брду под опсадом неверних Турака“.[81] Заиста, сви браниоци су преживљавали тешке дане. Трговачки послови су замрли, о чему сведочи нагло смањени број парница међу члановима дубровачке колоније. Док их је за 1439. било 106, за 1440. и за 1441. тај број је пао на свега по три.[82] Трговци су брзо сиромашили, а градски живаљ је водио све тежу борбу да преживи. Поготово што се турски обруч све више стезао. Док је претходне године султан главну пажњу посветио опсади Београда, већ у пролеће 1441. послао је на Ново Брдо румелијског беглербега Шехабедина. Био је то ренегат и евнух, кога српски летописци називају Ходам-пашом. Потпомогнут Иса-бегом, он је најпре заузео новобрдску варош, а 27. јуна 1441. коначно и тврђаву.[83] „Прими Ходам паша Ново Брдо“,

[78] *Lam. de foris*, XV, 36.

[79] *Cons. Rog.*, VII, 221'. Дубровачке власти су 10. априла 1441. одлучиле да пошаљу једног курира у Ново Брдо да сазна новости, *Cons. Minus*, VIII, 245.

[80] Када је Богдан Богоновић, упркос »unum receptum per homines de Novamonte quod nemo debere exire de Novamonte«, напустио град, јер »ipsam civitatem esse in periculo«, Мароје Радашиновић га је оптужио »dominis ancianis dicte civitatis«, који су му одузели сакривену робу. *Lam. de foris*, XIV, 218' (31. V 1441).

[81] »in Novaberda nello assedio delli infideli Turchi«, *Test. Not.*, XIV, 38'—39.

[82] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 91.

[83] Током маја и јуна 1441. Шехабедин и Иса-бег слали су два пута заједничког посланика у Дубровник. За једног Дубровчанина, који »obiit quando Turchus erat in obsidione Novimontis«, прецизирано је да »obiit in rocha Novimontis tempore quo erant clausi per obsidionem Turchorum in ultimis, quando terra volebat se dare Turcho ipse Thomasius intrauit rocham et ibi obiit«. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 60, нап. 10. О турским изворима за освајање Новог Брда и о беглербегу Шехабедину: Гл. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, 1113—1124.

забележили су скоро сви српски летописи, додуше наводећи различите датуме пада.[84] Наравно, појединости освајања нису познате. Какву су судбину доживели храбри браниоци, који су издржали опсаду дужу од године дана и који су се држали скоро две године после пада Смедерева, тешко је и претпоставити. Убиства, робље, пљачка, понављали су се тих година у Србији. Безимени појединци пропадали су без трага; нестајао је цео један народ.

Поред Новог Брда, румелијски беглербег је заузео и оближње градове. Зато летописи истичу да је посео „и ине градове“, и „друге“, „остале“, чак „и све српске градове“.[85] Последице турског освајања биле су катастрофалне; већина тих градова није се више никада опоравила. Иако је султан, после заузимања, дао неке повластице градском живљу, опао је трговачки промет, а сами дубровачки трговци преживљавали су тешке дане. Како је њихов град одбијао да плаћа харач, Турци су их хапсили, везивали и одузимали им робу. Зато је влада у марту 1441. забранила поданицима да иду у Србију, Босну и Турску. Оне који су се тамо налазили позвала је да се одмах врате са свом својом робом.[86] Истовремено је наложила Јакову Соркочевићу и Стефану Бенеши, који су ишли на Порту, да траже ослобађање трговаца похапшених у Србији, Сребреници, Босни и Романији.[87] Заиста, Турци су тих дана неке саслушавали, тукли, окивали.[88] Како се, ипак, живело само од промета, градске власти су у априлу 1441. дозволиле да иду у Србију и Босну, али под условом да не носе робу. У ствари, од тога времена влада је од опште забране изузимала понеки случај, обично ради одласка у Сребреницу, ређе у Црнчу, Подвишеград или Хочу, увек понављајући да се не сме носити роба.[89] Крајем маја опет је дала „веру“ свим трговцима који се врате из

[84] *Родослови и летописи*, 233; уп. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*.

[85] *Родослови и летописи*, 233. Може бити да је један од поменутих градова био Призренац. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 34; исти, *Трепча*, 6.

[86] *Cons. Minus*, VIII, 240; *Cons. Maius*, VI, 88.

[87] *Lett. di Lev.*, XII, 16—17'.

[88] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 84, 93, 97, нап. 100; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 46—47; уп. и *Dipl. Rag.*, 432—434.

[89] *Cons. Minus*, VIII, 246', 247, 250', 252, 255', 260; IX, 1. У једном тестаменту, састављеном почетком 1441, помиње се »una chasa in Streberniza, la qual tolse signor despotto ne per debito ne per nesuna colpa«. *Test. Not.*, XIII, 78'.

„Босне, Рашке и Склавоније".[90] Дубровчани су се довијали на све могуће начине, али њихови документи недвосмислено сведоче какве су све невоље завладале Србијом.

Турци су посебно замерали Дубровчанима што су поново примили деспота Ђурђа. Крајем маја 1441. у њихов град стигао је посланик Шехабедина и Иса-бега, Агуб, који је поставио питање деспотовог боравка. Према каснијим вестима, султан је тада тражио да му предају Ђурђа. Кнез и влада одмах су га упознали са садржином турских писама, да би сам видео у какав су положај доспели. Истеран из своје земље, није, дакле, имао мира ни на туђој територији. Пошто је гоњен непрекидно и свуда, постало му је непријатно гостопримство Дубровчана. Али, они су се понели као што доликује правим домаћинима. Одлучно су одбили султанов захтев, изјавивши да ће радије пропасти него погазити задату реч и изгубити добар глас. Док су трајали преговори, ради сваке предострожности, одредили су два човека да стално прате Агуба, „да не би неко ко говори словенским језиком могао водити разговор с тим Турчином", што показује да је био словенског или можда српског порекла.[91] Односи су били тако затегнути да се у Дубровнику страховало од турског напада. Зато је Сенат предузео разне мере, између осталог, почео је да врбује најамнике у Апулији. Пошто је последњег дана маја дат одговор турском посланику, деспот је могао сутрадан, додуше уз пратњу великог броја људи, да се бродом прошета до Дубровачке Ријеке. Међутим, невоље због његовог боравка нису престајале; биле су из дана у дан све веће.

Средином јуна 1441. дошао је у Дубровник неки страни инжењер, лажно се представљајући да је у служби деспота. Како је утврђено да је авантуриста и варалица, одлучено је да се протера. Није искључено да је дошао с намером да се увуче међу Ђурђеве пратиоце. Крајем јуна вратио се и Агуб, доносећи захтев Шехабедина да му Дубровник упути посланство. У јулу је Стефан Вукчић, као верни турски вазал, саопштио да је добио султаново наређење да нападне Дубровник. Истовремено је тражио три стотине дуката да подмити Турчина који је био код њега. Настојећи да напад одложи макар за неколико дана, шкрти Сенат одмах је послао новац. Пошто је страх од турског напада из дана у дан био све већи, становништво из Конавла склањало се у Цавтат и Молунат, а из Приморја у Стон и на Пељешац. Тврђава Соко припремана је за одбрану. Сенат је 20. јула упознао деспота са свим турским претњама. Видећи у каквој су неприлици домаћини, он је већ средином јуна одлучио да отпутује. Само, није знао куда.

[90] *Cons. Maius*, VI, 110'.

[91] »ne aliquis de lingua sclava possit habere colloquim cum dicto Turcho«. *Notes et extraits*, 384, нап. 1.

Стари писци, А. Бонфини, Ј. Растић, Ј. Лукаревић, М. Орбин и други, опширно причају о турским захтевима за изручењем деспота и дубровачким одговорима. Наводно је Порта за Ђурђа нудила да Дубровчани задрже његово благо. Када су кнез и чланови владе показали деспоту турска писма, он је, бојећи се издаје, побледео и, наводно, пао у несвест у Сенату. Сенатори су га повратили уверавањима да остају при својој одлуци и датој речи, коју никада неће погазити. Одмах су послали одговор султану да ће пре предати свој град него деспота. Додавали су да је њему дата вера, њу ће поштовати и никако друкчије не могу радити. Исто тако би поступили и са султаном, када би се нашао у деспотовом положају. Такве поруке су према истим писцима, наводно, задивиле самог Мурата II и он је изјавио „да град Дубровник не може никада пропасти кад се у њему толико цени дата вера и помагање ближњега". Пре ће бити тачно мишљење Јорја Тадића, најбољег познаваоца дубровачке прошлости кога смо имали, да су дубровачки одговори били „много понизнији". Међутим, остаје чињеница да деспота нису издали и да су до краја остали коректни према њему.[92]

Вештим поступцима, дубровачке власти су успеле да сам деспот донесе одлуку о путу, а не да га оне удаљавају. Али, од доношења одлуке па до стварног одласка прошло је више од месец дана. Деспот није могао да крене ни брзо ни лако. Пре свега, желео је да реши сва питања везана за своје благо. Људи у невољи обично га носе са собом. Од тога није био изузетак ни стари Ђурађ ни српска властела која је лутала с њим. Имајући много веће поверење у Дубровчане него у било које нове домаћине код којих је морао тражити уточиште, он је скупоцена одела оставио код свога пријатеља Паскоја Соркочевића и његовог брата Дамјана. Вредну робу, новац, сребрне предмете, као и обрађено и необрађено сребро, похранио је код дубровачке властеле. То исто су учинили његово племство, београдски митрополит Григорије и Арбанас Петар Спан, али су сви добили упозорење од Сената да за све то благо сносе одговорност само они који су га примили. Комуна је са своје стране 24. и 26. јула 1441. издала признанице да је „од многославнога господина деспота Ђурђа господара српске земље" примила злато, гламска и „бело" сребро, аспре, позлаћено и сребрно посуђе. Део блага припадао је „господину Томи", брату деспотице Јерине. Одређено је да се може подићи само уз „писаније и печат" деспота. Из повеље писане у претходном јану-

[92] A. Bonfini, 441; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 282—285; G. Luccari, 157—158; М. Орбин, 113—114; уп. J. Tadić, *Promet putnika*, 81—88.

ару поновљена је одредба да поклад може подићи деспот Ђурађ, после њега деспотица Јерина, а иза ње њихова три сина.[93]

Деспот Ђурађ је у Дубровнику оставио укупно педесет хиљада златних дуката, милион („тисућ тисућ") аспри, 334 kg злата у полугама, око 112 kg гламског сребра, преко 973 kg „белог" сребра, око 114 kg позлаћеног и сребрног посуђа. Да би се лакше чувало толико благо, направљен је посебан ковчег. Било је то, заиста, велико богатство, које сведочи да је још био богат човек у чије се руке слило благо Бранковића и Лазаревића, две најјаче српске куће. Међу новцем, највише је било турских аспри, затим млетачких дуката, па тек онда угарских и турских. То је била слика оптицаја новца у његовој држави. Међу предметима, било је украсних појасева, са функционалним и симболичким накитом, сребрног и позлаћеног посуђа: преко 50 сребрних чаша, турске позлаћене тегле, угарске купе, пехари, тањири, чиније, посуђе за прање руку. Не зна се ко су били мајстори тих вредних предмета, који недвосмислено сведоче о луксузу на српском средњовековном двору.[94] Деспот Ђурађ је за живота подигао највећи део тог блага. Оно је задивљавало савременике, али је ипак било скромно за незајажљиве Турке. Цењено на око 160.000 дуката, могло је да подмири само три годишње рате његовог харача.

Вредне предмете, који сведоче о истанчаном укусу, поседовали су и српско племство, црквени достојанственици и деспотова свита. Пре свих, Тома Кантакузин, брат деспотице Јерине, који је депоновао сребрнину. Изгледа да се и сам налазио у Дубровнику, али је тешко докучити како је успео да дође до њега. Заједно с Гргуром, Турци су га заробили у Смедереву 1439. године, а, по неким српским летописима, у Турској је касније „свезан" с Гргуром и Стефаном.[95] Док су они остали у заробљеништву и ослепљени, он је сачувао очњи вид и још успео да се извуче. Добро је познавао Турке, са којима се носио целог живота. Посебно је добро знао да воле мито. Како у благу никада није оскудевао, може бити да је успео да се откупи. У сваком случају, био је врло вешт човек.

Уз деспота Ђурђа био је и смедеревски митрополит Атанасије. Заједно су 1439. напустили Смедерево и прешли дуг пут до Зете. Одатле је јануара 1441, заједно с Паскојем Соркочевићем, донео део деспотовог блага у Дубровник. После остављања, Сенат

[93] *Повеље и писма*, I/2, 24—29; *Mon. Serbica*, 406—409; Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 406—409; уп. *Ист. српског народа*, II, 375 (С. Ћирковић); М. Динић, *Поклад*, 27—34.

[94] Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 204—206; М. Динић, *Једна дубровачка књига*, 21.

[95] *Родослови и летописи*, 232.

га је о своме трошку вратио у Зету.[96] Без сумње, у Дубровнику се поново налазио уз Ђурђа. Још 1434. помињао се браничевски митрополит Саватије. Касније више не, поготово што су Турци 1437. заузели Браничево. Зато је сасвим разложна претпоставка да је седиште браничевске митрополије пренето у Смедерево.[97] Можда је Саватија наследио Атанасије, мада се у једном поменику помиње „архиепископ Андоније смедеревски", али се не зна када је био на тој дужности.[98] У сваком случају, Атанасије је био најзначајнији смедеревски митрополит у време деспота Ђурђа. Био је његов веран сарадник, који је обављао не само црквене већ и државничке послове.

Уз деспота Ђурђа био је и београдски митрополит Григорије. У Дубровнику је оставио благо београдске цркве на два места, код властелина Ђурђа односно Марина Гучетића и златара Мароја Мирковића. Према томе, било је тачности у речима дубровачких поклисара који су се у Једрену правдали да поклад остављен у њиховом граду није припадао само деспоту Ђурђу већ и српској цркви. Митрополит Григорије је оставио златне и сребрне предмете, међу којима је било прстења, минђуша, чаша, чинија, сребра, црквених сасуда, свештеничких одежди, у кутијама и бисагама, које су биле запечаћене његовим печатом. После његове смрти ти предмети су припали Бранковићима. Ђурђева деца су се упорно борила да их добију, а у томе је успела ћерка Мара тек 1462. године.[99] У сваком случају, још 1441. Београд је, иако под угарском влашћу, био седиште српског православног митрополита. Како по свему изгледа, с деспотом Ђурђем био је и рашки митрополит Никодим. У сваком случају, он је избегао из Србије, јер је 9. маја 1443. боравио у Дубровнику и дигао део поклада деспота Ђурђа. Тако су у Ђурђевој пратњи била, дакле, најмање три митрополита, изузетно значајни црквени достојанственици и његови верни сарадници. Када се томе дода и српско племство, био је окружен правом владарском пратњом. Она се, међутим, као и он, потуцала од немила до недрага.

Пошто је морао да напусти Дубровник, деспот се, по причању старих хроничара, саветовао куда да иде. Жена Јерина га је наговарала да оде код грчког цара Јована VIII Палеолога. Трезвени дубровачки сенатори су му предочили јадно стање у коме се налазило Византијско царство и сам Цариград. Саветовали су му да иде Угрима, помогне их новцем, и покуша да поврати државу.[100]

[96] *Cons. Rog.*, VII, 221.

[97] С. Ћирковић, *Смедерево*, 65.

[98] Љ. Штављанин-Ђорђевић, 335, 399—341.

[99] М. Динић, *Поклад*, 27—33; Р. Ћук, *Царица Мара*, 73—75.

[100] A. Bonfini, 441; М. Орбин, 114; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 284; G. Luccari, 157—158.

На крају је њихов савет прихватио. Иако је ситуација била безизлазна, није се предавао, већ је решио да настави борбу, коју је претпостављао спокојном животу у некој мирној луци азила, на пример у неком западном замку који је могао лако купити. Иако зашао у седму деценију живота, у њему је било још доста енергије.

Док се већало куда да иде српски двор, увелико су напредовале практичне припреме за одлазак. Дубровчани су ставили на располагање две галије, с тим да једну опреми деспот, а другу они о своме трошку. Дозволили су му да узме у најам четрдесет људи, а сакупљено је још две стотине шездесет веслача. Занимљиво је да је изнајмљен и један свирач да забавом прекраћује дуге часове пловидбе. Обе галије су наоружане, с тим што је једна била предвиђена за деспота, његову породицу и свиту, а друга да их прати. Заповедници су били Никола Ђурђевић и Жупан Бунић. Водећи стално рачуна о безбедности, Никола није смео напуштати прву галију, док је Жупан могао дан проводити у друштву с деспотом, али се увече морао вратити на свој брод. Пошто су обављене све припреме, приређен је свечан испраћај. На њему је било много света. Влада је чак обуставила рад суда „приликом одласка господина деспота, због кога су људи заузети да га виде". Дала му је храну за пут у вредности од шездесет перпера. Али, пре поласка, његов канцелар морао је пред нотаром да изјави да ће деспот у року од месец дана вратити сав дуг неком Дубровчанину. Пре уласка у брод, и сам деспот се морао писмено обавезати да од Марина Гучетића неће ништа више тражити на име „царина Србије и Рашке и Усоре".[101] Тек онда је могао да се попне на галију, љубазно насмеши и растане од домаћина. Његов конвој је 26. јула 1441. напустио дубровачку луку и почео да сече таласе према северу.

После три и по месеца проведена у Дубровнику, деспот је кренуо пут Угарске обогаћен новим искуствима. Постало му је јасно да се с јадранске обале не може покренути рат против Турака. Исто тако било му је јасно да он сам, без Угара, не може ништа да учини. Остала му је у пријатној успомени помоћ Дубровчана, без које се не би могао ни одржати на обали. Њу, наравно, никада није заборавио. Пловећи њиховим галијама, после неколико дана стигао је у Сењ. Ту их је напустио и копненим, добро познатим, путем наставио даље. Не улазећи у његове дилеме, речима „Отиде деспот паки из Дубровника на Угре" забележио је његов пут увек тачни српски летописац.[102] Није навео да је ишао тамо одакле је пре више од године дана отишао. Није навео ни да је ишао онима од којих је побегао.

[101] *Deb. Not.*, XX, 190.

[102] *Родослови и летописи*, 233.

Одласком деспота Ђурђа Дубровчанима је лакнуло. Чекајући да оде, одлагали су полазак свог поклисара Петра Примојевића у Србију, беглербегу Шехабедину. Пошао је тек почетком августа 1441, а задатак му је био да оправда пријем деспота и што пре обавести о његовом одласку. Причао је Шехабедину како Ђурађ није примљен као султанов непријатељ, већ као и свака друга особа која може да дође у слободан град. Чак је додавао да је овим пријемом учињена услуга султану, јер докле год је деспот био у Дубровнику, није могао ништа предузети против Турака. Завршавао је да је преко Далмације отишао у Угарску, а Дубровник му чак није дао ни превоз, већ је сам нашао и изнајмио бродове. Ту услугу је платио, јер, као што се зна, Дубровчани, као и Млечани, становници Марке, Апулије и других приморских крајева, живе од морског превоза.[103] Када је Сенат нешто касније упутио поклисаре на Порту, наложио им је да исто кажу и цару Мурату II. Са своје стране, дозволио је у септембру 1441. трговцима да до краја јануара следеће године слободно долазе у Дубровник из Босне, Рашке, Зете, Србије и турских крајева, без страха да ће пасти под удар поверилаца.[104]

Док је још деспот боравио у Дубровнику, градске власти су очекивале да ће доћи и његов зет гроф Улрих II Цељски. Припремале су се два пута да га дочекају и угосте, али се он није појавио. У међувремену, деспот је отпутовао, и то је за њих било најбоље. Како наводи А. Бонфини, а по њему и други писци, Ђурађ се, по доласку у Угарску, сместио на своја имања. Додуше, она су и даље одузимана, јер је, на пример, краљица Јелисавета тражила Вилагошвар, истичући да деспот нема даровно писмо њеног покојног мужа. Град је, међутим, одузео нови краљ Владислав III, давши га тамишком жупану Владиславу Маротију.[105] И поред свега тога, Ђурађ је схватао да своју судбину мора везати за Угре. Зато је, иако седи старац, погнуо главу и покорио се голобрадом младићу који је носио угарску круну. Додуше, то понижење никада није заборавио, али је осећања морао да остави по страни и да пожури да упути посланство краљу, који је и сам био угрожен од Турака. Ту чињеницу је морао да користи. Зато му је честитао добијање угарске круне и изразио своју верност.[106] Пољски историчар Калимах прича да су деспотови посланици истакли како су Срби и Пољаци сродници по пореклу и језику. Извинивши свога господара што није лично дошао, истакли су

[103] *Lett. di Lev.*, XIII, 38'—40'.

[104] *Cons. Maius*, VI, 135.

[105] Pesty Frigyes, 23; J. Радонић, *Уговор у Тати*, 220—221.

[106] »Ad Vladislaum, qui congratularentur, obsequiumque deferrent, legatos misit«, A. Bonfini, 441.

да се њему, прогнаном из отаџбине, натераном да се потуца по туђини, поново враћа нада када види да су се угарски и пољски народ ујединили. То улива веру за будућу борбу и чак му даје наду да се врати на престо својих предака. Да је у ранијој моћи, радо би помогао краљу, овако, када није оно што је био, обећава му још више. Младог краља и његову околину, наставља Калимах, дирнула је беседа српских амбасадора. Замолио их је да поздраве деспота, уз поруку да буде истрајан, а да ће он, са своје стране, оправдати наде које у њега полаже.[107] У међувремену, и грофови Цељски, који су завладали Загребом, признали су Владислава за краља. Он им је 1441, помињући посебно супругу Улриха II, дакле Ђурђеву кћер Кантакузину скретао пажњу да не узнемиравају грађане загребачког Градеца, слободног града краљевине Угарске. Пошто је Ђурађ успоставио везу с краљем, „мало касније" отишао је лично у Будим. Краљ га је сјајно дочекао и пажљиво саслушао. После подробних разговора, њих двојица су склопили „вечни савез". У међувремену је обавештен о победи коју је Јован Хуњади извојевао против Турака баш у Србији. То га је још више осоколило и посебно подстакло да настави борбу.[108]

Упад Јована Хуњадија био је одговор на провале Турака. Они су у лето 1441. прешли Дунав, опљачкали и попалили насеља у Потисју и Срему, и допрли до Драве. Као и обично, при повлачењу понели су велики плен и повели силно робље.[109] Од Хуњадија, који је већ имао титуле ердељског војводе, северинског бана, тамишког жупана и капетана Београда, и бранио јужну границу, очекивала се одмазда. Заиста, када је провалио у Србију, жарио је и палио, уништавајући све пред собом. Пошто се докопао великог плена, почео је да се повлачи, али му је препречио пут смедеревски господар Исак-бег. До битке је дошло у близини Београда, где су Турци, по речима Ј. Туроца, претрпели тежак пораз. Неки су побијени а неки заробљени, док је сам Исак, гоњен у стопу, с малом пратњом, једва утекао у Смедерево.[110] Одатле је, по сведочанствима више извора, управљао Србијом.[111] У јужном, пак, делу с војском су се задржавали његов син Иса-бег и руме-

[107] Philippi Callimachi, *Historia de rege Vladislao*, 50, 52. Калимах долазак српског, као уосталом и босанског, посланства погрешно ставља у 1440. годину. Уп. Ј. Радонић, *Западна Европа*, 95, нап. 1.

[108] A. Bonfini, 441; М. Орбин, 114; N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 147—148.

[109] I. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 349—350.

[113] I. de Thwrócz, 312. О Хуњадијевој победи краљ Владислав је писао већ 8. октобра 1441. A. Thálloczy—A. Áldásy, 140—141.

[111] »Izak nomine qui Castrum Zenderew, Ceterasque Rasciani regni arces et pene omnem Rasciam sive Serviam, ex dono praefati Caesaris Turcorum, fenebat«, I. de Thwrócz, 312. »Superiorem Mysiam et non mediocrem Daciae partem tenebat Isack«, A. Bonfini, 439.

лијски беглербег Шехабедин. Беглербег је највише боравио у Вучитрну, старој престоници Бранковића. Није искључено да је управљао баш из њиховог двора, који је можда преуређен по оријенталном узору. Називајући се „господарем свих западних страна", писао је Дубровчанима, чији га је поклисар у лето 1441. нашао у Добријеву код Вучитрна.[112]

Пошто је Дубровник одбијао да плаћа харач, трговци су хватани и злостављани у Турској, посебно у тек заузетој Србији. Промет је 1441. скоро обустављен, а започети послови нису довршени, јер су, на пример, раскидана друштва за трговину са Србијом. Због тога пословни људи нису могли да наплате потраживања, па су у Трепчу, Призренац и друга оближња места слати само они за које се веровало да ће неопажено промаћи Турцима. Они чак ничим нису обавезивани ако падну у руке Турака и изгубе новац. Сами трговци потплаћивали су турске власти у Србији, понекад се међусобно тужакали и пљачкали. Незадовољни пресудама својих „конзула", обраћали су се кадијама, који су све више иступали као посредници.[113] У таквој ситуацији, дубровачка влада је само изузетно дозвољавала да неко оде у Сребреницу, Пријепоље или Хочу.[114] Дописивала се с Шехабедином и Иса-бегом, јер су били релативно близу. Беглербег јој је одговарао на српском језику, што значи да је имао српског канцелара.[115] Али, он није могао помоћи Дубровчанима; то је могао да учини само султан. Зато су морали попуштати и отправити поклисаре у Једрене. С пажњом је чекана њихова порука, а када је стигла, она је гласила „да се без динара не чини ништа, јер Порта хоће само динаре а не обећања".[116] Схватајући то, Дубровник је одрешио кесу и, уз помоћ поклона и мита, у фебруару 1442. године добио повељу од Мурата II. Њоме се обавезао да сваке године шаље на Порту посланство с поклоном од хиљаду дуката у сребрном посуђу. Заузврат је добио слободу трговања, по свим турским земљама, па и „по Србљех".[117] Повеља је написана на српском језику, а султановог склава Али-бега, који је ускоро стигао у Дубровник да прими заклетву градских власти, пратио је канцелар Грк Димитрије. Том приликом десио се један немио догађај: неки Турчин из склавове пратње ишибао је усред града кип Мајке Божије. Сенат је одмах затражио од Али-бега да казни обестан поступак,

[112] *Повеље и писма*, I/2, 234—235: *Lett. di Lev.*, XIII, 38'—40'; уп. Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1116—1118.

[113] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 93—98.

[114] *Cons. Minus*, IX, 3, 10', 16', 21, 23', 25, 34, 36', 39.

[115] *Повеље и писма*, I/2, 234—235.

[116] »Che senza dinari non se fá niènte, perchè la Porta vol omnino denari et non promesse«, *Notes et extraits*, II, 383—384.

[117] *Повеље и писма*, I/2, 232—234; уп. Б. Бојовић, 144—147.

али се не зна да ли је то и учињено.[118] Када је тако нешто направио пратилац званичног посланика у слободном Дубровнику, може се замислити како су тек нападане светиње у поробљеној Србији.

После добијања повеље од султана, оживела је дубровачка трговина у Србији. Велико веће је у фебруару 1442. поновило ранију одлуку да трговци могу слободно доћи из Босне, Рашке, Зете и турских крајева без страха од поверилаца, а Сенат им је у априлу дозволио да могу ићи у Србију и Босну, али је још увек забрањивао да носе робу.[119] Посебно су обавештени трговци у Новом Брду, Приштини, и Руднику о „повољном миру" који је склопљен у Једрену. У Дубровнику је оживело образовање друштава за трговину са Србијом, састављани су спискови дужника у Смедереву, Трговишту, Пријепољу, Сребреници, Београду и другим местима. Настављен је извоз сребра из Новог Брда, олова из Трговишта, а увоз тканина и соли у Србију.[120] То не значи да су турске власти у Србији пружале пуну безбедност Дубровчанима. Нова власт донела је и своје новине. На пример, за спорове између муслимана и поданика Републике није више предвиђана мешовита порота, већ је спор водио кадија по своме праву. Супротно царској повељи, на терену је према трговцима примењиван принцип колективне одговорности, секвестрирана им је имовина после смрти, забрањиван извоз „белог" сребра, док је за гламско наплаћивана већа царина од договорене. Све је то, у условима насиља, пљачке и рата, допринело да су трговци током 1442. наставили да се обраћају турским властима, траже заштиту од њих и закупљују од њих царине. Сенат се упорно борио против тога, али је своје строге одлуке сам ублажавао, бојећи се нових заплета с Турцима.[121] А они су на терену настављали непоштовање наређења с Порте. Иако је у документима писало једно, у пракси се радило друго. Та наизглед стихијска појава била је део система да се кињи, поцепа и уништи хришћански противник.

Док су Дубровчани имали, бар званично, сређене односе са Портом, домаћи живаљ у поробљеној Србији био је препуштен Турцима на милост и немилост. У том „многометежном" времену, како га је назвао један калуђер у манастиру Св. апостола Петра

[118] *Notes et extraits*, II, 389; уп. J. Радонић, *Западна Европа*, 106, нап. 1.

[119] *Cons. Maius*, VI, 167'; *Cons. Rog.*, VIII, 113—113'; *Cons. Minus*, IX, 72.

[120] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 92, 95; И. Boje, *Argentum de glama*, 21.

[121] *Cons. Rog.*, VIII, 128', 154'—155, 175, 176, 177; *Lett. di Lev.*, XIII, 84; уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 61. О međусобним тужакањима и пљачкањима Дубровчана: *Lam. de foris*, XVI, 3'; *Cons. Minus*, IX, 104—104'; *Lett. di Lev.*, XIII, 82—82'; К. Јиречек, *Споменици српски*, 83—84; М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 111 (бр. 22).

и Павла на Лиму, страдало је много душа.[122] О страдањима ћуте домаћи извори, али се нешто може докучити из дубровачке грађе. Пре свега, појачана је трговина робљем. Нарочито су хватана женска чељад, девојачког узраста, и препродавана између Турака и западних трговаца. У току 1442. један трговац из Трговишта купио је од Турака робињу Анку, стару 18 година, коју је препродао неком Млечанину. Робиња Јелена, уз помоћ једног Дубровчанина, побегла је у Приштину од Турчина Оруца. Те године је чак и један свештеник продат Турцима као роб. Нема пера које може описати судбине тих људи, поготово девојчица које су доспеле шака војника из турске ордије. О стању у Србији сведоче и подаци о наплати дугова. Иако су се дубровачке власти увек бориле да њени поданици добију што већу власт у гоњењу дужника, саме су у априлу 1442. истицале трговцима „у Новом Брду, Приштини, Руднику и другим местима Србије" да с дужницима поступају „са свом хуманошћу" јер су они „због опсада и ратова ослабили и осиромашили, а такође многи од њих су мртви"[123] Иначе, бившом државом деспота Ђурђа и даље је господарио строги и опасни Исак-бег. У једној тужби, писаној у Руднику крајем 1442, изричито се помиње „двор Исак-бега, господара свега овога".[124] Угарски краљ Ладислав Посмрче писао је касније да је „војвода Исак држао Смедерево с целом том земљом Србијом".[125] У њу је и даље повремено стизао румелијски беглербег Шехабедин, коме су Дубровчани у априлу 1442. спремали поклоне.[126] Док је претходне године, због освајања Новог Брда, боравио у јужном, сада је дошао у северни део Србије. По турским изворима, послао га је султан да, због угарских упада, подигне тврди град на Авали, надомак Београда. Под ко зна каквом присилом несрећног народа, у лето 1442. сазидао је град Жрнов, о чему је српски летописац оставио кратку белешку: „Ходи Ходам паша под Белиград и сазида град Жрновн."[127] Из њега су Турци држали под контролом валовиту околину, а посебно Београд, који је на тај начин одсечен од јужног залеђа.

[122] *Записи и натписи*, I, 89. У томе манастиру калуђер „многогрешни Роман" преписао је 1441/1442. године један Апостол. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 393 (И. Божић).

[123] »I quali debitori per cason dello assedio et male condicion della guerra sono debilitadi et impovereti nello aver lor et anche molti dellor sono morti«, *Lett. di Lev.*, XIII, 73'.

[124] »in chorte di Isachbeg, signor de tuto questo«, К. Јиречек, *Споменици српски*, 84.

[125] »Izak Wayvodam Teucrorum, qui eotunc Castrum Zenderev, cum tota ipsa terra Servie, occupatum tenebat«, I. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 350, 358—359.

[126] *Notes et extraits*, II, 389.

[127] *Родослови и летописи*, 233; уп. Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1125; Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, 69—91.

Док су се Турци утврђивали на северу, прогнани деспот Ђурађ губио је преостале поседе на крајњем југу своје државе, у Зети. У септембру 1441. године, убрзо после његовог одласка из Дубровника, војвода Стефан Вукчић провалио је у Горњу Зету и заузео крајеве до Мораче. На његовој страни био је Стефаница Црнојевић, који је иступао у име породице, јер је још био у слози с браћом. Зато му је војвода одмах дао пет катуна. Изгледа да је тада Вукчићу послао, као таоца, свога сина Ивана, који је, стицајем околности, остао код њега више од десет година. Придобивши локалну властелу, ратоборни босански војвода посео је град Соко више Цетиња, затим Медун, као и осталу Горњу Зету, све до граница Скадарског дистрикта. Истовремено је обавестио млетачког кнеза Котора да намерава да заузме сва деспотова места, подразумевајући под њима и она у Приморју. То је отворено саопштио и управницима деспотових градова. Већ 20. септембра 1441. предао му се Бар, а 14. октобра Дубровчани су, преко гласника, послали писма Барана старом Ђурђу у Угарску. На осталим његовим поседима завладали су ишчекивање и недоумица. Њих је прекинуо сам Ђурађ из далеке Угарске. Наивно и лаковерно, крајем 1441. поручио је Млечанима, преко которског кнеза, да узму под заштиту његова места. Онда су Будва, Луштица и други његови поседи истакли заставу Св. Марка.[128]

Захваљујући поступку Стефана Вукчића, корист су извукли Млечани. Позивајући се на уговор са српским деспотом, изјављивали су да су дужни да бране његова места. Док је група њихових коњаника вршила војну демонстрацију око Бара и Будве, бодрила је становништво преосталих Ђурђевих места да не клоне пред босанским војводом. Желећи да делују и на дипломатском плану, одлучили су да му пошаљу кнеза-капетана Скадра, коме су дата упутства 28. октобра и 2. новембра 1441. Био је дужан да тражи да више не узнемирава деспотова места и да ослободи поданике српског владара које је већ потчинио. У крајњем случају, могао му је препустити Горњу Зету, под условом да се обавеже да неће заузимати остале деспотове поседе. У супротном, поступиће по уговору који су склопили још с деспотом Стефаном, а који је потврдио деспот Ђурађ. Није, међутим, познато да ли су се њих двојица уопште састали. У међувремену, потез је повукао сам војвода, јер није желео да ратује с Млечанима. Видећи да су они већ стекли нека места у Приморју, у новембру 1441. повукао се „с читавом војском“ из Зете. Тако је његов план само делимично остварен. [129]

---

[128] *ASV. Sen. Mar.*, I, 70v—71 (нова пагинација 72v—73); *Notes et extraits*, III, 79; I. Valentini, Pars II, Tomus XVI, 167 (бр. 3996); уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 196—198 (И. Божић); С. Ћирковић, *Херцег*, 53—54.

[129] *Listine*, IX, 147—151; уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 198 (И. Божић); С. Ћирковић, *Херцег*, 54—55.

Пошто су добили деспотову поруку да преузму његова места, Млечани су иступали још одлучније. Изјавили су да ће преузети сва његова места „јер то хоће господин деспот и њихови грађани и становници“. Истовремено су почели да праве планове да новцем привуку на своју страну Црнојевиће, решивши да им понуде сто дуката годишњег прихода од освојених деспотових области. Мада су управници Котора и Скадра добили наређење да заузму све Ђурђеве поседе, ускоро је наступила зима и није било ратних похода. Ни Стефан Вукчић није ратовао. Крајем новембра 1441. умро је његов сусед и велики противник Радосав Павловић. Некад чешће некад ређе, с њим је одржавао везе деспот Ђурађ, али је у Конавоском рату стао на страну Дубровчана. Под Радосављевим наследником Иванишем, породица Павловић изгубила је ранији значај. Било је то, дакле, кратко затишје, а онда је настављено черупање Зете.

Чим је грануло пролеће 1442. године, Стефан Вукчић је обновио рат. Заједно са Стефаницом Црнојевићем, у марту је изненада напао и заузео Бар. Изгледа да је његов долазак охрабрио противнике Венеције на преосталим деспотовим поседима. За разлику од Млечана, који су много обећавали а мало давали, војвода им се обраћао разумљивим језиком и нудио оно што су већ имали. Пошто се у његовој земљи живело на сличан начин као и у Зети, тражио им је само уобичајене обавезе. Зато није чудо што је, одмах по доласку, његову власт прихватила већина Паштровића. И деспотов војвода Дриваста Дивко Зауловић кренуо је да му преда град, али су га одвратили Млечани из Скадра. Дриваст ни у тим данима није прекинуо везу са деспотом Ђурђем у Угарској. У јуну 1442, преко Дубровника, отишао је његов посланик деспоту, вероватно са задатком да тражи упутства како да се понаша у новонасталој ситуацији.[130]

Док је Стефан Вукчић имао једна, Млечани су поседовали друга преимућства. Они су становницима деспотових поседа у Зети нудили заштиту велике силе у којој су владали стабилан правни систем, ред и сигурност. Док је у то време сваки Млечанин у туђини прикупљао податке за своју Републику, у Венецији су се, баш у пролеће 1442, Стефанови посланици нудили да тајно раде против свога господара. Званичне власти су их одбиле, али су саме појачале напоре да придобију бивше деспотове поданике у Зети. Потврђивали су им проније и друга права и чак праштали кривице ранијим одметницима. Правили су систематске планове да поседну Будву, Бар и Дриваст, па чак и Горњу Зету. Да би умирили Турке, били су спремни да суседном њиховом коман-

---

[130] *ASV. Sen. Mar.*, I, 95; *Notes et extraits*, II, 389; III, 84—86.

данту дају пет стотина дуката годишње, а у јуну 1442. довели су своју флоту у Боку Которску. У таквој ситуацији, војвода је почео да изјављује да је вољан да препусти Републици Доњу Зету и Дриваст. Поготово када је дошло до расцепа у породици Црнојевић. За разлику од Стефанице, напустила су га остала три брата и пришла Венецији. Осипање савезника био је његов први неуспех. То су добро осетили Млечани и почетком лета 1442. одлучно затражили да им преда Будву, Дриваст и оне Црнојевиће који су пристајали да ступе у њихову службу. Пошто је Будву још држао зетски митрополит, не предајући је ни Стефану ни Венецији, одлучено је да му се да̂ награда ако преда град. Обруч око Стефана још више се стегао када је његов брат од стрица Иван Вуковић пришао Млечанима. Незадовољан што није наследио земље Сандаља Хранића, понудио се да ратује против свога рођака. Сенат у Венецији га је прихватио, дао му месечну плату и одмах га послао у Котор. У таквој ситуацији, војвода је морао да узмиче. У првој половини јула 1442. напустио је Зету, што је млетачким властима омогућило да заврше посао.[131]

Док су Млечани правили планове да се нагоде са Стефаном Вукчићем, држали су своју флоту у Боки Которској и придобијали околно становништво. Зато није чудо што им се већ 1. августа 1442. предала Будва, чији је живаљ доста пропатио од Стефанових пустошења.[132] Одмах су јој потврдили повеље „бившег господара" деспота Ђурђа.[133] У међувремену, млетачке снаге из Скадра стигле су под Дриваст. Да не би дошло до напада, општина је упутила представнике, који су 5. августа предали град кнезу-капетану Скадра. Он се обавезао да ће поништити раније млетачке пресуде против појединих грађана, да ће дозволити повратак онима које је деспот протерао и да ће им вратити одузета имања. На тражење Дривастинаца, обећао је да Венеција неће никоме предати њихов град, сем деспоту Ђурђу, ако једном буде донела такву одлуку.[134] Награђујући заслужне грађане, млетачке власти су Дивку Зауловићу, ранијем деспотовом војводи, дале месечну плату од двадесет пет дуката и обећале поседе и војводско звање у Забојани. Награде је добио јер им је предао дривастинску тврђаву, коју је сам до последњег часа држао.

[131] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 199—201; С. Ћирковић, *Херцег*, 61—63.

[132] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 123v (нова пагинација 124v); 125 (нова пагинација 126); 129—130 (нова пагинација 130—131); *Notes et extraits*, III, 89—90, 95; I. Valentini, Pars II, Tomus XVII, 197—200 (бр. 4027); 208—212 (бр. 4041).

[133] S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae*, 105—107; *Listine*, IX, 156—157.

[134] *ASV. Commemoriales Libri*, XIII, 159—159v (нова пагинација 163—163v); *Listine*, IX, 157—159; I. Valentini, Pars II, Tomus XVII, 225—229 (бр. 4057).

Само два дана после преузимања Дриваста, дакле 7. августа 1442, власти у Венецији послале су опширна упутства Алвизу Лоредану, капетану јадранске флоте, која је била у Боки Которској, Марку Зену, провизору Албаније, которском и скадарском кнезу, тражећи да преузму „сва места која су била господина деспота" у Доњој и Горњој Зети. Како је непосредни извршилац требало да буде кнез-капетан Скадра, послато му је сто шездесет пешака, под командом два коместабила.[135] У међувремену, у млетачку службу ступила су три брата Црнојевића. Добили су двадесет „печа" сукна, годишњу плату, а Којчин је признат за зетског великог војводу. У септембру 1442. млетачку власт признала је и утврђена Ластва (данашњи Петровац) у Паштровићима. То исто су учинили становници већег дела Забојане, као и ратничке дружине Мркојевића и Градојевића, које су живеле између Бара и Улциња. Осокољен тим успесима, кнез-капетан Скадра опсео је Бар. Али, тада је с војском провалио у Зету Стефан Вукчић и опустошио цео крај до Скадра. То је омело и привремено зауставило млетачко заузимање Бара. У септембру 1442. у Сенату у Венецији није прошао предлог да се од султана тражи да наложи Стефану Вукчићу, своме вазалу, да не узнемирава места у Зети, која ће, наводно, бити враћена деспоту.[136] Очигледно, преовладало је мишљење да се Турци држе што више по страни од млетачког ширења у тим крајевима. Венеција је истовремено настојала да одвоји од босанског војводе Стефаницу Црнојевића, нудећи му годишњу провизију. Он је понуду одбијао, страхујући, како је касније изјављивао, за сина, кога је војвода и даље држао код себе. Док су текли ти преговори, приближавао се крај 1442. године и наступила је зима. За то време није се ратовало, али су у пролеће 1443. Млечани опсели Бар, који су држали људи Стефана Вукчића. После дуже опсаде, успели су да сломе отпор малобројних браниоца и да га почетком јуна 1443. године на јуриш заузму.[137] Тако је коначно дошло до поделе Зете. Стефану Вукчићу остала је Горња Зета, коју је, у ствари, држао Стефаница Црнојевић, а Млечани су поседи цело Приморје, од Котора до Бојане. Последице млетачког заузимања зетске обале биле су далекосежне. После неколико векова, српска држава није више имала излаз на море. Без сопствених лука, није могла контроли-

[135] *ASV. Sen. Secreta*, XV, 134—134v (нова пагинација 135—135v). Писмо кнезу-капетану Скадра: *Listine*, IX, 160—161.

[136] *ASV. Sen. Mar.*, I, 123 (нова пагинација 125); V. Valentini, Pars II, Tomus XVII, 247—249 (бр. 4078). Делимично нетачно: *Notes et extraits*, III, 103.

[137] *Listine*, IX, 164—176; уп. C. A. Levi, *Venezia a Montenegro*, 50—51; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 202—207 (И. Божић), С. Ћирковић, *Херцег*, 63—67; Гл. Станојевић, *Услови примања млетачке власти града Бара 1443. године*, 207—213.

сати поморску трговину, а зависност од посредника, у првом реду Дубровчана, постала је још већа. Млечани су остали на зетској обали вековима, зато је њихово освајање било судбоносно. Ђурађ је губитком тих поседа остао без иједног педља земље. Своју судбину је већ потпуно везао за Угре.

У Угарској је и даље највећа препрека за покретање рата против Турака била борба између краља Владислава III и краљице Јелисавете. То се увиђало на целом европском Западу, а особито у Папској курији. Нудећи своје посредовање, папа Евгеније IV је у пролеће 1441. саветовао краљу да се измири с краљицом. У игру су се одмах убацили Дубровчани, који су у септембру те године писали краљу како су „из поузданих извештаја" сазнали да султан Мурат II спрема војску да у марту следеће године нападне Угарску.[138] Истовремено су тражили од бана Матка Таловца да утиче на краља и деспота Ђурђа да се обрате за помоћ папи и осталим западним владарима, како ради одбране, тако и ради преузимања великог похода против Турака. Предлагали су да се покрене рат и на копну и на мору.[139] Предлози Дубровчана су уважавани, мада они нису могли доносити велике одлуке; о рату против Османлија одлучивале су западне силе.

Залажући се за покретање крсташког рата, папа је предузео конкретне мере да измири завађене стране у Угарској. Тај задатак поверио је кардиналу Јулијану Ћезаринију, спремном теологу и политичару, који се већ истакао на саборима у Базелу и Фиренци. Одликовали су га лепа спољашњост, смеран живот, велика енергија и изразит говорнички дар. Он је у другој половини маја 1442. године, преко Млетака, стигао у Будим. Одмах је почео да ради на јединству. У томе послу придружио му се деспот Ђурађ, који је и сам учествовао у преговорима између завађених страна. Радио је свом снагом на измирењу, јер је оно било први предуслов за покретање рата, у коме је видео једини спас.[140] Док је папа у лето 1442. објавио опроштај грехова свима онима који дају прилог за борбу, деспот и краљ већ су предузели практичне припреме. Како деспоту више нису одузимана имања, у служби краља били су многи Срби избегли из отаџбине. Они настањени у жупанији Спољни Солнок на Тиси имали су свога војводу, „капетане или судије", а краљ их је, новембра 1442, називао „нашим Рашанима".[141]

[138] *Dipl. Rag.*, 437—438.

[139] *Исто*, 436—437.

[140] I. Teleki, *Hunjadiak kora*, X, 118—120; S. Katona, *Historia critica*, XIII, 201—204. На Сабору у Будиму у лето 1442. помиње се и »Georgius despotus Rasciе«. I. Teleki, X, 118—120.

[141] С. Ћирковић, *Rasciani regales*, 79—82. Фалсификат је Ђурђева повеља којом је 7. септембра 1442. тобож поклонио неке своје поседе рођаку Павлу Бириниjу из Вероне, тобожњем потомку Немањића. И. Руварац, *Стари Сланкамен*, 14—15.

Оба владара разаслали су уходе на турску територију ради прикупљања података. За њих је крајем 1442. године Дубровчанин Никола Герчић шпијунирао у самој околини Мурата II у Једрену, за шта су му платили пет стотина дуката.[142] Када се вратио у родни град, донео је вести о ослепљењу Гргура и Стефана. Сенат му је дозволио да иде деспоту, али је одлучио да, ако не крене, сам достави Ђурђу писма која је Никола донео. Поготово што су изгледа садржавала поруке ослепљених синова. Зато није чудо што је решено да се уз писма приложи званично саучешће Републике у страшној породичној трагедији. Саучешћа су могла да упуте и приватна лица, али су их претходно морали да одобре кнез и влада, који су, иначе, крајем 1442. исплатили цео трибут јерусалимским калуђерима.[143] Како је, међутим, Сенат саучешће упутио тек три године касније, изгледа да је ухода Герчић одмах отпутовао деспоту. Није ни чудо, јер му је носио значајне и занимљиве вести. Са своје стране, званични Дубровник већ се расписао око покретања крсташког рата. У јесен 1442. његова писма стизала су краљу Алфонсу Арагонском, а у Угарску краљу Владиславу III, краљици Јелисавети, кардиналу Јулијану Ћезаринију, бану Таловцу, и наравно, деспоту Ђурђу.[144] Али, на тражење Ћезаринија да и он наоружа неколико галија, септембра 1442. одговорио је да може опремити само једну, и то под условом да исплови тек када крене јака крсташка копнена војска из Угарске и хришћанска флота од двадесет пет галија и три велика брода.[145]

Упоран рад папског легата уродио је плодом. Крајем 1442. успео је да измири краља и краљицу. Али, искидана трогодишњом борбом за обезбеђење престола своме сину, 9. децембра 1442. краљица је изненада умрла. Несрећни Ладислав, рођен после смрти оца, остао је у трећој години и без мајке. Иако му је тутор био немачки цар Фридрих III Хабсбуршки (1440—1493), стално је био играчка у рукама других. Слабашан и болешљив, био је окружен људима који су само повећавали његову ионако велику трагику. У његовој личности лоза поноситог краља Жигмунда догоревала је на угарском престолу. Крај њега су се, међутим, уздизали други моћници. Пре свих, Јован Хуњади, захваљујући баш храброј и упорној борби против Турака. Његове победе, које је почео да ниже, убрзале су припреме за покретање крсташког рата. Вратила се вера у успешну борбу против неверника, а деспоту Ђурђу Бранковићу нада да поврати своју државу.

[142] Николу је одао Турцима његов ортак. Саслушаван неколико пута код султана и везира, једва је успео да извуче живу главу. И. Божић, *Дубр. и Турска*, 97, нап. 101.

[143] *Cons. Rog.*, VIII, 189, 190.

[144] *Cons. Minus*, IX, 21', 123.

[145] *Notes et extraits*, II, 390.

7. ОБНОВА

Гласине да ће Турци у пролеће 1442. провалити у Угарску биле су основане. Султан је упад поверио Мезид-бегу, који је оседео у његовој служби. Он је, преко Влашке, упао у Ердељ, али га је Јован Хуњади у марту страховито потукао. Крваво бојиште било је прекривено турским лешевима, а сам Мезид-бег и његов син убијени су у бекству. Том приликом су ратним пленом једна тешко натоварена кола, која је једва вукло десет коња, послата као победнички дар деспоту Ђурђу Бранковићу. Главе Мезид-бега и његовог сина биле су натакнуте на кола, а између њих је седео један стари Турчин који је морао, уз пригодан говор, да преда несвакидашњи поклон.[1] Била је то сјајна победа и потпуно понижење противника. Речима „Уби Јанкул војводу Мезит-бега на Власех" огласио се и српски летописац.[2] На последице хришћанске победе није требало дуго чекати. Кнежеви Влашке и Молдавије одметнули су се од Турске и признали врховну власт Угарске. У таквим приликама, султан Мурат II нашао је за потребно да упути посланство у Будим. Преко њега је у јулу 1442. понудио мир, али је дрско затражио предају Београда или плаћање годишњег данка. Био је одбијен, а посланство је одмах враћено у Једрене.[3]

Пошто је саслушао будимске амбасадоре, Мурат II се одлучио на освету. Њу је поверио румелијском беглербегу Шехабедину, који је лета те године зидао град на Авали. Дашћући као бесан рис, Шехабедин се заклео да ће противнике грозно казнити. Хвалио се да ће непријатељ чим угледа његов турбан побећи на неколико дана хода. Одајући се уживањима у јелу и пићу, прешао је Дунав са великом румелијском војском, потпомогнутом анадолским трупама. Али, брзо се у проценама преварио. Не дозвољавајући да пређе Карпате и уђе у Ердељ, Јован Хуњади га је сачекао у Влашкој и у септембру 1442. страховито потукао на реци

[1] A. Bonfini, 441—443.

[2] *Родослови и летописи*, 233.

[3] Dlugasz, 630—631; Ph. Callimach, 74, 76.

Јаломници. Беглербег је претрпео тежи пораз него Мезит-бег, кога је хтео да освети. На хиљаде османлијских ратника, међу којима је било и чланова славних породица, остало је на бојном пољу. Многи су заробљени, а о величини плена сведочи податак да је, међу њима, било и око две стотине турских застава. Хуњади је, као награду, поделио својој војсци огроман плен. Сам Шехабедин једва је утекао преко Дунава. Успео је да спасе главу, али не и положај. Мурат II га је сменио и за румелијског беглербега наименовао Хасан-бега. Пораз је био велики и одјекнуо је међу српским народом. „Разби Јанкул војвода Ходам пашу на Влашкој земљи на реце Јаловнице", записао је летописац.[4]

Велике Хуњадијеве победе одушевиле су и узбудиле хришћанску Европу. Посебно су снажно деловале на кардинала Јулијана Ћезаринија и краља Владислава, око кога су, после смрти краљице Јелисавете, почеле да се окупљају угарске народне снаге. Јован Хуњади је слављен као јунак и спасилац од неверничке напасти. Заплењене османлијске заставе и ратна одличја подељени су црквама, у којима су одзвањале мисе захвалнице, које су позивале на даљу борбу. Рат против Турака и њихово истеривање из Европе постали су тема дана. Глас о славним победама брзо се раширио и ван Угарске. У њихову част, у Венецији је, на Тргу св. Марка, одржана процесија, у којој су узели учешћа духовни и световни достојанственици, на челу с туждом. Окружен с више кардинала, папа је у Фиренци држао свечано благодарење.[5]

На нову 1443. годину Евгеније IV је посебном булом позвао у рат против неверника цео хришћански свет. Истичући да тамо где турска нога крочи, плодна поља више не рађају, а у градовима замире ред и рад, потресним речима описао је тежак положај суверника на Истоку, чију децу Турци кољу, док се она, у својој безазлености, осмехују на џелате. Добар део буле посветио је деспоту Ђурђу, чија је земља похарана, синови утамничени, заузети рудници сребра, а одведено у робље двеста хиљада поданика.[6] Да би се опремила крсташка војска, наредио је свим црквеним властима да дају десетак, а сам је објавио уступање једне петине својих прихода.[7] Његови позиви деловали су снажно на цео хришћански свет, посебно на угарски, после славних Хуњадијевих по-

[4] A. Bonfini, 450—455; *Родослови и летописи*, 233. О походу Шехабедина писали су многи турски хроничари: Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1126—1129; J. Hammer, *Geschichte*, II, 210; Уп. A. Huber, *Die Kriege*, 11—18; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 20. Хуњади је однео мању победу против Турака и почетком децембра 1442. J. Радонић, *Западна Европа*, 122, нап. 3.

[5] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 21; J. Радонић, *Западна Европа*, 122.

[6] O. Raynaldus, a. 1443, n. 15.

[7] L. v. Pastor, I, 333.

беда. Покренути духови већ су били за рат. На Сабору у Будиму, крајем фебруара и почетком марта 1443. године, донета је одлука да се још истога лета крене у поход, који ће водити лично краљ. Одлуке Сабора примљене су с одушевљењем у Папској курији, Венецији и на двору бургундског војводе Филипа Доброг, увек расположеног за рат против неверника.[8]

Спровођењу у дело лепо замишљене идеје стајале су, међутим, многе препреке. Сабор је разрезао таксу на сваку кућу у Угарској, али је она тешко убирана. Краљ Владислав, иако му је пришла већина великаша, још увек је имао много противника. Немачки краљ и доцније цар Фридрих III, који је, по речима свога секретара, мислио да „свет освоји седећи", водио је рачуна само о повећању моћи своје хабсбуршке куће. Као тутору младог и болешљивог Ладислава Посмрчета, није му ни падало на памет да учествује у рату новог угарског владара. Зазирао је да млади Владислав, новим походом, не подигне свој углед и утврди положај у Угарској. Зато је гледао да се рат бар одложи. Онда се у спор умешао ратоборни кардинал Јулијан Ћезарини. У пролеће 1443. посетио је Фридриха III, али је од њега успео да добије само обећање да неће спречавати поход и да неће нападати краља Владислава, додуше, уз напомену, ако не буде изазван. Уз све то, велику муку краљу задавао је Јован Јискра, који је скоро самостално владао у северној Угарској. Краљеви савезници водили су против њега прави рат, а сам Владислав није могао кренути у Турску све док 1. септембра 1443. није с њим склопљено примирје. Због свих тих разлога, поход је задоцнио: прошли су драгоцени пролећни и летњи месеци, када се обично ишло у рат. На прагу је већ била јесен.[9]

Уз све наведене разлоге, западни кругови су још зазирали да ће највећу корист од крсташког похода извући измучена и завађена византијска царска кућа. Иако су гледали у очи пропасти, њени чланови су били у међусобним сукобима. Цар Јован VIII и његова браћа Теодор II, Константин, Димитрије и Тома свађали су се око бедних преосталих поседа. Деспот Димитрије је, од априла до августа 1442, уз помоћ Турака, чак опседао Цариград и пљачкао његову околину. Цар је тражио помоћ на Западу, иако су водећи византијски кругови све више увиђали да нису добили оно што им је обећано црквеном унијом. Већ 1443. године, три источна православна патријарха, јерусалимски, антиохијски и александријски, проклели су флорентинску унију и збацили Митрофана, унијатског цариградског патријарха. Забуна је била тако велика да цар читаве две следеће године није приступао избору

[8] J. Радонић, *Западна Европа*, 124—126.

[9] *Исто*, 126—145.

новог патријарха. У таквим приликама, стрепње Запада у обнову православне Византије биле су неосноване.[10] Стално, међутим, емотивно везан за њу, деспот Ђурађ је марта 1443. послао изасланика цару Јовану VIII, јавивши да је расположен за рат против Турака.[11]

За то време на Западу се рачунало да је Турска царевина у тешком положају. Њу је са истока напао Ибрахим-бег, или, како су га звали, „Велики Караман", спретни господар Карамание. Као турски противник, одржавао је везе са Западом, иако је био ожењен сестром султана Мурата II. Османлијски хроничари чак су оптуживали деспота Ђурђа да је био посредник у тим везама.[12] Како било да било, у пролеће 1443. лично Мурат II кренуо је у Анадолију против бунтовног зета. Успео је да га натера на покорност, али га је самог у повратку стигла страшна вест: у Амасији је у кревету задављен његов син и наследник престола Али-челебија, са оба своја синчића, стара свега по неколико месеци. Политичке последице убиства биле су несагледиве за потоња времена: неочекивано је за наследника престола проглашен једанаестогодишњи Мехмед, који је одмах из Магнисе доведен у очеву палату у Једрене. Мула Ахмед Курани, високог стаса и дуге обојене браде, добио је задатак да речју и бичем васпитава бунтовног дечака, који је дотле одбијао да прима било чије савете. Чим се вратио у Европу, султану је стигла и вест да хришћанска војска креће на његову царевину. Османлијски шпијуни, расути по балканским земљама, Угарској, па чак и Немачкој, подробно су обавештавали о ратним припремама на Западу. А западни кругови желели су да искористе султанов боравак у Азији, јер су се проносили гласови да је у европском делу Царства остало мало турске војске. Знајући да једино оружјем може повратити државу, један од најупорнијих заговорника ратног похода био је деспот Ђурађ Бранковић.

Улога деспота Ђурђа на поменутом сабору у Будиму била је изузетно значајна. Он је сазван трудом деспота, кардинала Јулијана Ћезаринија и Јована Хуњадија. Како обавештавају А. Бонфини и Ф. Калимах, стари Ђурађ је одржао надахнут говор саборској господи: говорио је о турској свирепости и злостављању хришћана, о својој ранијој слави и богатству, о садашњем положају владара без државе и о сталном гоњењу којем је изложен од Турака. О ослепљењу својих синова говорио је са сузама у

[10] О борбама међу члановима византијске царске куће: Б. Ферјанчић, *Међусобни сукоби*, 150—155.

[11] *Notes et extraits*, II, 394.

[12] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1130—1135.

очима. Позивајући Угре да се уче на патњама других, подвукао је да је непријатељ на границама њихове државе и тражио да се противник нападне у његовој царевини. Нудећи не малу суму новца за рат, обећао је да ће, иако у годинама, личним учешћем, свима послужили за пример.[13]

У припремама за рат, деспот је остао у Будиму и током априла 1443. године. Једнако истичући да је „по милости божјој краљевства Рашке деспот и Албаније господар", поклонио је неке угарске поседе, с нагласком да то чини не само у своје већ и у име сина Лазара. После ослепљења двојице старије браће, дакле већ у пролеће 1443, рачунало се с најмлађим сином као будућим наследником српског престола.[14] У оквиру припрема за борбу, деспот је на Истоку предузео разне мере обавештајне природе, настојећи да прикупи што више података о непријатељу. Као што је поменуто, почетком 1443. у Дубровнику је вођена парница по тужби Николе Герчића, који се управо вратио из Једрена. Тамо је прикупљао податке за рачун деспота и угарског краља. Пошто је потказан, пао је у тамницу, пред везире и самог султана, који су га испитивали „да ли је шпијун". Та „испитивања" нису била нимало безазлена, јер се жалио да је једва извукао живу главу.[15] Тако је борба против заједничког непријатеља све више приближавала старог деспота и младог краља, који су заједнички финансирали дубровачку уходу у самој турској престоници. Краљ је у јесен 1443. дозволио Ђурђу да предложи жупана за Солночку жупанију, а изгледа да је деспот поново дошао у посед вилагошког властелинства.[16] Срдачност је карактерисала и односе између Хуњадија и Ђурђа. И сам Хуњади је преко ухода прикупљао обавештења која је достављао деспоту. Оран за борбу, истицао је да ће Турци побећи у Азију, чим тридесет хиљада његових коњаника провали у Србију.[17]

Из дубровачких писама, која су стизала у Угарску, види се да се с деспотом Ђурђем рачунало као с главним покретачем рата. Посланици Републике, који су октобра 1443. кренули на двор краља Владислава, имали су задатак да честитају Ђурђу што не жали „трошка" да се изведе „свети поход". Били су дужни да му кажу како је он „све" у покретању краља и друге господе за рат. Молили су га да истраје, да би се „овога пута" уништила држава

[13] »Ad haec demum pecunias polliceri non paucas«. A. Bonfini, 456—457; Ph. Callimach, 132.

[14] L. Thallóczy—A. Áldásy, 142—143.

[15] *Lam. de foris*, XVI, 100'.

[16] Pesty Frigyes, 53—54.

[17] J. Радонић, *Западна Европа*, 136.

Турака.[18] Како су истовремено њихови поданици трговали по Србији и другим крајевима Турске, почетком 1443. упутили су посланика и цару Мурату II. Молили су га да кадије и други његови чиновници у „Склавонији, Србији, Сребреници и другде" не чине новштине трговцима, да их не изводе пред турски суд и да не преузимају имовину умрлих Дубровчана. Хтели су да и даље имају право да везују своје дужнике, а посебно су молили да се султанова забрана злоупотреба пошаље његовим достојанственицима у Новом Брду, Приштини, Руднику, Сребреници и другим местима.[19] Иначе, трговци су се на терену и даље сналазили како су знали и умели. Међусобно су се пљачкали и после тужили у Дубровнику због неизмирених потраживања.[20] Јакша Радовчић се, на пример, жалио у јуну 1443. да га је слуга у Новом Брду напустио и још извео „пред турски суд",[21] док је другог Дубровчанина његов суграђанин, у Новом Брду, уз помоћ Турака, затворио и оковао.[22] Али, и поред свих тих недаћа, поданици Републике су били тако везани за Србију да је Сенат тада писао угарском краљу „да Дубровник без те земље Србије не може живети".[23] Дубровачки поклисари су зазирали да их краљ не пита зашто су слали посланство с поклонима султану. Али, за то није било времена. Био је то баш тренутак пред полазак крсташа у Турску.

Мада је краљ Владислав још у јуну 1443. одредио да војска преко Београда крене на југ, због познатих тешкоћа изгубљено је лето, што се и те како осветило сваком учеснику похода. Најзад, после доста припрема, сакупили су се крсташи. Сачињавали су их углавном ритери и уопште сиромашан свет, који се надао да ће у рату поправити своје финансијско стање. Водили су их краљ Владислав, који је опет рачунао да победом поправи свој положај у Угарској, ватрени крсташ кардинал Јулијан Ћезарини, који је покрету дао заштиту римске цркве, стари деспот Ђурађ, који је желео да поврати своју државу, и храбри Јован Хуњади, који је већ стекао славу неустрашивог борца против Османлија. Тако је почео дуг и неизвестан крсташки поход, највећи у XV веку.

Краљ Владислав кренуо је с војском из Будима. Идући споро према југу, сачекивао је остале вође, пре свега, деспота Ђурђа и

[18] *Акта и повеље*, I, 464—465; *Dipl. Rag.*, 445. Дубровчани су у јулу 1443. нудили краљу Владиславу барут »pro opportunitate exercitus ituri contra Teucros«. *Notes et extraits*, II, 395, нап. 5. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 109.

[19] *Lett. di Lev.*, XIII, 98—100.

[20] *Lam. de foris*, XVI, 113', 128', 176, 245', 263. Уп. и *Div. Canc.*, LVII, 204.

[21] »ad iusticiam Teucrorum«. *Lam. de foris*, XVI, 246.

[22] »quod dum esset in Novaberda fecit ipsum capere a Teucris et ponere in ferris et pro ipso fuit in periculo perdendi vitam«. *Lam. de foris*, XVI, 119'.

[23] »che Ragusi senza esso paexe de Schiavonia non puo far«. *Акта и повеље*, I, 462; *Dipl. Rag.*, 462.

Јована Хуњадија.[24] Они су, такође, прикупили војску, за што је деспот, по изричитим сведочанствима извора, потрошио велике паре. О томе чак пишу и грчки историчари. По Халкокондилу, да би придобио водеће угарске личности, нудио је неизмерне суме новца, а по Дуки, прикупио је двадесет пет хиљада коњаника и стрелаца, јер је био богат човек.[25] Међутим, како се процењује, цела крсташка војска састојала се од око 25.000 Угара, Пољака, Влаха и припадника других народа, и 8.000 Срба.

Пошто је краљ прошао кроз Тител, придружиле су му се остале вође и цела крсташка војска, крајем септембра или почетком октобра 1443. године, прешла је Дунав код Београда и ушла у Србију.[26] Деспоту се успут придружио босански војвода Петар Ковачевић из околине Сребренице са око 600 до 700 коњаника.[27] Продирући на југ познатим цариградским друмом, већ у првој половини октобра сударила се на Морави с једним мањим турским одељењем. Лако га је потисла, а од заробљеника се сазнало да се главне непријатељске снаге налазе на два дана хода према југу. О тој првој победи стигле су вести господарима на Западу, укључујући и римског папу.[28] После првог успеха, Хуњади је одабрао двадесет хиљада најбољих коњаника и с њим прешао на десну страну Мораве, оставивши с њене леве стране краља и деспота.[29] Тукући турске претходнице, спустио се на југ и заузео Ниш. На глас да долази велика турска војска, незнатно се повукао и 3. новембра 1443. сукобио се с њом између града Бовна (код Алексинца) и Ниша. Однео је сјајну победу, потукавши до ногу румелијског беглербега Касима и друге угледне султанове заповеднике. Док је сам имао веома мали број мртвих, изгинуло је око 2.000 Турака, а 4.000 њихових коња је заробљено. После тога сјединио се с краљевом војском у близини бојног поља.[30] Победа је оста-

[24] Ph. Callimach, 134; A. Bonfini, 457.

[25] Chalcocandylas, II, 59; Ducas, 271. Јован Хуњади је, наводно, потрошио тридесет две хиљаде златних флорина. G. Fejer, *Genus*, 73.

[26] Полазак војске извори везују за разне датуме. По Калимаху и Бонфинију, краљ је напустио Будим 1. маја, а по Длугошу 22. јула. Наводно је крајем јула прошао кроз Тител. П. Рокај, *Бродови*, 166. Из више повеља види се да су краљ и остале вође похода још у септембру биле у Угарској. Добро обавештени Дубровчани ни 7. октобра нису знали да је краљ отишао у рат, али су претпостављали такву могућност. *Акта и повеље*, I, 463—464; *Dipl. Rag.*, 444. Зато је Б. Крекић, *Учешће Дубровчана*, 148, с правом закључио да је војска прешла Дунав највероватније почетком октобра 1443. године.

[27] *Notes et extraits*, III, 109.

[28] *Акта и повеље*, I, 467—468.

[29] Ph. Callimach, 134, каже да краљ »non procul a Morava fluvio castra posuit«.

[30] Хуњадијево писмо од 8. новембра »in discensu regali Scaronensi ad oppidum castri rupti, Balvan dicti«. L. Thallóczy—A. Áldásy, 143.

вила јак утисак на покорено становништво, које се, по речима Хуњадија, придруживало хришћанској војсци. Српски летописац, који истиче да је деспот Ђурађ „извео" краља Владислава и Хуњадија против Турака, наводи да је „разбијен паша под Нишем".[31] Пораз је необично снажно деловао на Турке. С друге стране, изазвао је право одушевљење на Западу, код италијанских господара, па чак и код Фридриха III Хабсбуршког. У позну јесен 1443. године у Млетке су стизали извештаји да би Турци, у случају даљег напредовања хришћана, могли некоме понудити градове Канину, Валону и Аргирокастрон.[32] Већ су се правили планови ко ће шта добити.

Захваћени ратоборним одушевљењем, крсташи су и даље напредовали. Пошто су се показали као лажни гласови да им из Једрена у сусрет долази султан Мурат II, без већих тешкоћа прешли су пут од Ниша, преко Пирота, до Софије.[33] Иако је била опасана бедемима, брзо су је заузели и спалили. Ускомешали су се и Бугари, који су, по речима Калимаха, као и Срби, поздравили Пољаке као своју словенску браћу.[34] Како је продор у равницу Тракије био отворен, веровали су да за осам дана могу стићи до самог Једрена. Деспот Ђурађ је био веома вичан водич, или, како кажу османлијски извори „путовођа", јер је те крајеве добро познавао још из времена када је ратовао као вазал Бајазита I и његових синова.[35] Током целог похода одржавао је везе с деспотицом Јерином која је остала у Угарској. Баш почетком децембра 1443. тврдило се да њени гласници, као и остале господе, „свакодневно" одлазе и враћају се из војног логора.[36] Уз деспота су били и њему одани Дубровчани Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић, који су осетили све тегобе рата.[37] Њих је још више осећао деспот, јер је већ имао око седамдесет година.

Из Софије је 4. децембра 1443. кардинал Јулијан Ћезарини послао писмо у Венецију, тражећи да се одмах пошаљу бродови како би се Турцима спречио прелазак из Азије у Европу. Познајући добро претензије Млечана, унапред им је обећавао да ће, у

[31] *Родослови и летописи*, 234.

[32] *Notes et extraits*, III, 145.

[33] Краљ Владислав је 22. новембра 1443. у Пироту датовао повељу деспоту Ђурђу. К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 366, нап. 65.

[34] Ph. Callimach, 134. Уп. и A. Bonfini, 457—458, I. de Thwrócz, 318.

[35] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1134.

[36] „li messi mandati dalla signora dispotessa et d'altri signori ogni di vano et veneno dalle campo". И неки Дубровчани из Сребренице и Рудника отишли су деспоту у војни логор. Никола Илочки, заповедник Београда, због болести, није кренуо с осталом војском, већ јој се придружио касније. *Dipl. Rag.*, 447; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 52—53.

[37] *Cons. Minus*, IX, 217'; *Notes et extraits*, II, 401, нап. 1.

случају избацивања Османлија из Европе, добити Галипоље.[38] Вести о новим победама на Истоку изазвале су даље одушевљење на Западу. По Италији су испредане читаве бајке о успесима крсташа: причало се да су заузели Једрене и заробили самог султановог сина.[39] Но, и поред толиког заноса, хришћанска флота није била опремљена. Током целе 1443. године натезали су се водећи италијански кругови колико ће ко дати новца и бродова. Нарочито је владало неповерење између Венеције и папе. Видећи да он троши новац у друге сврхе, Млечани су донели одлуку да се десетак, прикупљен на њиховој територији, не шаље у Рим, већ да се држи у благајни цркве Св. Марка и користи једино за опремање флоте.[40] Док су та натезања трајала, сувоземна војска кренула је из Софије даље на исток.

Да би спречили продирање у Тракију најкраћим путем, Турци су затворили стару Трајанову капију. Зато је војска ударила источно, котлином између планина Балкана и Средње горе, и 12. децембра избила на трг Златицу. Одатле је кроз шумовиту Средњу гору, преко варошице Панађуриште и старог града Стрелче, водио пут у равницу Пловдива. Међутим, даље напредовање било је заустављено, јер су кланце јужно од Златице, по цичи зими, одлучно бранили Касим, Исак, Турахан и друге најпознатије османлијске војсковође. Турски хроничари наводе и један детаљ: њихови ратници „по путу којим се пролазило посуше воду која се од хладноће замрзну и тако су путеви били затворени".[41] Ипак, борба се заподела, током које су деспот Ђурађ и Јован Хуњади облетали најопаснија места и бодрили војску.[42] Али, турски кордон био је непробојан и није се могло даље. Због велике хладноће, недостатка хране и одлучног непријатељског отпора, краљ Владислав се одлучио на повратак.[43] По речима Калимаха, деспот Ђурађ је био против тога. Рачунајући да једино помоћу рата може повратити своју државу, истицао је да нису осигурани плодови постигнутих победа. На примедбу да је јака зима, одговарао је да је зима и Турцима, који су пореклом из топлих крајева, док су Угри и Немци на њу навикли, јер су рођени на северу. Што се

[38] *Listine*, IX, 183—184.

[39] В. Крекић, *Учешће Дубровчана*, 148—149.

[40] Ј. Радонић, *Западна Европа*, 150—159. Папа је у децембру 1443. тражио од Дубровчана да наоружају три галије о његовом трошку. *Акта и повеље*, I, 467—468; *Dipl. Rag.*, 448—450.

[41] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1135; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 137.

[42] Ph. Callimach, 142, 144.

[43] *Notes et extraits*, II, 404; *Listine*, IX, 187. И Константин Михаиловић, 25, прича да је одлуку о повлачењу донео краљ Владислав: „Када је видео краљ Владислав да не може проћи, наредио је да се кола назад вуку."

тиче хране, напомињао је да се може наћи у околним селима и нудио је новац да се купи.[44] Ипак, убеђивања нису помогла. Као главни предводник, краљ је наредио повлачење. Тако је Златица остала најудаљенија тачка до које су крсташи допрли. Зато српски летописац и подвлачи да „војева деспот и краљ Владислав и Јанкул до Златици".[45]

Чим је војска почела да се повлачи, одмах је почео да је гони румелијски беглербег Касим. Али, 24. децембра 1443. потучен је код Мелштице, недалеко од Софије. Побеђен је и 2. јануара 1444. на планини Куновици, између Пирота и Ниша. Наводно је том приликом на турској страни било издаје. Успеху хришћана највише је допринео деспот Ђурађ, јер се послужио лукавством и старим везама с турским врховима. Пошто је у то време постојало ривалство између старих османлијских породица и потурчењака, који су заузимали високе положаје, старо племство сачињавало је опозицију према централној власти, која је фаворизовала ренегате балканског порекла. Деспот је изгледа успео да се повеже са својим старим пријатељем, Турахан-бегом, управником Тесалије, који је припадао опозиционим беговима. Мада су османлијски хроничари крили међутурске сукобе, овога пута су направили изузетак, оптужујући га за издају. Оруџ Адиловић изреком каже: „Турахан бег испод руке се договори са Лаз оглијом. Лаз-оглија изведе угарску војску неповређену, па ухвати пут и оде." Писац хронике *Муфасал* још је одређенији: „Турахан бег учини издају. Са Лаз-оглијом се кришом договори, те Лаз-оглија изведе неповређену угарску војску и изађе из кланца." Аутор Гизеове анонимне хронике истиче да није било Турахан-бега „не би ни један неверник главе изнео". Ашик-паша Заде чак наводи да „Вуковић дукатима почасти румелијске бегове". О издаји Турахан-бега пишу и Сеадедин, Нешри, Уруџ и други османлијски писци. Пошто је поткупљен, Турахан-бег је, наводно, одвратио своје акинџије од боја, говорећи им да је лако победити хришћане, али да се после морају вратити занимању ратара, па их више нико неће ценити.[46] Зато је заједно са њима побегао, а Касим-бег је упао у заседу и до ногу потучен. Том приликом заробљени су бројни турски заповедници, међу којима је био и Махмуд-челебија, брат великог везира Халил-паше и шурак самог султана Мурата II.[47] Према причању А. Бонфинија, њега је деспот случајно препознао једне ноћи крај ватре у Хуњадијевом табору. По-

[44] Ph. Callimach. 148. 150. Уп. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 289.

[45] *Родослови и летописи*, 234.

[46] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1132—1134; Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 136—137.

[47] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1132—1134; Chalcocandylas, II, 88—89.

што му се обратио на турском језику, уверио се да је главом султанов шурак.[48] Не жалећи новаца, откупио га је од Хуњадија и наложио да се с њим поступа с поштовањем, али и да се добро чува. Без икакве сумње, у боју на Куновици одлучну улогу одиграли су деспот Ђурађ и Јован Хуњади. Константин Михаиловић прича да је краљ Владислав, на глас да долазе Турци, наложио деспоту да успори кретање и сачека непријатеља, а сам је измакао напред.[49] Зато српски летописац, не помињући краља, истиче да „разби деспот и Јанкул Ходам-пашу у Куновици".[50] Тако је хришћанска војска, у повратку, поново ушла у Србију и већ 6. јануара логоровала је у Прокупљу.

Стигавши у своју земљу, деспот Ђурађ је желео да ту војска презими и да на пролеће настави ратовање. Знао је са колико је муке покренут рат, а сјајне победе још нису дале опипљивог резултата. Бојао се да неће ни дати, ако се брзо напусти оно што је освојено. Зато је, по речима пољског историчара Длугоша, нудио хришћанској војсци 100.000 дуката и намирнице за целу зиму, само да не иде даље.[51] Краљ је, међутим, понуду одбио.[52] Желео је да изгладнелу, хладноћом и дугим маршевима изнурену, војску врати у Угарску. У њој је имао много нерешених проблема, а за почетак фебруара били су заказани преговори о миру с Јискром и Фридрихом III. Из Прокупља је кренуо према Крушевцу, а онда је цела војска, током јануара 1444, преко снегом и ледом покривених поља и кланаца Србије, наставила на север.[53] Успут је закопавала оружје и убијену теглећу стоку. За њом се, кроз добро знане крајеве, повлачио и стари деспот. Крајем јануара већ је била у Београду, где се краљ задржао неколико дана. Са њиме су били и деспот и Јован Хуњади.[54] Доведени су и турски заробљеници, који су једно време чувани у Београду, наводно је деспот хтео да их ослепи у знак освете за ослепљење својих синова.[55] Пошто су га од тога одвратили, војска је наставила даље на север. Већ 4. фебруара стигла је вест из Београда у Ђурђевац код Сре-

[48] »extemplo Turcarum lingua virum alloquitur, cujus, ob veterem illius gentis vicinitatem consuetudinemque non erat ignarus". A. Bonfini, 462.

[49] Константин Михаиловић, 25.

[50] *Родослови и летописи*, 234.

[51] I. Dlugosz, 638.

[52] Константин Михаиловић, 25, прича да је краљ Владислав, повлачећи се, стигао у Србију „хотећи ту у рашкој земљи преко зиме остати а на лето опет с божјом помоћи да крене на Турке".

[53] Краљ је између 6. и 13. јануара 1444. издао једну повељу код Крушевца. П. Рокај, *Боравак угарског краља*, 147—149.

[54] *A. Bonfini*, 464.

[55] T. G. von Karajan, 37.

бренице да је деспот Ђурађ „прешао Саву на путу у Угарску".[56] Иако је одбијен његов предлог да војска остане у Србији, тромо је пратио краља, у кога је и даље морао полагати наде за ослобођење своје државе. На крају, фебруара 1444, проређена и исцрпљена војска ушла је у Будим. Иако су ратници више личили на костуре него на људе, у рукама су држали заробљене турске заставе. Док је народ одушевљено поздрављао, на челу поворке ишао је босоног краљ Владислав, који се најпре упутио у катедралу да захвали Свевишњем на избављењу из страшних невоља. Тако је завршен поход, који је трајао око пет месеци, а у угарској, српској и целој европској историји остао је запамћен као „Дуга војна".[57]

Дубок продор хришћанске војске оставио је јак утисак на покорене балканске народе. У Новом Брду плануо је устанак. Док су се претходних месеци у њему помињали кадије и субаше, 7. јануара 1444. дубровачки Сенат добио је писмо од новобрдског „кнеза". Пошто је деспот био у ратном походу, Сенат је седам дана касније одлучио да извести деспотицу Јерину, сматрајући да је она најпозванија да буде обавештена о тамошњим догађајима. Устаници су тражили од Дубровчана барут; влада је, после извесног одлагања, одлучила да им пошаље три товара, ако један од њених поданика пристане да га превезе „морем", тј. заобилазним путем преко Зете. Ако, пак, одбије, тражила је да Новобрђани пошаљу некога ко ће га преузети.[58] Повлачење хришћанске војске у јануару 1444. у Угарску довело је, међутим, град у безизлазан положај. Устанак је угушен, а онда је уследила турска одмазда. У једном српском летопису пише да Даут-бег ситнички у уторак 11. фебруара 1444. „пороби и исече Ново Брдо", други наводи да „ту зиму погибе новобрдска војска на Рибарех", а трећи, да Турци „оборише Ново Брдо" и „тожде лето плени его Таут и исече војску српску на Ситници".[59] Колонија Дубровчана је знатно опала, а оно трговаца што је остало сналазило се како је знало и умело.[60] Домаћи живаљ је потпуно препуштен на милост и немилост непријатељу.

Деспот Ђурађ је, уз помоћ војводе Петра Ковачевића, привремено успео да успостави власт над Сребреницом. Његови пред-

[56] „signor despoti paso Sava per andar in Ungaria". М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 55.

[57] О „Дугој војни": Ph. Callimach, 134—156; A. Bonfini, 457—464. I. Dlugosz, 634—639; I. de Thwrócz, 317—319; Ducas, 271—273; Chalcocandylas, II, 58—90; Константин Михаиловић, 24—25; M. Segon, 127.

[58] *Cons. Rog.*, IX, 3', 5', 6. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 61—62. Дубровачка влада писала је и 27. децембра 1443. деспотици Јерини. *Cons Minus*, IX, 215'.

[59] *Родослови и летописи*, 234.

[60] *Lam. de foris*, XVII, 178'. Уп. и *Lam. de foris*, XVII, 258; XVIII, 45.

ставници нису се, међутим, лако одржали, јер је њихов положај зависио од опште ситуације, а она се брзо мењала. Чим је почетком фебруара 1444. стигла вест да је деспот прешао Саву и отишао у Угарску, тројицу Дубровчана, који су од њега закупили сребреничку царину, напао је Паоко Стипашиновић. Иако је изјављивао да је деспот послао њега да убире царину, тројица протераних трговаца побегли су војводи Петру Ковачевићу, оптужујући Паока да није веран деспоту, већ да жели да убире царину за Турке. Било је то време када се тешко могло утврдити ко је кога представљао. У сваком случају, положај Турака био је још увек јак, јер су држали тврђаву Сребреник. Али, у борбу се умешао и нови босански краљ. Наиме, у новембру 1443. умро је Твртко II, а на престолу га је наследио Стефан Томаш (1443—1461), син бившег краља Остоје.[61] Он је у мају 1444. успео да преотме Турцима Сребреник. Тако је дошао и у посед Сребренице, која је дотле, више од тридесет година била у саставу Српске деспотовине.[62] Иначе, тешко рањиви Турци сурово су кажњавали сваку везу с деспотом. Напали су, на пример, једног од поменуте тројице цариника, када је из Сребренице носио сребро у Дубровник, отворено говорећи да то чине зато „што је био цариник деспота".[63] Српски деспот био је проказан на отоманској Порти и у целом њеном царству.

Просто је тешко схватљиво да је у тим тешким временима, када је човек спао на најнижу лествицу, на борбу за голи опстанак, понеки смерни калуђер нашао тренутак мира и спокојства да препише покоју књигу. У Пећкој патријаршији марта 1443, дакле у време ропства, преписан је Минеј, а има још неколико богослужбених књига за које се, палеографском анализом, може утврдити да су из средине XV века.[64] Било је то време када је у Морачком манастиру поп Никодим записао да нема „правих добрих мужи" и „књига мало беше у цркви". Зато је купио и приложио два триода и један праксапостол, али је записао да ће онај ко их узме бити проклет „од светих ктитор и србских и Симеона и светитеља Саве".[65]

---

[61] P. Živković, *Kada je rođen i kada je umro kralj Tvrtko II Tvrtković*, 159; P. Ćošković, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast*, 7—35.

[62] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 55; исти, *За ист. рударства*, I, 76; исти, *Сребрник*, 185; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 279. Дубровачки Сенат дозволио је 28. фебруара 1444. Јовану Гучетићу да носи тканине у Сребреницу, иако су припадале деспоту Ђурђу и његовој жени Јерини. *Cons, Rog.*, IX, 24.

[63] *Lam. de foris*, XVII, 248 (14. IV 1444).

[64] Вл. Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 60.

[65] *Записи и натписи*, I, 89—90. Уп. Вл. Мошин, *Ћирилички рукописи Морачког манастира*, 553.

Док су у полутами манастирских ћелија калуђери исцртавали слова, кроз балканске земље протутњала је крсташка војска. Њеним повратком у Угарску, за трен су престали ратни окршаји. Гласници су се разлетели на све стране да јаве о борбама и победама. Краљ Владислав је у Будиму примао свечана посланства, која су просто хрлила да му честитају на успеху. Како прича Калимах, честитали су папа, Млетачка република, Ђенова, бургундски војвода, а Длугош још додаје: краљеви Француске, Енглеске, Шпаније, Арагона, Милана и Фиренце.[66] Сви су нудили помоћ и храбрили га да доведе до краја започето дело. Честиткама се придружио и угрожени византијски цар Јован VIII, који је био посебно заинтересован да се рат настави. Иако одушевљен, млади краљ Владислав био је збуњен силним саветима. С једне стране, пољски сталежи су га звали у отаџбину да реши нерешена питања, а с друге стране, били су му у изгледу слава и успех. Када је прошле јесени војска, коју је сакупио без помоћи Запада, постигла толике успехе, какви ли су тек сада били на видику, када је свако нешто нудио. У жижи тих догађаја био је деспот Ђурађ. На повељи, којом је 22. фебруара 1444. у Будиму краљ потврдио Дубровчанима раније повластице, наведен је међу сведоцима и он. Међу шеснаест печата угарских духовних и световних магната, највећи је његов, причвршћен одмах с леве стране од краљевог. На њему се налази представа штита, окренутог врхом горе, изнад њега шлем, из кога избијају два рога, и ћирилички натпис: „господин деспот Гјург".[67] Очигледно, стари деспот био је у близини младог краља.

Ускоро је Млетачка република упутила посланика у Будим, наложивши му да посети и српског деспота. На упутство, састављено 6. марта 1444, седамнаест дана касније додата је клаузула у којој је подвучено да се мора испоручити званичан поздрав деспоту, ако буде у Будиму или ако стигне док се посланик тамо буде задржавао. Називајући га „најдражим братом", честитала му је што је повратио „добар део своје државе", мислећи, вероватно, на привремено ослобођење појединих српских места. Сенатори су подстицали деспота да заједно с краљем пође с „најјачом војском" у нови рат. Истицали су да ће стећи сигурност у својој држави тек када се неверници избаце из хришћанских крајева. На крају су га, као и краља, обавештавали о опремању и наоружавању бродовља, које ће бити послато у Галипоље да спречи прелазак Турака из Азије у Европу.[68]

---

[66] Ph. Callimach, 154; I. Dlugosz, 640.

[67] *Акта и повеље*, I, 472—474; *Dipl. Rag.*, 454—457 (без описа печата). Извод: *Listine*, IX, 182.

[68] *ASV. Sen. Secreta*, XVI, 73—74.

Заиста, одушевљење на Западу претворило се у жељу да се настави рат. Посебно је било живо у Угарској, у којој је ратно расположење подгревао папски легат Јулијан Ћезарини. Краљ је у априлу 1444. сазвао сабор у Будиму, на коме се заклео да ће истога лета предузети поход. Да би се сакупио новац, на становништво је разрезан посебан намет, а сваком граду одређена је сума коју је био дужан да да̂. Склопљено је примирје с Јискром и с Фридрихом III, а практичне припреме за рат поверене су Хуњадију. Ужурбано се радило и у Италији. Иако је било старих размирица, прикупљан је новац за оружање хришћанске флоте, а папске галије већ су опремане у Венецији. Бродовље је нудио чак и бургундски војвода Филип Добри. На тражење папе да га и Дубровчани спреме, они су одговорили да ће дати две галије, додуше под условом да, до краја септембра 1444, крене још 12 хришћанских галија.[69] Венеција је такође опремала своје ратне лађе, а њен Сенат је у мају 1444. наложио своме посланику у Будиму да о спремању флоте најпре обавести деспота Ђурђа.[70] Било је то време када су италијански хуманисти стиховима већ славили ослобођење од варвара класичних грчких територија.

Док се на Западу припремао рат, антитурски покрет захватио је не само поједина рударска места у Србији већ и многе балканске крајеве. У Албанији је још претходне године Аријанит Комнин повео борбу.[71] Користећи упад хришћанске војске, Скендербег, потурчени син арбанашког господара Ивана Кастриота, и српске мајке Војиславе, напустио је турску војску, вратио се у родни крај и повео борбу против својих дојучерашњих господара. Та борба донела му је славу у хришћанском свету, за који је толико био везан његов отац. Иван је, наиме, поклонио два села српском манастиру Хиландару, од кога је откупио пирг Св. Ђорђа, познат касније на Светој Гори као „арбанашки пирг". Њега је такође завештао Хиландару, купивши аделфате, што му је давало право да се са синовима склони у манастир, ако му Турци отму земљу. У Хиландару је 1431. завршио живот његов син Репош као православни монах.[72] На ратне покличе са Запада, дигао се и морејски деспот Константин Драгаш. У пролеће 1444. заузео је Тебу и Ливадију, приморавши султановог вазала Нерија II Аћајуолија, господара Атине, да му плаћа годишњи данак и даје помоћну војску. Подбуњивао је и становништво Тесалије да устане против турске власти. Уз све то, у договору са западним савезницима, господар Карамaније Ибрахим-бег упао је у Анадолију. Међу Тур-

[69] Б. Крекић, *Учешће*, 149.

[70] *ASV. Sen. Secreta*, XVI, 90—90v.

[71] Fr. Babinger, *Arianito Comneno*, 258—260.

[72] Вл. Петковић, *„Арбанашки пирг" у Хиландару*, 196—197.

цима су завладали страх и паника. Описујући њихов менталитет, Константин Михаиловић прича како су се они бојали да се више неће опоравити, само ако изгубе једну битку. Управо у таквом расположењу били су после успешног продора хришћана, који су стигли до саме њихове престонице. У таквим приликама, окружен са свих страна непријатељима, Мурат II је желео мир.

Још док је краљ Владислав боравио у Србији, стигао је султанов гласник и тражио да се уговори време за долазак званичне турске делегације, која ће водити преговоре о миру. Већ том приликом понудио је да Ђурђу Бранковићу буду враћени држава и два ослепљена сина. То је подстакло деспота да наредних месеци упорно ради на склапању мира. Зато, не без разлога, Халкокондил пише да је он био покретач преговора, јер је сумњао да ће му Угри помоћи да поврати државу.[73] И османлијски хроничари истичу да је он тражио мир, обећавајући да ће, ако добије своју државу, бити трајно покоран.[74] Како има писаца који иницијативу за преговоре приписују Мурату II, очигледно је да су обојица били за склапање мира. Зато је погодна личност за посредовање била Мара, Ђурђева кћерка, а Муратова жена. Њен посланик, један грчки калуђер, стигао је тајно у Дубровник. Пошто је добио нешто новца за трошак и барку, отишао је, преко Сплита, у Угарску деспоту Ђурђу.[75] Султан је очигледно тражио његово посредништво.[76] Преговори су наводно почели око ослобађања заробљеника, пре свих Махмуда челебије, султановог шурака и Ђурђевих ослепљених синова. Онда су проширени на остале одредбе.[77] Ђурађ је, наводно, у почетку био неповерљив према понудама Турака, бојећи се да га, лукави какви су били, не навуку на танак лед и преваре. Али, како су упорно понављали понуде, увиђао је да су стварне. Зато је почео свим силама да ради на миру, увиђајући „да је боља извесна добит него неизвесна победа", или, како кажу стари писци, залагао се да миром осигура корист, за којом је дотле тежио само ратом.[78] Међутим, преговоре је водио управо у време када је будимски Сабор донео одлуку о рату. Значајно је да извори не помињу његово иступање на томе скупу, док је на сабору претходне године био један од најватренијих заговорника рата.

[73] Chalcocandylas, II, 89—90.

[74] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1135—1136.

[75] *Cons. Rog.*, 26, 26'. Дубровчани су искористили прилику да доставе деспоту и своје писмо. Б. Крекић, *Учешће*, 150; Р. Ћук, *Царица Мара*, 65.

[76] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 289.

[77] „si Despoto prius persuaderetur, nuntios ad eum clam submisit, qui velrti de Carambi redemptione agentes per occasionem proponerent sibi cum libertate filiorum pristinae fortunae decus atque amplitudinem, si aequabilis concordiae cum rege ineundae auctor ipse fieri vellet". Ph. Callimach, 164.

[78] Ph. Callimach, 164; A. Bonfini, 466—467.

Да би дошло до склапања мира, деспот Ђурађ је морао да придобије угарске кругове, јер је знао да се Србија може васпоставити само уз споразум Турака и Угара. Извори се слажу да је најпре придобио Јована Хуњадија. Знајући, прича Калимах, да је грађански рат у Угарској само одложен, Хуњади је пристао на мировне преговоре, јер је слутио да би евентуални пораз од Турака послужио као повод да се краљ Владислав отера с будимског престола. Није без разлога била ни Ђурђева напомена да се за откуп Махмуда челебије може добити велика сума новца.[79] На крају, Ђурађ је обећао Хуњадију, ако се заложи за склапање мира и успостављање Деспотовине, своје градове у Угарској. Истичући своју захвалност за Хуњадијеву упорну борбу против Турака, свечаном повељом, у јулу 1444, предао му је Вилагош и неке друге поседе.[80] У априлу следеће године, раније Ђурђев Мункач већ се помиње као Хуњадијев посед. Неки извори тврде да је Ђурађ, „не консултовавши краља", придобио Хуњадија за мир, а Ј. Длугош прича како су деспот и Хуњади заједнички, без знања краља, радили на закључењу мира.[81] У томе има тачности. Ипак, млади краљ је, бар посредно, прихватио преговоре с Турцима, не да би склопио мир, већ да би добио на времену, док сакупи крсташку војску и опреми флоту.[82] Наводно, 24. априла 1444. у Будиму је написао мировну поруку султану, а истовремено је уверавао млетачког посланика да је одлучан да поново заратити с Турцима. Зато није чудо што је кардинал Јулијан Ћезарини 25. априла обавестио Венецију да ће краљ истога лета кренути у поход против Османлија.[83] Према томе, главни покретач за склапање мира био је деспот Ђурађ. Придобио је, а може се рећи купио је, пристанак Хуњадија. Њих двојица су доста радили мимо краља, иступајући, међутим, у његово име.

Преговори за склапање мира с Турцима били су Ђурђева очајничка борба за васпостављање своје државе. У његовом штабу у Будиму били су његови најпознатији саветници, међу којима

---

[79] Ph. Callimach, 164—166.

[80] „castrum evrum Vilagosvär vocatum cum oppidis Syri et Galsa, Mezth, Keresbánya, alio nomine Cybebánya, Kisbánya, alio nomine Medwepataka, item districtibus Kaladwa, Aramyag, Kapolva, Chwch, Feyerkeres, Halmagh, Ribiche". G. Fejér, *Genus*, 71—75. Ph. Callimach: „auctori Hunadiano virtutis et honoris gratia data sunt oppida et loca omnia, quae alendo in Hungaria Despoto fuerant prius assignata". Уп. A. Bonfini, 467. По Ј. Длугошу, 648, Ђурађ је дао градове које је добио од краља Алберта и краља Владислава. Дубровачки хроничар Ј. Растић, наводи, пак, да је Хуњадију обећао: „tutti li castelli e beni, datili dal re Sigismondo in Ungaria in cambio di Belgrado". *Chronica Ragusina Junii Restii*, 289.

[81] I. Dlugosz, 648—649.

[82] H. Inalcik, *Pitanje segedinskog mira*, 276—278.

[83] *Notes et extraits*, III, 168.

Портрет краља Жигмунда, рад Антонија Пизана, Kunsthistorisches Museum, Беч

Дубровник, фото В. Зубер

и Дубровчани Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић. Република се у пролеће 1444. дописивала с њима, достављајући им новости о ратним припремама у Италији.[84] У њима је знатан удео имао папа Евгеније IV. Процењујући да ће се источни хришћани ослободити власти Турака, почетком 1444. упутио је у Молдавију, Влашку, Бугарску и Србију викара босанских фрањеваца инквизитора Фабијана »de Bachia« да у тим земљама објави унију римске с православним црквама.[85] Балкански православни хришћани нису се још ни ослободили од Турака, а Рим је рачунао на њихове душе. За њега је крсташки рат био средство да их потчини.

За то време, Ђурађ је неуморно радио на својој ствари. Успео је да у мају 1444. угарско-српско посланство крене у Једрене. Податке о њему оставио је неуморни путник по земљама југоисточне Европе и Леванта Ћиријако де Пициколи из Анконе. Уз пратњу од шездесет коњаника, предводио га је српски племић Стојко Гизданић, који је уједно био амбасадор краља Владислава. Хуњадијев представник означен је као »Vitislaus«, док су два посланика, како по свему изгледа, смедеревски митрополит Атанасије и канцелар Богдан, ишли у име деспота.[86] Гизданић је имао краљево овлашћење да закључи мир, са захтевом да га султан потврди заклетвом, што је и краљ обећавао да ће учинити када дођу турски посланици. Преговори у Једрену нису текли ни брзо ни лако. Трајали су најмање недељу дана. Посланици су се најпре обратили пашама, а затим је с њима три дана водио разговоре велики везир Халил-паша. Онда их је примио султан, коме су званично поднели мировни предлог. Сутрадан су сазвани прваци турске државе који су га детаљно проучили. Преговори су запели око питања Голупца. Султан је пристајао да врати деспоту државу, али не и Голубац, који је држао од 1427. године, што најбоље показује његов велики стратегијски значај. Како посланство није било вољно да попушта, ставило је до знања да због овога спора уговор неће бити ратификован.[87] Ипак, одложило је повратак за два дана, да сачека турски одговор. Желећи стварно мир, Мурат II је попустио. Поготово што је, с окупљеном војском, био спреман да крене у рат против господара Карамание Ибрахим-бега. Пристао је да се деспоту врати Деспотовина, укључујући и Голубац и Крушевац, које није држао пре 1439. године. Деспот ће испуњавати своје вазалне обавезе, које се огледају у плаћању го-

[84] *Cons. Rog.*, IX, 37, 37', 38, 39', 46'; *Cons. Minus*, X, 35, 43'.

[85] L. Wadding, *Annales minorum*, XI, 205.

[86] У писму Ћиријака из Анконе није наведено цело име митрополита Атанасија већ само почетно слово А. За другог посланика само је речено да је „логотет". *O. Halecki*, 87. О наводном презимену „Фрашак" митрополита Атанасија: М. Пурковић, *Српски патријарси*, 148, нап. 23.

[87] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 18—20.

дишњег харача и слању помоћних трупа. Ослободиће се заробљеници — пре свега Махмуд челебија и Ђурђеви ослепљени синови. Бугарска остаје султану, а влашки кнез Влад Дракул ослобађа се обавезе да лично доноси трибут на Порту. Дука још наводи да су се обе стране обавезале да неће прелазити Дунав и нападати једна другу. Уговор је склопљен на десет година.[88]

Пошто су утаначене одредбе споразума, султан је 12. јуна 1444. примио посланике у свечану аудијенцију. У складу са старим дворским церемонијалом, најпре му је пуштен Стојко Гизданић, затим два деспотова представника и на крају Хуњадијев изасланик. Том приликом султан је објавио писмо краљу Владиславу и заклео се над текстом уговора, који је требало да ступи на снагу када га прихвате угарски сталежи и потврди краљ. Према турским изворима, султан је тражио да се над текстом споразума закуну деспот Ђурађ, Јован Хуњади и краљ Владислав. Одмах је објављено да ће у Угарску отпутовати капиџибаша Балта-оглу Сулејман, наводно потурчењак бугарског порекла, да присуствује свечаном прихватању споразума и полагању заклетви.[89]

Једренски споразум био је, пре свега, дело деспота Ђурђа. У посланству, које би требало да буде првенствено угарско, од четири члана тројица су били Срби, а Србин је био и амбасадор краља Владислава. Он је био на челу амбасаде и уједно главни преговарач. Према Ћиријаку из Анконе, он је „најпре" покренуо питање „о господину деспоту Ђурђу", а главне тачке целог уговора односиле су се на Србију.[90] Разумљиво, деспот није ни брзо ни лако приволео Турке на споразум. Молећи за мир, „он то зачини прикладним даровима", каже један османлијски хроничар.[91] Халкокондил изричито наводи да је за васпостављање своје државе нудио султану на име данка половину својих прихода.[92] Али, и поред материјалних жртава, склапање споразума у Једрену био је његов велики успех. Да би, међутим, споразум био пуноважан, деспот је требало да приволи угарског краља да га потврди и поштује. Показало се да је то било још теже.

Када је склопљен једренски споразум, наоружани папски и млетачки бродови исповили су из Венеције. Почетком јула за њима су кренуле и ратне лађе бургундског војводе, а, после дугих натезања, придружиле су им се и две дубровачке галије са око четири стотине тридесет људи.[93] Одлазак хришћанске флоте

---

[88] Fr. Pall, *Ciriaco d'Ancona*, 26—36, 61—66; O. Halecki, 92—93; Ducas 273. Уп. H. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira*, 281—289.

[89] O. Halecki, 13—31.

[90] *Исто*, 88.

[91] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1135.

[92] L. Chalcocandylas, II, 89—90. Уп. М. Спремић, *Турски трибутари*, 24.

[93] В. Крекић, *Учешће*, 152.

значио је даљи подстицај ратној странци у Угарској. Док је пловила према Истоку, краљ Владислав је наставио да даје ратне изјаве. Почетком јула поручио је Флорентинској општини да ће већ средином месеца кренути преко Дунава у Турску.[94] Средином јула наредио је сакупљање своје војске у Нађвараду, а 24. јула јавио је босанском краљу Стефану Томашу како се спрема да крене на „уништење" Турака.[95] Већ су прављени планови о подели европске Турске. Венеција је тражила Солун и Галипоље, али и Валону, Канину, Јанину и Аргирокастрон. Јавио се и напуљски краљ Алфонс Арагонски са захтевима за Атину и Неопатру, које су некада биле каталонски поседи, а улазиле су у његову дугачку владарску титулу. Нису остали по страни ни Дубровчани. У јуну и јулу 1444. молили су краља Владислава и деспота Ђурђа, као и Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића који су стално били уз деспота, да буду укључени у мир с Турском, ако до њега дође, односно, да добију, ако се буде делила султанова држава, Валону и Канину, из којих су се снабдевали житом.[96] Јасно је било да западни кругови нису помишљали да успостављају стару моћ Грка, према којима су, склапањем црквене уније, преузете многе обавезе. Напротив, ширење уније био је задатак од кога се није одступало. Упорни папа Евгеније IV налагао је више пута босанским фрањевцима да проповедају унију у крајевима који се ослобађају од Турака.[97] Планови о подели европске Турске водили су успостављању латинског господства на Истоку.

Ратно расположење на Западу подгревале су повољне вести из саме Турске. Цар Мурат II отишао је с војском у Азију против господара Караманије. Европским делом Царства, у коме је наводно било мало војске, управљао је дванаестогодишњи султанов син Мехмед, под окриљем великог везира Халил-паше. Међу Турцима је владао страх и у једренској престоници. Док је утврђивана, велики везир склањао је своје благо у боље обезбеђену Димотику, а богати Турци бежали су у далеку Брусу. Радећи стално на склапању мира, Порта је одмах после постигнутог споразума у Једрену, упутила посланство у Угарску. У пратњи од сто коњаника, предводио га је заиста Мурату II одани Балта-оглу Сулејман, кога је пратио Грк Вранас. Има наговештаја да је то био онај исти Грк који је у марту ишао у Угарску као посланик Маре Бран-

---

[94] *Notes et extraits*, II, 404—405.

[95] „de presente se mette in ordene per andar alla destrution delli maledeti Turchi". *Notes et extraits*, II, 407.

[96] *Cons. Rog.*, IX, 64, 67', 68', 72, 73, 75', 76'; *Cons. Minus*, X, 50, 54; *Notes et extraits*, II, 401 нап. 4, 403; *Акта и повеље*, I, 480—482; *Dipl. Rag.*, 459. Дубровачка влада одредила је 4. августа 1444. Паскоја Соркочевића за „конзула" а Дамјана Ђурђевића и Марина Гучетића за судије у једном спору „in curia domini despoti". *Cons. Minus*, X, 57.

[97] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariae*, II, 228—230.

ковић.[98] Са своје стране, краљ Владислав је 25. јула напустио Будим и са свитом стигао у Сегедин, у коме је већ сазван сабор. Ту је стигло и турско посланство. Ди би на њега извршио притисак, краљ је довео са собом и војску. Наравно, ту су били и Хуњади и деспот.[99]

Одмах се показало да не иде с ратификацијом уговора. Краљ се понашао као да ништа није знао о преговорима. За деспота Ђурђа наступио је најделикатнији моменат. Употребио је сву своју умешност да посредује и приволи краља на ратификацију. С друге стране, истовремено је водио посебне разговоре с турским представником. Док је, наводно, Владислав тражио да Турци одмах испразне српске градове, султанов посланик је инсистирао на заклетви краља, деспота и Хуњадија. Тек када се увидело да је турски амбасадор вољан да одмах преда српске тврђаве, угарска страна је попустила.[100] Онда се, наводно, приступило толико траженим заклетвама. Турски представници су желели да краљ положи заклетву на светом јелу, хостији, што је с негодовањем одбијено, јер се сматрало скрнављењем светости. А. Бонфини прича да се хришћанска страна заклела на Јеванђељу, а турска на Корану.[101] Тако је краљ, крајем јула, како тврде многи извори, ратификовао тзв. Сегедински споразум. То се питање мора, међутим, још увек сматрати отвореним, јер је уговор о миру с Турцима био, пре свега, дело деспота и Хуњадија.[102]

[98] Док Ћиријако из Анконе наводи име Грка, дотле Калимах и Длугош као посланика помињу само неког потурченог Грка. Ph. Callimach, 166—168; I. Dlugosz, 649—650. Уп. O. Halecki, 48, 87.

[99] Ph. Callimach, 164, 166.

[100] Док Ph. Callimach, 168, прича да се склапању мировног уговора није противио кардинал Јулијан Ћезарини, I. Dlugosz, 650, наводи да је уговор закључен против његове воље.

[101] A. Bonfini, 467.

[102] О Сегединском миру најопширније причају Ph. Callimach, 166—168, и I. Dlugosz, 649—651. Занимљиво је да Дука помиње како је Хуњади одбио да положи заклетву у Сегедину, изговарајући се речима: „Ја нисам владар, ја сам само поданик." Ducas, 273. Уп. и Chalcocandylas, II, 90. Иначе, текст Сегединског мира није сачуван. Његове одредбе најбоље су познате из писма пољских сталежа краљу Владиславу од 26. августа 1444, у коме му одговарају на његов извештај о тек склопљеном миру. Ту се помиње и обавеза султана да плати сто хиљада златника и да са двадесет пет хиљада ратника помаже краља Владислава. A. Sokolowski—I. Szujski, 141—142. Ретко је који споразум, као овај, привлачио тако велику пажњу историчара. Највише се расправљало о томе да ли је краљ Владислав ратификовао мир или не. По О. Халецком, 485—495, краљ није потврдио мир. E. Pál, *A Szegedinskü*, 77—96, у недавно објављеној расправи, доказује да краљ није потврдио мировни споразум у Сегедину, већ су га у Вараду потписали деспот Ђурађ и Јован Хуњади. Уп. и Fr. Pall, *Autour*, 144—158; D. Angyal, *Le traité de paix de Szeged*, 255—268, 374—392; I. Schwarz, *Zur Geschichte des Fiedensschlusses von Segedin*, 334—356. I. Bleyer, *Einige Bemerkungen zu dem Szegediner Friedenschluss*, 127—137; H. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira*, 289—306.

Ратификовао мир или не, краљ Владислав је већ 4. августа 1444. у Сегедину потписао повељу, којом се свечано обавезао, заветујући се светом Тројству, Девици Марији и светим угарским краљевима — заштитницима Стефану и Ладиславу, да ће до 1. септембра с војском прећи Дунав код Оршаве, како би још исте године истерао Турке из Европе. Поред краља, на повељи су се потписали сви присутни угарски великаши, и она је одмах послата господарима на Западу, заповеднику хришћанске флоте и безнадежном византијском цару.[103] Преовладала је, дакле, ратна струја. Да ли је, при томе, млад, неискусан, па и непостојан, краљ доносио сам одлуке или је био играчка у рукама моћника, пре свега папског легата кардинала Јулијана Ћезаринија, тешко је поуздано рећи. У сваком случају, ако је погазио споразум с Турцима, кардинал је пре свих стајао иза тога. Он је, према Калимаху и Бонфинију, сегединској саборској господи одржао ватрени говор, одлучно се залажући за отказивање мира. Посебно је истакао да реч дата неверницима, без знања папе, никога не обавезује.[104]

Развој догађаја текао је у правцу разлаза деспота Ђурђа с водећим угарским личностима. Иако су он, краљ Владислав и Јован Хуњади предводили хришћански табор, сваки од њих имао је своје, посебне, интересе. Док се краљ, жељан славе, наивно залагао за рат, деспот је радио на миру. Хуњади је лавирао између њих двојице, настојећи да и од једног и од другог извуче што више за себе. Његово залагање да се поново успостави „краљевство Рашке" деспот је платио уступањем својих поседа у Угарској. Чим му је у јулу предао Вилагош, назад више није могао. С друге стране, краљ му је, како прича Длугош, за учешће у рату обећао Бугарску.[105] Пристајући на отказивање мира, по коме је, узгред буди речено, Бугарска остала султану, Хуњади је пожурио да у краљеву повељу уметне клаузулу да ће са својом војском 4. или 5. септембра стићи на Дунав. Увиђао је да му рат пружа могућност да стекне Бугарску. При томе није враћао деспоту поседе које је добио као поборник мира. Тако је радећи на миру већ извукао корист, али му је, као побornику рата, била у изгледу нова добит. Зато се неповерење између Ђурђа и Хуњадија морало родити 1444. Оно се наредних година претворило у отворени сукоб.[106]

[103] *Notes et extraits*, III, 182—183. Текст повеље доноси и I. Dlugosz, 655—657. Ј. Лукаревић, *Copioso ristretto*, пише: „Il Re Vladislavo venne ad accordo e fece la pace, la quale poco dopo credendo giovare alla Republica Cristiana ruppe, e pubblico la guerra contro gli infideli".

[104] Ph. Callimach, 176—182; A. Bonfini, 468—469.

[105] I. Dlugosz, 655.

[106] H. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira*, 302, дошао је до закључка да је Хуњади „može biti" био „stvarni pokretač ove zakulisne neiskrene politike prema Osmanlijama".

Док су се Угри спремали за рат, Ђурађ се нашао у безизлазној ситуацији. Изгубио је скоро све поседе у Угарској, а није повратио Србију. У неизвесном новом походу против Турака могле су бити заувек сахрањене његове наде за враћање државе. Зато се коначно одвојио од Угара и с Турцима склопио сепаратни уговор. Српски летописи бележе: „Умири се деспот с царем месеца августа 15.“[107] Дакле, нагодио се свега неколико дана после жустрих расправа око Сегединског мира. То се мора сматрати његовим великим дипломатским успехом и резултатом његових јаких веза код Турака, нарочито међу беговским врховима. Споразум је, наравно, закључио с турским посланством које је још увек било у Угарској. Све је учињено по налогу Једрена, у коме није био султан Мурат II, већ је државне послове водио велики везир Халил-паша, са чијим је заробљеним братом, по сведочанству и западних и турских извора, деспот Ђурађ лепо поступао. Одмах по склапању уговора, деспот је, с турском амбасадом, напустио Сегедин. Српски летописи бележе да 22. августа „прими деспот Србље и улази у Смедерево“.[108]

Док је већао у Будиму и Сегедину, краљ Владислав је изгубио доста времена и вредног савезника, деспота Ђурђа, који је био кадар да сакупи једну трећину крсташке војске, а, по сведочанствима свих извора, био је и финансијер антитурског рата. Он је за Угре, склапањем мира с Турцима, постао издајник. Поводећи се, како прича Калимах, само за својим интересима, издао је општу хришћанску ствар, чак је прешао у табор Турака.[109] С деспотовог, пак становишта, ствар је изгледала друкчије. Угри нису радили да му поврате државу, већ су користили његов тежак положај и узимали му и оно што је имао. Водили су нереалну политику према Турцима, чију моћ нису довољно познавали. Крсташким идеалима, по његовом мишљењу, није се могла срушити Османлијска царевина. Зато није чудо што се није придружио угарским баронима који су 4. августа 1444. потписали краљеву повељу о новом походу. Нити је он до краја био веран и искрен према Угрима, нити су они били према њему. Када је у Сегедину наступио преломни тренутак, он и угарска господа сврстали су се на различите стране.

Одбацивање мира и учешће у новом рату Угри су правдали на разне начине. Краљ Владислав је изјављивао да Турци тобож нису предали српске градове. Длугош прича да их нису вратили ни после двадесет дана, иако су били дужни да то учине за осам. Његово причање не може се, међутим, прихватити, из простог ра-

[107] *Родослови и летописи*, 234.

[108] *Исто*, 234.

[109] Ph. Callimach, 142.

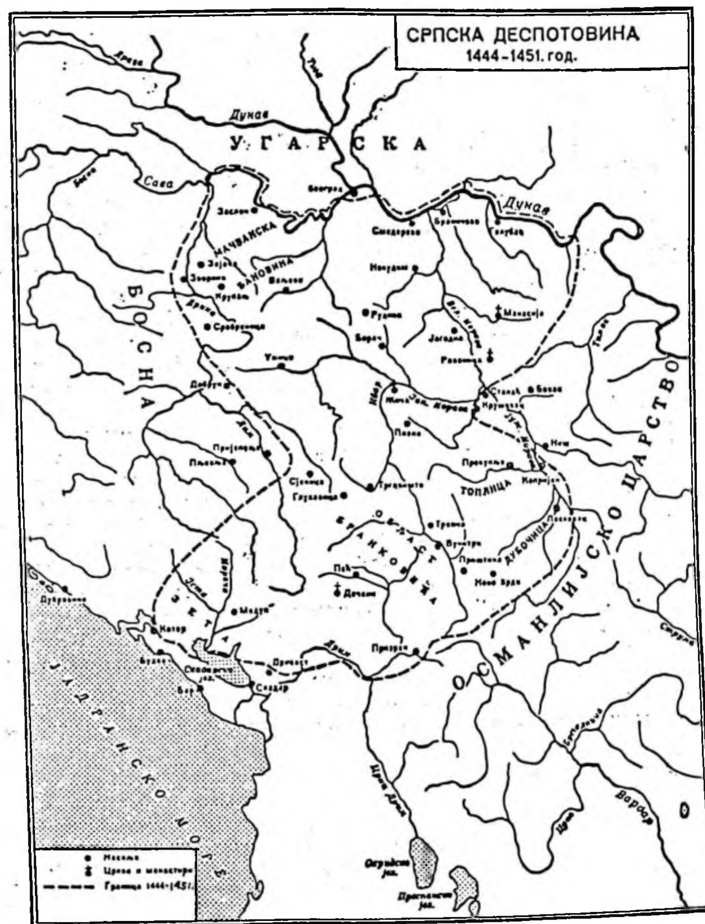

злога што је одлука о новом рату донета већ 4. августа, дакле пре него што је и почела предаја градова.[110] Иако су током преговора Турци тражили да им остане део Србије, пре свега, Ново Брдо, извори се, ипак, слажу да су на крају у потпуности испунили своје обавезе.[111] Смедерево је чак предато седам дана после склапања мира с деспотом, што се готово слаже са Длугошевим излагањем о враћању градова за осам дана. Предају је извршио онај исти Балта-оглу Сулејман, који је преговарао у Угарској.[112]

Поред престонице, деспоту су предати и други српски градови. Турски хроничари углавном сумарно наводе да су му враћени земља и синови, а Оруџ Адиловић наводи и Крушевац, који није улазио у састав Деспотовине пре 1439. године.[113] Исто важи и за Голубац. Међу османлијским изворима детаљнији је Кемал-паша Заде (1468—1534), који дословце пише: „Мировни уговор је склопљен тако да се Влк-оглу утврђује на својој старој земљи, с тим да се покорава царским заповестима које буду долазиле од Високог дивана. Нека поновно управља тврђавама и градовима којима је раније управљао, и нека сваке године шаље државној благајни тридесет пута по сто хиљада дирхема (три милиона акчи). По споменутом уговору, поново су му предате тврђаве које су биле заузете, те су се повукли тимарници и диздари који су се налазили у споменутим крајевима."[114] Слично пише и у српским текстовима. Константин Михаиловић прича да је султан, поред Смедерева, вратио и „све градове", а српски летописи наводе „врати цар Мурат Ђурђу Смедерево и даде му и Купиново и Ново Брдо" или просто кажу, врати му „све градове", „сву српску земљу", „свуколику српску земљу".[115] И међу западним писцима има и сумарног причања и детаљно навођених података. Ћиријако из Анконе, цитирајући султаново писмо краљу, наводи да ће Ђурђу бити предата „места његова", с тим што ће, као и раније, бити обавезан да испуњава вазалне обавезе према султану Мурату II.[116] J. Туроц наводи да су враћени Смедерево и сви остали

[110] F. Pall, *Autour*, 11.

[111] Ph. Callimach, 166, 168.

[112] H. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira*, 287—288. Константин Михаиловић, стр. 25, султановог посланика зове Балта-оглу.

[113] „и даде му Смедерево и његову земљу са Крушевцем". Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1133. Према турском попису из 1444—1446, види се да је Крушевац, заједно с Топлицом и Дубочицом, био под турском влашћу. О. Зиројевић—М. Ерин, 377—378. Према османлијској хроници Муфасал, „од града Крушевца, па тамо све што год је било, дадоше Вуковићу". Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1134.

[114] *Oblast Brankovića*, XIV.

[115] Константин Михаиловић, 25; *Родослови и летописи*, 235.

[116] „quod ipse Georgius sit obligatus in omnibus servitiis nostris, sicut pro praeterito erat". O. Halecki, *The Crusade*, 88.

српски градови.[117] Сам краљ Владислав писао је да је султан вратио деспоту „краљевство Рашку" са двадесет четири града, као и „Албанију" и „многе друге земље".[118] Ипак, у навођењу места, најдетаљнији је Длугош. Служећи се документима, које је понекад цитирао, он, очигледно по некој повељи, пише да је султан вратио деспоту Голубац, Смедерево, Жрнов, Крушевац, Ковин, Северин, Ново Брдо, Сребреник, Острвицу „Surin", Козник, Копријан, Прокупље, Лесковац, Зеленград, целу Рашку, као и оне делове Албаније које је деспот раније држао.[119] Није наодмет поменути да Длугош и српски летописи помињу враћање неких места северно од Саве и Дунава. У сваком случају, Ђурђу је враћена цела Деспотовина, чак са неким местима које су Турци држали пре 1439. Ипак, петогодишње ропство оставило је многе последице: градови су били порушени, земља опљачкана, становништво проређено.

Поред враћања Србије, извршена је и размена заробљеника. За Махмуда челебију плаћен је откуп, и њега, по једном османлијском извору, „жива и здрава доведоше у престоницу, уточиште света".[120] И Ђурђу су враћени синови Гргур и Стефан. Први је провео у ропству око пет, а други пуних девет година. Рођен око 1421, Стефан је, као јемство очеве верности, послат на Порту 1435, када је имао око четрнаест година.[121] Вратио му се са двадесет три, али слеп. Потомци неких угледних балканских породица, који су се потурчили касније су обезбедили лепу каријеру у Турској, која је радо примала припаднике хришћанског племства. Добијали су припадништво у војничкој класи и одговарајуће положаје. У Османлијској царевини много су лакше и брже правили каријеру припадници балканске властеле него обичног пука. Али су зато, ако би се супротстављали, сатирани брже и жешће него остали свет.[122]

У односу на Турке, ослепљена браћа су се разликовала. Док је Гргур касније са њима сарађивао и покушавао да се, уз њихову помоћ, домогне власти у Србији, Стефан је током целог живота остао њихов највећи противник. Према сведочанствима многих извора, стари деспот Ђурађ упињао је све снаге да поврати др-

[117] I. de Thwrócz, 320.

[118] „Regnum Rascie, dominium Albanie et plures alias terras". A. Sokolowski—I. Szujski, 141—142.

[119] I. Dlugosz, 650.

[120] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1136.

[121] И. Руварац, *Повесна слова*, 117.

[122] Х. Иналџик, *Османско царство*, 20.

жаву, али и да добије ослепљене синове.[123] Када су му доведени, или, како каже један савременик, „довезени", сусрет је био потресан. Гледајући своју ослепљену децу како посрћу пружајући руке да га загрле, Ђурђа је, како пише М. Орбин, „обузела таква туга да је скоро хтео да се сруши на земљу", или, како каже писац Троношког родослова, „скоро мртав је на земљу пао".[124] „Гласно јецање", како лепо дочарава то време Чедомиљ Мијатовић, „била је прва песма која се запевала у двору Јеринином, и горке сузе биле су прва сласт, којом су се Ђурађ, Јерина и њихова деца напојили при првом свом састанку после тако дугих и тако страшних дана."[125] Ако се Јерина огрешила о народ којим је владала, гору казну није могла доживети. Ипак, о болном сусрету остала су у изворима записана само сведочанства о тузи оца, а не и мајке, иако би се то пре могло очекивати. Срце старог и нежног оца мање је могло да издржи од доста млађе и хладније грчке мајке.

Држећи од тога времена уза се ослепљене синове, Ђурађ их је гледао, а они су га осећали. Једни другима нису могли помоћи. Он им није могао вратити очињи вид, они му нису могли пружити руку у послу који је радио. А преузевши државу, преузео је тешке обавезе. Поред плаћања великог турског харача и слања помоћне војске, он се, по причању османлијских писаца, заклео султану „да ће убудуће искрено бити покоран и никад неће скретати с пута послушности и оданости".[126] Ове вести треба узимати озбиљно, јер и М. Орбин, држећи се Халкокондила, наводи како се Ђурађ обавезао Мурату II да ће му бити „вечни пријатељ и савезник".[127] И заиста, без обзира на то како му је било, после 1444. године никада више није устао против султана.

Ипак, обнављањем државе порастао је углед српског деспота, како код поданика тако и у спољном свету. Обнова Србије била је од користи, пре свега, Угарској, јер је турска граница са Дунава знатно померена на југ.

О склопљеном миру са султаном Ђурађ је обавестио дубровачке власти, које су 10. септембра 1444. наградиле његовог курира поклоном у вредности од осамдесет перпера.[128] Примљене

[123] Према Ј. Лукаревићу, *Copioso ristretto*, 160, „Giorgio Despot di Servia, che si venisse alla conclusione della pace, sperando con questa recuperare i figliuoli".

[124] М. Орбин, 117; *Троношки родослов*, 103—104.

[125] Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 388—389.

[126] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 1135. Солак Заде пише како Ђурађ „тврдом се клетвом обавезивао да убудуће неће ићи у страну". *Исто*, 1138.

[127] М. Орбин, 116.

[128] *Cons. Rog.*, IX, 80', 81.

вести доставиле су у Венецију, у коју су стизали извештаји и непосредно из Угарске о преговорима краља и деспота с Турцима. Како су, међутим, из Угарске истовремено јављали о ратним припремама, званични млетачки кругови, још увек у недоумици, наложили су 9. септембра 1444. команданту флоте да удари на Турке, само ако сувоземна војска крене у рат; у супротном, пак, Република није била вољна да ратује сама.[129] Ако се она још двоумила, деспот више није. Постигао је оно што је ретко коме владару у историји пошло за руком: после пуних пет година изгнанства, повратио је своју државу, продуживши јој живот за још деценију и по.

Успостављањем Србије наслеђене су неке старе размирице, а избиле су и нове. И даље је некадашња Област Вука Бранковића задржала ранији положај према Порти: у њој су остали њени чиновници и посаде. У новембру 1444. Турци су „Под Звечаном" опљачкали једног Дубровчанина који је носио робу и новац у Ново Брдо.[130] Оно само је оживело, али дубровачка колонија никада више није достигла ранију величину и значај. Ђурђева власт у Области Бранковића остала је доста ограничена. Када су му се Дубровчани жалили да турски „склав" у Приштини спречава извоз сребра, он им је изјавио „како за област која је била блажене успомене господина Вука Бранковића, његовог покојног оца" има посебне уговорне обавезе према султану.[131] Ако буду радили супротно тим одредбама, излажу се опасности да претрпе штете. Преносећи у марту 1445. те поруке „племићима и трговцима" у Приштини, Сенат је, на крају, истицао Ђурђев савет: ако се нешто извози из бивше области његовог оца, мора се чинити тајно, да се не сазна. Иначе, Дубровчани су и даље настављали да му чине ситне услуге. Крајем септембра 1444. дозволили су да купи до тридесет товара, увек потребног, барута и шалитре.[132] Набавку је извршио Дамјан Соркочевић, брат Паскојев, који се, после обнове српске државе, заједно с Дамјаном Ђурђевићем, стално настанио у Смедереву. Како су обојица били у деспотовој служби, Сенат им је писао већ у октобру 1444, започињући тако преписку чији је циљ био да се нешто испослује код српског владара, или, преко њега, код турског султана.[133]

Ђурђу су неке крајеве, које му је поново признао султан, оспоравали суседи. Били су то Сребреница и Зетско приморје. Сре-

[129] *ASV. Sen. Secreta*, XVI, 119v—120.

[130] *Lam, de foris*, XVIII, 164'.

[131] „Chome del teritorio lo qual fò della bona memoria del signor Vuoch Branchovich, olim suo padre, luy altramente non pò, ezzetto che con servir e stare alli patti havuti con lo Imperador Turcho". *Lett. di Lev.*, XIII, 168—168'.

[132] *Cons. Rog.*, IX, 83.

[133] С. Ћирковић, *Херцег*, 80, нап. 44.

бреницу је од маја 1444. држао нови босански краљ Стефан Томаш. Краљ Владислав га је признао, и, као што је поменуто, позвао у рат против Турака. Међутим, Томашу је оспоравао престо деспотов зет, гроф Улрих II Цељски, јер је по уговору између краља Твртка II и Хермана Цељског, склопљеног 1427. године, босанска круна требало да припадне Цељскима. Зато није чудо што Ђурађ, бар у почетку, није могао бити пријатељ новог босанског краља. Овај је имао и друге противнике, а са војводом Стефаном Вукчићем био је у отвореном сукобу. Тако су деспот и војвода били упућени један на другог. Обојица су били султанови вазали, док је Томаш кокетирао с будимским двором и полагао наде у будући угарско-турски рат. Преговори између војводе и деспота поведени су већ у септембру 1444, а изгледа да су Дубровчани били посредници. У октобру су се састали и склопили уговор о пријатељству, по коме је војвода вратио деспоту Горњу Зету.[134] Већ у новембру 1444. Ђурђеве посаде ушле су у Медун и Соко. Његове војводе, најпре Тома Комнин а затим Алтоман, управљале су Горњом Зетом из Подгорице, свог новог средишта. Тако је деспот повратио део своје територије, а војвода стекао вредног савезника. Њих двојица су били непосредни суседи, а код Стефана дуго је живела Ђурђева тетка Јелена, кћи кнеза Лазара.[135] Умрла је, међутим, 1443, не дочекавши склапање овога споразума.

Млечани су, међутим, одбили да врате Ђурђу места у Зетском приморју. Изговарали су се да су за њихово добијање потрошили доста новца и цинично додавали да су их преузели од Стефана Вукчића, иако су добро знали да он над њима није имао никаква права. Деспот је брзо увидео да је насео њиховим слатким речима. Све дотле је рачунао да је Бар, Будву и Дриваст уступио само под привремену заштиту Републике. Користећи његов тежак положај, она је, међутим, од почетка рачунала да та места трајно задржи. Зато је спор избио убрзо по обнови Србије. Ђурађ није био вољан да попушта, поготово што му је султан, враћајући државу, признао и господство над Зетом.[136] Рачунао је и на помоћ војводе Стефана Вукчића. Млечани су, међутим, предузели многе мере да сачувају стечене поседе. Још у лето 1443. потврдили су становницима Будве привилегије које су уживали под деспотом.[137] У марту следеће године пришао им је Стефаница, последњи, али најзначајнији, међу браћом Црнојевића. Иако му нису обећали војводску част нити велику годишњу провизију,

[134] С. Ћирковић, *Херцег*, 80; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 210 (И. Божић).

[135] У октобру 1444. забележено је да је један Дубровчанин нападнут „ad confinia terreni despoti et vaivode Stiepani". *Lam. de foris*, XVIII, 124.

[136] I. Dlugosz, 650.

[137] *Зак. спом.*, 75.

задовољио се гаранцијом личне безбедности, мирног уживања поседа и судском влашћу над поданицима.[138] Његово признавање млетачке власти у почетку није значило чин управљен против деспота, који је и сам ширење власти Републике сматрао привременом мером. Наредне године су, међутим, показале да је Стефаница прешао у табор његових противника. Тако је српски деспот у Млечанима добио жилавог и лукавог противника. Брзо се показало какав је ко. Стефан Вукчић, кога су сви оптуживали да је несталан човек, вратио му је поседе, док је Венеција, која је увек истицала верност правном поретку, одбила да то учини. Ма какав био, Стефан је, ипак, Ђурђу био ближи него што су му били Латини, а поготово Млечани. Ђурђа су с њима чекали дуги преговори и натезање, које је тражило доста такта и стрпљења. За то, међутим, у току 1444. није имао времена, јер су на помолу били много крупнији догађаји. Краљ Владислав поново је кренуо у рат против Турака, а за деспота се, тако брзо, опет поставило питање опстанка. Натезање с Млечанима око много ситнијих питања морао је да одложи за следећу годину.

Млади краљ Владислав увелико се спремао за рат.[139] Хришћанско бродовље је већ у августу било у Галипољу, а рачунало се да из Црног мора уђе у Дунав и пребаци сувоземну војску на десну страну реке. Његов одлазак на Исток дао је крила ратоборним круговима у Угарској, који су истицали да се прошле године, у „Дугој војни", постигао велики успех без помоћи флоте; сада се с њом може учинити још више. Зато су пожуривали полазак копнене војске, а у међувремену су стизали и вапаји од византијског цара Јована VIII Палеолога. Осим тога, долазиле су охрабрујуће вести из саме Турске. Султан Мурат II још увек је ратовао у Анадолији против господара Карамание, а рачунало се да ће његов повратак из Азије у Европу спречити хришћанска флота. Повремено су излазили на видело и сукоби између старотурских и хришћанских ренегатских породица. Поврх свега, у позно лето 1444. избили су у Једрену немири, изазвани шиитским проповедима неког Персијанца. Мада га је сунитска улема спалила, а његовим многобројним следбеницима почупала језике, побунили су се и јаничари, који су тражили веће плате, и, у бунту, спалили део престонице.[140]

[138] *Listine*, IX, 188—189.

[139] Б. Крекић, *Учешће*, 145—157.

[140] Х. Иналџик, *Османско царство*, 275; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 32—34. О побуни у Једрену прича и Константин Михаиловић, 26—27.

Те наизглед повољне прилике требало је искористити. Краљ Владислав је већ у другој половини септембра кренуо у „свети поход". Пошао је пун самопоуздања иако је сакупио свега 16.000 људи, дакле мање него прошле године. Додуше, није била првина да западњаци крену против азијског непријатеља ношени првенствено витешким идеалима. Племићи су се у Западној Европи, па и у Угарској, обично на великим гозбама и свечаностима, заклињали да ће ићи у крсташки рат. Тада је религиозно-витешки идеал снажно утицао на вођење политике. Подухвати, који су захтевали тачно и свестрано прорачунавање турске силе, ковани су под високим напоном. То је било кобно по западни свет.

Крсташка војска кренула је преко Влашке. Док су разрађивани планови, још у јуну 1444, као прва могућност предвиђено је да се иде преко Влашке, а тек као друга, преко Београда.[141] После обнове Српске деспотовине пут преко ње није долазио у обзир. Разумљиво, краљ је позвао у рат и деспота Ђурђа. Он је одбио учешће, наводећи многе разлоге за такав свој став. Пре свега, увиђао је да су извршене недовољне припреме и да је сакупљена мала војска, која се не може супротставити турској сили. Истицао је да има уговор са султаном, који га је обавезивао на верност и који нипошто није желео да крши. Знао је да би учешћем у рату ставио на коцку све што је имао, и да би, у случају пораза, коначно изгубио државу. Халкокондил прича да је саветовао краљу да не крши мир и да се не упушта у рат против моћног непријатеља, који се не може савладати силом саме Угарске. Скретао је пажњу да су Турци вични ратници, навикли на сурове услове живота, да им је рат занимање од кога живе и да показују велико јунаштво тек када их противник доведе у крајњу невољу. Како, међутим, Угри нису прихватали његове савете, јавио је султану да је угарска војска кренула на њега.[142] Константин Михаиловић пише да је деспот послао краљу Дмитра Крајковића, „знаменитог великаша", саветујући га да не креће у рат, јер за то није време. Био је, међутим, спреман да поход помогне, војском и благом, у једном каснијем, повољнијем, времену. Краљ је, наводно, озбиљно узимао Ђурђеве савете, али их је Хуњади, с којим се деспот разишао, одлучно одбацио. Исти извор додаје како је тобож краљ с војском, преко Београда, стигао у Смедерево, где га је деспот богато обдарио и помогао с 50.000 дуката, али га је опет молио да се окани рата и врати кући. Међутим, опет је Хуњади, који је „имао више власти него сам краљ", одлучио да се борба настави.[143] М. Орбин, наводећи да је Ђурађ одбијао да уђе у савез с

[141] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 56.
[142] Chalcocandylas, II, 97—99.
[143] Константин Михаиловић, 27—29.

Угрима, прича, држећи се Халкокондила, да се стари смедеревски господар „надао да ће Владиславу накнадити новцем то што није с њим отишао у овај поход". Наводио је краљу „да није лако кренути у рат против Турчина, чије су снаге готово непобедиве". Али, када је видео, прича даље М. Орбин, да краљ остаје упоран у својој намери, „пређе на турску страну, колико из љубави према кћери, толико из мржње према Јанку Хуњадију зато што је задржао за себе његова утврђења у Србији".[144] Како било да било, Ђурађ је, дакле, одбио учешће у новом рату против Турака.

Заобилазећи Србију, војска краља Владислава и Хуњадија прешла је Дунав код Оршаве, и, преко Видина и Никопоља, продрла у Турску. Успут јој се придружио одред влашког кнеза од око 4.000 коњаника. Стигла је до Варне, на црноморској обали, где је, међутим, није чекала хришћанска флота, већ велика турска војска, на челу са султаном Муратом II. После успешно завршеног Караманског рата, он се, ноћу, тајно, пребацио с војском преко Босфора. Западна флота није га у томе спречила. Чак се причало да су Ђеновљани, дакле хришћани, превезли Турке за добре паре, добијајући, наводно, за сваког војника по златник. После краћег задржавања у Једрену, појачан тракијским трупама, пошао је у сусрет хришћанима и улогорио се код Варне, тачно преко пута њих. До окршаја је дошло 10. новембра 1444. У крвавој бици, Турци су сатрли и уништили крсташе. Њихов пораз је био тако страшан да су погинули двадесетогодишњи краљ Владислав и борбени кардинал Јулијан Ћезарини. Чим је краљ погинуо, Мурат II је његову главу натакао на копље да је сви виде. Онда ју је у једној посуди напуњеној медом, послао градском поглавару Брусе. Усхићено становништво сачекало је, у свечаној поворци, пред градском капијом ужасни дар. Потом је лобања опрана у реци Нилуфер, а онда, натакнута на колац, ношена улицама старе османлијске престонице.[145]

[144] М. Орбин. 117. И *Chronica Ragusina Junii Restii*, 291, наводи да је краљ Владислав у походу против Турака желео да има уз себе и Јована Хуњадија и деспота Ђурђа. Насупрот хришћанским писцима, турски хроничари Ашик-паша Заде и Нешри оптужују Ђурђа да је пред битку код Варне одржавао везе с Ибрахим-бегом од Карамание и подстицао угарског краља против Турака. Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 160.

[145] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 37. Уп. и Константин Михаиловић, 29—30. Учешће краља Владислава у бици код Варне детаљно описује Ph. Callimach, 186—210, а по њему A. Bonfini, 470—477. и I. de Thwrócz 321—323. О краљу су посебно писали: I. Dabrowski, *Wladyslaw I Jagiellonczyk na Wegrzech (1440—1444)*, Varsovie 1922; R. Urbánek, *Vladislav Varnenčik, skutečnost i legenda*, Prag 1937. О бици код Варне види још: Fr. Babinger, *Vom Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna* (1444), Aufsätze und Ablandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, I, München 1962; H. v. Zeissberg, *Errinnerungen an die Schlacht bei Varna*. 81—114; A. Prochaska, *Uwagi krytyczne o klesce warnénskiej*, 1—60; D. Angyal, *Die diplomatische Vorbereitung der Schlact von Varna (1444)*, 518—524.

Страховити пораз крсташа одјекнуо је као гром из ведра неба у хришћанским земљама, па и у Србији. „Излезе крал Владислав и Јанкоул воевода, и би бои на Варне и погибе крал Владислав", забележио је српски летописац.[146] Срби су и у једној бугарштици опевали битку, додуше стављајући погибију краља у своју земљу.[147] За разлику од младог и неискусног краља Владислава, искуснији и превртљивији Јован Хуњади побегао је с бојног поља. Ухватио га је влашки војвода Влад Дракул и бацио у тамницу. Пристао је да га пусти тек на залагање угарских сталежа. О погинулом краљу испредане су разне приче, а када је потврђена његова погибија, почели су да се траже кривци. Једни су у свему видели Божју казну за повреду наводне сегединске заклетве положене на Јеванђељу. Други су окривљавали Ђеновљане, па чак и Млечане, за превоз Турака преко Босфора. На листи криваца нашао се и деспот Ђурађ. Иако су његове процене пред битку биле тачне, нападан је што је одбио да учествује у њој.[148] Измишљена је читава преписка између краља Владислава и Скендербега, само да би се показало како је Ђурађ тобож спречио Кастриота да помогне крсташе.[149]

Тражење кривца није могло да измени новонасталу ситуацију. Варна је сахранила планове о протеривању Турака из Европе, а показала је да су походи инспирисани крсташким идејама преживела ствар. Она је решила будућу судбину Цариграда, па и Србије. Она је, коначно, за неколико следећих столећа, осигурала турско господство у југоисточној Европи.

[146] *Родослови и летописи*, 235.

[147] Св. Стефановић, *Два догађаја угарске историје у нашој народној поезији*, 35; М. Динић, *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, 139.

[148] Ph. Callimach, 196—206, који је своје дело писао између 1484. и 1488. године, погрешно наводи на више места да је деспот Ђурађ учествовао у бици код Варне. По њему, исто чини и A. Bonfini, 470—477.

[149] И. Руварац, *Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот — Скендербег*, 1—13; G. Škrivanić, *Zašto despot Đurađ nije učestvovao u bici na Varni, 1444*, 227—230. Ту, у науци одавно утврђену чињеницу, С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, 338, резимирао је: „Цела прича је иначе сасвим легендарна и стоји у вези с измишљеном преписком између краља Владислава и Скендербега."

8. ПОНОВНИ МИР

После 1444. године Ђурађ Бранковић владао је Србијом као веран султанов вазал. Додуше, није могао да одржава непосредне везе с Муратом II, који је, одмах иза победе код Варне, напустио престо. Препустио га је тринаестогодишњем сину Мехмеду, да управља царством по саветима великог везира Халил-паше. Сит бојева, оружја и крви, повукао се у Анадолију, да у Магниси ужива благодети мира, поготово што је био веома религиозан, чак склон мистицизму. Залазио је међу свет као обичан човек, а на погребу своје мајке био је тако неупадљив да се није разликовао од осталих својих поданика. Док је у балканским државама, које су једна за другом пропадале, класна припадност сваке особе била видљива на првом кораку, дотле је код Турака било много више једноставности, што их је чинило само јачим. Мурат II важио је и као правичан човек. Истина, његова правда обично је имала сурову страну. Константин Михаиловић забележио је како му се једном приликом пожалила нека жена да јој је његов азап узео и попио млеко. Одмах је наредио да несрећном војнику разрежу трбух, у коме је заиста нађено млеко. Да га није било, иста казна чекала би жену.[1] Но, без обзира на све те његове особине, тешко је поуздано рећи да ли га је само љубав према самоћи навела да се повуче с престола или су за то постојали и други разлози.

Пошто је имао срећене односе с Портом, деспот Ђурађ је могао да настави решавање отворених питања са суседима и супарницима. Пре свега с Млечанима, јер се није мирио са губитком градова у Зетском приморју. Док је био у Угарској, престали су да му исплаћују годишњу провизију од хиљаду дуката. Како је она редовно издвајана, у скадарској благајни накупило се доста новца, који је августа 1444. тражила општина Улциња за поправку градске тврђаве.[2] Ипак, на вест о Ђурђевом поседању Горње Зете, званична Венеција је 17. јануара 1445. поручила кнезу у Скадру да се не спрема за рат, јер жели да живи у миру с деспо-

[1] Константин Михаиловић, 69—70.

[2] *ASV. Sen. Mar.*, II, 26—27.

том.[3] Истога дана упутила је и њему писмо, с честиткама што је повратио државу. Једновремено је изражавала чуђење због његових поступака у Горњој Зети, напомињући да је учинила само оно што је од ње тражио: узела је у заштиту његове земље од Стефана Вукчића, његовог противника. Како је и даље желела да се сваки неспоразум реши мирним путем, тражила је да српски посланик дође на преговоре.[4] Избегавајући на сваки начин сукоб с деспотом, у марту 1445. одбила је предлог босанског краља Стефана Томаша да нападне војводу Стефана Вукчића, иако је краљ јављао да јој прети опасност од новог савеза између војводе и деспота.[5] Истовремено је привлачила на своју страну зетски живаљ и награђивала своје присталице.[6] За њу је већ радио Ђорђе Пелиновић, опат бенедиктинског манастира Св. Марије Ратачке код Бара. Он јој је марта 1445. доставио поверљив податак да је барски надбискуп „прошлих месеци" био у Горњој Зети с деспотовим војводом, ради договора о заједничком раду против Венеције. Тај исти надбискуп био је у сукобу с бискупом Котора око надлежности над римокатоличким црквама у Србији. На залагање Венеције, папа га је избацио из цркве и он је прешао на страну Срба. У игру се одмах убацио опат Пелиновић. Достављао је податке Млечанима, али је тражио да испослују у Риму да он постане барски надбискуп.[7] У целој игри Млечани су се држали начела: у политици нема пријатеља и непријатеља; постоје само сопствени државни интереси.

У надмудривању с таквим противником, деспот Ђурађ је испао наиван. Сам је увидео да је насео његовим празним обећањима и с тим осећањем упутио је у пролеће 1445. амбасадоре у Млетке. Чим су стигли, почели су разговоре и одмах тражили враћање узетих места. Сенатори су одбили предлог изговарајући се на свакојаке начине: да су за њихово преузимање потрошили много новца, да их не могу вратити деспоту када су их силом отели од Стефана Вукчића, да су становништву обећали да их неће ником предавати. Задржали су посланике током маја и јуна, и стално су истицали да с деспотом желе „мир и пријатељство". Када су, пак, српски посланици изјавили да ће њихов господар сам остварити своја права, а то је несумњиво подразумевало рат, сенатори су одмах одлучили да се с њим не сме ући у оружану борбу. Истицали су да је јак, а савезник му је војвода Стефан

[3] *ASV. Sen. Mar.*, II, 50; I. Valentini, Pars III, Tomus XIX, 7 (бр. 5053). Скраћено: *Listine*, IX, 213.

[4] *ASV. Sen. Secreta*, XVI, 139v—140.

[5] *Listine*, IX, 216—216.

[6] *ASV. Grazie*, XXV, 121 (нова пагинација 122); *Sen Mar.*, II, 80, 97, 102v (нова пагинација 100v).

[7] *ASV. Sen. Mar.*, II, 66v—67, 70v.

Вукчић. Зато су одлучили да сами упуте амбасадора Ђурђу, рачунајући да ће он боље водити разговоре него његови посланици. На то је један од њих, кнез Стефан, „преко тумача" рекао да је од „пресвитлога господина дужда" био лепо виђен и да ће, ма шта чинили дужд и деспот између себе, увек бити „добар слуга" Млетачке републике.[8] Незнано тачно којим путевима, дипломати из богатог града на лагунама успели су да вежу за себе деспотовог посланика. Зато су прихватили његов предлог да не шаљу амбасадора у Србију, већ су препустили њему да изнесе њихов став. Држећи да је то корисније, кнез Стефан их је уверавао да ће се постићи добро решење пошто је његов господар „поштен и правичан" човек.[9] У другој половини јуна српски посланици су отпутовали, остављајући сенаторе у уверењу да се спорна питања могу решити мирним путем.[10]

У међувремену, Млечани су успели да поделе противнике. По одласку српских посланика, Стефан Вукчић поновио је Венецији ранији предлог за склапање мира. Током преговора, одрекао се захтева за Баром и Омишом, задовољивши се да му се врате куће у Котору, Задру и Венецији и да му се редовно исплаћује которска провизија. Четворици његових посланика Млечани су купили нова одела и 23. августа 1445. обе стране су прихватиле текст мировног споразума.[11] Разумљиво, Млечани су рачунали да ће после тога лакше постићи споразум и с деспотом. Он, додуше, није више имао ни стопе земље у Доњој Зети, али се није ни одрицао својих захтева. Како ни Млечани нису попуштали, питање Зете остало је нерешено.

Док је био у савезу с војводом Вукчићем, деспот је, у пролеће 1445, успео да поврати Сребреницу. Међутим, убрзо се показало да је успех половичан: она није, као до 1439, стално остала у његовим рукама, већ је час била под влашћу босанског краља час опет у саставу његове државе. И даље је била пуна Дубровчана, којима су власти из роднога града поручивале да се не мешају у сукоб и да гледају своја посла.[12] Како су односи између две државе били веома затегнути, краљ Томаш је наредио војводи Твртку Станчићу, чији су поседи били у источној Босни, да не пропушта

[8] „quod fuerat bene visus et humane tractatus a serenissimo domino duce, adeo, quod faciant domini inter se quidquid velint, intendebat semper esse bonus servitor nostri dominii". *Listine*, IX, 221.

[9] „Quod predictus dominus suus erat bone conditionis et iustus et rectus dominus". *Listine*, IX, 221.

[10] *ASV. Sen. Secreta*, XVI, 180, 186v, 187, 189—189v, 191v—192. Уп. I. Valentini, Pars III, Tomus XIX, 66—67 (бр. 5096), 78—79 (бр. 5107), 81—82 (бр. 5109), 82 (5110), 83 (5111), 84 (5112); *Listine*, IX, 217, 219—220, 221; S. Ljubić, *Comissiones et relationes Venetiae*, I, 3.

[11] *Listine*, IX, 225—229. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 89—90.

[12] *Cons. Rog.*, IX, 144.

ни трговце ни робу у земљу деспота Ђурђа.[13] А управо, после обнове, дубровачки трговци су настојали да наставе старе послове у Србији.

Већ почетком 1445. дубровачке власти су се дописивале с деспотом Ђурђем око царина и извоза сребра. Користиле су присуство Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића на његовом двору, да подрже њихове молбе. Са самим деспотом брзо су се сложиле да не треба трговати са Сером, да би се избегло преношење робе преко турске територије.[14] Како је, међутим, он поново успоставио своју државу, сматрале су за потребно да му упуте посебно посланство и траже потврду ранијих повластица. У априлу су донели одговарајућу одлуку и убрзо су изабрани поклисари. Понევши поклоне у тканинама у вредности од две стотине дуката, у јулу су кренули на пут Никола Тамарић и Андреја Бобаљевић.[15] Пошто су стигли на смедеревски двор, водили су преговоре више од месец дана. О свему су обавештавали родни град, одакле су добијали накнадна упутства, као и нова писма за деспота.[16] Желећи да направи леп гест, влада је у августу дозволила његовим амбасадорима да у Дубровнику набаве наоружање.[17] У међувремену, преговори су завршени успешно и Ђурађ је 17. септембра 1445. у Смедереву дао свечану повељу. Она у потпуности представља потврду старе, из 1428. године. Разлике су једино у томе што је прву дао као „господин Србљем", а другу као „господин Србљем деспот Ђурађ". У другој су поменути и „синови господства ми Гргур и Стефан и Лазар". Осим тога, у новој повељи, помињући ранију српску господу под којом су Дубровчани уживали повластице, навео је одмах иза цара Душана, а пре кнеза Лазара и деспота Стефана, и „господина и родитеља ми Вука", кога 1428. није помињао. На повељи су се као „милосници" потписали велики челник Михаљ, челник ризнички Паскоје и логотет Богдан. О пергаменту је обешен велики печат, на коме су хералдички знаци Бранковића: лав у челенци, између рогова на шлему, а на штиту стоје љиљани. Около је натпис „у Христа Бога благоверни христољубиви господин Србљем и Подунављу Гјург". Био је то онај исти печат из 1428. године; зато у натпису није било деспотске титуле.[18]

[13] *Div. Not.*, XXIX, 196'—198.

[14] *Cons. Rog.*, IX, 106, 115', 129', 137; *Cons. Minus*, X, 102, 110'; *Lett. di Lev.*, XIII, 168.

[15] О припремама амбасаде: *Cons. Rog.*, IX, 140'—141, 142, 148—149, 155', 162', 164'—165', 167—168; *Cons. Minus*, X, 119, 126', 129, 131, 132, 134, 134', 137, 139; *Lett. di Lev.*, XII, 177'—178.

[16] *Cons. Rog.*, IX, 178—178', 180; *Cons. Minus*, X, 154, 157.

[17] *Cons. Minus*, X, 153.

[18] *Повеље и писма*, II, 11—21; *Зак. спом.*, 231—236.

Истога дана деспот је дао Дубровчанима и другу повељу, која се односила углавном на Сребреницу. Њоме је вратио „закон" који је био на снази у време деспота Стефана „и господства ми кад примих Сребреницу". Укинуо је нове одредбе које је сам донео када је ступио на власт. Загарантовао је Дубровчанима слободну куповину и извоз сребра по целој својој држави, сем у Смедереву. Посебно се обавезао да неће бити нових царинских места, где их није било ни у време деспота Стефана. Истакао је да ће нове повластице важити у време „господства ми и синова господства ми, Гргура и Стефана и Лазара". На повељи су се потписали исти „милосници": велики челник Михаљ, челник ризнички Паскоје и логотет Богдан.[19] „Челник ризнички" није нико други до Паскоје Соркочевић. Иако странац, попео се врло високо на хијерархијској лествици српске државе, поставши један од највиших достојанственика деспота Ђурђа. Поверена му је ризница, дакле, управа над деспотовим финансијама. Причајући како је њему и Дамјану Ђурђевићу деспот дао „високе положаје у својој држави", М. Орбин наводи да је Соркочевић „заузимао положај првог саветника". У знак „оданости" према њему, деспот је на смедеревској кули поставио Соркочевићев грб, а дао му је и земље у Топлици.[20] Што је земља била слабија, улога странаца била је све већа.

Обе добијене повеље дубровачке власти су доставиле својим поданицима у Новом Брду.[21] Ако се изузму ситне чарке, њима је трговачки промет у потпуности био регулисан.[22] Док је после обнове Деспотовине Ново Брдо губило стару славу, нагло је, као привредно средиште, јачало Смедерево, које је, бар у трговини сребром, имало посебан положај. Све више је привлачило Дубровчане, чија је колонија нагло расла, пошто су се досељавали трговци не само из Београда и Рудника већ и из Приштине и Новог Брда.[23] Поред шароликог пословног, било је ту и образованог света. Само неколико месеци после обнове државе, деспот је изгубио једног вредног и образованог сарадника. Био је то Никола де Архилупис из Котора, негдањи становник Бара,

[19] *Повеље и писма*, II, 30—32; *Зак. спом.*, 89—90. Према Растићевој хроници, дубровачки посланици склопили су с деспотом „un nuovo trattato, in adereza degli antichi, per la sussistenza delli mercanti particolarmente in Srebrenica". *Chronica Ragusina Junii Restii*, 293.

[20] М. Орбин, 115.

[21] Деспот и Дубровачка република дописивали су се и у јесен 1445. године. *Cons. Rog.*, IX, 192, 194, 194'; *Cons. Minus*, X, 180.

[22] И у току 1445. године било је, наравно, спорова међу појединим Дубровчанима који су трговали у Србији. *Lam. de foris*, XIX, 129, 132', 157, 286; *Div Canc.*, LIX, 127; *Div. Not.*, XXII, 145'; *Cons. Minus*, X, 132; К. Јиречек, *Споменици српски*, 85.

[23] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 103—119.

а потом, више од две деценије, латински канцелар српских деспота. Посебно је био везан за деспота Ђурђа. У његово име, водио је преговоре са Млечанима и пратио га на путу у Зету. Годинама је живео у Смедереву, у коме је саставио свој тестамент. Ту је и умро, а међу сведоцима, први је у тестаменту наведен Паскоје Соркочевић. Износ готовог новца, скупоцене тканине и накит, које је иза себе оставио, сведоче да је био добро обезбеђен. Посебно је значајно што је у тестаменту навео списак књига које је оставио. Поред Светог писма и састава теолошке садржине, били су ту чувени римски историчар Валерије Максим, ретор и књижевни историчар Марко Фабије Квинтилијан, историчар Гај Салустије Крисп, са својим познатим Катилининим и Југуртиним ратом. Од хуманиста, изреком се помиње Петрарка, као и „многи доктори италијански". Медицина је заступљена делом Константина Монаха. Поред наведених, помињу се још и „многе књиге" о којима нема ближих података. Ипак, може се осетити да су у библиотеци преовлађивала дела римских класика и италијанских хуманиста. Сам Никола имао је пријатеља међу Италијанима, а некима је последњом опоруком оставио нешто иметка.[24] Задојен хуманистичким идејама, био је дете италијанског Кватроћента. Колико је истомишљеника имао у Смедереву, тешко је рећи. Међу члановима латинске колоније, свакако јесте.

Поред латинског, деспот је имао и канцеларе за грчки и српски језик. С турским султаном дописивао се на српском језику, који је у то време био дипломатски у југоисточној Европи. Док је латински канцелар отишао с овог света убрзо по деспотовом повратку у Смедерево, обновљена Деспотовина добила је 1445. новог црквеног поглавара. Још од времена деспота Стефана, патријарх је био Никон, о коме је сачуван последњи податак из 1435. године. У другој половини 1445. за патријарха је изабран Никодим, који се у томе својству први пут помиње 14. јануара 1446. Није познато ко је био на челу српске цркве од 1435. до 1445. Можда непрекидно Никон, ако је уопште преживео турску окупацију. Има наговештаја да га је на патријаршком трону наследио Теодосије, који се помиње иза Никона у једном тек недавно детаљно проученом поменику.[25] Како било да било, поново успостављена српска држава добила је новог патријарха, који је раније изгледа био игуман манастира Студенице, а касније рашки митрополит. Као што је поменуто, у време турске владавине избегао је из Србије и 1443. подигао је у Дубровнику 12.000 аспри из поклада деспота Ђурђа. Био је, дакле, његов поверљив човек. Није познато да ли је изабран на сабору, као што

[24] Д. Ковачевић-Којић, *О библиотеци Николе из Котора*, 415—419.

[25] Љ. Штављанин-Ђорђевић, 331—347.

су бирани његови претходници, али је сигурно у целом поступку изузетно значајну улогу имао деспот. Као ни Стефан Лазаревић, ни Ђурађ није имао изграђену опозицију међу световним великашима, па ни у цркви. Док је борба између световне и духовне власти на европском Западу имала дугу традицију, у Деспотовини XV века, наткриљеној непосредном исламском опасношћу, однос између цркве и државе био је хармоничан, с тим што је, као и обично у тешким временима, пресудна била улога владара. Није било поделе око уније с Латинима, ни колико у Византији. Видећи спас од Турака и даље у унији, цар Јован VIII Палеолог је управо 1445. изабрао унијатског патријарха Григорија III Мамаса, пошто је пуне две године патријаршки престо био упражњен. Таквих потреса у Србији није било. Њен нови црквени поглавар, „по милости Божјој патријарх свесвети патријарх Срба и Поморју" или „Патријарх Срба, Поморја и Западних" (страна) поклањао је 1446. књиге Патријаршији у Жичи.[26] Сам деспот Ђурађ, по повратку у земљу, бринуо се о црквама и манастирима. Разделио је, на пример, Дечанима и Бањској неку сребрнину коју је тестаментом оставила удовица једног војводе, а, према једном каснијем натпису, 1444. подигао је цркву у селу Брезовцу под Венчацом.[27] За разлику од Византијског царства, у Србији се не наслућује никакав сукоб између духовне и световне власти.

Било је у то време разлика и у политици коју су према Турцима водили цар Јован VIII и деспот Ђурађ. Деспот се 1445. није придружио царевим вапајима на Западу за покретање новог рата против неверника. Додуше, у августу те године његова амбасада је, преко Дубровника, отпутовала у Романију, али се не зна коме је тачно ишла.[28] Вероватно пре у Мореју него у Цариград. Што се тиче Угарске, у којој се водила борба за власт, Ђурађ се, као и његов зет гроф Улрих II Цељски, Јован Јискра, затим острогонски надбискуп и други световни и духовни магнати, држао странке Ладислава Посмрчета, који је управо признат за краља, под туторством цара Фридриха III Хабсбуршког. У току 1445. и деспот га је признао за легитимног угарског краља, затраживши одмах потврду својих поседа. Истовремено је обавестио цара Фридриха III о својој привржености краљевој странци, за коју нису били везани они угарски кругови који су зазирали од превласти Немаца.[29]

[26] *Записи и натписи*, I, 90, IV, 28. Уп. И. Руварац, *О каталозима*, 242; М. Пурковић, *Српски патријарси*, 150; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 213—214.

[27] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 387; *Археолошки споменици. Централна Србија*, 164.

[28] B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 345 (бр. 1092).

[29] R. Wolkan, *Der Briefwechsel*, I, 546, 578.

Ипак, мали Ладислав, дете од неколико година, није могао водити државу, поготово не борбу против Турака. Она је и даље била поверена Јовану Хуњадију, који је увелико тражио помоћ на Западу. У лето 1445. упао је у Влашку, збацио турског вазала војводу Дракула и на престо довео, као угарског штићеника, војводу Дана. Настављајући ратовање, састао се код Никопоља с хришћанском флотом, која је упловила у Дунав, али није успео да заузме град. Пошто се морао повући, ускоро је бродовље отпловило у Италију. Ипак, популаран због упорне борбе против неверника, био је прва личност у својој земљи. На Сабору у јуну 1446. изабран је за државног намесника („губернатор") Угарске, у име малолетног краља Ладислава. Тај избор није био по вољи старом деспоту. Њих двојица су од Сегединског мира били у сукобу и водили су различиту политику. Ђурађ је био за мир, Хуњади за рат. Међутим, изгледи за настављање крсташког рата били су мали. Венеција је у фебруару 1446. закључила мир с младим Мехмедом II, а уговор је у септембру исте године, убрзо по повратку на престо, ратификовао султан Мурат II. Свему томе Хуњади није поклањао довољно пажње. Узимајући да ради брзоплето и непромишљено, деспот га је сматрао за вероломног човека, који ни по пореклу ни по рангу није раван њему; држао га је за скоројевића.

За то време упорни папа Евгеније IV настављао је да пружа посебну заштиту босанским фрањевцима, којима је доделио изузетно значајну улогу. Почетком 1445. препоручио их је владарима Молдавије, Влашке, Бугарске и „Рашке". Међу самим фратрима није, међутим, било слоге: сукобљавали су се фратри Угри с фратрима „Босанцима и другим Словенима". И једни и други бирали су посебног викара. У јануару 1445. у спор се умешао Евгеније IV, наводећи, између осталог, да „мала браћа" Босанског викаријата делују у Босни, Угарској, Хрватској, Далмацији, Бугарској, „Рашкој" и другим источним крајевима. Следећег месеца поновио је да Босански фрањевачки викаријат обухвата Угарску, Босну, Молдавију, Влашку, Бугарску, „Рашку и Склавонију", а у лето 1446. наименовао је Фабијана „de Bachia", фрањевачког викара Босне „и његове наследнике", за инквизиторе у Босни, Угарској, Молдавији, Влашкој, „Pollachia", Бугарској, „Рашкој и Склавонији".[30]

У таквим приликама, деспот Ђурађ остао је веран Порти. Далеко од тога да је њу волео, али другачије није могао. Са осталим светом који га је окруживао могао је ратовати и мирити се, али с њом није смео реметити односе. С југа га је будним оком надгледао скопски намесник Иса-бег, који је у потпуности заменио оца Исака. Да је Ђурађ добро стајао на Порти, сведоче искази Дубровчана. Они су покушавали да преко њега среде односе с њом, поремећене, пре свега због учешћа њихових галија у хришћанској флоти. Преко Иса-бега, који је повремено упућивао амбасадоре у Дубровник, султан је тражио да Република пошаље поклисаре и харач. Њени водећи кругови су то одбијали, изговарајући се да су 1442. пристали да га плаћају за трговину у Србији, која је тада била под његовом влашћу. Како је она сада обновљена, нема више разлога за исплату, јер су се вратила времена пре 1439. године, када нису имали никакве новчане обавезе. Како су на Порти остајали упорни у захтеву, Република је молила деспота да помогне. Он је изашао у сусрет и упутио посланство у Једрене. Оно је добило обећање да ће Дубровник бити ослобођен новчаних обавеза које је преузео 1442, и да ће његовим поданицима бити дозвољена слободна трговина у Царству. Дубровачке власти, међутим, нису биле тиме задовољне. Сматрале су да је то празно обећање; зато су тражили од деспота да добије повељу.[31]

Деспот је пристао да и даље у Једрену ради за Дубровчане. Зато су му почетком 1446. године сенатори упутили писмо, а убрзо је у његово име у Дубровник стигао челник Паскоје Соркочевић. За њим је дошао и Дамјан Ђурђевић.[32] С њима су вођени преговори од фебруара до маја, а истовремено је одржавана преписка с двором у Смедереву. Главна тема преписке били су даљи разговори с Портом, мада су сенатори успут обавестили деспота о исплати трогодишњег трибута српским калуђерима из Јерусалима, пожаливши се и на неко одузето сребро у Новом Брду.[33] Он им је поручио да Порта и даље захтева долазак њиховог посланства. Са своје стране, обећао је да оно може ићи заједно са његовим. Када су, међутим, почетком маја 1446. Соркочевић и Ђурђевић кренули у Србију, дубровачке власти су им наложиле да објасне деспоту да је њихов став: „Не мешати се више никако с тим Турцима". Зато су молили Ђурђа да он сам пошаље амбасаду, с тим да му се незванично придружи пучанин Ђухо Ђурковић. Он је носио са собом стару Муратову повељу из 1442. да је српски посланици замене за нову, наравно, без старих новчаних обавеза. Наложено му је да преговоре потпуно препусти Србима, и да чак не показује да је дубровачки

---

[30] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*, II, 223—224. 228—230; *Acta Bosnae*, 188—190; P. Lukcsics, 236 (бр. 916). Уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, 167. О босанској фрањевачкој викарији и провинцији: D. Mandić *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije i provincije*, Rim, 1969.

[31] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 327.

[32] *Cons. Rog.*, IX, 206, 207, 209, 210, 221, 222.

[33] *Cons. Minus*, X, 209; *Cons. Rog.*, IX, 228', 235, 236, 236', 242, 249—252; X, 13, 13'.

поклисар, све док се цео посао не заврши. Самом, пак, деспоту Соркочевић и Ђурђевић носили су 1.500 дуката, као накнаду за трошкове које је већ поднео у Једрену.[34] Деспот је, дакле, могао нешто постићи на Порти само потплаћивањем.

Пошто је наставио да ради за Дубровчане, Ђурађ је у лето 1446. упутио ново посланство на Порту. Било је то баш у време када је Мурат II поново преузимао власт, коју је, привремено, био уступио сину Мехмеду II. Из неповерења у владавину тврдоглавог дечака, султана је позвао велики везир Халил-паша, због чега му је Мехмед II касније одрубио главу. Промена на престолу изазвала је смењивање везира и других достојанственика. Управо тада, дакле у невреме, стигло је српско посланство. Не могући ништа да уради, вратило се кући необављена посла, и већ у септембру Ђухо Ђурковић био је у Дубровнику. Деспот се, додуше, и даље нудио да помогне. Зато је Сенат затражио од Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића да подстичу слање још једне српске амбасаде. Опет је нудио да јој се придружи један пучанин, поданик Републике из Србије, са задатком који је имао и Ђурковић.[35] Утицај Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића у Смедереву био је тако велики да их хроничар Растић назива „главним министрима" на деспотовом двору.[36] Они су чинили разне услуге деспоту, извлачећи из тога велику корист. Сачуван је податак да је управо 1446. године у земљи војводе Стефана Вукчића опљачкан сандук с прозорским стаклом, које је Паскојев брат, Дамјан Соркочевић, слао деспоту, вероватно за потребе смедеревског двора.[37] Било је то време великог пријатељства Дубровника и деспота. Описујући некако то доба, хроничар Растић пише да се Сенат односио с много пажње према „словенским" господарима у залеђу, док они нису узвраћали истом пажњом, сем деспота Ђурђа Бранковића.[38] Тај исти Сенат није, међутим, пропуштао прилику да се жали деспоту на сваку неправду, само да обезбеди што повољнији положај својим поданицима у Србији. При томе је водио рачуна да Ђурађ настави започети посао на Порти.

Деспотово посредовање за Дубровчане у Једрену током 1446. открива да је он и даље добро стајао с турским политичким врхом. Речи хроничара да је „деспот у ово време уживао сво поверење Мурата, и код њега је, посредством царице Маре, своје

[34] *Lett. di Lev.*, XIII, 203—203'.

[35] *Lett. di Lev.*, XIII, 214'—215. У међувремену, Дубровчани су, преко једног од својих трговаца у Србији, поклонима у тканинама подмићивали Иса-бега. *Cons. Rog.*, IX, 256', 257; *Cons. Minus*, X, 245.

[36] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 296; М. Орбин, 115.

[37] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, 75—76 (бр. 127).

[38] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 295.

кћери, могао много [да постигне]",[39] сведоче да је његово дете било доста заслужно за те односе. Захваљујући њима, могао је да решава спорове међу суседима. У пролеће 1446. трудио се, преко посланика Ивана, да изглади несугласице између Дубровника и војводе Стефана Вукчића. Док су боравили у Дубровнику, с Иваном су разговарали и Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић.[40] Међутим, у мају 1446. Стефан је удао своју кћер Катарину за краља Томаша. Измирење међу њима двојицом учврстило је положај краља јер га је таст помирио са султаном. Како су краљ и деспот били у непријатељству, одмах су поремећени односи између деспота и војводе. Ђурђев посланик Иван прекинуо је посредовање у повлачењу границе између Стефанових и дубровачких поседа.[41] Брзо су се осетиле последице побољшаног положаја краља, чији је углед порастао у суседној Угарској, и он је пре јесени 1446. завладао Сребреницом. Тако је настављено гложење око богатог рудника, мада су се краљ и деспот овога пута, изгледа, нагодили: у граду су обојица држали своје чиновнике, делили су приходе од царине и у сребреничкој ковници ковали су новац који је на једној страни имао име деспота Ђурђа а на другој краља Томаша. Међутим, обојица су били незадовољни таквим стањем; зато је сукоб био неизбежан.[42]

Ипак, те године несугласице су решаване дипломатским путем. Није се ратовало и деспот Ђурађ је могао да ожени свог најмлађег сина Лазара. Држећи се старих државно-правних прописа, Гргура и Стефана није женио, јер су били слепи. Улогу владара претпоставио је улози оца. Саме припреме око свадбе, која је имала дубоки политички смисао, извршене су детаљно и брижљиво. Избор невесте пао је, не случајно, на Јелену, кћер морејског деспота Томе Палеолога, а братаницу византијског цара Јована VIII. По М. Орбину и народном певачу, снаху је изабрала Јерина. Практичан посредник у преговорима био је Томин брат, деспот Константин Драгаш, чији је посланик средином марта 1446. боравио у Дубровнику, одакле се почетком априла вратио у Мореју.[43] С припремама се, дакле, кренуло почетком 1446. године. Пошто је одлучено да млада дође преко Дубровника, челник Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић допутовали су из Смедерева у родни град да организују превоз, дочек,

[39] „Il despota in questo tempo godeva tutta la confidenza d'Amuratte, ed appresso di lui per mezzo dell' imperatrice Marra, sua figliola, poteva assai". *Chronica Ragusina Junii Restii*, 295.

[40] *Cons. Rog.*, IX, 231.

[41] С. Ћирковић, *Херцег*, 87, 92.

[42] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 281.

[43] B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 347 (бр. 1090, 1100). Уп. М. Орбин, 128, М. Вукчевић, 22—26.

боравак и испраћај деспотове снахе. Почев од 14. марта, дубровачке власти су више од петнаест дана већале о давању брода посланику деспота Константина Драгаша и Ђурђевом амбасадору Ивану, који су се враћали у Мореју. Сами преговори око свадбе били су завршени у мају јер је Ђурађ тада затражио бродове од Дубровчана за превоз сватова.[44] Упоредо с припремама за њихово опремање, власти су предузеле мере за чишћење и улепшавање града, оправку путева, као и за смештај грчке принцезе, српских војвода и њихових пратњи. Опрема и наоружање галија, све на трошак деспота, набављени су у току лета у Венецији. Оне су, под заповедништвом Николе Кабужића, Алвиза Растића и Николе Гундулића, с посадом и веслачима од преко две стотине људи, исповиле 22. септембра 1446. из Дубровника према Мореји. Занимљиво је да се на њих нису смели стављати други грбови, сем дубровачких и угарских. Одређено је да невеста добије почасно место на крми, али је њој препуштено да изабере галију на којој ће пловити.

На бродовљу су пловила двојица деспотових војвода, друга српска властела и њихове пратње. Војводе, у исто време и амбасадори, биле су овлашћене да одреде где ће снаху прихватити, у Кларенци или неком другом месту. Поред Бара, Драча и Кефалоније, конвој је заиста стигао у Кларенцу. Младу је сватовима предао лично отац, деспот Тома Палеолог, кога је дубровачка властела поздравила у име својих власти. Истим путем кренуло се назад. У Бару је млетачки капетан града, око кога су се толико спорили деспот и Венеција, преко посланика упутио поздрав и поклон српској снахи. Ради узимања воде и других потреба, бродовље је, и у одласку и у повратку, пристајало на више места. У току пута дошло је до несугласица. Српске војводе су се жалиле на Николу Кабужића, капетана целе флоте, због споре вожње. Оптуживали су га да је успут трговао, да су он и његови људи отимали стоку у земљи Аријанита Комнина и на Кефалонији, да се посада задржавала купујући тканине, коначно, да је попила део вина који је с младом укрцан у Мореји. После 36 дана од одласка, бродовље је 28. октобра 1446. свечано упловило у дубровачку луку.

За то време, у Дубровнику су извршене све припреме за дочек и смештај сватова. Влада је изабрала три властелина, од којих је један био Јуније Градић, да сачине уредбу „о начину како да се дочека и укаже пошта невести господина деспота". Друга тројица су била задужена за куповину поклона у Венецији. Одлучено је да пет племића, од којих је један опет био Јуније Градић, исплове у сусрет невести и да је дворе за време боравка у граду. У току октобра 1446. стигли су и младожењини сватови из Србије, међу којима је било шест војвода: Манојло, Комнин, Дмитар Крајковић, Радич Кужевић (или Чуђевић), Алекса Спан и Радоје Твртковић. Прва двојица су били Грци, а сви су размештени по кућама угледне властеле, међу којом је опет био Јуније Градић. Из Србије је дошао немали број сватова, јер је сваки војвода имао пратњу. Водећи рачуна о сопственој безбедности, Дубровчани су наоружане госте сместили на Плочама, ван зидина, не желећи да ноћу сви буду у Граду. Не препуштајући ништа случају, појачали су ноћне страже. Посебно су предузели мере да се обезбеди потпуни ред приликом уласка младе у град, а сваком непозваном лицу забранили су приступ обали. На знак да се бродовље приближава, петорица властеле су исповила и код Цавтата поздравила невесту у име владе.

[44] Према Ј. Растићу, бродови су позајмљени Ђурђу у знак захвалности за његово заузимање за Дубровник на Порти. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 294.

Када је конвој пристајао у дубровачкој луци, на обали су већ били кнез, чланови владе, бројна властела и племкиње-владике, специјално позване за ову прилику. Чим је Јелена ступила на дубровачко тле, поздравили су је кнез, неки чланови владе, властела и владике. На дан дочека, 28. октобра 1446, ниједно дубровачко веће није заседало. После церемоније поздрава и добродошлице, она се, у пратњи српских војвода који су ишли у Мореју, кнеза, чланова владе, пет властелина-дворана и владика, упутила у Двор, који је одређен за њену резиденцију. Народ је могао да је види и поздрави с унапред одређеног места око Госпе и Прид Двором. У горњој галерији Двора, кнез и чланови владе препоручили су млади петорицу властелина, чланова њене почасне пратње, а затим су се повукли. Дворани су је допратили до одаја за становање, а онда су се и они повукли. С њом су у собе ушле владике, па су се и оне повукле. Млади су стављене на располагање четири собе, за ту прилику посебно опремљене и украшене. С њом су у Двору становали само неки чланови њене пратње, и то они које је она изабрала.

За време боравка у Дубровнику, петорица властеле-дворана јављали су се принцези два пута дневно, а бар двојица су стално била у Двору да јој праве друштво. На храну је трошено педесет перпера дневно, а на трпезу су изношени хлеб, месо, вино, живина, дивљач, слаткиши. Живина је доношена жива да је Грци припреме на свој начин. У наведену суму улазили су и издаци за воштане свеће и друге потребе. Опрезни Дубровчани водили су рачуна о сваком потрошеном динару, али су, исто тако, пазили да се штедњом не окрњи углед и част њиховог града. Одређена лица могла су обедовати са угледном гошћом када их она позове, а кнез само једанпут. „Да би се показало дужно весеље због доласка невесте", одлучено је да једном за време њеног боравка „треба позвати владике да плешу после обеда у дворани

нашега Двора". Док су, међутим, у Двору гости чашћени, влада је расправљала о тужби, коју су против заповедника галија поднеле српске војводе које су ишле у Мореју. Суду се жалио и Владислав, трубач деспота Ђурђа, који је покраден за време боравка у Дубровнику. Ипак, захваљујући доброј организацији, дисциплини гостију и домаћина, свадбарске свечаности прошле су у реду и миру.

Док су боравиле у Дубровнику, деспотове војводе завршиле су и друге послове, неке по налогу свога господара. Манојло и Радич подигли су сребрнину из депозита деспота Ђурђа, као и оставу Томе Кантакузина, коју је својевремено такође предао деспот. Очигледно, војводе пристигле у Дубровник биле су његове изузетно поверљиве личности. За Манојла је изнета претпоставка да је био син Калојана Русоте, високог достојанственика у Новом Брду.[45] Комнин је добро познати Ђурђев војвода у Зети, а Дмитар Крајковић, по Сеченичком летопису, „војвода велики", умро је 15. јануара 1456.[46] Алекса, син Петра Спана, дакле арбанашког порекла, био је 1454. деспотов војвода у Новом Брду. И он је искористио боравак у Дубровнику да подигне очев поклад, депонован 1441, у време турске владавине Србијом. Поред остава које су биле код општине, војводе су подигле и оне код приватника, код браће Паскоја и Дамјана Соркочевића, као и Бартола Гучетића и његове браће. Како је Паскоје био у Србији, његов брат Дамјан предао је војводама Манојлу и Радичу скупоцену одећу „господина деспота и госпође деспотице Јерине и њихових синова", као и друге вредне ствари. Међу њима, неке су припадале војводи Манојлу и његовој жени. Толике вредне ствари у кући Соркочевића још једном потврђују како је Ђурађ имао велико поверење у Паскоја, кога је уздигао на положај челника ризничког. Истом приликом „властелин и војвода Радоје Твртковић, дворанин господина Ђурђа, деспота Рашке" подигао је од Бартола Гучетића и браће оставу своје фамилије. Дакле, више српских војвода залагало је у Дубровнику, углавном у време турске окупације Србије, из које су очигледно били избегли. Док су обављани сви ти послови, Дубровчани су почели да припремају испраћај сватова.[47]

После седам дана боравка у Дубровнику, дакле 4. новембра 1446, Јелена Палеолог и угледна српска пратња кренули су за

[45] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 203. Уп. и Вл. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 152. Издајући 1451. повељу Дубровчанима, деспот Тома Палеолог захвалио им је на дочеку кћерке. М. Марковић, 245—247.

[46] *Родослови и летописи*, 239.

[47] Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, 479—523; Вл. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 145—155; J. Tadić, *Promet putnika*, 89—96.

Смедерево. Као и дочек, испраћај је био свечан. Кнез и чланови владе опростили су се у Двору, а остала властела на Плочама и у Вишњици. Петорица племића-дворана пратили су младу до дубровачке границе. Да би поворка била свечанија, поред коња, на којима су јахали, имали су још по једног „у поводу", а пратило их је десет момака, пет на коњима а пет у пешачком ходу. На граници су се последњи поздравили и у име Републике пожелели срећан пут. Сватови су затим ушли у земљу Стефана Вукчића, а одмах на граници прикључили су се његови људи да обезбеде заштиту. Али, неки од њих покрали су младине ствари. Стефан је касније испитивао цео случај и проверавао да ли су можда лопови били Дубровчани.[48] Тако је, уз мање перипетије, шаролика поворка, која је морала привлачити пажњу света кроз чија је насеља пролазила, ушла у Србију.

После дугог и напорног пута по јесењем времену, сватови су стигли у Смедерево. Тако, по речима летописца, „донесоше госпожду Елену от Мурије Лазару".[49] Ту су се младенци, чији су брак склопили родитељи, вероватно први пут видели. Она је могла имати петнаестак, он између двадесет и двадесет пет година. Свадба је, по Сеченичком летопису, прослављена 18. децембра 1446, у истом месецу у коме су се, пре тридесет две године, венчали Ђурађ и Јерина.[50] Морала је привући изузетну пажњу становника престонице, па и Србије. У условима великих друштвених разлика, за скромни народ владарски двор и свечаности на њему били су сјајни и чаробни. Средњи век је био доба контраста. Лето—зима, светлост—мрак, тишина—бука имали су јаче супротности за тадашњег него за данашњег човека. Уз то, он је био време великих церемонија, етикете и истанчаног протокола. Сваки суштински чин имао је тачно одређену церемонијалну одору. Тако је владарски живот дотеран до највеће изражајне могућности, а двор је представљао место на коме се потпуно развила естетика животног облика.[51] Иако пред непосредном турском опасношћу, деспотов двор, између моћних смедеревских зидина, за обичног човека изгледао је сјајно и раскошно. Поготово, у време Лазареве свадбе. Била је то једина свадба коју је Ђурађ приредио својим синовима. Како је народ, за разлику од званичне, дворске, историографије, сам „писао" своју историју, песмом, сачувао је успомену и на тај догађај. Сматра се да је боравак Јелене Палеолог у Дубровнику опеван у песми „Женидба Ђурђа Смедеревца". У њој се помиње дола-

[48] С. Ћирковић, *Херцег*, 95—96.

[49] *Родослови и летописи*, 235.

[50] Неки летописи доносе друге датуме, али увек из друге половине децембра 1446. *Родослови и летописи*, 235.

[51] J. Huizinga, 39.

зак великог броја српских војвода, којима су Дубровчани дали коначиште ван града и нису им дозволили да се госте под оружјем. „Латини" су им приредили и друге неприлике, све док нису одвели невесту, кћерку дубровачког краља Михаила.[52]

Свадба у Смедереву била је само једна страна свечаности. Склапање брака између Лазара Бранковића и Јелене Палеолог имало је и државно-правни смисао. Тако гледано, избор невесте, као што је поменуто, нимало није био случајан. Лазару је одмах обезбеђена деспотска титула; син је наставио очевим путем. На свечаност у Србију допутовао је изасланик византијског цара Ђорђе Филантропен, онај исти човек који је 1429. крунисао Ђурђа деспотском круном.[53] „И венчајут его чстју венцем деспотства", записао је српски летописац. Према томе, свечаност на смедеревском двору дала је два резултата: „ожени се деспот Лазар и постави се деспотом".[54]

Својом женидбом, Лазар Бранковић постао је наследник српског престола и очев савладар. По византијском узору, савладарство је имало лепу традицију у Србији. После смрти врховног владара, оно је обезбеђивало мирну смену на престолу и продужење старог типа владавине. Српски летописац од Лазаревог крунисања 1446. броји године у којима је он „царствовао же с отцем својим".[55] Према томе, у његовој владавини разликовала су се два периода: први у коме је био очев савладар, и други у коме је владао сам. Он је већ 1447. заповедио да се напише други део Шестодневника Јована Златоустог као „В Христа Бога благовернии господин Срблем Деспот Лазар".[56] У сваком случају, од 1446. у смедеревском двору биле су две Гркиње, свекрва и снаха, садашња и будућа српска владарка. Бранковићи XV века нису се женили западним принцезама, што је само појачавало тадашњу српско-грчку симбиозу. Продужење грчког утицаја било је обезбеђено будућом српском деспотицом. Царски Палеолози, у часима своје агоније, продужавали су свој утицај у Србији. И не само њој. Нешто касније, Јеленина млађа сестра Зоја удала се за великог московског кнеза Ивана III Васиљевича (1462—1505), ујединитеља руских земаља. У самој Србији настала је нова фаза у развитку званичне историографије, пре свега родослова. Између 1433. и 1446. написан је родослов деспота Ђурђа у коме се истиче како Бранковићи воде порекло од

[52] Вл. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 155—157.

[53] G. Sphranzes, 70. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 191; V. Laurent, *Un agent efficace de l'union des Eglises à Florence, Georges Philantropène*, 190—195.

[54] *Родослови и летописи*, 235.

[55] *Исто*, 235. Уп. Б. Ферјанчић, *Титуле деспота*, 191, нап. 187.

[56] *Записи и натписи*, I, 90.

Немањића, и то од Немањиног сина Вукана. Тако је задовољено правило да законити владари Срба могу бити једино „изданци светога корена", тј. од лозе Немањића.[57]

Док су идеолози кројили свој свет замишљеног поретка, стварност је била стравична. Управо у време Јеленине свадбе, њену отаџбину задесила је страшна турска одмазда. Није искључено да су се Грци орођивали са Србима покушавајући да вежу деспота Ђурђа за антиосманлијски покрет. Од тога није било ништа, и Мурат II је, после повратка на престо, предузео поход на Мореју, јер је деспот Константин ширио своју власт по Грчкој, на рачун Портиних вазала. Велика османлијска војска прошла је кроз средњу Грчку и у новембру 1446. стигла до утврђене коринтске превлаке. Издашно користећи артиљерију, тешко је оштетила утврђење, а, наводно, први јаничар који се попео на његове зидине био је пореклом Србин.[58] Пут на Пелопонез био је отворен. Током децембра, Турци су разорили грчке градове и села и одвели у робље преко шездесет хиљада душа. Са свега пет речи: „Ходи цар Мурат на Мурeју" забележио је српски летописац грчко страдање и крвави турски пир.[59] Било је то баш у време када је прослављана свадба у Смедереву. На њу су вести из Романије не само бациле сенку већ су ледиле крв у костима свечара, који су чекали и свој судњи дан.

Док су још боравиле у Дубровнику, деспотове војводе Димитар Крајковић и Радоје Тртковић званично су упутиле позив Републици да пошаље поклисаре на свадбу. Иако је Сенат прихватио позив још крајем октобра 1446, они су закаснили на свечаност. Прво, зато што се рачунало да ће она бити после Божића, и друго, што, због лошег јесењег времена, из Млетака није могао стићи поклон за младенце. А он је заиста био достојан њиховог положаја и угледа. За младу је купљено око десет метара позлаћеног броката и четири стотине комада хермелина, а младожењи осам труба фине чохе, ткане у Фиренци и Мантови. Све је вредело шест стотина дуката, с тим што је тачно половина дата за Јеленин а половина за Лазарев поклон. Поред велике вредности, тканине су имале и своју симболику, пошто је у средњем веку строга хијерархија одеће давала сваком појединцу место у друштву, тачно одређујући његову припадност дотичном сталежу.

Као посланици у Смедерево су 11. јануара 1447. кренули Марин Ђурђевић и Алвиз Растић. Алвиз је био један од заповедника бродова који су ишли по младу у Кларенцу. Мада су на

[57] Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, 30—33.

[58] Chalcocandylas, II, 116.

[59] *Родослови и летописи*, 235.

деспотовом двору били Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић, они нису могли представљали град на венчању, јер су били деспотови службеници; то је могло да учини посебно посланство. Поред чисто свечарског, оно је имало да обави и друге послове. Зато је остало у Смедереву пуна три месеца, а његов рад осветљава не само дубровачко-српске већ и српско-турске односе. Наиме, деспот је и даље настављао да на Порти ради за Дубровник. Управо док су Ђурђевић и Растић били у Смедереву, његова амбасада, којој се прикључио Дубровчанин Јакша Кривалдић, боравила је у Једрену. Око њеног слања доста су се побринули Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић. Пошто Мурат II 1447. није ратовао, преговори у Једрену вођени су полако, без журбе. Међутим, по речима дубровачких хроничара, нису ишли лако. Само захваљујући Мари Бранковић, која је имала утицаја и на мужа и на пасторка Мехмеда, завршени су успешно.[60] Султан је издао, до данас несачувану, повељу, којом је ослободио Дубровчане обавеза из 1442. године. Већ у августу 1447. они су послали Ђурђу, Иса-бегу и другима „копију повеље", а у октобру је велики везир Халил-паша одговорио посланицима војводе Стефана Вукчића, који су тражили дозволу да нападну Дубровник, да је „султан на деспотово заузимање склопио с њима добар мир и заклео се да ће га поштовати".[61] Иако им је деспот толико учинио, дубровачке власти ипак нису биле задовољне до краја. Тражиле су и друге повластице.[62]

Поклисари Марин Ђурђевић и Алвиз Растић добили су од деспота и царинске повластице, посебна права при наплати дугова и накнади штета. На тражење да накнади штету за заплењено сребро у Видини, далеке 1419. године, правдао се великим трошковима које је поднео у последње време. На то је из Дубровника стигла порука да исплату одложи за касније. Највише је било натезања око извоза гламског сребра. Док се то решавало, посланици су, седећи на смедеревском двору, прикупљали оба-

[60] »E le gran difficoltà, che s' incontrarono nel negoziato, non sarebbero state mai appianate a soddisfazione della republica se Marra, moglie d'Amuratte e figliola del despota, a reguisitione del padre, non avesse ottenuto appresso il marito...« *Chronica Ragusina Junii Restii*, 296.

[61] »Lo imperator Turcho per mezo dello despoto aver fato con noy bona paxe, la qual à zurato de observar«. *Let. di Lev.*, XIII, 244'—245.

[62] Како су Дубровчани копију повеље слали на разне стране у лето 1447, вероватно су је од султана добили у пролеће исте године. Према Ј. Лукаревићу, султан је њу издао 5. априла 1445. Како је исти хроничар понекад бркао године, можда неће бити далеко од истине да се то догодило 5. априла 1447. Према истом писцу, српско посланство на Порти предводио је логотет Богдан. G. Luccari, *Copioso ristretto*, 161. Био је то, дакле, један од „милосника" који се у септембру 1445. потписао на повељи, коју је Ђурађ дао Дубровчанима.

вештења из Турске, Угарске и других крајева.[63] У априлу 1447. рачунало се да ће Ђурађ ићи ван граница своје земље, али се није поуздано знало да ли ће се то и остварити.[64] У сваком случају, када су се амбасадори у мају 1447. вратили, дубровачке власти су биле задовољне. Добијене су нове олакшице које су допуњавале повеље из 1445, чије су преписе у септембру 1447. доставили својим поданицима у Новом Брду.[65] Свесна добијених повластица, влада је крајем лета 1447. дозволила деспоту да, преко брата челника Паскоја, купи у Дубровнику и извезе известну количину шалитре и барута.

Рад деспота Ђурђа за Дубровчане на Порти недвосмислено показује да је током 1447. добро стајао код турског политичког врха. Послушно је испуњавао вазалне обавезе, а значајан залог мира и даље је остајала његова умна кћерка Мара. Била је верна хришћанству, а поготово њен отац. Управо у то време, иако је била тек трећа година како је обновио државу, учинио је једно богоугодно дело, које просто изненађује када се има у виду каква су била времена. Успео је да у светогорском манастиру Св. Павла подигне цркву, посвећену св. Ђорђу, ослика је фрескама и снабде иконама. Није, међутим, довољно јасно да ли је она у потпуности заменила стару из XIV века. Како се види из једног фрагментарног натписа на зиду, њу је „утврдио" 1447. године, а још 1495. његови унуци Јован и Ђурађ, синови Стефана Слепог, истицали су да им је деда „обновио и подигао" манастир Св. Павла.[66] Али, та нова црква није сачувана: до темеља је срушена у прошлом веку, да би се на њеном месту подигло друго здање.[67] Остало је, међутим, записано да су фреске имале српске натписе. Од целог сликарства сачувана је само глава Св. Атанасија Атонског и две иконе: Св. Ђорђа и Богородице Одигитрије с Распећем. Св. Атанасије је сликан по угледу на живопис с почетка XIV века у Лаври и Протату. Његова глава и обе иконе показују да је мајстор био скромног талента. То је још један доказ умирања сликарства и потврде да је прошло доба великих уметника.[68]

Ђурађ се одужио Св. Павлу, свом породичном манастиру, за који је био необично везан, као што су били његови преци и као што ће бити његови потомци. Нову богомољу подигао је до-

[63] *Lett. di Lev.*, XIII, 220—222'; 232'—233; 235'—236'.

[64] »ad andare fuori delli soy confini«. *Lett. di Lev.*, XIII, 235'—236'.

[65] *Cons. Rog.*, X, 121. Уп. и *Cons. Rog.*, X, 97'.

[66] *Записи и натписи*, I, 91.

[67] Г. Суботић, *Манастир Богородице Мецонисиотисе*, 151; исти, *Обнова манастира Светог Павла*, 249.

[68] В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 104—105; исти, *Хиландар*, 122.

ста брзо по обнови државе. У средњем веку био је обичај да се учини неко богоугодно дело у знак захвалности за преброђено искушење. А Ђурђево потуцање по туђини од 1439. до 1444. било је право искушење. Нови храм у Светој Гори могао је бити његов дуг Свевишњем за избављење. У сваком случају, његовом изградњом још више је појачан српски карактер Св. Павла. Било је то време врло јаког српског утицаја на Светој Гори, јер поред Св. Павла и Хиландара, калуђерâ из Србије било је и у другим оближњим манастирима. Већ помињани Ћиријако из Анконе нашао их је 1444. у Каракалу,[69] а нешто касније помињу се у више других грчких монашких заједница.[70]

Пошто се 1447. није ратовало с Турцима, народ су узнемирила два земљотреса.[71] Деспот Ђурађ се, међутим, спремао за борбу, јер је предвиђао скори сукоб у Зети. Мада је званична Венеција изјављивала да нема користи од тамошњих места, предузимала је мере да их задржи и да што више из њих извуче. Истичући у јулу 1446. да је деспот од Дриваста добијао петнаест хиљада дуката годишње, тражила је редовно убирање прихода, показујући жељу да их изда у закуп.[72] Било је сукоба и на верској основи. Которани су, некако у то време, тражили дозволу од Млечана да протерају православне свештенике, који, наводно, само убиру приходе с црквених имања а занемарују бригу о душама. Из Венеције им је поручено да нађу најбољи начин за обраћање „шизматика", али „не све одједном, већ постепено, на вешт начин, да се можда не изроди нека незгода због мноштва тих шизматика".[73] Када је, међутим, почетком 1447. комуна Бара тражила да се њеним поданицима забрани одлазак у Србију, Босну и Зету, да не би радили на издаји, из Венеције је наређено да се то не чини, јер би то довело до прекида трговачких веза са залеђем.[74] Република је, дакле, водила рачуна о привреди својих, прилично осиромашених, места, истовремено награђујући своје присталице.[75] У таквој ситуацији, деспот Ђурађ приближавао се непријатељима Млечана. Како су они ширили власт у северној Албанији, супротставио им се Ђурађ Кастриот Скендербег. Зато се брзо и лако приближио деспоту. У лето 1447. напао је млетачке поседе, како се тврдило, на захтев деспота и уз помоћ његовог новца.[76] Антимлетачка политика учинила је да

[69] И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, 212.
[70] N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, 181, 183, 186.
[71] *Родослови и летописи*, 235; *Записи и натписи*, I, 90.
[72] *ASV. Sen. Mar.*, II, 164v (нова пагинација 162v).
[73] D. Farlati, VI, 465, 467. Уп. И. Божић, *Село Богдашићи*, 119.
[74] *ASV. Sen. Mar.*, II, 192v—193v (нова пагинација 190v—191v).
[75] *ASV. Sen. Mar.*, III, 35v (нова пагинација 36v).
[76] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 214 (И. Божић).

Ђурађ потражи савезника и у Италији. Нашао га је у напуљском краљу Алфонсу Арагонском.

Када је 1442. освојио јужну Италију, краљ Алфонс је већ владао Арагоном, Каталонијом, Валенсијом, Балеарима, Сардинијом и Сицилијом. Био је, најмоћнији владар западног Средоземља. Освајање Напуља сматрао је само једном етапом у даљем ширењу према Истоку. Желећи царску круну, тежио је да сруши Византију и у Цариграду успостави Латинско царство. Посебно значајну улогу у његовој источној и балканској политици имала је Угарска. Од анжујских претходника наследио је титулу краља Угарске, а преко ње и краља Србије, чији је положај вероватно тешко познавао.[77] У време када су Османлије избиле на источну јадранску обалу, везивао је за себе балканске хришћанске господаре. Већ 1444. године његов вазал постао је војвода Стефан Вукчић.[78] Убрзо по освајању Напуља, дошао је у сукоб с Венецијом, јер је прекинуо царевање њених трговаца у јужној Италији, посебно у Апулији. То је омогућило Дубровчанима да у њој развију велике послове и преузму ранију улогу Млечана.[79] Венеција је зазирала од даљег ширења у Италији већ довољно јаког Шпанца. С подозрењем је примила вест да су у пролеће 1445. његове галије стигле у Нови, који је држао војвода Стефан Вукчић.[80] После погибије краља Владислава, све моћнији Арагонац радио је да добије угарску круну. Зато је 1446. тражио од босанског краља Стефана Томаша Дријева, преко којих је рачунао да може имати приступ у Угарску.[81]

У таквим приликама, деспот Ђурађ нашао је за потребно да успостави непосредну везу с краљем Алфонсом. Заједничка антимлетачка политика упућивала их је на савезништво. Није било лоше доћи у везу с човеком у кога је хришћански свет полагао наде у будућем рату против Турака. Осим тога, уколико би Арагонац добио угарску круну, деспот би, скоро аутоматски, постао његов вазал. Руковођен свим тим разлозима, Ђурађ је 1447. упутио посланика у јужну Италију.[82] Појединости мисије нису познате, али је значајно да је успостављена веза, која је негована следећих година. Она је имала смисла и за краља Алфонса, јер је рачунао да је стекао још једног балканског савезника и штићеника.

[77] A. de Berzeviczy, *Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell' epoca degli Aragonesi*, 181—182.
[78] М. Спремић, *Вазали краља Алфонса Арагонског*, 455—458.
[79] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 29—48.
[80] С. Ћирковић, *Херцег*, 89.
[81] *Listine*, IX, 235—236.
[82] J. Vicens Vives, *Els Trastamares*, 141; M. Del Treppo, *L'espansione catalano-aragonese*, 281.

У међувремену, краљ Алфонс је склопио споразум с Јованом Хуњадијем. Преко кнеза Стефана Франкопана у Напуљу су успешно завршени преговори и 6. новембра 1447. закључен је уговор, који је требало да буде основа будуће борбе против Турака. Предвиђено је да краљ Хуњадију стави на располагање сто хиљада златних фјорина и седамнаест хиљада ратника. Заузврат, њему ће се потчинити „краљевина Угарска", „краљевство Грка и остала краљевства која су у њиховом суседству или их додирују". Хуњади је даље преузео неколико обавеза, а једна од њих односила се на деспота Ђурђа. Желећи да приволи краља на споразум, обећао је да ће уложени арагонски новац бити враћен у року од године дана, од пара које буде дао „деспот Рашке" и други народи.[83] У то време деспот је био у затегнутим односима с њим и није ни помишљао на борбу против Турака. Очигледно, „губернатор" му је сам, на своју руку, наметао обавезе. Споразум, уз то, недвосмислено показује да је он у будућем рату против Османлија рачунао на новчану помоћ српског деспота, кога је као финансијера јединог поименично навео. Међутим, овога пута та помоћ је изостала, а цео уговор остао је мртво слово на хартији.

Залажући се упорно за рат, Хуњади је и даље тражио помоћ по Италији. Желећи да чува тек склопљени мир с Турцима, Венеција је у пролеће 1447. одбила да га помогне, правдајући се да води рат у Ломбардији.[84] Некако у исто време, Дубровник му је обећао две хиљаде дуката, али под условом да их исплати тек када „са својом великом војском пређе Дунав".[85] Крајем 1447. обратио се и папи. Почетком те године, умро је Евгеније IV, а на чело Римске цркве дошао је Никола V, који је непосредно пре тога био папски посланик код цара Фридриха III. Био је то бивши прелат Болоње, прави хришћански хуманиста, више склон књизи него рату. Поклањајући лепу пажњу источној политици, саветовао је Хуњадија да одложи борбу против Турака, док се претходно не изгладе неспоразуми између цара Фридриха III и угарског племства.[86]

Неспремност водећих људи Запада да загазе у рат против султана, добро је била позната деспоту Ђурђу. Зато је гледао да неспоразуме са суседима реши сам, како је знао и умео. Тешко је подносио деобу власти и прихода с босанским краљем у Сребреници, а уз краља је био и војвода Стефан Вукчић. Када је

[83] L. Thallóczy—S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, 350—356.

[84] *Listine*, IX, 264.

[85] *Dipl. Rag.*, 465—466.

[86] C. Marinescu, *Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantine*, 331—335. О понтификату Николе V: L. v. Pastor, I, 369—652.

1447. задржао један караван са сребром, који је долазио из Сребренице, Дубровчани су се на све стране жалили деспоту, Иса-бегу и другим господарима.[87] Међутим, војвода је желео да се измири с Ђурђем, да би поправио свој положај на Порти. У јесен 1447. упутио је посланство у Смедерево, нудећи мир и савез. Није познато како су текли преговори, али се зна да су дубровачке власти одмах повеле закулисну игру да спрече склапање савеза. Желеле су да деспот и даље остане противтежа Стефану на Порти. У октобру 1447, преко Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића, истицале су на српском двору да војвода не нуди савез на деспотову корист већ зато што то њему одговара. Какав је он савезник, показало је раније искуство: својевремено је напустио деспота и пришао босанском краљу. Он хоће савез да би спречио бежање у Деспотовину својих поданика, с којима крајње лоше поступа; просто их „тиранише". Њихово бежање могло би се лако појачати, чиме би се лишио поданика, а деспот би стекао велику корист. На крају, дубровачке власти су изражавале наду да ће деспот задати ударац „охолости војводиној, а сам постићи велику корист". Није познато на какав су одјек наишли њихови предлози, али је познато да је Сенат остао упоран. Наложио је Соркочевићу и Ђурђевићу да разговарају не само с Ђурђем, већ и с његовом женом и синовима, али потајно, са сваким у четири ока.[88]

Дубровачке тврдње нису биле без основа, али су биле претеране. Водећи рачуна о својим интересима, деспот је склопио мир с војводом, свестан да му овај може бити вредан савезник у борби против краља Томаша. Уговор је био утврђен неким, недовољно познатим браком. Међутим, Стефан, познат по не баш узорном моралу, брзо је вратио невесту из Ђурђевог дома. Избио је скандал и довео до новог непријатељства. Деспот се обратио Турцима и навео их на војводине земље: у току фебруара и марта 1448. они су харали, док се народ склањао у Приморје. Опасност је брзо прошла, јер је већ у априлу дријевски пут био сигуран за пренос робе у Босну и Србију. У међувремену, лукави војвода нашао је пута и начина да се поново измири с деспотом, осећајући да ће му бити кориснији савезник од краља. Посредник је могао бити чак краљ Алфонс, чији су посланици, пред сам рат с Венецијом, обилазили и једног и другог. Ђурађ је, са своје стране, наставио да одржава везе с краљем. По обавештењима млетачког кнеза Корчуле, фебруара 1448. његов посланик враћао се с арагонског двора.[89] Војвода је, јуна 1448, тражио да му Дубровчани пошаљу копију уговора који је

[87] С. Ћирковић, *Херцег*, 98.

[88] *Lett. di Lev.*, XIII, 244'—245. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 99.

[89] F. Radić, *Prilog za povijest slavenskoga juga*, 226.

имао с деспотом, очигледно раније склопљеног. Био му је потребан предложак за састављање новог споразума. Њих двојица су се опет измирили, најкасније у лето исте године.[90] Било је то време када великаше и владаре нису руководили виши идеали већ тренутни интереси. Савези су се брзо склапали и расклапали; међу вероломнима на првом месту био је војвода Стефан Вукчић.

Турски напад био је уперен и против краља Томаша. Он је желео да се споразуме с деспотом, али му то није полазило за руком. Жалио се дубровачким властима да су измирење два пута спречили Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић. Сенат је у јуну 1448. укорео обојицу, саветујући им да буду мудри, да воде рачуна о тешким временима и да пазе да не нанесу штету родном граду.[91] Они су брзо одговорили, објашњавајући да су „слуге" деспота и да морају слушати оно што он нареди. Сенат није прихватао њихове разлоге, и већ следећег месеца развијао им је теорију дубровачког патриотизма, подвлачећи да морају служити, пре свега, својој „отаџбини", па тек онда другим господарима.[92] Како је у међувремену сукоб између два владара постајао све оштрији, дубровачке власти су забраниле својим поданицима да се мешају у онај део сребреничке царине који припада деспоту.[93] Стекавши, међутим, војводу Стефана за савезника, деспот се спремао да свим средствима поврати Сребреницу.

Како се присуство Турака у Србији осећало све јаче, дубровачка већа су настојала да и даље користе посредништво деспота. Нарочито су избегавала непосредне везе с турским властима. Када је један њихов поданик опљачкао Турчина Скендера, одлучила су, почетком 1448, да пошаљу новац и накнаде штету, али тако да га Скендеру, у присуству кадије и сведока, преда Ђурађ Големовић, деспотов достојанственик у Приштини.[94] Како, међутим, Ђурађ није остао на својој дужности, Сенат је у јулу упорно захтевао да новац на исти начин преда његов наследник Олко Големовић.[95] Крајем лета је чак одлучио да око предаје новца упосли не само српске чиновнике у Приштини већ и самог деспота.[96] Дубровчани су долазили у додир с Османлијама најчешће у бившој Области Бранковића, у којој су већ постојала посебна турска насеља. Поред српске Трепче, у фебруару 1448. помиње се и „Трепча турска".[97]

Током 1448. дубровачке власти су водиле ревносну преписку с деспотом, Паскојем Соркочевићем и Дамјаном Ђурђевићем.[98] У лето су јавили да су двојици калуђера из српског манастира у Јерусалиму исплатили трибут за четири године, а још у мају су из деспотовог поклада послале скоро три хиљаде либара белог сребра и три стотине хиљада аспри.[99] Благо су преузели Паскојеви и Дамјанови рођаци, који су били поуздана веза са смедеревским двором.[100] Можда га је Ђурађ дизао јер се спремао за рат. Он га је чекао у Зети, пошто се није могао нагодити с Млечанима. Чврсто је решио да оружјем поврати и Сребреницу, коју је још увек држао босански краљ. Зато му није ни падало на памет да устаје против султана. А управо тада се спремао за рат Јован Хуњади, који му је приредио највеће неприлике, јер је с војском кренуо баш преко Србије.

[90] С. Ћирковић, *Херцег*, 105.
[91] *Lett. di Lev.*, XIII, 261'a—262.
[92] *Lett. di Lev.*, XIII, 264'—265.
[93] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 78—79.
[94] Ђурађ Големовић је означен као »official del Signor despotto« у Приштини. *Lett. di Lev.*, XIII, 248. Уп. и *Cons. Minus*, XI, 161'.
[95] За Олка Големовића је речено да је »valioso del Signor despoto in quelle parte«. *Lett. di Lev.*, XIII, 263'.
[96] *Cons. Rog.*, X, 120.

[97] »Trlepza turcha«. *Lam. de foris*, XXI, 294'.
[98] *Cons. Rog.*, X, 162', 203, 207; XI, 3, 5.
[99] М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 170, 176, 178. Уп. и *Cons. Rog.*, XI, 5.
[100] *Cons. Rog.*, X, 192', 193'.

9. ВЕЛИКО ИСКУШЕЊЕ

Пошто спор с Млечанима око враћања поседа у Зети није могао да реши дипломатским путем, деспот Ђурађ је све више нагињао рату. Скендербег је с њима већ водио борбу на широком подручју, од Драча до Бара и Улциња, и под његовим утицајем јављали су се млетачки одметници у Котору, Бару, Будви и другим оближњим местима. Званична Венеција сматрала је да су њена места у Зети и Албанији у великој опасности и у мају 1448. решила је да понуди сто дуката годишње провизије Скендербеговом убици.[1] У таквим околностима, деспот је сматрао да је наступио повољан тренутак да почне оружану борбу. У Венецији се знало за његове ратне припреме и саме покрете војске. Верујући да га могу одвратити од борбе пре него што уложи средства у опрему и наоружање и пре него што војску пошаље у Зету, сенатори су одлучили да му упуте на преговоре капетана Јадранског мора Ђорђа Валареса. Међутим, њега је предухитрио долазак српске војске у Зету.[2]

Деспотове коњанике и пешаке предводио је војвода Алтоман, који је 4. јуна 1448. стигао у Доњу Зету. Према једним извештајима, довео је седам хиљада, а према другима дванаест хиљада ратника. Без обзира на обавезе према Млечанима, Црнојевићи су га пропустили кроз своје земље и успут му се придружили. Војска се улогорила изнад Грбља, у близини Котора. Чим је приспела, побунили су се грбаљски сељаци против которских господара, који су им забрањивали сађење нових винограда. Пришли су Алтоману, а он их је примио „у име господина деспота". Обавестио је которског кнеза да неће дирати старе млетачке поседе, већ ће посести само места која су донедавно припадала његовом господару. Желећи да добије на времену, кнез се изговарао како нема никаква наређења из Венеције. За то време, војводина војска поседала је Луштицу, Богдашиће,

[1] Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, 9—10; *Listine*, IX, 268—269.

[2] *ASV. Sen. Mar.*, III, 62v—63v (нова пагинација 63v—64v). Уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 214—215 (И. Божић).

Љешевиће и околне солане. Попалила је которску околину, а сељаци Светомихољске метохије почели су да секу винограде Которана, у знак одмазде за сечу винове лозе коју им је две године раније приредила которска господа. На молбу которског кнеза, Алтоман је пристао на примирје, рачунајући да у међувремену добије упутства од деспота, а Которани из Венеције. Саветујући се с Црнојевићима и осталом властелом, изјављивао је да чини само оно што му је наложио господар. Истицао је да примирје важи само за околину Котора, а не и за Будву и Бар.[3]

Користећи примирје, војвода Алтоман је с главнином војске и Стефаницом Црнојевићем стигао под Бар 4. јула 1448. Огорчени на млетачког градског потестата Ђакома Долфина, сељаци су га одушевљено дочекали, а пришла му је и већина Паштровића. Када су вести из Зете стигле у Венецију, изазвале су велики немир. Оцењено је да су тамошња места у великој опасности, јер су их нападала два јака противника, деспот и Скендербег. Зато је крајем јуна 1448. упућен у Скадар Андреја Венијер, нови провидур, који је увек биран у опасним ситуацијама. Уместо капетану Јадранског мора, њему су препуштени преговори с оба противника. Како се причало да ће деспот стићи у Зету, био је дужан да му оде на разговоре. Ако, пак, не дође, преговоре ће водити с „капетаном" српске војске. Причаће стару млетачку причу: Бар, Будва и Дриваст преузети су од Стефана Вукчића, а не од деспота, за њих су поднети велики трошкови, а није добијена никаква корист; њих Венеција може вратити, ако јој се претходно, наравно по њеној калкулацији, накнаде трошкови. За скадарску провизију, коју су млетачке власти биле вољне да дају Скендербегу, ако га приволе на мир, постављен је нови услов: деспот ће је примати у износу од хиљаду дуката годишње, само ако допусти својим поданицима слободан долазак по со у Скадар и Котор.[4] Пошто нису никако желеле да ратују с њим, биле су спремне да му, у крајњем случају, врате три поменута града и исплате у ратама до три хиљаде дуката заостале скадарске провизије. Да би постигле мир, биле су вољне да подмите „саветнике или друге" који се налазе уз деспота или његовог „капетана". Ако не постигне споразум с командантом српске војске, Венијеру је изричито наређено да иде деспоту Ђурђу. Млетачки званични кругови су чак помишљали да деспотову војску окрену против Скендербега, против кога су настојали да подигну и султана Мурата II.[5]

У међувремену, неочекивано, ратна срећа окренула је леђа војводи Алтоману. Опсео је Бар са Стефаницом Црнојевићем,

[3] *Ист. Ц. Горе*, II, 215—216 (И. Божић).

[4] *ASV. Sen. Mar.*, III, 44 (нова пагинација 45).

[5] Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 10—13; *Listine*, IX, 269—273.

који је држао брда изнад града, и обезбеђивао довоз намирница. Али, више лукавством него снагом, надмудрио га је потестат Ђакомо Долфин. Довео је ратнике из Котора, Скадра и Дриваста, и, обећавајући провизију и нова одела, привукао на своју страну ратничку дружину Мркојевића и појединце из Паштровића. Као врхунац његове умешности наводи се да је потурио Алтоману фалсификовано писмо, тобож упућено Стефаници Црнојевићу, из кога се могло докучити да је Стефаница наводно у дослуху с Млечанима. То је изазвало сумњу и раздор, и војска је, на повике из града да Стефаница учини оно што је обећао, почела да бежи. Кренувши у напад, Барани су је разбили средином јула 1448. Многе су у бекству побили, а докопали су се великог плена, чији је највећи део наводно приграбио омрзнути потестат Ђакомо Долфин.[6]

Одмах после битке, Млечани су изменили став. Крајем јула, дали су провидуру Андреју Венијеру ново упутство. Више нису помињали враћање места деспоту, већ су предлагали да свако задржи оно што поседује. У крајњем случају, били су вољни да му исплаћују хиљаду дуката годишње скадарске провизије, под условом да се обавеже да неће нападати млетачка места, и да ће дозволити да их, при куповини соли, посећују његови поданици.[7]

Венијерови преговори нису дали никаквог резултата. У међувремену, огласиле су се разне стране. Деспоту су стизали посланици грбаљских сељака, с молбом да не склапа споразум с Млечанима.[8] Јавила се и Дубровачка република. Како су неки њени поданици били у деспотовој служби, предузела је мере да се не мешају у сукоб. Упозната са тим да Венеција шаље амбасадора Ђурђу, наложила је Паскоју Соркочевићу и Дамјану Ђурђевићу да буду по страни од тих преговора. Истичући да Млечани стално држе на оку Дубровчане, забрањивала им је да по деспотовом налогу иду у Зету или у Венецију. Ту забрану поновила је два пута, а чак је казнила с месец дана затвора свог српског канцелара Никшу Звијездића зато што се дописивао с војводом Алтоманом. Сматрала је за потребно да се скоро понизи и због те преписке извини млетачком кнезу Котора.[9]

---

[6] S. Ljubić, *Commissiones et relationes Venetiae*, I, 3.

[7] *ASV. Sen. Secreta* XVIII, 26v (нова пагинација 28v); *Listine*, IX, 274—276; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 13—14.

[8] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 219 (И. Божић).

[9] *Lett. di Lev.*, XIII, 264'—265; 261a—262; *Cons. Rog.*, X, 194'—195. Од фебруара до маја 1448. дубровачке власти ислеђивале су случај неке крађе код Будве. Окривљен је извесни Гојислав, син православног свештеника Стефана, са још тројицом деспотових људи. На ислеђењу, сви су изјавили да с крађом немају никакве везе. Када се догодила, Гојислав је био на двору деспота. Онда је дошао војводи Алтоману, који га је послао, заједно са осталом тројицом, у Будву. Ту се Гојислав састао с неким човеком, очигледно деспотовим присталицом, баш уочи Алтомановог напада на млетачке поседе. Да је Гојислав био у некој значајној мисији показује чињеница што се деспот Ђурађ заузимао за њега почетком следеће године. Спор се помиње и у јануару 1451. Цео случај био је познат Дубровчанима на деспотовом двору, па је Сенат тражио од њих потребна обавештења. *Lam. de foris*, XXI, 297; XXIV, 79'; *Cons. Rog.*, X, 193; XI, 46'—47.

У међувремену, Венецији је ишла наруку још једна околност: у лето 1448. Скендербега је напао султан. Она је чинила све да га сатре. Није дозвољавала никоме од његових поданика и властеле да се склони на њене поседе. Султан је заузео Светиград и опсео Кроју, што је српски летописац пропратио речима: „Дође цар на Скендербега и узе му Свети Град".[10] Ипак, због тешкоћа у снабдевању и других разлога, султан се повукао у Једрене. Како Скендербег није уништен, Млечани су одмах повели преговоре о миру. Успели су да их приведу крају и 4. октобра 1448. склопили су с њим мировни споразум.[11] Док се још за њега није знало, одлучили су да својим незадовољним поданицима „у крајевима Албаније" врате све што им је силом отето у рату против деспота.[12] Иако је Скендербег испао из игре, Ђурађ је решио да сам настави рат с Млечанима.

Из Србије су стизале вести да ће деспот поново послати у Зету војску, под командом једног од својих синова. Зато је у октобру 1448. наложено провидуру Андреју Венијеру да с њим настави преговоре. Добро обавештени Млечани налазили су да је положај деспота тежак, јер је већ претрпео један пораз, а био је у рату с краљем Босне. Уз то, успели су да обезбеде неутралност Стефана Вукчића, коме су дозволили да бродовима довози намирнице у Нови.[13] Зато нису ни помишљали да Србима враћају узета места, а за склапање споразума понављали су старе услове. Како су, ипак, желели да дође до мира, били су вољни да њиховом владару на име скадарске провизије, уместо хиљаду, исплаћују годишње хиљаду и по дуката. Пратећи пажљиво његово „стање и кретање", као и број, опрему и напредовање његове војске, били су спремни да утицајним личностима из његове околине, ако помогну склапање мира, дају одела и месечне провизије.[14] Заиста, деспотова војска је већ напредовала према Зети, тако да су провидуру Венијеру касно стигла упутства из Венеције. Пошто су јој се придружили Црнојевићи, заједно са Стефаницом, опустошила је околину Котора, наводно све до градских зидина. Посечени су которски виногради, а сељаци су

---

[10] *Родослови и летописи*, 235.

[11] J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 15—16; *Listine*, IX, 282—283.

[12] *ASV. Sen. Mar.*, III, 79 (нова пагинација 80).

[13] С. Ћирковић, *Херцег*, 295.

[14] *Listine*, IX, 283—285; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 16—17,

се разбежали по околини. По млетачким извештајима, летине је било мало, јер су поља остала необрађена.[15] На томе се углавном све и свршило. Деспотова војска није постигла никакав трајнији успех, јер није повратила ниједно његово место. Ако дотле није постигао ништа дипломатским путем, сада се показало да не може ни оружјем. Противник је био и сувише лукав, жилав, тактичан и упоран. Већ годинама га је водио искусни дужд Франћеско Фоскари (1423—1457), који је успевао да надмудри и много јаче противнике него што је био српски деспот.

Док је још водио борбу у Зети, деспот је загазио у рат с босанским краљем. Српском војском заповедао је Тома Кантакузин, Јеринин брат. Успео је 16. септембра 1448. да потуче Босанце, јер је, под тим датумом, српски летописац записао: „разби Тома краља босанскога Томаша".[16] У Ђурђевој војсци био је и војвода Стефан Вукчић, који се, у међувремену, окренуо против зета. Победа је одмах донела плодове, јер су у састав Деспотовине поново ушле Сребреница и цела област уз Дрину до Вишеграда. У марту следеће године, вишеградски кнез и трговци писали су у Дубровник о привилегијама које су добили од деспота, а Сенат је тражио потребна обавештења од челника Паскоја Соркочевића.[17] Успех је несумњиво дигао углед Томе Кантакузина. Заузевши Сребреницу, он је одређивао положај дубровачких трговаца. Очигледно, играо је у Србији још значајнију улогу него раније. С друге стране, као командант деспотове војске могао је изазвати још већу завист српских војвода.

Успех у рату на Дрини показује да се деспот лакше носио с босанским краљем него с Млечанима. Ипак, победом није коначно освојио Сребреницу, и она је и даље остала јабука раздора између две стране. У сваком случају, ојачао је његов положај у Босни, као и положај његовог савезника, војводе Стефана Вукчића, који је могао да узме титулу херцега. У облику „херцег хумски и приморски", почео је да је носи од октобра 1448, а од пролећа 1449. редовно се називао „херцегом од светога Саве". Није познато од кога је добио ново звање; вероватно га је сам присвојио да би подигао свој углед и изједначио се с европским велможама сличне снаге и положаја. Док домаћа титула војводе није имала еквиваленат у Европи тога времена, звање херцега долазило је одмах иза краљевског. Стефан је брзо добио

[15] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 220.

[16] *Родослови и летописи*, 235—236; *Cons. Rog.*, XI, 45'; *Cons. Minus*, XII, 57'.

[17] *Lett. di Lev.*, XIV, 10. У томе рату заробљен је босански властелин Радоје Бубанић. Откупио га је за 50 дуката Дамјан Ђурђевић, али је за његово ослобођење тражио четири пута већу суму, због чега је прекорен из Дубровника. *Lett. di Lev.*, XIV, 15'.

од Турака признање нове титуле, коју му је признавао и хришћански свет. Херцешки наслов везао је, дакле, за најугледнијег српског светитеља, чије је тело, у манастиру Милешеви, лежало на његовој територији. Преко Милешеве се својевремено и бан Твртко чвршће везао за немањићку државну традицију, када је узео српску краљевску титулу. Уз све то, Растко Немањић је, пре одласка у манастир, владао Хумом. Тако је војвода Стефан, преко Милешеве и светога Саве, истакао посебан положај својих земаља, које су раније улазиле у састав српске државе.[18]

Управо када је Стефан Вукчић почео да носи херцешку титулу, деспот се нашао пред новим великим искушењем. Док су његове војске још биле у Зети и Босни, из Угарске је против Турака кретао Јован Хуњади. Да зло буде веће — ишао је преко Србије. Још је тражио да му се придружи Ђурађ, јер је желео да пошто-пото освети пораз код Варне. Склапајући претходне године уговор с краљем Алфонсом Арагонским, Ђурађ се обавезивао да ће поћи у рат до краја јула 1448, да би, дакле, искористио погодности летњег времена. Поново је, у току 1447. и почетком 1448, његов посланик обилазио Напуљ, Рим и Венецију. Краљ Алфонс је давао празна обећања, а упутио је свога амбасадора у Угарску да се на лицу места обавести о ратним припремама. Он је, у повратку, посетио деспота Ђурђа и Стефана Вукчића, и јуна 1448, преко Дубровника, вратио се у Напуљ. Млетачки кнез Корчуле упињао се на све могуће начине да сазна шта је био предмет разговора код српског владара и босанског војводе. Настојао је да од Дубровчана добије потребна обавештења, да би их доставио у Венецију.[19]

Папа Никола V одбијао је Хуњадију помоћ, пристајући једино да додели опроштајнице грехова онима који се буду пријавили у крсташки рат. Да би одобровољио угарског „губернатора", доделио му је кнежевску титулу, до које му тада, заиста, није било много стало. Истакао му је, међутим, да је на рат подстакнут „више смелошћу него промишљеношћу", и саветовао да га одложи за следећу годину. Када је Хуњадијев посланик из Рима стигао у Венецију, наишао је и у њој на одбијање. Поред сукоба у Ломбардији, она је била пред ратом с краљем Алфонсом. Није желела да улази ни у какав антитурски савез, јер је љубоморно чувала 1446. године склопљени мир са султаном. Зато је глатко одбила Хуњадијеве молбе.[20] Његово посланство тражило је у мају 1448. обећани новац и у Дубровнику. Сенат је,

[18] С. Ћирковић, *Херцег*, 106—108. Уп. и Ал. Ивић, *Када је и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу херцега од светога Саве*, 80—94; L. Thallóczy, *Studien*, 146—159.

[19] F. Radić, 233.

[20] *Listine*, IX, 267—268.

од седнице до седнице, одлагао доношење одлуке. Тек крајем јула пристао је да му пошаље две хиљаде дуката, и то преко своја два угледна властелина на српском двору, челника Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића. Они су у септембру новац предали Хуњадију, о чему је дубровачке власти обавестио и деспот Ђурађ.[21]

У самој Угарској, Хуњади је предузео ратне припреме. На сабору, који је у пролеће 1448. заседао у Будиму, одлучно се залагао за рат, прикупљајући увелико новац где год га је могао наћи. У току лета опремао је војску, с намером да топове и ратна кола спусти бродовима низ Дунав до Београда.[22] Како припреме нису текле по плану, није стигао да зарати до краја јула, како је обећавао краљу Алфонсу. Кренуо је на југ тек почетком септембра. Стигао је у Ковин, тачно преко пута српске престонице, и повео преговоре с деспотом Ђурђем. Одатле се 8. септембра 1448. поново писмом јавио папи Николи V, објашњавајући да очекује турски напад и да поход не може одгодити. Четири дана касније, из ратног табора, опет је упутио посланика у Млетке. Слао је вести о своме предузећу и тражио помоћ, бар за идућу годину. Пред сам марш, јавио се још једном папи. За то време, војска се, на ковинској скели, пребацивала преко Дунава. Поред Угара, у њој је било Пољака, Чеха, Немаца и одред влашког кнеза Дана. С њом је, био и папски легат, као и турски претендент на престо Дауд Сауџевић.[23]

Пошто је прешао Дунав, Хуњади се утаборио на ушћу Мораве, близу браничевског села Суботице. Одлучно је позвао деспота Ђурђа да се придружи, како каже А. Бонфини, „светом походу“.[24] Истицао је да војсци ништа не недостаје, сем искуство и утицај старог деспота.[25] Посебно га је молио да му се придружи с коњицом. Њих двојица су последњих година били у затегнутим односима, али је било покушаја и да се превазиђу. Обично се у таквим приликама прибегавало политичким браковима. Још пре Хуњадијевог похода, Ђурђева унука Јелисавета, кћи Улриха II Цељског и Кантакузине, верена је за Хуњадијевог сина Ладислава.[26] Девојчица је требало да буде залога двоструког мира: између Ђурђа и Хуњадија, и између Хуњадија и грофова Цељских. Њена мајка живела је на поседима свога

[21] *Cons. Rog.*, X, 214', 215; XI, 8; *Lett. di Lev.*, XIII, 267; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 297.

[22] L. Thallóczy—A. Áldásy, 151—152, 377—379.

[23] Ј. Радонић, *Западна Европа*, 255—256; П. Рокаи, *„Бродови“ на Дунаву*, 143—144, 160.

[24] A. Bonfini, 481.

[25] *Исто*, 481.

[26] L. Thallóczy—A. Áldásy, 149—150.

мужа, а од 1445. највише у Загребу. Улрих II је те године узео Марку Чавском палату у загребачком Градецу, утврдио је, тако да се до ње долазило посебним мостом, и претворио у свој кастел.[27] Ту се Кантакузина изричито помиње у лето 1445, а и следећих година. Загребачко становништво називало ју је кнегињом, баницом и својом драгом господарицом.[28]

У име смедеревског двора, преговоре с Хуњадијем водио је челник Паскоје Соркочевић. Били су дуги и тешки, јер су две стране имале опречне ставове. „Губернатор“ је био одлучно за рат, у који је већ кренуо, Ђурађ је био одлучно за мир. „Као човек мудар и искусан у пословима светским“, прича Халкокондил, налазио је да су извршене недовољне припреме и да је сакупљена мала војска. Пошто је лето било на измаку, подсећао је на патње у зиму 1443/1444. године, и саветовао да се не иде у рат у позну јесен. Ако је ико желео да се освети Турцима, наставља Халкокондил, онда је то желео он. Али, налазио је да је мудрије да више страхује од Турака него од Угара. Од Угара је много пута трпео увреде, па није ни имао воље да им буде пријатељ и помоћник.[29] Напомињао је да су његове процене пред битку код Варне биле тачне; Хуњади их није узео у обзир, и зна се како је прошао.[30] Коначно, сви извори истичу да је говорио да с Турцима има мир, који је морао поштовати. Тај мировни уговор забрањивао му је да преко Србије пропушта угарску војску када иде у рат против султана. О придруживању Хуњадију, дакле, није било ни говора. Зато је, по речима Паскоја Соркочевића, желео да задржи строгу неутралност.[31]

Поред општих, било је и личних разлога за Ђурђево неучешће. А. Бонфини прича да је њему, деспоту и владару Србије, човеку царског порекла, било испод достојанства да ратује под заставом једног Хуњадија.[32] На исто се своди и причање Константина Михаиловића. Деспот је, вели он, одбијао да иде на Турке „без краља“. Поручујући Хуњадију да је потребно најпре „да краља са собом имамо“, додавао је: „ја сам спреман са свима другима уз краља да идем без поговора“.[33] Те поруке су још ви-

[27] N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 199—200; иста, *Zadnji knezi celjski*, 75.

[28] »domina Katherina dei gracia Cilie, Ortemburge, Zagorieque etc. comitissa nec non regni Sclavonie banissa, domina nostra graciosa«. I. Krst. Tkalčić, *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, VI, 421—422.

[29] Chalcocandylas, 125—126.

[30] Константин Михаиловић, 30—31.

[31] Деспот »neutralem se in medio manere curabit«. М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, 86.

[32] A. Bonfini, 481. По Бонфинију, М. Орбин, 120—121.

[33] Константин Михаиловић, 31.

ше расрдиле и увредиле ратоборног угарског намесника. Поручио је Ђурђу да ће му, ако победи у предстојећем рату, лично одсећи главу, а Србију ће дати другоме, достојнијем, човеку.[34]

У таквим приликама, умешни Паскоје Соркочевић није могао ништа да учини. Иако је, за неколико дана, три пута одлазио у Хуњадијев табор и враћао се на смедеревски двор, до споразума није могло доћи. Сам је, непосредно после преговора, писао да у мисији није успео. Наиме, из угарског логора послао је поверљив извештај у Арту Сицилијанцу Николи де Ансалона. Био је то човек, пореклом из Катаније, који је, после арагонског освајања Напуља, стигао у Дубровник. Означаван као витез, „доктор медицине" и „магистер", с краћим прекидима, ту је остао до 1450. године. Трговао је робљем, које је из Арте пребацивао у Дубровник.[35] Није ступао у службу Републике, иако је она улагала велике напоре да нађе лекаре у Италији. Наизглед послован човек, био је, у ствари, обавештајац, који је прикупљао податке на источној јадранској обали. Краљ Алфонс Арагонски, чији је био поданик, држао је у то време више ухода у Дубровнику, Драчу, на Крфу, у Арти. Посебно је значајно што је у мрежи тога Сицилијанца био највиши деспотов достојанственик, његов „челник ризнички". Пишући Сицилијанцу, истицао је да је „међу првима" на двору деспота, кога је називао својим господарем. Попут других писаца свога времена, земљу у којој је радио називао је Мезија, одмах објашњавајући да је то исто што и Србија. Његово писмо, написано на латинском језику, који је добро познавао, показује да је био образован човек.[36]

Дилеме српског народа, разапетог између Угара и Турака, оставиле су трага и у народној песми. Када је, наводно, Ђурађ питао Хуњадија:

„Да ти Бог да, Сибињска војводо,
да добијеш цара на Косову,
каку б' нама вјеру оставио?"

он је одговорио да ће им оставити само мађарску веру, да слушају мисе и верују у Рим-папу. Када је, пак, запитао турског цара какву би нам веру оставио, он је рекао:

[34] A. Bonfini, 481; М. Орбин, 121. Чињеница да су дубровачке власти у фебруару 1448. молиле Ђурђа да тражи од Хуњадија ослобођење једног њиховог поданика, не значи да су њих двојица били у добрим односима. Једноставно, Дубровчани су, због својих невоља, куцали на сва врата. *Lett. di Lev.*, XIII, 250'.

[35] *Div. Not.*, XLI, 49'; М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, Београд 1967, 114—116.

[36] Писмо Паскоја Соркочевића објавио је М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, 83—86.

„Начинићу цркву и џамију,
обадвије једну поред друге:
ко ће клањат' нек иде у џамију,
ко ће с' крстит' нек иде у цркву."

Чувши те речи, коначно је одлучио да превари Хуњадија. Халкокондил, чак, прича да је деспот, пре поласка угарске војске, обавестио султана о припреми новога похода.[37] Бонфини још додаје да је доставио податке о броју угарских војника и правцу њиховог кретања. Наводно је саветовао моћном зету да им се одмах не супротставља, већ да их пусти да уђу у дубину два до три дана хода, па да им онда затвори путеве повратка.[38] Како прича дубровачки хроничар Ј. Растић, Ђурађев посланик, који је у лето 1448. однео те податке Мурату II у Албанију, био је Паскоје Соркочевић.[39] Добивши их, цар је одмах прекинуо ратовање и вратио се у Једрене. Није хтео даље да замара војску, а одмах се дао на прикупљање нових трупа.

Борећи се на сваки начин да нађе савезника, Хуњади је рачунао и на Скендербега. Он је био вољан да помогне, али није имао ни снаге ни средстава. Били су га притисли и Турци и Млеци. Повољније прилике наступиле су тек после 4. октобра 1448, када је склопио мир с Венецијом. Зато је одмах затражио да му се, на име провизије, исплати хиљаду и четири стотине дуката, како би помогао Хуњадију. Од Дубровника је 20. октобра тражио зајам, али је одбијен.[40] Уосталом, све је већ било касно. „Губернатор" није могао чекати резултате његових мољакања, мада је и после прелаза Дунава рачунао на његову помоћ.

Натежући се са Србима, Хуњади је провео на Дунаву скоро месец дана. За то време још више се појачало његово непријатељство према деспоту. Тек крајем септембра кренуо је на југ, кроз Србију, понашајући се „као да је то била непријатељска земља".[41] „Огњем и мачем", како вели Ј. Туроц, уништавао је

[37] Chalcocandylas, II, 124. Уп. Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, 82.

[38] A. Bonfini, 481—482. По Бонфинију М. Орбин, 121.

[39] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 298, 304. Турски писци такође наводе да је султан у Албанији добио вести о угарском походу. Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 253; М. Костић, *Опис*, 87, 89. Пристрасни турски хроничари Нешри и Ашик-паша Заде ипак пишу како је тобож Мурат II сматрао да је угарски напад био дело Ђурђевог сплеткарења. Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 140—141.

[40] Fr. Pall, *Skanderbeg et Janco de Hunedoara*, 10—14. Тешко је прихватити податак из поменутог писма Паскоја Соркочевића да је Хуњади одбио понуђену арбанашку помоћ. М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, 85.

[41] М. Орбин, 121.

све пред собом.[42] Лако се могао догодити сукоб с домаћим становништвом, али се оно склањало у тврде градове. Иза ратника, који су просто освајали српску земљу, ишла су бојна кола, комора и свакојака друга возила. Како су и Турци наступали с југа, Хуњади је на крају морао да пређе на усиљени марш. Пошто је похарао и опљачкао долину Мораве, прошао је поред Крушевца, затим кроз теснац између Копаоника и Јастрепца, који је српски народ назвао „Јанковом клисуром". Из долине Расине ушао је у Топлицу и избио на Косово или, како каже Халкокондил, стигао је до Приштине.[43]

Добро обавештен, султан Мурат II, с азијским и европским трупама, дошао је, преко Софије, пре Угара на Косово. Војске су се сусреле на месту славне битке из 1389. године. Извори се слажу да су крсташи били добро опремљени, али се не слажу о њиховом броју. Наводе се цифре од двадесет две до седамдесет две хиљаде људи. Већину су чинили пешаци, а број коњаника кретао се свега око седам хиљада. Одред влашког кнеза Дана бројао је осам хиљада ратника. Турци су, међутим, били бројнији. По разним изворним подацима, било их је између педесет и две стотине хиљада.[44] Када су заузели борбени положај, на десном крилу биле су анадолске трупе с престолонаследником Мехмедом, коме је то било ватрено крштење. Леву страну држала је румелијска војска, док је Мурат II био у средини, уз јаничаре и артиљерију. Због дужине непријатељског фронта, Хуњади је развукао своју војску. Средишно место доделио је угарским трупама, са којима је и сам био. Чекао се само знак за почетак окршаја.

Борба је почела 17. октобра и трајала је пуна три дана. Није престајала ни ноћу, када је небо обасјавано ватром из артиљеријског оружја. Боље опремљени ватреним наоружањем, хришћани су нанели тешке губитке Турцима, Али, пресудно је било што су им ови, лако наоружани и врло покретљиви, зашли иза леђа и опколили их. Онда је одред влашког кнеза прешао на страну Османлија. Нашавши се у крајњој невољи, Хуњади је, с делом своје војске, ноћу побегао с бојног поља. Деветнаестог октобра, трећега дана ујутру, с јаничарима су се борили још само Чеси и Немци, повучени у свој колски табор, како су чи-

[42] J. Thwrócz, 326.

[43] Chalcocandylas, II, 126.

[44] G. Fejer, *Genus*, 133. Уп. М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, 84, нап. 46, 87; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 48. Према Ј. Туроцију, Хуњади је повео из Угарске све што је могло да носи оружје. J. Thwrócz, 326.

нили у хуситским ратовима. Турци су их све сасекли. Онда је султан приредио представу погубљења предатих Влаха.[45]

У средњем веку жеља за осветом и силовита страст испуњавали су и народ и владаре. Тежња за осветом уклапала се у правдољубивост, јер је свако зло морала да стигне последња одмазда. У самом пресуђивању владале су крајности, или строга казна или милост. У првом случају, народ је уживао у погубљењима и јавним мучењима. Са губилишта су се ширили језиве дражи и велика ганућа, који су били духовна храна народа. Сама погубљења вршена су са помпом: племићи у свечаном оделу, ратници с оружјем у рукама.[46] Нешто слично догодило се и на Косову. Када су се Мурату II предали Власи, у знак подаништва, морали су да положе оружје. Он је, међутим, наредио заповеднику анадолских трупа да их, пре погубљења, опколи и да им врати оружје, да му неко не би замерио како је побио разоружане људе. Тек онда је наредио сечу. Док су се главе котрљале по трави, осећао се само задах крви и меса. У стравичном призору, побијени су сви до једнога. Освета је била потпуна. Додуше, уз огромне жртве, битка је била коначно добијена. Као о броју учесника, у изворима се наводе различити бројеви погинулих. На Хуњадијевој страни, наводно их је било око седамнаест хиљада. Изгинуо је цвет угарског племства, међу којима војвода ердељски Имре Пелшењи и његов брат Владислав, бан Франко Таловац, Имре Марцали, Хуњадијев сестрић Јован Секељ, Бановић Секула српских народних песама, и многи други.[47] Губици на турској страни били су, наводно, двоструко већи. Султан је наредио да се сахране само отмени ратници, док су лешеви осталих бачени у Ситницу. Она је била толико загађена да се риба из ње дуго није могла јести. Било је то време када је на бојном пољу остајало више Турака него хришћана. Али, битке је добијао онај ко је више гинуо, ко је мање ценио своје жртве.

Занимљив је Халкокондилов податак да је деспот Ђурађ наложио да се после битке пребоје жртве на обе стране.[48] Пошто су Срби били сведоци кврвавог боја у својој земљи, добро су га упамтили, и с колена на колено преносили потомству. Чак и шкрти летописац као да је овога пута био опширнији. Наводи како „излезе Јанкул воевода на цара, и бист бои на Косове, и

[45] Ток битке најопширније је описао Chalcocandylas, II, 126—137. Краћи описи: J. Thwrócz, 326—328; A. Bonfini, 482—485; J. Dlugocz, 54—56; М. Орбин, 121; Константин Михаиловић, 31; Ducas, 277; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 297—298; M. Segon, 129—130.

[46] J. Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, 7—8, 17—18, 20—22.

[47] J. Thwrócz, 329. Краћи списак погинулих J. Dlugosz, 55. Српске народне песме о Бановић Секули: Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, књига друга, Беч 1845, 316—318.

[48] Chalcocandylas, II, 137.

разби цар Јанкула воевода", додајући да су Турци „сасекли" Угре и Чехе, да „убиен биет Јанкул" и да је бој трајао „три дана и три ноћи". У свим летописима подвлачи се да се бој био „на Косову", а само у Сеченичком „на Ситници".[49] По једном запису, битка се одиграла „под Приштином", где „множство трупов чловечских паде".[50] Српски народни певач опевао је, с много детаља, славни и крвави бој. Иако је давао на вољи машти, сачувао је од заборава многе стварне догађаје и личности, и баш због те битке бавио се тако често Сибињанин Јанком. Занимљиво је да његов страшан пораз време није избрисало. Као синоним пораза, настала је, и вековима се одржала, изрека „прошао као Јанко на Косову".

Мурат II није користио победу да гони непријатеља, већ се вратио у Једрене. Поражени Угри разбежали су се на све стране. Неки су хитали на север, према Сави и Дунаву, а неки према јадранској обали. Дубровачки Сенат је крајем октобра 1448. послао три барке на зетску обалу да прикупе обавештења о бици. Брзо је сазнао о тешком хришћанском поразу и одмах проследио обавештења у Италију. Већ следећег месеца у Дубровник су стигли бегунци с Косова, одакле су, преко Сења, пребацивани у Угарску. У децембру је Сенат званично изразио саучешће удовици погинулог бана Франка Таловца.[51]

Сам Хуњади бежао је кроз Србију на север. Деспот Ђурађ, коме је толико зла нанео, настојао је да га ухвати. Наредио је подручним властима да мотре на сваког бегунца; ако наиђу на Јанка, да га заробе и доведу у Смедерево. Међу писцима, који детаљно причају о овом бекству, пуном разних перипетија, најстарији је Халкокондил. Напустивши бојно поље, започиње он, Хуњади се упутио према Дунаву. Омркнуо је под Звечаном, који је био у султановим рукама. Пошто је знао да је највећи непријатељ деспота, био је у недоумици како да путује. Одлучио је да се одвоји од војске и да, с малим бројем људи, настави према Београду. О другој ноћној стражи, то је учинио, изменивши правац пута. Мучен и даље недоумицом, пре него што је свануло, напустио је своје пратиоце и наставио сам, а када се разданило, сјахао је с коња и продужио пешице. Приметивши неког Турчина како туда језди, морао се сакрити у мочвару, пуну воде. Пошто је ушао у Ђурђеву земљу, срео је неке Србе и замолио их да га поведу уз понуђену награду. Они су пристали, али су успут сковали план да га убију. У једном тренутку су га напали, но он је једноме од њих отео мач, ударио га по

[49] *Родослови и летописи*, I, 236.
[50] *Записи и натписи*, I, 91.
[51] *Dipl. Rag.*, 467—468.

рамену и оборио, а други је побегао. За то време по Србији су се размилели Ђурђеви гласници, наређујући поданицима да не пропусте ниједног Угрина пре него што га не приведу и испитају ко је и куда иде. Остале могу пропуштати, а Хуњадија морају ухватити и њему довести. Ко поступи супротно, чекала га је страшна смрт. За то време, Хуњади, исцрпљен глађу, лутао је, не знајући ни сам куда даље да иде. Доспевши у једну област, приметио је неке Србе како обрађују земљу. Пришао им је и затражио да му дају хлеба. Видевши Угрина, они су одговорили: „Странче, хлеба ево ти овде готова, али је потребно да те одведемо и покажемо градском заповеднику, па пошто те види, он ће те опет пустити у твоју земљу. Он ти неће учинити никакво зло, нити ишта нажао, јер је, мислим, потрага за Јанком Хуњадијем, а остале Угре, који овуда пролазе, пуштају без икакве сметње." Док су то говорили, они су га већ везали. Нашавши се у безнадежном положају, најстаријем од њих открио је ко је. Одмах му је обећао велике поклоне, благо и земљу, ако га здравог одведе до Београда, да га успут не види ниједан Србин. Овај је прихватио понуду, али је млађој браћи открио име странца. Забранио им је да одлазе од куће да не би некоме одали тајну. Увече су га сместили у шталу, у којој су држали плеву и запрежну стоку, с намером да га сутрадан одведу у Београд. Али, браћа су се посвађала, и један од њих пријавио је целу ствар градском заповеднику. Он је послао стражаре, који су у кошари ухватили Хуњадија, довели га пред њега, а он га је, завршава Халкокондил, везана, с пратњом, послао деспоту Ђурђу.[52]

Нешто краћу верзију бекства донео је А. Бонфини. Настојећи да Хуњадију да ореол славног хришћанског борца који ратује против неверника, он је у епизоду с разбојницима убацио мотив спасоносног крста, који је „губернатор" носио о врату. Док су се разбојници свађали око златног крста, он је зграбио мач и једног ранио, а други је побегао. Како је и скривање у плеви, међу стоком, било понижавајуће за таквог ратника, Бонфини је уметнуо причу о сажаљивом пастиру, који га је, уместо да опљачка, одвео у оближњу кућу и понудио храном. Додуше, одатле га је спровео у Смедерево.[53] Према Халкокондилу и Бонфинију, верзије бекства имају и други, млађи, писци.[54] Захваљујући податку Константина Михаиловића да „Губернатор је стигао у другу покрајину по имену Загорје (у којој је био) господин Белмужевић Стефан и (ту је Јанко био ухваћен и) изведен пред њега, а он га је довео (деспоту у Смедерево), с правом је недавно закључено да се то збило у ваљевској Подгорини, која

[52] Chalcocandylas. II, 137—140. Уп. А. Лома, Загорје Стефана Белмужевића, 13—14.
[53] A. Bonfini, 486. Уп. А. Лома, 15—17.
[54] J. Thwrócz, 329; М. Орбин, 122—123; G. Luccari, 162—163.

се раније звала Загорје. Како у њој и данас постоји село Беомужевић, може се сматрати скоро сигурним да га је ухватио Стефан Белмужевић, господар те области, и предао деспоту.[55] Према томе, Хуњади је, на путу за Београд, од Звечана, превалио кроз Деспотовину добар део пута, на коме је, гоњен и тражен, доживео свакојаке перипетије. У северозападној Србији ухватио га је деспотов подручни господар, што, посредно, показује да бегунац није могао лако промаћи српским властима на терену, које су држале ситуацију у рукама.

Хуњади, по речима Халкокондила, највећи Ђурђев непријатељ, држан је у Смедереву под стражом. Сачувана је верзија да је, наводно, с градском посадом, ковао заверу против деспота, али је цео подухват откривен.[56] Мада су касније испредане свакојаке приче, много је значајније да је Ладислав Сепеш, поднамесник Угарске, писао у новембру 1448. да се са „губернатором" у Смедереву „лепо поступа".[57] Кивни на Хуњадија, у истом смислу писали су и турски историчари.[58] Ипак, остаје чињеница да је деспот желео да искористи нови положај свога противника. Зато је повео преговоре око нагодбе. У њих су се брзо укључили угарски сталежи, који су се крајем новембра састали у Петроварадину. Упутили су представнике деспоту, тражећи ослобођење угледног заробљеника. После дужих преговора, постигнут је споразум, по коме се Хуњади обавезао:

1. да свечано преда забораву непријатељство између његове и деспотове куће;

2. да помаже деспота против свих непријатеља, изузев против краљевине Угарске;

3. да, у случају рата против Турака, угарска војска не прелази преко Србије, сем ако помаже деспота или његовог сина, против тих истих Турака;

4. да врати деспоту све поседе које је узео, сем оних које држи по уговору о веридби између свога сина Ладислава и деспотове унуке. Задржаће поседе које му је деспот дао пре него што је повратио државу 1444. године, сходно уговору који су њих двојица склопили посредништвом кардинала Јулијана Ћезаринија. Али, биће дужан да поништи све одредбе које је у вези с тим поседима издао против деспота, коме ће вратити одговарајуће исправе;

[55] А. Лома, 17—23.

[56] Chalcocandylas, II, 140; М. Орбин, 123.

[57] Хуњади је био од деспота »honorifice tractatus«. L. Thallóczy—A. Áldásy, 152—153.

[58] Н. Филиповић, *Неколике биљешке*, 141.

5. да деспоту плати сто хиљада дуката, на име штете коју је учинила угарска војска пролазећи кроз Србију;

6. да под заклетвом поштује одредбе уговора.[59] По Орбину, „да би, пак, био сигуран за оно што је уговорио с Хуњадијем, Ђурађ је затражио да му дâ за таоца свога сина Ладислава".[60] Када је син стигао, пустио је оца, који је провео у Смедереву непуна два месеца. Постоји верзија да је држање султановог противника могло изазвати Турке. Наводно су њихови погранични команданти, желећи да га ухвате, били спремни да крену на Смедерево. Константин Михаиловић додаје како је деспот имао „много неприлика" што је Хуњадија пустио из земље.[61] Како било да било, „губернатор" је крајем децембра 1448. стигао у Сегедин.

Из уговора, склопљеног у Смедереву, може се осетити дотадашње дубоко непријатељство између Ђурђа и Хуњадија. Највише се огледало у заузимању деспотових поседа. Српска жеља је била да се оно превазиђе. Зато је Ђурађ потврдио раније поклоњена имања и обећао унуку Хуњадијевом сину. Уговор, даље, показује да је, и у време добрих односа с Портом, турска опасност по Србију стално висила у ваздуху. Зато је деспот обезбеђивао угарску помоћ у случају борбе против главног непријатеља. Одредба о плаћању ратне штете ипак показује да је он диктирао споразум.

Занимљиво је да је Хуњади за свој пораз и сужањство оптуживао Дубровчане који су били у деспотовој служби. Замерио је Паскоју Соркочевићу што је као српски посланик ишао Мурату II. По народној традицији, у заробљавање Хуњадија био је умешан Дамјан Ђурђевић, кога је народ запамтио као Дамјана Шаиновића. Хроничар Ј. Растић пише да је Хуњади био заробљен „по наговору" Паскоја Соркочевића. Желећи да им се освети, он је својеручно написао писмо у Дубровник, жалећи се на Паскоја и Дамјана, „главне министре деспота", да су подгревали „зле намере" између њега и деспота, из чега су произашле најгоре последице у бици на Косову и каснијем његовом заробљавању.[62] Сенат је у истрази нашао да су наводи тачни Да би задовољио „губернатора", послао му је извињење, у коме је жалио због целог случаја. Правдао се да није био обавештен о поступцима својих поданика и најављивао да ће кривци бити кажњени када истрага буде завршена.[63] Истовремено је, више

[59] O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, XXVIII, Lucae 1753, 549.

[60] М. Орбин, 123. Уп. J. Thwrócz, 330.

[61] Константин Михаиловић, 31.

[62] Паскоје и Дамјан су »principali ministri del despota«. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 298.

[63] *Акта и повеље*, II, 500—501; *Dipl. Rag.*, 472.

ради себе, него ради Угара, забранио својим племићима да следеће три године одлазе као посланици страних владара у друге земље, нити да с војском излазе из деспотове земље, иако су у његовој служби. Да не би наљутио деспота, по својој старој тактици, одмах је писао и њему, молећи га да не замери на новим одлукама, јер су донете у интересу Републике.[64]

Ђурђево непријатељство с Хуњадијем и неучествовање у биткама код Варне и на Косову, допринели су да га каснији латински писци оптуже за те поразе. Међутим, иако се „губернатор" храбро борио, његовим походима Турци нису могли бити избачени из Европе. Ђурађ је то добро знао. Не само да се није упуштао у авантуре, већ је имао своју посебну политику. Она није допуштала никакав ризик, јер се сводила на очување Србије пошто-пото. То је била реална страна његове политике. Али, ни његове емоције нису биле на угарској страни. Дубоко везан за источнохришћански свет, он је тих дана нарочито саосећао с византијском престоницом, која је била у необично тешком положају. Управо 1448. умро је цар Јован VIII Палеолог, не оставивши деце. Наследио га је најстарији брат Константин Драгаш, трећи син Манојла II и Српкиње Јелене Драгаш. У преузимању престола подржавала га је још увек жива српска мајка, насупрот млађем брату Димитрију, који је настојао да се дочепа царске круне уз помоћ Турака. Да би је стекао, Константин је морао да добије сагласност султана Мурата II. Била је то горка, али неумитна стварност. Тек пошто ју је добио, јануара 1449. крунисан је у Мореји, а у марту је приспео у Цариград. Његова браћа Тома и Димитрије остали су да деле власт на Пелопонезу.[65]

Иако и сам угрожен, деспот Ђурађ је тих дана желео да помогне Цариграду, а два натписа на зидинама сведоче о његовом труду. Један, сачуван и данас, налазио се према Мраморном мору, а његова грчка оловна слова говоре да: „Обнови се ова кула и ово платно од Ђурђа деспота Србије године 6956" (1447/ /1448). Други, такође грчки, налазио се на супротном крају, према копну, недалеко од Једренске капије, од које је полазио пут за Србију. Речима „Обнови се платно од Ђурђа деспота Србије године 6956" он сведочи да је деспот истовремено оправљао цариградски град на два краја. На једном је обнављао зидно платно, а на другом и кулу. Тиме је помогао цара Јована VIII, који је улагао велике напоре да утврди цариградске зидине, једину сламку за коју се хватао. Просто је тешко схватљиво да је Ђурађ смогао снаге да обнавља далеки Цариград. Али је лако схватљиво када се зна да он за њега није био далеко. Његова помоћ имала је реалну вредност, али и симболику: желео је да дода

[64] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 304—305.

[65] Б. Ферјанчић, *Међусобни сукоби последњих Палеолога*, 155—157.

камичак за одбрану хришћанске васељенске престонице, знајући да је њена судбина истоветна са судбином његове земље. Видећи да су његови савези преко Дунава оптерећени многим супротностима, давао је последњи дар за одбрану једноверне браће.[66]

Велике перипетије са суседом на северу тек су биле на помолу. По повратку у Угарску, Хуњади није напуштао идеју борбе против Турака. Међутим, тешки порази код Варне и на Косову потамнили су његову ратну славу. У Угарској је образована противничка странка, чије су вође упирале прст у њега, као главног кривца за покоље угарске војске. Полагале су наде у Ладислава Посмрчета, легитимног наследника престола, чији је штићеник био немачки краљ Фридрих III Хабсбуршки. Деспот Ђурађ је био у току свих тих догађаја, а са смедеревског двора Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић обавештавали су почетком 1449. знатижељне дубровачке власти о дијети одржаној у Угарској.[67]

На другој страни, цар Мурат II је мировао. Пошто није ратовао, занимао се женидбом престолонаследника Мехмеда једном принцезом с југоистока Мале Азије. Свадбено славље трајало је пуна три месеца, мада очева изабраница изгледа није била по вољи сину, који је још почетком 1448, у својој шеснаестој години, с једном робињом родио дете, будућег цара Бајазита II.[68] Ни после свадбе цар није дизао војску. Током 1449 године проводио је дане у друштву научника и песника, највише на острву Tунџа, у северозападном делу једренске престонице. Деспотови односи с њим ничим нису били ремећени. То је добро знао тадашњи свет, и ту чињеницу покушали су још једном да искористе Дубровчани. Обавештени да херцег Стефан Вукчић ради на Порти против „части и државе наше", почетком 1449, молили су деспота да се обавести да ли је то тачно. Ако јесте, тражили су да употреби свој утицај и спречи прљаву работу. Узгред су га молили да препоручи херцегу дубровачке трговце и стави до знања да неће дозволити никакву непријатељску акцију. Слично, међутим, босанском краљу и Хуњадију, и херцег се жалио Ђурђу на двојицу Дубровчана који су били на смедеревском двору.[69] Саму, пак, деспотову државу с југа је стално надгледао

[66] Ст. Новаковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и оправка Цариградског града 1448. године*, Глас СКА 22 (1890) 1—12; А. Дероко, *Неки споменици у Турској и Грчкој*, 294.

[67] *Lett. di Lev.*, XIV, 7'—8, 10'; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 298—299.

[68] Fr. Babinger, *Mehmeds II Heirat mit Sittchatun (1449)*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, I, München 1962, 225—240.

[69] *Lett. di Lev.*, XIV, 7'—8. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 148.

Иса-бег. Њему је у лето 1449. дубровачки поклисар носио поклон, за који је морао да плати царину српским властима у Трепчи и Добријеву.[70] Положај Србије био би, међутим, много чвршћи да су Турска и Угарска имале међусобни мир. После ратне 1448. године, њихови односи нису били регулисани, мада је на обе стране било расположења да дође до споразума. У игру се одмах убацио деспот Ђурађ, рачунајући да, као посредник, помогне склапању мировног уговора.

У мају 1449. „Ђурађ, по милости божјој деспот Рашке и господар Албаније", сачинио је у Смедереву, у присуству угарског палатина Владислава Горјанског и ердељског војводе Николе Илочког, пројект угарско-турског примирја. Оно је требало да траје седам година, за које време би Влашка и Србија плаћале султану половину харача, и српски помоћни одред био би смањен на половину. Босна би давала цео данак, али би јој била опроштена ранија дуговања. Владари и становништво Влашке, Србије и Босне могли би слободно прелазити у Угарску, док би турски трговци имали право да долазе у Београд, Ковин, Рам, Северин и Карансебеш. Деспот би одредио места на турској територији која би могли да посећују угарски трговци. Ни овом приликом није заборављен византијски цар, који је, такође, требало да буде обухваћен примирјем. Ако наведени услови не би били прихваћени, Ђурађ је предлагао да се за основу узме примирје које су својевремено склопили султан и краљ Жигмунд, што би подразумевало да Србија, Босна и Влашка плаћају цео трибут и да Србија шаље цео помоћни одред.[71]

Предлог примирја, међутим, није прихватио угарски Сабор, који се састао у јуну 1449. у Будиму. Саборски већници сматрали су да се њиме искључује угарски утицај у балканским земљама, поготово што су, изгледа, маштали да сместе своје трупе у једном од византијских пограничних градова.[72] Очигледно, још увек их је држало нереално ратно расположење. Пошто су тражили за себе повољније услове, деспот их није могао подржати, јер се бојао да не навуче гнев Турака.[73]

Против Ђурђевог предлога устао је и босански краљ Томаш, који је почетком 1449. повратио Сребреницу, изгубљену септембра прошле године. Његови чиновници су фебруара 1449. затварали Дубровчане-дужнике, одузимали им руду и прерађивали је за краља. Деспот није признао ново стање и његов дуготрајан

[70] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 111, нап. 43.

[71] J. Teleki, *Hunyadiak kora*, 243—244; L. de Hurmuzaki, *Documente privitòre*, vol. I, partes II, 760—761.

[72] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 118.

[73] »Is etenim mediator (Georgius despota) uti dicitur, nostra pace sibi bellum timebat conficere. G. Fejer, *Genus*, 142.

сукоб с краљем дошао је на решавање пред угарску господу, управо на будимски Сабор, на коме су се нашли његови и краљеви посланици. За краља се залагао изасланик папе Николе V, коме се Томаш све чешће обраћао, мољакајући помоћ. Управо јуна 1449. папа је препоручио фрањевца фратра Антонија из Напуља прелатима, клеру и верницима у Далмацији, „Рашкој", Босни, Хрватској, „Србији", Албанији и Угарској. Антоније је проповедао у тим крајевима, а зна се да је повремено долазио у Дубровник.[74] Што се тиче сукоба око Сребренице, Хуњади, прелати и барони Угарске писали су 24. јуна 1449. у Рим да ће спор предати суду и да ће га добити онај ко буде имао више права. За то време, завађени противници још чвршће су се везивали за своје савезнике. Док се деспот, ипак, држао Турака, краљ је настојао да се уз помоћ папе и Угара одржи у Сребреници. Код њих је радио против Ђурђа, а новембра 1449. формалним уговором везао се за Хуњадија и Угре, рачунајући да с њима дели и борбу против Турака.[75]

Хуњади није одмах отворено устао против деспота, јер је био заокупљен борбом против Јована Јискре, који је самостално владао Горњом Угарском. Могло се очекивати да ће гледати да се ослободи тешких обавеза преузетих у Смедереву. Чекао је само повољан моменат. Када је пропао посреднички план деспота за мир с Турцима, показало се да он неће да извршава налоге Будима који би га довели у сукоб с Једреном. Повод је био довољан за раскид. Али, средњовековни свет, који је држао до заклетве дате на уговор, тражио је пут за легалан раскид. То никако не значи да бројни незаконити поступци нису спроведени на тзв. легалан начин. Пут да се нађе форма за избегавање обавеза водио је у Рим. По овлашћењу сабора с почетка 1450. Хуњади се обратио папи Николи V, с молбом да га разреши заклетве и обавеза Смедеревског уговора. Истичући неблагодарност деспота, подвлачио је да уговор забрањује улазак угарске војске у Србију када иде у рат против Турака, што онемогућава нови крсташки поход. Подвлачећи да су обавезе, међу којима је посебно навео плаћање сто хиљада златних флорена и талаштво Ладислава, изнуђене, папа је прихватио те наводе. Другу страну није слушао. Издао је булу 12. априла 1450, оцењујући дела српског деспота као „непоштена, нечовечна, нерасудна и недостојна" и разрешио заклетве Хуњадија и угарске бароне.[76]

Поред општих разлога, било је много и личне мржње. Хуњади је „решио да се освети Ђурђу", јер је, по Бонфинију и

[74] P. Lukcsics, 270 (бр. 1070); *Acta Bosnae*, 209.

[75] J. Teleki, *Hunyadiak kora*, 245—246.

[76] »iniqua, inhumana, irrationabilia et indigna«. O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, XXVIII, Lucae 1752, 549—550; P. Lukcsics, 277.

Орбину, због ропства у Смедереву био више љут на деспота него на Турке.[77] Пошто га је на сабору приказао као издајника, испословао је одлуку да се заузму његова добра у Угарској. Још пре него што је стигла папина разрешница, напао је његове поседе и протерао чиновнике. „Попалио је села, похарао поља, заузео градове и, коначно, за кратко време освојио оно што је Ђурађ поседовао у оном краљевству."[78] А. Бонфини наводи да су били у питању „градови" које је деспоту дао краљ Жигмунд, а у дипломатичким изворима изричито се наводе Мункач, Нађбања, Сатмар, Немети, Дебрецин, Бесерман и Дада.[79] Да је у свима њима било доста српског живља посредно сведочи један документ, који се односи на Толнанску жупанију. Међу онима који су 30. новембра 1450. продрли с једног поседа на други, наводе се „Тома Словен", „Лауренције Словен", „Јован, син Илије Словена", „Никола Рац", „Матеја Рац" и други.[80]

На Хуњадијев поступак деспот је одговорио као на акт насиља. „Ђурађ, по милости божјој деспот Рашког краљевства и господар Албаније", током пролећа и лета 1450. слао је Угрима писма пуна претње и пркоса.[81] О Хуњадију се изражавао најгоре, истичући посебно његову перфидност и вероломност. На поруке из Будима да је уговор изнуђен, одговорио је да није закључен само с Хуњадијем већ и с угарским баронима, који нису били ни у затвору ни под било каквим притиском. Уместо да му плате одштету, Угри су још потраживали некакав новац, објављујући да поседи који су припадали њему, његовој жени Јерини и синовима Гргуру, Стефану и Лазару, прелазе, као залог, у руке Хуњадија и његових синова Ладислава и Матије.[82]

Односи између Хуњадија и Ђурђа били су тако затегнути да су се две земље налазиле пред ратом. „Губернатор" је сакупио шаролику војску, у којој је било доста Чеха и Пољака, и спустио се на југ, на саму српску границу. Током пролећа 1450. боравио је у Београду и Ковину, преко пута српске престонице, намеран „прећи преко да руши Рашку".[83] Ипак, то није учинио. Ваљда су обе стране увиђале да рат може донети само заједничку штету, а корист султану, који је, примајући обавештења у Једрену, задовољно трљао руке. Морало се поћи путем споразумевања, поготову што је у томе правцу вршила притисак угар-

[77] A. Bonfini, 486—487; М. Орбин, 123—124.

[78] A. Bonfini, 486—487; М. Орбин, 124.

[79] L. Thallóczy—A. Áldásy, 159—162. Уп. P. Frigyes, 35. На терену је увек било спорова у вези с поседима деспота Ђурђа. L. Thallóczy—A. Áldásy, 147—149, 150—151, 154—158, 162—164, 172—180, 182—184.

[80] Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 37.

[81] L. Thallóczy—A. Áldásy, 158, 164.

[82] L. Thallóczy—A. Áldásy, 158—162, 164, 165.

[83] М. Орбин, 124. Уп. *Dipl. Rag.*, 513.

ска баронска околина.[84] Сукоб је, међутим, био тако жесток да је оставио дубоког трага у српској народној традицији. Нарочито је опеван у песмама „Кад је Ђурађ деспот ставио Јанка у тамницу" и „Кад је Јанко војвода ударио Ђурђа деспота буздованом".[85] Тако је непријатељство два моћника обичан народ, на њему својствен начин, опевао и преносио с колена на колено.

У сенци сукоба с Хуњадијем, Ђурађ је и даље био у непријатељству с босанским краљем Томашем и Млечанима у Зети. Настојећи да помогне краља, папа је почетком марта 1450. овластио острогонског надбискупа да посредује у сукобу.[86] У јуну је упутио у Босну посланство, које је предводио један епископ, дајући опроштај грехова свима онима који буду у краљевој војсци „за одбрану и покоравање његових непријатеља". Под њима су подразумевани Турци, „јеретици" и „манихејци".[87] Да ли и деспот Ђурађ, тешко је рећи. Међутим, и поред те подршке, краљ је све више желео да се споразуме с деспотом, да би се, преко њега, измирио с Турцима. Пошто је подршка папе и Угара била вербална, увиђао је да се, у непријатељству с Турцима, врло тешко могло владати Босном. Зато је марта 1450. његов посланик тражио од Дубровчана да посредују између њега и деспота. Сенат се, међутим, извинио.[88]

У Зети је и даље све радило за Млечане. Било је то време када су сами приморски градови желели да им се предају. У настојању да се веже за моћну Републику, Скендербег јој је 1449. узалуд нудио своје поседе, обећавајући још 6.000 дуката годишње, колико је, на име харача, плаћао султану.[89] На глас да Ђурађ жели да с њом обнови преговоре, општина Бара је молила да остане под млетачком влашћу. Децембра 1449. добила је уверавања да неће бити предата ни деспоту нити било коме другом господару.[90]

[84] Једино J. Thwrócz, 330, наводи да је Хуњади упао у Србију. Други писци (A. Bonfini, 486—7; М. Орбин, 124; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 298) истичу да је одустао од рата, јер му је Ђурађ вратио сина Ладислава, кога је „краљевски даровао". Поуздано се зна да је 19. децембра 1449. Ладислав био у заточеништву. Тога дана дубровачки Сенат забранио је својим поданицима у Смедереву да буду његови „чувари". *Cons. Rog.*, XI, 140'—141. Уп. *Notes et extraits*, II, 431 нап. 4.

[85] М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина*, 13—17; Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 88.

[86] P. Lukcsics, 274 (бр. 1087); *Notes et extraits*, II, 438—439.

[87] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*, II, 254—256.

[88] *Cons. Rog.*, XI, 172.

[89] *Listine*, IX, 302. Уп. М. Спремић, *Харач Скендербега*, 253.

[90] J. Valentini, Pars III, Tomus XX, 150—159 (бр. 5514); *Listine*, IX, 313.

Од средине 1449. до средине 1450. вођен је рат између Венеције и напуљског краља Алфонса Арагонског. Овај рат је имао одјека и на источној јадранској обали, где су се сукобљавали поданици две стране. Закрвљени балкански господари везивали су се за италијанске противнике: деспот је био уз Арагонца, а краљ Томаш уз Млечане. Српски и арагонски посланик састали су се код Скендербега, о чему је Венеција, наравно, била обавештена.[91] На самом терену било је доста српско-млетачких сукоба. Которани су се жалили властима у Венецији да су се побунили сељаци у Жупи. Пљачкали су околину и препоручивали се деспотовом војводи Алтоману. Из Венеције је затражено, априла 1449, да которски кнез предузме потребне мере, а обећано је да ће му доћи у помоћ капетан Јадранског мора.[92] Деспотови заступници у Луштици, преко пута Новог, и даље су били Вук Белмужевић и православни зетски митрополит.[93] Пошто је знао да све те сукобе не могу решити локалне власти већ само оне у Венецији, Ђурађ је, надајући се још увек у преговоре, упутио нову амбасаду. Она је у Млецима априла 1450. затражила враћање Бара, Будве и Дриваста. Сенатори су се ишчуђавали како деспот може да тражи Бар, кад га они нису добили од њега већ су га оружјем освојили од Стефана Вукчића. За друга два града тражили су тако велику одштету какву српска страна није могла прихватити.[94] Везујући и даље за себе свет на терену, донели су одлуку да коместабила Дриваста потврде у звању и да му дају плату као кастеланима Драча и Љеша, јер се храбро борио против Скендербега и српског деспота.[95] Дволични, али и вешти, јавили су херцегу Стефану да ствари српског деспота сматрају као своје, а истовремено су поручили краљу Томашу да неће подржавати српског владара у рату против Босне.[96]

Како с преговорима у Венецији није ишло, деспот је прибегао другом средству. Пошто је баш током 1450. у Албанији ратовао Мурат II, безуспешно опседајући Кроју, замолио га је да му уступи војску, да с њом покори Зету. Али, цар је предлог одбио, јер није желео да крши мир с Млетачком републиком.[97]

---

[91] J. Valentini, Pars III, Tomus XX, 140—141 (бр. 5500); *Listine*, IX, 312; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 19; *Notes et extraits*, III 248. Уп. C. Marinescu, *Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples, et l'Albanie de Scanderberg*, Mélanges de l'Ecole roumaine en France, Paris 1923, 38.

[92] *ASV. Sen. Mar.*, III, 111v—112 (нова пагинација 112v—113).

[93] *Div. Canc.*, LXII, 25.

[94] *ASV. Sen. Secreta*, XVIII, 180v (нова пагинација 182v).

[95] *ASV. Sen. Mar.*, III, 179v—180 (нова пагинација 180v—181).

[96] J. Valentini, Pars III, Tomus XX, 187—188 (бр. 5547); *Listine*, IX, 345; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 220—221 (И. Божић).

[97] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 222.

У таквим приликама деспоту је једино остало да сопственим оружјем поново покуша да поврати своја места у Приморју. У целој тој ситуацији, Дубровник је мучио своју бригу. Настојећи да остане строго неутралан, прибојавао се да неко од његових поданика са смедеревског двора не пође као посланик у Венецију. Крајем 1449. то им је изричито забранио, с тим што се забрана није односила само на Паскоја Соркочевића и Дамјана Ђурђевића већ и на Алвиза Растића и Николу Радулиновића, који су у међувремену ступили у деспотову службу.[98] Алвиз је од раније био пријатељ српског двора. Још 1446. ишао је у Кларенцу по деспотову снаху, следеће године долазио је у Смедерево као дубровачки поклисар, а истовремено је трговао у Новом Брду, где је често биран у судска већа. Пошто је прешао у Смедерево, у њему је, уз краће прекиде, остао до 1457,[99] а најкасније од 1448. био је у деспотовој служби.[100] Слична је била каријера и Николе Радулиновића. Заједно с рођацима, трговао је у Београду, Сребреници, Новом Брду, Приштини. Уз Паскоја Соркочевића и Марина Гучетића, био је један од испитивача тестамента Николе де Архилуписа, деспотовог латинског канцелара. У Смедерево је дошао најкасније 1445, а као угледан члан колоније више пута је биран за судију и једанпут за „конзула". Ту је повремено живео све до 1459, а у служби деспота Ђурђа, као једини Дубровчанин — пучанин, био је сигурно између 1448. до 1451. године. Што је српска држава била слабија, број Дубровчана у служби српског двора био је све већи.

О забрани својим поданицима да иду у амбасаде, Сенат је обавестио и деспота. Да би му замазао очи, одмах је учинио ситне услуге: дозволио је да из Дубровника извезе робу, међу којом се изричито помиње сумпор, и пристао да, без плаћања царине, пребаци сребро у Венецију. С том одлуком лично се упознао Алвиз Растић, који је марта 1450. подигао у Дубровнику пет стотина либара сребра из деспотовог поклада.[101] Сенат је почетком јуна 1450. претио свој четворици својих поданика на српском двору да ће бити кажњени, ако буду радили супротно. Занимљиво је да им је наложио да употребе сав свој утицај да нова одлука не изазове срџбу деспота, додајући на крају писма реченицу: „Знамо добро да, ако Ви хоћете, Господин [деспот] неће рећи ни једне једине речи у вези с тим".[102] Реченица, која заиста

---

[98] *Cons. Rog.*, XI, 138, 140'—141; *Cons. Minus*, XII, 130.

[99] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 116—118.

[100] *Lam. de foris*, XXI, 297.

[101] *Cons. Rog.*, XI, 111', 132', 156', 158, 159, 160', 161'—162, 167; *Cons. Minus*, XII, 125', 146, 160. У мају 1450. дубровачка влада писала је деспоту и својим поданицима у Смедереву због неке шалитре. *Cons. Minus*, XII, 165.

[102] »sapiamo bene che, se vui voreti, el Signor non fara una parola de questo«. *Lett. di Lev.*, XIV, 34'.

сведочи о необично великом утицају Дубровчана на деспотовом двору. Било је то време када су се Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић налазили на врхунцу моћи. Док је Дамјан још трговао и често био биран у судска већа као један од старешина дубровачке колоније, Паскоје се потпуно предао политици и служби деспоту.[103] Хроничар Растић првог назива „главним саветником деспота", а другог његовим „првим министром".[104]

Наредба Сената изазвала је велику љутњу Дубровчана у служби деспота, а и њега самога. Наводно су га они наговорили да опозове привилегије дубровачким трговцима и да уведе нове царине у Новом Брду, Приштини и Трепчи.[105] Заиста, у јуну 1450. помиње се да је Вукосав Добројевић, Ђурђев кефалија у Трепчи, престао да поштује старе „обичаје". Сенат је одмах, на српском језику, упутио писмо Големовићу, свакако Оливеру, који је тих година био приштински кефалија. Био је то брат у народној песми добро запамћеног Ђурђа Големовића, деспотовог војводе. О целом случају обавестио је и деспота.[106] Следећег месеца, под претњом казне, наложио је својим поданицима на смедеревском двору да траже од деспота повлачење тих „новштина".[107] Односи између њих и званичног Дубровника толико су се затегли да су Паскоје и Дамјан морали, у лето 1450, да дођу у родни град на правдање. Занимљиво је да, ни у доласку ни у повратку, нису путовали заједно. Прво је стигао Дамјан, а убрзо за њим Паскоје. Дамјан се вратио пре краја године, док је Паскоје отишао тек почетком 1451, тако да су обојица провела на путу око пола године.[108] У Сенату им је свечано прочитан налог, већ упућен у Смедерево, како су дужни да од деспота траже враћање старих привилегија. Челник је искористио боравак да обави многе послове за свога господара. Подигао је из његовог поклада скоро 2.500 либара сребра и нешто аспри, и све послао у Србију преко територије херцега Стефана. Истовремено је, заједно с братом Дамјаном, положио у депозит неке Ђурђеве дукате, аспре и сребро.[109] Купио је за њега шалитру и набавио из Венеције скупоцене тканине. Занимљиво је да је деспот својевремено похранио код дубровачке општине и своју архиву, у

[103] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 117; И. Воје, *Argentum de glama*, 28—29. Уп. и *Test. Not.*, XIV, 164'—166.

[104] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 304.

[105] *Lett. di Lev.*, XIV, 37; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 305.

[106] *Lett. di Lev.*, XIV, 36; *Cons. Rog.*, XI, 209, 210, 233', 234. Уп. М. Динић, *Трепча*, 5.

[107] *Lett. di Lev.*, XIV, 37. Уп. и *Cons. Rog.*, XI, 211', 215', 218.

[108] *Cons. Rog.*, XI, 276; *Cons. Minus*, XII, 210.

[109] *Cons. Rog.*, XI, 220, 224', 246, 275, 276. Уп. Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 409.

којој је било разних привилегија. У тешким временима, сматрао је да је најсигурније да ту остане. Паскоје је и њу подигао, а њему су понекад у Сенату читана писма, која су слата у Смедерево.[110] Иначе, претње дубровачких власти нису нимало пореметиле деспотово поверење у челника и његове суграђане, који су га заиста верно служили. Наравно, то су чинили, пре свега, из своје користи.

Док су биле у току те, у суштини ситне, перипетије с Дубровчанима, у Србију је стигла делегација са Свете Горе. Сачињавали су је хиландарски игуман Роман, проигуман Варнава и старци Теодор и Сава. Стигли су у Пећ и затражили од патријарха Никодима да „Велика црква Српске патријаршије" даје Карејској ћелији светог Саве оно што је свети Сава одредио. Патријарх је сазвао сабор „калуђера и властеле", „у дому Спасову" на коме је утврђено да „дијаконија" није давана од смрти цара Душана. Зато је 15. јуна 1450. издао повељу којом је наредио да се приход уредно даје, замоливши и своје наследнике да то чине. Условљавао је обустављање помоћи само у случају да се у ћелији не поштује типик светога Саве. Истовремено је ослободио кућу, земљу и виноград манастира Хиландара у Пећи „од унача и од телоса и од свих плата и работа које долазе на место, на Пећ". Исправу је написао и „печатио" логотет Тодор, а издата је „у Пећи" на сам Видовдан.[111] Дакле, иако су по Области Бранковића биле турске посаде, српски патријарх је још увек столовао у Пећи.

Патријарх Никодим био је у многоструким везама са Светогорцима. По његовој жељи 1450/1451. на Светој Гори преведен је „од језика јеладског на језик наш словенски" Шестоднев Јована Златоустог, који је он следеће године, или, како сам каже, „у дане благочестивог и христољубивог господина деспота Ђурђа и госпође деспотице Јерине и синова њихових", поклонио „Великој цркви патријаршије".[112] Оставивши у рукопису запис са својим именом, подписао се, као и цариградски патријарх, зеленим мастилом. Управо, 1450. византијски цар Константин XI поништио је Флорентинску унију и збацио унијатског патријарха Григорија III Мамаса. То је учинио под притиском и црквене и народне већине. Како је расла турска опасност, противности између Византинаца и Латина нису се смањивале. Напротив, као да су биле све веће.

У тим чудним и надасве опасним временима, у Србији је настављао да гори жижак духовног живота. Нашло се времена да

[110] *Cons. Rog.*, XI, 220, 239', 243', 245', 246, 247', 248, 249', 250, 252, 253', 269', 270.

[111] *Зак. спом.*, 474—475; L. Petit—B. Korablev, 564—566 (бр. 84).

[112] *Записи и натписи*, I, 93; И. Руварац, *О каталозима*, 242.

се подигне или обнови понека богомоља. Управо 1450, влашку цркву подигли су Доњокрајци у Зети, а натпис на разрушеној грбљанској црквици села Доца више Студенице сведочи да „обнови се овај храм пречисте Богородице у дане благочестивог господина деспота Ђурђа".[113] Настављано је и преписивање литургичких књига. „Многогрешни поп Никола" написао је 1450. „у жупи Лабу" Четворојеванђеље, а „поп Рахета" завршио је Триод следеће године, или, како је рекао, у доба „господина деспота Ђурђа и сина му деспота Лазара".[114] „Поп Теофан" нашао је за потребно да запише да је јула 1450. два дана тукао град „не мало, него по свој земљи".[115] Као да је народ морао од нечега страдати: ако није било Турака, тукла га је Божја воља. У борби за опстанак, опирао се, било у својој земљи, било да се селио, носећи са собом свој иметак и своје мошти. Србија је физички пропадала, али је духовно обасјавала околни свет. Управо средином XV века, у манастиру Бистрици, на тлу данашње Румуније, преписан је Законик цара Душана, који је служио као уџбеник права, а касније је преведен на румунски језик.[116] Уметничко стварање давало је још увек своје доказе. Половином XV века, како по свему изгледа, на српском двору преписао је доместик Стефан тзв. Хиландарски рукопис Беседа Јована Златоустог, на коме је минијатуриста Теодор насликао лик Јована Златоустог и једну раскошну заставицу, с цвећем и мртвом природом.[117] Ти преостали комадићи духовног и уметничког стваралаштва сведоче о високом нивоу света који га је стварао и коме је припадао.

Печат духовном стваралаштву давали су исихасти синаитско-светогорског образовног круга. Били су то монаси, аскетско-мистичног правца, који су се посветили тишини, савршеном миру „исихији". Уз сталну молитву, тежили су визији Божанске светлости, која се приказала апостолима на Таворској гори. Оснивач покрета био је Григорије Синаит, а византијски идеолог Григорије Палама. Исихазам је одушевљено прихваћен на Светој Гори, која је постала његово средиште.[118] Како је исихастичка мистика одговарала духу источне хришћанске цркве, раширила се у православним словенским земљама. Многи Срби прихватили су је на Светој Гори и пренели у своју домовину. Бежећи испред Турака, у њу су стигли и бројни грчки и бугарски духов-

[113] *Записи и натписи*, I, 92; *Ист. Ц. Горе*, 350 (И. Божић).

[114] *Записи и натписи*, I, 91—92; IV, 29; VI, 98.

[115] *Исто*, I, 92.

[116] *Законик цара Стефана Душана. Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Београд 1981, 222 (Д. Богдановић); Д. Миок, *Културне везе између Влашке и Србије*, 307.

[117] В. Ђурић, *Сликар Радослав*, 28—29.

[118] Г. Острогорски, *Светогорски исихасти*, 203—223.

ници, тако да је постала њихово ново стециште. Клонећи се општежића великих лаври, опредељивали су се за усамљенички, пустињачко-испоснички, живот. При том су занемаривали привржeност појединим народима и истицали да припадају „роду хришћанском". Под њим су подразумевали православно хришћанство и тако су доприносили још чвршћем повезивању Србије с Византијом, Бугарском и уопште с православним Истоком.[119] Тако је у предвечерје турског освајања, у Србији јачао мистични духовни правац, чији су привржeници истицали да су Турци Божја казна, која је дошла „због греха наших".

У култури Србије, као и других држава источног хришћанског света, неоспорна је верска основа. Зато је делатност синаитско-светогорских мистичара надахњивала њено друштво и државну политику. Саветујући се о духовним питањима са Светогорцима, деспот Ђурађ је делио њихов поглед на свет. Како су се ослањали на ирационално просветљење, исихасти су били противници Римске цркве и западне културе. Заснован, међутим, на разуму, Запад је одбацивао целокупну исихастичку филозофију. Што се тиче прилика у Деспотовини, треба водити рачуна да је она била преплављена латинским трговцима, који су окруживали и самог деспота. По српским градовима водили су преписку и пословне књиге на латинском и италијанском језику и сигурно вршили утицај на локално становништво. Али, најбројнији међу њима, Дубровчани, долазили су из града који у XV веку није још био јаче културно средиште. Напротив, људи од пера тога времена описују га као врло скромну средину.[120] Његови поданици су првенствено били заокупљени борбом за материјална добра, која су омогућила веће бављење интелектуалним пословима тек у каснијим временима. Разумљиво, Дубровчани тога доба били су под најјачим духовним утицајем Италије. А она, међусобно подељена, слободна, али раскалашна и распусна, била је за исихастичке духовнике земља другог света. Иако су Венеција и остали њени градови засењивали Србе и Византинце XV века, прихватање идеја италијанског хуманизма није могло бити једноставан и једносмеран процес, како се често истиче. Мада се у Италији почело тежити слави човека, што је водило рађању европског индивидуализма, Србија, надахнута идејама безимених синаита, остала је превасходно везана за Исток. Беспоштедна навала исламског освајача, још више је појачавала привржeност традиционалним духовним вредностима, пре свега, вери својих отаца.

[119] Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница, 1381—1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101—134.

[120] О приликама у Дубровнику XV века: Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, izd. I. Božić, Dubrovnik 1973, 11—74.

10. НОВИ СУЛТАН

Исцрпљен пићем и женама, 3. фебруара 1451. умро је цар Мурат II у четрдесетседмој години живота, наводно од капи на једној пијанци. Завршила се његова тридесетогодишња владавина, која је означена као славна и правична. Савремени историчари, и османлијски и византијски, истакли су да је волео правду, да се држао уговора склопљених с хришћанима, да је ратовао само када је био нападнут, али да је тада спремно излазио на бојиште. Варна и Косово најбољи су доказ за то. Његова смрт била је прворазредни догађај за Србе. Речима „умре цар Мурат" забележили су је српски летописци. Иако у дубоким годинама, деспот Ђурађ је наджевео свог врховног господара, од кога је био старији више од двадесет пет година. Њихов приватан и интиман живот сигурно је био сасвим различит.

На турски престо попео се даровити и образовани Мехмед II, који је имао једва деветнаест година. Очева смрт затекла га је у далекој Магниси, јер су султанови синови, у складу с исламским законима, када уђу у пубертет, упућивани као намесници у стара административна средишта Анадолије. Уз њих су били добро одабрани васпитачи, пошто је у просвети Османлија био важан учитељ а не школа.[1] Као и обично, султанова смрт држана је извесно време у тајности, да би се избегли евентуални немири. Како до њих није дошло, смена је протекла без већих потреса. На чело младе империје, дошао је млад човек, чије је ступање на престо српски летописац пропратио речима „Оцари се Мехмед цар".[2]

Мехмед II почео је да влада у складу са старим османлијским традицијама. Кануни, које је доносио, нису се смели косити са шеријатом, верским законом, који је решавао скоро сва правна питања. Царство је било апсолутистичка монархија, у традицијама азијских империја Сасанида и Абасида. Засновано на својеврсном робовском систему, чинило је организам, на челу са султаном, чија је власт долазила од Бога. Његово именова-

[1] Х. Иналџик, *Османско царство*, 85, 237.

[2] „прими цар Мехмед царство". *Родослови и летописи*, 236.

ње било је у Божјим рукама; устајање против њега значило је устајање против Бога. Зато је познати писац и идеолог Дурсун-бег записао: „Бог је подарио власт само једној личности, и тој личности, ради трајног очувања доброг поретка, дугујемо потпуну послушност."[3] У складу с тим, систем султанових робова чинио је кичму на којој је почивало царство. Његови робови били су сви, намесници и војне старешине по провинцијама, дворски чиновници, највиши достојанственици на Порти. Сем једног, сви велики везири Мехмеда II били су робовског порекла. Робовска је била и институција узимања данка у крви. Бивша хришћанска деца били су људи без прошлости, до краја одани државној идеји, која је проглашена за најбољу у свим временима и просторима. Било каква непослушност султану кажњавала се смењивањем и, врло често, смрћу. Султану су припадали сва раја и земља; он је био вођа газија.[4]

Ипак, ритам државне политике, нарочито у односу на спољни свет, зависио је, добрим делом, од личности цара. Пример Мехмеда II то добро показује. У односу на оца, који је с њим још као дечком имао доста тешкоћа, он је доста тога променио. Одмах по преузимању власти у једренској престоници, један бег је, по његовом налогу, продро у женске царске одаје и у купатилу удавио најмлађег Муратовог сина, дете од осам месеци. Злочин се десио управо у моменту када се дечакова мајка налазила у престоној дворани да новом султану изрази тугу због смрти мужа. По обављеном послу, морала је да се уда за новог управника Анадолије. Мехмед II је доцније канун-намом озаконио братоубиство речима: „Било којем моме сину да припадне султанска власт, приличи му да у интересу реда убије своју браћу." Како је већина улеме обичај сматрала допустивим, он је доцније, при сменама на престолу, вековима практикован у Турској царевини.[5]

Мехмед II био је човек необуздане природе, код кога се бистрина удружила с лукавошћу и свирепошћу. Рођен мешавином раса, био је права противречна природа. Знао је брзо да плане, а једна његова сестра била је патолошка садисткиња. „О вери се мало бринуо", а волео је да чита о Александру Македонском, који је већ вековима био омиљен у арабљанском царству. Његова срећа била је и у томе што је дошао на престо у време када је централна власт већ однела победу над опозиционим беговима. Захваљујући повољним околностима и личним особинама, он је могао да прекине с очевом обазривом политиком. За раз-

[3] Х. Иналџик, *Османско царство*, 96.

[4] *Исто*, 8, 81, 84, 99—100, 104, 108—110, 120.

[5] Х. Иналџик, *Османско царство*, 85; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 60.

лику од скромног оца, подигао је у престоници велелепну палату и почео да живи у раскоши. Почео је да кује златан новац, по угледу на млетачки, а издао је више прописа о оптицају новца, убирању царина и пореза. Прекинуо је с очевом компромисном политиком према балканским хришћанима и дао турској офанзиви, развијеној дотле само на махове, пуни замах. Зато је његов долазак на власт за Србију значио почетак новог, много тежег, времена.

Притворност је била једна од одлика Мехмедовог карактера. Мада се, по речима савременика, заверио да ће, када преузме Царство, уништити хришћанску власт, радио је полако и скривено. Пошто је потврдио на положајима везире и остале очеве достојанственике, остављао је утисак да не жели промене. Како су после смрти султана све законске одредбе сматране ништавним док их не потврди нови цар, хришћански владари пожурили су већ 1451. да обнове мировне уговоре.[6] У Једрене су стигли посланици Хиоса, Лезбоса, Родоса, Влашке, Венеције. Мехмед II је чак потврдио права манастира на Светој Гори, а обновио је мир с византијским царем Константином XI, кунећи се Алахом и његовим пророком, Кураном, анђелима и арханђелима да ће поштовати раније закључени уговор и да за свога живота неће нападати цареве поседе, ни Цариград.[7] Остављао је, дакле, утисак да жели мир са свима. Вођењем мудре и добро смишљене политике, већ у првој години показао је велики државнички таленат.

Пошто смена на турском престолу није изазвала никакве поремећаје, у Западној Европи се сматрало да ће се Османлијска држава распасти због неспособности дечака на султанском престолу. Завладала је равнодушност према турској опасности; нико није позивао на рат. Није имао одјека позив италијанског хуманисте Франћеска Филелфа, доброг познаваоца прилика на Истоку, упућен француском краљу Карлу VII за одлучнију борбу против Турака. Описао их је као „сиров и необразован народ, једну руљу разбојника, гомилу скупљених, подмитљивих, подлих робова, који су, поред свег нашег презира и ниподаштавања, ипак као кукавна и потуљена стока само нашом кривицом тако помрачили сјај хришћанства“.[8] Нешто је учинио краљ Алфонс Арагонски. Склопио је посебне уговоре с балканским господарима и као вазале везао за себе Скендербега, Аријанита Комнина и остале династе Албаније, као и морејског деспота Димитрија Палеолога. У уговору с њим предвиђао је да лично крене у рат против Турака, али је тражио, ако победи, да му припадне Византијско царство. Пошто му је Скендербег „предао“ своје поседе, почео је да спроводи у дело широко замишљени план. Намеравајући да почне борбу у Албанији, преузео је Кроју и послао у њу намесника и омањи гарнизон.[9]

[6] Х. Иналџик, *Османско царство*, 87.

[7] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 64.

[8] *Исто*, 62.

Планови краља Алфонса били су, ипак, нереални и највише прожети жељом да прошири своју власт на Балканско полуострво. Како је боље познавао прилике у Турској, деспот Ђурађ Бранковић је схватио важност смене на турском престолу, једине откако је он владао Србијом. Од новог султана био је старији више од педесет година, па је његов однос с њим личио на однос деде и унука, али искуство старца није могло да укроти моћ младића. Чим је добио вест о смени на Порти, предузео је мере да обнови мир. Већ марта 1451. упутио је у Једрене Паскоја Соркочевића, који се баш почетком године, усред зиме, вратио из Дубровника. Паскоје је у Једрену водио разговоре, али не главне, јер је нови цар био на путу. Отишао је у Анадолију да натера на послушност господара Караманије Ибрахим-бега, који је дигао главу после смрти Мурата II. Зато се Соркочевић убрзо вратио у Смедерево, у коме је био већ почетком маја 1451.[10] Султан је у међувремену обавио посао брже и лакше него што се очекивало и такође током маја вратио се у престоницу. Како се главни посао могао завршити само с њим, очекивало се да ће деспот поново послати амбасаду, с обзиром на то да се „турски цар вратио у Једрене“, како су истицали и Дубровчани.[11] Тако је и било. Не знајући састав посланства, дубровачке власти су веровале да ће у њему поново бити Паскоје Соркочевић.[12] Како било да било, оно је брзо отишло, и, као и амбасаде других држава, лепо је примљено на Порти. Изразило је саучешће због смрти Мурата II, предало поклоне, без којих се није могао замислити пријем, и затражило обнову мировног уговора. Не саопштавајући детаље, Халкокондил и Дука истичу да је Мехмед II био предусретљив: одмах је обновио уговор, над којим су се заклеле обе стране.[13] Србин Константин Михаиловић додаје и неке одредбе. Деспот се обавезао да настави плаћање годишњег данка, који је дотле износио педесет хиљада дуката, и да шаље помоћ-

[9] F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso d'Aragona*, Archivio Storico per le province Napletane, 27 (1902), 573—577; 28 (1903), 172; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 9—38; Уп. М. Спремић, *Вазали краља Алфонса Арагонског*, 458—466.

[10] Паскоје Соркочевић је отпутовао на Порту пре 30. марта, а вратио се у Смедерево пре 10. маја 1451. *Lett. di Lev.*, XIV, 71'—72, 81'.

[11] „Imperator Turcho siando retornato in Andrianopoli“ јавили су Дубровчани 24. маја 1451. *Lett. di Lev.*, XIV, 81'.

[12] *Lett. di Lev.*, XIV, 81'.

[13] Chalcocandylas, II, 142—143; Ducas, 287—289.

ну војску, од „петнаест стотина" коњаника, а султан је обећао да ће поштовати мир докле год је жив Ђурађ и његов син Лазар.[14] Уговор је склопљен најкасније маја 1451, јер су његове одредбе средином јуна биле познате у Дубровнику.[15]

Српско-турским уговором предвиђено је враћање Маре Бранковић у Србију. Њен повратак тражио је отац. Дука прича како је Мехмед II наводно хтео да је да̂ неком своме „слуги", али се плашио да Ђурађ не покрене Угре.[16] Онда је решио да је врати оцу, знајући да ће му то „причинити велику радост".[17] Потрудио се да је лепо и достојно испрати. Спремио јој је богате поклоне и вратио, на име њеног издржавања, Топлицу и Дубочицу, које су се налазиле на тадашњој српско-турској граници.[18] Неке недовољно познате нити нежности спајале су њих двоје, а сигурно су водиле порекло још из Мехмедовог детињства. Вести каснијих писаца да му је била васпитачица и да га је учила српском језику, нису далеко од истине. Обазрив према њој до краја, није јој замерао неизмерну привржeност хришћанству. Напротив, био је пажљив према тој њеној особини. Само захваљујући њему, могла је да откупљује, помаже и штити калуђере, цркве и манастире.[19] Своју наклоност према њој испољио је, дакле, на првом владарском кораку. Зато није чудо што су Дубровчани пожурили да честитају Ђурђу „тријумфални" повратак „царице" и враћање српских области, које су већ „прилично времена" биле у рукама Турака.[20] Нису пропустили да истакну да добро стоји код новог султана „јер је на Порти добио сваку велику

[14] Константин Михаиловић, 32, прича да се Ђурађ том приликом обавезао на данак од 15.000 дуката годишње. Раније је, међутим, харач износио 50.000 дуката. Како је тешко веровати у тако велико смањење, пре ће бити да је, уместо педесет, чуо петнаест хиљада. М. Спремић, *Турски трибутари*, 24. На истом месту Константин прича како су „Рашани" били противни деспотовом уговору с новим султаном „јер су знали да овај савез цар неће одржавати".

[15] *Lett. di Lev.*, XV, 1—4. Дубровачки посланици писали су крајем јула 1451. да се деспотов амбасадор вратио с Порте. *Lett. di Lev.*, XV, 138—139. Новим уговором није измењен положај Области Бранковића. Војвода Ситнице био је Даут-бег, коме је дубровачки Сенат у септембру 1451. послао свештеника Стефана Радулиновића. Он је имао задатак да посети и деспота Ђурђа. *Cons. Rog.*, 139. У Глухавици се током 1451. помињу настањени Турци, М. Динић, *Област Бранковића*, 28—29. Деспотовину је с југа и даље надгледао Иса-бег. И. Божић, *Дубр. и Турска*, 111, нап. 43.

[16] *Ducas*, 287—289. Уп. J. Papadirianos, *L'historien byzantin Doucas et les Serbes*, Cyrillomethodianum 1 (1971), 113—117.

[17] Chalcocandylas, II, 142—143.

[18] Константин Михаиловић, 32; *Родослови и летописи*, 236.

[19] В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима*, 197.

[20] „triumphevole avegnimento della Imperatrice vestra fiola e delo recuperamento fato per voi del vestro paese el qual za bon tempo e stato in man de Turchi". *Lett. di Lev.*, XV, 1—4.

ствар коју је желео да добије".[21] Мара се вратила у родитељски дом, после пуних шеснаест година проведених у харемском ропству. Тамо јој је остала младост. Мада је, по сопственим речима, желела да се ишчупа из руку неверника, Турска је постала део њеног живота, њена друга домовина. Ма колико изгледало чудно, будућност ће показати да без ње није могла. Код куће је затекла остарелог оца, оронулу мајку, одраслог брата Лазара и слепце Гргура и Стефана.

Тек што се Мара вратила у Србију, за њом су стигли просци. Слао их је византијски цар Константин XI Палеолог, који је од 1442. био удовац. Он је још раније упутио свог саветника, историчара Георгија Сфранцеса, у Малу Азију да му тражи супругу. Сазнавши у Трапезунту за смрт Мурата II и повратак Маре у Србију, Сфранцес је, крајем маја, предложио цару да се њом ожени. Предлог је могао потећи и од трапезунтске царице, која је била Јеринина сестра. Додуше, учени саветник навео је четири разлога који би могли утицати на његовог господара да предлог одбије. Први, у вези с пореклом будуће супруге, други, у вези с црквом, трећи, што је Мара била удата за иноверника, и четврти, што би, због „поодмаклих година" могла доспети у опасност, ако се породи. Међутим, одмах је навео и противразлоге. Прво, сумња око племенитости Марине породице нема места јер није била нижег порекла од цареве мајке Јелене Драгаш, која је, такође, била српска принцеза. Друго, сумња да би црква била против овог брака, који би цару био трећи, безразложна је јер се веровало да би одобрила женидбу с неком трапезунтском принцезом, само ако се обдаре храмови и сиротиња. То ће још пре учинити када је у питању будући таст деспот Ђурађ, који је познат као велики добротвор монаха̂ и сиротиње. Треће, „нема ничега необичног", јер је и царева баба „деспина кира Евдокија" била жена Турчина, и то господара мале области. Иако је с њим изродила децу, касније се удала за царевог деду, мада, „како смо слушали", није с њим делила брачну постељу. И четврто, што се тиче порођаја, нека буде по Божјој вољи и како он одреди.[22]

Цар Константин XI прихватио је Сфранцесов предлог и одмах је упутио посланство, на челу с Манојлом Палеологом, срод-

[21] *Lett. di Lev.*, XIV, 91—92'

[22] G. Sphrantzes, 78—80, Уп. Р. Ћук, *Царица Мара*, 67, нап. 8; И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 260—262; J. Papadrianos. *The marriage-arrangement between Constantine XI Paleologus and the Serbian Mara*, Balkan Studies, 6 (1965), 131—138. Цар Константин XI и његова браћа, деспоти Тома и Димитрије, дали су 1451. Дубровчанима повељу о трговини. Fr. Miklosich—J. Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, 228—234. Уп. М. Марковић, *Византијске повеље Дубровачког архива*, ЗРВИ, 1 (1952), 205—256.

ником протостраторисе Кантакузине, која је била Марина рођака и сама се залагала за тај брак.[23] Како је у исто време била и Манојлова тетка, посланик је био брижљиво одабран. У Србији је лепо дочекан, али од целог посла није било ништа. Иако су Марини родитељи били за брак, она није хтела ни да чује. Није је занимала понуда, иако јој је нуђено да постане византијска царица. У харемском ропству заветовала се да се више никад неће удавати, само ако је Бог ослободи од неверника. Како се то догодило, желела је да своју слободу посвети ономе ко јој је даровао. Тим заветом одбила је просце; томе завету остала је верна до краја живота. Узвишен чин, достојан поштовања.

Док су текли сви ти преговори, деспот Ђурађ је стално био у ратном стању с Хуњадијем. У међувремену, у Угарској је јачала баронска опозиција према губернатору, поготово што је у лето 1451. трпео тешке поразе од Јована Јискре, на северу земље. Није потребно посебно истицати да је српско-угарско непријатељство штетило обема странама и било наткриљено сталном турском опасношћу. Зато су обе стране чиниле напоре да се превазиђе. Већ у мају 1451. Дубровчани су знали да „намесник... намерава да склопи мир с господином деспотом". Ако то не постигне, био је вољан да закључи бар примирје „на неко време".[24] Према изричитим сведочанствима наративних извора, посредници су били угарски барони „који су се заложили да га измире с Ђурђем".[25] Заиста, на томе послу радиле су најистакнутије личности: палатин Ладислав Горјански, бискуп варадински Јован, ердељски војвода Никола Илочки и дворски судија Ладислав Палоци. Као да је дошла до изражаја сталешка солидарност између најкрупнијих угарских барона и српског деспота, који је толико држао до свога порекла. Док су преговори вођени у Београду током јуна и јула, Хуњади се спустио у Бечеј, да се обавести о њима.[26] Наводно је пут споразуму утро један Ђурђев гест: вратио је Хуњадију сина Ладислава и још га „краљевски обдарио".[27] Како више није било препрека, уговор о миру склопљен је до краја јула, и о њему је 7. августа 1451. у Смедереву издата свечана повеља.[28]

---

[23] G. Sphrantzes, 78—82. Уп. J. Пападрианос, *Манојло Палеолог, византијски посланик у Србији 1451. године,* ЗРВИ, VIII/2 (1964), 311—314.

[24] *Dipl. Rag.*, 506. Уп. *Chronica Ragusina Junii Restii,* 311.

[25] J. Thwrócz, 330; М. Орбин, 124; *Chronica Ragusiia Junii Restii,* 288.

[26] L. Thallóczy—A. Álldásy, 379—380.

[27] A. Bonfini, 486—487; М. Орбин, 124; J. Thwrócz, 330; *Chronica Ragusina Junii Restii,* 298.

[28] Дубровачки посланици писали су из Смедерева 31. јула да је закључен мир између деспота и Хуњадија. *Lett. di Lev.*, XV, 138—139.

Споразумом је предвиђено:

1. да се прекину непријатељства између деспота Ђурђа и Јована Хуњадија;

2. да се Ђурђева унука Јелисавета („Елизабета"), кћи Кантакузине („Катарине") и грофа Улриха II Цељског, обећа за жену Хуњадијевом млађем сину Матији. Како је имала само десет година, венчаће се у децембру 1453;

3. да се права и обавезе из уговора односе не само на деспота Ђурђа већ и на његову жену „госпођу Јерину", њихове синове, Гргура, Стефана и Лазара, кћери „Кантакузину" и „Маргарету" (Мару), као и на унуке: Јелисавету и „Маргарету" (Мару), кћер деспота Лазара;

4. да Јелисавета и после удаје за Хуњадијевог сина остане у својој православној вери и да увек у њеној пратњи буде православних свештеника, племића и госпођа;[29]

5. да Хуњадију припадну деспотова добра у Угарској: Мункач, Немети, Сатмар, Нађбања, Дебрецин и Бесермењ, која већ држи, као и Купиново, Митровица, Сланкамен, Земун, Бечеј, Бечкерек, Ердшомљо и Вилагош;

6. да деспот на својим поседима у Угарској поставља за кастелане и чиновнике само Угре;

7. да престане свака мржња између деспотове и губернаторове породице. Ако се из било којих разлога не ороде, да међу њима остане љубав, слога и „вечито пријатељство".

У присуству угледних угарских представника, супруге Јерине и сва три сина, Ђурађ се заклео на Јеванђељу да ће поштовати споразум. На исправу је, поред његовог, ставио свој печат и смедеревски митрополит Атанасије.[30]

Уговором су решавана првенствено два питања: измирење породица и окончање свађе око спорних поседа. Залог за први спор требало је да буде будући брак. Удајом својих кћери, деспот Ђурађ се већ огледао у политичким браковима; сада је припремио исти и својој унуци. Тешко је рећи колики је у томе био стварни удео мајке Кантакузине, која је преживљавала тешке дане. Иако је, по речима Енеје Силвија Пиколоминија, била „лепа и поштена", додуше „упрљана" грчком вером, њу је муж

---

[29] „Volumus tamen, ut dum et quando volente Domino prefata puella Elisabeth, neptis nostra in domum dicti Domini Gubernatoris traducetur, ipsa in ritu graecorum permaneat et semper cum ea, et in eius obsequiis stent presbiteri ex Graecorum ritu, ac nobiles et etiam dominae et puellae, quos nos et filii nostri ad hoc eligere maluerimus et voluerint. G. Fejér, *Genus,* 152.

[30] Документ су издали у субјективном облику и Ладислав Горјански, у име угарске стране, и деспот Ђурађ, у своје име. G. Fejér, *Genus,* 149—157; J. Teleki, *Hunyadiak kora,* X, 305—312.

запустио и живео с неком наложницом.[31] У време његових оргија, као права несрећна мајка, сахранила је баш 1451. и другог сина. Зато је ваљда њен несрећни отац на почетку споразума с Хуњадијем истакао да, међу својом децом, најпре њу заступа. Код њега је живела мала унука, која је најпре била намењена Ладиславу Хуњадију. Као талац у Смедереву, он је очигледно брзо отпао. Онда је направљена нова комбинација с његовим млађим братом. Несрећна девојчица, обична играчка у рукама других, није, међутим, доживела своју удају.

У уговору се први пут помиње Ђурђева унука Мара, Лазарева кћи. Рођена најраније у другој половини 1447, у време потписивања српско-угарског уговора могла је имати највише четири године. Иако је Ђурађ истакао да је „по милости Божјој деспот Рашког краљевства и господар Албаније", он је у исправи подвукао да, поред Кантакузине, заступа и кћер Мару, као и обе унуке. Свечаном чину су, међутим, присуствовали жена и синови, дајући, на тај начин, свој пристанак на уступање поседа Хуњадију, који су били, како се у документу на више места каже, и њихови.[32] Кћерке су биле одсутне: Мара у Турској, Кантакузина међу Латинима.

После поравнања, престала су формална непријатељства између српског деспота и угарског губернатора. Постоји њихов заједнички новац, који су наводно ковали баш после измирења. С једне стране су Ђурђеви, а с друге Хуњадијеви амблеми и натписи. Наравно, нови уговор није реметио деспотове односе с Турцима. Напротив, он им је, као веран вазал, одмах упутио дубровачког саветника Дамјана Ђурђевића, који је августа 1451. већ био у Једрену. Обавестио је султана о тек склопљеном споразуму, који је брзо постао спона за склапање турско-угарског мира.[33] Хуњади је још претходне године радио на њему, али се показало да га је немогуће постићи док се не измири с деспотом.[34] Није наодмет поменути да је Мехмед II, по ступању на престо, упутио пријатељску поруку Улриху II Цељском, Хуњадијевом противнику. На турско-угарском споразуму радило је више господара, али је најзначајнија била улога деспота Ђурђа.[35] Њему је стигло турско посланство и тражило посредниш-

[31] N. Klaić, *Zadnji knezi celjski*, 19.

[32] Антиугарски расположен, Константин Михаиловић, стр. 32, прича да је деспот, на примедбу зашто склапа мир с Мехмедом II, одговорио: „Морам то учинити све до времена док не буде краља у Угарској, јер Јанку није веровао."

[33] *Lett. di Lev.*, XV, 138—139.

[34] *Dipl. Rag.*, 474.

[35] Хуњади је 6. фебруара 1452. писао да је било више посредника за примирје: „per medium certorum principum", J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 322.

тво. Г. Сфранцес прича да је у његовом саставу био писар некакав хришћанин, који је саветовао деспоту да се не залаже за мир, јер ће се Мехмед II, после његовог потписивања, окренути против Цариграда.[36] Турско-угарско примирје је, ипак, закључено у Једрену новембра 1451. Султан се заклео на текст у присуству деспотових посланика, међу којима су, како по свему изгледа, били челник Паскоје Соркочевић и војвода Вукосав. Угарска страна ратификовала га је 13. априла 1452, а његова важност била је три године.

Новим споразумом обухваћено је више земаља, у којима су се сучељавали турски и угарски интереси: Влашка, Босна, Дубровник, Србија. Султан је гарантовао деспоту и његовим синовима земљу и градове, али су поновљене њихове обавезе. Призната су им добра у Босни, и још је запрећено онима који их не поврате да неће бити у миру с Портом. Не помињу се деспотове обавезе према Угарској, али је предвиђено да остане у миру с њом и по истеку трогодишњег примирја, као и да буде на снази његов раније склопљени уговор са султаном. Све показује да су остали у важности његови посебни уговори, од којих је и даље зависио његов положај. Он је само још једном утврђен између две велике силе. За свакодневни живот, била је од значаја одредба о слободном кретању трговаца и посланика. Они су, у време истицања примирја, имали право да се слободно врате у своју земљу. Обе стране су се обавезале да ће гонити разбојнике који учине кривична дела на другој страни, и да ће надокнадити сваку штету. Уговором је, дакле, потврђен државно-правни положај Србије и озакоњена је политичка равнотежа на широком балканском подручју, од ушћа Дунава и Црног мора до Дубровника и јадранске обале.[37]

Док су решавана та крупна, судбоносна питања, избио је један локални рат у који је био увучен српски деспот. Био је то рат између херцега Стефана Вукчића и Дубровника. Херцег је још средином 1450. увео велику таксу од 10% на стоку која је из Србије и Турске гоњена у Приморје. Како су путеви кроз његову земљу постали несигурни, дубровачке власти су забраниле трговцима да их користе. Иако су они ишли кришом, забрана је остала на снази током целог рата.[38] Утицала је на трговину са Србијом, јер је један од главних путева водио дринском

[36] G. Sphrantzes, 98. Уп. J. Papadrianos, *Les informations apportées par Georges Sphrantzès sur le role du despote serbe, Đurađ Branković, dans les relations hongro-turques, durant les années 1451—1452*, Cyrillomethodianum, 2 (1972—1973), 165—169.

[37] N. Jorga, *Acte şi fragmente*, III, 23—27. Уп. С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, 104—106.

[38] А. Веселиновић, *Забране*, 37.

долином. Било је и других повода за неспоразуме. Херцег Стефан је одмах по доласку Мехмеда II на власт тражио дозволу да одузме Дубровчанима Конавле. Обе стране су започеле дугу и исцрпљујућу дипломатску борбу на Порти, јер је све зависило од њеног става. Како су Дубровчани и раније завршавали послове у Једрену уз помоћ деспота, почетком априла 1451. молили су га да се жали султану на херцега, који је затворио путеве и тако лишио Србију прихода од којих плаћа харач. Пошто је Стефан већ сакупљао војску, деспот је требало да тражи налог да се она не употребљава. Као српски посланик, посао на Порти водио је Паскоје Соркочевић. Иако је живо радио за дубровачку ствар, није му било лако, јер су у Једрену већ издате неке „привилегије у корист херцега Стефана против Дубровника". Деспот је обећао да ће се заложити да се опозову.[39] Истовремено, Сенат је тражио да српски посланик пође херцегу и да му скрене пажњу како су његови поступци уперени не само против Дубровника већ и против Србије.[40]

Настављајући рад на Порти преко Смедерева, Дубровчани су крајем маја 1451. молили деспота да испослује код младог Мехмеда II потврду повластица које им је раније дао његов отац. Тражили су и да поништи привилегије које су у међувремену дате херцегу против Дубровника.[41] Све те молбе дубровачке власти достављале су Ђурђу преко својих поданика, који су били на српском двору. Како је херцег и даље настављао с ратним припремама, ситуација је постала критична. Зато су средином јуна 1451. из Дубровника отправљени у Смедерево нарочити поклисари Влахо Рањина и Јаков Гундулић. Носили су поклоне у тканинама и другим стварима у вредности од хиљаду перпера. Одмах по доласку, обавестили су деспота да поново дозвољавају својим поданицима, који су у његовој служби, да иду као српски амбасадори у стране земље. Дигли су забрану, на којој су толико радили претходних година, јер су се налазили пред непосредним ратом с херцегом. Напомињући да он ради против њих у Венецији, код арагонског краља, а нарочито на Порти, још једном су тражили да му деспот упути посланика и да на Порти постигне да се пониште привилегије које су му дате, поготово што његови посланици тамо причају како је Сандаљ Хранић Конавле тобож само заложио а не продао. Користећи прилику, молили су повлачење „новштина" које српски чиновници на терену често уводе дубровачким трговцима. По изричитој наредби Сената, пред Ђур-

[39] *Lett. di Lev.*, XIV, 70—70'; *Cons. Rog.*, XII, 20', 22', 27', 42', 48', 54, 55, 55'; *Cons. Minus*, XII, 235'. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 133, 148—149.

[40] *Lett. di Lev.*, XIV, 71'—72, 72—72'.

[41] *Lett. di Lev.*, XIV, 81'.

ђа су, заједно с посланицима, изашли Паскоје Соркочевић, Алвиз Растић и Дамјан Ђурђевић.[42] Очигледно, рачунало се на њихову блискост с деспотом.

У међувремену, јуна 1451, рат је почео Стефановим упадом у Конавле. Већ у јулу, Сенат је детаљно обавештавао о току рата своје поклисаре и племиће у Смедереву, посебно Паскоја Соркочевића. Навео је да је Стефан заузео цело Конавле, сем тврђаве Сокола, убио је, ранио и заробио четири стотине поданика Републике, а све је пратила страховита пљачка. Молио је деспота, „у кога полажемо сву нашу наду", да пошаље амбасаду на Порту, у којој ће поново бити Паскоје Соркочевић. Она ће тражити да султан нареди херцегу прекид рата, враћање Конавла и накнаду штете. Било би још боље, писао је даље, да султан пошаље војску да пљачка по Стефановој земљи или да дозволи деспоту да то чини. У Смедерево су послате и повеље Сандаља Хранића и Радосава Павловића о куповини Конавла, као и херцегова исправа, којом је све то признао на почетку владе. Додате су и повеље Мурата II, које су се односиле на Конавле и на никад неостварено дубровачко право на Требиње, Врм и Клобук. Све архивалије Ђурађ је требало да достави Мехмеду II и да му поручи како је својевремено Мурат II одредио да онај ко прекрши конавоски мир мора платити сто хиљада дуката. Пред почетак рата тај султанов члан прочитан је херцегу, али он за њега није хајао. Шкрти Дубровчани су великодушно поручивали да свих сто хиљада дуката уступају султану, додајући још деспоту да ће поднети све трошкове које учини на Порти. Пристајали су да плаћају и пет стотина дуката годишњег харача, ако добију места која им је својевремено обећао Мурат II. Пожуривали су Ђурђа да што пре пошаље амбасаду у Једрене да би стигла пре херцегове, која је носила новац и поклоне.[43]

Као и у време Конавоског рата с Радосавом Павловићем, деспот је и овога пута одлучно стао уз Дубровчане. Поручио им је да ће читаву ствар узети у своје руке и расправити на Порти. Крајем јула „разверио" је херцега и вратио му повеље и уговоре, што је био знак прекида односа и почетка непријатељстава.[44] Рат Дубровника и херцега посредно је донео деспоту једну корист. Измирио се с босанским краљем Томашем, с којим је, као што је познато, био у дуготрајном сукобу због Сребренице. Краљ је чак априла 1451. јављао у Венецију да се налази пред ратом

[42] *Lett. di Lev.*, XV, 155, 156.

[43] *Lett. di Lev.*, XV, 144—144', 153—153'. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 159.

[44] *Lett. di Lev.*, XIV, 87'—90; 153—153'. Сенат је крајем јула, наравно, био предусретљив према деспотовом амбасадору Оливеру, који је био у Дубровнику. Поклонио му је тканине и био на руци при набавци других ствари, *Cons. Rog.*, XII, 112.

с деспотом. Ако се непријатељства наставе, Млечани су обећали да неће пружати помоћ српском владару. Томаш је истовремено молио Млечане да га измире са султаном, али је добро знао да то пре може постићи уз помоћ деспота.[45] Зато је тражио од Дубровчана да га измире с њим, обећавајући им, заузврат, савез против херцега. Увиђајући да је Ђурађ брзо средио односе с новим султаном и да и даље добро стоји у Једрену, сам је понудио да му врати тврђаву Сребреник. Добивши нову понуду, Дубровчани су се одмах бацили на посао. У сукобу с херцегом, међусобно завађени краљ и деспот били су им од мање користи него уједињени. Зато су поклисари Влахо Рањина и Јаков Гундулић, на путу за Смедерево, најпре свратили код краља. Тражили су да им преда Сребреник, који ће Република чувати као залог мира између Србије и Босне.[46] Истовремено је Сенат тражио од Паскоја Соркочевића да употреби сав свој утицај како би краљ и деспот, ако се измире, заједнички напали херцега. Изражавао је наду да ће то једва дочекати херцегови поданици и одмах почети да беже на деспотову територију.[47] Дубровачка оптимистичка предвиђања нису била без основа. Преговори између смедеревског и босанског двора завршени су у јулу 1451. склапањем мира и предајом Ђурђу тврђаве Сребреник, а с њим и града Сребренице. Томе је, без сумње, допринела дубровачка дипломатија, али и притисак који је деспот вршио на Босну преко Порте. Дубровчани су наводили да управо пример Сребренице показује како је добро на њој стајао.[48] Потребно је још подсетити да му је турско-угарским уговором признато право на поседе у Босни. Тако се показало да краљ, као противник Порте, није могао ништа да учини. Уз помоћ папе и Угара није се могао одржати у Сребреници, а тешко и у Босни. Зато је морао да капитулира пред деспотом.

Већ средином августа 1451. Дубровчани су се обратили и деспоту и краљу. Ђурђу су честитали склапање мира с Томашом и Хуњадијем, а амбасадори Влахо Рањина и Јаков Гундулић имали су налог да посете и госпођу Јерину, Гргура, Стефана и Лазара. Имали су даље задатак да замоле деспота, кога су називали „нашим јединственим пријатељем и заштитником", да помогне Томаша против Вукчића. Када су чули да ће деспот заратити против херцега, саветовали су му да обећањима и повластицама привлачи у своју земљу херцегове поданике, што ће му

[45] *ASV. Sen. Secreta*, XIX, 54v.

[46] *Lett. di Lev.*, XV, 1—4. Уп. М. Динић, *Сребреник*, 186—188; исти, *За ист. рударства*, I, 79.

[47] *Lett. di Lev.*, XV, 155.

[48] *Lett. di Lev.*, XIV, 91—92.

донети само корист, а противнику штету. Занимљив је узгредни дубровачки податак, да је Ђурађ познат као човек који лепо поступа са својим поданицима. Као и у свакој прилици, молили су га да потврди трговачке повластице. Зазирући, међутим, од Венеције, одустали су од намере да траже дозволу да становници Луштице и Грбља иду у пљачку на херцегову територију.[49] Што се тиче краља Томаша, његов положај је ојачан измирењем с деспотом. Дубровчани су пожурили да му изразе радост што му је деспот обећао помоћ на Порти и другде, и што, захваљујући њему, неће више зазирати од Турака. Али, одмах су предлагали склапање савеза против херцега, подсећајући да је то обећавао чим се измири с деспотом. Краљ се, заиста, није повлачио. С дубровачким поклисаром утврдио је текст међусобног уговора, у коме је предвиђено да га Дубровник помаже код деспота, Хуњадија и других.[50] Спретна дубровачка дипломатија најзад је повезала владаре Србије и Босне против свог љутог противника.

У међувремену, деспот је испуњавао своје обећање. Окружен двојицом дубровачких поклисара, као и Паскојем Соркочевићем, Дамјаном Ђурђевићем и Алвизом Растићем, за које се у августу 1451. каже да су чланови његовог „тајног савета", предузео је одлучне кораке на Порти.[51] Послао јој је Дамјана Ђурђевића да ради „против поменутог херцега". Чим је дубровачки Сенат сазнао да њихов властелин иде султану, замолио је деспота да тражи за њих жупу Драчевицу и утврђење Нови.[52] Иако их никада раније нису држали, у међувремену су им порасли апетити. Дамјан је успео да постигне оно што се желело у Смедереву и Дубровнику: Мехмед II потврдио је све повластице које је Дубровчанима дао његов отац Мурат II, и одлучио да упути нарочитог склава херцегу, да га натера да прекине рат и склопи мир с Републиком.[53]

Док се све то догађало, рат је вођен несмањеном жестином. Херцег је стигао до самих дубровачких зидина, о чему су стизала детаљна обавештења у Смедерево.[54] Деспот је чинио што је могао, али је затражио да и Дубровник пошаље амбасаду у Једрене. Избегавајући да то учини, Сенат је, почетком септембра 1451, одговорио да тај посао препушта старом и искусном Ђурђу, који ће га боље обавити. Њему је већ једном предао сво-

[49] *Lett. di Lev.*, XV, 138—139. Уп. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 203—204.

[50] *Lett. di Lev.*, XIV, 87'—90.

[51] „Zentilhomeni i quali sonno del suo conseio secreto". *Lett. di Lev.*, XIV, 87'—90.

[52] *Lett. di Lev.*, XV, 138—139.

[53] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 307—308.

[54] О току рата у 1451. години: С. Ћирковић, *Херцег*, 147—173.

ју ствар и зато жели да он ту „част и славу" има и даље, како би се могло причати да је „ослободио" град Дубровник. Називајући га опет својим „јединственим пријатељем и заштитником", допуштао је једино могућност да један од дубровачких племића с његовог двора буде члан амбасаде. На крају је додао да, због великих трошкова, не би могао упућивати своје посебно посланство.

Деспот је пажљиво саслушао целу причу, али је запитао колико је Дубровник спреман да потроши на Порти. Његово питање поклисари су једва дочекали и одмах изнели добро разрађен план. По њему, деспот може обећати султану, у своје име, у име краља Томаша и Дубровника 150.000 дуката и 50.000 везирима за откуп целе херцегове земље. Новац би исплатили тек када добију посед, за који би плаћали харач, који сада даје Вукчић. Његова територија би се поделила тако што би деспот добио земље до Дрине, а остало би споразумно поделио с босанским краљем, док би Дубровчани задржали за себе поседе у суседству, „према мору". Све би било могуће извести, јер су на сличан начин раније Ђурађ и Сандаљ Хранић поделили земљу краља Твртка II, када су у састав Деспотовине ушли Зворник и Усора. Ако се, пак, цео план не оствари, допуштали су деспоту да, у њихово име, обећа Порти највише 50.000 дуката, колико је и херцег обећао султану за Конавле. Али, у том случају, тражили су за себе Драчевицу с тврђавом Нови, Требиње и Врм с Клобуком и Мичевцем. Ако то добију, били су вољни да плаћају харач од 500 до 600 дуката годишње.[55] Стално попуштајући, деспот је ревносно пренео дубровачки план у Једрену. Он се свидео везирима, али не и султану. То, међутим, није изазвало жаљење већ задовољство Дубровчана, јер су у међувремену увидели да би подела херцегове земље изазвала велике тешкоће с његовим сином Владиславом. Због италијанске конкубине коју је Стефан држао код себе, Владислав је, заједно с мајком, одржавао тајне везе с Дубровником и припремао се да устане против оца.[56]

Притешњен херцеговим ратним операцијама, Сенат као да је крајем септембра 1451. пристајао да пошаље поклисара на Порту. Консултовао је деспота да ли да упути Влаха Рањину и Јакова Гундулића, који су се већ налазили на његовом двору, или неку другу властелу.[57] Истовремено се припремао да поврати Конавле, усклађујући своје поступке на терену с вестима које је добијао из Смедерева.[58] Деспот је наставио да ради за Дубровчане не само на Порти већ на широком међународном плану. У новембру 1451. унео их је у угарско-турски уговор, у који је записано да је „војвода Стефан дужан да им врати територије које је заузео."[59] Због деликатне ситуације, Сенат је почетком 1452, одлучио да се Влахо Рањина и Јаков Гундулић не враћају кући. Примајући султановог склава, који је дошао да врати Конавле, истовремено је достављао деспоту херцегова писма, а о невољама с њим обавештавао краља Томаша и Јована Хуњадија.[60] Коначно, на тражење српског двора, у марту је пристао да пошаље амбасадоре на Порту, одредивши да иду Влахо Рањина и Јаков Гундулић, с тим да им се, у име деспота, придружи челник Паскоје Соркочевић, који је, како је истицао, добро обавештен о приликама на Порти, у Угарској, у Дубровнику и код херцега. Рачунао је да би било добро да се посланству придружи и Хуњадијев човек. Зато је молио Ђурђа да у Угарској издејствује слање тога посланика.[61] Мада је предузео мере да од трговаца у Смедереву позајми новац за куповину поклона достојанственицима у Једрену, дубровачка амбасада ипак није кренула. Увиђало се да ће млади султан, и без ње, деловати у корист Дубровника, да не би кварио своје односе с Угарском. Та вест је примљена у Дубровнику с олакшањем, јер се од раније рачунало да поклисари пођу на Порту само у случају крајње нужде.[62]

Крајем марта 1452. против херцега Стефана отворено је устао син Владислав. Већ почетком априла, Дубровчани су писали о томе у Смедерево. Истичући да „нема ствари значајније за нас од ове неслоге нашег непријатеља и сина", јављали су да је Владислав заузео више очевих градова, скоро цео Хум, и да га подржавају војвода Иваниш Влатковић и браћа. Побуну су подржавали новцем, али су молили деспота да и он то чини, као и да утиче на краља Томаша у истом смислу. Обавештени да Ђурађ спрема војску за Зету, тражили су да нападне херцега, или бар да га заплаши слањем на границу 1.000 до 2.000 коња-

[55] *Lett. di Lev.*, XIV, 91—92'. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 166—167. Деспотов зет Улрих II Цељски помогао је херцега, шаљући му топове и друго наоружање, као и „инжењере", дакле стручњаке за ратне справе. С. Ћирковић, *Херцег*, 161.

[56] С. Ћирковић, *Херцег*, 162—164.

[57] *Cons. Rog.*, XII, 145'—146.

[58] *Cons. Rog.*, XII, 139, 141', 143', 148', 154', 157, 158', 159, 161, 163', 177, 178'. *Cons. Minus*, XIII, 30. Уп. С. Ћирковић, *Вести Броља да Ловело*, 183, нап. 41. Сенат се дописивао и са „синовима господина деспота" *Cons. Rog.*, XII, 159, 184.

[59] N. Jorga, *Acte şi fragmente*, III, 24.

[60] *Cons. Rog.*, XII, 201, 203', 206' 215, 217, 217', 219', 220, 225', 227', 229, 242, 247; *Cons. Minus*, XIII, 44, 54. Ради веће тајности, Сенат је поруке достављао и усмено, преко својих поданика који су ишли у Смедерево. *Cons. Rog.*, 233, 234', 235, 239', 241.

[61] *Lett. di Lev.*, XV, 121, 122.

[62] *Cons., Rog.*, XII, 255, 255', 256, 256', 259, 260', 261, 261', 264.

ника.[63] Деспот то није учинио, али је послао на Порту смедеревског војводу Вукосава, да заједно с угарским послаником Томом Будаием ради за Дубровчане.[64] Већ у мају јављено је из Смедерева да ће у Дубровник стићи, заједно с Томом Будаием, нови, други по реду, турски склав. Стигла је и вест да је султан одбио Вукосављев предлог за откуп херцегове територије, што је у Сенату изазвало задовољство. У измењеним приликама, напустио је план о куповини, изјављујући да земље које је намеравао да узме препушта Владиславу. Осим тога, краљ Томаш му је саветовао да се уздржи од Требиња. Зато је налагао властели и поклисарима на српском двору да више не помињу откуп херцегових земаља. Пишући за четири дана, од 12. до 16. јуна, два опширна писма у Смедерево, јављао је деспоту како су Млечани поселили Крајину и привремено заузели Дријева, која им је уступио херцег. Мада су његови противници, краљ Томаш, војводе Владислав и Иваниш Влатковић били с војском код Горице, где је направљен мост преко Неретве, нису хтели да пређу реку и ударе на херцега, који је, с мало војске, био на удаљености од свега осам миља. Помажући краља новцем, Дубровчани су наваљивали да пређе на Стефанову територију. Иако су истицали да је повољан моменат, јер су херцегови поданици незадовољни његовом управом, краљ је одбио предлог и ускоро се повукао. Љути на њега, тражили су од искусног Ђурђа савет и помоћ. Али, истовремено су га обавестили да не намеравају да шаљу поклисаре на Порту. То је било актуелно, писали су, док се рачунало на поделу херцегових земаља и док су Млечани држали Дријева. Оба разлога су отпала, јер је напуштен план о подели, а војвода Владислав је у међувремену постао господар дријевске царине. Да би, међутим, бар донекле задовољили деспота, допуштали су могућност да упуте амбасаду, само ако он мисли да је потребно да се захвале султану.[65]

Одвајањем од оца, војвода Владислав постао је самосталан чинилац. Да би могао да опстане, морао је да одреди свој став према султану. Дубровчани су се дали на посао да га помогну. Рачунали су, опет, на Смедерево. На њихову молбу, деспот је препоручио Владислава разним господарима, а до јуна 1452. средио је његов однос према Порти, иако је она заузела неутралан став у сукобу оца и сина.[66] Зато није чудо што је Владислављев посланик, један дубровачки трговац, средином јуна отишао на српски двор.[67] Ускоро су у сам Дубровник стигли

[63] *Lett. di Lev.*, XV, 110.

[64] L. Thallóczy—A. Áldásy, 165—166.

[65] *Lett. di Lev.*, XV, 95—96', 100—100'.

[66] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 124—125.

[67] *Cons. Rog.*, XIII, 39'.

деспотови амбасадори, војвода Јакша и Алвиз Растић. Изузетно угледна личност, Јакша је био војвода још пре пада Деспотовине 1439, затим је служио са српским одредом краља Владислава I, а после обнове 1444. вратио се у Србију.[68] Њему и Растићу предат је у јулу 1452. сандук „с привилегијама и документима", који је Ђурађ својевремено оставио. Јакши је дозвољено да, без царине, извезе тканине за деспотову властелу, а оба посланика добила су лепе поклоне.[69] Сенат је истовремено дозволио Дамјану, брату челника Паскоја Соркочевића, да пошаље у Венецију педесет либара сребра, ради куповине разних ствари за „господина деспота".[70] Нешто раније, влада је одобрила Јовану Спартеријусу, конзулу арагонског краља и најјачем каталонском трговцу у Дубровнику, да пошаље Ђурђу некакве ствари, преузимајући да сама накнади трошкове за њих.[71] Трудила се, пошто-пото, да ситним погодностима, буде на услузи српском владару.

С деспотовим посланством, допутовао је у Дубровник трећи турски склав. По наредби султана, имао је задатак да наложи херцегу да накнади штете, које је нанео Дубровнику од времена закључења угарско-турског мира. Он то није учинио, иако су на терену, у Жупи, с њим били деспотови посланици. Дубровчани су веровали да је склав пријатељ херцега, а противник деспота. Почетком августа о томе су обавестили српски двор, а од склава, у међувремену, нису имали никакве користи.[72] Такође у августу, у Дубровник је долазио Иса-бег, који је с југа надгледао Српску деспотовину. О његово пријатељство сви су се отимали, јер је водио главну реч у турској западној политици. Нешто касније, у Дубровнику је боравио његов „гласник" Бранислав, вероватно Србин у турској служби.[73] Колико је за Дубровчане, у сукобу с херцегом, био значајан деспот Ђурађ, показује чињеница да су код њега, поред властеле која је била у његовој служби, више од године дана, држали своје амбасадоре. У тој мисији, један од њих, Влахо Рањина, умро је у августу 1452. Други, Јаков Гундулић, задржан је и даље у Смедереву.[74] Настављајући свој рад на Порти, Ђурађ је крајем лета 1452. послао султану челника Паскоја Соркочевића да ради за Влади-

[68] С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, 79—81.

[69] *Cons. Rog.*, XIII, 43', 45', 49, 51, 51', 52.

[70] *Cons. Rog.*, XIII, 52.

[71] *Cons. Minus*, XIII, 68. О Јовану Спартеријусу: M. Spremić, *Johannes Sparterius da Saragozza, Console aragonese a Ragusa*, X Congreso de Historia de la Corona de Aragon, Zaragoza 1984, 549—558.

[72] *Lett. di Lev.*, XV, 91.

[73] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 127.

[74] *Lett. di Lev.*, XV, 85; *Test Not.*, XV, 43'—44'.

слава. Дубровчани су у септембру улагали велике напоре да спрече измирење сина и оца, јер се причало да Владислав тајно ради на томе. Уместо да иде оцу, Сенат га је наговарао да иде деспоту.[75] У сваком случају, деспот је остао Владислављев посредник на Порти. Пошто је својевремено средио у Једрену ствари краља Томаша, сазрели су услови да се с њим састане.

У току прве половине 1452. године коначно су били уређени краљеви односи са султаном. Крајем марта очекивао се повратак његових и деспотових амбасадора с Порте, а у јуну се поуздано знало да је потпуно регулисан Томашев положај према младом Мехмеду II.[76] Последица је била значајна: Турци су се повукли из Босне.[77] Већ у јулу краљ и деспот имали су уговорен састанак, у граничном подручју, у области Дрине.[78] По тадашњем обичају, Ђурађ је кренуо с двором, што је подразумевало да су га пратили и Дубровчани у његовој служби. Већ крајем августа, био је у источној Босни, под Теочаком, северозападно од Зворника.[79] Посетио је Сасе, а највероватније и Сребреницу.[80] Ту негде састао се, у јесен 1452, с краљем Томашем. Не зна се тачно шта су све договорили, али се зна да је „Господин Деспот постигао своју намеру са Зворником".[81] Њега је од раније држао, али изгледа да му је краљ сада то формално признао. Поготово што је деспот стекао Зворник уз помоћ Порте, чије је одлуке Томаш, као нови вазал, морао поштовати. Са своје стране, пристао је да посредује у Ђурђевом спору с Млечанима.

Док је деспот боравио у Подрињу, стигао је из Једрена Паскоје Соркочевић. Не задржавајући се у Смедереву, продужио је пут Дрине. Крајем октобра 1452. налазио се „у селу Радаљу код Зворника", подносећи извештај деспоту како је на Порти прошла ствар херцега и Владислава.[82] Донео је и друге значајне новости. Како се, у међувремену, краљ Ладислав Посмрче, који је имао тринаест година, ослободио заточеништва Фридриха III, на Порти се веровало да ће његовим доласком на престо престати важност угарско-турског мира. Сам Фридрих III у марту 1452. крунисао се у Риму царском круном. Том приликом било је речи, особито од стране хуманиста, о царевом задатку да спасе хришћанство и грчко жариште античке културе. Међутим, све се

[75] *Lett. di Lev.*, XV, 82. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 186—187.

[76] *Lett. di Lev.*, XV, 95—95'; 122.

[77] *Lett. di Lev.*, XV, 100—100'.

[78] *Cons. Rog.*, XIII, 51'.

[79] *Lett. di Lev.*, XV, 85.

[80] *Lett. di Lev.*, XV, 10.

[81] „Signor despot la havuta la sua intention de Suonich". *Lett. di Lev.*, XIV, 113'.

[82] *Lett. di Lev.*, XIV, 113—113'.

свело на то што је цар отишао у Напуљ, у посету краљу Алфонсу Арагонском. Најсјајнији домаћин тога времена приредио му је величанствен дочек и боравак, са бројним свечаностима и церемонијама. Коштао је сто педесет хиљада дуката, али је остао запамћен као најсјајнија приредба XV века. Турци су, међутим, знали да опасност не може доћи од цара, већ само из Угарске. У међувремену, Хуњади је, залажући се за Дубровник у његовом рату с херцегом Стефаном Вукчићем, послао писмо султану, чија је копија октобра 1452. стигла у Дубровник. Њу је Сенат одмах доставио деспоту Ђурђу „пошто је боље од нас обавештен о приликама на султановој Порти".[83]

По повратку од султана, сам Паскоје Соркочевић пренео је оштра упозорења властима роднога града. Скренуо им је пажњу да ће, у случају поништења угарско-турског мира, имати много неприлика и с Турцима и с херцегом. Предлагао је да пошаљу амбасаду у Једрене, додајући да оно што би се сада „могло завршити на Порти с једним харачем, неће се моћи касније ни са два". Сенаторима није било јасно ко ће поништити мир, Угри или Турци, а што се тиче слања амбасаде, тражили су од Паскоја обавештења на који начин, којим средствима и с коликим трошковима би могли добити мир на Порти. Нису били вољни да помињу рат с херцегом, већ само да добију мир с Турцима и Босанцима, како би трговци могли да слободно тргују.[84] Занимљиво је да деспот, попустљив до крајњих граница, није прекорео дубровачке власти, већ је то учинио њихов поданик.

Бескрупулозни када су били у питању сопствени интереси, Дубровчани су молили деспота, док је био у источној Босни, да их препоручи краљу Томашу и осталој господи која буде на станку.[85] Још су га молили да тражи накнаду за четири стотине либара сребра, које је краљ својевремено одузео неким трговцима. Тај случај су представљали као деспотову штету, јер трговци не могу да одлазе у његову земљу.[86] Заиста, због рата, пут преко херцегове територије био је прекинут. Зато је Сенат, фебруара 1452, одбио да изда дозволу једном каравану да иде у Србију, у мају је већао да трговци путују преко Скадра, а почетком јула дозволио је својим поданицима да с тканинама иду у Деспотовину чак преко Валоне.[87] У јуну се жалио деспоту да

[83] *Акта и повеље*, II, 541—542; *Dipl. Rag.*, 526.

[84] *Lett. di Lev.*, XIV, 113—113'.

[85] *Lett. di Lev.*, XV, 85. Уп. *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак), 328—329.

[86] *Lett. di Lev.*, XV, 85, 91.

[87] *Cons. Rog.*, XII, 236, 237'; XIII, 5', 44'. Уп. А. Веселиновић, *Забране*, 37—38.

је стала сва трговина, јер су путеви затворени,[88] а у августу га је питао да ли може да накнади хиљаду и сто дуката, колико је тражио турски склав за ослобођење једног дубровачког каравана.[89] Том приликом почео је да тражи потврду трговачких повластица, које је раније добио од њега и претходних српских владара. Рачунајући на помоћ челника Паскоја, на томе захтеву инсистирао је током целог деспотовог боравка у Подрињу. Деспот, међутим, није хтео да разговара о томе, јер је потврдио повеље после обнове државе 1445. године.[90]

Остајући понизни, али и упорни према деспоту, увек представљајући ствари како њима одговара, Дубровчани су га и даље обавештавали о сваком значајнијем питању. Преписка с њим, властелом у Смедереву и Јаковом Гундулићем, који је, као амбасадор, стално био уз њега, била је стална и уредна, ма где се налазио српски двор.[91] После око три месеца боравка у Подрињу, Ђурађ се, у позну јесен 1452, вратио у Смедерево. Пре тога, послао је у Једрене Дамјана Ђурђевића.[92] Целокупан његов рад на Порти, за Дубровчане, краља Томаша и војводу Владислава, показује да је током 1452. добро стајао код новог султана. Изгледало је да он према старом српском владару наставља политику свога оца. Тако је, међутим, само изгледало.

Добри односи с Турцима омогућили су деспоту да се и даље носи с Млечанима. Против њих су током 1451. устали сељаци у которској околини. Да би сломили њихов отпор, одвојили су Стефаницу Црнојевића од деспота. Стефаница је тражио да буде постављен за „врховног војводу Зете" и да на которској благајни прима плату од 500 дуката годишње. Сињорија је у јулу 1451. прихватила његову молбу, обавезавши се да ће га унети у уговоре, које буде склопила са српским деспотом, босанским или арбанашким господарима.[93] Узалуд су Дубровчани ометали приближавање Стефанице Млечанима, с којима је одржавао добре односе њихов противник Стефан Вукчић. Он је у септембру спасао Котор од побуњених сељака из Грбља и са Светомихољске метохије. Већ почетком децембра, Стефаница је ратификовао уговор с Венецијом. Примајући га у службу, она му је признала поседе, које је, у међувремену, одузео браћи, као и деспотове земље које је држао, додуше под изговором да ће их користити док не добије другу територију од Котора или неког другог града. Међутим, „стипендију" ће почети да прима тек када умири побуњене сељаке у которској околини.[94] Прихватајући споразум између Стефанице и Котора, Венеција се сложила да њени и поданици деспота Ђурђа слободно прелазе међусобну границу и крећу се на обе територије.

Први задатак Стефанице Црнојевића био је да угуши грбаљску буну. Которани су правили планове да придобију званичне кругове у Венецији за одмазду. Обавештени о томе, грбаљски устаници, сељаци са Светомихољске метохије и из Паштровића, одржали су збор, на коме су се заклели да ће пре умрети него се потчинити Млечанима. Затражили су од деспота да их помогне војском. Добивши од његових војвода обећања и поклоне, разгласили су да долази српска војска. Баш у томе часу, напао их је Стефаница Црнојевић. Пошто је од кнеза Котора примио војводску палицу и заставу, у фебруару 1452, попалио је, опустошио и опљачкао Грбаљ. Вође устанка похватао је на превару. Которски кнез је тридесеторицу осудио на смрт и одмах обесио. Њихове синове, старије од дванаест година, и још две стотине одраслих младића, трајно је протерао из Грбља и са млетачке територије. Преплашени сељаци бежали су са згаришта на све стране, чак у Апулију. Онима који су остали на огњиштима, одмах су повећане дажбине. Пада у очи да је међу протеранима било и неколико „попова", што показује да су играли неку улогу у побуни. У заоштреним односима између грбаљских сељака и властеле у млетачком Котору, верски моменат није био без утицаја. Зато је после угушења побуне наступила латинска офанзива. По которској околини православне свештенике замењивали су или глагољаши или римокатолички свештеници. Которски бискуп Бернард, родом из италијанског градића Пјеве ди Сако, превео је у римокатолицизам „многе стотине". Али, наишао је и на отпор. Један православни калуђер отерао је из села Богдашића и римокатоличког свештеника и самог бискупа Бернарда, када је дошао о Ускрсу да дели кризму новим верницима. Три године касније, млетачки дужд наредио је да се тај калуђер протера, а да се земља која је припадала православним црквама преда бискупској мензи у Котору.

Све теже се одржавао и православни зетски митрополит. Морао је да се сели из места у место. Када се Будва 1442. предала Млечанима, прешао је у Пречисту Крајинску, изнад Скадарског језера. Митрополита Теодосија, који се помиње до 1446.

[88] *Lett. di Lev.*, XV, 96.

[89] *Lett. di Lev.*, XV, 91.

[90] „Signor despot non la voluto confermar". *Lett. di Lev.*, XV, 10. Уп. и *Lett. di Lev.*, XIV, 113'; XV, 85, 91.

[91] *Cons. Rog.*, XIII, 64', 65, 77', 79' 83, 85', 90', 93', 100, 103, 106, 109, 110', 113, 123; *Cons. Minus*, XIII, 81, 82, 88, 93.

[92] *Lett. di Lev.*, XIV, 113'.

[93] *ASV. Sen. Mar.*, IV, 72—73 (нова пагинација 73—74); IV, 86 (нова пагинација 93).

[94] *ASV. Seg. Mar.*, IV, 96v—97 (нова пагинација 97v—98).

наследио је „кир Јосиф", забележен 1453. Али, ни он се није могао одржати. Од 1452. у Пречистој Крајинској седео је унијатски епископ грчког порекла Сава. Иако се држао православног обреда, припремао је паству за прелазак у римокатолицизам. Већ 1451. освећена је црква у Столиву, коју је подигао српски канцелар у Котору Стефан Калођеровић, с живописом на коме се налазе св. Фрања Асишки и св. Трипун, што показује да је била намењена унијатском обреду.[95] У сваком случају, латинска офанзива још више је појачана угушењем Грбаљске буне 1452, треће по реду, али највеће откако су Млечани узели Котор. Тако је православље остало без заштите. Одржавало се једино по селима, која су касније заузели Турци. Уосталом, од њих су почели очекивати спас поражени сељаци на проређеним грбаљским огњиштима.[96] Верски притисак није долазио само из Венеције, већ и из Рима. У септембру 1451. папа Никола V упутио је у „Албанију, Бугарску и Рашку" фрањевца Евгенија Сому да обраћа шизматике и преуређује фрањевачке самостане. Наложио му је да одежде, књиге и сасуде узме из конвента у Драчу.[97] У марту исте године, дозволио је дубровачком доминиканцу Ивану да, заједно са сабраћом, проповеда „реч Божију" у „провинцији Рашке" и да у њој диже „домове" свога реда. Како по свему изгледа, он је деловао у Новом Брду, у коме се две године касније помиње доминиканац Иван.[98] Дакле, нешто касније од фрањевача, у Србију су стигли и доминиканци. Нису, међутим, успели да развију велики рад због најезде Турака, којима је било свеједно да ли је неко фрањевац или доминиканац.

Због веома тешке ситуације, у Зету је стигла деспотова војска. Још априла 1452. јављали су обавештајци о њеним припремама.[99] По млетачкој процени, на прилазе Доњој Зети дошло је око 12.000 ратника, међу којима је било „много Турака" и придруженог људства из Горње Зете. Водио их је војвода Алтоман, кога су Которани описивали као „лукавог" и „с великим искуством у зетским приликама". Али, он није могао да помогне устаницима, нити да нападне градове на обали, јер није ни стигао до мора. Напао је села Стефанице Црнојевића, који је, међутим, уз помоћ Млечана, успео да га разбије на прилазима

[95] В. Ђурић, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, Зограф, 18 (1987) 46—53.

[96] М. Динић, *Један прилог за историју Грбља*, Прилози за КЈИФ, књ. 17, св. 1, (1937), 107—112; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 225—227, 327—328 (И. Божић); И. Божић, *Село Богдашићи*, 119.

[97] *Acta Bosnae*, 213.

[98] *Notes et extraits*, II, 447. Уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, 169.

[99] *Lett. di Lev.*, XV, 110.

Доњој Зети. Алтоман је једино постигао да Стефаници преотме Жабљак у близини Скадарског језера и да га прикључи осталој области деспота Ђурђа. У међувремену, Которани су савладали бунтовну Луштицу, чије је становништво тражило спас бекством у Конавле. Тиме ратовање није било завршено. Пошто ништа није постигао, деспот је послао другу војску. Додуше, нису били тачни гласови да ће је лично предводити, али је у млетачким градовима на обали завладала паника. Упућујући нарочитог посланика у Венецију, скадарски кнез је тражио хитну помоћ у муницији, јер је Скадар ненаоружан град, а назвао га је „главом и кључем свих наших места Албаније".[100] Которани су тражили да их помогну људством Скадар, Улцињ, Бар и Будва. Схватајући озбиљност ситуације, власти у Венецији врбовале су најамнике и слале оружје и опрему у Скадар. Предвиђале су да пишу протестно писмо султану, што дозвољава да Турци ратују у деспотовој војсци.[101] Она је, заиста, стигла, на челу с Томом Кантакузином, братом деспотице Јерине. По претераној процени Стефанице Црнојевића, бројала је чак двадесет пет хиљада људи. Али, ни она није ништа постигла. Затворивши кланце, које је добро чувао, Стефаница је није пуштао у Доњу Зету. Успео је да јој нанесе тежак пораз 14. септембра 1452. и замало није заробио самог Тому. Онда је заузео Горњу Зету, развивши млетачку заставу све до Мораче. Ускоро су власт Венеције признали Бјелопавлићи, Малоншићи, Пјешивци и Лужани. Једини представник деспотове власти у Зети остао је медунски кастелан. Одушевљени победама Стефанице, Млечани су одобрили две стотине дуката да му се купи најбољи брокат за одело.[102]

Поражен, деспот Ђурађ морао је да тражи пута за споразум с Млечанима. Поготово што су они показивали исту жељу. Били су вољни да с њим живе у миру, али онаквом какав се сачини у Венецији. У међувремену, све више су се заузимали за Стефаницу Црнојевића. У октобру 1452. успели су да његовог сина Ивана ослободе дугогодишњег заточеништва код Стефана Вукчића. Он га је држао као таоца због пљачкања Црнојевића по његовој области. Стефаница је раније безуспешно покушавао да добије сина уз помоћ деспота Ђурђа. Наводно је и ступио у млетачку службу само да би то постигао. После ослобођења,

[100] Настојећи да град снабде храном, кнез Скадра је „код Светог Срђа" одузео неко жито млетачким трговцима. Када је прошла опасност од деспотове војске, стигао је налог из Венеције да трговцима плати жито од првог новца који добије благајна Скадра. *ASV. Sen. Mar.*, IV, 167v (нова пагинација 168v).

[101] *ASV. Sen. Mar.*, IV, 139—140v (нова пагинација 140—141v); IV, 126 (нова пагинација 127).

[102] *ASV. Sen. Mar.*, IV, 152 (нова пагинација 153).

Иван није ни послат оцу, већ у Венецију. Сенат је одобрио сто двадесет дуката да се одене у брокат пре него што се пошаље у Зету. У свим тим перипетијама, као посредник у сукобу деспота с Венецијом, почео се јављати краљ Томаш, однедавно смедеревски пријатељ. Још у августу 1452. Дубровчани су јавили деспоту да је амбасадор Венеције био код краља у вези са њеним предузећем у Крајини и Дријевима. Краљ је јавно одбијао млетачке захтеве, али је ноћу, тајно, позвао амбасадора и његовог нотара и „на рђав начин" склопио неки споразум. Пронео се глас да је пристао на све њихове захтеве. Уз обавештење, Дубровчани су скретали пажњу деспоту да предузме потребне мере опреза.[103] Ипак, краљеве везе с Венецијом могле су бити од користи Ђурђу. О томе су с јесени 1452. њих двојица разговарали на састанку у источној Босни. Крајем 1452, Томаш је званично, преко посланика у Венецији, понудио посредовање за мир с деспотом. Сенатори су прихватили понуду и обећали слање свог амбасадора у Босну, али су тражили ближе податке и услове, истичући да мир за њих мора бити склопљен под часним условима.[104] Као посредник, понудио се и Скендербег.[105] Али, убрзо су догађаји узели сасвим други ток и деспот није имао прилике да даље преговара с Млечанима. Никада се није одрекао Зете, али је морао да на њу све мање мисли. Од 1453. године сва његова пажња била је усредсређена на Порту, одакле су најављивана нова освајања.

Иако деспот Ђурађ никада није могао да баци главне снаге у Зету, ипак остаје чињеница да су га Млечани најпре преварили па онда поразили. Били су тежак, жилав и крајње неугодан противник. Његов шурак Тома тукао је босанског краља, али је једва спасао главу у Зети. Богата Венеција, која је у XV веку имала државни доходак од око милион дуката, поморски град-колос, у коме је све брујало од живота, фирми и компанија, била је средиште за уживање у моћи и лепоти, „ормарић за накит тадашњег света". Привлачила је живаљ из разних крајева, па и „Словене" с Балканског полуострва. Све бројнији чланови њихове колоније, од 1451. састајали су се у посебној цркви, а касније је сазидана чувена „Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni". Моћна и богата Венеција засењивала је и деспота Ђурђа. Она га је ценила, поштовала, кињила и тукла, изванредно користећи његов тежак положај. Била је строга и према својим поданицима, које је пратила и уходила преко Већа десеторице, својеврсног тајног полицијског органа, задуженог за чување постојећег аристократског уређења. У склопу политике надзора, држала је у власти и свој клер, пркосећи Риму, из кога су млетачки кардинали редовно јављали о расправама тајних папских конзисторија. Ипак, та Венеција није у XV веку била ни културно ни уметничко средиште, рецимо као Фиренца. Под строгим режимом, није било размаха, па ни хуманизам није могао да разбукта своје страсти и да̂ сочне плодове.[106] Све је било подређено стицању материјалних добара и стварању империје на Средоземљу, у коју је ушао и део српске државе.

[103] *Lett. di Lev.*, XI, 91.

[104] *ASV. Sen. Mar.*, IV, 164 (нова пагинација 165).

[105] *ASV. Sen. Mar*, V, 6v (нова пагинација 7v).

Деспота Ђурђа је засењивала Венеција, али је био окренут на другу страну. Стално је ослушкивао гласове с Порте, а у тренуцима предаха примао монахе са Свете Горе. Више пута су га походили из Лавре Св. Атанасија, најстаријег и најугледнијег светогорског манастира. Као што је поменуто, у првом делу владе, обдарио их је неколико пута. После обнове државе, „свакако у лето 1444", вратио им је проширену метохију, пошто је ослобођена од Турака. Али почетком 1452. стигао је, у име сабраће, старац Андоније. Молио је да деспот прими натраг сва села која су им припадала, а да, заузврат, повећа своту новца коју им је годишње исплаћивао. То је манастиру било корисније, јер су турски упади ометали редовно збирање прихода. После договора с деспотицом и децом, помињући „милосрђе и љубав" према „светом манастиру и светим оцима који живе у њему", усвојио је молбу и одредио да Лаври сваке године даје „од куће" сто двадесет литара сребра. У повељи је тачно навео која му се села враћају. На првом месту поменут је трг Параћин с панађуром, затим села: Вранково, Божково код Рибника, Курилова, Мутница Горња, Шалудовац, Буљани, Извор, Брница, Квасичевица, Петруша и Плана. Сва села, у низу облика лука, налазила су се у околини Параћина. Захвално братство обавезало се, заузврат, да чини помене „мене господину деспоту Ђурђу и госпођи деспотици кира-Јерини и чедом нашим: царици кира-Мари и госпођи кира-Кантакузини и господину Гргуру и господину Стефану и господину деспоту Лазару и госпођи деспотици кира-Јелени Палеологини". Ктиторски помен обављаће се као и „цару Стефану" и „деспоту Стефану". За живота, правиће се заједнички помен, а сваком од њих „на месец по три литургије". По смрти свакога, „да му се твори помен трећи и девети и четрдесети дан, и на пола годишта и на конац годишта". По смрти свих, даће „општи помен" и „да нам отпевају, сваком од нас, по три литургије на месец". Помени ће се чинити „по сва лета док и

[106] J. Burkhardt, *Kultura renesanse*, 41—49.

манастир стоји". На кожну христовуљу, написану 16. фебруара 1452. у Смедереву, гајтаном је окачен деспотов воштани печат. Као и византијски владар, потписао се црвеним мастилом: „По милости Божјој господин Србљем деспот Гјург".[107] Старац Андоније могао је да отпутује задовољан пут свог Атоса. Деспот Ђурађ је на почетку своје владавине давао манастиру 60 литара сребра годишње, а сада је тај износ удвостручио. Лавру су обдаривали и претходни српски владари, али нико као он. Иако је владао у најтежим временима.

[107] S. Ćirković, *Actes de Lavra*. IV, 197—200; исти, *Две српске повеље за Лавру*, 93—99; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, 15—16; *Зак. спом.*, 502—504. Уп. М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 43—46.

Динар деспота Ђурђа Бранковића, Народни музеј, Београд

Печат деспота Ђурђа Бранковића, Хисторијски архив, Дубровник

Султан Мехмед II Освајач, рад Ђентиле Белинија(?), National Gallery, Лондон

11. КРАЈ ВИЗАНТИЈЕ

Средњовековни човек био је сличан болеснику који је дуго лечен жестоким лековима и још је реаговао само на најљуће надражаје. Ако су долазили од спољног света, били су јаки и упечатљиви. Поготово у XV веку, када су цветали, на једној страни, храброст, част и љубав, а на другој, сета, депресија и песимизам. Честа насиља и неправде проузроковали су претњу пакла и последњег суда. У предвечерје пропасти, беда свакодневног живота разбијана је контрастима. Јака средства била су оваплоћена у велелепним свечаностима, које су опијале и ублажавале свакодневну збиљу. Посебно дубоко потресне биле су процесије.[1] Једна таква одржана је у Србији почетком 1453. године, поводом преноса моштију св. Луке.

Тело апостола и јеванђелисте, који је остао познат као сликар и лекар, пренето је у IV веку из Сирије у Цариград. У њему је лежало вековима и било једна од најпоштованијих реликвија. Пред све већом турском опасношћу, кренуло је на свој дуги пут, према Западу, и после једног бродолома стигло у Епир. Ту је остало до новога пута, на север, у српску земљу. Наводно до преноса у Србију дошло је на тајанствен начин. Док је деспот Ђурађ ратовао у Босни, код града Теочака, неки непознати старац обавестио га је да се мошти апостола налазе у граду Рогосу. Предложио му је да их откупи, што је деспот радо прихватио.

Средњовековна склоност да се прецени вредност неке ствари највише је долазила до изражаја када су биле у питању мошти светаца. Веровало се да чине чуда, да исцељују, да могу да спасу град и државу. Ако су икоме биле потребне, биле су, дакле, потребне Србији деспота Ђурђа. Како су оне, међутим, препродаване, крадене, сакриване, дељене и фалсификоване, требало је добро отворити очи. Деспот је, заиста, показао велику опрезност. Консултовао је патријарха Никодима, који га је упутио на прота Свете Горе, чији су монаси били добро обавештени о цариградским светињама. Тек пошто је добио уверавања да су земни оста-

[1] J. Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, 5, 6, 29, 54, 221, 262—263.

ци великог свеца аутентични, приступио је откупу, не жалећи новца. По речима његове унуке, платио их је султану тридесет хиљада златних дуката. Тек пошто су обављене све припреме, које су можда трајале неколико година, опремљено је српско посланство у Рогос. Сачињавали су га призренски митрополит Михаило, лештјански игуман Венедикт и више других духовних и световних лица, међу којима је било високих државних достојанственика.[2] Они су преузели тело светитеља и понели га у Србију, на његов трећи пут.

Реликвија огромног угледа ношена је на најсвечанији начин кроз целу Деспотовину. Свуда дочекивана побожним почастима, стигла је у Грачаницу на Косову, нешто после смрти грачаничког митрополита Доситеја. Одатле је понета даље, на север. По једној верзији, на Морави је изашао у сусрет патријарх Никодим, а стално је, праћена клиром, који је певао „достојне" песме. У сусрет је изашао, са „много радосних суза", деспот Ђурађ „са супружницом својом деспотицом кира Јерином и са богодарованим им чедима, богољубивом кћерју Маром и са христољубивим Григоријем и Стефаном и благоверним деспотом Лазаром и деспотицом кира Јеленом". Владарска породица ишла је за апостолом са „свима архиепископима српским, епископима и часним игуманима, поповима и ђаконима, у часним одеждама, са светим иконама и часним крстовима, са свећама и добромирисним кандилима, и са мноштвом преподобних икона и свима бојарима Српске земље". У поворци се кретала раскошна уметност хришћанског Истока прве половине XV века. Ношени су барјаци и златне процесијске иконе, сликане с обе стране, а цео призор подсећао је на бајку о златним временима. Певајући побожне песме, поворка је била свечана и потресна. Уз њу се тискао обичан свет, јер је била прилика за губаве, слепе и луде да се намах исцеле. Средњи век је према болеснима и сиромасима показивао окрутност, али и бескрајно гануће и саосећање. Гужва је била тако велика да се ковчег није могао носити. Свако је желео да га дотакне, да метанише, да падне ничице. Да би се могло кретати, деспот је око њега поставио посебне чуваре, који су крчили пут међу побожним и убогим народом.

После неколико недеља пута, тело апостола донето је 12. јануара 1453. у Смедерево. Најпре је унето у „церков полатну". У присуству владара и највиших државних достојанственика, одржано је свечано бденије, које се продужило целу ноћ. Деспот Ђурађ и Лазар остали су до свитања. Сутрадан је изнето из Малог града и, уз пратњу чланова владарског дома и песму клира,

[2] Крајем 1453. умро је призренски епископ Михаило. *Записи и натписи*, VI, 97.

пронето кроз Велики град. Следио је опход око Тврђаве, уз песму „Стени града утврдет се и непоколебими пребудут". Затим је унето у новосазидану митрополитску цркву Благовештења и положено с десне стране двери. Владарска породица га је богато обдарила златом, сребром, бисером, драгим камењем. Бивша султанија Мара купила је раскошан покров, од сиријске свиле ткане златом, а деспот Ђурађ дао је да се направи од позлаћеног сребра ћивот, у који је спуштена његова повеља. У њој су записани поседи и приходи које је добио св. Лука, односно црква која је чувала његово тело.[3]

У поворци преноса моштију учествовали су и високообразовани књижевници, који су цео догађај описали. О томе су остала два списа, један међу рукописима манастира Крушедола, а други у фонду Националне библиотеке у Паризу. По свој прилици, настали су у годинама непосредно после транслације, а сигурно пре 1459. Иако се међусобно разликују, али и допуњују, они су пуни реторских фраза и цитата из Библије, у складу с традицијом византијске хагиографске литературе. Ипак, то су оригинални састави са српским националним мотивима. Помињући српску државу и српску цркву, писци рачунају да ће апостол Лука „спасти државније наше", спасти „град си", тј. „богохраними град Смедерево" „спасти христољубивије деспоте наше". Изрази „варварска шетанија", „нашаствије иноплеменихъ... љуборатних Агарен", довољно показују да су изразито антитурски настројени. Без свесних тежњи за побољшањем друштвених и политичких прилика реформама, средњовековни човек је рачунао да све добро и зло долази од Бога. Због турског освајања, побожност у XV веку била је упадљивија него раније. Зато су Агарени дошли као „казна Божја", због „греха наших". У готово екстатичном стању, веровало се да мошти светаца могу донети чудесну и натприродну заштиту. У ствари, једино та заштита остала је Смедереву и српској држави. Показало се да она, ма колико моћна за тадашњег човека, није била кадра да донесе спас. Али, откуп моштију и њихов пренос у Смедерево показују да је деспот Ђурађ учинио све што је могао за спас своје државе. Поред тога што је ратовао и преговарао, он је обезбедио себи и своме народу заштиту Христовог апостола. Заиста, више ништа није могао учинити.[4]

[3] По једној изворној варијанти, ћивот је даровао деспот Ђурађ, а по другој, деспот Лазар, који је поклонио и „завесе... украшене златним образима". Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 215, нап. 9.

[4] О преносу св. Луке: I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU, 5 (1868), 178—187; И. Павловић, *О св. Луци и преношењу његовог тела*, Гласник СУД, 51 (1882), 70—100; М. Башић, *Из описа „Пренос моћију св. Луке јеванђелиста у Смедерево"*, Из старе српске књижевности,

Пошто му је предао „град свој на чување", свети јеванђелист Лука „многа чудеса нова и преславна учини". Смедерево је брзо постало стециште поклоника и ходочасника. Али, не задуго. Свега неколико година касније, пред навалом Турака, пренет је у Теочак у источној Босни, пошто се Ђурђева унука удала за наследника босанског престола. Тако је светац наставио свој пут кроз Србију и Босну, овога пута у журби, без свечане пратње. Пред даљом најездом Агарена, пренет је у Јајце, тадашњу босанску престоницу. Глас да ту почива, убрзо је стигао до Рима. У време пропасти Босне 1463. године, фрањевачки фратри понели су га у Дубровник, али их је у Стону зауставио војвода Иваниш Влатковић. Не обзирући се на прекоре Дубровчана, који су жарко желели мошти апостола, послао их је у Венецију. Опрезни Млечани су, међутим, сумњали у њихову аутентичност. Зато је Јелена молила Иваниша да их врати, јер јој је, у међувремену, угарски краљ нудио за њих три до четири града. Како су наступила још тежа времена, ипак их је продала Млечанима.[5] Они су имали све више новца и све више светиња. На њиховој територији нашао се и апостол Лука, који данас почива у цркви Св. Јустине у Падови.

Списи о преносу моштију св. Луке, као и остала српска литература тога времена, углавном остају у оквирима традиционалне хагиографске књижевности. Поготово су то „Служба Јоаникија Девичког" са „Синаксаром", написани такође у време деспота Ђурђа од непознатог аутора, вероватно у манастиру Девичу на Косову. У исихастичкој традицији, у њој се слави светац као пустињак и „молчалник", који је омрзнуо свет, умртвио телесне страсти и предао се посту и молитвама. Иначе, светац Јоаникије, рођен у Приморју, дошао је као младић у Горњи Ибар да живи с пустињацима. Дознавши за његово подвизивање у пећини крај Девича, посетио га је деспот Ђурађ и заједно с њим подигао цркву Ваведења. Ту је светац умро 1440. године, ту су и лежале његове мошти. Поред уобичајених и стереотипних фраза из сличних састава, у списима о св. Јоаникију има „ретких и изванредно лепих слика и поређења", што показује да су писци, пустињски калуђери, били образовани и књижевно надарени. Мање оригиналности има Параклис Стефану Дечанском који је, такође у време деспота Ђурђа, написао монах Јосиф из Дечана. Певајући о бури и метежу који су се подигли и о зверима које се „устремише", он очигледно мисли на Турке. Зато мо-

Београд 1922, 261—265; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, 190—193, 343—344; Св. Радојчић, *Византијско сликарство од 1400. до 1453*, 10—11; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 118—124; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453—1456. године*, Смедерево 1983, 3—65.

[5] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 159—163.

ли светог краља да помогне народу у невољи. Спис је молбени канон за употребу у манастиру пред моштима краља, које су очигледно добијале у значају. Вредан је такође један Помених, за који се верује да је настао у Смедереву „између 1446. и 1453", а можда баш у години преноса св. Луке. Поред деспота Ђурђа, деспотице Јерине и њихове деце, помиње „Вукосава војводу и подружије его Јелу", затим Божидара Шетевића, Ђурђа Маченошечића, Јована Божићевића, Николу Стахинића, дворску властелу деспота Ђурђа о којој се ништа не зна из других извора. То исто вреди и за више црквених достојанственика, клирика и монаха, који су били на деспотовом двору. У сваком случају, на њему је живео бројан световни и духовни свет, који не само што је учествовао у управи и чисто црквеном животу већ је стварао и књижевна дела.[6]

У тешким временима турског освајања остало је у изворима трага о разним богоугодним делима поданика деспота Ђурђа. Они су поклањали покретну и непокретну имовину црквама и манастирима, чак и куће у којима су живели. У пролеће 1453. извесни Новак и Јела даровали су половину своје куће Св. Павлу на Светој Гори, с тим да после њихове смрти и друга половина припадне манастиру. Како се међу сведоцима, поред протопопа Стефана и севаста Рааша, помиње и једно лице из Штимље, сматра се да је исправа написана у једном од косовских градова: Новом Брду, Приштини или Трепчи.[7] У тешким приликама, и даље је подизана и осликана понека црква, као 1451/1452. у Пећанима, у Метохији, посвећена Ваведењу Богородице. Ктитор, непознати властелин, у натпису изнад улазних врата навео је да „створи се и пописа овај свети божанствени храм... у дане благочестивога и христољубивога и превисокога и светороднога господина све српске земље и Поморја деспота Ђурђа и деспотице Јерине и синова господина Гргура и Стефана и деспота Лазара и деспотице Јелене".[8] Патријарх је и даље био Никодим, који је око 1453, дакле у време пропасти Византије, рукоположио кир Теоктиста за митрополита православне цркве у Молдавији. Чин је обављен на молбу молдавског војводе и клира, а сведочи о високом угледу који је још увек уживала Српска црк-

[6] Љ. Штављанин-Ђорђевић, 334—335, 338; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 447—450; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 229—230.

[7] Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 198—199.

[8] *Записи и натписи*, I, 93. Уп. М. Ивановић, *Остаци цркве Ваведења Богородице у селу Пећани код Суве Реке*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, 20—21 (1988—1989), 190; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 104.

ва у православним земљама.[9] Иако су манастири били духовна жаришта, главни културни посленици већ су живели по градовима. Нова политичка и привредна средишта постала су и нови културни центри. Пре свих, то су били Београд у доба деспота Стефана, Смедерево у време деспота Ђурђа, као и богати рудник и варош Ново Брдо. На плану књижевног стварања, издвајале су се три области: Подунавље, Област Бранковића и Зета.

Све више оригиналних писаца било је међу световњацима. Изгледа да је њима припадао и Константин Филозоф. Рођен око 1390. у Бугарској, пропутовао је Свету Гору, Цариград и Јерусалим, да би на почетку друге деценије XV века дошао у Србију. Био је „учител српски" на двору деспота Стефана у Београду, где је 1423/1424. написао спис *Сказание о писменех*. По преласку српске престонице у угарске руке, склонио се код ћесара Угљеше, господара Врања, Иногошта и Прешева. У четвртој деценији XV века, дакле у време владе деспота Ђурђа, али ван његове државе, по налогу патријарха Никона и „дворских поглавара", написао је своје главно дело *Житије деспота Стефана*. Из његових речи: „Да Бог није дао деспоту наследника Ђурђа, живот би био сличан Содоми и Гомори", види се да је имао и те како похвалних речи за деспота Ђурђа.[10] Његово главно дело сведочи да је био веома образован човек. Посебно добро познавао је историју хришћанства и античку грчку баштину. На Западу је видео други свет. Називајући краља Жигмунда „западни владар", као да је хтео да каже да је то нешто ниже, скоро варварско.[11] Веома учен, пун алузија и алегорија, тешко је разумљив, поготово за обичан свет. За њега није ни писао. Средњовековна наука и књижевност били су намењени узаном кругу одабраних. Народ је био далеко од њих. Али, Константин Филозоф има друге одлике. Иако је писао житије, чији је темељ хагиографски, уклопљен у дејство божанског промисла, он је, ипак, свога јунака тумачио историјским догађајима, тако да се може говорити о световној биографији. Није славио деспота Стефана због његове побожности за живота нити због чуда после смрти, већ због његових ратничких и витешких врлина. Остављајући по страни црквене достојанственике и монахе, приказао је јунака житија као витеза. Славећи кроз његову личност световну власт, у своје

[9] M. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise Moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevecle d'Achris au XVe siecle*. Academie Roumaine. Bulletin de la section historique, 13 (1927), 6—10; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 217—218; М. Пурковић, *Српски патријарси*, 151.

[10] О бројној литератури о Константину Филозофу види: М. Кашанин, *Српска књижевност*, 394, нап. 1; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 199, нап. 13.

[11] Константин Филозоф, 284.

дело унео је световне елементе, удаљавајући се од житија претходних времена. Његов пример показује да се у Србији рађала нова књижевност, као што се рађало ново друштво, у коме је градска и дворска средина имала пресудну улогу. Уз нешто уздржаности, могло би се рећи да је Константин Филозоф, који је у средиште свега стављао човека и његову делатност, припадник византијског хуманизма.[12]

Константин Филозоф није остао у Смедереву, мада је задатак деспота Ђурђа био да изградњом престонице створи не само ново политичко и административно већ и духовно средиште. Ђурађ је био веома образован човек. Сем свог народног и српскословенског језика, знао је или се служио грчким, латинским, турским и угарским. Пропутовавши добар део Европе и Азије, од Ангоре и Солуна до Беча, Будима и Фурланије, срео је многе личности, разног образовања. Из тих сусрета као да је проистекла његова још јача привржености својој цивилизацији, којој су припадали толики претходници на српском престолу и цео његов народ. Настављајући дело свога ујака, у Смедереву је окупљао учене људе, световњаке и монахе. Имао је библиотеку у којој је било књига на српском, грчком и латинском језику, литургичког садржаја, житија, хроника, историја. За један његов Минеј зна се да је писан руком калуђера Никодима, а други да је имао посвету: „Благочастивому и христољубивому господину деспоту Ђурђу, Србљима и Поморју, задушник царства ти смерни митрополит Генадије".[13] Припадао му је, минијатурама богато украшени, Псалтир, који се данас чува у Државној библиотеци у Минхену, па је познат као Минхенски псалтир. Настао крајем XIV века, представља „врхунац српског минијатурног сликарства".[14] Затим *Сликана хроника*, која је, по наруџби краља Лајоша украшена минијатурама свих дотадашњих владара и зна-

[12] Г. Сване, *Традиционално и ново у делу Константина Констенског*, 180; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 22—23.

[13] *Записи и натписи*, I, 96.

[14] I. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der königl. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss, Philos-hist. Klasse, LII, Wien 1906; *Der Serbische Psalter*, Faximile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der bayerischen staatsbibliothek München, Textband und Mitarbeit von S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, herausgegeben von H. Belting, Wiesbaden 1972; S. Nordström, *Rabinische Einflüsse auf einige Miniaturen des serbischen Psalters in München*, Akten des XI Intern. byz. Kongresses, München 1959, 416—421; Св. Радојчић, *Минхенски српски псалтир*, ЗФФ, VII, 1 (1963), 277—285. М. Харисијадис, *Једна недовољно објашњена сцена у Минхенском псалтиру и његовој београдској копији*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 5 (1969), 77—84; Д. Драгојловић, *Прилог проучавању симболике минијатура Српског минхенског псалтира*, Старинар, 21 (1972), 171—175; J. Радовановић, *Иконографска истраживања Минхенског српског псалтира*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (1978), 99—129; J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 45—47, 119—122.

чајних догађаја из угарске историје. Било је ту и краљица српског порекла, а укупно око сто педесет минијатура. Хронику је „Пресветли владар краљ Француске дао господину деспоту као славни дар".[15] Скоро две стотине година касније, патријарх Пајсије (1614—1647) забележио је на рукопису Службе јеванђелисте Луке да су то књиге „биле Ђурђа деспота в граду Смедереву".[16] Књижевна дела о преносу моштију св. Луке написали су писци из смедеревског круга. Његови припадници били су Срби, Грци, а можда и представници других народа. Неговали су тзв. „дворску" књижевност, у чијој је основи било добро познавање хришћанске и јелинистичке културе.

Доласком угледних и образованих Грка, доношени су нови рукописи и тако увећавана књижна ризница Смедерева. У њему је негована и музика. Један рукопис са српским музичким текстовима из 1431. саставио је светогорски монах Давид Редестинос, а касније га је „купио митрополит смедеревски кир Атанасије".[17] Други музички рукопис, 1453. писао је у манастиру Св. Јована Претече код Сера „кир Јоаким монах и доместик Србије". Вероватно најдрагоценији музички састав српског средњег века јесте зборник *Псалтикија*, који је 1941. изгорео у Народној библиотеци у Београду. Био је то превод са грчког првог српског, а вероватно и првог словенског, музичког уџбеника. Садржао је теоријска упутства и словенске називе за извођење музичких знакова. Било је то „Твореније доместика кир Стефана Србина", за кога се раније сматрало да је средином XV века живео у Смедереву. Данас преовлађује мишљење да је „Стефан Србин" живео крајем XIV и почетком XV века и да је стварао на Светој Гори, а на двору Бранковића деловао је други учени Стефан, који је преписао неколико књига за Ђурђеве синове, деспота Лазара и Гргура, оставивши о себи податке: „Степан дијак", „Степан доместик писа", и „писа Стефан доместик у граду Смедереву".[18] Како било да било, у Смедереву су се стицали и музички рукописи, које је куповао сам митрополит Атанасије.

---

[15] „de cronica dezpoti descripta, quam illustissimus princeps, rex Francie eidem domino despoto in preclaram munus pretullerat". Dercsenyi Dezso, *Kepes Kronika,* I—II, Budapest 1964. S. Domanowszky, *A. Dubniczi krónika,* Századok, 33 (1899) 237.

[16] Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 390.

[17] А. Јаковљевић, *Давид Редестинос и Јован Кукузељ у српскословенским преводима*, ЗРВИ, 12 (1970), 179—189.

[18] Д. Стефановић, *Музика у средњевековној Србији,* Српска православна црква 1219—1269, Београд 1969, 125—126; исти, *Изгорели неумски рукопис бр. 93 Београдске Народне библиотеке,* Библиотекар, XIII/5 (1961), 379—384; М. Велимировић, *Јоаким Монах и доместик Србије*, Звук, 62 (1964), 150—156; Л. Цернић, *Рукопис Стефана доместика,* Библиотекар, 20 (1968), 61—81; А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељевом нотацијом,* Хиландарски зборник, 7 (1989), 141—143.

У Српској деспотовини XV века запажа се појачан интерес за историју. Он се огледао у редиговању летописа и родослова. У Зети је 1453, по наредби зетског митрополита Јосифа, ђакон Дамјан завршио преписивање Синтагме Матије Властара. У наставку текста, налази се тзв. „Копорински летопис", најстарији препис српског летописа. Успостављао је везу између опште и српске историје, која је, по византијском узору, сведена на историју владара, у овом случају династије Немањића.[19]

У склопу појачаног занимања за историју, осећа се посебан интерес за антику. Константин Филозоф навео је Хомера, Тукидида, Платона, Аристотела и друге античке ауторитете. Своје дело о деспоту Стефану писао је по узору на Плутархов *Животопис Александра Великог.* Тако се вратио хеленистичкој биографији, добро познатој и негованој у византијској историографији. До које мере су античке представе биле живе у Ђурђевом Смедереву показује писац преноса моштију св. Луке, који свечану поворку упоређује с олимпијским играма: „Како светла садашња светковина јавља се... Како да вас назовем: семе Аврамово, чеда Исакова, синови Израиљеви... А ови називи вашој љубави достојно пристали су, јер празник светао створисте, већма од олимпијског позоришта... Тамо многи трче напрежући се, а један венац приме и тај пропадљив, а овде они који дођу сви, благодаху духа, венце непропадљиве примају. Тамо вике и козлогласованија (трагедије) онима који слушају уши испуњавају гласовима на помрачење и погибељ душевну — а овде јеванђеоска и апостолска учења онима који слушају пажљиво уши испуњавају гласовима на просвећење и корист духовну. Тамо музичких пиштаљки сагласија онима који слушају душе ка рову непристојности и блуда богомрског доле водећи и у дубину адову одашиљу да се различитим и љутим мукама с бесима муче за свагда."[20] По хришћанском писцу из Смедерева, побожна поворка с моштима била је узвишенија од оне старе грчке. Али, човек се не може отети утиску колико је тај свет прожимала стара грчка баштина. Константин Филозоф ставља грчки изнад свих осталих језика, а с одушевљењем прича о старим Грцима, као о најбољим познаваоцима човека и природе. Читајући старе грчке писце и историчаре, он је на махове више Грк него Словен.[21] Образовани Срби XV века користили су старе

---

[19] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 381—392 (Д. Богдановић).

[20] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija*, 190—193, 343—344. Up. Sv. Radojčić, *Од Дионизија до литургијске драме*, 115.

[21] М. Васић, *Константин Костенски и Херодот*, Прилози за КЈИФ, 11 (1931), 140—146; Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, Глас САН 190 (1946), 15—43; И. Дујчев, *Константин Философ и „предсказанията на мъдрите Елини"*. ЗРВИ, 4 (1956), 149—155; Р. Ма-

грчке писце преко византијских посредника. А у Византији је била „вечито жива антика у свакодневном животу“, док је у њеној уметности враћање хеленским лепотама све израженије већ од почетка XIV века.[22] „Непрекинуте античке традиције на европском истоку нарочито се јасно показују у средњовековном византијском сликарству.“[23] Пошто су Срби, преко византијског узора, упознали античку грчку баштину, њен утицај дошао је до изражаја и у уметности и у књижевности. Српска уметност позног средњег века „толико је прожета елементима античког порекла, да у целини и нема изразитих црта средњовековног карактера“.[24] Далеко од примитивних облика, култура српског средњег века, на самом своме крају, имала је људе највишег образовања. Није се, дакле, само Запад враћао античким узорима, већ и византијски и словенски свет. У томе враћању антици, Срби су имали своје одређено место, с тим што су античку културу упознали не преко латинске копије, као западноевропски народи, већ преко грчког оригинала.

Византијски хуманизам преношен је у Западну Европу, из које је опет било неких утицаја на Српску деспотовину. Јаке латинске колоније у српским рударским местима морале су деловати на домаћи живаљ и на духовном плану. Дубровчани су се по Србији дописивали на латинском и италијанском језику. Са Запада су стигли „романи“ *Триштан и Ижота (Тристан и Изолда), Бово од Антоне, Роман о Троји.*[25] Ипак, западни утицаји били су више у сфери практичног него духовног. Када је у питању уметност, више их има у архитектури него у књижевности и филозофији. Западни утицаји не смеју се потцењивати, али ни прецењивати. Србија се није напајала Италијом, иако је она била духовно најнапреднија земља западног света. Уосталом, италијанска ренесанса дала је највеће плодове крајем XV и у XVI веку, када Срби више нису имали своје државе. И док су је имали, ретко су се обраћали римским узорима. Римски цареви су им били потребни једино да из њих изведу порекло Немањића, а преко њих и Лазаревића и Бранковића. Сви писци у Српској деспотовини били су изразити антизападњаци. Чак, међу образованим Словенима тога времена антилатинско располо-

ринковић, *Српска Александрида*, Београд 1969; C. van den Berk, *Der „serbische" Alexander-roman*. München 1970; Д. Павловић, *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, Прилози за КЈИФ, XXIX/1—2 (1963), 5—16.

[22] Св. Радојчић, „Постанак сликарства ренесансе Палеолога", *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 136, 138, 153.

[23] Св. Радојчић, *Старо српско сликарство*, 11.

[24] *Исто*, 11.

[25] И. Грицкат, *Повест о Триштану и Ижоти*, Београд 1966; A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague—Uppsala, 1952.

жење било је јаче него код Византинаца. Сличност с италијанским хуманизмом огледа се у томе што културу на обе стране прожимају све јачи световни елементи. Уз појачано занимање за антику, све чешћи су описи природе, људи, градова, пејзажа. Обе земље су, на свој начин, излазиле из средњег века.

У односу на политички подељену, слободну, пуну међусобних убистава, кондотјерску Италију, у којој је папство, раздирано „Великим расцепом“, било играчка у рату појединих породица, у Србији, са јаком, „апсолутистичком“, влашћу деспота, кидање са традицијама ишло је много спорије. Кретање ка класицизму и хуманизму је благо, без потреса. Смедеревски писац преноса моштију св. Луке напада грешни спектакл олимпијаде, коме супротставља побожни пренос тела апостоловог, али је битно да зна античке текстове. Иако испуњавају своја дела новим историографским садржајем, српски писци задржавају ранији облик житија. Мада пробијају нови елементи, њихова дела нису у супротности са традиционалним. „Световнога има, као што га је било и раније, али је оно у складу са црквеним.“[26] Уметност се није схватала као посебно подручје лепоте, већ, скоро примењена, и даље је служила црквеном животу.

Ни Византија последњих Палеолога, ни Србија деспота Ђурђа нису биле друштвено хомогене целине. У Византији је постојала хуманистичка струја, која је тражила да се античка књижевност и филозофија проучавају за себе, а не само да би се боље разумела хришћанска литература. Насупрот томе, у све тежој стварности, продубљивао се и ширио исихастички мистицизам манастирских заједница, које су означаване као станови за ћутање. Њихови идеолози сматрали су да је хуманизам у основи неприхватљив, јер Богочовека претвара у човека, а хришћанство своди на хуманизам. Тиме је оно упрошћено и упропашћено, јер је Богочовек потиснут на небо, а на његово упражњено место на земљи постављен је „викар Христа“, папа, који је постао владар, цркву претворио у државу, епископе у кнежеве, вернике у послушне поданике, а сви заједно били су само чиновници цркве. То је одступање од хришћанства, прилагођавање времену и његовим пролазним вредностима. Заиста, хуманистички покрет у Италији XV века поставио је аксиому да је „Човек узор света“, мерило ствари; он мери према својим димензијама и простор и време. Хуманизам је потврда појединца, пре свега, моћног појединца. Он се супротстављао средњем веку, у коме је човек био једно подражавање, свет у маломе, микрокосмос, и прилагођавао се новом времену. Филозофија Запада је стално

[26] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 201.

прилагођавање успешним примерима новога времена. У Србији XV века било је неповерења према том Западу, који је рушио традиције, поцепао сопствену цркву, уносио световне елементе, па чак и разврат у само папство. Ипак, Србију XV века карактерише „диференцирање духовног живота монаха и лаика".[27] Поред исихастичке идеологије, ојачала је градска световна култура, чији су се представници свим средствима борили за добра овоземаљског света. Њихова култура, све више лаичка, рађала је нови свет. Али тај процес је у Србији, као и у Византији, у корену прекинут. Свануће које је наговештавано, прекрио је мрак турског ропства.

Када се све узме у обзир, доба деспота Ђурђа, иако је владао у изузетно тешким приликама, оставило је на духовном плану трагове узвишене вредности. Записи на рукописним књигама сведоче о обимној преписивачкој делатности, а превођење са грчког не само да се није смањило већ је добијало нове подстицаје. Уметници, истанчаног духа, стварали су дела као да су радили у најбољим условима. Писци су неговали све књижевне родове, као у доба Немањића. Било је то књижевно зрело време, које се баштинило на дугој традицији претходних столећа. Уз сву афирмацију новог, остајало се у традиционалним оквирима. При томе, ни муслимански Исток ни римокатолички Запад нису били од битног утицаја на духовно стварање. Оно је било тако велико као да се Србија није налазила пред пропашћу. А управо је тако било. Само, она није била прва на реду. Пре ње, морала је да пропадне Византија.

Султан Мехмед II је одмах по доласку на власт решио да заузме Цариград. Раздвајајући његове азијске и европске поседе, он је већ деценијама представљао страно тело у османлијском организму. Његовим заузимањем, подарио би царству природан и јак центар, на изузетно повољном географском положају. Прикривајући своју намеру, показао се као добар дипломата. Задржао је изразито срдачне односе с народима на Западу и на Балканском полуострву. Умео је да лепо испрати византијске посланике, који су тражили новац за издржавање турског принца Орхана, у Цариграду, иако је њихов захтев представљао увреду за једног султана. Кријући своју намеру, почетком 1452. раширио је лажан глас о припремама рата против Угарске. За то време, почео је практичне припреме за остваривање своје главне замисли. Не обазирући се на протесте Византинаца, у априлу 1452, на најужем делу Босфора почео је да гради јако утврђење. Сам је извршио избор места, сам је руководио радовима. Посао је

[27] М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 401.

брзо завршио и већ крајем августа Румели Хисар био је готов. Од тада је могао у потпуности да контролише саобраћај грчке престонице с Црним морем и осталим светом. Изградња је будно праћена у хришћанском свету, па и у Србији. О њој опширно прича Константин Михаиловић, истичући да је Мехмед II сам носио камење за тврђаву. Српски летописац је записао да је сазидао „Нови Град више Цариграда".[28]

Видећи да се стеже обруч око престонице, цар Константин XI Палеолог морао се поново обратити за помоћ Западу.[29] Она је могла доћи само уз сагласност и потпору папе, који је, међутим, и даље стављао у први план унију. Пошто му није остало ништа друго, цар је дозволио да кардинал Изидор, бивши московски митрополит, 12. децембра 1452. године одслужи римску мису у Св. Софији и објави унију. На какав је пријем наишла, одмах се видело. Огорчени народ, предвођен калуђерима, изашао је на улице, жестоко протестујући и, у исто време, манифестујући привржeност вери својих отаца, које се, у великој невољи, још чвршће држао. У самртном ропцу, Цариград се налазио пред дилемом: или да постане центар османлијске муслиманске царевине или средиште западног католичког света. Осећајући да Римска црква не помаже одржање независности Византије већ доноси власт Латина, Грци су радије желели да се потчине Османлијама. То је дошло до изражаја у лапидарној изреци једног од њихових вођа, Луке Нотараса: „Више волим да видим усред града турски турбан, него католичку митру."[30]

Цар Константин XI обратио се за помоћ и Угарској, коју су, међу западним земљама, највише угрожавали Турци. Већ у септембру 1452. његово посланство тражило је помоћ у Будиму, а у октобру су стигли у Цариград амбасадори краља Ладислава и Јована Хуњадија. Стављајући у изглед Грцима непосредну војну помоћ, краљ се сећао и Србије. У јануару 1453. истицао је да је султан држао „цело краљевство Рашке", које је скоро „кључ" Угарске. Подсећао је да је успешном „Дугом војном" Хуњади успео да га поврати „светлом принципу, деспоту Ђурђу", „верном члану" Угарске краљевине, који га и данас „мирно и верно"

[28] Константин Михаиловић, 32—33; *Родослови и летописи*, 236.

[29] R. Guilland, *Les appels de Constantin XI Paleologue a Rome et a Venise pour sauver Constantinople (1452—1453)*, Byzantinoslavica, 14 (1953), 226—244.

[30] Ducas, 329. Уп. M. Sesan, *La chute de Constantinople et les peuples ortodoxes*, Byzantinoslavica, 14 (1953), 271—282.

држи.[31] Истичући, дакле и у непосредној турској опасности, вазалску подложност српског деспота према угарској круни, краљ и Хуњади настављали су преговоре с Грцима. У највећој тајности, Хуњади је тражио да му цар уступи Селимврију или Месемврију, да у једној од њих постави свог вазала и трупе за помоћ Цариграду. Цар је предлог одбио, али је, касније, пред све већом опасношћу, попуштао, и почетком 1453, посебном повељом, даровао је Хуњадију Месемврију. Међутим, цео договор није имао никаквог значаја јер су је Турци заузели већ марта те године.[32]

Мехмед II је зиму 1452/1453. провео у припремама за опсаду Цариграда. Током дугих бесаних ноћи, правио је планове, цртао положај цариградских зидина, распоред војске и опсадних машина, линије напада. Имао је обичај да увече, уз пратњу само двојице дворана, обилази једренску престоницу, испитујући расположење народа и војске. Ако би га неко препознао и поздравио као цара, својом руком забадао му је нож у леђа. У међувремену, разаслао је позиве војсци. Чим је зима била на измаку, она је почела да пристиже под цариградске зидине. Са запада и севера стизале су трупе из Румелије, а преко Босфора, под заштитом Румели Хисара, из Анадолије. Уз помоћ лажних изјава пророкових у традицији, освајање Цариграда вековима је објављивано као свети циљ ислама. Зато је уз војску ишло много мула и дервиша да пале верски фанатизам. Било је ту трговаца и свакојаког олоша, жељног пљачке. Док се око Цариграда слегла огромна сила, у граду су били малобројни браниоци. Око шест хиљада Грка и око три хиљаде странаца — Латина, међу којима је одред Ђеновљана од седам стотина био најбројнији. Поред бројног људства, Турци су довукли и артиљерију, коју су махом правили добро плаћени западњаци. Џиновски топ, пуна два месеца, вукло је од Једрена до Цариграда педесет пари волова, а опслуживало неколико стотина људи. Пошто је све наоружање размештено око града, на положај је 2. априла 1453. стигао Мехмед II. Поставио је свој шатор крај великог топа, окруживши се с дванаест хиљада јаничара. У петак, 6. априла, пошто је обављена молитва, објавио је почетак опсаде.

---

[31] I. Teleki, X, 352, 360. Уп. J. Радонић, *Уговор у Тати*, 173. Деспот Ђурађ се и даље, с времена на време, жалио краљевској курији на неправде које су чињене на његовим угарским поседима. L. Thallóczy—A. Áldásy, 166—170, 172—174. Краљ Ладислав је 4. јуна 1453. обавестио деспота Ђурђа да је доделио привилегије становницима Ковина, без сумње зато што су већину чинили Срби. Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 29.

[32] G. Moravcsik, *Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 2 (1954), 354—360; И. Капитанфи, 213—214. Уп. и: И. Мацурек. *Турецкая опасность и средняя Европа накануне и во време падения Константинополя*, Byzantinoslavica, 14 (1953), 130—157.

Велики топови тукли су двоструке зидине, али су браниоци ноћу оправљали оно што је дању порушено. Моћни град одолевао је нападима, иако цар Константин XI није имао довољно људства да га размести на двадесетак километара дугачке зидине и многобројне куле. Прибирући последња средства за одбрану, наложио је да се црквене сребрне сасуде прекују у сребрњаке. Прича се да су два грчка калуђера, којима је била поверена поправка бедема, закопала новац уместо да га употребе за шта је намењен. Турци су касније, заиста, нашли седамдесет хиљада златника, које је цар наменио за доградњу зидина. Но, и поред тога, град је одолевао. Како је с освајањем ишло тешко, Мехмед II се више пута обраћао своме шејху, духовном ментору, кога је стално држао уза се. Веровао је да он може да прибави Божју помоћ, прорекне будућност и одреди дан освајања. Увиђајући да се град не може заузети с копнене стране, наредио је, на запрепашћење branилаца, да се бродови превуку по земљи, преко дасака намазаних овнујским и говеђим лојем, и спусте у Златни рог. Турци су онда преко њега направили од буради понтонски мост и тако обухватили град са свих страна. Онда је Мехмед II затражио предају. Цар Константин XI је одлучно одбио. Љут као рис, султан је 24. маја најавио општи јуриш за 29. мај, обећавајући неизмерну пљачку. Војска се усталасала од усхићења због блиског освајања и богатог плена. Телали су објављивали да ће добити и положаје они који се први успну на зидине, а џелатову секиру за врат они који се усуде да побегну. Шеици и дервиши облетали су логор, храбрећи војнике да победу барјаке ислама на утврђену престоницу неверника. Пошто је наређено опште осветљење, у целом турском логору ватре су гореле до дубоко у ноћ, а, као из самог огња, долазила је неописива граја. За то време из Цариграда, утонулог у мрак, чуло се нарицање и јецање. Уочи главног напада, Грци и Латини окупили су се у цркви Св. Софије да одслушају службу Божију.

Двадесет деветог маја, у два сата после поноћи, почео је општи јуриш. Уз буку труба, рогова и бубњева, када је зарудела зора, почела је паљба из свих топова, и с копна и с мора. Црн барутни дим прекрио је небо над градом, заклањајући сунце лепог мајског дана. Нападачи су гоњени бичевима, а сам Мехмед II лично их је терао, час умиљатим речима, час претњама, стално држећи у руци гвоздену палицу. Оне који су се успели на зидине, браниоци су рушили стрелама и камењем, све док Турци нису продрли кроз капије, пуне лешева, и бреше, које су направила топовска ђулад. Када се турски барјак залепршао на зидинама, цар Константин XI, чија српска мајка на срећу није дочекала тај дан, бацио се у окршај. Борећи се као обични војник, секао је што му је пало под руку. И сам рањен, на крају је пао под бодежима двојице Турака: један га је ударио у леђа,

други по лицу. Глава му је одмах одсечена и набијена на стуб, како би Грци видели да више немају цара. Касније је, у скупоценој кутији, ношена од једног до другог муслиманског великаша, да би на убедљив начин показала победу ислама над хришћанском Византијом. У складу с верским законом, султан је дозволио тродневну пљачку. Пошто је град освојен војном силом, покретна имовина је, на основу шеријата, била законити плен војника, а становништво се могло легално поробити.[33] По упаду Турака, маса Цариграђана покуљала је према луци. Није стигла до ње, јер су освајачи закључали капије. Онда је појурила у цркву Св. Софије, пошто се веровало да ће с неба сићи анђео с исуканим мачем, којим ће протерати нападаче. Док се свет молио у цркви, турске секире почеле су да развањују врата. Када су упали, освајачи су одмах, вукући за браде, руке и одећу, везивали немоћни народ, двоје по двоје, без обзира на старост и сталеж. Све су претворили у робље и одвукли на разне стране. Златне и сребрне предмете су разграбили, а одежде употребљавали за покривање коња. Опљачкали су и остале цркве и манастире, уводећи коње у олтаре, у којима су и сами јели или чинили распусна дела с дечацима и девојчицама. Онда се прешло на приватне куће. Пошто су похаране, а власници побијени, неки су већ бирали своје будуће домове.

У пратњи везира̂, Мехмед II ушао је на коњу у град и упутио се у цркву Св. Софије. Разгледајући је похарану, приметио је једног свог војника како разбија мермерни под. Више ништа није остало да се разбије и понесе. На питање зашто то чини, добио је одговор: „због вере". Толика сировост разбеснела је самог султана, да је несрећног азапа ударио сабљом. Пошто је један од присутних са предикаонице изговорио муслиманску веру: „La ilaha illallah Muhamedun rasulullat — нема другог Бога изузев овог Бога, Мухамед је гласник Бога", његови ратници отклањали су молитву. Највећа цариградска црква претворена је у џамију. Мехмед II је сутрадан обишао улице, у којима је владала самртна тишина. Недалеко од бившег византијског царског двора, приредио је свечан обед. Загрејан вином, затражио је да му доведу најмлађег сина већ поменутог Луке Нотара, високог достојанственика цара Константина XI. Отац је одбио да му се дете обешчасти. Зато су њему и свим мушким члановима његове породице одрубљене главе.

За све то време, град је пљачкан. Плен је био огроман, а састојао се од злата, сребра, скупоцених тканина и других предмета. По сведочанству савременика, Турци су продавали злато као бакар, а расипали су драго камење, јер нису знали његову

[33] Х. Иналџик, *Османско царство*, 35.

вредност. Књиге, од којих су неке биле старе више векова, бацане су на ватру. Уништена су културна блага непроцењиве вредности: уметнички споменици, рукописи, иконе, реликвије. Наводи се цифра од око шездесет хиљада заробљеника. Пошто је сав народ поробљен, трећег дана Мехмед II је прекинуо пљачку: војску је вратио у логор и забранио сваки приступ у град. У њему је остао више од три недеље, а онда се, с пленом и дугом колоном племенитих девојака и жена, вратио у Једрене.[34]

Још извесно време Једрене је остало Мехмедова престоница. Што се тиче Цариграда, намеравао је да га преобрази у највећи престони град на свету. Зато је почео да га систематски насељава, али потпуно новим живљем. У околна напуштена села досељавао је ратне заробљенике, којима је наменио снабдевање града животним намирницама. Званично је признао духовне вође грчке, јерменске и јеврејске цркве. На чело грчке православне цркве довео је, после извесног времена, ученог Генадија Схоларија, који је у доба опсаде ухваћен и као роб продат у Једрену. Добивши повељу из руку султана, признао је ново стање. Тако је наставила живот некада славна, сада поробљена, Цариградска Васељенска патријаршија. Мехмед II брзо је почео са градњом. Подигао је себи двор и пространи безистан, тако да је град добио турски, оријентални, изглед. Константинопољ је постао Истанбул. Не признајући оно што је раније било, хроничар и идеолог Нешри је написао: „Султан Мехмед створио је Цариград."[35]

Заузевши Цариград, Мехмед II постао је најугледнији исламски владар. Изједначио се с борцем који ратује у име свих муслимана, добио је назив Освајач. Држећи бившу византијску престоницу, почео се сматрати наследником Римског царства. Пошто су га, за добре паре, грчки и италијански научници учили римској и хришћанској историји, упознао се с вековима владајућом идеологијом да на земљи може постојати само једно царство. Зато је говорио: „Само једно царство може да постоји на свету, једна вера и једна власт." Отуда није чудо што је желео да Цариград учини средиштем светске царевине, поготово што

[34] О паду Цариграда: L. Chalcocandylas, II, 148—169; Ducas, 313—395; G. Sphrantzès, 97—105; A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I, *Le testimonianze dei contemporanei*, II, *L'eco nel mondo*, Verona—Milano 1976; isti, L'„Expugnatio Constantinopolitana" di Antonio Ivani da Sarzana, ЗФФ, XIV/1 (1979) 219—230. Уп. G. Schhlemberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris 1915; C. Amantos, *La prise de Constantinople*, Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 1953; S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 68—85; Ч. Мијатовић, *Пад Цариграда године 1453*, Годишњица Николе Чупића, 3 (1953), 67—167.

[35] Х. Иналџик, *Османско царство*, 202—204.

се његова држава поклапала с некадашњом византијском. Тако је, падом Цариграда, несумњиво светско-историјским догађајем, пропала Византија, али је остала да живи њена традиција у источнохришћанским земљама. Хришћанска вера у свом православном виду „вековима је остала не само Грцима већ и Јужним Словенима највећа светиња и била је у доба турске власти израз њихове културне и националне самосвести". Православље је било застава под којом је извршено уједињење руских земаља и под којом је Русија постала велика сила. Велики кнез Иван III, уједнитељ руских земаља, оженио се братаницом последњег византијског цара Константина XI Палеолога, усвојивши византијски дворски церемонијал и византијски грб с двоглавим орлом. Тако је Москва преузела вођство над хришћанским Истоком. Цариград, „Нови Рим", заменила је Москва, „Трећи Рим".[36]

Срби су не само пажљиво пратили освајање Цариграда, већ су у њему и учествовали. Док је Мехмед II вршио припреме, Ђурађ му је, почетком 1453, послао челника Ђурђа Големовића.[37] Као да је, крајњим напорима, покушавао да га одврати од већ планираног напада. У томе правцу деловао је и преко Угара. На путу за Порту, у марту 1453, угарско посланство стигло је у Србију.[38] Тек после договора с деспотом, отишло је султану, кога је затекло под зидинама Цариграда пред сам његов пад. Сачињавали су га Хуњадијев и краљев посланик. Први је пренео поруку да, доласком на власт краља Ладислава, његов господар више не гарантује мир султану. Други је, у име краља, предложио да и даље остане на снази примирје, али под условом да Турци дигну опсаду Цариграда. Док је посматрао бомбардовање градских зидина, Хуњадијев амбасадор, бар како прича Дука, нашао се случајно крај једног топа. Исмевајући нестручност турских артиљераца, подучавао их је како да га боље наместе, да би што јаче тукао. Наравно, амбасада није постигла ништа. Мехмед II је свега неколико дана касније заузео Цариград.[39]

Иако повезан многоструким везама с царским двором Палеолога и ма како одан грчком свету и византијској цивилизацији, деспот Ђурађ је морао да остави по страни емоције и да ради оно што је наметала груба стварност. Као веран султанов вазал, послао му је помоћ за освајање престонице цара Константина XI. Српски одред, од хиљаду и пет стотина коњаника, предводио је војвода Јакша, „поочим" касније чувених Јакшића у Угар-

[36] Г. Острогорски, *Историја Византије*, 529.

[37] *Lett. di Lev.*, XV, 53.

[38] *Lett, di Lev.*, XV, 50; *Dipl. Rag.* 531—533.

[39] И. Капитанфи, 213—223; G. Moravcsik, *Ungarisch-byzantinische Beziehungen*, 357—360.

ској.[40] Уз турске освајаче били су и вични рудари из Новог Брда, задужени за копање ровова и минирање цариградских зидина, оних истих које је деспот Ђурађ обнављао. Како прича архиепископ Леонардо са Хиоса, свој посао радили су у највећој тајности, али је њихов подземни ров открио неки немачки стручњак за рударске и ратне вештине, који се налазио међу браниоцима.[41] У саставу српског одреда био је и Константин Михаиловић из Островице. Он прича у својим *Успоменама* да је Мехмед II тражио помоћну војску, поручујући деспоту да ће је послати против господара Карамание. „Не знајући царску намеру", деспот је послао своје коњанике, који су, на своје велико изненађење, упућени на Цариград. Видећи да су преварени, хтели су да се врате; то, ипак, нису учинили, јер им је запрећено смрћу. Размештени су код Једренске капије, од које је водио пут за Србију, али у току борбе нису богзна шта помогли Турцима, јер, Константин изричито каже да Цариград „по нашој помоћи никад не би био освојен".[42]

Пад Цариграда одјекнуо је у Србији као гром из ведра неба. То није био било који град, већ средиште православног хришћанства, Константинов град, са којим су српски писци волели да упоређују најважније градове своје земље, па и Смедерево. Зато је српски летописац забележио „прими цар Мехмед Цариград од Костадина, цара грчскаго, месеца маја 29 вторник" „и ту бист излитие крве грческие", „и телеса светих много скруши". Тако је, завршава опис, заузет „свети Цариград".[43] Тужна вест посебно је тешко пала деспоту Ђурђу. Када је њу примио, затворио се у собу и три дана никога себи није пуштао. И он и Срби веровали су да је само небо трајније од хиљадугодишњег Царства Ромеја. Доживео је, под старост, да пропадне његов духовни идеал, да пропадне свет коме је припадао. Смене цивилизација увек су биле болне, нарочито за поражене. А њима је управо припадао. Бол је имао своју емотивну, али и реалну страну. Одмах је и њему запретила непосредна опасност.

Тек пошто је заузео Цариград, цар Мехмед II показао је своје право лице. Већ 23. јуна 1453. Анђело Ђовани Ломелино, подеста ђеновљанске Пере, писао је да султан тражи од деспота Србије да му преда „нека места", која је раније држао његов отац Мурат II. Кардинал Исидор, који је прерушен у роба успео

[40] С. Ћирковић, *Rasciani regales*, 81.

[41] A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I, 132—134.

[42] Константин Михаиловић, 33—34. Пад Цариграда нашао је одјека у књижевности многих народа, нарочито словенских. I. Dujčev, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la litterature slave contemporaine*, Byzantinoslavica, 14 (1953), 14—15.

[43] *Родослови и летописи*, 236.

да се спасе, јавио је почетком јула са Крита да се турски цар спрема да заузме три јака града на Дунаву, Голубац, Смедерево и Београд.[44] Заиста, цар је званично затражио да му се предају Смедерево и Голубац. Деспот је, међутим, захтев одбио.[45] Већ тада су се проносили гласови да се Турци спремају да заузму Србију. Чак се у Риму знало да опремају сто педесет галија и двадесет великих лађа да поседну Голубац, Смедерево и Београд, да би онда провалили у Угарску. На Запад су стигле вести да је деспот Ђурађ склонио своје благо на сигурно место, јер не верује Турцима иако са њима има савез.[46] Тако је дошло „размирие" међу деспотом и Турцима, како је записао српски летописац.[47] Уздајући се и даље у преговоре, деспот је отправио посланство на Порту.[48] Носило је добру своту новца, али се, изгледа, и помоћу њега све мање могло постићи. Убрзо после заузимања Цариграда, султан је убио великог везира Халил-пашу, кога су потплаћивали Грци, а, како по свему изгледа, и Срби. Српско посланство имало је задатак да преговара, али, пре свега, да честита Мехмеду II освајање Цариграда. Деспот се погнуо до краја, али ни то није вредело.

Српски посланици стигли су у Једрене, августа 1453, управо у време када се султан вратио с краћег анадолског одмора. Како прича Дука, донели су уобичајени харач, али се млади цар, примајући представнике и других хришћанских вазала, понашао љутито и надмено.[49] Грк Критовул са Имброса, који је ступио у службу Мехмеда II и написао његову историју, пише супротно. У жељи да се допадне новом господару, прича да је султан лепо примио сва посланства, па и српско. Додаје да је обновио мировне уговоре, захтевајући исплату уобичајеног данка.[50] Тешко је, међутим, веровати да су српски посланици добили трајну обнову мира. То није било лако постићи, јер нису били решени ни угарско-турски односи, у које се Србија већ деценијама уклапала. Ипак, није дошло ни до потпуног прекида. Пошто су дали трибут, султан им је дозволио да, по Ђурђевој жељи, откупе из ропства сто калуђерица. Даровали су такође новац деспота и његове жене Јерине многим византијским племићима, да и они

---

[44] A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I, 48, 86—88.

[45] F. Rački, *Prilozi*, 151—152.

[46] A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I, 230; II, 92; R. Wolkan, *Der Briefwechsel*, III, 281—282.

[47] *Родослови и летописи*, 237.

[48] *Lett. di Lev.*, XVI, 129'a-129b.

[49] Ducas, 395. Уп. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 198; J. Papadrianos, *Le historien byzantin Doukas et les Serbes*, Cyrillomethodianum, 1 (1971), 117—120.

[50] Critobulos, 85.

откупе слободу.[51] Из турског ратног плена, Ђурађ је успео да добије вредне црквене одежде и сасуде.[52] Стално у вези с братом погинулог цара Константина XI, морејским деспотом Томом, спасавао је што се спасти могло.[53] После цариградске катастрофе, примао је угледне Грке и помагао их колико је могао. Зна се да су се у Смедереву нашли Грк Димитрије Леонтарис и брат деспотице Јерине „архистратег" Ђорђе Кантакузин. Ђорђе је био власник кодекса, који је садржавао дела Прокопија, највећег византијског историчара VI века. На једном месту записано је да се тај вредан рукопис 31. маја 1454. налазио у Смедереву, да би, потом, непознатим путевима, стигао у Рим.[54] Већ поменути музички рукопис Давида Редестиноса откупио је од једног Турчина смедеревски митрополит Атанасије „када примише Турци Цариград".[55] Иако исцрпљена до крајњих граница, Србија као да је покушавала да преузме улогу пропале Византије.

Како је захукталог младог Освајача тешко било обуздати, деспот је видео пред очима само опасност. Решио је да тражи помоћ где год је рачунао да је може наћи, па и код оних господара којима се дотле није обраћао. Одлучио је да се обрати италијанским владарима, укључујући и самог папу. Вест о паду Цариграда примљена је у Италији с тугом, страхом и запрепашћењем. Чак и у осталој Европи. Велики поборник крсташког рата, бургундски војвода Филип Добри подстицао је на борбу против Турака француског краља Карла VII, истичући да, ако падне византијска престоница, Турке нико неће задржати до Рима, јер су већ покорили земље грчког цара, а деспот Рашке и владари Босне и Влашке постали су султанови вазали. Политички подељена, Италија је, међутим, имала многе своје бриге, зађевице и отворене сукобе. Милано Франћеска Сфорце ратовао је против Млечана. Ђенова, разарана унутрашњим трзавицама, била је у сукобу с Напуљем, а Фиренца, у савезништву с Миланом, радила је против Венеције и Напуља. Испод тих „велевласти", које су остваривале систем равнотеже, врвело је много малих иранија. Свака је терала своју политику. Чињеница да папа, краљ Алфонс Арагонски и Венеција, најблаже речено, нису садејствовали у вођењу источне политике, била је кобна по балканске земље. Италијанска разједињеност била је супротност централизму Српске деспотовине. Док је порекло кондотјера, који су узимали власт и у великим државама као што је Ми-

---

[51] Ducas, 395.

[52] F. Rački, *Prilozi*, 151—152. Уп. С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, 109.

[53] *Cons. Rog.*, XIII, 223'; *Notes et extraits*, II, 485, нап. 2.

[54] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 198—201.

[55] А. Јаковљевић, *Давид Радестинос*, 182—185.

лано, била споредна, дотле је у Србији порекло Лазаревића и Бранковића стално довођено у везу са „светородним" Немањићима. Док „у нашој Италији, која воли промене, где ништа не стоји чврсто и не постоји ниједна стара власт, слуге могу лако постати краљеви", како је писао Енеја Силвије Пиколомини,[56] у Србији се највише полагало на „стару власт". Како су се преко мора, све више изједначавали сталежи, свако је имао све више власти, и сукоба је било напретек, јер „заједничка је тежња свих оних који су илегитимни да се повећавају". Владарске куће биле су пуне копилади, а папски синови оснивали су сопствене кнежевине. Писци су описивали најдубље интимности својих господара, нарочито љубавне авантуре, као сасвим обичне ствари. Таквих описа у Србији нема, мада су и у њој уздигнути скоројевићи грабили стара звања и титуле. Разлика између Запада и Истока била је: „овде више богатства, сјаја, префињености, тамо више сиромаштва и окрутности, али иста суштина".[57] Ипак, и поред поплаве новог света и лаицизма, на измаку средњег века, у Италији је било много примера тријумфа племства и дубоке побожности. Била је то земља правих и многобројних супротности. Само, она више није имала разумевања за средњовековне витешке фантазије и идеале. Била је то земља која је „омекшавала" све грубости Истока. Са већ развијеним индивидуализмом, у њој су државни органи свакодневно дискутовали о појединцима, водила се брига о сваком човеку. За то време на Истоку су пропадали читави народи, државе и цивилизације.

Падом Цариграда под мачем султана Мехмеда II, италијански хуманисти добили су благородну тему за вежбања у античкој реторици. Славили су човека, као што су раније слављени свеци. Тај њихов човек био је „свестрани човек", који је избио у први план, нарочито у Фиренци. Као главно средиште хуманизма, она је постала прва модерна држава, а Италијани први модерни Европљани. Италија је могла да развија своје плодотворне процесе, захваљујући чињеници да је географски била удаљена и ван домашаја турских освајања. Иначе би, међусобно завађена, лако постала њихов плен. Византији и балканским земљама, много ближим Истоку, није вредео сопствени развитак, јер је сасечен у корену. Ипак, та Италија била је страна и далека српском човеку. Српски летописац пратио је догађаје у Србији, Византији, Турској, Влашкој и Угарској, али не и у Италији.

За планирани пут преко мора, деспоту Ђурђу био је потребан посланик добро верзиран у италијанске прилике. Нашао га

[56] I. Burkhardt, *Kultura renesanse*, 19.

[57] I. Burkhardt, *Kultura renesanse*, 55; J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 24.

је у Дубровчанину Јунију Градићу. Занимљиво је да као амбасадоре у Италију није слао поданике Републике који су већ били у његовој служби. Градић је потицао из једне од најпознатијих властелинских породица, која је имала разгранате послове у Србији. У његовој кући 1446. становао је деспотов војвода Димитар Крајковић, који је, заједно са осталим српским достојанственицима, дочекао Јелену Палеолог с Пелопонеза. Код њега је касније боравила и Ђурђева кћи Кантакузина.[58] Јуније је носио титулу „витеза" и био је латински добро образован човек. Занимљиво је да му је дубровачки властелин Стефан Гучетић, који је умро у Сребреници, 1453. тестаментом оставио „говор Тулија", очигледно Цицерона, и друге рукописне књиге.[59] Због трговачких послова, од 1451. живео је у Смедереву, у коме је више пута био председник судских комисија.[60] Био је добро верзиран у прилике у Италији, у којој је успео да створи јаке везе. Њих је, као Ђурђев посланик, следећих година још више ојачао. Папа га је наименовао за латеранског кнеза, а за рачун Римске курије обављао је послове у Угарској, Босни и Србији. Дубровачка република слала га је папи и напуљском краљу, а лично се дописивао с миланским војводом Франћеском Сфорцом. Био је то, без сумње, један од највећих дубровачких дипломата XV века. Бољег амбасадора деспот Ђурађ није могао наћи.

Одлуку о упућивању посланика у Италију, деспот Ђурађ је донео у лето 1453, убрзо после пада Цариграда. Најкасније у августу, Градић је напустио Смедерево, а почетком септембра подигао је у Дубровнику део блага из Ђурђевог поклада и отпутовао у Напуљ.[61] Почетком октобра стигао је на двор краља Алфонса, где је дочекан срдачно и с пуно пажње. Означен је као „посланик најсветлијег принципа Ђурђа, деспота Рашког краљевства и господара Албаније, Приморја и Усоре".[62] Као деспотов поклон, предао је риђег ждрепца, на чему је краљ топло захвалио. Заузврат је добио скупоцени гримизни сомот, вредности преко сто двадесет дуката, да сашије хаљину, коју је носио „по турској моди". Великодушни краљ поклонио му је и лепу суму новца да купи коња.[63] Подарио му је високу и звучну титулу, подвлачећи да то чини како због „врлина и наклоности"

[58] J. Tadić, *Promet putnika*, 91—101.

[59] *Test. Not.*, XV, 68—69.

[60] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 116—118.

[61] *Cons. Rog.*, XIII, 233'. Градић је почетком јула још био у Смедереву. *Test. Not.*, XV, 66—66'.

[62] L. Thallóczy—A. Áldásy, 171.

[63] C. Minieri Riccio, *Alcuni fatti di Alfonso I di Aragona dal 15 aprile 1437 al 31 maggio 1458*, Archivio Storico per le Province Napoletane, 6 (1881), 427.

које је испољио „према нама", тако и из љубави према српском деспоту. Занимљиво је да Јуније није хтео да прими угледну титулу без дозволе деспота. „Ми смо је ипак дали", писао је краљ Ђурђу, „због великог поверења према Вама" и „због узајамног пријатељства и љубави између нас". На крају је истакао да се она додељује само на тражење најславније господе.[64]

Мада има игре речи у актима напуљске ренесансне канцеларије, ипак остаје чињеница да је краљ Алфонс Арагонски био наклоњен деспоту Ђурђу и да је желео да му помогне. Баш некако у то време, Ђурађ је са сто либара сребра помогао Алфонсовог вазала, Скендербега, коме је претила непосредна турска опасност.[65] Градић је детаљно упознао краља с тешким положајем Србије, изложене великом и дуготрајном султановом притиску. На писма донета из Смедерева, краљ је такође писмено одговорио, 6. новембра 1453, саветујући Ђурђу да у фебруару следеће године пошаље амбасадора и другим хришћанским владарима и да од њих тражи помоћ. Он је, са своје стране, обећавао да ће учинити оно што буде могао.[66] Дакле, све се сводило на обећања.

Српски посланик молио је арагонског краља да га препоручи папи Николи V, коме је такође ишао. Краљ се радо одазвао молби и 8. октобра 1453. написао је топло писмо-препоруку папи. Називајући Ђурђа „нашим најдражим пријатељем", истицао је како турски цар улаже велике напоре да привуче на своју страну српског деспота. Ако би у томе успео, било би то на највећу штету хришћана. Зато је молио поглавара цркве да пажљиво саслуша Градића, да не би српски владар, због „немарности хришћана", пришао Турцима. Још је тражио да му се, као и Угрима, пружи помоћ, како би се могао лакше одупрети најстрашнијем непријатељу.[67] На крају, молио је Николу V да не задржава дуго посланика, да га што пре прими и с одговором отправи, да не би, у случају одуговлачења, све било прекасно. Писма-препоруке, исте садржине, упутио је и тројици кардинала, тражећи да се и они заузму код папе за српског амбасадора.[68]

---

[64] L. Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all' Adria*, Archeografo Triestino, III serie, vol. VI (1911) 70.

[65] J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 41.

[66] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, 135—136.

[67] У то време Хуњади је одржавао сталне везе с господарима Италије: Fr. Pall, *Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli auni 1452—1453*, Revue des études sud-est européennes, t. XIII, No 3 (1975) 453—478; t. XIII No 4 (1975), 559—594.

[68] L. Thallóczy—A. Áldásy, 171—172.

Заиста, Градић је лепо примљен у Риму. Вести о паду Цариграда из Србије су врло брзо достављене у Грац секретару цара Фридриха III, хуманисти Енеји Силвију Пиколоминију, који их је средином јула 1453. послао папи.[69] Називајући Ђурђа, „деспота Рашког краљевства и господара Албаније, Раме и целе Усоре", „нашим драгим сином", папа је затражио, општим прогласом од 24. октобра 1453, да се помогне у борби против Турака. Под претњом анатеме и екскомуникације, забранио је да му се праве сметње, алудирајући на некакво уништавање фресака и икона у његовим црквама. Истичући да он припада „грчкој" вери, навео је да је пришао Флорентинској унији.[70] Жеља да се помогне српском владару била је, дакле, очигледна, али није била ни конкретна ни стварна. Изјава да се Ђурађ приклонио унији била је нетачна.[71]

Дипломатски узето, мисија Јунија Градића била је успешна, мада није донела никакву стварну корист. Деспот се морао сам носити с Турцима како је знао и умео. Чак су га и други мољакали да им помаже на Порти. У току драматичне опсаде Цариграда, Дубровчани су га молили да их помогне код султана због сукоба с херцегом Стефаном Вукчићем. У фебруару 1453. тражили су ближе податке од своје властеле у Смедереву о амбасадама које су деспот, босански краљ и војвода Владислав послали у Једрене. Распитивали су се и о мисији Алвиза Растића, који је у име деспота ишао краљу Томашу. Сами су јављали на српски двор да је 28. децембра 1452. од херцега отишао султанов склав, који је долазио да тражи новац. Лукави Босанац му је обећао паре, а заузврат је добио турску помоћ. Цењена је на око две хиљаде коњаника, који су пљачкали по Хуму.[72]

Заморени ратом, Дубровчани су радили свим средствима да склопе мир с херцегом. Посредовао је папски легат Тома Моросин, бискуп Хвара, познати поборник мира. Зазирући да се деспот не споразуме сепаратно с херцегом, тражили су од смедеревског двора мишљење о закључењу будућег мира. Унапред су

---

[69] »Qui res gestas ad nos ex Rascia venientes«. A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, II, 44.

[70] G. Hofmann, *Epistolae pontificiae ad concilium Florentinum spectantes*, III, Roma 1946, 142—144.

[71] Андреа де Санта Кроће писао је погрешно да је деспот Ђурађ присуствовао отварању унијатског сабора. Andreas de Santacroce, *Acta latina Concilii Florentini*, ed. G. Hofmann, Romae 1955, 30. В. Лоран, *Les »Memoires«*, 164, нап. 2, одлучно је одбацио податак из папског писма да се деспот Ђурађ приклонио Флорентинској унији. О источној политици папе Николе V: C. Marinescu, *Le pape Nicolaus (1447—1455) et son attitude envers l'Empire byzantin*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, 9 (1935), 331—342.

[72] *Lett. di Lev.*, XV, 53. Уп. и *Cons. Rog.*, XIII, 142', 144', 151', 159', 160'; *Cons. Minus*, XIII, 104'; *Dipl. Rag.*, 530—531.

се нудили да посредују између деспота и херцега, поготово што је овај већ покушавао да углави тај мир. Међутим, Ђурађ није желео да се нагоди с Вукчићем. Дубровчани у његовој служби нису ни смели да му помену намере родног града, због писмених обавеза, које је Сенат преузео према војводи Владиславу. На прекоре челника Паскоја Соркочевића што нису послали поклисаре на Порту, сенатори су се правдали да им није одговорио под којим условима се могу споразумети са султаном. Како је то било време грозничавих српско-угарских напора да спасу Цариград, молили су деспота да их укључи у угарско-турско примирје, ако буде склопљено.[73]

Не задовољавајући се деспотовом помоћи код Турака, Дубровчани су замолили да их подржи и код Угара. У марту 1453. тражили су да спречи приступ херцегових посланика новом краљу Ладиславу, од кога су већ тражили потврде повеља, које су им дали краљ Жигмунд и други угарски краљеви.[74] Три дана пре султановог одлучујућег јуриша на Цариград, налагали су Вуку Бобаљевићу, који је био код војводе Владислава, да иде краљу Томашу и деспоту Ђурђу и затражи сагласност да њих двојица и Владислав склопе мир с херцегом. Дискретно образлажући свој став, напомињали су да ниједан господар Босне и Србије не сме да нападне њиховог непријатеља, јер га штите Турци. Уверавали су да одредбе мировног уговора неће бити на уштрб части ни државе краља и деспота. Пре него што изађе пред Ђурђа, Вук је имао да тражи обавештења и помоћ од челника Паскоја, чији је брат, у међувремену, дигао део новца из деспотовог депозита. Ради добијања исте сагласности, и сам Владислав намеравао је да пошаље краљу и деспоту војводу Иваниша Влатковића. Дубровчани су налазили да је згодна прилика да њихов и Владислављев амбасадор пођу заједно.[75] Међутим, од свега тога није било ништа; Владислав се предомислио и није упутио посланика ни краљу ни деспоту.

Сенат је, у међувремену, повукао нови потез. Још од јуна 1451. држао је у Смедереву, као амбасадора, Јакова Гундулића. У марту 1453. наложио му је да и даље настоји код деспота на потврди ранијих дубровачких повеља. После тога упутства, коначно је одлучио да га повуче. Након скоро две године, Гундулић се вратио кући и почетком маја ослобођен је амбасаде. Строгим прописима Републике морао се потчинити и његов друг Влахо Рањина, који је, као што је поменуто, у међувремену, умро

[73] *Dipl. Rag.*, 531—533; *Notes et extraits*, II, 483.
[74] Dipl. Rag., 528—530. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 194.
[75] *Lett. di Lev.*, XIV, 117'—118'. Уп. и *Cons. Rog.*, XIII, 176, 181, 185', 186; *Cons. Minus*, XIII, 116—116', 121; *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак), 333—334.

у Србији. Иако је био мртав, и он је, том приликом, званично ослобођен посланства.[76] Не знајући за пад Цариграда, Сенат је почетком маја 1453, одбио да одлучује о слању амбасаде на Порту, на чему је челник Паскоје Соркочевић и даље инсистирао. Хтео је да сачека писма од Вука Бобаљевића, који се налазио код војводе Владислава.[77] За Дубровчане је тада склапање мира с херцегом била најважнија ствар на свету. У међувремену, маја 1453, у Дубровник су стигли посланик Иса-бега и султанов склав Бранислав. Како су за то време напредовали преговори између Владислава и херцега, у јуну су послали једног властелина на Владислављев двор да се придружи Бобаљевићу. Њих двојица имали су задатак да иду не само херцегу већ и краљу Томашу и деспоту Ђурђу, да би се и они прикључили миру. Настојали су, преко Владислава, да подстакну самог херцега да и он пошаље амбасаде обојици владара. Међутим, цела ствар се опет изјаловила: Владислав је почетком јула 1453. склопио сепаратни мир с оцем, не укључујући Дубровник. Сенат је могао само да обавести краља и деспота о свршеном чину.[78]

Измирењем оца и сина, с херцегом су остали у непријатељству Дубровник, краљ Томаш и деспот Ђурађ. У новонасталој ситуацији, Дубровчани су одмах повели сепаратне преговоре. И они и херцег били су вољни да обнове слободу кретања трговаца. Додуше, Сенат је скретао пажњу да његови поданици неће посећивати област Дрине, јер је нездрава. Ако и прођу кроз њу, не пуштају их у Деспотовину, што показује да је Ђурађ водио неку врсту контроле. У настојању да дође до мира, Дубровчани су наговарали Вукчића да се измири с краљем и деспотом. Алудирајући на велики успех Мехмеда II, напомињали су да је тој господи стало до мира више него икада раније. Уједно су се занимали да ли је херцег задовољан што је султан заузео Цариград и да ли му је упутио посланство с поклонима.[79] Било је то време када је деспот опремао с данком своје амбасадоре за Једрене. На његове поруке да и они пошаљу харач, одговорили су захтевом да његов посланик моли на Порти да им се потврди привилегија, чију су копију одмах слали у Смедерево, коју је дао Мурат II. Ако то не буде могло да се постигне без трошка, обећавали су слање амбасаде, али су претходно хтели да знају колико ће их она коштати. Додавали су да ће је послати, само

[76] *Cons. Rog.*, XIII, 159, 189; *Cons. Minus*, XIII, 139'; *Lett. di Lev.*, XV, 50.
[77] *Cons. Rog.*, XIII, 189.
[78] *Lett. di Lev.*, XIV, 119; *Cons. Rog.*, XIII, 205, 206, 206'. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 197, 197, нап. 108.
[79] *Lett. di Lev.*, XIV, 122—122'. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 202.

под условом да сигурно добију потврду привилегије.[80] У тешким данима после пада Цариграда, деспот није могао удовољавати њиховим тричаријама. Зато њихови поклисари нису ни кренули Мехмеду II.

Иако је раније одбијао да се измири с херцегом, деспот Ђурађ је у лето 1453. полако мењао став. Пошто је после пада Цариграда нешто пукло у њему, прекидао је непријатељства с дојучерашњим непријатељима. Одобрио је измирење херцега и сина, чиме је отпала његова морална обавеза према Владиславу. Најкасније у августу, повео је преговоре са самим Стефаном. Више ни у преписци дубровачких власти с властелом у Смедереву није било тужби на Вукчића. Није познат ток преговора, ни услови под којима су завршени. Тек, поуздано се зна да је у јесен 1453. већ био постигнут споразум да се две куће ороде.[81] Смедеревски двор је већ месецима радио на томе да Владислава ожени Аном Кантакузин, кћерком Георгија Кантакузина, брата деспотице Јерине.[82] У октобру је херцег званично позвао Венецију на свадбу свога сина. Некако у исто време, Стефаница Црнојевић тражио је од ње да нападне деспотов Жабљак, рачунајући да га, због високог водостаја, може лако заузети. Млечани су га средином новембра 1453. одбили, с образложењем да је уговорена свадба између војводе Владислава и Јеринине рођаке. Пошто је херцег постао близак деспоту, нису желели да му дају повода да се умеша у зетске прилике. Свадба није прослављена 1453. године, већ је одложена за касније. Та чињеница није, међутим, спасла преостале деспотове поседе у Зети. Стефаница је тражио да му млетачке власти из приморских градова пошаљу ратнике и сељаке из околине, као и две велике бомбарде из Скадра, за напад на Жабљак, али исто тако и нешто војника да брани тврђаву Соко, ако га нападне деспотова војска. Заиста, Ђурђев војвода Медуна Милош предузео је неки напад, али је претрпео пораз. Онда се, с остатком војске, повукао у медунску тврђаву, чиме су практично биле потиснуте деспотове снаге из Горње Зете. То је омогућило Стефаници да поседне све крајеве око Зете и Мораче, и да, упркос опрезним саветима из Венеције, заузме Жабљак. Ушао је у Подгорицу и усред града развио мле-

[80] *Lett. di Lev.*, XIV, 129'a—129b. Уп. и *Cons. Rog.*, XIII, 214, 214', 215', 216, 219, 223', 227', 228', 229; *Cons. Minus*, XIII, 137, 143'; *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак) 339.

[81] *Lett. di Lev.*, XV, 53; *Dipl. Rag.*, 531—533.

[82] Краљ Алфонс Арагонски писао је херцегу Стефану: »Duosque ex filiis vestris matrimonio locasse, unum scilicet cum nepte illustrissimi uxoris despoti Cervie, alterum verum cum sorore spectabilis et magnifici comitis Silie. L. Thallóczy, *Studien*, 178, нап. 1. О Ани Кантакузин D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*, 207—208; L. Thallóczy, *Studien*, 172, нап. 1; С. Ћирковић, *Херцег*, 217, 232, 242; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 177, нап. 21.

тачку заставу. До склапања мира није дошло, иако се нудио да посредује Скендербег, који је био у служби Венеције, али у добрим односима и с деспотом, чију је помоћ уживао.[83]

Како још нису склопиле мир с херцегом Стефаном, дубровачке власти наставиле су током јесени 1453. и почетком 1454. да се дописују с деспотом и својом властелом у Смедереву. Саме су током лета 1453. исплатиле део трибута јерусалимским калуђерима. Чинили су деспоту ситне услуге при транзиту робе из Венеције, али су стално биле у вези с краљем Томашем и војводом Владиславом.[84] У међувремену, водиле су преговоре с Вукчићем. Коначно, у пролеће 1454. успели су да се измире, склопивши уговор, којим је успостављено стање пре рата. О миру су подробно обавестили деспота и босанског краља.[85] Тако је, коначно, завршен један мали, локални, досадни, рат, око кога је вођена велика дипломатска игра. О њему је остала обимна грађа у Дубровачком архиву, која сведочи да је смедеревски двор био једно од најважнијих преговарачких места, јер је деспот Ђурађ око три године штитио Републику на османској Порти.

У међувремену, деспота је напустио најважнији дубровачки саветник, челник Паскоје Соркочевић. Одлуку о одласку донео је из неколико разлога. Прво, умро му је брат Дамјан, који је водио његове послове у Дубровнику. Непокретна имовина није била подељена, а њих двојица имали су заједничко трговачко друштво. У оквиру тога друштва, Дамјан је разгранао послове по Србији, користећи заштиту моћног брата. Више пута је, по Паскојевом налогу, завршавао послове деспота у Дубровнику. Дакле, Паскоја је чекала деоба с братовљевим наследницима.[86] Друго, као добар познавалац прилика на Порти, коју је више пута посећивао, добро је знао да је, после пада Цариграда, на реду Србија. Добро је било да иметак који је стекао склони на сигурније место. Треће, султан Мехмед II већ је тражио области у којима је имао поседе. И четврто, осећао је да му се ближи крај. Жеља људи да умру у родном крају није била ни њему страна. Одлуку да се коначно повуче, донео је у лето 1453, одредивши да напусти Смедерево 4. августа те године.[87] Ипак, тога дана није кренуо; остао је још неколико месеци.[88] Није било лако

[83] *Listine*, X, 17, 19, 22—24. Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 41. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 205; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 229 (И. Божић); И. Божић, *Зетске војводе*, 19.

[84] *Cons. Rog.*, XIII, 235', 236, 239, 242', 246, 259; XIV, 4', 14; *Cons. Minus*, XIII, 155, М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 170, 176, 178.

[85] *Cons. Rog.*, XIV, 68, 72.

[86] *Cons. Rog.*, XIII, 210; *Cons. Minus*, XIII, 212', 228.

[87] *Lett. di Lev.*, XIV, 129'a—129b. *Cons. Rog.*, XIII, 215', 216, 219, 223', 227'.

[88] *Cons. Rog.*, XIII, 232', 240, 266; *Cons. Minus*, XIII, 148'.

оставити град у коме је живео готово деценију; није било лако напустити господара, кога је верно служио скоро петнаест година. Остављајући, ипак, осећања по страни, почео је да сређује своју имовину. Како прича његов унук по мајци, латински песник Илија Цријевић, његов деда добио је од деспота добра у Топлици, Дубочици и Господјином Потоку.[89] Пре поласка из Србије, та места је, по речима М. Орбина, „продао за велику своту новаца неком рашком великашу". Како су се налазила у јужном делу Деспотовине, коју је Мехмед II после пада Цариграда тражио за себе, Дамјан Ђурђевић га је корио због продаје, говорећи да, својим поступком, може изазвати напад султана на Дубровник. Челник је наводно одговорио да отаџбини треба помоћи када јој прети пропаст и да сматра највећом чашћу да умре за њу. Будући да је доцније његов син полагао право на неке очеве поседе у Србији, може бити да није све распродао, поготово не села која је држао у пронију. Како било да било, напустио је Смедерево, на чијим је зидинама остао његов грб, који је деспот дао да се постави из љубави према њему. Као да никоме није сметао, могао се видети и сто педесет година касније. Пошто се свечано опростио од свог „господара", како изричито наводи М. Орбин, „дошао је у Дубровник носећи са собом велико благо".[90]

По повратку у Дубровник, Паскоје није прекинуо везу с деспотом, већ је остао у вези с њим, уживајући и даље изузетно поверење. Већ у марту 1454. подигао је остатак белог сребра из деспотовог депозита.[91] Али, ускоро је оболео. Шестог јуна почео је својеручно да пише тестамент, међутим, није могао да га доврши. Због болести и умора, како сам каже, није био кадар ни да попише своје покретне ствари у једну свешчицу. Замолио је једног свештеника да доврши тестамент, који је добио коначан облик првог августа 1454. године. Умро је три дана касније, завршавајући буран и плодан живот, у који су биле уткане многе личности Дубровника, Србије, Турске, Угарске и других земаља југоисточне Европе. Верно је служио српског деспота, уживајући његово велико, понекад тешко објашњиво поверење. Знао је да се замери родном граду, али не и своме српском господару. Без сумње талентован и вешт, израстао је у једног од водећих дипломата на Балканском полуострву. Крстарећи по њему, борио се за спас Српске деспотовине, али и хришћанске цивилизације. Стигао је да шаље поверљиве извештаје у Италију, све у жељи да се организује борба против турског освајача. Тестаментом је оставио 150

[89] Fr. Rački, *Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina,* Starine JAZiU, 4 (1872), 195.

[90] М. Орбин, 115—116. Уп. М. Динић, *Дубровчани као феудалци,* 147.

[91] *Cons. Rog.*, XIV, 28'.

до 200 дуката за откуп седам хришћана из турског ропства, тражећи да буду првенствено из Усоре.[92] Касније је његовим новцем откупљено седам лица у Једрену. Додуше, нису била из Усоре: један је био из Рудника, а остали из других крајева.[93] Новац који је оставио иза себе потицао је првенствено из Србије, јер је, током целог живота, радио, пре свега, за себе. У моменту смрти, иза њега је остала жена Јелуша, шест кћери и син Јуније, који је носио дедино име. Свега петнаест дана после очеве смрти, Јуније је узео за свога капелана свештеника Андрију из Новог Брда, оног истог који је био капелан његовог оца.[94] Затим је отишао у Смедерево. Током наредне три године био је угледан члан дубровачке колоније, повремено судија у споровима међу трговцима, али није успео да на српском двору настави блиставу каријеру свога оца.[95] Паскоја је наджививела жена Јелуша, пореклом из властелинског рода Гундулића, свега нешто више од шест месеци. У своме тестаменту одредила је, између осталог, да се прода нешто одеће од велура, коју је добила од „госпође Јелене, жене деспота".[96] Паскојев унук Петар, Јунијев син, подигао је 1520. године диван летњиковац у Гружу, на чијем каменом порталу су урезани иницијали P. S. Здање је вековима остало симбол лепоте дубровачког приватног градитељства. И данас један од најлепших летњиковаца, служи за смештај Хисторијског института Хрватске академије знаности и умјетности.

Дело челника Паскоја Соркочевића је део нераскидивих веза којима су у XV веку биле повезане Дубровачка република и Српска деспотовина. У борби за опстанак, деспот Ђурађ није могао, ни у привреди ни у политици, да се ослободи странаца. Поред Грка, окружио се Дубровчанима, којима је чинио свакојаке услуге. Баш почетком 1454. на угарском двору се добро знало да се „Дубровчани много хвале поменутим господином деспотом и... много га воле и поштују због љубави коју је тај господин показивао и коју показује према Дубровнику, због лепог поступања и ранијег и садашњег према Дубровчанима".[97] Заједно с царем Душаном, он је био највећи пријатељ Дубровчана међу српским средњовековним владарима. Иако су га користили, они су га поштовали и ценили, не само за живота, већ и касније. Ренесансни песник Дидак Пир, португалски Јеврејин који је у XVI веку живео

[92] *Test. Not.*, XV, 111—112'.

[93] *Distributiones testamentorum*, XV, 65—66'; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 178.

[94] *Div. Not.*, XXXIX, 90. Уп. М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 117.

[95] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 118.

[96] *Test. Not.*, XV, 133'—134'.

[97] *Dipl. Rag.*, 545.

у Дубровнику, пише да се још у његово време на зиду Кнежевог двора налазила композиција, на којој је био насликан деспот Ђурађ с ослепљеним синовима. Одјеци дубровачке љубави за деспота Ђурђа записани су у XVII столећу на страницама Гундулићевог *Османа*.[98] Све су то споменици нераскидивих дубровачко-српских веза у прошлости.

[98] В. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 252; исти, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ, VIII/2, Београд 1964, 71.

12. АГОНИЈА

Док је Паскоје Соркочевић умирао у Дубровнику, Србијом је харала ордија султана Мехмеда II. Иако је предузео све што је било у његовој моћи, деспот Ђурађ није био у стању да је спречи. Пре свега, настојао је да обнови угарско-турски мир. Већ фебруара 1454. у Будиму је заседао државни сабор. Иако млад и неискусан, краљ Ладислав, подстицан папом, био је жељан великих подухвата и радио је на усвајању предлога за покретање рата против Османлија. На сабору су донете одлуке о начину прикупљања новца и војске, а за вођу похода одређен је Јован Хуњади.[1] Да би се покренуо рат, немачки цар Фридрих III сазвао је у априлу сабор сталежа у Регенсбургу, али није нашао за потребно да и лично дође. Приспели представници сложили су се да треба повести борбу, али не и како сакупити финансијска средства. Најслабија страна Запада била је што је цео турски рат сводила на проблем новца. Зато нису много помогли ватрени говори хуманисте Енеје Силвија Пиколоминија. Он је, додуше, подстакао бургундског војводу да обећа трупе, али под условом да и остали владари крену с војском. Млечани су удесили да њихови представници закасне на заседање у Регенсбург, а, после тајних преговора, 18. априла 1454. склопили су мир с освајачем Цариграда. Дозволио им је слободу трговине по Царству, уз плаћање таксе од свега 2%.[2] Били су веома задовољни.

На сабору у Будиму били су представници деспота Ђурђа, а није се искључивала могућност да дође и он сам или неко од његових синова.[3] Иако су држани ратоборни говори, главне угарске личности водиле су закулисну, помирљиву политику. Хуњади је тражио од српских посланика да се деспот заложи код султана

[1] *Notes et extraits*, IV, 84—86.

[2] Текст уговора: S. Romanin, *Storia documentata di Venezia IV*, 528—535; R. Predelli, *I libri commemoriali*, Regesti, V, 91—92; Уп. J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 12; J. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, II, 34, нап. 1; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 46.

[3] *Акта и повеље*, I/2, 549—556; *Dipl. Rag.*, 541—549.

како би дошло до новог угарско-турског мира. Ђурађ се, заиста, одмах латио посредничке мисије, знајући да би склапањем мира поново утврдио положај своје државе. Послао је на Порту искусног смедеревског војводу Вукосава, који је и раније одлазио султану. Прилике на турском двору нису, међутим, биле наклоњене српским преговарачима. Мехмед II се управо припремао да спроведе у дело своје ратоборне намере. Планирао је да освоји дунавске градове, а, пре свега, Београд. Уз помоћ деспотових везирских веза, Вукосав је, на једвите јаде, успео да добије пристанак за обнову угарско-турског мира из 1451. године. Султан није хтео да уноси никакве промене у текст ранијег уговора. Тражио је да му угарска страна што пре јави писмом, потврђеним печатима угарских великаша, на које време жели примирје. Везири су захтевали што бржи одговор, јер су сумњали у Будим, зазирући да преговори представљају лукавство, срачунато да се добије на времену и осујети напад на Београд. Деспот је, међутим, искрено желео да дође до мира и зато је радио брзо. Његов крајње тежак положај био је познат Европи. Већ у мају 1454. Енеја Силвије Пиколомини писао је келнском надбискупу да српски деспот неће издржати ако не добије помоћ хришћана. Такође у мају сам Ђурађ обавестио је о Вукосављевој мисији Хуњадија и свога пријатеља Ладислава Горјанског, водећу личност у табору Хуњадијевих противника. Разлагао је да Угарско краљевство није у стању да се одупре Турцима, јер млади султан има такву силу какву није имао нико пре њега у турском роду. Тражио је да се што пре састане Сабор племства у Сегедину и одреди колико треба да траје примирје. Узимајући турске претње најозбиљније, желео је да се саборска господа окупи близу своје јужне границе. Молио је да се ради брзо, како би могао благовремено да обавести везире, јер ако султан покрене војску само један дан хода, нико га више не може зауставити.[4]

Деспотови напори нису уродили плодом. Није помогла ни брзина којом је радио, а питање је колико су обе стране искрено улазиле у преговоре. На Порти је преовладало ратно расположење, које се поклапало са султановим намерама да, после освајања Цариграда, почне с коначним покоравањем преосталих балканских хришћанских држава. Разлоге за рат могао је увек наћи. Константин Михаиловић лепо каже да турски цар „својим подчињенима ће увек наћи кривицу". Зато се његови вазали, и поред испуњавања обавеза, никада нису осећали безбедним. Настављајући у истом смислу, Константин прича да Турци „када некога хоће да униште нађу за то неки глуп разлог".[5] Битно је било да

[4] С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, 107—111; R. Wolkan, *Der Briefwechsel*, III, 488.

[5] Константин Михаиловић, 12—13.

је Мехмед II решио да освоји Србију. Како прича Дука, поручио је деспоту: „Земља којом Ти владаш не припада Теби, већ сину Лазаревом, Стефану, па према томе мени." Тражио је да му се преда, а у замену је нудио Ђурђу бившу очеву област, земљу Бранковића и град Софију.[6] Тако је на ред турског светог рата, „газе", дошла Српска деспотовина. Рат је био главна покретачка снага османлијске државе, пунио је њену касу, ширио је ислам, и нико га није могао задржати.[7]

Захтевајући од деспота земљу, Мехмед II је упутио у Србију посланика да најдаље за двадесет пет дана донесе одговор. Када је стигао на српски двор није, међутим, затекао Ђурђа, који је прешао у Угарску да тражи помоћ. Из дана у дан српски достојанственици су га задржавали, користећи време да се припреме за одбрану. Видећи да га варају, Турчин се после тридесет дана вратио господару. Није га затекао у Једрену, јер је, преко Пловдива и Софије, већ кренуо на Србију.[8] „Не отказавши деспоту примирје", како дословце каже Константин Михаиловић, упао је јула 1454, с „небројеном војском", по Константину Михаиловићу „са читавом својом силом", а по Дуки, с двадесет хиљада ратника, пошто је двор и део људства оставио у Софији.[9] Чињеница да је водио више високих достојанственика и да је сам стао на чело похода, показује колику је важност давао рату против Србије. Припремивши га добро, вукао је артиљерију, опсадне справе, велику комору, „као да је хтео да освоји цео свет". Цео поход, по Константину Михаиловићу, био је последица пропасти византијске престонице: „чим је Цариград заузео, одмах је друге године" кренуо „у рашку земљу". Тако је турска сила ударила на Србију после десет година мира.

Као први Мехмедов непријатељски чин према деспоту, српски летописи наводе да је „узео" Топлицу, коју је раније држао његов отац Мурат II.[10] Подељена у више делова, султанова војска брзо је преплавила Деспотовину, пљачкајући све што се могло опљачкати, палећи све што се могло запалити. Почела су невиђена зверства. По изричитим сведочанствима извора, убијан је сва-

[6] Ducas, 395, 397.

[7] Х. Иналџик, *Османско Царство*, 7, 92—95, 266.

[8] Ducas, 397—399.

[9] L. Thallóczy—A. Áldásy, 185—186; Константин Михаиловић, 35; Ducas, 397.

[10] *Родослови и летописи*, 237. У августу 1454. у рукама Турака били су поседи челника Паскоја Соркочевића, који их је имао и у Топлици. *Div. Not.*, XXXIX, 90. Уп. М. Динић, *Дубровчани као феудалци.* Из пописа Видинског санџака 1454/1455. године види се да су села Козаљ и Равни, у околини Књажевца, као и нахија Сврљиг, били под турском влашћу. Д. Бојанич-Лукач, *Видин*, 54, 85.

ки мушкарац старији од четрнаест година, а жене и деца одвођени су у робље. Према једном извештају, област поред Саве и Дунава тако је опустошена и похарана да се могла видети само хришћанска крв како се суши. Страховито је страдао „збег омољски". Кратко речено, врло брзо „пороби цар Мехмед српску земљу".[11]

Пред наступајућим непријатељем, деспот је, с породицом, двором и ризницом, која је данима пребацивана преко Дунава, 26. јула 1454. прешао у Угарску.[12] Сместивши се у свој Бечеј, и даље је губио добра у Угарској, а није искључено да и ризница није доспела у туђе руке. Налажући становништву да се склања у утврђене градове, храбрио га је да издржи и најављивао да ће ускоро доћи с војском. Један део султанове силе пао је под Островицу на Руднику. Сазидана на неприступачној стени (765 м), сама је својим положајем одолевала. Предузевши један испад, браниоци су се добро држали, све док топови нису почели да руше зидине. Онда су пристали да отворе капије и да се предају, пошто се Турчин заклео да ће им дозволити слободан одлазак. Супротно датом обећању, све их је, међутим, похватао и одвео у робље. Тако 30. јула „цар Мехмед расипа Островицу", у којој се некада радо одмарао деспот Ђурађ с породицом. Сва у рушевинама, одмах је добила турско име Сирфице Хисар.

Сам султан избио је на Дунав и опсео Смедерево. Уз помоћ моћних зидина и кула, шест хиљада бранилаца, наводно под командом Томе Кантакузина, добро се припремило за одбрану. Неке њихове чете успевале су да изађу из града, заобиђу Турке и нападну их с леђа. Ипак, артиљеријска ватра била је тако јака, да је једно време био изгубљен спољни градски зид. Међутим, на јужну угарску границу, између Београда и Ковина, спустио се Хуњади, очекујући опсаду Београда и турски упад преко Дунава. Сазнавши преко ухода да се с војском приближава Хуњади, султан није хтео да чека. Брзо је донео одлуку, и почетком августа, усред једне ноћи, изненада дигао опсаду Смедерева. По речима Дуке, није успео да га заузме, јер је имало повољан положај на реци. Онда је напао један мали град али ни њега није заузео.[13] Повлачећи се на југ, у Крушевцу се задржао „неколико дана", а затим се, пре 25. августа, вратио у Софију, вукући са собом велики плен и водећи силно робље. Део је задржао за себе, део раздело достојанственицима, а део населио у околини Цариграда, наметнувши му ропски статус, да не би напустило нова стани-

[11] L. Thallóczy—A. Áldásy, 185—186; *Родослови и летописи*, 237.

[12] Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 153.

[13] Ducas, 397—399.

шта.[14] Привремено је успео да поседне средишње делове Деспотовине, у које је, током логоровања у Крушевцу, разаслао чиновнике да преузимају власт. „Под Крушевцем", који је чврсто држао, оставио је три санџакбега и наводно тридесет хиљада коњаника да пљачкају по околини. Деспот Ђурађ је у Угарској радио свим силама да покрене рат. Његов положај био је тако тежак да су колале приче како ће се, ако му Угри не помогну, предати Турцима. То није долазило у обзир, јер је у њему било чудне енергије. Везивао је за себе свакога ко је желео да се бори. Успео је да придобије Јована Јискру, познатог заповедника чешких најамника који су били у служби краља Ладислава. У борби за опстанак, обећао му је за жену кћер Мару. У првој половини септембра 1454. већ се причало да је она верена и да је Јискра дошао у помоћ деспоту.[15] До свадбе ипак није дошло, јер је Мара остала верна својој заклетви да се не удаје до краја живота.

Као и 1443. године, деспот Ђурађ је покретао Угре на рат својим новцем. „Дао је динаре да се сакупи војска", дословце је записано у једном савременом извештају.[16] Не упуштајући се више у угарске међусобице, успео је да придобије Јована Хуњадија, који је, додуше, био противник Јована Јискре, али и даље главна војничка личност краљевине и најпознатији борац против Турака. Спремао је војску, „јер је увиђао да ће Угри, ако варварин заузме Рашку, имати тога варварина непрекидно на праговима својих домова".[17] Док је боравио на дунавској граници и пратио опсаду Смедерева, пристизале су нове трупе са севера. Како се султан брзо повукао из Србије, деспот се такође брзо вратио у своју престоницу. У њој је био већ почетком септембра 1454, после одсуства од свега нешто више од месец дана. Додуше, причало се да је њу, заједно с Голупцем и Жрновом, уступио Угрима. Али, главно је било да је војска на Дунаву чекала спремна за поход.[18]

Хуњадијеве трупе, којима су се придружиле Ђурђеве чете, прешле су 29. септембра 1454. Дунав и ушле „у провинцију која се зове београдска". Прелаз је изведен ноћу, у највећој тајности. Наводно ни у Србији нико није знао куда је Хуњади отишао „изузев господина деспота који је то знао". Мада се о броју ратника

[14] J. Teleki, 430—431; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 152—155; Ducas, 397, 399.

[15] L. Thallóczy—A. Áldásy, 187; L. Thallóczy, *Studien*, 124; L. Wadding, *Annales minorum*, XII, 201. Уп. Р. Ђук, *Царица Мара*, 66—67.

[16] Деспот... »haveva dato dinari per fare gente«. В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 82—84; L. Thallóczy—A. Áldásy, 189—190; M. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 60—61.

[17] A. Bonfini, 487; M. Орбин, 125.

[18] L. Thallóczy—A. Áldásy, 186—187; M. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 59.

наводе разне цифре, изгледа да их је било око двадесет хиљада. Заједно са сином, Хуњади је, преко Рудишта и Жабара, усиљеним маршом стигао до Крушевца. Турци су били изненађени. Приметивши претходницу, веровали су да је она сва непријатељска сила. Бацили су се у борбу, не знајући да је њу искусни командант намерно потурио. Када се битка заподела, Хуњади је ударио с главнином и нанео такав пораз „да се скоро нико од Турака није спасао". Било је то почетком октобра, а у бици су настрадала сва три санџакбега, сваки на свој начин. Заповедник Крушевца Фериз-бег ухваћен је и са још осамнаест доглавника одведен у Смедерево. Он је причао старом Ђурђу да је видео одсечену главу санџакбега Исаковића, док се за Есе-бега Авранезовића није знало да ли је побегао или је исечен на комаде.[19]

Одјек победе био је велики, посебно у српском народу. „Ухвати Јанкул Фериз-бега у Крушевцу", записао је летописац.[20] Деспот је одмах послао два своја племића да по Србији разгласе победу, а сребреничког војводу Брајана обавестио је писмено.[21] Дубровачке уходе и обавештајци јављали су о славној хришћанској победи у Венецију, Анкону, Милано, Рим. Поготово што је Хуњади настављао напредовање, а већ 7. октобра стигао је с војском „богати" деспотов зет, гроф Улрих II Цељски. Он се, заједно с тастом, придружио победнику, и убрзо се пронео глас да су стигли до Куновице. Даље је наставио да жари и пали сам Хуњади. Преко Ниша и Пирота, отишао је у Видин, „те га спали као град који је више пута био узрок многих ратова. Одатле се сместа врати у Рашку, поклони деспоту робље, те тријумфално уђе у Београд".[22]

Истовремено с Хуњадијевим походом, Срби су, независно, водили борбе на југу Деспотовине. Насупрот Турцима, стајале су две мање српске војске: једна „на Ситници", а друга, којом је заповедао Никола Скобаљић, „у Дубочици или на Кислини". Деспот им је, наводно, саветовао да се не упуштају у борбу, предлажући да се привремено покоре султану, а он ће их ослободити с војском из Угарске. Ипак, нису желели да се предају; бацили су се у борбу, јер нису хтели да допусте „да жене наше и децу на наше очи хватају и разграбљују за поганике". Изузетном храброшћу, Скобаљић је 24. септембра 1454. однео победу у пределу „Бање". Ударила је и војска на Ситници, побивши „много Турака, као и знамените турске господе". Онда је, по Константину Ми-

[19] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 81—84; L. Thallóczy—A. Áldásy, 187—190; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 59—61; М. Орбин, 125—126; J. Thwrócz, 333—334.

[20] *Родослови и летописи*, 238.

[21] О Брајану: *Test. Not.*, XV, 178'.

[22] М. Орбин, 126; A. Bonfini, 487.

хаиловићу, преко бивше земље Константина Драгаша, стигао султан. Упорно се борећи, Срби су задивили саме Турке, који су причали „да откад памте нису слушали о таквој бици од тако мало људи и с таквом великом силом". Ипак, у неравној борби, подлегли су 16. новембра крај планине Трепање, недалеко од Новог Брда, са чијом су одбраном били тесно повезани.[23] Онда цар „расипа" Ситницу, „плени Кислину", пљачкајући тако неизмерно, да је летописац записао: „бист плену многу". Део бранилаца је изгинуо, а део се спасао бекством. Никола Скобаљић је ухваћен и, заједно са стрицем, жив набијен на колац. Четири Бугарина који су помогли да се ухвати, добили су тимар у нахији Знепоље. Скобаљићева храбра борба и страшна смрт оставиле су дубок траг у српском народу, посебно у крају у коме је ратовао. Народ је вековима остатке неког града, куле, цркве, па чак и понеки извор, називао његовим именом.[24] То су били први по имену познати Срби које су Турци уморили на тако свиреп начин. Касније су многи завршавали живот на кољу.[25]

Мехмедово ратовање 1454. године значило је почетак краја Српске деспотовине. Последице турског упада биле су кобне. Земља је опустошена, становништво проређено, није било више услова за мирнодопске послове. Дубровачки трговци потражили су спас у бекству према мору. Већ после пада Цариграда почели су да напуштају Деспотовину, што је био добар показатељ политичких прилика у њој. Турски упад користио је и херцег Стефан Вукчић. Пошто је опљачкао неки караван на Тјентишту, одбио је да врати сребро једном Дубровчанину, изговарајући се да оно тобож припада деспоту и његовим људима и да га мора задржати по налогу Турака.[26] Сенат је, иначе, и даље одржавао срдачне односе с двором у Смедереву. Дубровчанин Никола Растић купио је у Венецији златом ткане хаљине за деспота Лазара. „Видећи ње-

[23] У књизи Дубровчанина Михаила Лукаревића, који је трговао у Новом Брду, помиње се неколико дужника из Трепање. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 85, 86.

[24] Константин Михаиловић, 35—36; *Родослови и летописи*, 237. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 62—64; N. Filipović, *Princ Musa i Šejh Bedredin*. 283—284; Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље*, 344—350; М. Вукићевић, *Никола Скобаљић, војвода деспота Ђурђа Бранковића*, Дело, 4 (1894) 85—99; J. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, Годишњица Николе Чупића, 22 (1903), 115—146; С. Димитријевић, *Борба с Турцима под Скобаљићем*. Историја и предање, Лесковац 1951; Д. Трајковић, *Скобаљић код Ћустендила 1454*, Наше стварање, Лесковац 1955, 16; исти, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник, 4 (1964), 86—99.

[25] О ратовању Мехмеда II у Србији 1454. посебно је писала E. Zachariadou, *The First Serbian Campaigns of Mehemmed II (1454, 1455)*, Annali dell' Istituto Orientale di Napoli, 14 (1964), 837—839.

[26] С. Ћирковић, *Херцег*, 213—214.

гову праву службу и усрдије к мени", Лазар му је поклонио од куповине преостали део новца.[27] Дубровачке власти послале су у новембру 1454. Јакова Бунића деспоту Ђурђу и Хуњадију. Он је у Смедереву изразио саучешће због свега што су Турци учинили у Србији, али је честитао на новој победи у недавном брзом хришћанском продору. Одмах је, међутим, затражио да деспот додели дубровачким трговцима нову повељу. Њоме би вратио повластице, које је раније ускратио, због одлуке Сената да забрани својој властели да се прихвата његових дипломатских мисија. Молили су и Хуњадија да подупре њихову молбу. Деспот је лепо примио Бунића, али је одбио да разговара о повељи. Схватајући да заиста није време за то, сенатори су почели да се повлаче. Крајем децембра 1454. наложили су поклисару да питање потврде повластица остави за „друго време".[28]

Заиста, деспот Ђурађ и Хуњади били су заузети пречим бригама. После победе код Крушевца, деспот је повратио своју државу, а стизале су вести да Турци желе обнову мира с Угрима и Србима. Ђурађ је одмах прихватио недовољно сигурну понуду, и пре средине новембра 1454, упутио српско-угарско посланство на Порту. Када је стигао Јаков Бунић, он је тражио да и Дубровник буде укључен у мир. Предухитрила га је дубровачка властела са смедеревског двора, која је у упутство амбасадорима већ унела тачку о укључивању Дубровника. Посланици су брзо отишли на Порту, али су се још брже вратили. Крајем децембра 1454. већ су били у Смедереву, не успевши да постигну ништа, чак ни да разговарају. После пада Цариграда са султаном се више није могло преговарати. Он је желео само рат и у томе га нико није могао обуздати. Почетком 1455. Дубровчани су већ писали своме поклисару код папе: „Нема наде у мир, ради се само о рату."[29]

Са Ђурђевом политиком лавирања између Турске и Угарске било је свршено. Он је није напустио, али је она, због изразито ратоборне политике Мехмеда II, постала немогућа. Хуњадијева победа код Крушевца дошла је сувише касно. Одбивши турску понуду да влада Облашћу Бранковића и Софијом, деспот је показао да не жели да буде обичан султанов намесник. Имао је пред очима случај свога сина Гргура, чије се управљање дедовином завршило ослепљењем. Бити, пак, султанов вазал, било је нешто

[27] Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, 84. Уп. и *Test. Not.*, XV, 107'—109'.

[28] *Акта и повеље*, I/2, 566—573; *Dipl. Rag.*, 557—569; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 61—62; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 154; *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак), 345; *Cons. Rog.*, XIV, 95', 96, 96', 107', 117'; *Cons. Minus*, XIII, 235'. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 124—126.

[29] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 135; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 126.

друго. Као такав, имао је могућност да доноси бар неке одлуке. Бити султанов намесник значило је бити његов роб. То просто није могао да дозволи ни као хришћанин ни као владар земље која је имала дугу државну традицију. Зато се морао наслонити на Запад, пре свега на Угарску, која је, из сопствених разлога, била заинтересована за одбрану Српске деспотовине. Охрабрен успешним продором на турску територију, Хуњади је јесен 1454. проводио у јужној Угарској, настојећи да организује даљу борбу. Пошто су се одлуке доносиле на сабору, планирао је да га држи у Београду, у коме су, иначе, чувани бројни турски заробљеници. Пре састанка угарске господе, позвао је на договор дубровачког посланика Јакова Бунића, који се налазио у Смедереву.[30] Сабор је, међутим, средином децембра одржан у Петроварадину, уз учешће прелата и великаша из јужне Угарске. Али, одмах на почетку краљ Ладислав га је распустио, зазирући од племства које се договарало мимо њега. Најавио је да ће се нови скуп одржати у Будиму, са задатком организовања даље борбе против Турака.

Хуњади је у јесен 1454. подстицао немачког цара Фридриха III на рат против Османлија, напомињући да је време тако повољно како неће бити ни за сто година. Додавао је да се мора одмах кренути у борбу, јер ће султан већ на пролеће ударити на хришћане.[31] На Западу се знало за успешан угарско-српски продор. Кардинал Никола Кузански писао је самим крајем 1454. из Инсбрука надбискупу Базела како је чуо из Угарске и Италије да је деспот Рашке одбио напад Турака уз помоћ Угара.[32] Цар Фридрих III није, међутим, нашао за сходно да дође на сабор, који се октобра 1454. одржавао у Франкфурту на Мајни. Опет га је замењивао секретар Енеја Силвије Пиколомини, који је узалуд доказивао да, по турском освајању Угарске, ни Италија, ни Немачка, ни Француска, неће бити сигурне. Ни многи други позвани владари и великаши нису дошли, нити су послали представнике. Угарски делегати тражили су на сабору помоћ у војсци, изјављујући да ће, ако је не добију, склопити мир с Мехмедом II, алудирајући очигледно на њихово и српско посланство, које је, управо, одлазило на Порту. На велико залагање Пиколоминија, који је одржао ватрен двочасовни говор, одлучено је да се Угарска помогне пешадијом и коњицом, али није одређено ни када ни како. Већ тада се знало да ће одлука бити само на папиру, да се неће спровести у дело. Зато је договорено да се почетком 1455. године сазове нови сабор.[33]

[30] *Dipl. Rag.*, 568—569; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 61—62.

[31] G. Fejer, *Genus*, 202—204.

[32] М. Антоновић, *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ, 1—2 (1987), 93.

[33] *Notes et extraits*, IV, 90—102; L. v. Pastor, 642—644.

У међувремену, под притиском ратоборне политике Мехмеда II, завађене италијанске државе почеле су да се мире, јер су се већ проносили гласови да ће Турци, преко Драча, кренути на Рим.[34] На залагање папе, у августу 1454, Венеција, Милано, Фиренца и друге мање кнежевине, склопиле су тзв. Лодијску лигу, којој се, јануара следеће године, придружио краљ Алфонс Арагонски. Руковођен првенствено сопственим интересима, он је у јуну 1454. наименовао свога намесника у „провинцијама Грчке, Албаније и Склавоније", а обновио је вазални уговор с херцегом Стефаном Вукчићем.[35] Ради борбе против Турака, упутио је свога канцелара на Балканско полуострво, наложивши му да најпре посети херцега Стефана и босанског краља Томаша, затим деспота Ђурђа, онда Хуњадија и угарског краља Ладислава, а у повратку, немачког цара Фридриха III. Свима је послао поруку да ће кренути у крсташки рат са сто педесет галија и педесет нава.[36] Није познато да ли се и где напуљски канцелар састао с деспотом, јер је то било време турске најезде на Србију.

О ратовању у Србији, краљ Алфонс је у јесен 1454. добијао од Дубровчана подробна обавештења. Вербално је настављао да се залаже за деспота Ђурђа. У пројекту за рат против неверника, који је 9. децембра 1454. упутио папи Николи V, предвидео је да се помогне Скендербег с хиљаду пешака и две стотине коњаника и „да се да̑ помоћ деспоту Србије".[37] И сам папа задржао је благонаклон став према српском господару. Означавајући га као „деспота краљевства Рашке, Албаније, Риве и целе Усоре", пред султанов поход, у пролеће 1454, доделио му је, заједно са синовима и сродницима, салвус кондуктус. Без сумње, као угарски барон, деспот Ђурађ је неколико месеци касније поменут у молби, коју су, у вези с јурисдикцијом једне дијецезе у Угарској, поднели папи краљ Ладислав, Јован Хуњади и угарски прелати. Занимљиво је да је у одлуци Николе V српски деспот наведен одмах иза угарског краља, а пре Хуњадија.[38] Деспота и папу повезивала је заједничка борба против Турака, али је то била једина спона која их је спајала. На терену је било доста неслоге. Фрањевачки фратри из Босне и Угарске долазили су у Србију, која је пред турском најездом била у самртном ропцу, да шире римокатолицизам. Против њих су устајали, па и водили отворену борбу, православни калуђери и свештеници. Заједно с народом, нападали су фратре, окивали их, а у селу Пудине убили фрањевца Николу

[34] Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 46.

[35] М. Спремић, *Вазали краља Алфонса Арагонског*, 458.

[36] L. Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria*, Archeografo Triestino, III serie, vol. VII, (1913), 297.

[37] Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 48.

[38] P. Lukcsics, 325 (бр. 1333), 326 (бр. 1337).

Харамиһа и лаика Хадријана.[39] У великом страху, фратри су били вољни да беже из Србије, али их је генерални викар фрањевачког реда Марко Болоњски марта 1454. одвраћао од тога.[40] Баш током 1454. године, фрањевци су писали како их прогони деспот Ђурађ Бранковић.[41]

После пропалог покушаја склапања мира на Порти, деспот Ђурађ је, у свој својој безнадежности, морао опет да се обрати Италијанима. Поново им је послао Јунија Градића, први пут у северну Италију. Као „деспот Рашког краљевства и господар Албаније", 29. децембра 1454. написао му је у Смедереву препоруку за миланског војводу Франћеска Сфорцу.[42] Пошто није било времена за чекање, Градић је усред зиме кренуо на пут. Користио је прилику да учврсти пријатељство с миланским војводом, који не само да је играо све значајнију улогу у Италији, већ је и водио све активнију источну политику.[43] Њему је крајем јануара 1455. писао о Србији млетачки дужд Франћеско Фоскари, јављајући да је султан „заузео скоро цело Рашко краљевство", да је оставио десет хиљада људи, а да се сам, због недостатка животних намирница, вратио у Софију, али да се спрема да идућег септембра поново удари на хришћане.[44] У фебруару 1455. Градић је већ био у Венецији, заједно с двојицом посланика угарског краља. Сва тројица су тражила помоћ за борбу против Турака. Млечани су се изговарали лепим речима, јер су имали уговор с Мехмедом II, условљавајући своју помоћ учешћем у рату осталих хришћанских господара.[45] Долазак српског посланика у Венецију да моли био је понижење за деспота Ђурђа, који је с Републиком формално још увек био у рату у Зети. Али, прилике су биле такве да није смео водити рачуна о поносу. Зато је своју амбасаду одмах придружио угарској, водећи рачуна о сваком детаљу. У грчевитој борби за опстанак, све је учинио, али то није ништа вредело.

Док је српски посланик обијао италијанске прагове, приближило се време одржавања новог сабора, трећег по реду, који је заказао цар Фридрих III. Пре поласка угарске делегације, одржан је састанак барона и прелата у Будиму, на коме је одлучено да је предводи Јован Хуњади. Дубровачки посланик Јаков Бунић одмах је добио задатак да га прати на путу, а да се у повратку са-

[39] L. Wadding, *Annales*, II, 215.

[40] *Исто*, 215—216.

[41] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 328 (И. Божић).

[42] L. Thallóczy—A. Áldásy, 191.

[43] Fr. Babinger, *Relazioni Visconteo-Sforzesche con la Corte Ottomana durante il secolo XV*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, III, München 1976, 185—207.

[44] Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 49.

[45] *Listine*, X, 45—46.

стане с деспотом Ђурђем.[46] Крајем зиме саборска господа окупила су се у Бечком Новом Месту, али цар опет није дошао. Пошто се изгубило доста времена у натезањима око састава председништва, уследили су ватрени говори Енеје Силвија Пиколоминија и других прелата о потреби борбе против неверника. Говоре је прекинула изненадна вест да је 24. марта 1455. умро папа Никола V. Саборнике је одмах заокупила идеја избора новог папе. Почели су да размењују мишљења, да се слажу и не слажу, и да се разилазе, договоривши се само да разговор о крсташком рату наставе идуће године. После подробних договора у Риму, за папу је изабран стари Каликст III, из шпанске породице Борџа, која је дала више поглавара католичке цркве. Био је ватрени присталица крсташког рата, јер је из своје отаџбине добро познавао борбу против муслимана.[47] То, међутим, није било довољно. Захваћена непотизмом и симонијом, у рукама моћних породица, Папска курија улазила је средином XV века у дубоку кризу. Како је смена у Риму условила прекид рада царског сабора, планови о помоћи Угарској, па и Србији, пали су у воду. „На Сабору у Бечком Новом Месту није ништа закључено", писали су тих дана Дубровчани.[48] Све се јасније показивало да је доба крсташких ратова прошло, јер је, међусобно подељен, западни хришћански свет губио осећање јединства и заједничке припадности. Није било више одушевљења, које га је вековима покретало против неверника. Уместо верског фанатизма, овладала је хладна политика разума, која је носила са собом равнодушност. Зато вапаји непосредно угрожених Угара нису наишли на разумевање. Пошто западни хришћани нису кренули у рат, пошао је султан, и то опет на Србију.

Мехмед II је чекао да прође зима и да настави освајање Српске деспотовине. Док је претходне године ратовао у њеном северном делу, овога пута пошао је на јужне крајеве, пре свега на Ново Брдо. Грк Критовул, који је 1455. почео детаљније да пише о Србији, прича о разлозима за напад. Пошто је најпре описао њен географски положај, он разлаже како је султан скупљао војску да је нападне, јер је „хегемон Трибала", како зове деспота Ђурђа, склопио тајни савез с Угрима за рат против Турака. Податак да се султан одлучио за рат зато што деспот није уредно плаћао харач, не мора се узети озбиљно, јер тим разлогом Критовул више пута правда Мехмедова освајања. Озбиљан разлог за поход био је и тај што је Деспотовина могла да му послужи као база за провале у Угарску и Влашку. Осим тога, наставља грчки ренегат, Србија је богата земља, која „има у унутрашњости много лепих

[46] *Cons. Rog.*, XIV, 120.

[47] О понтификату Каликта III: L. v. Pastor, I, 653—794.

[48] *Lett. di Lev.*, XVI, 201.

градова а на обалама река јаке тврђаве", мислећи, свакако, на оне на Дунаву. Цар је желео да их освоји, и да тако постане господар речних прелаза. Привлачило га је њено богатство. Она је богата у храни, на њеним ливадама пасу велика стада „коза, оваца, свиња, бикова и дивних коња", као и других домаћих животиња. Богата је у дивљим зверима, али, оно што је најважније, има велико богатство у злату и сребру, који, тако рећи, теку потоцима. У њој се злато и сребро добија „у већим количинама и бољих особина него у Индији". „Због свих тих разлога, још од давних времена, држава Срба била је цветајућа и поносила се својим богатством и снагом". То је земља велике војне снаге, имала је бројну војску и прекрасно оружје, дивно становништво, а особито ратоборну и храбру омладину. Била је то земља којој су се сви дивили, али је изазивала и завист других. Речима „имала је много не само оданих пријатеља већ и непријатеља", завршава Критовул набрајање разлога који су навели Мехмеда II да је освоји.[49]

О богатству Србије причали су и турски хроничари. Дурсун-бег изреком каже: „Земља је та средиште свих земаља и сва је један мајдан злата и сребра."[50] Султана је, наводно, на освајање подстицао и Иса-бег, који је с југа надгледао Деспотовину. Ашик-паша Заде истиче његову велику улогу у заузимању Новог Брда.[51] Разлога је, дакле, било доста, а најважнији је био да је дошао ред на уклањање Србије. Поготово што је султан био киван и љут на резултате рата претходне године. Тешки сукоби с Николом Скобаљићем били су увод у велики напад на Ново Брдо. У граду се то добро знало и осећало. Промет је нагло опадао од маја 1454, а дубровачке власти нису више именовале судске комисије за тамошњу колонију. Напуштали су га сви који су могли: трговци, занатлије, римокатолички свештеници. Бежали су у Приморје, нарочито у Дубровник, а неки и у Италију. Сам војвода Новог Брда Љеш Спан послао је децембра 1454. у Дубровник свој поклад од 390 дуката. Добро се знало да је за српску власт наступило последње време.[52] Поготово што су већ почетком 1455. стизали извештаји да султан сакупља велику војску. Знало се куда ће се она упутити.

Мехмед II је у једренској равници ревносно и брижљиво прикупљао румелијске и анадолске трупе. Пре него што је кренуо, Ново Брдо је априла 1455. опсео румелијски беглербег. С

[49] Critobulos, 94—96.

[50] Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из XV века*, Братство 26, Београд 1932, 96.

[51] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 159—163.

[52] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 27, нап. 108; 64, 91.

војском је довукао „топове и многе друге ратне справе“, јер је „глас о снази и неосвојивости Новог Брда допирао до небеских ушију“. По Ашик-паши Заде, затражио је од бранилаца да се предају, али га је градски кефалија одбио речима: „у нашој вери нема да се гази заклетва дата своме господару“. Онда је пошао султан, водећи, по Критовулу, педесет хиљада коњаника и још више пешака, са свакојаким оружјем и артиљеријом. Када је упао у српску земљу, уништавао је све пред собом. Покорио је „не мало тврђава, једне заузевши на јуриш, другима овладавши после опсаде“. После двадесет пет дана марша, пао је под Ново Брдо. Пошто је разапео шатор, по истом грчком ренегату, повео је преговоре о предаји, понудивши опсађенима живот и иметак, с тим да му плаћају данак „као и своме цару“.[53] Али, био је одбијен. Онда су загрмели топови. Тешка ђулад тукла су зидине и „у параболама падала у град“, али су се браниоци држали.[54] Артиљерија је, ипак, чинила своје. Без ње, како је с правом запазио Фр. Бабингер, најбољи познавалац султана Мехмеда II и његовог времена, тешко би било замислити даљи ток османлијске историје XV века. По Критовулу, после четрдесет дана опсаде, а према Ашик-паши Заде, седам дана после доласка султана, готово разрушени град морао се предати. Тако „на покладе“ 1. јуна 1455. „прими цар Мехмед град Ново Брдо“.[55]

Срби су предали град под условом да Турци не узимају женску и мушку чељад и да свако остане на своме имању. Иако је обећао да ће поштовати те услове, султан је погазио дату реч. Наредио је да се, сем једне, затворе све градске капије. Целокупно становништво морало је да остави покретан иметак у кућама и да дође на једини отворен излаз. На њему је стајао Мехмед II. Док су несрећници пролазили поред њега један за другим, он их је раздвајао: на једну страну младиће, на другу женску младеж, на трећу одрасле мушкарце и на четврту старије жене. Онда је наредио да се „најистакнутији“ одмах посеку, три стотине двадесет младића узео је себи за јаничаре и око седам стотина најлепших жена за харем. Преостале „женске главе је све раздао међу поганике“. Остатку становництва, углавном старима и изне-

[53] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162.

[54] Откопавањем Новог Брда нађено је неколико топовских кугли. В. Кораћ, *Ново Брдо. Радови извршени 1953. године*, Старинар, 5—6 (1954—1955), 268—269.

[55] О освајању Новог Брда: Critobulos, 96—100; Chalcocandylas, II, 176—177; М. Орбин, 126; *Родослови и летописи*, 238. Уп. Ј. Радонић, *Критовул, византијски историк XV века*, Глас СКА 138 (1930), 74—76; З. Удальцова, *Византийский историк Критовул о Южных Славянах и других народах Балканского Полуострова в XV веке*, Византийский временник, 4 (1951), 100—101; Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље*, 350—354.

моглима, дозволио је да се врати у град.[56] Стравична је била судбина житеља Новог Брда. Рећи да је доживео појединачне и породичне трагедије, и сувише је благо. Шта се догодило с девојчицама које су допале у руке „поганика“? Не треба питати какав је био њихов даљи животни пут, боље је запитати се да ли су уопште преживеле. Ни историја ни књижевност не могу описати њихову судбину, јер је то био свет који је желео да се дочепа неба, не страхујући од смрти, зато што је живот на земљи био гори од смрти.

По заузимању, Новобрдски град је страховито опљачкан. „Из Новог Брда Мехмед II однео је најдрагоценије ствари“, пише М. Орбин, док Ашик-паша Заде наводи да су султанови ратници „Толико благо у томе граду нашли да му није било ни краја ни броја. Нађоше огромно сребро Влк-оглино и све унеше у цареву ризницу“.[57] Затечено је и пописано доста оружја: 8 топова, 25.000 стрела, 110 угарских и турских кацига, 55 пушака, 47 сабљи, 45 штитова, 30 самострела, затим бодежи, копља, тоболци, нацаци, шалитра и други ратни материјал. Глад није натерала браниоце на предају, јер су у тврђави затечени: шест амбара пшенице, два амбара зоби и један амбар проса, затим две стотине крушаца соли из Влашке, пет буради ситне соли, као и нешто меда и уља. Ван тврђаве, у три амбара, нађена је пшеница, а у два јечам.[58]

Заузимањем Новог Брда, измењено је његово становништво. „У тврђаву уведоше муслимане. Уведоше исто тако и од оних ћафира [неверника] у које се имало поверење, а у које се није имало поверење не хтедоше пустити“, речи су турског хроничара.[59] Освајачи су одмах раскрстили са старим градским уређењем. У новоосвојеним областима султан је поверавао управу представницима извршне власти, који су припадали војничкој класи, и кадијама, који су потицали из редова улеме, а судили су по шеријату и канунy. Иако су и једни и други били независни, могли су се међусобно тужити централној влади, чиме је у провинцијама обезбеђиван ефикасан систем провере.[60] На чело Новог Брда одмах је наименован војвода (субаша) Касим-бег, коме су се, узгред буди речено, Дубровчани истога часа почели удварати, поклањањем скупоцених тканина. У његовом друштву

[56] Константин Михаиловић, 36.

[57] М. Орбин, 126; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162.

[58] *Oblast Brankovića*, 208. Уп. Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, 6 (1954), 64—65.

[59] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162.

[60] Х. Иналџик, *Османско Царство*, 144, 167—168.

стално се виђао дубровачки властелин Јаков Бунић.[61] Постављен је и кадија, који је у околини добио тимар са селима Брајаци и Добри Дуб.[62] Новобрдском тврђавом заповедао је турски диздар, који је, као тимар, добио села Гњилане, Лепоглаву, Перивојце и мезру Шеваре.[63] Међу српским занатлијама које су Турци затекли, наводе се двојица тобџија, петорица мајстора за самостреле, по један пушкар, стрељар и сабљар, шест ковача, шест дунђера и четири зидара. Али, одмах су доведени јаничари — пушкари из Драме, Трнова и других места. Муслиманско становништво, које је досељено, било је из разних крајева: из Никопоља, Једрена, Трнова, Врања, Босне, било је међу њима „Татара", „Арнаута" и припадника других народа.[64]

Досељеници нису обновили Ново Брдо. Промена власти била је тако жестока и болна да се стари дани нису могли вратити. Иако су Турци улагали напоре да одрже корисну рударску производњу, због строгих прописа које су донели искључили су улогу тржишта, и рудари и трговци нису више били мотивисани за рад. Пословни људи, који су избегли, наставили су да раде у Дубровнику, Новом, Улцињу, а неки у Венецији, Падови и Верони. Ново Брдо је одмах почело незадрживо да пропада, иако је у њему радила ковница новца и колико-толико одржавана рударска производња. Мада се и касније могао наћи понеки трговац Србин или Дубровчанин, и једних и других било је све мање. Поготово што поданици Републике нису више били власници рударских окана и „кола". Иако су некима од њих турске власти давале гаранције да могу радити као у време деспота, рудник се није обнављао. Чим је рударска производња почела да опада, град је био осуђен на пропаст. Хришћански живаљ није више имао заштите. Грачанички митрополит Венедикт, који је повремено столовао у Новом Брду, склонио се код деспота Ђурђа у Смедерево, док су села његове митрополије раздељена у тимаре турским достојанственицима.[65] Још до 1455. деспот Ђурађ имао је од Новог Брда приход од сто двадесет хиљада дуката; после те године оно је било само сенка богатог града из времена српске власти. Историја Новог Брда завршена је 1455. године.

Падом Новог Брда запечаћена је судбина и осталих места у Области Бранковића. Већ 9. јуна заузет је тврди Призренац,

[61] *Cons. Rog.*, 217'—218, 240, 248. Уп. Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда*, 66.

[62] *Oblast Brankovića*, 218—219.

[63] *Исто*, 208—210.

[64] *Исто*, 209—210.

[65] М. Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ, 29—30 (1983), 31—36; Ж. Петровић, *Градачки или грачанички митрополит Венедикт*, Гласник Српске православне цркве, 46, Београд 1965, 126—127.

а 21. јуна стара српска престоница Призрен, или, како кажу млађи извори, „стол царева српских". Изгледа да га је одмах посетио Мехмед II, јер је под његовим назором црква Св. Богородице Љевишке претворена у џамију. Турци су је називали „Fethiye", што значи да је била посвећена победи.[66] Заузети су затим Липљан, Бихор у Загорју, Трепча и Приштина, у којима су Турци и раније имали посаде. „Прими цар Мехмед... и све ситничке градове", речи су летописца, који је додао да цар „множество рода християнского исече".[67] Турска ордија, на чијем су челу, поред султана, били Иса-бег, добар познавалац терена, анадолијски поглавар и румелијски беглербег Караџа-бег, пљачкала је и харала током лета по Косову, Метохији, долини Лима и оближњим крајевима. Још од 9. до 18. маја 1455. пописано је Крајиште Иса-бега, које је обухватало вилајете Јелеч, Звечан, Ходидјед, Сјеницу, Рас, Скопље и Тетово, дакле и део Области Бранковића.[68] Пошто је њу целу заузео, Мехмед II почео је да се повлачи на Исток. Успут се задржао на Косову пољу, на месту славне битке из 1389. године. У знак сећања на погибију свог далеког претка Мурата I, „разделио је поклоне. Готовио је јела па раздао за његову душу".[69] Пошто је тако заузео јужну Деспотовину, са свитом, пленом и српским робљем наставио је пут Солуна.

Турским заузимањем 1455. године, у Области Бранковића коначно је престала двојна, српско-турска, управа, која је трајала око шездесет година. Турци су је звали Вилајет Влк, Вукова земља, а поделили су је на неколико мањих делова. Стара српска средишта, Призрен, Вучитрн и Приштина, постали су центри турске управе, а у мањим местима столовали су војводе или субаше.[70] Војводи Ситнице Феризу Дубровчани су брзо почели да шаљу поклоне.[71] По наредби цара Мехмеда II, „победника неверника и бунтовника", турски чиновници су од 17. до 26. јуна 1455. пописали Област Бранковића. Они су то чинили после освајања сваког краја, јер је Порта до најситнијих детаља утврђивала изворе прихода у провинцијама. Уписивали су главе и имања и, на крају,

[66] Х. Калеши, *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију*, Прилози за КЈИФ, књ. 28, св. 3—4 (1962), 253—261. Заузимање Призрена помиње A. Bonfini, 498—499, а по њему и М. Орбин, 126.

[67] *Родослови и летописи*, 238. О заузимању Трепче причају Ашик-паша Заде (Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162) и М. Орбин, 126.

[68] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964, 3—116. Уп. Б. Храбак, *Феудална лена у Крајишту Иса-бега Исхаковића 50-их и 60-их година XV века*, ИГ, 2—3 (1965), 3—48.

[69] Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162.

[70] Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ, 3—4 (1955), 60—61.

[71] *Cons. Rog.*, XIV, 217'—218.

израчунавали приход за свако село. Тако је сваки санџак имао свој пописни дефтер. Сва обрадива земља у Царству била је државно власништво, а сељак је имао положај наследног закупца, с тим што имање није могао пренети на друго лице. Османлије су после освајања показивале трпељив став према сељаштву, јер је плаћало данак. Сврха њиховог светог рата није била да само уништава, већ још више да потчињава неверенички свет. Зато су у освојеним областима задржавали неке обичаје и законе, увек рачунајући да ће тако избећи немире; власти су укидале само оне установе које су се косиле са шеријатом. Та попустљивост омогућавала је газијама даља освајања, а при каснијим пописима укидана су локална права, која је у потпуности заменио османлијски закон.[72] Турско освајање било је врло промишљено.

У новоосвојеним крајевима села су дељена спахијама као тимари, а добијали су их они који су се истакли у рату. Зато је главни задатак тимарског система био да обезбеђује трупе за султанову војску, јер је спахија, на одређену суму прихода, био дужан да спреми одговарајући број војника. Спахија, који седам година не би испуњавао војничке обавезе, губио је спахијски статус. У тимарском систему није постојало крвно племство и нико није могао уживати повластице на основу порекла и традиције. Била је то велика разноликост, па и преимућство, у односу на западни систем. Тимарски поредак се у много чему разликовао од западног феудализма, пре свега у јакој контроли из центра.[73]

У Области Бранковића пописане су нахије Трговиште, Клопотник, Долци, Морава, Вучитрн, Тополница, Лаб и вилајет Приштине, са укупно 646 села. Нису ушли само царски хасови. У сваком селу уписана су имена домаћина-мушкараца, затим удовица, које су биле старешине домаћинства, као и имена неожењених пунолетних мушкараца. Записане су обавезе становништва у испенџи, која је била лични новчани порез хришћана, као и давања у натури. У вези с давањима, посебно су означена лица која су била „сиромаси". Обично је по неколико села улазило у тимар, који су добили Турци из разних области Балканског полуострва, па и из Мале Азије. За држаоце тимара је понекад изричито наведено да су муслимани. Од преко сто седамдесет тимара, двадесет пет држали су хришћани, али су то били мали поседи, које је заједнички уживало по неколико лица, обавезних да наизменично учествују у рату. Вредан помена је „Timar Tvrdka, Dobrinka i Stojka, sinova Strižovih. Oni su spahije koji su izašli iz tvrđave Novo Brdo". У њихов тимар улазило је једино село Стрижево, а и оно је било пусто.[74]

[72] Х. Иналџик, *Османско Царство,* 12, 101—102, 153—154.

[73] *Исто,* 160—164.

[74] *Oblast Brankovića,* 203.

Иако су у попису наведена четрдесет два опустела села, што је без сумње последица дугих и честих ратова, Област Бранковића била је сразмерно добро насељена. Док су се нека села састојала од свега неколико домова, нека су имала преко стотину, али обично по коју десетину. Од преко шеснаест хиљада записаних имена старешина домаћинстава, далеко највећи број носи српска народна имена (Радислав, Радоња, Вукашин, Вук, Богослав, Божидар, Ђурађ, Миладин, Милош итд.). Она се ни по чему нису разликовала од пописаних имена српских православних свештеника. Поред Срба и мало „Влаха", било је нешто представника других народа. Тако је записано петнаестак Бугара[75] и десетак Јермена.[76] По селима је било и неколико Грка, али је њихова колонија била најјача у Новом Брду.[77] Вероватно су све то биле избеглице, из јужних и источних балканских крајева. Занимљиво је да је неколико лица наведено као синови Јермена, Бугара, Грка, „Radislav, sin Jermenina", „Nikola, sin Bugarina", „Branko, sin Grka", што донекле показује да је други нараштај мање припадао народу својих очева. Како по свему изгледа, тај свет се брзо посрбљавао. Дубровчани су Кантакузине, који су неколико деценија живели у Новом Брду, почели називати Кантакузиновићи.

У попису бивше земље Бранковића налази се око 40 лица уз чије је име наведено „Arbanas".[78] Њих је, међутим, било више, јер има особа уз које није назначена етничка припадност, али носе арбанашка имена (Ђон, Ђин, Љеш).[79] У попису се налази и „selo Arbanaš" са седам кућа и два неожењена лица, мада се ни за једно од њих не каже изричито да је „Арбанас".[80] Када су Турци заузели Ново Брдо, међу коњаницима-војницима налазила су се три „Arnauta", док је један био јаничар-пушкар.[81] Још у време српске власти, међу католичким свештеницима у Новом Брду било је Арбанаса. Годинама је у служби деспота Ђурђа био

[75] *Исто,* 87, 97, 129, 141, 142, 163, 165, 168, 173, 220, 254, 346. Уп. М. Пешикан—С. Стијовић, *О именима из турских пописа Косова у XV веку,* Задужбине Косова, Призрен—Београд 1987, 597—607. У трговачкој књизи браће Лукаревића који су, двадесетак година раније, радили у Новом Брду, помиње се »Radossau Bugarin e Jovan suo fiol de Lixize«. М. Динић, *Из Дубровачког архива,* I, 81.

[76] *Oblast Brankovića,* 278, 283, 287, 288, 319, 328.

[77] *Oblast Brankovića,* 115, 206, 313.

[78] *Oblast Brankovića,* 30, 32, 36, 42, 51, 64, 66, 67, 93, 104, 109, 110, 117, 120, 126, 133, 174, 175, 179, 213, 217, 220.

[79] A. Handžić, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka,* Simpozijum o Skenderbegu (9—12. maj 1968), Priština 1969, 201—209.

[80] *Oblast Brankovića,* 299.

[81] *Oblast Brankovića,* 209—210. Уп. Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда,* 64—65.

Петар, из арбанашке породице Спан из Дриваста. Његов син Љеш био је 1454, пред само турско освајање, деспотов војвода у Новом Брду.[82] Када се, међутим, саберу сва у попису наведена лица која су означена као „Арбанаси", затим она која су носила арбанашка имена, као и сви њихови сродници, укупно их има нешто преко 220, што чини између 1—2% становништва Области Бранковића. Ипак, вероватно их је било нешто више, јер су неки од њих носили српска и уопште словенска и хришћанска имена. Али, када се све узме у обзир, било их је, у односу на српско становништво, веома мало, једва који проценат. У неким нахијама није их уопште било. Област Бранковића, по попису из 1455. године, била је чисто српски крај, насељен скоро искључиво српским живљем. Преко шеснаест хиљада пописаних имена то недвосмислено сведочи.

По селима Области Бранковића пописани су српски православни свештеници. Било их је укупно 304, не рачунајући већа места и руднике, који су спадали у царски хас. Од близу шест стотина села, 270 је имало свештенике, већином по једног. У некима их је било по два, у два по три, а на тргу Вучитрн, који је имао 232 куће, четири. Села без свештеника обично су имала мање од тридесет домова, али је било и таквих која су са свега двадесетак кућа имала два свештена лица. У преко сто села они су у попису наведени на првом месту, што донекле сведочи о њиховој улози и угледу. Свештеничке породице понекад су биле бројне, а сродничке везе веома разгранате. Изузимајући велике манастире, владарске задужбине, у Области Бранковића било је девет насељених и пустих манастира и шест цркава са монасима. Неколико калуђера живело је по селима заједно са осталим сељацима.[83] Уопште, има се утисак да је свештенство поникло из народа и да је с њим било чврсто срасло. Од њега се, у многим случајевима, није много разликовало, иако је у средњовековној Србији имало посебан положај.[84] Просечно узевши, у земљи Бранковића, на нешто више од педесет домова, долазио је по један свештеник, што сведочи о добро развијеном црквеном животу. Из књиге дужника дубровачких трговаца Лукаревића стиче се утисак да је по селима у околини Новог Брда било доста „попова". То подразумева постојање такође великог броја сеоских

[82] О Арбанасима у средњем веку: И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САН 338. Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 11—112.

[83] Б. Храбак, *Свештена лица на Косову и у суседним крајевима 1455. године*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, 9 (1972), 67—80.

[84] О српској православној цркви у средњем веку: С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219—1969, Београд 1969, 35—51, где је наведена главна литература.

цркава. Вероватно су многе од њих биле древене, јер се, на основу дубровачке грађе, поуздано зна да су многе куће по рударским варошима биле такође од дрвета.[85] Треба водити рачуна да су од српских средњовековних храмова сачувани само они најмонументалнији, углавном владарске задужбине, који су могли, понекад деценијама без крова, одолети освајачу и зубу времена.

У Новом Брду откривени су остаци десетак цркава. Само, неке од њих биле су православне, а неке католичке. О последњима је остало много више писаних података у Дубровачком архиву. Ипак, археолошким путем, откривена је православна Саборна црква са гробовима високих црквених достојанственика и новцем деспота Ђурђа.[86] Још 1610. године барски надбискуп Марин Бици забележио је да су „Турци обратили у џамију лепу и скупоцену цркву српских владалаца, окићену мозаицима и лепом архитектуром".[87] Област Бранковића била је посејана с највише немањићких задужбина (Грачаница, Дечани, Богородица Љевишка, Св. Арханђели), а у њој се налазило средиште српске цркве у Пећи. Била је црквено најкултивисанија српска област. Као класична земља Немањића, и у време Бранковића остала је средишњи српски крај, преко кога су биле повезане земље Лазаревића с облашћу Балшића. Кнез Лазар и деспот Стефан систематски су црквено култивисали своју државу, чија је територија у време деспота Ђурђа била такође прекриљена многим храмовима. Њихови материјални остаци расути су по селима целе моравске Србије. Ипак, нису познати ближи подаци о броју свештеника, као у Области Бранковића. Нема турских докумената из средине XV века, а нису сачуване архиве манастира, нити званична акта и преписка Српске православне цркве. Страдале су камене цркве, а камоли крхка документа од пергамента и папира.

Заузимањем Области Бранковића, Турци су једне богомоље порушили, друге претворили у џамије, а све опљачкали. Из Новог Брда одбеглом грачаничком митрополиту Венедикту деспот Ђурађ је, заједно са сином Лазаром, 6. септембра 1456. даровао цркву Св. Ђорђа у Враћевшници, по три села у „власти" острвичкој иборачкој, „пивничиште" у Руднику и друга имања у Руднику и рудничком метоху. Истом повељом, ослободио је та села „малих и големих" работа.[88] Султанова најезда била је тако снажна да је један калуђер датовао преписи-

[85] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 96.

[86] М. Ћоровић-Љубинковић, *Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду*, Зборник Народног музеја, 5, Београд 1967, 262—263; М. Јанковић, *Липљанска епископија*, 34—35.

[87] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 95.

[88] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5—6; *Зак. спом.*, 532 (извод), 755—756.

вање књиге „када пође Мехмед цар на српску земљу", а други је свој препис даровао „попу Николе да му јест в спасение душевно".[89] Наступио је прави верски рат, пун свакојаких искључивости. По муслиманској теорији, држава је потчињена вери, а политичка моћ представљала је само средство за примену шеријата. Учење о вери сматрало се јединим правим знањем, и у њему нису допуштене новине. Зато је улема правила само глосе, компилације и коментаре. Верски мистицизам, који је представљао окосницу мисли интелектуалне елите, спречавао је развитак наука у Османлијском царству.[90] Турци су одмах по освајању некога града морали имати богомољу. Вероватно и у Новом Брду, мада о њој нема података из 1455. године. У Области Бранковића и Крајишту Иса-бега становништво је највећим делом и даље било хришћанско. На пример, у Звечану је 1455. било 84 хришћанских домова, 10 удовичких и 12 неожењених лица, а само 2 муслиманске куће.[91] Иако су Османлије деценијама у Бранковића земљи имали војне посаде и чиновнике, исламизација је још увек била мала.[92]

И поред турског освајања, било је нешто континуитета у црквеном животу. У нахији Тополници један скроман тимар, од свега 700 акчи прихода, уживали су „pop Radihna" и његова браћа Милош, Бојко, Богослав и Дејан.[93] „Manastir Arhanđel" у Нахији Морави, био је у положају „мевкуфа". Пошто је пописао калуђере, писар је додао: „Njegovo Veličanstvo, naš car — neka je velika njegova pobjeda — izdao je u ruke spomenutih monaha sljedeću carsku zapovijed: neka niko ništa ne uzima (od njih) bez novaca i neka niko spomenute monahe ne uznemirava."[94] Ипак, освајање 1455. године донело је многе невоље. Упоредо са султановим систематским освајањем Србије од 1454. године, избиле су глади и болести. Још у пролеће 1453. летописац је забележио: „паде слана всуду и озноби всу земљу" и „уби слана земљу".[95] Последице неродне године брзо су се осетиле. Глад је харала у земљи херцега Стефана Вукчића и његови поданици су крајем 1453. масовно напуштали огњишта, хрлећи према приморским градовима, нарочито према Дубровнику, који је стално водио бригу о снабдевености житом сопственог становништва. Куповао га је у Италији и другим земљама, обично после жетве,

[89] *Записи и натписи*, I, 94—96.

[90] Х. Иналџик, *Османско царство*, 242, 246, 283.

[91] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega*, 3.

[92] У књизи Лукаревића помиње се »Amurat frar de Nicola«. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 89.

[93] *Oblast Brankovića*, 202.

[94] *Исто*, 183.

[95] *Родослови и летописи*, 237.

и смештао у нарочите „јаме", да би, у време оскудице, продавао поданицима по куповној цени, увећаној за трошкове превоза.[96] О снабдевености житом становништва у залеђу нико није водио рачуна. Када су гладне избеглице навалиле на град, Дубровчани су забранили улаз, затворили капије и појачали страже. Како је током целе 1454. године „најжешћа глад" владала у херцеговој земљи, избеглице су лутале обалом од Крајине до Новог. Што су више пристизале, Дубровчани су све више обезбеђивали градске улазе и појачавали страже. Био је срећник онај који је успео да се неком барком пребаци у Апулију. Већина у томе није успела, па се, живећи по пећинама, хранила травом и корењем. Многи су ту и помрли.[97]

Изгладнели људи врло лако су оболевали. Још 1453. у области Дрине владала је болест, а током 1454. у долини Неретве харала је куга. Истовремено, глад је била и у Србији. Чак у Милано су стигле вести да се султан 1454. повукао из ње због недостатка животних намирница. Током следеће године, куга је владала у целој Деспотовини, не мимоилазећи ни престоницу. По повратку у Дубровник, Влахо Цријевић стављен је у изолацију, септембра 1455, јер је дошао из Смедерева, у коме је владала зараза.[98] Како је те године куга сатирала по Турској, цар Мехмед II је, по повратку из Србије, напустио Једрене и склонио се на чист ваздух у планине око Златице.[99]

Глад и болест били су следеће године још жешћи, јер су две претходне године биле неродне. Летописац је под 1456. забележио: „бист глад крепк по всуду". По изричитим сведочанствима извора, у Србији је владала несташица у житу, јечму и свим другим намирницама.[100] Глад је захватила све балканске земље, укључујући Турску и Угарску. Зато је султан тражио да га у рату против Србије и Угарске босански вазали помогну товарима животних намирница.[101] Угарски сталежи одлучили су да сакупљају војску против Турака, тек крајем лета 1456, пошто се скине жетва. Тада је дубровачка влада кажњавала затвором своје раднике у фонтику који су продавали нешто жита „Словенима" из залеђа.[102] Још страшнија је била куга. Током 1456. захватила је све земље од Стамбола до Рима. Пошто је у Дубровнику беснела неколико месеци, племићи и пучани на-

[96] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 128—147.

[97] С. Ћирковић, *Херцег*, 206—207, 214—215.

[98] *Cons. Minus*, XIV, 47'.

[99] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 113.

[100] L. Thallóczy—A. Áldásy, 463.

[101] С. Ћирковић, *Ист. Босне*, 311.

[102] *Cons. Minus*, XIV, 91'.

пустили су град, а Сенат је заседао у Гружу.[103] Захватила је целу Србију, од Дунава до Приморја. Посебно је била јака у градовима, јер је летописац записао: „и чума бист по всеи земли; бист смртоносие у Новом Брду".[104] По Константину Михаиловићу, у Смедереву је био прави „помор" Зато је „деспот одатле отишао на планину близу Београда и тамо је становао разапевши шаторе, док би прошла зараза".[105] Куга је у Једрену наводно однела близу осамдесет хиљада живота. Султан се овога пута склонио у Грчку, са најужом пратњом од две стотине људи. Причало се да ноћу шета, а очекивало се да ће умрети или полудети.

Због ратова, глади и болести, завладала је општа несигурност. Крађе и разбојништва постали су чешћи него обично, јер људи нису презали ни од чега, да би дошли до користи или опстали. У дубровачким документима за 1454. и 1455. годину помиње се више пљачки него раније, на пример „у месту званом Скрапеж код Ужица", између Ваљева и Рудишта и другде по Србији.[106] Има примера у које је тешко поверовати. Живка Утешиновић дала је „у месту Беласица" свога сина Мароја Ратку Гавриловићу да га одведе у Дубровник, а он га је заложио код једног Турчина за дуг.[107] Нешто раније, Никшићи су продали Турцима једног дубровачког гласоношу. Било је то време када су мужеви продавали жене, а родитељи децу. Није то била специфичност Србије, већ општа појава у свим балканским земљама, па и у Угарској и Аустрији. Умирући од глади, у Бечу су мајке убијале децу из очајања.[108] Сцене страве огрубиле су човека. „Читајући изворе тога доба, човека изненађује чињеница да је становништво постајало све више сировије и запуштеније", завршио је своју *Историју Срба* учени Константин Јиречек.[109]

Како је из године у годину стање у Србији било све теже, народ се селио на разне стране. О валовима непознатих бегунаца готово да и нема података, јер се за њих нису занимали феудална господа и клерици, у чијим су срединама настајала документа. Уочљиве су промене тек после дуготрајних миграција. Тако су у јужној Угарској већ овладали српско етничко обе-

[103] *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак), 351.

[104] *Родослови и летописи*, 240.

[105] Константин Михаиловић, 38.

[106] *Lam. de foris*, XXV, 221; XXVII, 49, 107; XXVIII, 169; XXIX, 18.

[107] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 117.

[108] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 419.

[109] *Исто*, I, 434.

лежје и српска номенклатура.[110] Група Срба помиње се 1453. у граду Вилагошу и на поседима који су му припадали, следеће године једно село са српским именом (Raczfalw) забележено је у далекој Хевешкој жупанији, а 1455. краљ Ладислав дао је нову привилегију становницима Ковина.[111] Средином XV века Срби су стигли у Ердељ, населивши места Милбах и Лангендорф, а појединци су доспели чак у Пољску и Русију.[112]

Српски народ се све више померао на запад, насељавајући северозападну Босну и Далмацију. Они из мањих приморских места селили су се у већа. Тако су Барани прелазили у Дубровник, житељи Зете на Пељешац, Луштичани у Конавле, Његоши, Цуце, Ћеклићи у Боку Которску, било је померања и у Горњој Зети.[113] Због све већег притиска избеглица из залеђа, дубровачке власти су почеле да обавезују своје поморце, који су празним бродовима ишли у Италију по жито, да сиротињу превозе преко мора. О бројним словенским насељима у Италији сведочи тамошња топонимија. Како су досељеници били углавном сиротиња, у Апулији су, на пример, плаћали мање дажбине него остало становништво, а у појединим градовима имали су своје „оштине", које су их штитиле. Не може се утврдити колико је међу досељеницима било Срба. Они су се највише исељавали преко зетске обале, Дубровачког приморја и ушћа Неретве. Да их је било доста, сведочи чињеница што су још крајем XV века по јужној Италији певали о деспоту Ђурђу и његовој престоници Смедереву.[114]

После освајања 1454. и 1455. још бројнији етнички елеменат у Србији били су Турци. Изузетно значајну улогу одиграли су дервиши, који су оснивали „завије", склоништа, која су касни-

[110] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 420—421; *Ист. народа Југославије*, I, 443—444.

[111] *Ист. српског народа*, II, 318—321 (С. Ћирковић).

[112] К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 430; II, 421.

[113] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 348—350 (И. Божић).

[114] О словенском исељавању у Италију: M. Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens*. Schriften des Balkankommission, linguistische Abteilung. IX, Wien, 1911, 1—130. M. Šunjić. *O migraciji »de partibus Sclavonie« u Markama do polovine XV stoljeća (Ancona)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 8 (1974—1975), 487—500; исти, *Immigrazione di Slavi nel territorio di Ancona nel corso del XV secolo*, Italjug. anno VIII, n° 3 (1978), 7—16; M. Spremić, *La migrazione degli Slavi nell' Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medivevo*, Archivio Storico Italiano, 138/1 (1980), 9—15; S. Anselmi, *Schiavoni e Albanesi nell' agricoltura marchigiana dei secoli XIV e XV*, Rivista di Storia dell' agricoltura, 2 (1976), 3—26; М. Пантић, *Непозната бугарштица о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 25, св. 3 (1977), 421—439. Литература о данашњим словенским колонијама у јужној Италији: M. Spremic, *La migrazione*, 13, нап. 47.

је постала језгра нових турских села.[115] Због сталних османлијских похода, нове реке српског робља, од кога је, према шеријату, једна петина припадала султану, текле су на Исток. Турци су понекад пресељавали готово целокупно становништво појединих градова. Оно у Новом Брду није доживело тежак ударац само 1455, већ и дванаест година касније, када „бист преселение граду Новом Брду у Цариград и по васех пределах поморских“. Они који су остали доживели су већ следеће године страшан помор од куге.[116] Поред масовног, ишло је и појединачно пресељење. Као између 1439. и 1444, за војском су у Србију стигли турски трговци, носећи са собом конопце и ланце, као и цареве дозволе за свој рад. Од војника су куповали робље и водили га на тргове за продају. Нису трговали људима само Османлије, већ и све грубљи домаћи свет, тзв. „ропци“, који су хватали жртве на пољима, ливадама и шумама и продавали их на све стране. Пошто су робље радо куповали западњаци, оно је средином XV века просто преплавило Венецију. Градске власти имале су велике проблеме због крађа, подвала и туча. Зато је Сенат 26. јуна 1455. забранио довођење и продају у Млецима „Словена и Албанаца“,[117] али је тај свет, на разне начине, стизао и касније, најчешће укрцавајући се, као морнари или послуга, на млетачке бродове.[118] Пошто су приморски градови на источној јадранској обали укинули трговину људима, као „ружан посао“, сиромашан млади свет, нарочито девојке, почео је масовно да ступа у службу као кућна послуга код италијанских господара. У положају нешто мало бољем од ропског, стизао је на супротну обалу да се више никада не врати у родни крај. Тај свет није био само са обале, већ и из балканског залеђа, па и из Србије. У време када је трговина робљем у Европи изумирала, на балканским просторима је, због турског освајања, оживљавала.

Посебна брига турских власти био је одбир дечака у јаничаре. По заузимању Новог Брда, међу изабраним младићима био је и Константин Михаиловић са два брата. Оставио је сликовит опис њиховог одвођења на Исток и перипетија које су их снашле. Током дугог пута, прича он, када су улазили „у велике шуме или планине“ ковали су заверу да побију турску пратњу и да побегну. Када су пролазили кроз село Самоково, он је но-

[115] Х. Иналџик, *Османско царство*, 13, 15.

[116] *Родослови и летописи*, 248. Уп. *Ист. српског народа*, II, 249 (М. Спремић); И. Божић, *Дубровник и Турска*, 326—339.

[117] *Listine*, X, 60—61.

[118] О трговини робљем на источној јадранској обали: Ch. Verlinden, *L'esclavage sur la côte dalmate au bas moyen-âge*, Bulletin de l'Institut historique belge a Rome, 41 (1970), 97—140.

ћу, са деветнаест другова, успео да побегне. Али, после гоњења „по читавој оној покрајини“, ухваћен је са осталима. „Повезали су нас и мучили, вукући нас за коњима и чудо је да су у нама душе оставили.“ Када је султан дошао у Једрене, одабрао је осам српских младића за своју комору. Они су се, међутим, заветовали да га убију, док буду на ноћној стражи. Ако успеју, веровали су, „онда ће читаво хришћанство бити ослобођено“. Када су пошли на стражу, сви су били припремљени „и сваки је имао нож при себи“. Али, баш када је цар требало да уђе у спаваћу собу, један завереник је издао тајну. Сви су одмах похватани и изведени пред Мехмеда II, који је код сваког нашао нож. Када их је упитао зашто су желели да га убију, одговорили су „због велике наше жалости за нашим милим“. Онда је наредио да их муче. Стављали су им под колена у врелом пепелу ужарена кокошија јаја „да би им се жиле упалиле и згрчиле“. Онда су их одвезли на мучење у Персију. После годину дана, цар је пожелео да их види. Пошто се уверио „да од њих нема ништа, наредио је да их побију“. Њихови другови, дотерани из Новог Брда, сахранили су их крај једне пусте цркве. Издајника, који је одао другове, султан је „учинио великим господином на своме двору“. Али, није му се дало да дуго ужива; оболео је од „сушице“ и убрзо умро. Од тога времена Мехмед II није више држао Србе у својој комори.[119]

Младићи које је на српским походима одабрао султан за јаничаре, одвођени су у Анадолију и превођени на ислам, уз обавезно добијање нових имена. После подробног васпитања, сврставани су у редове турске војне силе, чију су славу проносили где год су стигли. Захваљујући способностима и околностима, неки су направили блиставу каријеру и доспели до највиших положаја у младој империји. На ратним походима прокрстарили су је више пута. Константин Михаиловић је, као јаничар, ратовао на Пелопонезу, у Влашкој, код Београда, у Трапезунту и далекој Караманији, долазећи до самог Еуфрата, да би се на крају вратио у Босну. Као заповедник мале тврђаве Звечај на Врбасу, предао се Угрима и вратио хришћанском свету. Написао је своје *Успомене*, са жељом да упозна Запад са Турцима и припреми га за крсташки рат. Иако је био скромног образовања, прави човек из народа, оставио је вредне податке за српску историју, нарочито за доба Деспотовине. Познавао је предање о српским средњовековним владарима, и био је прожет српским родољубљем. Посебно везан за Бранковиће, није волео Јована Хуњадија, а највише је уздизао деспота Ђурђа.

[119] Константин Михаиловић, 36—37.

Велико расељавање српског народа у XV веку оставило је тешке последице: према сведочанствима путника, Србија је у XVI веку била слабо насељен крај. Пакао турског освајања појачао је страх код човека, коме је својствен и у бољим временима.[120] Уздрману машту народа све је узбуђивало: потрес земље, комете, глади, епидемије. Увек везан за религију, човек јој је постао још привржeнији. Заокупљен мором смрти и Божјом казном, која је дошла кроз „Агарене", пао је у безнађе. Смена прошлих времена не сме се стварати на основу уметничких дела, само једног комадића прошлости. Као да је, због њих, наша представа о далеким раздобљима и њиховим перипетијама постала ведрија. Не треба заборавити да су људи с краја средњег века, од Стогодишњег рата (1337—1453) у Француској и Енглеској до турских освајања на југоистоку Европе, уживали у беди, охолости, окрутности, крајностима и неумерености сваке врсте. Било је то већ доба када је средњовековни дух изградио своју зграду до краја и, исцрпљен, таворио последње дане.[121]

Пропаст Новог Брда доживели су и његови образовани људи и она је оставила трага у њиховим делима. Она сведоче о духовно зрелом добу, које је нагло мачем пресечено. Већ деценијама, у Новом Брду била је бројна колонија Грка, углавном избеглица, која је имала немалу духовну снагу. Вршила је утицај на Србе, али се и сама посрбљавала. У Новом Брду, пред пад, било је образованих Срба, који су добро знали грчки језик и познавали класичну књижевност. У Петроградској академији чува се један грчки рукопис српског порекла. То је препис из 1474. Пиндарових *Епиникија* и две Есхилове драме *Седморица против Тебе* и *Прометеј*. На њему се налазе каснији записи на српском, практичне природе, о ценама, дужницима итд. Међутим, први власник рукописа био је учен Србин, који је добро познавао грчки језик, па је на маргинама бележио, врло исписаним грчким и српским рукописом, објашњења уз Пиндарове и Есхилове стихове. Уз сваку грчку реч, писао је српски превод, трудећи се да има што живљи израз. Тако је рукопис коментара уреднији од рукописа преписивача, а цео текст је сведочанство продубљеног српског интересовања за класичну грчку трагедију, тачно у време када је и европски Запад откривао лепоте старе грчке књижевности. Само, преписи грчких избеглица у Италији настављали су свој живот, а у Србији је, турским освајањем, настао такав пад да је власник овог рукописа на почетку XVI века крај Есхиловог текста писао и износе дневних кућних трошкова. Како је овај рукопис почетком XVI века био

[120] Ž. Delimo, *Strah na Zapadu* (XIV—XVIII vek), Vrnjačka Banja, 1982, 159—161.

[121] J. Huizinga, 306.

у власништву једног свештеника из Новог Брда, сматра се да је, пре пада, преписан у Новом Брду и да је коментатор био такође из Новог Брда.[122]

Том новобрдском кругу посрбљених Грка припадао је и Димитрије Кантакузин. По свему судећи, био је световњак и врло образован човек. За њега је 1469. један даровити ученик саставио Зборник, нарочито хвалећи његове духовне и суптилне савете. Димитрије је читао дела црквених отаца и античке грчке књижевнике, особито Пиндара и Есхила. Био је песник и певао је на српском језику, састављајући хагиографске, химнографске и епистолографске списе. Написао је *Житије и пренос моштију Јована Рилског* са Службом или бар само Каноном. Описујући пренос свеца из Трнова у Рилу 1469. године, навео је заслуге Маре Бранковић, помињући њеног оца Ђурђа, „најхристољубивијег деспота српског". Две његове похвале св. Димитрију и св. Николи класичне су и конвенционалне црквене песме. У Посланици свештенику и доместику кир Исаији, заокупљен је темом смрти. Обузет црним мислима, био је под утицајем стравичног времена у коме је живео. Тражећи узроке пропасти, узвикивао је „што бољи не бејасмо". Сводећи рачуне, пред крај живота, препознао је време великих сумњи, а његове филозофске медитације досежу до верске екстазе. Као хришћанин, ипак није падао у потпуни песимизам. Веровао је у љубав, а оптимистичке мисли су код њега узвишене и лепоречене.

Стил Димитрија Кантакузина дошао је до пуног изражаја у „Молитви Богородици", дугачкој песми од преко седамдесет строфа, од по четири стиха. Изванредног ритма и мелодије, прожета је суморним медитирањем о греху, смрти и Страшном суду, као и обраћањем Богородици за заштиту. Већ у првом стиху пита се „Одакле да почнем плакати" и „одакле да почнем молити се". Оптужујући себе за неправде, грабеж, високоумност, таштину, лукавство, безакоње, заокупљен је мотивом смрти. Када она дође, човек је сам, нико му не може помоћи, ни познаници, ни пријатељи, ни сродници, ни деца. Ужасава се црва у гробу и поставља питање људске егзистенције: „како по постању, труљењу се предати". Али, његова узданица, његово прибежиште, његова помоћ, спасење и заштитница је Богородица. Она је избавитељ свих људи, чиме своју драму и дилему претвара у општељудску. Тако је створио „највећи култ који је у српској старој поезији указан Богородици поводом расуђивања о греху, и смрти и човековој судбини". Мада то дело припада покајничкој црквеној поезији, распрострањеној у византијској књижевности, оно је, ипак, посебно, по лепоти стила и

[122] Св. Радојчић, *Од Дионизија до литургијске драме*, 121—123.

дубини мисли. Није без разлога у поднаслову молитве наведено да је слађа од меда и саћа. Као монашка медитативна лектира, сачувана је у двадесетак рукописа.[123]

Са Димитријем Кантакузином се познавао, био му добар пријатељ и од њега учио, Владислав Граматик, такође „от Новога Брда". Пошто је град 1455. пао под турску власт, склонио се у Младо Нагоричино, где је „у дому Николе Станчевића" 1455. и 1456. писао један Зборник. Од 1469. живео је и радио у манастиру Матејчи, у Скопској Црној гори, а затим се кретао између Жеглеговског манастира и Риле, повремено боравећи код Ђурђеве кћерке Маре, за коју је такође преписивао.[124] Зна се да је умро после 1480. године. Као дијак и граматик, био је професионални писар и књижевник. Саставио је неколико зборника, који садрже око 250 различитих текстова, на преко 4.300 страна. То је патристичка, догматско-полемичка, једном речју, монашка литература, која је одиграла значајну улогу у чувању средњовековне српске и византијске културе. Као пасионирани преписивач и текстолог, био је прави калиграфски уметник у изради иницијала, заставица и уопште орнамената.[125]

Зборник из 1469. Владислав је саставио на тражење Димитрија Кантакузина, који му се обратио посебном посланицом. Ценио је ученост и порекло, „благоплемство", како каже, свога наручиоца, обраћајући му се као „најблагочастивијем господину мојему Дмитру Кантакузину". Није пропустио да се сети својих „пребројених невоља", које сигурно нису биле мале, и да истакне да је он „последњи међу дијацима". Поред преписивања текстова, и он је саставио *Слово о преносу моштију Јована Рилског*, које је, у ствари, додатак *Житију Јована Рилског* од бугарског патријарха Јевтимија. Као човек који је већ био без отаџбине, он се, на крају, обратио светитељу да спасе „једнородни ти народ Бугаре и Србе". У томе Зборнику, као и оном из 1455/1456. године, има његових полемичких састава против

[123] О Димитрију Кантакузину: Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963; Д. Маринов, *Димитър Кантакузин*, Сборник за народни умотворения, 18 (1901), 74—99; А. Е. Тахиаос, *„Песма Богородици" Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима*, Зборник историје књижевности. Одељење језика и књижевности САНУ, 10 (1976), 181—196; исти, *Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène*, Cirillomethodianum, 1 (1971), 131—182; Б. Ангелов, *Няколко нови вести за книжевното дело на Дмитър Кантакузин*, Известия на Института за българска литература, 2 (1954), 249—262; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*, 251—259; М. Кашанин, *Српска књижевност*, 468—476; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 226—229.

[124] Р. Ћук, *Царица Мара*, 80, 89—90.

[125] Према Св. Радојчићу, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, 169, орнаментика хиландарског рукописа бр. 69 упућује на могућност да се стил Владислава Граматика развијао и на Светој Гори.

римокатолика. *Корисна повест о Латинима када се одвојише од Грка* и *О Латинима то јест Фрузима* јесу списи који недвосмислено показују да је за њега римокатолицизам био јерес. Тај закључак поткрепио је претресањем спорних догматских питања, позивајући се на највише православне ауторитете: цариградског патријарха Михаила Керуларија, антиохијског патријарха Анастасија, Кирила Александријског, Василија Великог и друге. Без сумње учен човек, Владислав је у Новом Брду имао прилике да води распре са члановима бројне латинске колоније. Попут деспота Ђурђа, био је одлучан противник Флорентинске уније, заступајући мишљење да је једина права црква православна. Зато су његова дела служила као приручници против борбеног римокатолицизма и ислама.[126]

Римокатолицизам је сматрао за јерес и непознати Србин, који је, вероватно средином XV века, на неком од деспотових поседа у Угарској, саставио *Повест о убиству Батија*. Приказао је легендарно смрт татарског кана у борби с Угрима 1241. године. Описујући тај догађај, није пропустио прилику да слави православље и светог Саву српског. Држећи се Теодосијевог *Житија*, испричао је, са доста детаља, како је свети Сава обратио угарског краљу у православље. „Беху прво Угри", пише он „у православљу, крштење од Грка примивши". али „пошто нису успели на своме језику писменост изложити, Римљани, како су били близу, прикључише их да њихову јерес следују". Можда је писац касније отишао у Русију, јер је његово дело сачувано само на руском језику.[127]

У чувању и преношењу српске културе у Русији изузетно значајну улогу одиграо је Пахомије Србин, који је, у време владе деспота Ђурђа, са Свете Горе отишао у Русију. Најкасније 1438. стигао је у далеки Новгород, у коме је лепо примљен. „Ја смирени ништавни јеромонах Пахомије Србин дошао сам из Свете Горе у Велики Новгород, иако ником нисам био познат, ипак сам прихваћен са љубављу од блаженог архиепископа Великог Новгорода владике Јефимија, који је према мени показао своју милост", записао је, пун симпатија за руску средину. У Нов-

[126] О Владиславу Граматику: Г. Данчев, *Владислав Граматик, книжевник и писател*, Софија 1969, 1—148; исти *Један непознат документ о Владиславу Граматику*, Прилози из КЈИФ, књ. 33, св. 1—2 (1967), 49—55; Б. Ангелов, *Владислав Граматик*, *История на българската литература*, I, Софија 1962, 326—372; В. Киселков, *Владислав Граматик и неговата рилска повест*, Софија 1947; Đ. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika, pisan godine 1469*, Starine JAZiU, 1 (1869), 44—85: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 225—226; М. Кашанин, *Српска књижевност*, 461—467; *Ист. српског народа*, II, 287—288 (И. Божић).

[127] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija*, 155—157, 337; *Ист. српског народа*, II, 287 (И. Божић).

городу и Москви живео је и радио скоро пола века, све до 1483/1484. године. Било је то доба тзв. „другог јужнословенског, пре свега српског, утицаја“, који се оваплотио у књижевности, уметности, црквеном животу. Пахомије Србин, или Пахомије Логотет, развио је богат књижевни рад. Састављао је житија, панегиричке списе и прерађивао старе руске хагиографске саставе. Оставио је иза себе око четрдесет радова, међу којима је и прерада *Житија Сергија Радоњешког* од Епифанија Премудрог. Својим великим делом, заузео је место најплоднијег руског писца XV века, мада његов значај није само у обиму његових дела. Доносећи са собом концепт старих српских житија, дигао је руске хагиографске текстове на виши византијско-јужнословенски реторски стил, постижући виши степен апстракције и већу трајност вечне поуке. Пренео је дух универзалнога византинизма, доприносећи, уместо дотадашњих локалних, успостављању општих, руских култова. Тиме је дао значајан допринос развоју политичких идеја у све снажнијој Московској држави. Будући образован човек, који се још у младости усавршио у књижевном раду и „во всех философијах“, унео је у руску културу исихастичку поетику, и, уопште, исихастички концепт живота.[128]

У време пропасти византијске цивилизације, када је, међутим, византијска уметност још увек представљала раскошан организам, зближавали су се народи источнохришћанске културе. На тлу Српске деспотовине владала је права духовна симбиоза Срба, Грка и Бугара. Новобрдском књижевном кругу припадали су писци који су више били православци него Срби. Иако су писали на српском језику, наговестили су једну нову, општебалканску, православну књижевност, у којој се све до XVIII века нису осећале националне границе.[129]

У време када више Византинци нису наводили западне народе као омражене супарнике већ као савезнике од којих су очекивали помоћ против Турака, код Срба, непосредних суседа Латина, однос је био за нијансу другачији. Управо у време пада Новог Брда, дошло је до раздвајања. Римокатолички свештеници повлачили су се у Приморје и даље у Италију. Неки од њих били су учени, као Мартин Сегон, „каноник“ новобрдске цркве Свете Марије. Побегавши из Србије, наставио је студије у Падови, у којој је 1475. докторирао канонско право, да би, неколи-

[128] О Пахомију Србину: И Некрасов, *Пахомий Серб — писатель XV века*, Одесса 1871; В. Яблонский, *Пахомий Серб и его агиографические писания*, Санктпетербургъ 1908; Г. Орлов, *Пахомије Србин и његова књижевна делатност у Великом Новгороду*, Прилози за КЈИФ, књ. 36, св. 3—4 (1970), 214—239; Ђ. Сп. Радојичић, *Југословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Крушевац 1967, 69—71.

[129] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 224.

ко година касније, постао бискуп Улциња.[130] Написао је више дела, од којих је сачувано оно о путевима, којима би хришћани требало да нападну Турке. Добило је наслов како га је и он означио: *Дело поштованог господина, господина Мартина Сегона, по нацији Которанина, а по пореклу пак Србина из Новог Монта другчије названог Новог Брда, по милости божијој епископа Улциња*.[131] По пореклу Которанин, сматрао се, дакле, Србином, а његово дело садржи доста података о Србији. Иначе, у то време у Италију је пребегао леп број учених Грка. Неки од њих носили су са собом рукописе, исправе, књиге. Кардинал Висарион поклонио је девет стотина књига Венецији, али су оне дуго лежале нераспаковане у сандуцима, да би нова средина тек касније схватила њихову вредност и укључила их у почетке библиотеке Св. Марка. Грчки научници у почетку су примани с одушевљењем. У судару с грубом стварношћу, морали су, међутим, да раде свакојаке послове: једни су преписивали грчке рукописе, други давали часове, трећи се просто улагивали великашима. Малобројни су успели да добију катедре и да спасу део грчког блага и грчке културе. Током времена су, међутим, све више губили углед и поштовање. Изгубивши удобност живота, били су ћудљиви и мрзовољни, али су сачували византијску сујету. Док су Италијани учили њихов језик, они су у учењу латинског и италијанског показивали чудну неспретност. Италијанима су остављали утисак тромих, чак и ограничених, људи. Зато су јадиковали због прогонства, а неки су се чак вратили у родни крај, пристајући да подносе турски јарам, али не презир Латина. Ови су опет закључивали да „крута византијска крв није одговарала лакој и хитрој крви Италијана.[132]

За разлику од учених римокатолика, у време пада Новог Брда, и уопште у доба владе деспота Ђурђа, представници православне културе нису ишли на Запад. Они су остајали у Турској, чак су се повлачили још дубље у њену унутрашњост. То су учинили Константин Филозоф, Владислав Граматик и многи други. Када је Београд прешао у угарске руке, Константин Филозоф није нашао за сходно само да пређе реку и склони се у Угарску. Иако је оштро писао против агаренских насилника, повукао се код ћесара Угљеше у врањански крај, дубоко у турску територију. Исто је учинио и дијак Андреј, који се после преласка Београда под угарску власт, повукао у скопски крај.

[130] О Мартину Сегону: A. Pertusi, *Il vescovo Martino Segono, un umanista serbo-dalmata sconosciuto del tardo Quattrocento*, 9—28.

[131] »Opusculum reverendi domini, Domini Martini de Segonis, natione Catharensis, origine autem serviani, ex Novomontio aliter Novobardo dicto, Dei gratia episcopi Olchinensis«. Martino Segono, 79.

[132] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 98—99.

Ако су и напуштали Турску, православни идеолози одлазили су у Влашку, Молдавију и Русију. Коју деценију пре Пахомија Србина, у Русију је отишао Григорије Цамблак, који се пре тога кретао између Бугарске, Цариграда, Свете Горе, Молдавије и Србије. Тај простор је за православне духовнике, поготово исихасте, био место азила, то је за њих била хришћанска екумена. За разлику од њих, српски народ се баш тада највише селио у Угарску, на Приморје и у Италију. Није то било једино што је раздвајало учене и просте.

13. ПРЕПОЛОВЉЕНА ДРЖАВА

Пад Новог Брда затекао је деспота Ђурђа у Угарској. Као и претходне године, склонио се пред султановом војском, јер се налазио у „безизлазном положају", не знајући просто шта да предузме. Као човек који се ни у безнађу није предавао, побринуо се за одбрану. Како прича Критовул, наоружао је посаде у градовима, а становништво из отворених насеља превео је у тврђаве. Остали живаљ, заједно са стоком и покретним иметком, склонио се у шуме и планине. У Смедереву је оставио јак гарнизон с доста оружја и хране, припремивши га за дугу опсаду. Тек онда је, са женом, децом, покретним иметком и неколико великаша, прешао Дунав.[1]

Вест о пропасти Новог Брда деспот је примио у Ђуру, крајем јуна 1455, где се одржавао државни сабор. Ту су прелати и барони, међу којима је наведен „Ђурађ, деспот Рашке", прокламовали међусобни мир и лојалност краљу Ладиславу.[2] Наравно, расправљали су о сакупљању војске за крсташки рат, планирајући да је спреме Јован Хуњади, краљ Ладислав, бургундски војвода, римски папа, напуљски краљ и деспот Ђурађ, који је, „иако тешко оштећен", обећао десет хиљада ратника. Хуњади је веровао да би се са сто хиљада војника за три месеца могли избацити Турци из Европе и ослободити Јерусалим.[3] На сабору се истакао фрањевачки фратар Јован Капистран, Италијан, родом из Абруца. Иако скоро седамдесетогодишњак, малог раста, сув, само кожа и кости, био је пун енергије. По папином налогу, раније је проповедао у Немачкој, једном против хусита други пут против Јевреја, проводећи ноћи у молитвама, а дане у ватреним проповедима. Народ га, углавном, није разумео, јер је говорио латински. Ипак, његова жива реч била је тако упечатљива да су људи хрлили на његове проповеди, поштујући га као гласника неба и спасења. Под утицајем њего-

[1] Critobulos, 96—100; Chalcocandylas, II, 177.

[2] P. Béla, *Kapisztrán János levelezese a Magyarokkal,* Történelmi tár, uj folyan II, Budapest 1901, 178—180.

[3] *Acta Bosnae,* 223.

вих говора, свет је јавно спаљивао карте за игру, шминку, украсе и луксузне предмете. Поред Немачке, обишао је Аустрију, Чешку, Пољску. У Угарску је дошао 1455. да проповеда „праву" веру, нарочито у њеним јужним областима, у којима су претежно живели „јеретици" и „шизматици". Свој верски фанатизам и говорнички дар ставио је у службу борбе против Турака и брзо се наметнуо за вођу крсташког рата.[4]

Како је палио масе за борбу пратив неверника, деспот Ђурађ је 28. марта 1455. писмом позвао Капистрана да дође у Србију. Ревносни фрањевац је 1. маја о позиву обавестио папу, али није отишао у ратом захваћену земљу деспота.[5] Али, њих двојица су се ускоро састали у Ђуру. Према изричитим сведочанствима извора, Капистран је „много желео" да разговара са српским деспотом. Пошто је овај прихватио понуду, састали су се и разговарали, уз посредништво тумача. Чврсто одан својим идеалима, фанатични фрањевац је одмах почео да разлаже како је „становиште католичке цркве у погледу религије најсветије". Сматрајући да је повољан тренутак, затражио је да стари Ђурађ напусти православље и „са свим својим народом" пређе у римокатолицизам. Према Енеји Силвију Пиколоминију, Ђурађ је дословце одговорио: „Ја сам деведесет година живео у овој вери, коју су ми улили у душу моји преци, те сам код свога народа, мада несрећан, увек сматран паметним. Сада би ти хтео да помисле, када би видели да сам се променио, да сам због старости излапео, и да сам, како прост народ каже, подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим веру својих предака." Тим речима прекинуо је даљи разговор.[6]

Ревносни Капистран је о разговору одмах обавештавао папу Каликста III. Пишући о припремама за крсташки рат, 21. јуна 1455. године, јавио је да је султан заузео „најмоћнији град Рашке Ново Брдо, од чијих је златних и сребрних рудника деспот имао 120.000 дуката годишњег прихода. Остали градови су опседнути и само што нису пали".[7] У новом писму папи 4. јула 1455. пише да је „прошлих дана" разговарао с „деспотом Раш-

[4] J. Thwrócz, 335—336.

[5] J. Hofer, *Johannes Kapistran*, II, Romae 1965, 351, n. 9; L. Wadding, *Annales*, II, 246—248.

[6] »Annis nonaginta vitam produxi: nec aliam religionem, quam suscepi a patribus, novi, sapientem me cives mei quamvis infelicem, bactenus putavere. Tu nunc, quod saepe agitant senem delirum efficere cupis: laque vitani finire malim, quam patrum traditiones relinquere«. *Eenee Sylvii De Statu Europae sub Friderico III*, Rerum Germanicarum scriptores, II, Argentorati 1717, 93; *Cosmographia Pape Pii, Europa Pii Pontificis nostrorum temporum varios continens historias*, Venetiis 1503, XI. По Енеји Силвију М. Орбин, 127.

[7] *Acta Bosnae*, 222—223.

ке", који је дошао у Угарску да тражи помоћ, додавши одмах: „нашао сам га, међутим, да рђаво мисли о католичкој вери, остајући истрајан у својим грешкама, којих се упорно држи".[8] Огорчен на „Рашане", оборио се на њих жешће него икада раније, настојећи да новог папу упозна с њиховим поступцима и наводним грешкама и заблудама. Љут до крајњих граница и ненавикнут на пораze, почео је с деспотом. Његову унуку, коју је родила кћерка Катарина у браку с грофом Улрихом II Цељским, „пошто је рођена међу католицима и од католичког оца крштена по обичају свете римске цркве", предала је касније мајка своме оцу. Он је, међутим, „као непријатељ римске цркве", њу прекрстио и после извесног времена послао Јовану Хуњадију, за чијег је сина удата, „са својим лукавим калуђерима и великом пратњом".[9] Тако је она требало да расте и да се васпитава „према његовим обичајима", али је Хуњади „све те шизматике, једног за другим, отерао" и побринуо се да снаха, која сада има 13 година (рођена 1442), остане на његовом двору у крилу свете Римске цркве. Скренуо је, затим, пажњу Каликсту III да је бивши папа Никола V дао деспоту Ђурђу „недовољно достојну" булу, чију је копију слао у Рим. Будући лоше обавештен, претходни папа хвалио је веру деспота, а он је, на основу те буле, намеравао да у Угарској подигне девет православних манастира и да у њима настани „грчке калуђере", који се држе многих својих заблуда и „говоре да Свети дух не происходи од сина".

Капистран се даље жалио папи да православни прекрштавају римокатолике и босанске јеретике, и да ометају рад фрањеваца у Босни. Молио је Каликста III да се побрине о „том злу и грешкама", да не би доспели у још гори положај. Уз писмо, у посебном додатку, навео је, у осамнаест тачака, грешке „Рашана", који припадају „јереси Грка". Настојећи да их што више оклевета, оптужио их је да исмејавају латинску мису и ношење причешћа болеснима, да не поштују римокатоличке празнике а приморавају Латине да поштују њихове, да кољу и продају месо суботом, терајући римокатолике да крше постове, да не поштују цркву као место азила и насилно одводе људе из ње, а православни свештеници, приликом крштења, хуле на римокатолике, проповедајући да су они отпали од православља, и да су бескорисне њихове молитве и опроштајнице грехова. Да би шпанском папи приказао „Рашане" што црњим, убацио је

[8] »inveni eum adeo male sentientem de fide catholica, et in erroribus suis pertinaci duritia perseverantem«, G. Hofmann, 142, нап. 25; *Acta Bosnae*, 224.

[9] »qui [деспот] tangram romane ecclesiae inimicus, more suo destabili eam rebaptizari fecit et per successum temporis cum suis perfidis calogeris et societate magna eandem misit ad praefatum dominum gubernatorem regni Hungariae omnibus studiis enitens«. *Acta Bosnae*, 224.

у писмо нека народна веровања, која нису имала никакве везе с учењем православне цркве. Навео је народну причу по којој су медведи некада били људи, а затим испричао како „Рашани", кад неко убије жабу, по налогу свештеника, посте 76 дана, кад убије пса 36 дана, а кад убије римокатолика само 12 дана. Посебно се жалио на рад рашког митрополита у Босни, који није дозвољавао патаренима прелазак у римокатолицизам, подвукавши да Срби „не држе уопште до покорности папи, говорећи да је патријарх Рашана њихов папа".[10]

Капистран је писао папи оно што му је ишло у прилог. Залажући се, на пример, да Ђурђева унука буде римокатолкиња, није навео да је у уговору деспот—Хуњади, у посебном члану, одређено да ће она, и после удаје, остати у православној вери. Хвалио је поступке Хуњадија, који су значили кршење споразума. Што се тиче његове забринутости за црквене прилике у Босни, изгледа да није била потпуно без основа. Из посланице цариградског патријарха, упућене синајским калуђерима после пада Цариграда, види се да је босански православни „епископ" превео „многе кудугере" у послушност Грчкој цркви.[11] Очигледно, две хришћанске цркве су се у Босни сучељавале, па и сукобљавале. У сваком случају, Ђурђево одлучно одбијање да пређе у римокатоличку веру огорчило је упорног и славољубивог Капистрана. Водећи баш 1455. борбу против „расколника влашких и српских", он је подстицао римокатолике у Ердељу да преобраћају или прогоне православне свештенике, позивајући се на одлуку Јована Хуњадија и барона да се спале православне цркве и протерају свештеници који не прихвате римокатолицизам. Нарочито су гоњена свештена лица која је посветио „владика", што је сигурно значило православни епископ. Тешто је рећи да ли је то био београдски митрополит, који се неколико деценија касније помињао као црквени старешина свих православних у Угарској. У сваком случају, средином XV века, њих су гонили Јован Хуњади, Капистран и други прелати. Капистран је тражио од новог папе ревизију Ђурђевих привилегија о дизању православних манастира. Како му није остало још дуго живота, тешко да је у томе успео, али је, исто тако, мало вероватно да је Ђурађ стигао да подигне те богомоље. Међутим, из преписке Капистрана види се да је у областима преко Саве и Дунава већ било православних цркава. Нешто касније, у доба Матије Корвина, који је, због одбране од Турака, био верски

[10] »de obedientia papae nihil curant, dicentes quod patriarcha Rascianorum est eorum papa«. *Acta Bosnae*, 226. Цело Капистраново писмо: *Acta Bosnae*, 224—226.

[11] А. Соловјев, *Фундајајити, патарени и кудугери у византиским изворима*, ЗРВИ, 1 (1952), 137—138.

трпељивији према иноверним дошљацима, православне богомоље су посведочене, поред Београда, у Сланкамену, Купинову, Српском Ковину, а у Потисју је постојао православни манастир.[12]

Упорно залагање деспота Ђурђа за православље и одлучно одбијање да пређе у римокатолицизам, допринело је да су о њему неповољно судили латински писци, скоро сви свештена лица, како савремени, тако и потоњи. Енеја Силвије Пиколомини истицао је његове врлине, али је додавао „кад би само о вери мислио како треба". Напомињући да је био „сумњиве вере", објашњавао је да није припадао ни исламу ни римокатолицизму, али за ту, Ђурђеву веру, није имао разумевања.[13] Није га кудио, за разлику од каснијих писаца, који су га називали погрдним именима и приказивали као неверног и вероломног човека. Одлучно су устали у одбрану верски нетолерантног Хуњадија, који је, као што је поменуто, по речима Капистрана, донео одлуку о спаљивању православних цркава. Док Ђовани Сагредо пише о великој Ђурђевој злоби,[14] дубровачки хроничар Ј. Растић пребацује му да је заборавио доброчинства која су му, наводно, учинили Угри, посебно Хуњади, при обнови државе 1444. године.[15] Оптужујући га да је тобож хтео да удави Хуњадија у Ресави, узгред буди речено малој реци, Ј. Лукаревић, заслепљен мржњом, не преза да каже како је ослепљење његових синова божја правда која га је стигла.[16] М. Орбин дословце вели: „Хуњади је врло добро познавао слабу деспотову веру, веру човека који је мало више ценио хришћанску религију него исламску." Пошто је одбио понуду Капистрана да пређе у римокатолицизам, он је, наставља мљетски опат, пружио „очити доказ колико је опасна ствар саживети се с лажним уверењима тако да то постане друга нарав".[17] Босански бискуп Иван Томко Мрнавић назива га „худим", а стари хрватски писац Јурај Бараковић у *Вили Словинки*, штампаној први пут 1613. године, сместио га је у пакао, причајући како су његове жртве били Јован Хуњади, Михаило Силађи и Стефан Мусић.[18] Пишући како је деспот Ђурађ одбио помоћ Хуњадију, Андрија Змајевић (1624—

[12] *Ист. српског народа*, II, 443—444 (С. Ћирковић).

[13] *Aeneae Sylvii De Statu Europae*, cap. V, 235; O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi card. baronius desinuit*, vol. XVIII (1417——1458), Romae 1659, num. 14 (дело је без пагинације).

[14] G. Sagredo, *Memorie storiche de monarchi Ottomani*, Venetia 1679, 41.

[15] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 297.

[16] G. Luccari, 147, 163.

[17] М. Орбин, 115, 127.

[18] A. Petravić, *Juraj Baraković o Đurđu Brankoviću*, Прилози за КЈИФ, 9 (1929), 123—128.

1694), надбискуп барски и примас српски, означио га је „непослушним" и „неверним". Најдаље је отишао скопски надбискуп Петар Богдани из XVII века. Он је измислио читаву преписку између деспота и Хуњадија, а сам је истицао како, тобож, потиче од Љутице Богдана. Уз разне оптужбе, навео је како је Ђурађ наводно хтео да веже камен за врат Хуњадију и да га утопи у Дунаву. Те позне оптужбе, настале у сасвим другом времену, требало је да истакну вероломност шизматичког српског деспота, за кога скопски надбискуп Андрија Богдани, Петров стриц, каже да је био највећи непријатељ Свете столице.[19] Насупрот тим оптужбама, у Италију избегли византијски достојанственик Теодор Спандуђин, који је био у сродству с царским родом Кантакузина, прича да је главни узрок сукоба између српског владара и „Угарског краљевства" био у томе „што се Деспот Ђурађ држао грчке вере, а Угри латинске вере".[20] У савременим изворима нема података о Ђурђевом вероломству. Напротив, Константин Филозоф каже за њега да је био „тврде вере, слично дијаманту".[21] Његов највећи грех, који римокатолички писци нису могли опростити, састојао се у томе што није хтео да напусти веру својих отаца.

Остављајући Капистрана, стари деспот наставио је да обија прагове, тражећи помоћ по Европи за своју земљу која је горела. Из Ђура је отишао у Беч краљу Ладиславу. За разлику од Хуњадија, сматрао га је себи равним, а рачунао је на помоћ зета грофа Улриха II Цељског, који је у Бечу био уз младог краља. Хтео је да иде до краја, и дошао је. Међутим, краљ, заузет својим бригама, предлагао је сазивање сабора за идућу годину. Ђурађ је био сит сабора. Тражио је опипљиву и брзу помоћ, а видео је да ње нема, иако је пад Новог Брда оставио дубок утисак на Западу.

Дубровчани су још у јуну 1455, током опсаде Новог Брда, писали патетична писма у Угарску: „Коме су непознати толики гласови који мислимо својом величином испуњавају све земље од Гадеса до Ауроре и Ганга; коме се не диже коса од ужаса и не застаје глас у грлу. Ево крвожедни и врло сурови турски цар, општи непријатељ свију, напао је град Ново Брдо са врло бројном војском и различитим и нечувеним справама и

[19] Fr. Pall, *Preteso scambio di lettere tra Giorgio Brankovich, principe di Serbia, e Jancu de Hunedoara (Hunyadi) a proposito del pericolo ottomano intorno al 1450,* Revue des études sud-est européennes, t. XI, № 1, Bucureşti 1974, 79—86; Г. Шкриванић, *Два фалсификата из XVII столећа скопског надбискупа Петра Богданија,* ИЧ, 3 (1951—1952), Београд 1952, 107—129.

[20] »perchè il Despoto Jurgo teneva il rito Greco, e li Ungheri il rito Latino«. Theodoro Spandugnino, 155.

[21] Константин Филозоф, 322.

ради са варварским војницима да га потпуно заузме. Али, шта о Новом Брду говоримо? Цело хришћанство, у свом пожудном и амбициозном духу, својој власти, приписује и гори од пожуде за светом."[22] Чим су 11. јуна примили вест о турском освајању Новог Брда, писали су Хуњадију, краљу Алфонсу Арагонском, а папи Каликсту III су јавили: „Слом је доживела држава најмоћнијег и најбогатијег рашког деспота. Мада су његови градови сматрани неосвојивима, ипак су за кратко време приморани да се предају у руке непријатељу."[23] О плодности Србије, посебно о богатству у „злату и сребру" у лето 1455. папу је обавештавао краљ Ладислав. Патетична писма нису покренула никога. Краљ Алфонс је био у сукобу с папом, јер је желео да се прошири на Анконитанску Марку. Упркос недавно склопљеној Лодијској лиги, био је у рату с Ђеновом, са којом се није измирио до краја живота. Но, иако заузет италијанским перипетијама, ипак је наставио да се обраћа деспоту Ђурђу. Али, није ништа нудио, већ тражио.

У априлу 1455, баш у време турског размештања око Новог Брда, краљ Алфонс је тражио од деспота Ђурђа да му пошаље добре мајсторе-рударе. Истицао је да су у његовој земљи нађене златне и сребрне руде, али да нема људе који знају да их „пречишћавају". Молио је да му упути шест мајстора највише рударске спреме, а у Србију је упутио посебног посланика да их доведе. Називајући Ђурђа својим најдражим пријатељем, поручивао је, на крају писма, да само јави ако и њему шта треба „из наших краљевстава и земље", а он ће се побринути да му жељу испуни.[24] Порука је писана добронамерно, мада може звучати цинично, јер је српском деспоту била потребна велика помоћ, како у Напуљској краљевини тако и у свакој другој држави. Краљ Алфонс је нешто раније покушавао да нађе рударе у Сребреници, у коју је упутио Дубровчанина Матка Цидиловића, с налогом да их лично доведе и обећа им плату за шест месеци унапред.[25] Иначе, деспот Ђурађ је наставио да тражи помоћ у Италији. Његов посланик Јуније Градић током 1455. обилазио је њене дворове и господаре. После Млетака, стигао је миланском војводи Франческу Сфорци. У заједници с угарским амбасадором, ердељским каноником Албертом Ветешијем, дошао је у Рим папи Каликсту III.[26] Градићева писма, прво у

[22] *Dipl. Rag.*, 580—581.

[23] И. Божић, *Дубр. и Турска,* 141.

[24] L. Thallóczy—A. Áldásy, 191—192.

[25] Краљ Алфонс је тражио рударе и од босанског краља Стефана Томаша и херцега Стефана Вукчића. М. Спремић, *Дубровник и Арагонци,* 189.

[26] V. Fraknoi, *Matyas magyar diplomatai,* Századok, 32 (1898), 389.

априлу а друго у септембру 1455. баш из Рима, достављана су преко Дубровника, деспоту, Хуњадију и осталој угарској господи.[27] Сва су се, без сумње, односила на напоре хришћанског света да организује борбу против Турака. У томе циљу, Градић је обилазио не само италијанске „велесиле“, већ и мање дворове. У јесен 1455. био је у Мантови, из које је 18. октобра обавестио војводу Франћеска Сфорцу да ће га до Божића посетити маркиз Мантове у Милану или Кремони. Врло је расположен за хришћанску ствар и њих двојица ће имати прилику да се договоре шта ће предузети остали господари Италије.[28] У међувремену, Градић је похватао везе са свима њима. Али, ни то није помогло.

[27] *Cons. Rog.*, XIV, 148', 204.

[28] Макушев, *Историјски споменици*, II, 86—87.

Преписка у Италији свела се на празна договарања. Судбина балканских земаља није се могла решити у њој, нити у било којој западној земљи. Чак су стизали извештаји да народ у балканским крајевима прилази Турцима. Они су обично уништавали оне који су им пружали отпор, а сељаке су уклапали у свој систем, тако да је њихов положај, бар привремено, могао изгледати повољнији. У вазалним државама сеоски живаљ давао је дажбине својим хришћанским господарима и још новац за харач. Пропашћу хришћанских држава, остале су само обавезе према Турцима. Осим тога, сељака је у османлијској држави штитила централна власт, и о томе су локални управљачи морали водити рачуна.[29] Иако антитурски расположен, Србин Константин Михаиловић је у своме делу више пута истакао да су у султановој земљи многе ствари правилно решене. У њој владају ред и правичност, нарочито према ситном свету и сиротињи. Цар шаље, прича он, сваке године контролоре „да посматрају де се негде некаквоме убогоме човеку не чини неправда од његова господара“. Надзорници су могли да одузимају имања и да кажњавају смрћу.[30] Посебно је било што је, примањем ислама, сваки човек из народа могао да прави каријеру и да се успе до највиших положаја. У турском освајању несумњив је био социјални моменат и он је био темељ њиховог успеха. Зато није чудо што су крајем 1455. у Италију стигли извештаји да је становништво Албаније „много наклоњено Султану, који им чини добру и хуману власт“.[31] Босански краљ Стефан Томаш жалио се у пролеће следеће године једном доминиканцу да се сам не може борити против Османлија, због манихеја, који чине већи део становништва у земљи, а више воле Турке него хришћане.[32] Турски мамац био је, за обичан свет, примамљив, мада је водио у пропаст.

У међувремену, деспот Ђурађ преживљавао је тешке дане. Дубоко разочаран разговорима у Ђуру и Бечу, решио је да се обрати султану. С поклонима и данком, упутио му је посланство, које није постављало никакве услове, већ прихватало цареве захтеве. Само тако успело је да склопи мир, додуше по високој цени. Мехмед II је задржао оно што је заузео, а остатак Србије препустио је изнемоглом деспоту, „који је био дужан да доноси годишњи данак, не много мањи него раније и одредио је број војника у царској војсци“. Критовул, који је саопштио тај податак, желео је да истакне милостив однос султана према побеђенима.

[29] Х. Иналцик, *Османско царство*, 20, 158.

[30] Константин Михаиловић, 56.

[31] »che li homini de quelle payze [Албанија] sono molto affeti al Turcho, el qualle gli fa una bona e humana signoria«. В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 152; Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 57.

[32] С. Ћирковић, *Ист. Босне*, 312; исти, *Херцег*, 229.

„Бојећи се раније да ће изгубити целу своју земљу“, наставља он, „Ђурађ је радо прихватио услове мира.“ Оставивши у тврђавама јаке гарнизоне, завршава причу грчки ренегат, султан је задржао освојене српске крајеве, које је предао на управу своме „сатрапу“ Алији.[33]

Деспот се измирио са султаном крајем лета 1455, јер је Капистран 23. септембра те године из Чанада јавио папи да је склопљен српско-турски мир. Сит лутања по туђини, деспот се, најкасније у септембру, одмах по склапању мира, заједно са женом, децом, све мањим благом и пратњом, вратио у Смедерево. Држава му је била сведена на северни део, на области између Западне Мораве, Саве и Дунава. „И одузео је (турски цар) деспоту, дословце каже Константин Михаиловић, читаву рашку земљу све до Мораве, оставивши му (само) оно што је од Мораве до Смедерева.“[34] Тако је велики део српскога народа пао под непосредну турску власт. Бранковић на српском престолу дочекао је да му султан заузме очеву земљу, у којој је провео највећи део живота. Судбина му је доделила да даље влада бившом земљом Лазаревића, против којих је у младости толико ратовао. Преостали део Деспотовине све више је био везан за престоницу — Смедерево. Изгубивши најразвијеније и најбогатије делове, била је то мала континентална државица на рубу пространог Османлијског царства.

Ни у време највећег искушења, нису престајали међубалкански сукоби. У мају 1455. напао је Сребреницу босански војвода Петар Ковачевић, који је раније изгледа био на Ђурђевој страни. Како по свему изгледа, напад је извео по налогу краља Стефана Томаша. Сукоб је био жесток, али је Петар претрпео пораз и изгубио живот. Потукао га је војвода Дмитар Радојевић, кога већ цитирани Поменик наводи међу најистакнутијим личностима српске државе средином XV века.[35] „Погибе Петар Ковачевић под Сребреницом од Дмитра Радојевића“ и „уби Дмитар Радојевић Петра Ковачевића под Сребреницом в Босни“, забележено је у српским летописима.[36] Пошто је деспот сачувао Сребреницу, северна ивица преостале његове државе протезала се од ње на западу, до Голупца и Вишесава на истоку.

Тешко је рећи да ли је босански напад стајао у некој вези с политиком папе Каликста III, који је у пролеће 1455. узео у заш-

[33] Critobulos, 100. Дубровчани су септембра 1455. молили краља Ладислава да их укључи у мир, ако га „краљевство Угарске“ буде склопило. *Акта и повеље*, II, 594; *Dipl. Rag.*, 582—583.

[34] Константин Михаиловић, 37; L. Wadding, *Annales*, XII, 282—283.

[35] Љ. Штављанин-Ђорђевић, 334.

[36] *Родослови и летописи*, 238.

титу краља Стефана Томаша, стављајући му у изглед подршку да припоји крајеве на које је полагао право. Такође, тешко је рећи да ли се та подршка односила и на неке земље Стефана Вукчића. Он је, по речима Дубровчана, полагао све наде у Турке који су освајали Деспотовину.[37] Почетком 1455. обавестио је Дубровчане да султан тражи од њега да преда све сребро које им је запленио. Пошто је ометао трговински саобраћај с деспотовим местима, посебно са Сребреницом, Сенат је својим поданицима дозвољавао само изузетно да иду у Србију. Ипак, у пролеће те године, Стефан је изјављивао да се неће придружити Турцима док не дођу до Будима, нити хришћанима док не стигну до Једрена.[38] Желео је, међутим, да се приближи деспоту. После више одлагања, коначно је у септембру 1455. прослављена свадба његовог сина Владислава с Аном Кантакузин, рођаком деспотице Јерине. Други његов син, Влатко, скоро истовремено, оженио се нећаком грофа Улриха II Цељског.[39] Тако се по две линије ородио с кућом деспота Ђурђа, али му то није сметало да све отвореније испољава своје претензије према Зети.

Турским заузимањем области Бранковића, прекинута је веза између Горње Зете и остале Деспотовине. Из пописа Крајишта Иса-бега, из маја 1455, види се да је он већ тада имао у „Вилајету Никшића“ пет села, док су других шест, као тимаре, држали његови људи.[40] Међутим, херцег Стефан је још почетком 1455. тежио „на све начине“ да се докопа Горње Зете.[41] Иако су га Млечани, с јесени те године, примили за свога племића, он је и следеће године подстицао народ у Зети, па и сам град Котор, да се стави под турско окриље.[42] Ипак, предухитрили су га Млечани. Успели су дипломатским путем да се докопају Горње Зете. Њихов опуномоћеник Зуан Болани, заједно са Стефаницом Црнојевићем, склопио је споразум 6. септембра 1455. на Врањини са „зетским збором“, који су чинили представници педесет и једне „дружине или општине“ катуна Горње Зете. Они су изјавили да прихватају власт Венеције, а она им је, заузврат, опростила

[37] *Dipl. Rag.*, 577—578.

[38] *Исто*, 579.

[39] Вл. Ћоровић, *Из прошлости Босне и Херцеговине (Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455. године)*, Годишњица Николе Чупића, 48 (1939), 140—145; С. Ћирковић, *Херцег*, 217—218, 221. У честитци краља Алфонса Арагонског изричито се каже да се Владислав оженио »cum nepte illustrissimi uxoris despoti Cervie«. L. Thallóczy, *Studien*, 178, нап. 1. Уз Ану је касније на херцеговом двору живео Манојло Кантакузин. К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 372.

[40] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 229—230 (И. Божић).

[41] *Listine*, X, 54.

[42] *Listine*, X, 94. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 230.

раније грехе. Обавезали су се да ће јој плаћати оно што су некада давали Балши, приставши да за њу ратују на простору од Љеша до Задриме. Регулисана су и судска права људи који су били потчињени пронијарима. Осим тога, посебним чланом, одређено је да ниједан латински „свештеник или епископ или архиепископ" не може имати надлежност над православним црквама, укључујући и „латинског архиепископа у Крајини". Ту надлежност може имати само митрополит српске вере, „јер се митрополит Крајине назива митрополит Зете". „Без тога не можемо бити", завршили су представници Горње Зете.[43]

Још пре склапања уговора, из Зете су стизали протести Млечанима што су у Крајину послали латинског прелата и уступили му поседе манастира. Тражено је да се не приморавају православни верници да му дају дажбине „јер имају српске епископе и свештенике које су увек имали". Сенат је само обећао да ће молбу препоручити папи, а своме кнезу у Скадру наложио је да не гони оне поданике који одбијају послушност латинском бискупу, док не стигне одговор из Рима. Од 1454. бискуп у Крајини био је Павле Душман, раније парох у Тревизу, потом бискуп у Свачу и Дривасту. Већина Арбанаса, чијег је и он порекла био, пре доласка Турака били су римокатолици. Павле је 1454. постао и папски нунциј у Србији и Албанији, с правом да проповеда рат против Турака. У сваком случају, Пречиста Крајинска није више била седиште православног зетског митрополита, а још горе је било то што су одредбе о цркви из Врањинског уговора остале мртво слово на хартији.[44]

Све већем ширењу римокатолицизма у Зети погодовало је ширење млетачке власти. Млетачки дужд наредио је 1455. да се из села Богдашића протера „шизматички калуђер" који је ширио источнохришћанску догму и настојао да врати у православље оне који су преведени у римокатолицизам, а папа Каликст III одредио је да православним црквама бившег властелинства Св. Михаила на Превлаци управља которски римокатолички свештеник Антон Друшко.[45] Млетачка власт је, међутим, била стварна у Доњој, а само номинална у Горњој Зети. Тамо је прави господар био Стефаница Црнојевић. Учвршћујући се уз помоћ Млечана, он је избио на прво место у политичком животу земље, а, упоредо са његовим уздизањем, планински масив Горње Зете почео се називати Црном Гором. Црнојевићи су у томе крају, уместо млетачког лава, истицали двоглавог белог орла на црвеној

[43] *Listine*, X, 67—68.

[44] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 328 (И. Божић); *Ист. српског народа*, II, 286 (И. Божић).

[45] И. Божић, *Село Богдашићи*, 118—119.

подлози, који се као хералдички знак употребљавао у Србији од XIII до XV века.[46]

Једини још посед деспота Ђурђа у Зети остао је тврди Медун, и он одсечен од осталог дела његове државе. Последњи српски војвода Милош, вероватно из породице Белмужевића, понудио га је млетачком кнезу Котора за две стотине дуката, колико је, наводно, вредело оружје у тврђави. Млетачки одговор није стигао на време. У међувремену, појавили су се Турци и он га је, по савету деспота, предао њима почетком 1456. године. Према једном каснијем млетачком извештају, последњи српски војвода узнемиравао је млетачку Зету, под изговором да је деспот и њу дао Турцима са осталим својим јужним крајевима.[47] У сваком случају, губитком Медуна коначно се угасила власт деспота Ђурђа у Зети. Његова дуга борба против Млечана и одметника Стефанице Црнојевића била је упорна, али безуспешна. Заузет првенствено односима с Турцима и Угрима, чинио је што је могао, али је то било недовољно. Његова власт се гасила у самој Србији; није чудо што је нестајала у Зети. Међутим, он никада, ниједним правним документом, није признао млетачко освајање Зете.

Пошто се вратио у Србију, деспот Ђурађ као да више није имао ранијег блага. Одмах је упутио у Дубровник Алвиза Растића и Дамјана Ђурђевића, који су, током октобра и новембра 1455, из његовог поклада, подигли позамашну количину злата и сребра, само Дамјан пет џакова злата, у износу од 509 либара и једне унче.[48] Сенат му је дозволио да за свога господара купи и извезе робу, без царине, у вредности од сто дуката.[49] Обојица господара била су и даље у Ђурђевој служби. Дамјан је довео сина Јунија у Смедерево, а Алвиз се бавио уносном трговином сребра. Власти у Дубровнику и даље су биле пажљиве према старом деспоту, иако су осећале да им више не може помагати на Порти као раније. Желеле су да од султана добију привилегију о слободи трговине, на српском, грчком и турском језику, али су знале да би она повлачила плаћање харача. Зато су у лето 1455, стално ишчекујући новости, одлагале да је званично траже, „док не стигну прве вести из Србије и с друге стране".[50] Непрестано у страху, у јесен су, поред папе, угарског краља и барона, обавестили и деспота Ђурђа о турским припремама против њиховог града.[51] Већ су опремали Рафаела Гучетића у Смедерево, али су

[46] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 277—278 (И. Божић).

[47] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 229—230 (И. Божић); И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 19.

[48] М. Пуцић, *Споменици срьбски*, II, 101.

[49] *Cons. Rog.*, XIV, 232—234'.

[50] *Cons, Rog*, XIV, 178'.

[51] *Cons. Rog.*, XIV, 221.

одлагали полазак, док не добију свеже вести са српског двора.[52] Међутим, положај трговаца у Србији све мање је зависио од деспота, а све више од Турака. Посланици њихових команданата све чешће су долазили у град. Почетком 1455. човек Иса-бега донео је његово писмо, заједно с поруком дубровачких трговаца из Приштине.[53] Турци су опомињали и претили.

Дубровачке власти верно су се држале старих обавеза према српским владарима. Од јануара до јуна 1455, дале су, у три рате, јерусалимском калуђеру „брату Гаврилу из Новог Брда, игуману светог Михаила“ двогодишњи трибут на име стонског дохотка. Гаврило је био дужан да сачини својеручну потврду о примљеном новцу и да је овери својим печатом. Са собом је сигурно донео писмо деспота Ђурђа, јер другачије не би добио паре. То су последњи подаци о исплати јерусалимског трибута до пада српске средњовековне државе.[54] Посебно је занимљиво да је новобрдски калуђер отишао у далеки Јерусалим и постао игуман српског манастира. Чини се да није случајно боравио у Дубровнику баш у време када је Мехмед II опседао и заузео његово Ново Брдо.

Ускоро се и сам деспот Ђурађ морао позабавити црквеним питањима. Српски патријарх Никодим, кога извори последњи пут помињу почетком 1453, када је, изгледа, био болестан, умро је 1455. године.[55] Још тежи ударац био је што је Пећ, седиште српске цркве, пала под турску власт. Додуше, патријарси су повремено столовали у Жичи, али је и она била у турским рукама. Деспота Ђурђа је занимало да ли се може изабрати црквени поглавар када је изгубљено његово средиште. То питање није могао решити сам; било је потребно мишљење канонисте. Зато се обратио највишем ауторитету, цариградском патријарху Генадију Схоларију, с питањем да ли „може државни поглавар и сабор епископа поставити архиепископа и патријарха и када је изгубљено место где је пре била њихова столица“. Добио је потврдан одговор, с тим да у месту „где пребива такав архиепископ или патријарх, не може ту бити други прави епископ“. Учени Схоларије, врстан беседник и, узгред буди речено, противник уније с Латинима, узео је у обзир и могућност да локални епископ, који се налази у будућем месту црквеног поглавара, не прихвати пре-

[52] *Cons. Rog.*, XIV, 214, 223. Сенат је у августу 1455. дозволио једном поданику да иде на пут, с тим да не може „чинити или покушавати нешто што би било против господина деспота и његових ствари“. *Cons. Rog.*, XIV, 199.

[53] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 137.

[54] М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 170, 171, 173, 174, 176.

[55] М. Пурковић, *Српски патријарси*, 152; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 217, нап. 18, 229—230.

мештање на другу столицу, ако се тиме излаже опасности да постане „троструки епископ“. Зато је саветовао да, у том случају, архијереј живи повучено, ради општег добра. Да би поткрепио тврдњу да се може изабрати поглавар цркве, иако је изгубљено његово седиште, навео је неколико примера: митрополит Навпакта није се налазио у свом месту, јер је било под Латинима, цариградски патријарси, током латинске владавине, нису столовали у својој престоници већ у Никеји, и, коначно, „Руски митрополит назива се и јесте кијевски и целе Русије, а ипак столује у Москви“. Важно је, дакле, било да је деспот могао да изабере патријарха у преосталом делу своје земље. Као побожан и образован човек, који се целог живота занимао за богословска питања, даље се распитивао код искусног патријарха о часном крсту, о Јуди, о трећем небу, о светом хлебу Великог четвртка, о оскрнављеном жртвенику и другим литургијско-обредним и догматичким питањима. Занимало га је и колико је тачан превод тумачења јеванђеља од Теофилакта Охридског и једне књиге Ксантопулове.[56] Пошто су стигли одговори из Цариграда, дилеме више није било. Ускоро је изабран нови српски патријарх, највероватније последњих месеци 1455. или првих месеци 1456. године. Не зна се где је резидирао, али, у време када се свет масовно повлачио у тврди Смедеревски град, и њему је ту било најбезбедније. Вероватно је тада изабран Арсеније II, који се 1459. изричито помиње као патријарх. Деспотова питања васељенском патријарху показују још нешто. Иако је изгубио пола државе и налазио се у крајње тешком положају, он није желео ништа да ради против традиције. Када је била у питању црква, у потпуности се држао канона, као у најсрећнијим временима. Тражио је и прихватао тумачење учених цариградског патријарха, иако је добро знао да је он обичан султанов роб. Уосталом, Генадије Схоларије је, под притиском оптужби, брзо напустио престо и већ у мају 1456. повукао се на Свету Гору. Свеједно, он је за старог деспота био једина меродавна личност. И као владар, Ђурађ се до краја живота до танчина држао вековне државно-правне традиције српске државе.

Током целе владе деспота Ђурђа, Српска православна црква била је јак организам. У једном запису из 1453. године, у време „светаго Никодима архиепископа, поред четрнаест ‚места игуманских‘, наведено је петнаест српских епископија: зетска, рашка, хумска, хвостанска, топличка, будимска, дебарска, моравичка,

[56] E. v. Dobschütz, *Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien*, Archiv für slavische Philologie, Band 27, Heft 2 (1905), 246—257; Д. Анастасијевић, *Питање најпобожнијег Деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском патријарху Господину Генадију Схолорију — одговори Патријархови*, Гласник Српске православне цркве, год. XXVII, бр. 10, 11 и 12 (1946), 219—223; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 218—221, 223—224.

скопска, призренска, липљанска, браничевска, мачванска, градачка и кончулска".[57] О неким митрополитима и епископима може се нешто рећи. Као што је поменуто, браничевски митрополит Саватије помиње се 1434, али изгледа да су и он и његови наследници столовали у Смедереву. О смедеревском митрополиту Атанасију, верном и поверљивом сараднику деспота Ђурђа, његовом дипломати и сапутнику у емиграцији, било је доста речи. Као јерарх престонице, смедеревски црквени поглавар могао је носити титулу првопрестолног митрополита и имати суфраганог епископа или викара.[58]

Иако је од 1427. био под угарском влашћу, Београд је остао седиште српског православног митрополита, међу којима је Григорије био веран сарадник и пратилац деспота Ђурђа. Није искључено да је живео у Смедереву, а његов поклад, похрањен у Дубровнику, припао је, после смрти, Ђурђевој деци. По Константину Филозофу, митрополитска црква у Београду била је посвећена „Успењу Пречисте Владичице", са чувеном иконом Богородице. Поред ње, било је и других православних храмова: Св. Николе и Св. Петке, с њеним чувеним и необично поштованим моштима. Београдска митрополија названа је 1434 „велика митрополија београдска", а њој је припадао оближњи рудник Рудишта.[59] Београдски калуђери су га 1453. уступили Јовану Хуњадију, који је, на лицу места, у присуству суседа, уведен у посед. Деспота Ђурђа представљали су Гргур Влах, војвода Никола и, изгледа, челник Радослав. Иако су у замену добили друге поседе, оправдана је сумња да су калуђери добровољно предали богати рудник.[60] Северозападна Србија припадала је Мачванској епископији, која је, за разлику од Београда, после 1427. остала у саставу српске државе. Тешко је рећи где је столовао њен епископ, а изнето је мишљење да „Мачванска епископија у XV веку носи назив Београдске митрополије".[61]

У долини Мораве митрополит је столовао у Градцу (Чачак), у коме је Саборна црква била посвећена такође Богородици. Нићифор „митрополит градачки" приложио је цркви два звона, једно 1454. а друго, како је навео, „в днии благовернаго господина деспота Ђурђа".[62] За митрополита Нићифора зна се само захваљујући натписима на звонима, која су се сачувала јер су закопана,

[57] *Записи и натписи*, I, 93—94.

[58] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92—96, 154—155, 188—189.

[59] М. Динић, *Поклад београдског митрополита*, 27—28; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 91—93; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 153—190.

[60] J. Teleki, *Hunjadiak kora*, X, 414. Уп. Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта*, 100.

[61] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 54.

[62] *Записи и натписи*, I, 95.

пошто је народ сакривао од Турака све што се сакрити могло. Нађена су 1875, када су копани темељи за једну јавну зграду у близини чачанске цркве. Изнето је мишљење да су, упоредо са померањем државних средишта на север, померана и црквена, па је столица Моравичке или Ариљске митрополије премештена у Градац. Из повеље челника Радича за манастир Кастамонит, зна се да је 1433. ариљски митрополит био кир Марко, који је, изгледа, као и толики угледни Срби тога времена, завршио живот на Светој Гори. Јужније области Полимља припадале су Лимској митрополији, којом је 1442. управљао „митрополит лимски" Филотеј, са седиштем у храму Св. апостола Петра и Павла.[63] У време деспота Ђурђа у Кончулу на Ибру столовао је митрополит Арсеније, који је носио титулу првопрестолни. Зна се да је био човек од пера, јер је преписао дванаест минеја.[64] У тешким временима, некако се одржавао топлички митрополит Силојан. Како се види из турског пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице, он је између 1444. и 1446. имао тимар од неколико села. Тај крај је касније припао Деспотовини, али је 1453—1454. враћен Турској, када му је потврђен тимар.[65] То је један од ретких примера који, бар донекле, сведочи кроз какве су перипетије пролазили српски архијереји у време када су губили епархије.

Рашки митрополит Никодим био је веран сарадник и поверљив човек деспота Ђурђа. Пратио га је у избеглиштву и дизао његов новац у Дубровнику, а убрзо по обнови Србије постао је патријарх. На почетку Ђурђеве владе, призренски митрополит био је Венијамин, који је, како пише на стубу цркве Св. Богородице Љевишке, умро 20. марта 1433. Пре тога је био јерарх Браничевске епархије. На истом стубу пише да је призренски митрополит Михаило умро 27. децембра 1453, пошто је почетком те године учествовао у преносу моштију св. Луке у Смедерево. Не зна се по имену његов наследник, али се 1454. године помињу људи призренског митрополита, који су учествовали у разграничењу поседа манастира Хиландара и Св. Арханђела код Призрена. Нека села Призренске митрополије већ 1452/1453. године била су хасови у Тетовском вилајету, а нека су припадала Крајишту Иса-бега Исхаковића.[66] Како је напредовало турско освајање, тако се распадало властелинство Призренске епархије. Слична судбина била је и са поседима старе Липљанске митрополије, чији су се јерарси у XV веку називали грачанички, по Св. Бо-

[63] *Исто*, I, 89.

[64] *Исто*, I, 96.

[65] О. Зиројевић—Е. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице*, 377—378.

[66] *Записи и натписи*, VI, 97; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 123, 146, 147; Љ. Штављанин-Ђорђевић, 339.

городици Грачаничкој, њиховој саборној цркви. Још 1426, приликом склапања српско-млетачког уговора, уз господина Ђурђа био је митрополит Грачанице. Не зна се ко је био његов непосредни наследник, а у Бранковићевом летопису пише да је грачанички митрополит Доситеј умро у време преноса тела св. Луке у Смедерево. Њега је наследио Венедикт, који је као што је поменуто, после пада Новог Брда, побегао Ђурђу у Смедерево, и он му је дао мало властелинство у рудничком крају. Изгледа да су у време деспота Ђурђа грачанички митрополити столовали у Новом Брду, јер је у њему било безбедније, а црквени јерарси су, уопште, напуштали манастире, у којима су резидирали у доба Немањића, и повлачили се у све развијеније и богатије градове. Али, турска освајања 1455. била су кобна по ову митрополију. Њена бројна села у вилајету Приштина и Калканделен-Тетово већ су 1455. држали, као тимаре и хасове, турски поседници.[67] Пад Новог Брда значио је пропаст Грачаничке митрополије.

У једном запису пише да је 11. јануара 1428. умро „свеосвештени архиепископ Скопски кир Матеј у доба господина Ђурђа", што би донекле говорило да је Скопска митрополија још увек била у саставу Српске патријаршије. Међутим, како је српска држава била у све тежем положају, грчка Охридска архиепископија већ је водила борбу за јужне српске епархије. Патријарх Никодим назвао је 1446. српску цркву „равном са охридском јустинијанском", што би значило да су оне биле једнаке по значају и достојанству.[68] Ипак, полако су се гасила права Пећке патријаршије јужно од Скопља, поготово када су почеле да се распадају српске митрополије и у севернијим областима, које су, једна за другом, падале под турску власт. Све више српских епархија било је ван српске државе.

У Приморју је била Зетска митрополија, која је узмицала пред навалом римокатолика, што се поклапало са ширењем млетачке власти. Већ у време деспота Ђурђа, њено прво средиште, манастир Св. Михаила на Превлаци, био је запустио и о њему се више нико није бринуо. Између 1435. и 1442. митрополит је столовао у Будви, а после предаје града Млечанима 1. августа 1442, у Св. Богородици Крајинској, у којој су његови претходници боравили и у другој деценији XV века. Под притиском Млечана и унијатских прелата, морао је и њу напустити педесетих година

[67] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5—6; *Родослови и летописи*, 294; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 78, 85; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 119, 148, 187.

[68] *Записи и натписи*, I, 90; IV, 25. Савременик патријарха Никодима био је охридски архиепископ Никола. Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 224—234.

XV века и, изгледа, склонити се у Србију. Повлачећи се у брда, митрополити су се сељакали, из манастира Св. Николе на Врањини, у Ком, па Обод и, на крају, од 1483/1484, у манастир Св. Богородице на Цетињу. Не може се утврдити тачно време столовања појединих митрополита. До 1435. био је Давид II, после њега Јефтимије, па Теодосије, а онда Јосиф, који се помиње 1453. у запису на крушедолском рукопису *Синтагме* Матије Властара. Властелинство Зетске митрополије, с највише поседа у жупи око Превлаке, било је у првој половини XV века у расулу. Неколико докумената из четврте деценије XV века сведоче да је митрополит пресуђивао у споровима међу сељацима, да је давао сагласност на продају земљишта, да је убирао десетину и да је, између 1436. и 1444, на подручју Светомихољске метохије имао кућу, земљиште и солане. Али, у све тежем положају, солане је већ увелико продавао.[69] Ипак, иако је изгубила део верника, српска црква у Зети је само делимично узмакла пред римокатолицима.

Ван граница Деспотовине била је српска православна митрополија у Милешеви, у којој је лежало тело светог Саве. Нажалост, између 1427. и 1459. не зна се по имену ниједан њен јерарх, али се зна да су Турци, после заузимања Србије, 18. новембра 1459. попалили и опљачкали милешевски манастир.[70] Почетком XV века почела је да делује српска митрополија у напредној Сребреници. Упоредо са развојем града, дизане су православне цркве. На њих су мислиле дубровачке власти када су априла 1427. писале деспоту Стефану да су се трговци, у време његовог прогона, склањали у „ваше цркве".[71] Значи, било их је најмање две. У граду се 1434. помиње поп Божичко, а 1442. Љубисава „popchoviza", значи попадија, жена православног попа.[72] Поуздано је утврђено да је, осим Сребренице, било православних цркава и манастира и у другим местима североисточне Босне.[73] У дубровачкој грађи помиње се митрополит у Сребреници. Сенат је 1415. писао деспоту Стефану, сребреничком војводи Богдану, митрополиту и трговцима у Сребреници.[74] Међу дужницима једног дубровачког трговачког друштва у Сребреници 1428.

[69] И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила*, 76, 80; исти, *Село Богдашићи*, 95—105; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 201, 237—238 (И. Божић); М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 96—97, 128—129, 136—138.

[70] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 152.

[71] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 94.

[72] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 297—298.

[73] З. Кајмаковић, *Око проблема датације православних манастира у сјевероисточној Босни*. Наше старине, 13 (1972), 149—170.

[74] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 63.

наведен је „Филип, слуга митрополита".[75] Надлежност српског православног митрополита из Сребренице обухватала је североисточну Босну, која је улазила у састав државе деспота Ђурђа, а можда и не само њу. Не зна се где је резидирао српски православни митрополит Босне, о коме је Капистран писао папи 1455. године. Вероватно у Милешеви, а можда чак и у Сребреници.

У време владе деспота Ђурђа у већини епархија зна се тек понеки јерарх, у некима ниједан. Још мање се зна о парохијском свештенству. О њему пружају највише података први турски пописи. Као што је поменуто, само у селима-тимарима Области Бранковића пописано је 1455. преко три стотине свештеника. Обично је у једном селу био по један, али у некима и по два. Дубровачки трговац Михаило Лукаревић, који је у четвртој деценији XV века трговао у Новом Брду, забележио је у својој књизи дужника многе „попове", чије је занимање записао онако како је чуо од народа. Били су то православни свештеници, обично скромног имовног стања, који су се задуживали и тако доспели у његову педантно вођену књигу. Носили су народна имена, Ђурађ, Богосав, Петак, Прибо, Милош, Радивоје, Дабижив, Новак, Радосав, Богдан, Бранислав, Дмитар, Витомир, а били су из самог Новог Брда, из подграђа, а највише из околних села. Како је у многима од њих копана и топљена руда, није чудо што је један од њих био „из Станковог кола". За неколико лица ближа ознака је била да су браћа, односно синови „попова". Били су то, дакле, мирски свештеници, који су имали породице, за разлику од калуђера Давида и Макарија, који су такође записани као дужници. Све у свему, Михаило Лукаревић навео је неколико десетина православних свештеника, што посредно показује да је црквени живот у Новом Брду и околини био веома развијен.[76]

Број парохијских свештеника у моравској Србији био је, без сумње, велики, јер су у другој половини XIV и у првој половини XV века у њој подигнуте многе богомоље. Према турском попису из 1467, број манастира, и уопште сакралних споменика, у Браничеву био је завидан, што такође вреди и за делове источне Србије, који су припадали Видинском санџаку.[77] Србија је,

[75] М. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богословље, год. VIII (XXIII), св. 1—2, Београд 1964, 5—6; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 297—298.

[76] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 43—50, 53—56, 66, 71, 74, 80, 82—90.

[77] Б. Кнежевић, *Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, 20—21 (1988—1989), 197—208. Уп. Б. Ферјанчић, *Оглед о парохијском свештенству у позној Византији*, ЗРВИ, 22 (1983), 59—115.

дакле, била прекривена сеоским црквама, дрвеним и каменим, манастирима и владарским задужбинама. Несрећа која се над њом наднела појачавала је верска осећања народа и његову привrженост цркви. Она је још увек била снажна организација, са епархијама које су се протезале од Дунава до Јадранског мора. Неки митрополити (Атанасије, Григорије, Никодим, Венедикт) били су не само истакнуте црквене личности, већ и поверљиви људи и сарадници деспота Ђурђа. Стално у његовој околини, пратили су га у избеглиштву, ишли у дипломатске мисије, дизали његов новац у Дубровнику, стављали своје печате на међудржавне уговоре које је склапао. Он је иза себе имао снажну подршку српске цркве.

На Западу је током дугих столећа средњега века израз „illiteratus" био синоним за лаика. И у Србији су главни писмени људи били свештена лица, моћна духовна и идеолошка подршка владару. Делујући некако из сенке, запажа се да се крај крупне личности деспота Ђурђа једва знају имена патријараха из тога времена. Сав тај духовни свет делио је судбину народа и његове државе. Границе Деспотовине нису се поклапале са границама јурисдикције Српске цркве. Разлика је била све већа, јер је српска држава била све мања. А у њој самој, због турских ратова, пљачкани су и паљени манастири и заузимана њихова властелинства. После српско-турског мира 1455. године, када је Деспотовина преполовљена, бројне старе и угледне митрополије потпале су под турску власт. У преосталом делу српске државе остало је свега неколико епархија.

Управо док је деспот Ђурађ водио преписку с цариградским патријархом Генадијем Схоларијем о тананим богословским питањима, још једном је груба стварност закуцала на његова врата. Иако је резидирао на дунавској обали, на самој угарској граници, никако се није могао измирити с Хуњадијем. Држао се младог краља Ладислава, уз кога је био његов зет Улрих II Цељски, стално радећи против Хуњадија и његове странке. Зато није чудо што је дошло до сукоба с Хуњадијевим људима и најближим сарадницима. Против деспотове воље, капетан Београда и Хуњадијев шурак Михаило Силађи, или Михаило Свилојевић српских народних песама, почео је да зида неке тврђаве с десне стране Дунава, у близини Смедерева. Уставши против тога у позну јесен 1455, деспотови људи напали су Михаила и његовог брата Ладислава. До окршаја је дошло када се Михаило извезао колима из Београдске тврђаве. Иако је препад био муњевит, Михаило је успео да умакне у Београд, али му је брат убијен.[78] На освету није требало дуго чекати.

[78] Lj. Olesnicki, *Mihajlo Szilágy i srbska despotija*, Rad JAZiU, 276 (1943), 22—23.

Прилика за Михаила Силађија указала се када је Ђурађ, бежећи из Смедерева од куге, прешао с породицом на своје добро Купиново у Срем. Пратећи преко ухода његово кретање, Михаило је 17. децембра 1455, с неколико стотина коњаника, кренуо из Београда за њим. Дошавши тајно у Купиново, у коме је, узгред буди речено, била православна црква Св. Луке, напао га је изненада, ноћу. Заметнула се битка, у којој је морао учествовати стари и изнемогли деспот. Дрхтавом руком дограбио је мач и бранио се колико је могао, али су му у неравној борби одсечена, по једним изворима, два, а по другим, три прста на десној руци, у којој је држао мач.[79] Док је трајао метеж, деспот Лазар је, са осталим члановима породице, успео да умакне. Пошто је савладана мала српска пратња, старог деспота су заробили и одвели, или, како каже Константин Михаиловић, „однели" у Београд. Унижен до крајњих граница, затворен је, иако му је рука крварила. Нису хтели да га пусте, већ су почели да га уцењују, тражећи велики откуп.[80]

Користећи деспотов тежак положај, Михаило Силађи и његови наредбодавци желели су да од њега исцеде што више новца. „Тамо су израчунали да им да̂ сто хиљада златника", по једном писму упућеном из Будима у Венецију шездесет хиљада, по Критовулу тридесет хиљада, а по Спандуђину чак три стотине хиљада дуката. После дужих натезања, српска страна пристала је да да̂ откуп, пошто је био у питању живот рањеног и старог Ђурђа. Он, наравно, није имао новац код себе; тек га је требало сакупити. Пуштен је да га нађе како зна и уме, тек пошто је у Београдску тврђаву дошла Јерина као талац. Наводно је деспот Лазар одуговлачио прикупљање пара, док је она, увек реална и трезвена, убрзавала. Како било да било, деспот је сакупио новац и тако се искупио, по речима Енеје Силвија Пиколоминија, „великом светом злата".[81] Осим тога, морао је да тамничарима преда своје угарске поседе Бечеј и Шомљо. Није се ослободио ни лако ни брзо, јер је краљ Ладислав писао да је у Београдској тврђави „тако дуго држан, све док Михаило није извукао од њега велику суму новца".[82] Пада у очи да је у јануару 1456. дубровачки Сенат одговорио само на писма „госпође деспотице". Средином фебруара сенатори су помињали писма деспота и деспотице,[83] а тек крајем априла један извештач обавестио је миланског војводу да је деспот Србије ослобођен.[84]

Рањавање и заробљавање старог деспота понизило је и њега и његов народ. „Ухвати Михаил Свилојевић деспота Гјургја у Купинику и рани га у руку и свеза га у Београду", забележили су сви српски летописи.[85] Иза тога нечасног дела није стајао краљ Ладислав. Напротив, одлучно се заузео за угледног српског владара, настојећи да му помогне колико год је могао. Већ сутрадан по нападу у Купинову, деспот Лазар је, с пратњом од хиљаду и пет стотина коњаника, одјахао краљу у Будим. Чувши за поступак према „Нашем Величанству највернијем" деспоту, краљ је плануо од беса, наредивши да се обустави исплата откупа, да се престане са заузимањем Ђурђевих добара и да се пусти Јерина. По Константину Михаиловићу, Угре, који су већ преузели новац у Смедереву, напали су, без деспотовог знања, „Рашани, жалећи свога господара". Он им је једва опростио кривицу, јер је у тој ствари „био строг", а, у знак захвалности, поклонио је краљу, без обзира на његово опирање, педесет хиљада златника, добивши од њега „неки двор у Угарској". И у српским и у угарским изворима има података да је иза целог подухвата стајао Јован Хуњади. Силађи је само извршавао његове наредбе. По Константину Михаиловићу био је то „неплеменит поступак угарског губернатора Јанка и његовог шурака Михаила Силађија", а по самом угарском краљу, напад је из-

[79] »Cui dextrae manus duos digitos amputavit cum se gladio defenderet«. Aenae Sylvii, *De Statu Europae*, cap. 4. По Енеји Силвију Пиколоминију, М. Орбин, 128. Краљ Ладислав писао је да је Михаило Силађи ранио деспота »amputatis digitis dextre manus sue«. J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 548. По Константину Михаиловићу, 38, Михаило му је одсекао два прста на десној руци. По летописима, Михаило Силађи „рани" деспота „у руку", *Родослови и летописи*, 239, док је писац *Троношког родослова*, однекуда знао да су му одсечена прва три прста, желећи, очигледно, да покаже да се више није могао крстити. *Троношки родослов*, 107—108. У Москви је нађена сабља за коју се тврдило да је припадала Ђурђу Бранковићу. Има једносекло сечиво, при основи је туширана златом и сребром, и натпис: „Георг Бранковић, деспот и краљ и бан Хорватосербов — лета господњег 1428". Већ је истакнуто да „по својој изради припада типу пољских сабљи из друге половине XVII и из XVIII века". М. Рашковић, *Сабља са натписом деспота Ђурђа Бранковића*, Зборник Историјског музеја Србије, 15—16 (1979), 228—233; Л. Павловић, *Неки подаци о сабљама деспота Ђурђа*, Неки споменици културе, 3, Смедерево, 1964, 33—41.

[80] О сукобу деспот Ђурађ—Михаило Силађи: *Cosmographia Pape Pii*, XI'—XII; М. Орбин, 127—128; L. Thallóczy—A. Áldásy, 224; J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 548; E. Birk, *Beiträge zur Geschichte des Königin Elisabeth von Ungarn und ihres Söhnes König Ladislaus, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst*, Wien, 1849, 255; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 62—63; Константин Михаиловић, 38—39.

[81] »Redemptus est Georgius magno auri pondere«. Aenee Sylvii, *De Statu Europae*, cap. 4; Ђорђе Сремац, 10—11. Према П. Спандуђину, 155, с Ђурђем је био у ропству Теодор Кантакузин, син Јерининог брата Георгија.

[82] »Georgius Despotum... tamdiu tenuit, quousque magnam ab eo pecunie summam per eundem Michaelem extorqueret. J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 548.

[83] *Cons. Rog.*, XIV, 245, 258'.

[84] »Lo despota de Servia è liberato«. L. Thallóczy—A. Áldásy, 199.

[85] *Родослови и летописи*, 238—239.

вео Јован Хуњади „преко Михаила Силађија". Односи између Ђурђа и Хуњадија постали су још гори. Више их није везивало ни сродство, јер је у јесен 1455. умрла од куге млада деспотова унука Јелисавета, удата за Хуњадијевог сина.[86] Несрећно дете било је годинама залога мира, и обичан предмет трговине, између љуто завађеног деде и свекра. П. Спандуђин зна однекле да су Угри чак напали Смедерево, које је бранио Јеринин брат Георгије Кантакузин. Држећи уз себе заробљеног Георгијевог сина Теодора, угарски заповедник га је показао током напада, претећи да ће га убити, ако се град не преда. Без обзира на уцену, отац је остао тврда срца; није попустио и одбранио је српску престоницу, коју је својевремено зидао.[87] Неће бити далеко од истине да су Хуњади и Силађи крајем 1455. и почетком 1456. желели да заузму остатке Српске деспотовине.

За то време, у Угарској, и уопште на Западу, прављени су планови да се покрене нови рат против Турака. У фебруару 1456. у Будиму је почео сабор угарске господе, на коме се разговарало о одбрани јужних граница и о спремању војске. Да би покренули несложно племство, које се једва окупило, одлучно су иступала два црквена достојанственика. Један је био Јован Капистран, који се, заједно с Хуњадијем, задржавао у јужним угарским крајевима, упорно проповедајући борбу против „шизматика" и рат против неверника. Пошто га је папа званично наименовао за крсташког проповедника, на сабору су му свечано предати застава, крст и папско писмо. Други прелат био је кардинал Св. Анђела Јован Карвахал, који је управо стигао у Угарску као папски легат. Пре поласка, Каликст III му је лично ставио на груди крст у цркви Св. Петра у Риму. На путу за Угарску, посетио је Венецију и цара Фридриха III, настојећи да их придобије за борбу против неверника. Дошавши у Угарску, радио је пуном паром и на сабору се одлучно залагао за рат, детаљно излажући какве се све припреме врше у Италији. Ипак, саборци су одлучили да се поход одложи за август, да би се у међувремену сакупиле животне намирнице за војску. Без неких чврстих закључака, барони и прелати разишли су се почетком априла 1456. Мало је вредела посланица папе Каликста III, коју је баш тада упутио краљу Ладиславу, изјављујући да жели да истера Турке „не само из Европе него и из Цариграда". Тај исти краљ је у мају 1456, формалним актом, поклонио Хуњадију Рудишта крај Београда „у нашем краљевству Рашке", са свим поседима која им припадају, као и са златним и сребрним рудницима.[88]

[86] И. Руварац, *Стари Сланкамен*, 16.

[87] T. Spandugnino, 155. Уп. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 199—200.

У Италији су заиста прављени велики планови за борбу против Турака. Папа је градио флоту на Тибру, крај самог Рима, а краљ Алфонс Арагонски подстицао је хришћанске господаре на рат, изјављујући да ће такође спремити бродовље. Обећавали су га и Млеци, Ђенова, Фиренца, Модена, Болоња, бургундски војвода и португалски краљ. Рачунало се на војску немачког цара и угарског краља. Стизали су пројекти и од далеког господара Карамание, који је требало да истовремено нападне Османлије са Истока. Али, било је и колебања. Упоредо са спремањем војске, Флорентинска општина тражила је од султана Мехмеда II повластице за своје трговце у Турској. Војвода Савоје није обећао ништа, а господа Сијене изјављивала су да немају намеру да ратују. Краљ Шпаније био је заокупљен борбом против Гранаде, а краљ Француске држао се по страни. Исти је случај био и с енглеским краљем, у чијој је земљи већ почео династички рат, познат под именом „Борба ружа". За разлику од те господе, папа је прикупљао новац за рат на све стране. Његов нарочити нунције стигао је у Дубровник, али су му градске власти одмах почеле да разлажу како су раније новцем помагале хришћанску ствар, када је њихов град био богат; сада, пак, не могу дати ништа, јер су Турци заузели добар део Србије, из које су имали главне приходе. Истовремено су послале у Рим писмо Каликсту III, с поруком: „Турци заузимају територију пресветлог господина деспота, која је за нас била мајдан новца. Нашим трговцима су путеви затворени".[89] Рачунале су да је то довољан разлог да одбију давање новца за крсташки рат.

Деспот Ђурађ је настављао да тражи помоћ у Италији. У њој је и даље завршавао послове преко Јунија Градића, који је, заједно с послаником угарског краља, већ почетком 1456. био у Риму. Означен као амбасадор „пресветлог господина деспота Рашке", тражио је помоћ у пешадији и коњици.[90] Добро упућен у италијанске прилике, имао је веза и у Риму, али то није помагало. У међувремену су папи стигла Капистранова писма из Угарске, у којима је неповољно судио о српском владару и његовом народу. Каликст III је баш почетком 1456. одговорио Капистрану да му се не допада оно што пише о деспоту, у кога не полаже своје наде, јер му није толико ни потребна његова помоћ.[91] Јуније је 26. априла 1456. писао из Рима миланском вој-

[88] J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 520.

[89] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 142.

[90] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 197.

[91] L. Wadding, *Annales*, XII, 256.

води Франћеску Сфорци, чији је постао извештач о приликама у Угарској и балканским земљама. Пун црних слутњи, јављао је да се султан спрема на Угарску, да је послао војску на Скендербега и да се неће зауставити док не заузме Рим и остале хришћанске државе. Оцењујући Михаила Силађија као „веома лошег човека", описао је његов напад на деспота Ђурђа, кога је називао „најбољим принципом".[92] Из Рима је отишао у Напуљ краљу Алфонсу Арагонском. Њему је дубровачки Сенат још у априлу 1456. доставио новости, које је послао Дамјан Ђурђевић са српског двора.[93] Стигавши у Напуљ најкасније у августу, предао је писмо деспота Ђурђа, на које је краљ одговорио 1. септембра 1456. Помињући да је „недавно" дошао српски посланик, јављао је деспоту да шаље одговор на сва постављена питања.[94] Иако та преписка није сачувана, лако је погодити њен садржај. Односила се на организовање заједничке борбе против заједничког непријатеља. Она се, међутим, никако није могла организовати. Преписка, пуна куртоазије и лепих израза, свела се на празне фразе. Није се могло очекивати да дођу Италијани и ратују за Србе и Угре. Помоћ српском народу са те стране није дошла. За то време њега су газили Турци, трећу годину узастопце.

[92] »Despotus autem, princeps optimus, a quodam nequissimo viro... captus fuit.« J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег*, 63.

[93] *Cons. Rog.*, XIV, 290.

[94] L. Thallóczy—A. Áldásy, 217.

14. СМРТ ДЕСПОТА

После освајања Цариграда, султана Мехмеда II нису могли да задрже никакви уговори. Није напуштао план да заузме подунавске градове, пре свега Смедерево и Београд. Пошто је још једини његов озбиљан противник остала Угарска, рачунао је да претходно покори Србију, и тако добије ново упориште за нападе на север. Као и његов отац, сматрао је Београд кључем за освајање Угарске. Наводно је рекао да ће, када га заузме, за два месеца и њу покорити, и моћи мирно да вечера у Будиму. Док је проводио зиму 1456. у Једрену, вршио је велике припреме. Силна војска сакупљала се у равници између Стамбола и Једрена. Мада су припреме држане у највећој тајности, ипак су процуриле вести и стигле на Запад. Дубровчани су у септембру 1455. и у јануару 1456. јављали краљу Ладиславу да се султан спрема на Угарску. У фебруару су писали Вуку Бобаљевићу, који је био у служби угарског краља, и Алвизу Растићу, који је и даље радио за деспота Ђурђа.[1] Већ у то време најодговорније угарске личности, задужене за одбрану јужних граница, имале су поуздана обавештења о плановима и припремама Турака. Тачно се знало да ће ударити на Смедерево и Београд.[2] Дубровчани су 12. марта 1456. јавили краљу Ладиславу да је султан, са справама за освајање градова, стигао у Скопље. Месец дана касније обавестили су Хуњадија како су сазнали од млетачког баила Цариграда, који је пропутовао за Венецију, да се Османлије спремају „да заузму места на Дунаву".[3] Султан је само чекао да гране пролеће и да опет крене у Србију.

Бринући у гладној години о комори, Мехмед II тражио је од босанског краља, који је такође јавио у Млетке да ће мета напада бити Београд и Смедерево, да му преда четири града и да га помогне с десет хиљада товара намирница. Од херцега Сте-

[1] *Акта и повеље*, II, 594; *Dipl. Rag.*, 586—588. Уп. Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 132.

[2] P. Béla, *Kapistrán János*, 193.

[3] *Dipl. Rag.*, 588—592.

фана Вукчића тражио је осам хиљада, а од војводе Петра Павловића четири хиљаде товара хране. Сва тројица су одбили да пошаљу и војску и намирнице. Нису желели ни да лично пођу у рат, изјављујући да ће само плаћати уобичајени данак.[4] Наравно, то није задржало султана. Краљ Ладислав је почетком априла 1456. писао миланском војводи Франћеску Сфорци да се Турци приближавају његовим границама и да је објављен рат и њему и читавом угарском краљевству.[5] Ако је веровати једном извештају, који је 18. јуна 1456. послат из Венеције у Милано, султан је ударио с великом војском на Влашку и на „деспота Рашке", који му се супротставио са око девет хиљада људи. Турци су га, међутим, потукли, и заробили већи део његове војске. Сазнавши, пак, да су папа, арагонски краљ и бургундски војвода послали помоћ Цариграду, султан се повукао с делом људства. Други део је оставио да пљачка по Влашкој и Србији.[6]

Заиста, у јуну 1456. велика турска војска вукла се кроз Србију према Дунаву. У време када је жито сазревало на пољима, „Бехар је красио дрвеће и искитио целу долину", усхићено је писао један учесник, истичући да се војска „таласала као море".[7] Знајући да иде на тврде градове, Мехмед II је посветио посебну пажњу артиљерији. Напљачкане цариградске драгоцености, коња од бакра, крстове и црквена звона, прелио је у оружје. Тешке топове и комору вукла је бројна теглећа стока, међу којом је било и камила. За њом су вођени пси да једу тела побијених хришћана. Причало се да тако нешто људске очи нису виделе. Нарочити страх изазивали су велики топови, који су „страхоту бљували". Пошто их је било тешко превлачити, ливени су и успут, у Скопљу и Крушевцу. Нису их лили ни опслуживали ни Турци ни муслимани, већ добро плаћени Немци и Италијани. Рачунајући да нападне градове с копна и с воде, Мехмед II је довлачио и бродовље уз Дунав. Правио га је успут, по Србији, и спуштао низ Мораву.[8] Сам деспот Ђурађ писао је 10. јула да су прошле недеље султанове лађе биле у Морави десет миља од Дунава.[9] Пошто се приближавала велика сила, слао је велике поклоне султану и пашама[10] Био је у великом страху, као и цео његов народ, који се окретао небу, а на

[4] P. Béla, *Kapistrán János*, 193.

[5] L. Thallóscz—A. Áldásy, 200—201.

[6] *Исто*, 203.

[7] Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Јужних Словена*, 97.

[8] Поред до сада претресаних извора, и М. Сегон помиње турску флоту у Морави. M. Segono, 131.

[9] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 110—111.

[10] Chalcocandylas, II, 179.

њему су се управо указала чудна знамења: „јави се опашата звезда", „указа се репата звезда која досезаше до земље", „и истекоше две звезде опашате, една од встока а друга од запада", како их је описао летописац.[11] Били су то знаци несреће, глади, болести, рата, смрти. Данас се може рећи да сујеверни народ није разумео појаву доцније назване Халејеве комете. Ипак, био је у праву. Биле су то, заиста, године смрти, а она се поново ваљала са југа, са султановом силом. Пошто га нису одобровољили деспотови поклони, пао је са својом ордијом под Смедерево.

Док се турска главнина размештала око српске престонице, једно одељење посело је Рудник, а још на почетку похода, двадесет хиљада коњаника отишло је против Скендербега.[12] Пошто се из обавештајних података на време сазнало да ће мета напада бити Смедерево, Ђурађ га је, по сопственим речима, добро снабдео „људима и намирницама, топовима и пушкама и свим осталим што је потребно", тако да је било добро припремљено за одбрану. Да би смањили опасност од пожара, браниоци су премазали блатом дрвене кровове на кућама у граду. И преостали српски градови припремљени су за одбрану. Турци су жестоко тукли Смедеревски град, али је он одолевао. На глас да долазе Угри, спалили су његово „подграђе", рачунајући да ће тако изазвати пожар. Али, ни то није помогло. У међувремену, Мехмед II изгубио је део људства, које је нешто побијено, а нешто заробљено. Почео је да се колеба. Сам деспот Ђурађ писао је средином јула да је „са свом својом силом био под нашом тврђавом Смедерево и одатле се, мање него са чашћу, повукао, јер су многи и најбољи из његове пратње ту били побијени, док су други заробљени и још увек их држе у нашој тврђави Смедерево".[13] Пошто губици нису били мали, одустао је од освајања српске престонице, дигао је опсаду и отишао на Београд.

Почетком јула 1456. турска војска налазила се под Београдом. Нападачки логор био је огроман, па је цела градска околина била прекривена шаторима. Уз султана, били су румелијски беглербег Караџа, беглербег Анадолије, заповедник јаничара Хасан, а саме трупе биле су шаролике: неки ратници стигли су из европског дела царства, неки из азијског, чак из Персије, татарских и туркменских крајева и области египатског султана. Уз њих је било жена и деце, које је Мехмед II намеравао да насели у освојеном Београду и по његовој околини. Пошто су

[11] *Родослови и летописи*, 239. Уп. Н. Јанковић, *Комете у српским записима и летописима*, ИЧ, 5 (1954—1955), 375.

[12] J. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 62—63.

[13] L. Thallóczy—A. Áldásy, 204—205. Уп. С. Ћирковић, *Смедерево*, 67.

нешто опреме сместили у цркву Св. Марије Магдалене, која је била ван града, освајачи су дуж зидина разместили опсадне справе и артиљерију. У међувремену је уз Дунав пристигло бродовље, међу којим су биле и две лађе послате султану из Венеције. Оно је требало да блокира град с воде и тако спречи дотурање помоћи из Угарске. Рачунало се на напад са река, као и на пребацивање пљачкашких одреда на угарску страну.

На глас да стижу Турци, у Угарској је завладала паника. И поред вапаја, помоћ из Западне Европе није стизала, јер ко није био непосредно угрожен, није хтео да ратује. Под изговором да иде у лов, сам краљ Ладислав побегао је једне ноћи у Беч. Његов пример следио је гроф Улрих II Цељски, а и остали великаши напуштали су несигурне поседе и бежали даље на запад. Земља је била готово у расулу. Пред непријатељем су се, међутим, испречили Јован Капистран и Јован Хуњади. Препуштен само својим снагама, Хуњади је, преко Сегедина, Темишвара, и Ковина, стигао у помоћ Београду. Дошао је као врховни заповедник угарске војске, док је главни командант Београда током опсаде био његов шурак Михаило Силађи. Било је на помоћи и нешто угарског племства, а још више крсташа, које старосрпски текстови зову „крступи“.

Упорни проповедници „светог“ рата довели су људство из Угарске, Немачке и Пољске, састављено од сиротиње, студената, ђака, монаха, света без занимања, авантуриста. Предводили су их фрањевци, на челу са Капистраном, који углавном није знао језик окупљеног народа. Тумачи су његове латинске и италијанске речи преводили дошљацима, који су на оделу носили пришивене црвене крстове. Била је то слабо наоружана пешадија, која се, преко Будима и Петроварадина, спустила у Земун, где јој је био главни логор. Међу њом је лако долазило до свађа, крађа и свакојаких обрачуна. Капистран се борио да заведе ред, кажњавајући строго преступнике: лоповима је, на пример, одсецао десно уво. Успео је 2. јула 1456. да на пет лађа део војске превезе у Београд. Остатак се задржао у Земуну. Ту су и остали, јер су Турци сутрадан блокирали град. Капистран је некако успео да се из њега извуче и да оде у Сланкамен, где је Хуњади опремао флоту. За то време, нападачи су почели опсаду, покренувши цео свој логор. Док су једни доносили дрва и камење, други су затрпавали јарак. Са свога бродовља бомбардовали су град, тукући га и дању и ноћу. Грмљавина топова је, наводно, била тако јака, да се чула до Сегедина.[14] Посебно су тучене тачке отпора у кулама, као и саме градске зидине, да би се направиле бреше за упад јаничара. Каме-

[14] G. Fejer, *Genus*, 291—292.

Венеција, Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni

Печат деспота Ђурђа Бранковића, 1428. година, Хисторијски архив, Дубровник

на кугла погодила је пуну цркву народа у Доњем граду, баш у време одржавања мисе. Дању су се браниоци међусобно обавештавали о лету сваког ђулета. На знак звона стражара са највеће куле, народ је истрчавао из кућа, пратио лет ђулади и бежао од места пада. Браниоци су се трудили да оправе оно што је порушено, мада је то било све теже. Због несташице хране, опадао је морал и јавила се болест. Једини још спас могао је доћи споља. Било је то управо у време када је Хуњади успео да однесе победу на води.

Хуњади је у Сланкамену наоружану флоту спустио низ Дунав, а сам је обалом, са својим ратницима, дошао до Земуна. Исто је учинио и Капистран, непрестано бодрећи војску повременим благосиљањем и дизањем крста. Најпре је почела борба на рекама. Хришћанско бродовље, са вештим шајкашима који су живот проводили на Дунаву, ударило је на турске лађе, међусобно повезано ланцима. Повећавајући ударну моћ бродова, товарима песка и користећи матицу реке, Хуњадијеви морнари разбили су 14. јула главну турску борбену линију, потапајући једна а палећи друга пловила. Онда је настала борба прса у прса, која се обично завршавала у таласима Дунава. Пошто су мање и покретљивије хришћанске лађе оствариле премоћ над гломазним турским бродовљем, по ранијем договору, притекла је из Београда у помоћ флотила градских шајкаша. Онда је настала права турска пропаст на води. Неке њихове галије су потопљене, неке заробљене, а неке су побегле, али је Мехмед II наредио да се спале, да не би пале у руке непријатељу. Победа хришћана на рекама омогућила је поновно успостављање везе Београда са Земуном. Стигли су нови ратници, а са њима оружје и храна. Али, главно искушење је тек предстојало.

Бесан због пораза флоте, Мехмед II је желео да се пошто-пото освети на земљи. Док је његова коњица пустошила околину, настављено је доношење земље и шута за затрпавање градског рова. За то време сва расположива артиљерија тукла је тврђаву, а султан је смислио тајни план, примењиван при освајању тврдих градова. Наредио је да се копа подземни канал да би кроз њега продро у тврђаву. Када су већ добрим делом били порушени зидине и куле, одједном су заћутали турски топови. Очекивао се општи јуриш. Радећи свој посао, дервиши су обилазили војску и објављивали награде за оне који се први попну на зидине и за оне који први уђу у град. Ситуација је била крајње критична и Хуњади је сматрао да нема спаса. Напустио је град, али је и даље са друге обале руководио одбраном. За њим је прешао реку и Капистран, управо у тренутку када је почео турски напад.

Користећи таму тек спуштеног вечера, уз страховиту галаму и ратне зурле, 21. јула увече султанова војска навалила је на зидине. Тукла је пушкама, стрелама и свим расположивим оружјем. Густи снопови стрела прекрили су небо, тако да се чинило да се сам ваздух згуснуо. Колико их је било показује пример да је, наводно, нађен врабац погођен са три стреле. Прислоњеним лествицама, нападачи су се пењали на зидове, настојећи да пободу своје заставе. Онда се заметала борба прса у прса. Око поноћи неки турски делови продрли су у Доњи град. Док су једне куће гореле а друге пљачкане, настављене су уличне борбе хладним оружјем. Тражећи спас, људи су скакали са зидина у реку. И сам Михаило Силађи је ноћу, кроз задња врата, напустио град и дочепао се Дунава, где су га чекале укотвљене барке. Најжешћа борба развила се на мосту који је водио у Горњи град, у који су се на крају повукли браниоци са женама и децом. Био се последњи бој, храброст је била велика, жртве су биле бројне. Ту су јаничари заустављени, пошто им је погинуо румелијски беглербег Караџа. Ујутру 22. јула браниоци су прибегли последњем средству. Почели су да бацају на Турке, који су се пењали уза зидове, запаљене снопове грања са сумпором и другим експлозивним материјама. У летњем дану, букнуо је пожар, у коме су горели азапи, и на зидинама и испод њих. Као живе бакље, падали су у ватрени ров и у њему остајали заувек. Морали су да обуставе напад. Одсечени од главнине, они који су продрли у град брзо су посечени. Турско освајање Београда није успело.

Двадесет другог јула, у току дана, крсташи су изашли из града, заједно са седамдесетогодишњим Капистраном, који се стално ослањао на штап, и заузели турске топове у првој борбеној линији, пошто су се повукли војници који су их опслуживали. Опљачкали су непријатељске шаторе, али је ускоро уследио противнапад султанове коњице. Кидишући на хришћане, у борбу се бацио сам Мехмед II, али је брзо био рањен.[15] Када је, на његове очи, погинуо заповедник јаничара Хасан, наредио је повлачење. Пошто су спалили цркву Св. Магдалене, Турци су уништили све што нису могли да понесу. Ипак, нису се дуго задржавали, јер су се бојали да ће их Хуњади, који се вратио у Београдску тврђаву, почети да гони. Њихово повлачење претворило се у бежање. Оставили су топове и ратни плен, које су крсташи брзо поселн. Када је свануо 23. јул, Турака више није било. Коначно су завршене борбе, које су трајале скоро три недеље, од 3. до 22. јула. Бесан као рис, султан се успут светио. Када су му петорица гласника донели лоше вести из Угарске,

[15] Enea Silvio Piccolomini, *I commentarii*, I, 179.

наредио је да их побију. Има вести да је сам одрубио главе неким својим војсковођама, а неки су, по његовом наређењу, побијени чим су стигли у Софију.[16]

Српски деспот није непосредно учествовао у одбрани Београда. Тешко да се могао придружити Михаилу Силађију и Хуњадију, који су поднели највећи терет одбране. Главну реч у Угарској водила је странка са којом је био у завади. Ипак, пред турском силом, морао се склонити у Угарску, треће године узастопце. Према његовим сопственим речима, није смео чекати ђаволског турског цара у Смедереву, па је прешао на своја угарска добра. Дунав је пребродио можда већ у мају 1456. јер је 12. јуна из Бечеја обавестио папског посланика у Будиму о своме доласку.[17] Одатле је пратио страшну борбу за Београд, у којој су учествовали многи Срби. Са̂м је писао да је Хуњади спремао лађе „у нашем граду Сланкамену", а поуздано се зна да су у њиховој изградњи учествовали Срби. Пошто их је било доста у хришћанској флоти, у бици на Дунаву одиграли су значајну улогу. Фрањевац Јован Таљакоцо, који је био уз Капистрана и оставио драгоцен опис опсаде Београда, истакао је њихову вештину на води, пожртвовање и истрајност. Додао је да су „шизматици", али и највећи противници Турака. Називајући их врсним стрелцима, подвукао је да су их се Турци највише бојали.[18] И међу самим Капистрановим крсташима било је „шизматика", Срба и Влаха. Коначно, у одбрани Београда учествовали су његови српски становници. Пољски историчар Длугош писао је да су Турци за време опсаде слали Београђанима за стреле причвршћене поруке „писане бугарским језиком и писмом", што значи на српском језику и ћирилицом.[19] Пошто је на почетку турског напада срушена једна српска црква ван града, Михаило Силађи је молио Капистрана да се заложи код угарских великаша да се подигне нова, како би што више везао Србе за борбу.[20] У тешким тренуцима, и Капистран је постао верски толерантнији. У једној проповеди је рекао да је свако

[16] О опсади Београда: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 127—173; Фр. Бабингер, *Мехмед*, 117—121; исти, *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21/22 Juli 1456*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosterropas und der Levante, München 1966, 263—310.

[17] Б. Макушев, *Историјски споменици*, II, 110—112. Уп. и L. Thallóczy, *Studien*, 415—416.

[18] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 134, 149, 388, нап. 195, 390, нап. 224.

[19] *Историја српског народа*, II, 287 (И. Божић). О опсади Београда пишу и грчки историчари: Халкокондил и Критовул опширније, а Дука и Сфранцес сумарно. Chalcocandylas, II, 177—185; Critobulos, 199—205; Ducas, 421; Sphrantzes, 108.

[20] P. Béla, *Kapistrán János*, 213—214.

пријатељ ко се придружи борби против Турака. Срби „шизматици", Власи, Јевреји, јеретици, који хоће да му се придруже, биће пријатељски примљени.[21]

Из писма, које је деспот 25. јуна 1456. из Бечеја упутио кардиналу Карвахалу, види се да је желео да ратује против Турака. Кардинал је у време опсаде Београда био у Будиму, у коме је дочекивао крсташе и упућивао их на југ. Деспот му је јављао о наступању турске силе, која се већ налазила надомак Дунава. „Према нашим могућностима, ми смо спремни да идемо против војске неверника", писао је дословце, истичући да је турски цар „против нашег народа и мисли да упропасти цело Хришћанство". Јављајући да је „Господин Јован Хуњади, Генерални Капетан Угарске", са свом својом војском, стигао на Дунав, преклињао је за помоћ. Не жалећи речи, написао је „да ми, осим самог Бога, немамо човека, у кога бисмо се поуздали, ако не у Ваше отечество". Писмо је, без сумње, дирнуло кардинала, који га је упутио миланском војводи Франћеску Сфорци, да би показао западним господарима колико је потребна њихова помоћ.[22]

Из другог писма, које је Ђурађ 13. јула упутио кардиналу Карвахалу, види се да је помагао Хуњадија. Дословце је навео: „Ми смо, колико смо могли, Угре и Рашане већ послали у помоћ господину Јовану, кнезу Бистричком", како је била званична титула Хуњадија. Додао је да и даље сакупља војску, да с њом, он или његов син, настави рат преко Дунава, заједно с Хуњадијем, осталом угарском господом и самим кардиналом, кога је позивао да дође у јужне крајеве. Писао је да међу Турцима харају глад и болест, и да има много дезертера, који свакодневно беже у Смедерево, причајући да међу њима самима влада велики страх. „Наши људи" свакодневно излазе из Смедеревског града, нападају и убијају коморнике који носе храну султановој војсци. Плен доносе у Смедерево, а исто чине поданици и из других „наших градова". Завршавајући писмо, стари деспот је изражавао наду да ће кардинал, који је био Шпанац, као и папа Каликст III, што пре доћи.[23] Он је, заиста, стигао у Београд, додуше после одласка Турака. Они, међутим, нису гоњени преко Дунава, што је деспот очигледно очекивао. Пада у очи да се, ради заједничке борбе, у писмима изражавао с дужним поштовањем према Хуњадију, називајући га „Величанственим господином". Међу тадашњом господом, то је била ствар

[21] L. Wadding, *Annales*, XII, 352. Уп. *Ист. српског народа*, II, 443, нап. 34 (С. Ћирковић).

[22] В. Макушев, *Прилози к српској историји*, 192—194; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 110—111.

[23] L. Thallóczy—A. Áldásy, 204—206.

етикете. Ако је одражавала суштину, могла је само одговарати кардиналу, који је радио на успостављању толико потребног мира у Угарској. Било је ту још нечег: ни деспот ни Хуњади нису о својим међусобним сукобима обавештавали утицајне западне личности. Брижљиво су то крили од њих.

И у другим изворима има вести да је деспот Ђурађ помагао одбрану Београда. У Цељској хроници пише да су Капистрану у одбрани града помогли Хуњади и моћни деспот Србије.[24] Према извештајима учесника борби, папа Каликст III писао је владару далеке Етиопије да је српски деспот био „нашем људству придружен".[25] Из другог Ђурђевог писма Карвахалу види се да су Срби нападали Турке који су се повлачили. Саме борбе око Београда оставиле су упечатљив утисак у српском народу. Летописи су нешто опширнији; „разби Јанкул цара Мехмеда под Белградом јулиа 22. Тогда с Јанкулом беше множство крстуш"; „Разби Јанко воевода цара Мехмеда под Белиградом и уфати му пашу".[26] Помињући пропаст румелијског беглербега, летописи, дакле, главну заслугу за победу приписују Хуњадију. Разумљиво, рат је на својој кожи највише осетио народ у Србији. Бискуп Шибеника јавио је папи да су „Турци Рашку жестоко напали".[27] Страдала су многа насеља, а посебно задужбина деспота Стефана, јер у летописима пише „изгоре Ресава".[28]

Док је деспот још био у Угарској, хришћанска победа код Београда разлегала се на европском Западу. Нарочито су је ширили Хуњади и Капистран. Стигла је до најудаљенијих крајева Европе, а нарочито је слављена у Италији. У Венецији, Милану, Фиренци и Напуљу свечано је обележена, а у Болоњи су три дана трајале процесије у којима су ношене реликвије светитеља. Папа Каликст III сматрао је пораз Турака „најсрећнијим догађајем свога живота". Наредио је да се у свим црквама одрже благодарења, да звоне звона и да се запале ватре у знак општег весеља. Прогласио је 6. август даном победе код Београда, коју је цео хришћански свет славио. Силне честитке добијали су победници, највише Хуњади. Добивши преко својих канала вести, победу су посебно разгласили Дубровчани. Писали су о њој млетачком дужду, миланском војводи, папи и арагонском краљу. Посебно је значајно да су новости о турском поразу добили од Дамјана Ђурђевића, а копије његових писама послали су дужду Франћеску Фоскарију и другим господарима

[24] *Kronika grofov celjskih*, 44.

[25] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 282, нап. 122.

[26] *Родослови и летописи*, 239.

[27] L. Thallóczy—A. Áldásy, 470.

[28] *Родослови и летописи*, 240.

Италије. Биле су то вести из Угарске, са двора деспота Ђурђа, уз кога је био Ђурђевић.[29]

У заносу одушевљења, на хришћански Запад стизале су вести да су Турци тобож истерани из Цариграда и да је султан умро. Веровало се да се могу протерати из целе Европе и да се чак могу ослободити Света земља и Јерусалим. Поново су оживели планови о крсташким ратовима. У њих је морао полагати наде и деспот Ђурађ. За Турцима, који су бежали, послао је четрдесет ухода да прикупе обавештења. Од њих је сазнао да су се султанови војници кроз Србију „међу собом убијали", да су се дигли његови поданици у крају у коме су рудници, да су убили турског војводу кога је поставио султан, и да има изгледа да се ослободи осталих пет оближњих градова. Уходе, међутим, нису могле ништа да сазнају о султану. Деспот је те вести доставио Капистрану, који их је 17. августа 1456. проследио папи Каликсту III. Није пропустио да скрене пажњу папи да се деспот „што се тиче вере с нама не слаже", али што се тиче осећања према Турцима „сасвим је са нама". Тражећи помоћ за даљу борбу, пренео је деспотово мишљење да се сада с десет хиљада ратника може више постићи него у другој прилици с тридесет хиљада.[30]

Припремајући се за рат, краљ Ладислав послао је Алфонсу Арагонском свога посланика Дубровчанина Вука Бобаљевића. На путу за Напуљ, он је крајем лета 1456. прошао кроз родни град.[31] У циљу организовања борбе, дале су се у писање и дубровачке власти. Током јесени, њихове поруке отишле су у Угарску, Босну и самом деспоту Ђурђу.[32] Док су тако прављене калкулације колико ће који господар дати војника и бродова, стигле су вести да су Турци тешко поразили Скендербега код Берата. Млечани су се чак спремали да га и сами нападну, зато што је тражио помоћ од напуљског краља, на кога се жалио и папа.[33] Старе размирице поново су изашле на видело. У таквој ситуацији, деспот Ђурађ наставио је да води своју посебну политику.

Убрзо по одласку султанове војске, деспот се вратио у Србију. Већ 6. септембра 1456, са сином Лазаром, издао је у Смедереву повељу грачаничком митрополиту Венедикту. Из ње се види како је веровао да ће митрополит можда повратити своју епархију, која је, као што је поменуто, обухватала крај око Ново Брда. Дарујући му нове поседе у рудничкој области, одредио је да их ужива до краја живота, и у случају да поврати ранију митрополију.[34] У тој нади чак није био усамљен. Новобрдски римокатолички свештеник Никола Гаичић, који је избегао у Дубровник, завештао је у лето 1456. своје књиге цркви Св. Николе у Новом Брду, али само под условом да оно буде поново у рукама хришћана. Ако, пак, остане под „паганима", књиге је остављао једном свом колеги.[35] Изгледи, међутим, да се поврате изгубљени српски крајеви били су никакви.

Реалан до крајњих граница у односу на Турке, деспот је, после опсаде Београда, желео да задобије наклоност пораженог султана, знајући да је то једини пут за какав-такав опстанак. Улажући напоре да обнови мировни уговор, послао је амбасадоре у Једрене, али су се они 24. новембра 1456. вратили у Смедерево необављена посла. Никако нису могли да дођу до султана, који је нестао без трага. Иако је његов двор био у Једрену, некуда је отишао. Причало се, у правцу Сера, али га, сем личног лекара, нико није видео већ педесет дана. Проносили су се гласови да ноћу лута, да је полудео, па чак и да је мртав. Ако није у животу, веровало се да би то било најбоље за хришћане. Ако је, пак, жив и здрав, сматрало се да ће склопити мир с деспотом. То је давало наде старом Ђурђу и он се није предавао. По повратку првог, послао је и друго посланство, на челу с искусним челником Ђурђем Големовићем, који је и раније ишао на Порту.[36] Али, ни оно није могло ништа да постигне. Према једном писму, датираном у Стамболу децембра 1456, донело је тридесет хиљада дуката, што је представљало половину српског харача. Султан га је, међутим, отерао заједно с новцем, говорећи да сада, зато што није донело свих шездесет хиљада, тражи сто хиљада дуката. Значи, данак мале Српске деспотовине, пред крај живота деспота Ђурђа, износио је шездесет хиљада дуката годишње. Толику суму никада није плаћала ниједна турска вазална земља. Није познато када је тачно дигнут, једино је сигурно: у време деспота Ђурђа никада није био мањи од педесет хиљада дуката годишње.[37]

Напори деспота Ђурђа остали су безуспешни на Порти. Када се после дужег времена султан појавио у јавности, почео је да попуњава војску. Примао је и хришћане, праштајући грехе

[29] L. Thallóczy — A. Áldásy, 213; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 67, 68.

[30] O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, XXIX, 81. Уп. Ч. Мијатовић, *Деспот*, II, 283—285.

[31] Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 133—134.

[32] *Cons. Rog.*, XV, 63', 70'; *Cons. Minus*, XIV, 128'.

[33] J. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 54—55, 57—58, 71—73.

[34] *Зак. спом.*, 755—756.

[35] *Test. Not.*, XVI, 12.

[36] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 87—88; L. Thallóczy—A. Áldásy, 219—220; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 69.

[37] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 88—91. Уп. М. Спремић, *Турски трибутари*, 25—26.

свакоме ко му се придружи, а обећао је посебну награду онима који доведу друге. Хришћански обавештајци из Стамбола са жаљењем су јављали да може сакупити људства колико год жели. Свако је хтео под капу моћног цара, свако је желео с њиме мир. Па и угарски краљ Ладислав, који је у јесен 1456. настојао да се некако, макар и тајно, нагоди. Од септембра до новембра, Дубровчани су га мољакали да и њих укључи у мир.[38] Њихови поданици Дамјан Ђурђевић и Алвиз Растић вратили су се са деспотом у Смедерево, одакле су ревносно обавештавали Сенат о слању српских амбасада султану. Саме дубровачке власти добро су пазиле да се ничим не замере Турцима. Слале су поклоне и дописивале се с њиховим војводама Ситнице и Новог Брда, а поручиле су склаву, који је у пролеће 1456. дошао херцегу Стефану Вукчићу, да у Србији имају добре људе и трговце којима новобрдски војвода Касим-бег може поручити што год жели.[39] Склав је донео забрану извоза сребра из Босне, које се морало слати у султанову ковницу. Тако је у Босни од Дубровчана одузимано сребро које је долазило и из Србије. Они су, међутим, током 1456. добили од султана писмо о слободи трговине, а неки од њих на терену су већ радили заједно са Турцима и чак похватали везе на самој Порти.[40]

За то време, око порушеног Београда, који се, по речима Хуњадија, више није могао назвати градом већ пољем, лежали су несахрањени лешеви. Под јаким летњим сунцем, ширио се страховит смрад, а с њим и болест. У години која је већ била кужна, оболело је доста људи, па и Јован Хуњади. Из Београда је пренет у Земун, где га је посећивао Капистран. Али, за кратко време. Исцрпљен великим напорима током опсаде Београда, умро је од куге 11. августа 1456.[41] Тако је престало да куца срце човека који је цео свој живот посветио борби против Турака. Пуних двадесет година она је најтешње била везана за судбину Србије и српског народа. Његову смрт забележили су српски летописи, а његова дела опевао је српски народ.[42] Песма га је и хвалила и кудила, а уз њега опевала је и деспота Ђурђа, са којим је заједно ратовао и са којим се толико спорио. Како су године пролазиле, њихови сукоби били су све жешћи, управо како је турска сила била већа. Хуњади је сматрао Ђурђа недо-

[38] *Акта и повеље*, II, 593—594; *Dipl. Rag.*, 582—585; Ј. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 73.

[39] *Cons. Rog.*, 248, 273. Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 228, 228, нап. 3.

[40] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 139, 141, 143.

[41] G. Fejer, *Genus*, 294—296; L. Thallóczy—A. Áldásy, 217—218; J. Thwrócz, 343—344; Уп. Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године*, ИГ, 1—2 (1957), 21.

[42] *Родослови и летописи*, 239.

следним борцем против неверника, а деспот га је држао за неморалног човека. Било је међу њима много мржње, и личне и сваке друге. Светили су се један другом, били су на ивици међусобног рата, а Хуњади је покушао да, преко Михаила Силађија, убије остарелог Ђурђа. Када се све узме у обзир, били су и савезници и љути противници. То никако не умањује улогу самог Хуњадија, Сибињанин Јанка српских народних песама, који се, захваљујући ратничким врлинама и личној храбрости, од ситног племића, уздигао до некрунисаног владара Угарске. Из поштовања према његовом делу, потомци су дигли његовог сина на краљевски престо. Укратко, био је највећи борац против Турака у југоисточној Европи XV века.

За Хуњадијем, пошао је и Капистран. Оболео од куге, повлачио се на север, али је стигао само до Илока и ту пао у постељу. Обилазиле су га угледне личности, међу којима два пута краљ Ладислав, који се, после повлачења Турака, вратио из Беча у Угарску. Слао му је вичне лекаре, али лека није било. Даровити и фанатични фратар умро је 23. октобра 1456. Остало је његово дело, које су потомци у латинској Европи ценили и поштовали. Највише због заслуга за одбрану Београда, римокатоличка црква прогласила га је свецем у XVII веку. Пошто су помрли главни браниоци Београда, он је и даље остао поприште сукоба, не више с Турцима, већ међу самим хришћанима.

Смрћу Јована Хуњадија одједном су се промениле политичке прилике у Угарској Нестало је вође домаћег племства, које се борило против странаца, оличених у грофу Улриху II Цељском. Та смрт је добро дошла и Улриху II и слабом краљу Ладиславу, који је зазирао од све већег Хуњадијевог угледа. Сутрадан по његовој смрти, прва личност Краљевине постао је деспотов зет, који је, заједно с краљем, пожурио на сабор барона у Футог, на коме је требало да се реши питање примопредаје Београда. Њега је, наиме, и даље држала противничка странка, у личности Михаила Силађија и Хуњадијевог старијег сина Ладислава, који је настојао да одржи очев углед. На сабор у Футог позван је Ладислав Хуњади, али се устезао да крене, све док није добио гаранције од краља. Добро притешњен, пристао је да преда Београд краљу, обавезавши се да ће грофа Улриха II Цељског, који је већ постао намесник Угарске и бан Хрватске, сматрати оцем, а овај њега сином. После склопљеног споразума, који је зачињен средњовековним церемонијама, краљ и гроф кренули су да преузму Београд. Показало се, међутим, да је млади Хуњади дао лажна обећања.

Изгледало је да је нови ток догађаја у Угарској најзад кренуо на руку деспоту Ђурђу. Чинило се да прва личност Угарске неће више бити његов противник, већ његов зет. Могло се оче-

кивати да ће утицај деспота доћи до пуног изражаја. И он, наравно, није остао по страни. Стар и рањен, с пратњом од хиљаду и пет стотина коњаника, пошао је у сусрет краљу, који се спуштао на југ.[43] По извору који је наклоњен хуњадијевцима, а можда од њих потурен, наводно му је зет писао да ће му послати две лопте да се с њима игра, мислећи на главе Хуњадијевих синова Ладислава и Матије.[44] Испало је, међутим, све другчије.

И поред сумњи и упозорења, 8. новембра 1456. краљ и гроф ушли су у Београд, који су држали хуњадијевци. Али, одмах по уласку, иза њих је дигнут градски мост, пратња им је разоружана и није пуштена у Горњи град. Већ прве ноћи Хуњадијеви људи покушали су да нападну Улриха II, али је коначиште било добро затворено. Сутрадан га је Ладислав Хуњади безуспешно покушавао да изведе из цркве, у којој је слушао мису. На крају је, са својим људима, провалио у његов двор. Одмах је дошло до препирке и грофа су напали оружјем. Он се бранио, али је, рањен у ноге, пао. Нападачи су му убрзо одрубили главу и бацили је кроз прозор према угарској страни. За то време, и сам страхујући за живот, краљ је био затворен у једној соби, по српским летописима и „свезан".[45] Ладислав није дигао руку на њега, јер је желео да, уз његову помоћ, влада Угарском. Повео га је као сужња у Темишвар. Стално у страху, краљ се претварао да се измирио с породицом Хуњади, делећи јој части и положаје. Вратио се у Будим, али у пратњи Ладислава, који је крајем новембра 1456. постао генерални капетан Угарске.[46]

У Београдској тврђави више дана лежало је обезглављено тело Улриха II, грофа Цеља, Ортенбурга и Штернберга, кнеза Римско-немачког царства, краљевог намесника Угарске, бана Хрватске, ујака угарског краља и зета српског деспота. Силне титуле и силна моћ намах су постали ништавни. Труп је данима преношен у далеко Цеље несрећној супрузи „Катарини", која је већ покопала све троје своје деце. У цељском самостану обављена је свечана сахрана. Ковчег је био покривен црним плаштом, око кога је стајало дванаест у црно обучених дворана са свећама у рукама. На одар је удовица, „племенита књегиња госпођа Катарина", положила свој последњи дар, а онда су дворани спустили оклоп, копље, мач, кацигу и штит гро-

[43] *Notes et extraits*, IV, 148.

[44] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 173.

[45] *Родослови и летописи*, 240.

[46] О убиству Улриха II Цељског причају A. Bonfini, 506—507; J. Thwrócz, 345—349; J. Dlugosz, т. VI, књ. XII, 221—222; Ђ. Сремац, 5.

фа. Пошто више није имао потомства, на сцену је ступио витез у оклопу. Узео је штит и кацигу покојника и бацио на земљу. Ломећи његов грб, три пута је викнуо: „Данас кнезови Цељски и никада више." Породица је била затрвена.[47]

Несрећна Кантакузина, коју су на западу звали Катарина, остала је да самује. Иако је већ више од две деценије живела на Западу, Латини су јој били страни, а њихова средина туђа. У Цељској хроници пише: „Она није била наше већ грчке вере, исповедала је своју веру и имала попове и капелане своје вере. Ретко кад је била на нашој миси и служби божјој."[48] Уза се је држала православне духовнике, а један од њих преписао је 1453/1454. Праксапостол, богослужбену књигу на пуне 282 стране. Написана је црвеним и црним мастилом, има неколико илуминација геометријског облика, а на страни 258 запис, из кога се види да је преписана „у Вараждину, у цељској области, при благочестивој и христољубивој госпођи и књегињи Кантакузини, дшћери деспота Гјурга самодржца серпскаго". То је до сада најстарија српска књига писана ћирилицом на подручју Хрватске.[49] Побожна Кантакузина извезла је до данас сачувану веома лепу митру Београдској митрополији, коју краси ћирилични натпис: „Сие митро створи госпога Катакузина митрополи београдскои".[50] Остала је до краја живота везана за свој крај и за своју веру.

И док је био жив гроф Улрих II, стално на путовањима, Кантакузина га је замењивала у пословима. Убирала је, на пример, приходе од градова и са поседа који су им припадали. Почетком 1453. издала је потврду да је од варошана Загреба, којим је владала, примила 40 марака на име годишњег пореза. Немачки писану потврду издала је „свом градечком суцу Јакову Еберспеку" („Eberspeck").[51] Ослањала се на своје кастелане: Себолда Мајера („Mayer"), који је најпре био капетан загребачког Градеца а затим кастелан Раковца, затим Смолика („Smolyk") у Ступнику, Ивана Чудоровића, који је на Градецу заменио Себолда Мајера, а био је и туропољски жупан, и Ханса „Аррreһar"-а, кастелана Самобора.[52] Држала је српске војне посаде, по свој прилици доведене из Србије. Највише података

[47] *Kronika grofov celjskih*, 47—48.

[48] *Исто*, 31.

[49] Ј. Ређеп, *Катарина*, 157, 160—161.

[50] *Записи и натписи*, I, 91.

[51] I. Tkalčić, *Povijesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, II, Zagreb 1894, 230 (бр. 167). Уп. N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 154.

[52] E. Laszowski, *Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć »Zagrebačko polje« zvane. I (1225—1466)*, Zagreb 1904, 307—308 (бр. 276). Уп. N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 152.

остало је о Богавцу Милаковићу, за кога се изричито каже да је „Рашанин" („Rascianus") тј. Србин и да управља окружен својим Рашанима („per suos Rascianos"). Био је кастелан Медведграда и у исто време кнез „Загребачког поља" („Comes Campi Zagrabiensis").[53] У томе својству, водио је парнице и пресуђивао поданицима. Ти њени чиновници остали су на положајима и после смрти грофа Улриха II. Одмах после сахране, у Цеље јој је „због неких послова", дошла делегација загребачких грађана. Лепо их је саслушала, дала им „потпун одговор", уз поруку да верују све оно што им је написала. Сматрала их је својим поданицима, а они су јој се обраћали као својој господарици.[54] Али, ускоро је почео грабеж поседа цељских.

Већ крајем децембра 1456. из Венеције је послат у Милано извештај, из кога се види да је почело заузимање цељских имања. Кантакузина се томе опирала, јер је извештач написао: „Жена и супруга поменутог кнеза са свом својом снагом брани се да не изгуби државу."[55] Међутим, противници су јој били бројни и моћни. Иако се дуго држао са њеним мужем, после његове смрти краљ Ладислав јој је окренуо леђа. У току 1457. одлучио је да на Загребачком Градецу једну кулу, с припадајућим зградама, врати каноницима, понашајући се као да Кантакузина, која је и даље држала град, не постоји.[56] Под изговором да управу враћа у руке грађана, потпиривао је њихову мржњу према чиновницима Цељских. Чак је тражио од Кантакузине да сруши градечки кастел и преда га грађанима. Ако то не учини, наложио је славонском бану Јану Витовцу да помогне грађанима у рушењу. На крају је поручио бану да, у његово име, преузме и држи град. Бан се већ понашао као наследник цељских имања по Славонији.[57]

За то време, од Кантакузине су отимали и други. Против њене воље, Марко Чавски преотео је на Градецу своју палату, коју му је раније узео Улрих II и претворио у кастел.[58] На све стране су устајали против њених кастелана. Магистер Иван, нотар угарске краљеве канцеларије, у јесен 1457. отишао је краљу Ладиславу у Беч, и приказао Себолда Мајера, њеног верног чиновника, у најгорем светлу, успевши да му краљ додели неке Себолдове градечке поседе.[59] Посебна мета напада био је Србин

[53] »Nos Bogavech Mylahovich, Castellanus castri Medved vocati et comes campi Zagrabiensis«. E. Laszowski, 372. 382. 388.

[54] I. Tkalčić, II, 249 (бр. 186).

[55] L. Thallóczy—A. Áldásy, 220—221.

[56] I. Tkalčić, II, 252—253 (бр. 190).

[57] *Исто*, 254.

[58] N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 199—200.

[59] *Исто*, 157—158.

Богавац Милаковић. Њега је градечка општина тужила каптолу да је наводно одвео неке коње и два вола, истукао обућара Николу и „две женске градске поданице" и отео једном трговцу оружје вредно десет флорена. Све у свему, штета је процењена на сто флорена. Истрагу је водио бан Јан Витовац, коме је Милаковић послао своје људе и наводно обећао накнаду, али је није извршио.[60] „О читавој ствари више се ни на једном суду не расправља, што говори у прилог претпоставци да су градечке тужбе биле претјеране. Грађани су без сумње изазвали каштелана у доба кад је Катарина морала предати каштел на Градецу."[61] Она се још није потпуно предавала, ослањајући се и даље на верне кастелане. То је, пре свега, био Себолд Мајер, који се, с дужном пажњом, сећао њеног мужа, а био је раковачки кастелан, добивши, без сумње, од ње ту част. И Богавац Милаковић остао је између 1456. и 1459. кастелан Медведграда и загребачки кнез. Ипак, њен положај био је све тежи, поготово када је на њене поседе почео да полаже право цар Фридрих III.

Иначе, убиство грофа Улриха II оставило је снажан утисак у Србији. У разним летописним варијантама записано је: „Закла Ласлов Орлиха кнеза немачкаго у Белграду", и „уби Јанкуловић Ласлов с Угри Орлиха кнеза немачкаго у Београду". Није наодмет поменути да летописац истиче немачку припадност деспотовог зета, а одсецање главе изражено је у речи да је „заклан". Како у летописима даље пише: „Загибе Орлих у Београду од Свилојевића и од Ласлова Јанкуловића" и „Загуби Силаг Михаил Орлиха у Белграду ноембриа 9", излази да је убица био и Михаило Силађи.[62] Може се тек замислити како је убиство зета тешко пало деспоту Ђурђу. Поготово што је погинуо од људи који су покушали да и њега убију. Погодило га је и као човека и као владара. Обе кћери су му остале удовице. Прва, харемска робиња, била је без порода, друга је остала без њега. Па још два слепа сина. Једина утеха биле су му унуке које је изродио син Лазар. Није му било лакше ни као владару. Коначно су покопане све његове наде да дође до утицаја у Угарској, којом је завладала противничка страна. Млади краљ Ладислав, до кога је много држао, био је њен заробљеник. Уз све то, био је без мира са султаном. У позне јесење дане 1456. његови посланици лутали су Тракијом, тражећи младог Мехмеда II. Када су га нашли у Стамболу, избацио их је с торбицама последњих дуката које су донели. На Ђурђевом хоризонту није више било светле тачке; све је прекрила тама,

[60] I. Tkalčić, II, 372—5 (бр. 313).

[61] N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 155.

[62] *Родослови и летописи*, 240.

све се рушило. „Обхрван тугом", није више могао да прима ударце. Умро је у петак, 24. децембра 1456. у 7 часова. Народ би рекао: одморио се.

Речима „сконча се благочестиви господин Србљем деспот Гјург и царствова лет 29", српски летописац тачно је забележио године његове владе. Могло је бити више узрока смрти. Пре свега, старост. Б. де ла Брокијер каже да је 1433. имао између 58 и 60 година, што би значило да је у време смрти био стар између 81 и 83 године. По Енеји Силвију Пиколоминију, наводно је рекао Капистрану 1455, када га је убеђивао да пређе у римокатолицизам, да има деведесет година. Ако се податак и не узме дословце, сигурно је да је умро у деветој деценији живота, дакле у дубокој старости. Није без разлога ни чињеница да је у години његове смрти куга покосила силан народ. Помрле су војводе Вукосав „Говединић", Дмитар Радојевић, и „војвода велики" Дмитар Крајковић. Двадесет седмог марта 1456. умро је и његов верни сарадник, смедеревски митрополит Атанасије. Умирао је читав један нараштај, који се годинама борио да сачува оно што се није могло сачувати, да спасе оно што се није могло спасти.

Пред деспотову смрт, Критовул помиње његову „тешку болест",[63] а Енеја Силвије Пиколомини каже да, после рањавања у Купинику, деспот „није дуго поживео, јер није могао да заустави крв из ране на руци".[64] Како је она била узрок смрти, излазило би да је умро од Силађијеве руке, што прича и дубровачки хроничар Јаков Лукаревић.[65] У сваком случају, његова смрт била је тежак ударац, права катастрофа, за чланове породице и за цео српски народ. Сви су га од срца оплакали, а непознати песник, из смедеревског књижевног круга, опевао је његову смрт у посебној „Тужбалици".

Тужбалица представља плач или надгробно слово над мртвим Ђурђем. Прожет истинским болом, песник је истакао да умрли деспот не говори „о оном што је најјасније", али се моли за своје да им се „дарује победа над свима непријатељима и напастима у садашње године". Пита се: „Којим чистим очима сунце да угледамо кад се најслађе наше изненада усред нас угасило болно и болно скривено." Обраћа се природи: „О земљо, о сунце и ваздух, и остала творенија ствари, што касните? Дођите, с нама усплачите, с нама узридајте, с нама тужите тугу вељу и неиздрживо претрпите. Недовољне су нам капље даждевне и речних вода струје за потребу суза." Деспот је свети, „срце које Христа подржава", „источник милостиње", али ни у чему није тако велики као ратник. Окрећући му се мртвом, песник узвикује: „Твоје борбе и победе превазиђоше оне древних, великих и чудних мужева: Ахила, Самсона, Александра и другим свих најсилнијих." Жалећи „најправеднијег и најблаженијег и светог нашег господина Ђурђа, деспота свих Србаља", сећа се недавне трагедије Цариграда. „И ти седмоврхи, пређе велики граде Константинов, сада од свих најмањих градова најпоследњи, и најмањи царски престоле јадних хришћана, узридај најпре због себе, праведно осуђеног, јер си плача и ридања достојан." Узвиком „о нашег великог губитка", песник позива све присутне да завапе. „Ако би и камени били и камени најнеосетљивији не би никад могли овог свог толиког и таквог доброг дела заборавити." То се може заборавити једино „када нас све покрије земља, која гута". Преклиње деспота да се у рају моли за своју госпођу и царицу, да је избави невоља у животу и подари јој мирну смрт, за наследника свог „високог деспота свих Србаља и светога господина нашег Лазара", да има непријатеље под ногама и да влада послушнима, за своју кћер Мару, „која доброту и време тела утроши ради праве вере к Богу", за друга своја два сина, Гргура и Стефана, „живе мученике, који су садашњег света лишени ради праве вере и послушности". На крају, песник би хтео „да с твојим светим одласком оде и моја јадна душа". Дубоко свестан тешких времена која тек долазе, пита се: „Како да претрпимо мрачну ноћ?" Сва од мисли, беседа је прожета осећањем пораза и туге, искреном жалошћу и дубоким болом. У својој врсти, представља најбољи текст читаве старе српске књижевности.[66]

Из погребне беседе види се да је деспот Ђурађ умро „в граде Смедереве", а крај његовог одра били су деспотица Јерина, сва три сина и кћи Мара. Једино није била Кантакузина, која се налазила у далеком алпском крају, а тужну вест могла је

[63] Critobulos, 112.

[64] »Non tamen diu supervixit, cum truncae manus fluor sisti non posset«. *Cosmographia Pape Pii,* XII. У каснијем издању, које је приредио Freher, ова реченица је изостављена. Њу, међутим, наводи М. Орбин. „Али како никако није могао зауставити крв која је непрекидно текла из расечене руке", деспот је убрзо умро. М. Орбин, 128. Да је умро од те ране наводи и много каснији *Троношки родослов,* 107—108.

[65] J. Luccari, 174.

[66] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи,* 3; М. Башић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу,* Из старе српске књижевности, Београд 1922, 284—288; Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од смедеревског беседника,* Књижевна историја, XII/46, Београд 1979, 295—314; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija,* 194—196, 344; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку,* 446—447. Један кодекс у Лаври св. Атанасија, из 1456/1457, године, у упутству за израду и освећење антиминса, помиње деспота Ђурђа и Јерину, што значи да је био намењен српској средини. Г. Суботић, *Упутство за израду антиминса у светогорском рукопису XV века,* ЗРВИ, 23 (1984), 83—85.

примити најраније у јануару 1457. Скрхана до крајњих граница, за месец и по сахранила је мужа и оца. Прва брига несрећне деспотске породице и српског народа била је да сахрани мужа, оца и владара. Летописи наводе годину, месец, датум, недељни дан и час смрти, али не кажу ништа о месту сахране. Њега могу очекивати само недовољно упућени. Деспотов гроб морао се сакрити, јер ни после смрти не би имао мира. Сакривање гробова владара у средњем веку имало је дугу традицију. Неки су сахрањивани у речним коритима, неки у непроходним планинама, неки су правили лажне гробнице, само да се покојник сачува и гроб не оскрнави. Тако је урађено и са деспотом Ђурђем. О његовом вечном почивалишту не прича ниједан савремени извор; податке дају само каснији писци. Почетком XVII века Дубровчанин Јаков Лукаревић написао је „да је сахрањен у Кривој Ријеци".[67] О месту сахране причају и два извора из XVIII века. Према Врдничком родослову, умро је у Смедереву „и тамо бист погребен".[68] Месна традиција везивала је његово вечно почивалиште за гробљанску цркву у Смедереву, која је, наводно, била затрпана земљом и открила ју је једна коза, ишчепркавши крст са врха торња. Писац Троношког родослова однекуд је знао да је сахрањен у Београду, у ондашњој Саборној цркви.[69] С обзиром на то да се Крива Река налази у области Рудника, деспотов гроб тражен је у том крају. Али, и ту се традиција опредељује за разна места. Помиње се село Брусница, које има црквиште крај Мајдана, у горњем току речице Деспотовице, али и црква у Заграђу, испод саме старе Острвице.[70] Како било да било, до сада нису изнети поуздани докази да је његов гроб нађен.[71]

Свесна шта јој је значио, породица је од срца ожалила старог Ђурђа. Био је одан супруг и нежан отац. У његовом приват-

[67] »seppellito in Krievarieca« J. Luccari, 174.

[68] П. Срећковић, *Историа цареи сербских и племеноу и лози и пореклоу от коуда се беше повела и оконча се*, Гласник СУД, 21 (1867), 268.

[69] *Троношки родослов*, 107—108.

[70] М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 343; М. Петровић, *Једно занимљиво откриће*, Православље, бр. 321—322, 1—15. август 1980, 5. Уп. М. Динић, *Централна Србија*, 53; Л. Павловић, *Смедерево у слици и речи*, 38, 151. У жељи да се пронађе гроб деспота Ђурђа, на Мајдану су вршена ископавања 1930. године. Ђ. Мано Зиси, *Рудник*, Старинар, 6 (1931), 137—139; *Археолошки споменици и налазишта у Србији*. II. Централна Србија, 187.

[71] Недавно су у рушевинама једне мале цркве у селу Славковици, испод пода призидане капеле, нађена два саркофага, а трећи у деловима. Изнета је претпоставка да су то гробови деспота Ђурђа, деспотице Јерине и деспота Лазара. Д. Мадас, *Славковица. Средњовековна црква. Средњовековно гробље. Гробови деспота Ђурђа, Јерине и Лазара Бранковића*, Крагујевац 1984, 127—140. Уп. Д. Маринковић, *Откопан гроб деспота Ђурђа Бранковића?*, Политика бр. 23968, 28. јун 1980, 9.

ном животу разликовала су се два периода, скоро подједнаке дужине. Један, до женидбе с Јерином, који се, из неких разлога, морао заборавити, и други, у коме му је супруга царског порекла донела породичну срећу. Доста млађа од њега, изродила је бројну децу, у његовим поодмаклим годинама. На емотивном човеку, какав је био, то је оставило дубоког трага. Према њој је био изузетно пажљив, а по народној традицији и претерано попустљив. У свакој прилици водећи рачуна о своме високом пореклу, достојанствена, разложна и хладна, она је у преломним тренуцима доносила одлуке са мање емоција од њега. Он се, као отац, више мучио око Мариног одласка у турско харемско ропство. Као да је она одлучивала у својству представника једног старог народа, с хиљадугодишњом државном традицијом, а он као предводник младе и емотивне националне заједнице.

У браку више од четрдесет година, Ђурађ и Јерина су доживели многе горке тренутке, међу којима је ослепљење синова било најтеже. И опет је он више патио. По његовим речима, поданици су њега, а не Јерину, сматрали несрећним. Породична топлина као да није долазила од ње него од њега, а прилике после његове смрти то су најбоље показале. Он је жену и децу држао на окупу и у слози, а они су се свијали око њега.

Као човек и владар, деспот Ђурађ био је дете свога времена. Хришћански образован, водио је рачуна и о суштини и о форми. Оне су дошле до изражаја не само у актима његове канцеларије, него и у његовом говору. Западни писци признају да је био „беседом пун ауторитета", да се „истицао речитошћу и озбиљношћу у говору" и „слаткошћу и убедљивошћу свога говора заслуживао је признања више него ма ко други". Потичући „од племенитог и врло старог рода", у свакој прилици држао је до свога угледа и положаја. Увек обучен у деспотско одело, примао је у аудијенцију своје достојанственике и стране амбасадоре. Када су му ишли дубровачки поклисари, Сенат им је налагао: „Када изађете пред онога господара ви ћете га поздравити од наше стране с оним поздравом пријатељства и поште која одговара његовом господству." Онда је следила предаја веровних писама, а права аудијенција тек када је он закаже. Кад год је излазио ван двора, био је с пратњом. Бертрандон де ла Брокијер затекао га је окруженог с педесет коњаника, а када је одлазио у Угарску, пратио га је, поред достојанственика, одред од хиљаду и пет стотина коњаника. Припадао је свету строгог протокола и префињене етике.

Као племенит човек, деспот Ђурађ држао је до витешких идеала. Ратовао је више од педесет година, против бројних непријатеља на разним странама, стекавши узорно војничко образовање, а, по положају, био је у својој земљи врховни војсково-

ђа. Као ратника, ценили су га и сарадници и противници. Ипак, као војник не би се могао одржати да није имао дипломатског дара. Он је дошао до изражаја у деценијама дугом посредовању између Турака и Угара и у сталном лавирању између њих. У својој земљи, по непосредном сведочанству Константина Михаиловића, био је строг владар. Тражио је и имао потпуну послушност поданика, који су му били веома привржени. Сем тога, био је богат човек. Новцу је придавао изузетан значај, а уз помоћ њега успевао је да се одржава и код Турака и код Угара. Са приходима од неколико стотина хиљада дуката, био је најбогатији хришћански владар југоисточне Европе. Захваљујући новцу и дипломатској игри, Смедерево је неколико деценија било средиште балканског политичког живота. Постало је последње уточиште угледних Срба и Грка, у њему је после 1444. деспот Ђурађ искључиво боравио. Ту је издао највише повеља, на које је причвршћиван његов воштани печат, сачуван на повељама Дубровнику 1428. и 1445, и Лаври Св. Атанасија 1452. године. На њима, као и на новцу, огледају се хералдички знаци породице Бранковић. То су, пре свега, лав и шлем са бивољим роговима, с тим што је лав у челенци, између рогова на шлему, а на штиту стоје љиљани. Шлем с роговима налази се и на два мања Ђурђева типара, као и на печатима његових наследника. Сматра се да је преузет од Лазаревића. Осим лава и шлема с роговима, у грбу Бранковића јавља се, додуше ретко, двоглави орао и глава бика. На једном Ђурђевом печату, двоглави орао је украс у челенци. Има га и на новцима, а значио је даље настављање српске државне традиције.[72] О хералдичким знацима водило се строго рачуна; они нису били препуштени само писарима. Иначе, Ђурађ је имао српског, латинског и грчког писара. Канцелар се још увек звао логотет: 1428. Војихна, 1440. Манојло, вероватно Грк, 1445. Богдан, а од 1450. до 1458. Стефан Ратковић. Добро познати Никола не Архилупис из Котора био је такође латински писар, или, како је сам говорио, „нотар“ и „канцелар“, а 1452. јавља се недовољно познати „нотар“ магистар Јован.[73] Деспот Ђурађ није писао повеље на турском, јер се и сам султан дописивао на српском језику. Деспотова архива, која је садржавала толике значајне документе, није сачувана. Од ње је остао тек понеки комадић, и то, скоро искључиво, ван Србије.

---

[72] Д. Мрђеновић—А. Палавестра—Д. Спасић, *Родословне таблице*, 83; Ал. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 35; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 141—142; Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји код Срба*, 361—362; G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 140—141.

[73] L. Thallóczy—A. Áldásy, 165—166.

Када се проучавају српска и страна документа о деспоту Ђурђу, истраживачу се неодољиво намеће утисак несхватљиво велике енергије коју је тај човек поседовао. Она с годинама као да није нестајала, већ се повећавала. Трпећи „ударце судбине“, он се, у безнадежним ситуацијама, савијао пред султаном и успевао да се дигне. Може се назвати политичким даром његова стална тежња да буде у миру с њим, као најмоћнијим човеком времена. Иако се спорио, па и сукобљавао с Угрима, био је кадар да их придобије за заједнички рат. Са Западом је сарађивао, иако му није припадао, иако га није ни волео. Мада је имао многоструке везе са латинским господарима, они га нису могли спасти, јер узрок његове пропасти није лежао у неслози западних држава, већ у самој његовој земљи. Па, ипак, упињао је сву своју физичку и интелектуалну снагу да, колико може, задржи свима јасну пропаст. Иако у двоструком вазалству, водио је посебну политику и у односу на Угре и у односу на Турке. У његовој политици не само да је било особености и посебности, већ и дубоке концепције.

Трудио се да сарађује са свима који су сарадњу прихватали. Пригрлио је прорачунате Дубровчане и безнадежне Грке, стављајући им на располагање велики новац, који су и једни и други толико љубили. Иако је земља била у безнадежном положају, користили су прилику да пљачкају и њега и српски народ. Ако му се ишта може ставити на душу, то је претерана попустљивост према Дубровчанима и Јерининим Грцима. Насео је и Млечанима, уступањем градова и поседа у Зети, и то му се касније толико светило. Али, и ту га, бар донекле, треба разумети, јер се ниједног тренутка не сме заборавити у каквим је условима живео и владао. Живећи дуго, његов живот се поклопио с пропашћу српске државе, коју је толико пута видео прегажену и опустошену. Док је судбина неким владарима доделила да пронесу славу своје земље, њему је пало у део да обележи умирање сопственог државног организма. Он се у правом смислу речи поистоветио са судбином свога народа. Ако је у прошлости живот владара давао тон животу поданика, онда се трагичност деспота Ђурђа и његове породице поклопила с трагичношћу српског народа. Иако су поданици дрхтали пред њим, он је био мученик као и тај народ. Његов огроман напор састојао се у заустављању онога што се није могло зауставити, па његова владарска судбина подсећа на утопљеника који час тоне у таласе, час из њих искаче и за сламку се хвата.

Иако је учинио све што је могао, деспот Ђурађ је дочекао „да види пропаст сопствене куће и губитак своје државе“.[74] Био

---

[74] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 262—263.

је, с правом се може рећи, једна од најтрагичнијих личности српске историје. Није му било наклоњено време у коме је живео, ни касније народно предање. Бацило је проклетство на целу његову породицу, а њему омиљена Јерина запамћена је само као „проклета". Он сам није добио култ, није проглашен за свеца, нити су му писане биографије и похвална слова, иако се није разликовао од других српских средњовековних владара. Његова трагична судбина дирнула је писце и уметнике новијег времена. Јаков Игњатовић написао је историјски роман *Ђурађ Бранковић*, а Карло Оберњик потресну драму. Мађарски композитор Ференц Еркел компоновао је о њему оперу, као и српски композитор Светомир Настасијевић. По либрету свога брата Момчила, Светомирова опера први пут је изведена у Београду 1940. године.

И поред свега, остаје још увек недовољно сагледана личност деспота Ђурђа Бранковића и његовог времена. Било је то зло време, време верских искључивости и ратова, господства универзализма над појединачном слободом, владавине ауторитета, коју ће неколико деценија касније почети да руши Мартин Лутер. Био је то свет савршен по форми, а трагичан по суштини. Да би се он осетио, потребно је скинути све цивилизацијске наслаге наталожене за последњих пет столећа. У томе свету успраbно је стајао деспот Ђурађ, последњи знаменити владар српске средњовековне државе, „просвећен, раскошан, несрећан и уман". Његова личност утолико је више за поштовање када се зна да је владао у времену од кога није било тежег. Као човек, искрено побожан, остао је, у најтежим искушењима, доследан вери својих отаца. Као владар, био је у потпуности веран српској државно-правној традицији, дугој већ неколико векова. По космичкој опредељености, био је, свим својим бићем, прожет источнохришћанском културом и цивилизацијом.

15. НЕСЛОЖНИ НАСЛЕДНИЦИ

Деспот Ђурађ Бранковић је за живота решио питање наслеђа српског престола. Још од 1446. године његов син Лазар био је деспот и савладар, и, према томе, будући господар земље. Смена је обављена без потреса, или како летописац каже: „Постави се деспотом Лазар, син Гјурга, деспота Србљем."[1]

Док је још Ђурађ био у Силађијевом сужањству, Лазар је управљао државом, како је априла 1456. писао Јуније Градић из Рима миланском војводи Франћеску Сфорци.[2] Истом војводи папски легат Јован Карвахал доставио је у лето 1456. писма „деспота Рашке старог и младог", што значи да је помоћ за борбу против Турака тражио не само деспот Ђурађ већ и деспот Лазар.[3] Ђурађ је обећавао Карвахалу да ће поћи у крсташки рат лично, „или мој син", под којим је подразумевао само Лазара.[4] Добро обавештени Дубровчани упутили су априла 1456. писма само „деспоту Лазару".[5] Краљ Ладислав је још у марту исте године означио кастелана града Регеца, који је припадао српској владарској кући, као „сродника", господина Ђурђа, деспота Рашког краљевства, и Лазара, његовог сина.[6] Деспот Ђурађ је у септембру 1456. дао поседе митрополиту Венедикту, не више сам, већ „и син ми деспот Лазар", а исправу је написао Стефан Ратковић, „повеленијем господина деспота Лазара".[7] Пред крај живота ковао је заједнички новац са сином Лазаром, не помињући у наведеним документима своја два слепа сина. У сваком случају, његово здравствено стање последње године живота било је такво да више није могао сам да обавља владарске послове, већ их је препуштао сину Лазару.

---

[1] *Родослови и летописи*, 240—241.
[2] J. Радонић, Ђ. *К. Скендербег*, 63.
[3] L. Thallóczy—A. Áldásy, 467.
[4] *Исто*, 205.
[5] *Cons. Rog.*, XIV, 255'.
[6] L. Thallóczy—A. Áldásy, 197—199.
[7] *Зак. спом.*, 755—756.

Прва брига деспота Лазара била је да га призна султан Мехмед II, јер је добро знао да се може одржати једино као његов вазал. А управо по султановој заповести, у Босни је, на обали Саве, велики број дрводеља и бродоградитеља, под заштитом субаше и осам хиљада војника, градио лађе за напад на Угарску.[8] Ипак, два српска амбасадора успела су 15. јануара 1457. да склопе мировни уговор на Порти. После пораза код Београда, Мехмед II брзо се споразумео с новим српским деспотом, желећи да га одмах одвоји од Угарске. Признајући смену на смедеревском престолу, признао је Лазару очеву земљу, наравно према уговору из 1455. године. Лазар се обавезао да плаћа годишњи харач од четрдесет хиљада дуката, добивши, наводно, уверавање да неће бити узнемираван до краја живота.[9] Куриозитета ради, може се навести да су Дубровчани истога дана када је склопљен српско-турски споразум, за који, наравно, нису знали, изразили саучешће деспоту Лазару, његовој мајци и браћи поводом смрти деспота Ђурђа.[10]

Тек после сређивања односа с Турцима, деспот Лазар упутио је посланство у Угарску. Предвођено једним војводом, стигло је у Будим крајем јануара 1457. и званично донело вест да је умро деспот Ђурађ, да је деспот Лазар преузео власт и да је склопио споразум с Портом. У Угарској се већ сумњало да ће нови деспот навести Турке на Београд, како због убиства грофа Цељског тако и због мржње према заповеднику Београда Михаилу Силађију, који је наставио да напада деспотове поданике. Веровало се да Лазар више воли да Београд буде у турским него у угарским рукама. Већ у то време краљ Ладислав и цар Фридрих III сукобљавали су се око земаља Лазаревог убијеног зета, а Ладислав Хуњади ковао је заверу против краља. У престоници је, међутим, било доста противника странке хуњадијеваца, и завера је откривена. Ухапшени су браћа Хуњади, Ладислав и Матија, и бројне њихове присталице. На казну није требало дуго чекати. Краљ Ладислав је већ 16. марта 1457. у Будиму јавно погубио Ладислава Хуњадија. Ослободивши се тако сужањства, одмах је проговорио. У дугачкој исправи, издатој само пет дана касније, изнео је сва злодела хуњадијеваца наводећи, између осталог, како је Јован Хуњади, у време похода против Турака, пљачкао по Србији и како је Михаило Силађи ранио деспота Ђурђа, држећи га затвореног све док није изнудио велику суму новца.[11] Краљево ослобођење забележено је и у српским летописима: „ослободи се крал от сужанства у Будиму и уби все неверники свое“ и „закла крал Владислав Јанкуловић Ласлова у Будиму и ине неверники“.[12] Освећен је гроф Улрих II Цељски, али је убиство у Будиму поделило Угарску и заплело је у тешке сукобе, у које се умешао и нови српски деспот.

Како се странка хуњадијеваца није предавала, удовица Јована Хуњадија и њен брат Михаило Силађи сакупљали су војску против краља, који је „свезао“ њеног млађег сина Матију. У Италију су стигли извештаји да би она могла да омогући султану прелаз у Угарску преко Београда.[13] Жена највећег борца против Турака, само неколико месеци после мужевљеве смрти, рачунала је на њихово савезништво. У Београду је већ марта 1457. завладала паника и становништво је преклињало кардинала Карвахала за помоћ, страхујући да ће га султан напасти за петнаестак дана.[14] У подељену Угарску нису стигли Турци, али је почео прави грађански рат. У њега се умешао и деспот Лазар. Помажући краља Ладислава, сарађивао је с његовим присталицама у јужном Банату. Они су му, у априлу 1457, предали Ковин. Српска војска посела је и друге градове, јер летописац истиче да „прими господин деспот Лазар град Ковин и ине градове побрежке“. Били су то Ласловар и друге дунавске тврђаве, које су се налазиле преко пута Смедерева и Голупца.[15] Деспотове трупе су продрле и дубље у Банат, али су потучене. „Погибе српска воиска на Тамишу маја 25“, забележено је у летописима.[16] Баш у мају, и сам краљ Ладислав морао је да напусти Угарску и да се склони у Беч. У међувремену, заплео се у отворени рат с царем Фридрихом III око земаља Цељских. Деспот Лазар није био равнодушан ни према томе сукобу, поготово што има вести да му је убијени зет продао или намеравао да прода подравску тврђаву Раковац, над којом

[8] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 216; L. Thallóczy—A. Áldásy, 224; *Acta Bosnae*, 229.

[9] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 215—216; L. Thallóczy—A. Áldásy, 223—224; Константин Михаиловић, 42; *Родослови и летописи*, 241. L. Thallóczy—A. Áldásy, 196, издали су документ о повратку два српска амбасадора с Порте под датумом 5. фебруара 1456. То неће бити тачно, јер се у њему већ говори о деоби земаља „покојног“ грофа Цељског („condam conte de Cil“). Према томе писмо је од 5. фебруара 1457. Уп. В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 227. L. Chalcocandylas, II, 176, а по њему и М. Орбин, 128, прича да се деспот Лазар обавезао на харач од двадесет хиљада дуката. Уп. М. Спремић, *Турски трибутари*, 25—26.

[10] *Cons. Rog.*, XV, 85.

[11] J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 548.

[12] *Родослови и летописи*, 241.

[13] L. Thallóczy—A. Áldásy, 226.

[14] L. Thallóczy—A. Áldásy, 474; J. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 76—77.

[15] *Родослови и летописи*, 241. Уп. С. Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, Матица српска. Зборник за историју, 1, Нови Сад 1970, 85—86.

[16] *Родослови и летописи*, 241.

је његова сестра Кантакузина имала права и неколико година касније.[17] Ипак, успео је да сачува „побрешке" градове до краја живота. Тако се, први пут у средњем веку, српска држава проширила на леву обалу Дунава, баш у време када је коначно пропадала.

Спољнополитички заплети задавали су, ипак, мање бриге деспоту Лазару него сукоби с најближим сродницима. Поделе у породици Бранковића избиле су на видело одмах после Ђурђеве смрти. Мајка није спречила раздор међу децом, већ га је појачала.

Критовул прича да је деспот Ђурађ као своје наследнике оставио жену Јерину и сина Лазара.[18] Пристрасан када су у питању Кантакузини, али и добро обавештен о њима, Т. Спандуђин наводи да је Ђурађ одредио да Јерина буде „туторка и управница државе синова".[19] „Ђурађ је у завештању одредио да његова жена Јерина управља државом његових синова", записао је и М. Орбин.[20] Као да се и из дубровачких докумената назире да су у почетку управљали Јерина, Лазар и његова браћа. Сенат је у фебруару 1457. одлучио да пише „деспотици Јелени и деспоту Лазару и браћи", док су у марту и априлу потврђена писма „деспоту Лазару и деспотици Јелени, његовој мајци".[21] Дакле, у почетку је Јерина навођена на првом, а Лазар на другом месту. Касније се редослед променио, а Лазарева браћа нису више помињана. Настављајући излагање, Критовул даље прича да је Лазар лишио сваке власти мајку, стално је злостављао, тражећи свакодневно да му преда очево наслеђе и благо које је сакрила. Сукоб је, дакле, био тако јак да су многе појединости стигле до Критовула у далеком Цариграду. Иако он стално неповољно суди о Лазару, без сумње борба за власт и благо раздвојила је мајку и сина. Има наговештаја да је било раздора и између свекрве и снахе: наводно је Јеринина кћи Мара страховала за мајчин иметак од брата Лазара и његове жене Јелене.[22] Иако је Јерина изабрала сину супругу, вероватно су дошли до изражаја нетрпељивост и ривалство између породица Кантакузина и Палеолога којима су две жене припадале.[23]

[17] J. Stipišić—M. Šamšalović, *Isprave arhiva Jugoslavenske Akademije*, Regesta, sv. III, Zagreb 1960, 586 (br. 2344). Уп. N. Klaić, *Zadnji knezi celjski*, 79.

[18] Critobulos, 112—113.

[19] Th. Spandugnino, 158.

[20] М. Орбин, 128.

[21] *Cons. Rog.*, XV, 100, 106', 109', 113'.

[22] G. Sphrantzes, 108.

[23] Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 192.

У породичном сукобу одређено место имао је и стари престолонаследник Гргур. Причајући о Лазару, М. Орбин отворено каже да је „његова мајка Јерина била више на страни његовог старијег брата Гргура", који је „неправедно лишен престола".[24] И Енеја Силвије Пиколомини је знао да је Лазар „искључио" из власти „брата по имену Гргура".[25] У јеку свађе, 3. маја 1457. у Руднику је умрла Јерина. Исте ноћи побегли су султану њен син Гргур, кћи Мара и брат Тома Кантакузин. Не кријући тај догађај, летописац је забележио: „престави се благочестива госпођа деспотица Јерина у Руднику месеца маја 3. вторник; и в ту ношт одбеже од Рудника к цару на Порту Гргур и царица Мара и Тома, њихов ујак".[26] Вероватно по гласинама, Т. Спандуђин, М. Орбин, Ј. Лукаревић, Ј. Мусаки и неки други писци оптужују Лазара да је отровао мајку отровом насутим у салату.[27] Колико је сукоб био жесток показује чињеница да су Јеринина деца и брат побегли оставивши је несахрањену.

Критовул о трагичном догађају има своју, прилично опширну, верзију. Уз Мару и Гргура, кришом је с благом пошла да бежи султану и Јерина. Деспот Лазар похитао је за њима и успео је да их стигне у једној од својих тврђава. Ипак, Гргур и Мара некако су успели да побегну у један султанов град, а касније су одведени самом Мехмеду II, који их је примио с дужном пажњом и чашћу. Њихова мајка, пак, остала је због старости, и, скрхана тугом и болешћу, ту је умрла. Пошто је њу сахранио, Лазар се с благом вратио у Смедерево.[28] Мада на први поглед изгледа тешко сложити га с осталим изворима, Критовулово излагање је, чини нам се, веродостојно. По њему би ток догађаја био следећи: Јерина је с братом Томом и двоје деце пошла да бежи султану из Смедерева. Лазар их је стигао у Руднику, и, по другим изворима, отровао мајку, док су остали, и сами у страху за свој живот, успели ноћу да умакну на султанову територију. Наводно су са собом однели читаву имовину.[29] У сваком случају, тако се расцепила Ђурђева поро-

[24] М. Орбин, 128.

[25] *Cosmographia Pape Pii*, XII.

[26] *Родослови и летописи*, 241. G. Sphrantzes, 108, наводи да је Јерина умрла 2. маја. Деспот Ђурађ обавестио је 18. новембра 1456. Дубровчане да је његов шурак Тома Кантакузин заступник имовине покојног Томе „Serianni". B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 396 (br. 1350).

[27] Th. Spandugnino, 158; М. Орбин, 128, G. Luccari, 174.

[28] Critobulos, 112—113.

[29] G. Sphrantzes, 108. По Халкокондилу, султану су с благом отишли слепа браћа Гргур и Стефан. Пошто им је цар обећао земљу, одредивши данак од 20.000 златника, с њим су закључили споразум. L. Chalcocandylas, II, 178; По Халкокондилу М. Орбин, 128.

дица. Од четворо деце у Смедереву, двоје, Гргур и Мара, побегли су у Турску, а двоје, Лазар и Стефан, остали су на српском двору. Пошто су пребези лепо примљени, Гргур је, по изричитим сведочанствима извора, тражио од султана помоћ нудећи му „знатну суму новца".[30] Будући догађаји су показали да је заиста имао политичке претензије. При томе, ни он, ни други нису бирали средства. Похлепан на власт, побегао је онима који су му одузели очињи вид. Побегла им је и Мара, која је својевремено „младост свога тела" даровала харемском ропству. Бежећи, отишла је да се више никада не врати и да јој Турска постане друга отаџбина. Што се тиче Јерине, гори крај није могла дочекати. Бежећи с благом, доживела је оно најгоре што мајка може доживети: да, наводно, рођено дете дигне руку на њу. Њена смрт и сахрана, толико различити од Ђурђевих, показују колико су се и њих двоје разликовали.

Раздор међу наследницима деспота Ђурђа био је првенствено породичне природе. Било је међу њима сукоба и политичке нарави. Бегунци у Турску били су поборници протурске политике, која је, наравно, само користила султану. Он их је лепо примио „задржавајући за ту услугу за себе право да у свако доба располаже њиховим уделима у слабој српској владавини".[31] Свађа међу Ђурђевом децом ишла му је наруку; требало је имати само стрпљења. Друга странка међу Бранковићима била је за наслањање на Угарску. За ту политику залагао се слепи Стефан, а, изгледа, нарочито Лазарева жена Јелена. У породичној свађи Стефан се држао доста мирно и достојанствено, а његово ослањање на Угарску произлазило је из његовог дубоког антитурског става. Док су му брат и сестра просто хрлили на Порту, он је био једини међу Ђурђевом децом који више никада није крочио на турску територију.

Тежак сукоб међу члановима породице Бранковић показао је српском народу да они више нису кадри да га воде, да више нису могли тражити жртве, иако их је време захтевало више него икада раније. Њихова свађа доказ је њихове саможивости и безобзирности. Била је то агонија поражених и изгубљених. Па и иживљених. У позном средњем веку скоро све хришћанске владајуће породице на југоистоку Европе биле су повезане крвним сродством. Упркос томе, рођаци су се међусобно узимали. Све то вреди и за Бранковиће, који су спадали у стару господу. Они су имали још и своју посебну трагику. Народ је говорио да је долазила од Вукових греха. Његово издајство

[30] Grgur... ad opem Maomethis confugiens frustra eius auxilium imploravit". *Cosmographia Pape Pii*, XII; М. Орбин, 128.

[31] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 133.

и Јеринино „проклетство" њихове су највеће трагедије. У ствари, као и обично, пропаст државе поклапала се с пропашћу владајуће породице.

Сукоб са својим најближим оставио је дубоког трага на деспоту Лазару. Иако су му се породични противници везали за султана, и он је морао настављати као његов вазал. Ипак, стално га се плашио. Почетком пролећа 1457. два његова посланика донела су у Будим вести да Мехмед II спрема велику војску на Србију, да су у њу, Бугарску, Влашку и Босну, већ стигли многи Турци, и да ће доћи и нови. Очекивало се да крене сам цар. Како се причало да ће повести оба сина веровало се да ће спремити две војске: једну на Београд, а другу, коју ће лично водити, на Босну. Ипак, није кренуо, али је, преко Дебра, послао Иса-бега на Скендербега, што је српски летописац пропратио речима: „Доиде Есе-бег на Дебр".[32] Већина арбанашких првака пришла је Турцима, док је Скендербег, напуштен од свих, спасавао главу бежећи у планине.[33] Молио је Венецију, јула 1457, преко Ђорђа Пелиновића, да му дозволи да пређе у Зету, која је раније била деспотова, а сада је држе Турци. Молба је одбијена, јер су се Млечани плашили да Турци не ударе на њихова места, поготово што је султан тражио да му предају Горњу Зету, позивајући се на свој последњи уговор с деспотом Ђурђем.[34] У таквој ситуацији, херцег Стефан Вукчић тражио је од султана Зету, што је изазвало још веће подозрење Венеције.[35] Пошто се свако сналазио како је знао и умео, спретни Ђорђе Пелиновић молио је млетачки Сенат да врати четири села која су одузета његовој опатији у време када је војвода Алтоман био у Зети.[36] Сам деспот Лазар није могао више мислити на Зету. У борби за опстанак, помогао је у јесен 1457. турску провалу у Банат. Том приликом прешло је Дунав око двадесет хиљада Османлија, уништавајући све пред собом. При повлачењу, одвели су робље, које се бројало на око четрдесет хиљада душа. По једном извештају, послатом из Будима у Милано, цео подухват је изведен „посредством" деспота Лазара.[37]

[32] *Родослови и летописи*, 241.

[33] „El Magnifico Signor Scanderbego va per le montagne fuzendo la sua testa, el quale e stato abandonato da tuti li principali suo, li quali son andati cum el Turcho. В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 113—114; Ј. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 87.

[34] *ASV. Sen. Mar.*, VI, 26v—27v.

[35] *Listine*, X, 115; Ј. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 92.

[36] *ASV. Sen. Mar.*, VI, 27v—28v. О Ђорђу Пелиновићу: М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник Филозофског факултета, VIII/1, Београд 1964, 210—213.

[37] L. Thallóczy—A. Áldásy, 230.

Турском провалом српски деспот се замерио обема странкама у Угарској. Оне су у лето 1457. постигле споразум, по коме се краљ обавезао да ослободи затвора Матију Хуњадија, а његова мајка је пристала да врати „краљевске градове". Београд, међутим, није предала, и у њему је током целе 1457. године остао њен брат Михаило Силађи.[38] Пред непосредном турском опасношћу, у Угарској је тражио помоћ босански краљ Стефан Томаш. Обратио се краљу, а нарочито папском легату Јовану Карвахалу, кога је позвао да дође у Босну. Папа Каликст III, коме се такође обраћао, наложио је легату да оде у Босну и преда краљу папску заставу и „знак крста", што је био симбол крсташког рата. Краљ је изјављивао да се спрема за рат и да је решио да прекине вазалство према султану, који му је тражио четири града, а од пада Цариграда извукао му је више од сто шездесет хиљада дуката. Испуњавајући налог из Рима, кардинал је одмах кренуо у Босну. У јуну 1457. краљ је у Добору лепо примио и њега и његову пратњу, у којој је био млетачки посланик у Будиму Петар Томазини. Кардинал је, међутим, на лицу места одмах увидео да Томаш све своје планове заснива на помоћи хришћанских држава, а не на сопственим снагама. На тај начин није се могло ништа постићи, Зато Босна није постала средиште крсташког покрета, како је замишљао недовољно обавештени Каликст III.[39]

Од великог и нашироко замишљеног крсташког рата, није остало ништа. Око њега није било слоге ни међу хришћанским господарима. Босански војвода Твртко Станчић ухватио је и бацио у тамницу папског изасланика „у Угарској, Босни и Србији" Јунија Градића, ранијег амбасадора деспота Ђурђа у Италији. Пошто га је опљачкао и узео му папске буле и писма, држао га је у оковима. Залажући се за њега, дубровачки Сенат писао је у Смедерево, а папа је у априлу 1457. тражио од викара босанских фрањеваца и краља Томаша да раде на ослобађању Градића.[40] Не одустајући од борбе против неверника, Каликст III је у јулу 1457. дозволио фрањевцу Марину де Сенису (»de Senis«) да проповеда крсташки рат у Угарској, Босни, Србији и другим хришћанским земљама које се граниче с

[38] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 179.

[39] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 217; A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, II, 296; *Acta Bosnae*, 229, 231, 235. Уп. V. Fraknoi, *Kardinal Karvahal u Bosni 1457*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, 2, (1989), 9—12; С. Ћирковић, *Ист. Босне*, 314—315; С. Ћирковић, *Херцег*, 231.

[40] A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, II, 290—291; *Acta Bosnae*, 229—230; *Cons. Rog.*, XV, 104. Уп. К. Јиречек—J. Радонић, *Ист. Срба*, II, 370.

Турцима.[41] Сваки западни теолог, „професор" или „нунције" налазио је, међутим, на терену на све већу турску опасност и на међусобне балканске сукобе. Некако баш у то време, стигле су у Римску курију оптужбе против надбискупа у Пречистој Крајинској Павла Душмана. Као папски нунције у Албанији, Србији и „суседним крајевима", проповедао је крсташки рат, а да би имао већу слободу деловања, папа га је изузео испод надлежности барског надбискупа. Барски прелат је због тога био љут и није се смирио, иако је Каликст III у пролеће 1457. навео новобрдску цркву Св. Николе, на коју је полагао право которски бискуп, као део барске дијецезе.[42] Из Бара је јављао у Рим како Павле проповеда да је грчка вера права вера и да је треба више поштовати од римске, како грчки ритуал претпоставља римском, како спречава да шизматици и „Рашани" слушају реч Божију и онемогућава да се неверници покрштавају. Папа је 1. јуна 1457. наредио ислеђење против Павла Душмана, истичући да се Римска црква у прошлости борила екскомуникацијом против Грка, „Рашана шизматика" и неверника. До ислеђења, ипак, није дошло јер је Павле у међувремену умро. Његово вешто тактизирање у православној средини представљано је као издаја римокатоличанства. У сваком случају, Пречиста Крајинска била је изгубљена као седиште зетског православног митрополита. Павлови наследници отворено су иступали као римокатолички прелати и папски привრженици, а неки су још били заврбовани за млетачку политику.[43]

Док су се прелати спорили међу собом око новобрдске цркве, она је, у рушевинама, била под турском влашћу. Народ је гледао „звезде репатице" и патио од куге. Она се 1457. повратила и у Дубровник.[44] Рад његових трговаца у залеђу био је озбиљно угрожен због несређених односа с Портом. Избегавајући да јој плаћа харач, Сенат је гледао да бар одобровољи околне команданте. Почетком 1457. послао је поклоне Иса-бегу, а дописивао се с турским војводом Ситнице и цариницима у Новом Брду.[45] У јесен се сазнало да је султан наредио да се похапсе сви дубровачки трговци у царству, наложивши Иса-бегу и босанским вазалима да нападну Дубровник. Причало се да се налази у Пловдиву, и да је наредио румелијском беглербегу да спрема лађе у Морави код Ниша, како би следеће године

[41] *Acta Bosnae*, 232.

[42] „in ecclesia sancti Nicolai de Novomonte Antibarensis diocesis". A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, II, 292.

[43] J. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 83—84. Уп. *Ист. Ц. Горе*, II/2, 328 (И. Божић).

[44] *Chronica Ragusina Junii Restii* (Гундулићев наставак), 351.

[45] *Cons. Rog*, XV, 115, Уп. И. Божић, *Дубровник и Турска*, 143, *145*.

напао Београд и са сува и са воде.[46] Достављајући те новости угарском краљу, Дубровчани су молили заштиту. Било је то баш у време када је у Угарској умро њихов гласовити поданик Вук Бобаљевић, који је био у служби будимског двора. Како је у тестаменту навео „дужнике у Рашкој и Угарској", био је човек који је имао разгранате мреже у обе земље. После смрти, његова дуговања имао је да измири Дамјан Ђурђевић, његов рођак, а нешто новца оставио је цркви у београдском Доњем Граду, у којој је лежало тело св. Петке.[47]

Узалудни су били напори Дубровчана да преко Будима добију заштиту од Турака. Њу нису могли очекивати ни од деспота Лазара, који им је на почетку владе чинио разне сметње. Сенатори су још у марту 1457. размишљали шта би требало да предузму трговци да би наставили рад у залеђу. Због опште несигурности, од 7. до 29. јула никоме нису дозволили да с робом иде у Босну и Србију.[48] Пошто је у град стигао посланик Иса-бега, „дијак" Бранислав, Сенат је крајем новембра 1457. послао Јакова Гундулића самом Иса-бегу. Веровало се да се налази најдаље у Скопљу, у коме се наводно очекивао долазак султана. Како Гундулић није успео ништа да добије, чак ни гаранције слободе трговине за годину дана, успут је саветовао трговце да се склањају заједно с робом. Они су хапшени, јер је Република одбијала да пошаље амбасаду на Порту и да се обавеже на плаћање харача. Дубровачке власти су издавале само појединцима дозволе да иду у залеђе, под условом да не носе више од једног товара робе. Коначно, 22. децембра 1457. Сенат је забранио свим својим поданицима да одлазе како у „места Турака" тако и у области њихових „вазала и трибутара" под којима је, без сумње, подразумеван и српски деспот.[49]

Деспот Лазар је управо у другој половини 1457. дизао у Дубровнику остатке поклада свога оца, а то исто су чинила и остала Ђурђева деца. Узимање својих делова започели су Лазар и Стефан, а онда се јавио из Турске Гргур, кога је подржавала сестра Мара. Изузимање блага трајало је од августа до децембра 1457, и подељено је 209 (68,4 кг) литара злата. По Гргурову трећину дошли су игуман Јефросим и Стефан Захић, који су донели вести о кретању султана и његовим припремама за рат. Успут су се саветовали с херцегом Стефаном Вукчићем

[46] *Акта и повеље*, II, 603—605; *Dipl. Rag.*, 600—602; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 66, 70.

[47] *Test. Not.*, XVI, 139—140'. Уп. Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 137—137'.

[48] *Cons. Rog.*, XV, 104, 124', 125', 138' bis, 140.

[49] *Cons. Rog.*, XV, 187; *Lett. di Lev.*, XIV, 179—180'. Уп. А. Веселиновић, *Забране*, 40.

о количини злата које су требали да подигну. Дубровачке власти су захвалиле херцегу што их је убедио да не могу добити више од једне трећине. У исто време су га молиле да преко своје територије дозволи слободан пролаз трговцима који су се враћали из Србије.[50]

Ради дизања две трећине поклада, које су припадале деспоту Лазару и његовом брату Стефану, у Дубровник су стигли кнез Сребренице Никола Радулиновић и Паскоје Чељубиновић, али је главни посао обавио Дамјан Ђурђевић, који је остао у служби смедеревског двора и после смрти деспота Ђурђа. Током 1457. у Дубровнику је провео око четири месеца, успевши да добије благо, које је онда однео у Смедерево. Када су га примили, „деспот Лазар" и „господин Степан" издали су одговарајуће признанице, задржавајући коректан однос с дубровачком општином.[51] Деспот Лазар се одрекао седамдесет дуката, које му је тестаментом погрешно оставио властелин Никола Растић, његов ранији набављач робе у Венецији.[52] Мада је нешто поклада исплаћивано и касније, 1457. су Ђурђева деца подигла главни део некада великог очевог блага.

Дамјан Ђурђевић је искористио боравак у родном граду да заврши неке своје послове. Приводио је крају трговачко друштво с браћом Николином и Јаковом Цријевићем, у које је својевремено уложио седам стотина дуката. Тим капиталом развило је с ортацима велике послове у Србији, нарочито у Подрињу. Они су купили „баштине или поседе" у Сребреници, за три стотине дуката, и три рударске рупе на Церу, вредности педесет пет дуката. Убирање новца од многобројних дужника преузео је Јаков Цријевић, који је, заједно с братом, највише радио у Зајачи. У њој су имали рударске рупе, „кола" и куће, а Јаков је, можда уз помоћ Дамјана, добијао у закуп зајачку царину. Није без значаја да су браћа Цријевићи трговали с Апулијом, повезујући је тако са северозападном Србијом, у којој се вековима сачувала успомена на Дамјана Жуњевића-Шаиновића.[53] Колико је тесно био повезан с деспотом Лазаром показује баш његов боравак у Дубровнику 1457. године. Донео, је, на пример, у Србију новац погинулог Антонија Радосалића, сакупивши га од дужника уз помоћ суда деспота Лазара.[54] Уз пропратно писмо, деспот му је послао и неке трговце из Рудника, који су

[50] *Cons. Rog.*, XV, 148 bis, 149' bis, 153 bis, 156 bis, 160—160', 171', 172, 173. 177, 177', 179, 179', 180, 180'; *Cons. Minus*, XIV, 161', 177'. Уп. Р. Ћук, *Царица Мара*, 70—72.

[51] *Повеље и писма*, II, 29—30, 156—161.

[52] М. Динић, *Неколико ћириличких*, 97.

[53] *Div. Not.*, XLI, 178—178', 182'—183.

[54] *Div. Canc.*, LXVI, 50.

се спорили око наслеђа,[55] а и деспот Лазар и његов брат Стефан називали су га „нашим властелином". Када се у децембру 1457. вратио на српски двор, донео је важне поруке дубровачке општине, на које је деспот „отпоручио", такође преко њега.[56] Најважнији саобраћај између Дубровника и Смедерева 1457. ишао је преко овог спретног племића.

Колико се из сачуваних докумената може осетити, деспот Лазар је највише боравио у Смедереву. Ковао је новац и имао свој посебан печат. Сачуван је на признаници датој 12. августа 1457, а састоји се од штита, шлема, турнирског типа, и рогова на њему. Плашт се раскошно спушта с обе стране штита, на коме су лав и двоглави орао, а около натпис: „милостју Божијеју господин Србљем деспот Лазар". На малом Лазаревом печату, са писма Дубровчанима 22. децембра 1457, налази се шлем са роговима и заобљени штит, с натписом: „Господин деспот Лазар".[57] Уз Лазара, у Смедереву је стално био старији брат, слепи Стефан, који је имао неког удела у управи, јер је дубровачки Сенат септембра 1457. тражио трговачку привилегију „од деспота Лазара и његовог брата Стефана".[58] Он је носио титулу „господин" и имао је такође свој печат, који је сачуван на признаници датој Дубровнику 12. августа 1457. На њему је шлем, турнирског облика, са роговима, између којих се налази лав, док је на аверсу натпис „Деспотовик Степан".[59] Стефан је, без сумње, био друга личност у Српској деспотовини, док су остали достојанственици били из времена деспота Ђурђа. Изричито се помиње ризничар Радослав, коме је деспот Лазар, пре 4. децембра 1457, дао пронију „у власти" смедеревској и голубачкој. Значајан је податак из повеље да су села, која је Лазар раније дао Радославу „у власти Петрушкој" заузели Турци, што значи да су држали крај око данашњег Параћина. Као што се годину дана раније деспот Ђурађ надао да ће митрополит Венедикт повратити поседе око Новог Брда, тако је сада деспот Лазар предвиђао могућност да његов ризничар поново завлада својим имањима.[60] Биле су то, међутим, пусте жеље, без стварног основа.

---

[55] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 18. Уп. и *Cons. Minus*, XIV, 176'.

[56] *Повеље и писма*, II, 158—161.

[57] Д. Мрђеновић—А. Палавестра—Д. Спасић, *Родословне таблице*, 83; G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju*, 142—144; Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 362.

[58] *Cons. Rog.*, XV, 149' bis.

[59] G. Čremošnik, *Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju*, 144; Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 362.

[60] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 183—184. Уп. Г. Острогорски, *Пронија*, 307—308; М. Динић, *Власти*, 237—238; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 36—37.

Повељу деспота Лазара написао је у Смедереву логотет Стефан Ратковић, један од највиших достојанственика на српском двору. Из ње се види да је ризничар Радослав имао куће у престоници, у којој је, без сумње, и живео. Баш његова кућа раније је припадала судији Теофилу, уз кога се помиње још један ризничар. Бројни државни функционери живели су, дакле, у престоници, као и у доба деспота Ђурђа. Ту су и даље остали образовани људи, које су помагала и штитила Ђурђева деца, сва од реда љубитељи књиге. Између смедеревских зидина деловали су танани духови, налазећи ту последње уточиште и чекајући свој судњи час. У унутрашњости су радили скромнији мајстори, како се то огледа на цркви Св. Тројице у Горњој Каменици, код Књажевца, коју је подигао деспот Лазар 1457. године. Податак о ктитору и градњи сачуван је у натпису, који је до нас доспео у копији из XIX века. Тролисне основе, с припратом, црква је споља омалтерисана, али је без пластичних украса, а осликана је фрескама које на скроман начин понављају облике из претходних времена. Да ли је, међутим, та област била у саставу Лазареве државе, није потврђено историјским изворима.[61]

Будно пратећи збивања у Србији, и не упуштајући се непосредно у њене унутрашње сукобе, султан Мехмед II чекао је дан њеног коначног покоравања. Током 1457. није ратовао и време је највише проводио у Једрену. Приредио је велике свечаности поводом обрезивања своја два сина. На њих је позвао чак и млетачког дужда, баш у години у којој је извршена смена у Венецији: искусног Франћеска Фоскарија, који је био на челу Републике од 1423, скоро тридесет пет година, наследио је мање познати Пасквале Малипјеро (1457—1462). Наравно, унапред се знало да ће млетачка дипломатија наћи неки танан разлог да одбије позив цара. То, међутим, није умањило славље. Већ с пролећа 1457. на окупу су се нашли великаши царства, научници и песници. Док су једни тумачили Куран, други су били задужени да римованим стиховима опишу весеље. У складу са схватањем да је правда милост суверена, султани су повремено, на симболичан начин, чинили гестове заштите обичних поданика, посебно сиротиње. Даривали су је и приређи-

---

[61] *Записи и натписи*, I, 96. Уп. В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 105; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 153; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, 67; И. Путић, *Конзерваторски радови на цркви манастира Горње Каменице*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, 9 (1970), 155—160. У манастиру Градцу нађена је 1967. године камена плочица, на чијој једној страни пише „Господин деспот Лазар", а на другој, у нечитком тексту, разазнаје се само име „Гргур". М. Шакота, *Камена плочица из Градца*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије, 8, Београд 1969, 129—130.

вали јој гозбе, обично под ведрим небом, а Мехмед II је овога пута био веома издашан. Сиротињи је дељен новац и богато је гошћена. Маса је ликовала, а он, задовољан током свечаности, био је у изузетно добром расположењу. Док су пролазили релативно мирни дани, водио је рачуна о градњи своје палате и украшавању цариградске престонице. У њу је повремено одлазио да лично надгледа радове, а крајем године се, коначно, преселио.[62] Сваки његов покрет праћен је с пажњом и страхом у смедеревској престоници. Деспот Лазар је 22. децембра 1457. јавио Дубровчанима да је султан дошао у Пловдив, али се, на срећу, вратио у Једрене.[63]

Иако је имао званично сређене односе с Портом, деспот Лазар није дуго владао. Још трагичнији од њега био је угарски краљ Ладислав Посмрче, који је умро у Прагу 23. новембра 1457, у осамнаестој години живота, пред своју свадбу с кћерком француског краља Карла VII. „Умре краљ Владислав, син Албертин, ноембриа 23. у Чесех", тачно је записао српски летописац.[64] Стално играчка у рукама других, растао је без оца и мајке, брзо завршивши живот, као и толики несрећни свет средњега века. Деспот Лазар је од угарске господе примио тужну вест 10. децембра, али је ни он није дуго наџивео.[65] Умро је, већ 20 јануара 1458, као релативно млад човек, у добу од највише тридесет пет година. Дајући тачне хронолошке податке о смрти, летописац је додао да „господствова с родитељем 10 лет", а „царствова" сам „1 лето и 26 дана".[66]

Неколико писаца даје податке о Лазаревој смрти. Грк Критовул, стално нерасположен према њему, истиче да је „био још млад и неискусан у управљању државом и није имао при себи честитог и блиског човека који би му помогао у пословима, а ако га је и имао, није слушао његове савете". Пошто је отказао плаћање харача, што је сигурно нетачно, изазвао је гнев султана, који је решио да га нападне. На то се Лазар разболе и умре.[67] Сазнавши да ће га султан напасти, прича Т. Спандуђин, „Лазар Деспот, бојећи се војске Мехмеда, разболе се и за кратко време умре, без мушких наследника".[68] На исто се своди и излагање М. Орбина: „Кад је за то сазнао Лазар, а

[62] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 125—126; Х. Иналџик, *Османско царство*, 94—95, 140.

[63] *Повеље и писма*, II, 160.

[64] *Родослови и летописи*, 241—242.

[65] *Повеље и писма*, II, 160.

[66] *Родослови и летописи*, 242.

[67] Critobulos, 113.

[68] Th. Spandugnino, 158.

како се бојао Мехмедове војске, разболео се од јада и ускоро умро без мушког потомка."[69] Оба писца истичу да су га, због матероубиства „омрзли његови вазали и други суседи". Писац Родослова куће Бранковића, насталог крајем XV века, иде и даље. Говорећи о Лазару, он изричито каже: „И овај мало господствовавши, отрован од своје властеле убијен би."[70] Како по свему изгледа, Лазар, дакле, није умро природном смрћу, већ је убијен. Из извора се не може наслутити да се његова смрт очекивала. Напротив, он је, 22. децембра 1457, мање од месец дана пред смрт, писао Дубровчанима да се добро осећа: „и ми милостији Божијом имамо се добре како је воља Божија".[71] Мада израз може спадати у област куртоазије, његова смрт је дошла изненада. Очигледно убица мајке, морао је бити убијен. Трагедија породице Бранковић била је потпуна.

Деспот Лазар није оставио мушког наследника. Иза њега су остале кћери и одмах се поставило питање наслеђа престола. Већ 3. фебруара 1458. земљом је почело да управља намесништво, које су сачињавали Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена и њен девер, слепи Стефан. На чело је избио Михаило Анђеловић зато што је био брат румелијског беглербега и великог везира Махмуда Анђеловића. Потицао је из једне од најугледнијих балканских породица, од ћесара Анђела Филантропена, последњих хришћанских господара Тесалије. Њихов отац Михаило настанио се као избеглица у Новом Брду и оженио Српкињом, коју су Турци, по свој прилици 1427, заробили заједно с једним сином, одвели га затим на Исток, превели у ислам и дали име Махмуд.[72] Захваљујући пореклу и таленту, узет је у дворску службу, где му се пружила прилика да се упозна, а затим и да ступи у пријатељске односе, с престолонаследником Мехмедом. Када је овај постао султан, брзо му је делио звања, да би му на крају дао и положај поглавара Румелије и великог везира. За то време, судбина је доделила други животни пут његовом брату Михаилу. Оставши у Србији, спадао је сигурно међу угледне чланове грчке колоније, а можда је био у сродству с Ђорђем Филантропеном, који је у име византијског цара, крунисао деспотском круном и Ђурђа и Лазара.[73] Захваљујући пореклу и

[69] М. Орбин, 128. Према писцу *Троношког родослова*, стр. 109, Лазар је умро у великој тузи.

[70] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija*, 214, 348—349; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 457.

[71] *Повеље и писма*, II, 160.

[72] По Халкокондилу, II, 196, Махмудов отац био је Грк, по имену Михаило, а мајка Српкиња, а по Критовулу, 88, Махмуд је био унук ћесара Филантропена, али су му и отац и мајка били Грци.

[73] Сматра се да је Михаило био унук ћесара Алексија или Манојла Анђела Филантропена. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 207—208.

спретности, правио је каријеру на двору деспота Ђурђа, а сматра се да је већ 1445. био велики челник, јер се на тој дужности помиње човек његовог имена. Почетком 1457, у звању великог војводе, као посланик деспота Лазара, склопио је, брзо и повољно, мир са султаном, сигурно уз помоћ моћног брата.[74] Стално везаном за Србе, Махмуду су Дубровчани писали на српском језику, а он и Михаило играли су изузетно значајну улогу у тим ратним временима, када су се браћа лако могла наћи у два супротна табора. Иако наклоњен Србима, Махмуд је добро знао ко му је господар. Када је у пролеће 1457. султан Мехмед II приредио свечаности поводом обрезивања синова, сви позвани великаши царства донели су поклоне, међу којима је највреднији био румелијског беглербега и великог везира.

У новоствореном српском намесништву, главна личност био је Михаило Анђеловић. То произлази из речи летописца: „Прими начелство србско Михаил Абоговић фервара 3, бивши велики војвода у деспота Лазара, и царствова с госпождом Еленом деспотицом и с господином Стефаном, братом деспота Лазара."[75] Али, у намесништву је брзо дошло до размимоилажења, па и побуне. При томе треба водити рачуна да властољубива Лазарева удовица није била омиљена у Србији, као ни њена свекрва. „Рашани", прича М. Орбин, „подстакнути, можда, мржњом коју су према њој [Јелени] осећали, изабрали су за свога владара Михаила, брата Мехмеда Турчина, који је неко време боравио на двору рашког деспота. Њему су предали такође управу над градом Смедеревом. Јелена се онда повукла у кулу, видевши такву побуну својих људи коју није била у стању да угуши властитим снагама."[76] Млетачки извештач из Будима јавио је у Венецију да је „народ" у српској престоници „извикао" Михаила за деспота.[77] Тако је дошло до преврата, у коме је извикан за владара Михаило, који је рачунао да влада Смедеревом и остацима српске државе. То се лепо види из писма дубровачког Сената, који му се обраћа као „губернатору Рашке",[78] а то потврђује и М. Орбин, који каже да је Михаило завладао не само Смедеревом већ је постао „владар" Срба. Била је то, дакле, нека врста средњовековног удара, у коме је на чело бедних остатака Деспотовине дошао кандидат султана. Њега је подржавала она српска струја која је рачунала да је боље да има господара кога ће потврдити Мехмед II, него да земља

---

[74] F. Rački, *Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina,* Starine JAZiU, 4, Zagreb 1872, 194.

[75] *Родослови и летописи,* 242.

[76] М. Орбин, 129.

[77] I. Nagy—A. Nyáry, I, 19—21.

[78] *Cons, Rog.,* XV, 216.

падне под непосредну турску власт.[79] Догађаји су, међутим, брзо показали да је код Срба, без обзира на опасност, преовладала странка отпора, а не споразумевања. Зато су била на помолу велика страдања.

У временима у којима се изгубио сваки ред, српски кругови у престоници присвојили су себи право да, после пропасти Византијског царства, сами своје владаре проглашују за деспоте. У општем метежу, одмах су се јавили супарници и противници. Чим је умро деспот Лазар, босански краљ Стефан Томаш заузео је Сребреницу и једанаест околних тврђава. Пет је дао властеоској породици Станчића, а четири Ковачевићима, познатим господарима тих крајева. За себе је задржао саму Сребреницу и још два града, по свој прилици Зворник и Теочак. Тако је источну границу померио на Дрину, а пошто су му Турци пустошили државу, почетком пролећа 1458, упркос ранијим крсташким заветима, склопио је мир са султаном, обавезавши се на плаћање харача.[80] То није био крај његовог ширења на исток. Почео је да прави планове да завлада целом Деспотовином и самим Смедеревом.

На остатке српске државе претендовали су и Угри. Само четири дана после смрти деспота Лазара, изабрали су за краља младог Матију Корвина, другог сина Јована Хуњадија, што је српски летописац пропратио речима „вкраљи се Мадеаш Анкуловић".[81] Тако је после владара — странаца, најзад власт прешла у руке домаћег племства. За губернатора је изабран краљев ујак Михаило Силађи, познати противник српске деспотске породице, који је био не само капетан Београда већ и титуларни „бан мачвански".[82] У Угарској је, дакле, победила странка која је била у тешком сукобу са српским владарима. Зато није чудо што је Михаило Силађи одмах пронео глас да је деспот Лазар, тобож тестаментом, оставио државу папском легату. Сковао је план да се уз његову помоћ дочепа остатака Српске деспотовине. Заједно с баронима, извршио је притисак на кардинала Карвахала да одмах крене на југ и преузме Србију. Понудио му је друштво од два барона, уверавајући га да ће на јужној граници наћи хиљаду и пет стотина војника, али је тражио да и даље сакупља крсташе. Велики пријатељ хуњадијеваца, Кархавал је прихватио предлог и 30. јануара 1458.

---

[79] I. Nagy—A. Nyáry, I. 18.

[80] I. Nagy—A. Nyáry, I, 6; В. Макушев, *Историјски споменици,* II, 204—205; *Acta Bosnae,* 236. Уп. М. Динић, *За ист. рударства,* I, 84—85; С. Ћирковић, *Ист. Босне,* 316—317.

[81] *Родослови и летописи,* 242.

[82] J. Teleki, *Hunyadiak kora,* X, 565.

кренуо је из Будима. После неколико дана, стигао је у Београд, али се даље није могло, јер је земља била пуна Турака. На два дана од Смедерева налазио се с војском румелијски беглербег. Иако се и сам није осећао безбедним, кардинал није одустајао од пута за српску престоницу. Дан пре поласка, у њу је из Београда упутио Силађијевог амбасадора да српској господи најави свој долазак. Амбасадора су, међутим, ухватили Турци, што показује да су држали пут Београд—Смедерево, на самој северној граници Деспотовине. Пошто није могао ништа да учини, Карвахал се 12. марта 1458, необављена посла, вратио у Будим.[83] Иако је хтео да помогне Угрима да се дочепају бар тврде српске престонице, у томе није успео.

Настојећи да свој план пошто-пото спроведе у дело, Михаило Силађи се потрудио да обезбеди подршку Римске курије. На Карвахалово тражење, Каликст III је, булом од 14. марта 1458, узео Србију под своју заштиту. Не помињући, међутим, тобожњи тестамент деспота Лазара, изражавао је жељу да њени становници буду још вернији Св. столици, а да би осетили папску бригу, тражио је од кардинала-легата да их узме под заштиту Рима. Оне, пак, који га у томе буду ометали, може проклети.[84] Следећег дана, 15. марта, писао је кардиналу Лодовику Скарампу, заповеднику папске флоте, да је умро без наследника деспот Рашке и да је земљу предао Св. столици, односно њеном представнику, кардиналу Карвахалу. Не знајући за његов неуспели пут, мислио је да је наслеђе већ преузето.[85] Пошто је живео у заблуди, у априлу је писао по други пут Скарампу, сматрајући да је преузимање Србије свршена ствар.[86] Не познајући довољно ситуацију, стари папа је радио по упутствима која је добијао од кардинала Карвахала, иза кога су стајали угарски кругови. Зато није чудо што је добро обавештени Енеја Силвије Пиколомини писао да су Угри били ти који су позвали Карвахала да освоји српске градове, било за папску курију било за Угарску. М. Орбин прича да је кардинал ушао у Рашку „на подстицај Угара... да види не би ли својим угледом успео да поврати тај народ под угарску

[83] L. Thallóczy—A. Áldásy, 222—223, 230—232. Уп. В. Стефановић, *Краљ Матија и Српска Деспотовина*, Летопис Матице српске, књ. 330, св. 3, Нови Сад 1931, 243—246. Не водећи рачуна о млетачком рачунању почетка године, издавачи су прво писмо погрешно издали под датумом 29. јануара 1457, а оно је, у ствари, од 29. јануара 1458. године. L. Thallóczy—A. Áldásy, 222—223.

[84] A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, II, 308—309. Уп. В. Стефановић, 245—246.

[85] O. Raynaldus, *Annales, a. 1458*, n. 18.

[86] *Исто*, n. 19.

власт". То је осетио и млетачки извештач у Будиму, који је писао да од целог посла неће бити ништа, јер ће се деспотица Јелена пре споразумети с Турцима него с Угрима, у које има мало поверења.[87] У Смедереву се све то добро знало и кардиналова мисија наишла је само на одбијање. Он је, дакле, тих дана био потпуно у служби угарске политике.

Пошто папски легат није постигао ништа, на југ је кренуо лично Михаило Силађи. Оставио је само пет стотина коњаника да чувају новог краља, његовог сестрића, а он је, најкасније почетком марта 1458, са свом својом војском пошао према Београду. Рачунајући да ће бити мета напада, намеравао је да га утврди и обезбеди. Сумњао је да ће Турци, „посредством Рашана", прећи Дунав да пљачкају, као што су чинили више пута раније.[88] Поред одбране границе, наставио је да ради на преузимању остатака Деспотовине. Тада се из Будима отворено писало да се о српске градове отимају турски цар и угарски губернатор; није се само знало ко ће их преузети пре. Кружили су разни гласови. Било је веровања да ће наследници деспота Лазара ипак више бити наклоњени Угрима, од којих су очекивали помоћ, него „неверним Турцима".[89] Да је Михаило Силађи желео да добије, пре свега, Смедерево, показује једно писмо из Сплита с краја фебруара 1458, у коме је јављено да га је тобож већ заузео.[90] Док је утврђивао Београд и држао око осам хиљада војника дуж дунавске границе, повео је преговоре с деспотицом Јеленом, тражећи да му преда остатке државе, нудећи, заузврат, њој и њеном девеpу, поседе у Угарској. С преговорима је ишло тешко. Није ни чудо, јер је управо у то време, заузео три „побрешка" града, која је претходне године посео деспот Лазар. Били су то Ковин и Ласловар, али не и Голубац, како је наведено у једном писму с краја априла 1458. године.[91] Неповерење између две стране било је такво да су га добро осећали странци у Будиму. О њему је током априла 1458. писао проницљиви млетачки извештач, а у Милано је стигао извештај да ће Срби, због мржње према Угрима, вероватно склопити споразум с Турцима.[92] Тако

[87] L. Thallóczy—A. Áldásy, 230—232; М. Орбин, 130, Уп. В. Стефановић, 246.

[88] L. Thallóczy—A. Áldásy, 231—232.

[89] *Исто*, 232.

[90] I. Nagy—A. Nyáry, I, 6; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 204—205. Уп. Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 29, нап. 1.

[91] I. Nagy—A. Nyáry, I, 19—21; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 218—219. Уп. С. Ћирковић, *Голубац*, 23; исти, *Прилошци за историју Ковина*, 86.

[92] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 218; L. Thallóczy—A. Áldásy, 233.

је током прве половине 1458. године остатке Српске деспотовине настојао да поседне губернатор Михаило Силађи, а не угарски краљ.

У међувремену, у Смедереву су се одиграли крупни догађаји. Дошло је до правог преврата, јер се показало да је Михаило Анђеловић обичан султанов кандидат. Њега је Мехмед II намеравао да постави за владара, уз помоћ протурске стране у Србији, а, да би то постигао, послао му је војску на челу с једним субашом. Када је Михаило пуштен у Смедерево, са њим је ушао субаша са својим војницима, који су одмах на кули изнад градске капије истакли своју заставу, кличући „Живео турски цар". Преварени српски народ одмах се латио оружја. Настао је покољ, у коме су посечени Турци и они Срби који су били с њима у савезу. Ухваћен је Михаило Анђеловић и предат на чување Дубровчанину Дамјану Ђурђевићу, који га је пребацио у Угарску.[93] По Халкокондилу, деспотица Јелена позвала је Михаила у тврђаву, ухватила га и предала Угрима, који су га бацили у тамницу.[94] По Орбину, Михаило је ухваћен на превару: Јелена га је позвала „на ручак у кулу", а он, не помишљајући да је посреди завера, радо се одазвао. Међутим, чим је дошао, она „нареди да га вежу, те га онако свезана посла у Угарску, где је био бачен у тамницу".[95] Тако, према српским летописима, „низложен бист Михаил марта 31".[96] Сва његова добра су одузета и подељена властели противничке странке, највише логотету Стефану Ратковићу и војводи Марку Алтомановићу. Том приликом пао је у немилост војвода Милош Белмужевић, чије су село Пакларе у Усори деспотица Јелена и њен девер предали логотету Стефану Ратковићу.[97] Преврат у српској престоници био је од далекосежног значаја, а за његово извођење можда је, бар посредно, утицало присуство војске Михаила Силађија на дунавској граници. Али, остаје чињеница да су Срби последњег мартовског дана 1458, тако рећи пред носом султана, најмоћнијег човека тога времена, показали пркос. То није био прорачунат, већ емотиван потез. А он се у судбоносним тренуцима морао платити. На Србију је кренула турска војска. Почела је одмазда.

[93] I. Nagy—A. Nyáry, I, 18. Владавину Михаила Анђеловића у Смедереву помиње и Ашик-паша Заде. Гл. Елезовић, *Нешто што досад нисмо знали*, 96.

[94] Chalcocandylas, II, 216—217.

[95] М. Орбин, 129.

[96] *Родослови и летописи*, 242.

[97] Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 157.

Смрћу деспота Лазара престао је да важи српско-турски мир. Пошто је он био последњи српски владар кога је признавала Порта, покренута је турска сила да заузме остатке Српске деспотовине. Сфранцес каже да је после смрти деспота Лазара султан послао беглербега Махмуда да мирним путем узме Смедерево и Србију, а да Лазаревој жени и деци понуди неки други крај.[98] По Критовулу, цар је упутио Алију, који је посео Србију, а онда је пао под Смедерево, покушавајући да га добије преговорима. Како у томе није успео, онда га је опсео.[99] Дакле, очекивало се турско освајање, јер је у једном писму, датованом чак у Задру крајем фебруара 1458, писало да је умро деспот Лазар и да ће султан заузети његову државу.[100] У ствари, на њеним границама већ се налазио румелијски беглербег, очекујући расплет догађаја у Смедереву. У Будиму се 20. марта знало да су Турци стигли у Крушевац, њихово јако упориште за даље продирање на север и запад. Није их предводио Мехмед II, за кога се причало да је у Софији или у Пловдиву.[101] Двор у Смедереву покушао је да спречи најгоре. Одмах је упутио на Порту посланство, у коме је био Дубровчанин Дамјан Ђурђевић. Он је водио преговоре у Једрену баш о Ускрсу, али није постигао ништа.[102] Турска навала није се могла спречити, поготово после преврата у Смедереву, у коме је срушен Михаило Анђеловић. Зато је султан, не случајно, освајање Србије поверио његовом брату Махмуду, с којим је почео да ствара класичан тип великог везира, изабраног међу робовима.[103] Поред општих, Махмуд је, дакле, имао и личне разлоге да искали бес на Србима.

Стигавши у Деспотовину, Турци су најпре пљачкали, а онда су почели да освајају утврђења. Са собом су водили слепог Гргура, који је желео да уз њихову помоћ постане деспот, или, како каже М. Орбин, да протера Лазареву удовицу Јелену.[104] Заслепљен борбом за власт, био је играчка у њиховим рукама, уставши против брата Стефана, кога су Турци ослепили заједно с њим. Са собом је водио ванбрачног сина Вука, касније храброг човека, кога су опевале народне песме као Змај-Огњеног Вука.[105]

[98] G. Sphrantzes, 108.

[99] Critobulos, 209—210.

[100] I. Nagy—A. Nyáry, I, 5—6.

[101] L. Thallóczy—A. Áldásy, 223, 231.

[102] I. Nagy—A. Nyáry, I, 28.

[103] Х. Иналџик, *Османско царство*, 134—135.

[104] М. Орбин, 129.

[105] I. Nagy—A. Nyáry, I, 12, 18, 20; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 218—219. Уп. С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Матица српска, Зборник за ликовне уметности, 6, Нови Сад 1970, 284.

Изгледа да је Махмуд-паши помогао Иса-бег, јер су Дубровчани маја 1458, предвиђали да су њих двојица заједно у Србији.[106] Подељена у више делова, турска војска је током пролећа 1458. заузела главне тврђаве, а 10. маја успела је, изгледа после опсаде, да освоји манастир Ресаву, коју летописац, због моћних зидина, с правом назива градом. Затим је посела град Вишесав у дунавском теснацу, као и Белу Стену, која је затварала пут из долине Колубаре у долину Западне Мораве. До краја маја освојила је Жрнов на врху Авале, одакле је током неколико наредних деценија надгледала оближњи Београд. Пошто је избила на дунавску границу, пала је под Голубац. Ту је стајала три дана пред његовим моћним зидинама покушавајући да га добије од градске посаде. Како у томе није успела, повукла се у већ освојену Острвицу на Руднику.[107]

О кретању Турака млетачки извештач из Будима Петар де Томази слао је често и редовно извештаје у Венецију. Просто је невероватно како је она била добро обавештена о сваком покрету Махмуд-паше, о паду сваког српског града. Из његових писама види се да су се Турци, после пљачки и освајања, повлачили у Крушевац, у који су довели дрводеље и бродоградитеље да граде бродове, које су намеравали да спусте у Дунав. Причало се да их спремају и у Видину, а жеља им је била да освоје Београд и Смедерево. Ако у томе не би успели, намеравали су да у близини оба града подигну по једну своју тврђаву. О величини, пак, Махмуд-пашине војске, у Венецију су стизали различити извештаји: у почетку да је бројала петнаест до двадесет, касније четрдесет, па чак и шездесет хиљада људи. Очигледно, пристизала су јој појачања. Срби су, макар у облику диверзија, пружали нешто отпора. Бар они из Смедерева, излећући из тврђаве, нападали су непријатеља с леђа. Када се Махмуд повлачио с дунавске границе у Крушевац, неки његови војници „остали су мртви и заробљени код Смедерева“. Била је то, ипак, борба Давида и Голијата.[108]

Док су Турци освајали Србију, у Угарској је владао страх да ће прећи велике реке. Нарочито се страховало да ће ударити на Београд, и то је био један од разлога што је Михаило Силађи с војском био на дунавској граници. Његов рад помагао је краљ Матија, који је, у међувремену, тражио помоћ од немачког цара и од папе.[109] Краљ је био стално у приправности, као и неуморни

[106] *Lett. di Lev.*, XIV, 194'—195'.

[107] I. Nagy—A. Nyáry, I, 25—26, 32—33; *Родослови и летописи*, 243.

[108] I. Nagy—A. Nyáry, I, 25—30, 32—33; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 219—220; L. Thallóczy—A. Áldásy, 237.

[109] I. Nagy—A. Nyáry, I, 10—11, 13—17.

кардинал Карвахал, који је и даље проповедао и сакупљао крсташе. На њих је рачунао Силађи, али током пролећа 1458. није био вољан да их прима на границу.[110] Наставио је да преговара са смедеревским двором око замене добара. У изгледу је био споразум, по коме је требало да Срби предају краљу Матији Голубац, а заузврат добију поседе деспота Ђурђа у Угарској, чији су се приходи ценили на преко четрдесет хиљада дуката. Уз то им је стављена у изглед гаранција да ће Краљевина бранити Деспотовину. Пошто су се краљ и барони сложили с тим предлогом, у Будим су маја 1458. допутовала два српска посланика да потврде уговор. Један од њих био је опет Дамјан Ђурђевић, који је, по повратку из Једрена у Смедерево, одмах продужио за Будим. Као добар дипломата и обавештајац, пренео је угарској господи најновије вести са турског двора, а вероватно је тада довео заробљеног Михаила Анђеловића. Колико је Угрима било стало до Голупца показује једна повеља краља Матије, којом је најавио да ће српска деспотска породица изгубити поседе Шомљо и Бечеј, који су јој у међувремену враћени, ако преда Турцима Голубац. Срби су, опет, рачунали да ће предајом Голупца сачувати Смедерево и остатке своје државе. Међутим, од целог посла није било ништа, јер Јелисавета, удовица Јована Хуњадија, није хтела да преда поседе деспота Ђурђа, што недвосмислено показује да их је држала.[111]

Док су Турци освајали Србију, и док је текло мукотрпно нагађање с Угрима, у Смедереву је вођена борба за власт. Деспотица Јелена и њен девер слепи Стефан слагали су се у заједничкој борби против Михаила Анђеловића. Али после његовог рушења био је крај и њиховој слози. По наративним изворима, у обарању Михаила Јелена је одиграла кључну улогу. И према једном будимском писму од 24. априла, затворила га је „Пресветла Деспотица с другим девером“, што значи, уз његову помоћ.[112] Она је била главна и после преврата водила је прву реч. Још 20. марта 1458. млетачки извештач из Будима писао је да „Држи сада ту државу [Србију] жена и једна кћерка поменутог покојног Лазара“, само уз напомену да се у Смедереву налази и „један брат поменутог господина деспота, који је слеп“.[113] Исти извештач је два пута, 12. и 21. априла, јавио да Михаило Силађи преговара о размени добара „са женом покојног Лазара, послед-

[110] I. Nagy—A. Nyáry, I, 15—16, 19—21, 25—29.

[111] I. Nagy—A. Nyáry, I, 28. Уп. L. Thallóczy, *Studien*, 98: С. Ћирковић, *Голубац*, 23—24. Краљ Матија Корвин забранио је 1458. надзорницима бечејског „брода" на Тиси, који је припадао српском деспоту, да убиру скеларину и друге таксе од сегединских грађана. П. Рокај, *„Бродови"*, 155.

[112] I. Nagy—A. Nyáry, I, 20.

[113] L. Thallóczy—A. Áldásy, 231.

њег Деспота Србије". У разговорима се, дакле, не помиње Стефан, али се, додуше, додаје да ће поседе у Угарској добити Лазарева удовица и „један други брат слепи поменутог деспота".[114] Пишући о истом предмету, Петар Томази је 24. априла јавио да губернатор преговара „са поменутом Деспотицом", не помињући уопште Стефана.[115] Али, ситуација се ускоро променила. Пишући 17. маја, дакле непун месец дана касније, Томази је јавио да су стигли писма и гласници „деспота Србије", а за амбасадоре у Будиму, међу којима је био Дамјан Ђурђевић, каже се да су „његови".[116] После тога угарска страна водила је преговоре о размени добара само са „деспотом". Од тога времена њој су стизали извештаји да је у име смедеревског двора с Турцима преговарао „деспот". Касније Стефана с титулом деспота наводе босански краљ Стефан Томаш, Скендербег, бискуп Модене. Он сам се потписивао „Ја господин деспот Стефан". Очигледно, у пролеће 1458. Стефан је добио титулу деспота. То није било стицање празног звања, већ и стварне власти.[117]

У Будиму су још 21. априла 1458. називали Лазара „последњим деспотом Србије".[118] Како се већ 17. маја помињао нови деспот изгледа да је Стефан стекао високо звање у другој половини априла или у првој половини маја 1458. Он га раније никада није носио. Од Византије га није могао добити, јер више није ни постојала. Али, ни од Угара. Док им је деспотица Јелена нудила у замену своју „државу" или „Деспотат", Стефан је у преговорима с њима био много тврђи, нудећи само Голубац.[119] Она је, по речима Енеје Силвија Пиколоминија, молила помоћ од Угара и зато је била попустљивија од њега.[120] Зато смена у Смедереву није била по вољи Угрима и зато не изненађује што следеће године краљ Матија није називао Стефана деспотом, што би сигурно учинио да му је доделио ту титулу.[121] Пошто су, у крајње нередовним приликама, водећи српски кругови у Смедереву већ „извикали" Михаила Анђеловића за деспота, зашто не би признали за деспота Ђурђевог сина. Стефан је, дакле, вероватно добио титулу од самих Срба у престоници. Био је први члан породице Бранковић који то звање није добио од Византије.

У Смедереву је извршена смена на власти и Стефан је преузео управу над остацима српске државе. Не без разлога, у Житију његовог сина архиепископа Максима пише: „Стефан же приемает деспотства сан", а неки родослови и летописи изричито га називају господарем Срба, истичући да „прием начелство Стефан, брат Лазарев".[122] Сам краљ Матија у својој повељи каже да је Стефан „председавао" у Смедереву.[123] Имао је своје достојанственике, па се, на пример, зна да је један његов придворни властелин отишао из престонице у светогорски манастир Св. Павла, закалуђерио се и касније постао тамошњи игуман.[124] Стефан је ковао свој новац, на коме се у штиту налази једноглави орао, изнад њега шлем с волујским роговима, али нема представе лава.[125] Тако се под последњим независним српским владарем одржавао пламичак државног и духовног живота. Изнета је претпоставка да је „Молитва Богородици" од београдског песника Јефрема настала поводом инаугурације деспота Стефана. Слична „Молитви за цара", односно „Молитви за деспота", она вапи: „Спаси, мати Божија, раба твога вернога деспота нашег и укрепи њега сведржитељном и крепком руком твојом... Постави на главу његову венац од камена драгоценог, даруј му множину дана, дај му у десницу скиптар спасења, посади га на престо правде и огради га силом твојом, укрепи мишицу његову, покори под ногама његовим све варварске народе који хоће ратове." Писац даље истиче како је Бог љуто казнио српски народ, завршавајући текст „јесмо понижени по свој земљи грехова ради наших".[126] Песма, разумљиво, није могла помоћи, али је одржавала расположење у тим судњим данима. Значајно је то што се српски народ у бескрајно тешкој 1458. години определио за независну политику, не желећи да преда Угрима остатке своје државе, ма колико они мали били. Јелена је, добрим делом, због тога и пала. Али, ни она се није предавала. Уносећи сву страст једне амбициозне мајке, настојала је, пошто-пото, да скоро срушени српски престо обезбеди својој кћерки и њеном мужу. Зато је радила против Стефана који је настојао да се одржи између Турака и

[114] I. Nagy—A. Nyáry, I, 12, 16—17.

[115] I. Nagy—A. Nyáry, I, 20; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 218—219.

[116] I. Nagy—A. Nyáry, I, 30.

[117] Стефан се после 1458. врло ретко помиње без деспотске титуле. О њој: Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 223—225; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 194—197.

[118] I. Nagy—A. Nyáry, I, 17. Уп. и Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 34.

[119] I. Nagy—A. Nyáry, I, 12, 20.

[120] *Cosmographia Pape Pii*, XII.

[121] В. Стефановић, 250. Чињеница да краљ Матија не наводи титулу деспота Лазара, показује да о њој није био довољно обавештен.

[122] Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 21, 32, 36; В. Стефановић, 251.

[123] „Stephanus filius prefati condam Georgii despoti Castrum Zendrew dum ei presideret". В. Стефановић, 250, нап. 3.

[124] Р. Грујић, *Светогорски азили*, 88; Вл. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар*, 175.

[125] А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958, 142.

[126] М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 450—451.

Угара, настављајући, у ствари, независну политику свога оца. Разлика је, била у томе што је отац имао државу, а син само престоницу.

После освајања Махмуд-паше Анђеловића 1458. године, Српска деспотовина престала је да буде заштитни појас и тампон између Турске и Угарске. Од сада су се њихове земље непосредно додиривале дуж великих река. Увиђајући сву озбиљност ситуације, Михаило Силађи је у јуну 1458. тражио да се краљ, барони и прелати састану на сабору у Сегедину ради решавања питања одбране земље. Пошто се властела, као и раније, није журила, узалуд је током јула кардинал Карвахал чекао у Сегедину, Петроварадину и Београду, затекавши на јужном фронту тешко стање: недостајали су храна и муниција. Видећи да од боравка на граници нема никакве користи, крајем месеца вратио се разочаран у Будим.[127] Не само да се водеће угарске личности нису латиле бољег организовања одбране, већ је међу њима дошло до оштре поделе: безобзирни Михаило Силађи сковао је заверу против свог рођеног сестрића, краља Матије. Крајем јула склопио је савез с Николом Илочким и Ладиславом Горјанским, најжешћим краљевим противницима. Али, није се дао ни млади Матија. Поведени су преговори око измирења, и, после дужег натезања, почетком августа састали су се ујак и сестрић. Први је одустао од завере, али је добио бројне и простране поседе, одрекавши се, додуше, положаја губернатора.[128]

Док су у Угарској вођене политичке игре, Србија је била пуна Турака. Сам Махмуд-паша дошао је под Београд, и крсташи, који су почетком лета излетели из града, платили су главом.[129] Стешњен међу смедеревским зидинама, деспот Стефан је пружао отпор Турцима колико је могао.[130] Султан Мехмед II није признавао ни њега ни деспотицу Јелену, али није ни долазио у Србију. Додуше, спремао се за рат, али се није знало куда ће: да ли на Србију, да ли на Београд, да ли на млетачки Негропонт, да ли на Мореју.[131] У Смедереву се једно време веровало да ће, са силном војском коју је сакупљао у Румелији и Анадолији, кренути на Негропонт, док, најзад, нису стигли поуздани извештаји да иде на деспоте Димитрија и Тому Палеолога у Мореји, на отаџбину деспотице Јелене.[132] Поход је обиловао пљачком, пустошењем, а опсађени градови нису дуго издржали, иако су браниоци у недостатку воде месили хлеб од крви закланих животиња. Сам Мехмед II свирепо се понашао према непокорнима, пребијајући им удове гвозденим куглама и палицама. Пошто је заузео највећи део земље, бројно робље преселио је у Цариград и друга удаљена места. При повратку, задржао се у Атини, дивећи се Акропољу и осталим њеним старинама. Мада је према њеним становницима показао благонаклоност, полумесец је завладао „градом мудрих“, највећим средиштем класичне грчке културе. Локално православно становништво било је задовољно што је, пропашћу породице Аћајуоли, која је дуго владала Атином, престала владавина латинског свештенства. Кључеве Атине предао је султану један грчки игуман. Понизивши се до крајњих граница, деспот Димитрије послао је у царев харем своју необично лепу кћер Јелену од шеснаест година. О турском походу српски летописац је све знао: „и цар Мехмед Амореју прими и многие градови тамо мчју предаст и предаде се цар амореискии кир Димитрије и дшер своју тогда даде цару Мехмеду“.[133]

[127] I. Nagy—A. Nyáry, I, 32—33; L. Thallóczy—A. Áldásy, 237.

[128] J. Teleki, *Hunyadiak kora*, X, 593—595; V. Fraknói, *Mathias Corvinus*, 68—69.

[129] L. Thallóczy—A. Áldásy, 237.

[130] Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 36.

[131] L. Thallóczy—A. Áldásy, 235—236; Ј. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 102,

[132] L. Thallóczy—A. Áldásy, 238—240.

Док је Махмуд-паша харао по Србији, салетали су га Дубровчани, тражећи трговачке привилегије. Међусобни односи били су прекинути још од „Дуге војне“ 1443/1444. године, а откако су наступила ратна времена, дубровачки промет у залеђу био је све мањи. Како је 1458. заузета скоро цела Србија, било је потребно преговарати са турским, а не више са српским властима. Дубровачка већа су током прве половине 1458. давала само појединачне дозволе за одлазак у Србију, јер је несигурност била велика, а пљачке честа појава.[134] У јуну 1458. у Дубровнику је подигао тужбу Франко Васиљевић, кога су опљачкали Власи „код Ваљева у месту званом Уб и Тамнава“. Њега је Милиша Мириловић тужио Турцима да носи робу и писма у Београд и Смедерево, који су се, једини, држали ван домашаја турских власти.[135] Да би се сва та питања решила, у априлу 1458. кренули су султану поклисари Паладин Гундулић и Паладин Лукаревић. У Дубровнику се рачунало да ће им на Порти помоћи Мара и Гргур Бранковић, који су им саветовали да пошаљу амбасаду. Имали су задатак да траже дозволу за слободну трговину по Србији, Романији, Анадолији, Босни, Албанији, Бугарској, Влашкој, у Цариграду и по другим турским крајевима. Желели су повељу, у три примерка исте садржине, на

[133] *Родослови и летописи*, 242—243. Уп. Фр. Бабингер, *Мехмед*, 135—139.

[134] *Cons. Rog.*, XV, 200, 220, 221, 248; Cons. Minus, XIV, 231; *Div. Canc.* LXVII, 168'.

[135] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 72—73.

турском, грчком и српском језику, и да султан о њој обавести господу у Босни, Србији, Арти и другим балканским крајевима. Пошто су Гундулић и Лукаревић путовали кроз Србију, примио их је Махмуд-паша 8. маја 1458. у селу Суботици код Ресаве, два дана пре освајања манастира. Изјавивши да га је султан овластио да преговара с њима, одмах је захтевао плаћање харача, не само будућег већ и заосталог. Настојећи да га подмите, посланици су му донели десет сребрних чаша, овлашћени да само четири предају јавно, а шест тајно. Нудили су му и новац, али све је то било недовољно. Силни паша, који је по Србији рушио све пред собом, није био вољан да попушта. У доста мучној ситуацији, амбасадори су се вратили у родни град на саветовање. Не губећи наду до последњег тренутка, Сенат им је наложио да јашу полако, не би ли се Махмуд предомислио и позвао их натраг на преговоре. Како до тога није дошло, стигли су у Дубровник, добили нова упутства и одмах се вратили у Србију. Натезања су настављена у пашином „логору код Ниша", одакле су се јавили Сенату 20. августа 1458. Митећи га све већим новцем и гримизним тканинама, били су на путу да склопе споразум, када је Махмуд, одједном, поставио питање брата Михаила Анђеловића.

Махмуд-паша је још раније тражио да се његовом брату ублажи строги режим у затвору, а сада је, као услов за склапање мировног уговора, захтевао његово ослобађање. Сенат је у септембру писао Дамјану Ђурђевићу, који га је држао, да види „како су пали на танке гране", шаљући у прилогу пашино писмо. Тражио је да се Дамјан писмено извини Махмуду и да му објасни како је тобож боље што је Михаило предат њему него Угрима, који би га сигурно убили. Даље га је молио да се лепо односи с угледним заробљеником и да га замоли да и он писмено обавести брата да се с њим добро поступа. Даља преписка није настављена, јер је Дамјан умро 7. новембра 1458. „у крајевима Угарске". Осећајући да му се ближи крај, саставио је тестамент 24. новембра 1457. у Дубровнику, када је дизао депозит деспота Лазара и његовог брата Стефана. Том приликом, завештао је сто дуката за откуп пет хришћана из турског ропства, а оставио је још три стотине дуката за припрему рата против Османлија. Ако до њега ускоро не дође, одредио је да се употребе у друге добротворне сврхе. Десет перпера дао је Марку, свом духовном оцу, а десет „Дом Сигу" из Бара, своме капелану, који је вероватно био с њим у Србији. Своје оружје, оклопе, сто дуката и кућу у Смедереву, завештао је „господину деспоту".[136] Тако је завршио живот један од највећих ди-

[136] *Test. Not.*, XVII, 19—20.

пломата деспота Ђурђа, члан његовог „тајног савета", посланик његових синова, неуморни путник у Једрене и Будим, сведок бурних догађаја и поуздани западни обавештајац. У српској служби провео је скоро две деценије, а у Смедереву је проживео тринаест година, делећи његову судбину у данима драматичне борбе за опстанак српске државе. И поред тешких времена, успео је да стекне велики иметак и да се обогати. Истичући у тестаменту да је чинио много напора да стекне добра, није крио да су му прилике ишле наруку: „Бог ми је дао више него што заслужујем", записао је на крају опоруке. Његову покретну имовину и разгранате пословне везе наследила су деца. Синови Јуније, Марин, Никола и Јероним живели су с њим у Смедереву, а касније су ступили у службу краља Матије Корвина. Видећи боље него ико други да ће Турци заузети Србију, Дамјан је пред крај живота продавао непокретну имовину у њој. Његово, пак, велико дело остало је да живи у српским крајевима и после његове смрти. Познат као Дамјан Жуњевић и као Дамјан Шаиновић, опеван је у српским народним песмама као деспотов војвода.[137] У областима у којима је имао поседе, сачували су се трагови његовог имена све до наших дана. Иако се узима да је Паскоје Соркочевић био прва личност међу Дубровчанима на смедеревском двору, о Дамјану Ђурђевићу остало је више трага у српској народној традицији.[138]

После дугих преговора с Махмуд-пашом, дубровачки поклисари морали су да попуштају и да пристану на плаћање годишњег харача од хиљаду и пет стотина дуката. Тек пошто су с њим постигли споразум, отишли су султану у Скопље, који им је 23. октобра 1458. издао толико жељену исправу. Одредивши да их неће узнемиравати ни његови поданици „ни тко ми даје харач", загарантовао им је слободу трговања по својим земљама, па и „по Србљех". Тако пише у српски писаној повељи, коју је саставио Тома Катавољин, „граматик царев".[139] Дубровчани су касније тражили што већи број примерака на српском језику, којим се у то време служило на целом југоистоку Европе. Био је дипломатски језик турског, угарског, влашког, двора, а сачуван је податак да су га учили брашовански трговци

[137] Ст. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде*, 107, нап. 1; М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина у традицији и науци*, Вршац 1934, 14, 17—18, 27; Е. Чакра, *Ђурђе Смедеревац и жена му Јерина*, Нови Сад 1867, 43. О Дамјановој деци: Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 185.

[138] М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 56.

[139] Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, Зборник Филозофског факултета, XI/1, Београд 1970, 363—391; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 151—155; Б. Бојовић, 147—150.

да би могли да послују на српској и угарској територији.[140] Наравно, чим су добиле привилегију, дубровачке власти допустиле су својим поданицима да иду у залеђе, па и у српске крајеве. Своје, међутим, преговоре с Турцима криле су од Запада као змија ноге. Било је много важније да су средили односе с Портом, пристајући да од 1458. плаћају годишњи харач, који, додуше, није остао на хиљаду и пет стотина дуката, већ је ускоро почео да се пење „као жива у барометру", све док се није зауставио на дванаест и по хиљада. Тако је мала Република, у време пропасти српске средњовековне државе, избегла турско освајање. Још је постигла да њени поданици наставе уобичајене послове у Србији, без обзира на то што је она престајала да постоји као самостална хришћанска држава.

Већ до тога времена, Махмуд-паша је више од пола године био у Србији. Изложен жестоком притиску, деспот Стефан је у лето 1458. преговарао с њим. О разговорима је обавестио кардинала Карвахала, стављајући му до знања да ће бити уз хришћане, ако буду имали војску. У Будиму су замерали што се није „стидео" да каже како је султан заузео Негропонт, јер се знало да то није истина, али је, по тврђењу западњака, он то рекао да би показао снагу Турака и оправдао своје преговоре с њима.[141] Уз напомену да се „господин деспот држи", средином августа 1458. у Угарској се веровало да ће се сигурно споразумети с Турцима.[142] Само неколико дана касније, у Будим су стигла два српска амбасадора. Испричали су како је деспот Стефан преко сопствених гласника сазнао да султан иде на Мореју, додајући да му је „паша" заузео „највећи део државе" и да га је „сатерао до крајњих граница".[143] Преклињали су за помоћ, која, међутим, није пружена. Зато су Срби у августу 1458. предали Махмуд-паши Голубац.[144]

Вест о предаји Голупца одјекнула је на угарском двору као гром из ведра неба. Примивши је у ноћи 24. августа, краљ Матија је одмах сазвао савет барона и прелата. На њему је одлучено да сместа крене с војском на јужну границу, а да га следе барони. Сматрало се да је Голубац, не само тврђава већ и згодно пристаниште, најважнији прелаз у Угарску, и да је новонастала ситуација крајње опасна. Преко Сегедина, у коме је био 9. септембра, краљ се, заједно с кардиналом Карвахалом,

[140] С. Ћирковић, *Средњи век,* Шабац у прошлости, Шабац 1970, 109 нап. 6-а.

[141] L. Thallóczy—A. Áldásy, 238.

[142] *Исто,* 240.

[143] *Исто,* 240.

[144] *Исто,* 241. Голубац се наводно предао издајом. G. Sphrantzes, 108.

спуштао у Петроварадин, док је „бившем губернатору" Михаилу Силађију наложио да са својом војском дође у Ковин, и осоколи деспота Стефана, али и да га застраши да се не споразумева с Турцима. На вест да долази угарска војска, Махмуд-паша је снабдео свим потребама Голубац и остала места која је држао у Србији, и повукао се на три дана хода према југу.[145] Дубровачки канцелар Бартоломеј де Сфондратис из Кремоне, обавештајац маркиза де Варезеа у Венецији, а овај миланског војводе, послао је из Дубровника извештај о паду Голупца и доласку краља на дунавску границу. Даље од места догађаја, оптуживао је „Рашане", који су „сви издајице", за предају града, наводећи како се прича да ће деспот предати Смедерево Угрима, да га не би посели Турци, што би, по његовом мишљењу, била „најбоља новост" за хришћане.[146]

Иако се повукао на југ, Махмуд-паша је одлучио да зада ударац Угрима на самој њиховој земљи. Није прешао Дунав код Голупца, већ је отишао западније, превезао војску преко Саве, и у септембру 1458. упао у Срем. По речима српског летописца, „пленио" је Срем и „попалио" Митровицу, али је наишао на отпор угарске војске, која је већ била у јужним крајевима. Био је натеран на повлачење, које се претворило на бежање преко Саве, у којој се, наводно, подавило преко пет хиљада његових војника. Пошто је прешао на другу страну, одмах се зауставио, показујући да не води рачуна о претрпљеним жртвама. Сачекао је краља, који је са својим трупама стигао на супротну обалу, тако да су се две војске гледале очи у очи преко велике реке. Краљ је онда почео да утврђује Митровицу, док се из Футога спуштао кардинал Карвахал са својим крсташима, за које су успут набављене намирнице, нарочито вино, без кога, како каже један савременик, „нису знали да ратују".[147]

У турском упаду у Угарску одиграо је неку улогу Вук, син слепога Гргура. Према речима летописца, краљ Матија „уби Влка у Срему", а „расипа Влк Ковин".[148] Сам Махмуд-паша током октобра 1458. повлачио се на југ. Како је он одлазио, тако се краљ Матија с војском приближавао Београду, према коме се кретало наводно преко четрдесет хиљада крсташа. У Београд је, поред краља, стигао и Михаило Силађи са својим трупама. Иако су се привремено измирили, неповерење између њих двојице брзо се претворило у сукоб. Оптужујући ујака као за-

[145] I. Nagy—A. Nyáry, I, 35—36.

[146] L. Thallóczy—A. Áldásy, 242.

[147] I. Nagy—A. Nyáry, I, 36—38; *Родослови и летописи,* 243.

[148] *Родослови и летописи,* 243. Уп. С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу,* 284—285.

вереника, краљ га је ухапсио, с намером да га убије. Одмах је посредовао кардинал Карвахал, успевши да одврати младог краља од зле намере. „Октомврија 15. свеза Мадеаш краљ Свилоевића у Београду“, записао је српски летописац.[149] Пошто је октобар провео у Београду, краљ Матија се почео повлачити на север, јер је у својој земљи имао много проблема. Ратовање није пренео на Србију, иако се Махмуд-паша повлачио из ње, журећи у сусрет своме господару, који се враћао из Грчке. Већ у другој половини октобра, њих двојица су у Скопљу могли да размене утиске са својих похода. Оба су била успешна, али је везира мучила судбина брата Михаила Анђеловића.

Дубровчани у новембру 1458. нису били вољни да доставе Махмуд-паши писмо његовог затвореног брата.[150] Не зна се шта је све Михаило преживео у угарској тамници, али је битно да није настрадао. Успео је да се извуче, и остао је и даље везан за Србију. Изнета је претпоставка да је био ктитор цркве у Доњој Каменици код Књажевца, у којој се, крај лика владара, чита натпис „Михаил Деспот в Христа Бога верни син Михаила царе“, а поред лика владарке, „Јелена деспотица“.[151] Како сведочи натпис у цркви Богородичиног Ваведења у Новој Павлици, храм је обновљен 1464. по његовој заповести и трудом рашког митрополита Јоаникија.[152] Михаило се и даље дописивао с Дубровчанима, а кретао се у круговима окупљеним око свога брата. Зна се да је још 1470. био жив.[153] У међувремену, његова и Махмудова мајка преселила се у Стамбол, али је остала хришћанка и султан Мехмед II поклонио јој је 1463. цариградски манастир Св. Јована Продрома.[154] Судбина, међутим, свих њих зависила је од судбине Махмуд-паше. После похода у Србију 1458, он је проносио турску славу по многим земљама. Учествовао је у освајању Трапезунта и Лезбоса, а, заједно с Мехмедом II, покорио је Босну 1463, да би следеће године ратовао против угарског краља код Јајца. Пењао се лествицама славе јер је верно слу-

[149] *Родослови и летописи*, 243—244.

[150] Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, 380—381. У Дубровнику је 1457. боравио Манојло Кантакузин, рођак Ане, жене Владислава Херцеговића. Децембра 1457. у Дубровнику је била Манојлова жена са децом. С. Ћирковић, *Херцег*, 232.

[151] М. и Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици*, Старинар, 1, Београд 1950, 53—86; Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старинар, 8—9 (1933—1934), Београд 1933; 277—280; М. Гецић, *Око цркве у Доњој Каменици*, ИГ, 3—4, Београд 1951, 87—93; В. Ђурић, *Византијске фреске*, 104; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, 63.

[152] Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, 15, Београд 1983, 243, 248.

[153] И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, 164—165.

[154] Гл. Елезовић, *Нешто што досад нисмо знали*, 102—103.

жио исламског господара. Остати у милости султана могао је само онај ко је беспрекорно извршавао његова наређења и ко је био кадар да стално трпи његова понижења. Најмање одступање изазивало је подозрење и неизвесност. Онда би се у бившим хришћанима будиле успомене на давно детињство, почињали би да се колебају, посрћу, западају у кризе. Чим Махмуд-паша није сурово казнио житеље покорене Караманије, осетио је цареву немилост. Као да се кајао за све што је учинио, почео је да шурује с Млечанима, што није измакло будном оку Мехмеда II. Пошто му је обавио послове, султан га је 1474. ухапсио и удавио у подруму цариградске тамнице.[155]

Зле судбине, све горе од горе, харале су тих година балканским полуострвом, које је освајач све чвршће везивао за своју азијску постојбину. Било је то управо у време када је Немац Јохан Гутенберг (1397—1468) пронашао штампарску вештину и, објављивањем првих књига, отварао неслућене могућности ширења писане речи и образовања. Покораван, черечен и уништаван, српски народ је баш тада одвајан од Европе, чије тековине дуго није могао примати.

[155] И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, 159—171.

16. ПРОПАСТ

О ратовању Турака у Србији 1458. стизале су вести у околне земље, нарочито на дворове Италије, где су изазвале дужно занимање. Међутим, неке њене најугледније личности нису више биле у животу. У јуну 1458. умро је краљ Алфонс Арагонски, а његова држава распала се на два дела. Пиринејске земље и острва у Средоземном мору добио је брат Јован, а јужну Италију ванбрачни син Феранте. Док је Алфонс још могао да машта о заузимању Византије и избацивању Турака из Европе, Феранте је морао да брани Апулију од османлијских упада.[1] У августу 1458. умро је и папа Каликст III, који је стално планирао, а никад извео крсташки рат. Почетком септембра за папу, под именом Пије II, изабран је чувени хуманиста Енеја Силвије Пиколомини, један од највећих умова и најобразованијих људи европског Запада тога времена. Као бискуп Сијене, а потом секретар немачког цара Фридриха III Хабсбуршког, био је одлично обавештен о европским политичким приликама. Због спремања „светог рата" био је добро упознат са стањем на Балканском полуострву, па и у Србији, о којој је оставио толико вредних података. У своме *Опису Европе* дао је кратку историју Срба, које, како каже, називају Трибалима, Мизима, Србима или Рашанима. На дан свога крунисања (3. септембра 1458) у цркви Св. Петра у Риму одржао је говор, у коме је нарочито истакао потребу борбе против Турака, поменувши да су поражени код Београда, али да с новим војскама нападају, час Албанце, час Србе и друге тамошње хришћанске народе.[2] Већ на почетку понтификата сетио се новобрдских цркава Св. Николе и Св. Марије, обавештавајући барског надбискупа да додељује опроштај грехова свима онима који их посете и приложе за обнову.[3] Као ватрени противник мухамеданства, писао је учена писма султану Мехмеду II, саветујући га да пређе у хришћанство, али,

[1] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 19.

[2] Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, *I commentarii*, ed. L. Tortaro, I, Milano 1984, 234.

[3] A. Theiner, *Monumenta Slavorum*, I, 450.

како од тога није било ништа, цео понтификат посветио је припремању рата против Турака.[4]

За преосталу српску државу, која је сведена на Смедерево, био је важнији рад краља Матије Корвина, који се налазио на њеним границама, него папе у безбедном Риму. После повлачења главнине Турака из Србије, мале њихове снаге распоређене су према Угарској. Како је већ била јесен, када се обично није ратовало, сумњало се да ће краљ тајно склопити примирје са султаном.[5] До тога, ипак, није дошло, али је он радио свим силама да добије Смедерево. Одрицањем од губернаторског положаја, Михаило Силађи добио је највећи део имања Хуњадијеве куће, чиме је, са угарске стране, нестала препрека да се са Србима изврши размена добара, што је дотле одбијала Хуњадијева удовица. Да би дошло до споразума међу тешко завађеним Силађијем и Бранковићима, краљ је у августу 1458. потврдио „поравнање" између две стране.[6] Сам Силађи је до хапшења стално преговарао са деспотом Стефаном, нудећи му ранија Ђурђева добра у Угарској, а тражећи Смедерево, уз обећање да ће му тобож повратити целу Србију. Залажући се за угарски план, деспотица Јелена је подстицала Смедеревце да утичу на њеног слепог девера да прихвати размену, што је он одлучно одбио.[7] После хапшења Михаила Силађија преговоре је наставио краљ Матија. Више пута је тражио предају тврде српске престонице, али је деспот Стефан и њега одбио. Наговарао је грађане Смедерева, што показује да су играли одређену политичку улогу, да и они одбију угарске захтеве. Љут на њега, краљ је касније одузео токајска добра Бранковића, окривљујући деспота за даљу судбину Смедерева, које би, тобож, било спасено да је њему предато.[8] Краљу је помагао и кардинал Карвахал, који је у јесен 1458. покушао да с крсташима продре јужно од Ду-

[4] Pio II (Enea Silvio Piccolomini), *Lettera a Maometto II (Epistola ad Mahometum)*, ed. G. Toffanin, Napoli 1953, 109—182. О Пију II: G. Voigt, *Enea Silvio de'Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, I—III, Berlin 1861—1863; B. Widmer, *Enea Silvio Piccolomini, Papst Pius II*, Basel—Stuttgart 1960; исти, *Enea Silvio Piccolomini in der sittlichen und politischen Entscheidung*, Basel—Stuttgart 1963; G. Barnetti, *Saggi e studi sugli scritti di Enea Silvio Piccolomini, papa Pio II (1405—1462)*, Firenze 1961; E. Garin, *»Ritratto« di Enea Silvio Piccolomini*, La cultura e filosofia del Rinascimento italiano, Firenze 1961, 38—59; Fr. Babinger, *Pio II e l'Oriente Maomettano*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, III, München 1976, 316—329; L. v. Pastor, II, 3—289.

[5] I. Nagy—A. Nyáry, I, 39—40.

[6] St. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, II, Vindobonae 1771, 195—196.

[7] I. Nagy—A. Nyáry, I, 35—36, 37; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 220.

[8] В. Стефановић, 250, 255; *Ист. српског народа*, II, 376 (С. Ћирковић).

нава, отворено изјављујући како жели да Србију „Света Столица преузме за Угарску". Заузео је неколико пограничних тврђава и позвао становништво на оружје. Излажући се животној опасности, сударио се неколико пута с Турцима, који су брзо показали своју снагу. Губио је утврђење за утврђењем, и почетком зиме напустио је ратиште и повукао се на север.[9] Борбом се није могло ништа постићи, а ни преговорима, који су показали да су се у политичким ставовима битно разликовали деспот Стефан и деспотица Јелена. Док се она потпуно наслањала на Будим, он је, и у најтежим тренуцима, водио независну политику. Коначно, ти преговори показали су да је током већег дела 1458. и почетком 1459. године Стефан био неоспорни господар Смедерева.

Повукавши се са јужне границе, краљ Матија стигао је у Сегедин, у коме је децембра 1458. почео државни сабор. На њему је закључено да сви становници Краљевине морају учествовати у одбрани Београда и других пограничних градова дуж Саве и Дунава. Краљ и угарска господа решавали су и тзв. „српско питање". Наиме, чим је деспот Стефан преузео власт у Смедереву, деспотица Јелена повела је преговоре с босанским двором око удаје своје кћерке за Стефана Томашевића, сина краља Томаша и наследника босанског престола. О тој удаји сигурно су вођени преговори пре априла 1458.[10] Краљ Томаш је рачунао да ће Ђурђева унука донети његовом сину у мираз остатке Српске деспотовине и поседе Бранковића у Угарској. Пошто је то била веома важна покретачка снага његовог пројекта, напустио је план да, посредством папе, ожени сина неком италијанском принцезом краљевске крви, поготово када је увидео да једино може добити ванбрачну кћер миланског војводе Франћеска Сфорце. Како му је било јасно да план о женидби може спровести у дело једино уз пристанак угарског краља, почео му се обраћати. Матија Корвин је прихватио његов предлог, јер је рачунао да ће се уједињењем Србије и Босне створити јача брана против Турака, поготово што је краљ Томаш обећавао да ће лично кренути у крсташки рат. Веровао је да он може, бар донекле, преузети бригу над јужним границама, уместо ујака Силађија, са којим је био у сукобу. Осим тога, није могао да се споразуме с деспотом Стефаном, који је и даље упорно одбијао предају Смедерева. Тако су преговори босанског и угарског двора били непосредно уперени против Стефана Бранковића.

[9] V. Fraknoi, *Magyarország egyházi és politikai osszekottetései a Romai scentszékkel a Konstanczi zsinattól a Moháczi Vészig*, II, Budapest 1902, 114.
[10] I. Nagy—A. Nyáry, I, 18; *Acta Bosnae*, 236.

У октобру 1458. високо босанско посланство стигло је краљу Матији у Београд. Сачињавали су га краљев брат Радивој, познати дипломата Трогиранин Никола Теста и фрањевачки фратар Марин.[11] Мада су преговори текли успешно, доношење коначне одлуке препуштено је двојици краљева, чији је сусрет уговорен за сабор у Сегедину. У међувремену, баш октобра 1458, краљ Томаш и његов син Стефан потврдили су повластице великом логотету Стефану Ратковићу, који је у име деспотице Јелене водио преговоре. Називајући га „нашим верним слугом", краљ му је потврдио „логотетство велико и област над црквама", које му је дао деспот Лазар. Затим му је „записао у баштину" поседе које је држао у пронију „у свето почившега господина и родитеља ми деспота Ђурђа и у свето почившега господина деспота Лазара". Било је то „у власте лепеничкој" село Драгиновци, где му је двор, и села Вутлеш и Доња Зловштица, „у власте борачкои" села Старче и Врбава, где је црква Св. Николе, „у власте острвичкои" село Стромово, „у власте некудимскои" село Церовац, „у власте смедеревскои" села Брахонинац и Козомори, „у Мачви" села Вучци и Полусак и заселак Димковци, „у власте теочачкои" села Лукова, Прекопац доњи и средњи, Кунцели и други Кунцели, Подлужие, Пелнави и Тобуд доњи, што су држали Весковићи. Затим оно што су му предали по смрти деспота Лазара „светла госпођа деспотица Јелена и господин деспот Степан" „у Усоре" село Пакларе, што је било Милоша Белмужевића, и што су дали у замену „у власте тишачкои" село Саребире, које је било Вучино, и два села, такође у замену, раније војводе Михаила Анђеловића, као и „у власте острвичкои" Мариновац и Гунсановце. Краљ му је даље дао „сва села" која су била војводе Михаила Анђеловића и војводе Марка Алтомановића, а за Мариновац и Гунсановце добио је села и цркву што је држао Богдан Чокеша, затим села Дубовићи, Елица, Воиновци, село Обрамићи с црквом и село Димковци код Заслона. Сви ти поседи, које је Ратковић или држао у време деспота Ђурђа и деспота Лазара, или их је добио од деспотице Јелене, деспота Стефана и самог краља Томаша, прелазили су, за вечита времена, као „баштина" на његову мушку и женску децу и све његове потомке. Могли су их завештати, продати, заложити, у мираз дати или коме од својих оставити, поступајући са њима као са „суштом својом баштином". Нису им могла бити одузета, „ни за једно сагрешеније", изузев „невере".

Краљ Томаш је, осим тога, дао логотету Стефану и његовим потомцима сто настањених сељачких кућа у Босни, „такођере

[11] I. Nagy—A. Nyáry, I, 38.

да их има у баштину", дозвољавајући му да дође „у наш русаг" сам или његова деца, или с госпођом деспотицом Јеленом или с њеном децом. У том случају, ослобађао га је, заједно с наследницима, војне службе, чак и обавезе рата с Турцима. Једино ако у поход крене сам краљ, „нашом главом", Стефан је био дужан да се придружи са својим слугама. Краљ је свечано обећао да Ратковићу и његовој деци неће чинити никакво зло, нити ће се на њега гневити, сем ако почини „неверу". Дозволио му је право одласка: ако се логотету и његовој деци не буде свидело „бити у господства ни", може слободно отићи „куда му драго" са „свом чељадју и своими слугами и са всим своим добром". Кроз Босну ће одлазак бити безбедан, уз личну краљеву пратњу. На крају, краљ и његов син дали су реч да се ни у чему неће одрећи датих обећања „и егоже изволи бог по нас господовати у србском господству и у русагу краљевства босанскога".[12]

Повеља босанског краља високом достојанственику смедеревског двора показује да је он држао у пронију неколико десетина села широм Србије. Чак, последњих година, његови поседи су се повећали. Они су се лако замењивали, како су текле борбе између политичких странака, с тим што су их побеђени одмах губили, а победници стицали. Док се у Србији до краја задржао систем проније, па чак и проширио, она је у Босни била и остала непозната. Из повеље се даље може осетити како је босански краљ придобијао достојанственике Србије, којом је желео да завлада. Мада је поменуо „брата ми господина деспота Степана", пре њега је увек наводио деспотицу Јелену, предвиђајући чак да логотет с њом и с њеном децом дође „у русаг краљевства босанскога", што недвосмислено показује да је Ратковић био њен човек. Иако је Србија била на издисају, долазак деспота Стефана у Босну, уопште се не помиње. Он је био против тих преговора.

Почетком децембра 1458. године краљ Томаш је стигао у Сегедин краљу Матији, кога је сматрао својим „премилостивим господарем". Остали су заједно више од месец дана и сложили се да босански краљевић постане српски деспот и преузме престо Бранковића. Угарски краљ је чак захтевао да краљевић што пре оде из Босне у Смедерево. Зато је Томаш, усред зиме, јануара 1459, пожурио кући. Јурећи на коњу, дању и ноћу, стигао је за тринаест дана из Сегедина у Јајце. Пошто му је краљ Матија обећао да ће бранити Босну као сопствену државу, потпуно је прекинуо с Турцима. Они су још новембра 1458. „пленили" и спалили манастир Милешеву, а у време његовог одсуства опсели су Бобовац и Врандук.[13] У Бобовцу је, чак, био опкољен млади Стефан Томашевић, али је успео да се тајно извуче и да, у пратњи угарских војника, оде у Смедерево. У послу око његове женидбе прворазредну улогу играо је стриц Радивоје, некадашњи претендент на босански престо, који је заједно с њим стигао у српску престоницу. Већ 21. марта 1459, на Велику среду, „прие начелство србско кнез Стефан, син краља Томаша", а 1. априла, у недељу по Ускрсу, венчао се с Лазаревом кћерком, која још није имала дванаест година.[14] Тако је један наследник босанског престола стварно завладао Србијом, док су дотле, од времена Тврткa I, сви босански краљеви истицали да су „краљеви Срба", па тек онда Босне и других крајева.

[12] Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156—158; *Зак. спом.*, 343—345. Уп. Г. Острогорски, *Пронија*, 308—311; М. Динић, *Власти*, 238.

Краљ Томаш је 1. маја 1459. писао миланском војводи Франћеску Сфорци да је његов син добио у мираз поседе покојног деспота Лазара у Србији и Угарској, које Турци још нису заузели, и да га је краљ Матија прогласио српским деспотом. По свој прилици, први је добио ту титулу од угарског краља, а та ће се пракса касније наставити. Мада је његов отац истицао да је проглашен за деспота „уз сложну вољу свих Рашана", он се у српским изворима не назива деспотом већ „кнезом".[15] У сваком случају, у његовом проглашењу за деспота није учествовала српска црква, јер је био римокатолик.[16]

Крај нових босанских управљача слепи деспот Стефан није могао опстати. Пошто му је одузета власт, 8. априла, тачно недељу дана после свадбе, протеран је из отаџбине. „Изгнаше господина Стефана из отчества родитаљ своих трклети и злочестни неверници", записао је српски летописац, алудирајући на нове римокатоличке управљаче.[17] У његовом протеривању неку улогу могла је имати угарска посада, која је дошла у Смедерево, непоуздана властела и сигурно снаха Јелена. Страдао је „от свои сродни братие", како је забележено у неким српским изворима. Како је против себе имао снаху и два суседна кра-

[13] *Родослови и летописи*, 244.

[14] *Родослови и летописи*, 244. Склапање брака с краљем „Илира", тј. Босне, помиње и Chalcocandylas, II, 216—217.

[15] *Родослови и летописи*, 244.

[16] После венчања у Смедереву, краљ Томаш се правдао Франћеску Сфорци што није узео за снаху његову ванбрачну кћер, истичући да обојица имају још синова и кћери, па ће бити прилике да се ороде. Милански војвода је у јуну 1459. честитао Томашу женидбу сина српском принцезом. I. Nagy — A. Nyáry, I, 49—50; L. Thallóczy, *Studien*, 94—95, 102. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 197; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 225—226.

[17] *Родослови и летописи*, 244.

ља, није се могао никако одржати. Господарио је годину дана, а његовим збацивањем мушка лоза Бранковића престала је да влада Србијом, пошто су њени чланови више од једног века играли изузетно значајну улогу у политичком животу земље. Само је деспот Ђурађ владао тридесетак година. Али, већ његова, међусобно посвађана, деца, осетила су све страхоте животних патњи. Судбина је доделила деспоту Стефану да испије последњу кап горчине која је била намењена тој несрећној породици. Када је изгоњен из очеве престонице, Бранковићи нису више имали ништа, ни у Србији ни у Угарској. Богатство се зачас истопило; оно даје само варљив осећај безбедности и спокоја. Лишен очију и отаџбине, највећи противник Турака међу Ђурђевом децом, почео је да се потуца по туђини. Последњи Бранковић у Смедереву био је и последњи његов бранилац.

У српској престоници остао је да влада Стефан Томашевић, уз кога је био стриц Радивоје. Судећи по српским летописима, њихова владавина није била омиљена, јер их народ, као римокатолике, није прихватио, а сматрао их је обичним угарским марионетама. Уосталом, та слабо позната владавина кратко је трајала. Краљ Матија је тренутно био задовољан јер је мислио да ће нови управљачи преузети одбрану јужне границе. Као да је губио из вида да су и Босна и Србија биле тако слабе државе да њихово уједињење није могло створити иоле јачу брану турском освајању. А та брана била му је потребнија него икада раније, јер је баш тада морао да спашава тек добијени престо. Наиме, почетком 1459. великашка опозиција, предвођена Ладиславом Горјанским и Николом Илочким, који је био титуларни бан „мачвански", изабрала је за угарског краља немачког цара Фридриха III Хабсбуршког. Он је већ држао западне угарске крајеве и поседовао праву круну Св. Стефана, којом се у марту крунисао, а у априлу је потукао Матијину војску. Супротности између Немаца и Угара дошле су до пуног изражаја, а сама Угарска, захваћена грађанским ратом, била је потпуно парализсана. Истичући велику турску опасност, неуморни папски легат кардинал Карвахал радио је на измирењу и стога обијао прагове час краљевог час царевог двора.

У то време је учени папа Пије II улагао натчовечанске напоре да покрене троме хришћанске владаре и великаше у крсташки рат. Да би га организовао, сазвао је сабор у Мантови, у коју је стигао током пролећа 1459, узалудно чекајући позвану европску господу. Она се није појавила у заказаном року, а тек доцније почели су да пристижу недовољно овлашћени представници, обично људи нижег ранга. Док су кардинали гунђали да им је досадно у Мантови, где, како су говорили, сем ужареног ваздуха и крекета жаба нема ничег занимљивог, учесници

заседања заподели су кавгу око распореда седишта. Чим су почела заседања, показале су се дубоке противности међу господарима италијанских држава. Неки су одбијали да се убире крсташки новчић на њиховој територији, а Фиренца и Венеција нису биле уопште за рат, јер су желеле да наставе своју трговину на Истоку. Док је папа држао ватрене говоре, многи су мислили на напуљски престо, око кога је управо почела борба. Време крсташких ратова је, очигледно, било прошло. Срећа међусобно подељене Италије била је у томе што је географски била ван домашаја турског ратовања. У сваком случају, она није била кадра да води борбу против муслиманског освајача и њу је касније предала Шпанцима, који су завладали Напуљском краљевином.[18] Тромост, која се са те стране осећала, добро је била позната на османској Порти. Србин Константин Михаиловић записао је да је један високи османлијски достојанственик рекао султану Мехмеду II: „Срећни господару, одавно причају о томе римском папи као да креће на нас са читавим хришћанским светом. Па кад би чак и на свињи јахао, и тада би већ давно код нас био."[19]

На сабор у Мантову, наравно, није дошао Фридрих III Хабсбуршки, иако је, као цар, био заштитник западног хришћанства. Заокупљен жељом да завлада Угарском, упутио је само представнике, као, уосталом, и Матија Корвин. Иако је обећавао, није стигао ни босански краљ Томаш, јер је био притиснут Турцима. Послао је, додуше, амбасадоре, док херцег Стефан Вукчић није ни намеравао да иде, али се, преко Дубровчана, занимао за рад сабора.[20] Желећи да помогне, пре свега, Угарску, папа Пије II подржавао је краља Матију у борби против свих спољних и унутрашњих непријатеља, знајући да се земља може ујединити једино под краљевим скиптром. У јуну 1459. дозволио је кардиналу Карвахалу да по Угарској продаје опроштајнице грехова за борбу против Турака, а овластио је фрањевца Маријана из Сијене да проповеда крсташки рат у Истри, Хрватској, Славонији, Босни и Србији.[21]

До папе су стизале и поруке Дубровчана. Пошто су претходне године средили односе с Портом, практични и реални, нису се више одушевљавали западним плановима за крсташки рат. Гледали су да више не улазе у конкретне комбинације, не желећи да ремете трговину у султановој држави, која се, тако рећи, приближила њиховим градским зидинама. Зато су у ма-

[18] J. Burckardt, *Kultura renesanse u Italiji*, 58.

[19] Константин Михаиловић, 53.

[20] С. Ћирковић, *Херцег*, 238.

[21] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 186.

ју 1459. тражили од папе да им булом дозволи слободну копнену трговину с неверницима, јеретицима и шизматицима.[22] Радећи истовремено и на другој страни, два месеца раније, добили су од султана грчку повељу о слободи трговине по његовим земљама и земљама његових вазала. Успели су, такође у марту 1459, да им краљ Матија потврди повластице својих претходника, краљева Жигмунда, Алберта и Ладислава Посмрчета.[23] Пажљиви према своме номиналном господару, месец дана раније, пребацили су у Албанију његовог посланика Ступка из Београда, који је ишао неким послом Скендербегу.[24] У међувремену, дубровачки трговци настављали су послове по бившим српским областима. Иако су носили са собом султанову повељу на српском језику, морали су да дају мито турским достојанственицима и да се чувају и самог херцег Стефана, који им је понекад одузимао робу.[25] Они, пак, који су били у служби двора у Смедереву, повлачили су се према Босни. То је учинио Никола Радулиновић, који је већ 1459. радио за краља Томаша, и, као његов посланик, долазио у Дубровник.[26] Преко Дрине је прешао и Алвиз Растић, дугогодишњи службеник деспота Ђурђа и његових наследника. Осећајући да му се ближи крај, у септембру 1459. саставио је тестамент у Зворнику, помињући у њему да је био деспотов амбасадор у Дубровнику и Венецији, у коју је слао брату сребро из Смедерева. Измиривши дугове направљене у српској престоници, оставио је нешто новца своме смедеревском слуги Радоњи, који је, у међувремену, допао турског ропства. Ако се не ослободи, предвидео је да се паре поделе сиротињи. Из опоруке се даље види да је имао трговачко друштво с братом Андријом, да је био у пословним везама са Соркочевићима, као и са Чељубиновићима који су трговали у Подрињу.[27] Пошто је Алвиз ускоро умро у Босни, нестао је последњи знаменити Дубровчанин који је био у служби деспота Ђурђа. Сви су брзо отишли за њим; читав један нараштај помро је готово истовремено.

Током скоро целе 1459. дубровачке власти бавиле су се последњом исплатом поклада деспота Ђурђа. У јануару је у Дубровнику боравио Радоња, доневши из Турске писма Гргура и Маре, којој је, иначе, султан Мехмед II марта 1459. потврдио

[22] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 213—214 (бр. 77).

[23] *Акта и повеље*, II, 619—622; *Dipl. Rag.*, 614—617; *Listine*, X, 140.

[24] J. Радонић, *Ђ. К. Скендербег*, 106—108; *Dipl. Rag.*, 613; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 71.

[25] *Cons. Minus*, XV, 18; С. Ћирковић, *Херцег*, 233; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 269.

[26] К. Јиречек—Ј. Радонић, *Ист. Срба*, II, 370.

[27] *Test. Not.*, XVII, 101'—102'.

куповину манастира Мале Свете Софије у Солуну.[28] Брат и сестра тражили су од Дубровчана злато, које је њихов отац оставио Гргуру. Сенат је у почетку одбијао исплату, али је, после натезања од неколико месеци, пристао да пошаље око три литре злата, чиме је, коначно, завршена исплата Ђурђевог поклада.[29] Није, међутим, хтео да прими „перле" и друге ствари које су Мара и Гргур желели да оставе на чување. Иако добро примљени код султана, обоје су, дакле, сматрали да је сигурније да драгоцености буду у Дубровнику него у Турској.

Током 1459. покренуто је питање исплате још једног поклада. Као што је поменуто, боравећи с деспотом Ђурђем у Дубровнику 1440. године, београдски митрополит Григорије оставио је код властелина Ђорђа Гучетића неке ствари београдске цркве. Како је митрополит ускоро умро, право на те драгоцености прешло је на Бранковиће. Када су Мара и Гргур почели да их траже, дубровачке власти нашле су се у незгодној ситуацији, јер о покладу ништа нису знале. Да зло буде веће, Бранковићи нису имали уговорене знаке, без којих се вредности нису могле подићи. У спор су се умешала сва жива деца деспота Ђурђа, размењивана су писма, стизали су посланици, и натезање је трајало око три године, све док царица Мара није набавила уговорене знаке, кључеве од бисага и кутија, и списак заложених ствари. Тек тада је успела да их подигне, заједно са још једним покладом, који је митрополит Григорије оставио код златара Мароја Мирковића. Мада је митрополитов печат био неоштећен, у првоме депозиту недостајали су два златна прстена, три шипке и две минђуше од позлаћеног сребра које су „жене Српкиње" имале обичај да носе. Задовољан, ипак, оним што је добио, посланик царице Маре изјавио је да неће више ништа потраживати.[30]

Док је тако један пропали свет пабирчио последње вредности прошлих времена, султан је радио своје. Иако је био врло пажљив према маћехи, царици Мари, не значи да је одустајао од освајања њене отаџбине. Поготову што су, доласком Босанаца на смедеревски престо, повређена његова права. То је чак сматрао изазивачким чином, јер је земљи, која је сmat-

[28] Fr. Babinger, *Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459)*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, I, München 1962, 100—102; 90—103; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, Хиландарски зборник, 5, (1983), 192, нап. 2; Р. Ћук, *Царица Мара*, 83—84.

[29] *Cons. Rog.*, XVI, 5, 65. Уп. Р. Ћук, *Царица Мара*, 72—73.

[30] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 73—80; исти, *Поклад београдског митрополита Григорија из XV века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, 1 (1936), 27—34; Р. Ћук, *Царица Мара*, 73—75.

рана његовим сигурним пленом, поставио владара угарски краљ. Још током зиме 1459. на Запад су стизали извештаји да ће ударити на Србију. Тек после ње као мета напада помињали су се Босна, Албанија и „Склавонија“.[31] Заиста, у марту 1459. султан је био на путу и очекивао се његов долазак у Софију. У међувремену, његове трупе, као претходница, пристизале су у Србију: у Крушевац је дошло хиљаду и две стотине дрводеља и бродоградитеља Грка, Турака и припадника других „нација“ да праве галије и фусте, да их Моравом спусте у Дунав и Саву, како би онемогућили дотурање помоћи Београду. Сумњало се да ће и сам Мехмед II прећи Саву.[32] Заиста, један део Турака ју је и прешао, али се после пљачке, с робљем и пленом, повукао преко реке.[33] Био је то упад који је припремао долазак цара и одвраћао пажњу од његове главне намере. Он се с двором кретао лагано и крајем марта стигао је у Софију.[34] Ту се, заједно с „пашом Романије“ и огромном војском, састављеном од „Турака, Грка и Татара“, задржао око два месеца. На основу обавештајних података добијаних са Балкана, на Западу се сматрало да иде на Београд. Један извештач из Дубровника јавио је јуна 1459. миланском војводи како су се тобож измирили угарски краљ и немачки цар и како заједно с војском иду против Турака према Београду.[35] Он је, међутим, писао оно што је прижељкивао. Ништа од тога није било тачно. И сам у недоумици шта се догађа, дубровачки Сенат се почетком јуна јављао Алвизу Растићу, а истовремено је послао једног уходу према Смедереву и Сребреници да дозна новости.[36] А новост је била: султан иде на Смедерево.

Пошто је изгледа у Софији сачекао расплет догађаја у српској престоници, Мехмед II је крајем пролећа ушао у Србију с војском, која је, како прича један османлијски хроничар, уништила летину све до смедеревских зидина. Покушај краља Томаша да нападом на турски Ходидјед одврати њену пажњу није дао никаквог резултата.[37] Султан се са силом приближавао смедеревским стенама, али није имао прилику да их осваја. У

[31] I. Nagy—A. Nyáry, I, 40.

[32] В. Макушев, *Историјски споменици,* II, 221—222; I. Nagy—A. Nyáry, I, 43—45. Уп. М. Спремић, *Крушевац,* 19.

[33] I. Nagy—A. Nyáry, I, 46—47.

[34] *Исто,* 48, 53.

[35] L. Thallóczy—A. Áldásy, 245—246; М. Динић, *Грађа за ист. Београда,* II, 72.

[36] *Cons. Rog.,* XVI, 49'.

[37] Према Сеадедину, краљ Томаш је понудио султану Смедерево, тражећи у замену Сарајевску тврђаву, али је био одбијен. Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева,* 141.

то време код Османлија је важило правило: ако неки град одбије да се преда, већ га силом заузму, ни султан им није могао забранити пљачку, коју је дозвољавао исламски закон.[38] Становници српске престонице нису подлегли искушењу. На глас да долази цар пошли су му у сусрет и предали градске кључеве. Тако је он посео Смедерево, у среду, 20. јуна 1459.[39] Најодличније, који су му пришли, богато је наградио у новцу и поседима, а оне који су се опирали, силом је уклонио. По Констатину Михаиловићу, „Рашани су, због губернаторовог понашања, радије желели да Смедерево падне Турцима у руке него Угрима“.[40] Мехмед II је дозволио Лазаревој удовици Јелени да слободно оде с кћеркама и благом. По Сфранцесу, дао јој је неке тврђаве у Босни, а по Критовулу, два града у Далмацији и Босни.[41] У међувремену, заробљена је угарска посада, а Стефан Томашевић је побегао.

Чим су султанови војници ушли у српску престоницу, по речима Ашик-паше Заде, „Звона у Смедереву искварише. Цркве покварише и месџиде начинише. Држано је благодарење за многа лета султану Мехмеду“.[42] Ушли су по други пут за последњих двадесет година, али овога пута коначно. Заиста, по речима турског хроничара, „српска земља била је потпуно освојена“. Како се од ње већ дуже време држало само Смедерево, Мехмед II је још пре његовог пада највећи део Деспотовине претворио у посебан санџак.[43] Тако је 1459. „историја славне старе српске државе била јадно завршена“.[44] Сувише изнурени српски државни организам умро је без трзаја.

Пошто је заузео Србију, турски цар, одмах или нешто касније, наметнуо је Српској патријаршији „велику дацију“.[45] На њеном челу налазио се патријарх Арсеније II, али се не зна докле је живео и како је завршио живот. Једно је сигурно: био је последњи патријарх српског средњег века.[46] Чињеница да су

[38] Х. Иналџик, *Османско царство,* 198—199.

[39] *Родослови и летописи,* 244.

[40] Конст. Михаиловић, 39.

[41] G. Sphrantzes, 108; Critobulos, 119. Уп. и Chalcocandylas, II, 217.

[42] Гл. Елезовић, *Нешто што досад нисмо знали,* 96. Уп. и Гл. Елезовић, *Јахја паша,* Југословенски историјски часопис, 3 (1937), 162—163.

[43] Х. Шабановић, *Организација,* 61.

[44] Фр. Бабингер, *Мехмед,* 141.

[45] И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха,* 243; *Родослови и летописи,* 108—109.

[46] У једном прологу из XVI века као датум смрти патријарха Арсенија наводи се 7. децембар. О Арсенију II: М. Пурковић, *Српски патријарси,* 154—156; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим,* 221—224; М. Јанковић, *Епископије и митрополије,* 93.

Османлије наметнуле данак Патријаршији, казује да она није одмах укинута. То потврђује и податак да је тај данак касније повећаван.[47] Међутим, важније од формалног било је стварно стање. А оно је било стравично. Турци су приликом освајања најпре нападали цркве и манастире, пљачкали их, рушили и претварали у џамије. У њиховом налету нестали су бројни храмови, од сеоских богомоља до владарских задужбина. Српски владари су чували црквену организацију до краја, али она, после пропасти државе 1459. године, није више имала никакву заштиту. Иако су куповали свој положај, ни цариградски патријарси после пропасти Србије нису играли никакву политичку, националну или културну улогу. Били су стално шиканирани, у непрестаном страху за сопствени живот. Турци су им одузимали седишта, сељакајући их из једног у други цариградски кварт. Неки су брзо збацивани, неки затварани, а неки су се могли видети како, с ланцем око врата, животаре по градским улицама као просјаци.[48] То се догађало са славном Васељенском патријаршијом, која је имала хиљадугодишњу традицију. Сигурно се ни са српском није боље поступало.

Пад Смедерева изазвао је запрепашћење и страх у хришћанској Европи. Разљутио је и забринуо краља Матију Корвина, који је оптужио Босанце да су град издали Турцима. Нарочито је био киван на стрица Стефана Томашевића, Радивоја, који је изгледа био главни преговарач са султаном. За казну, одмах је одузео Босанцима сва деспотска имања у Угарској.[49] То је била одмазда, која није могла поправити стање на дунавској граници, јер су Београд и цела јужна Угарска били у још тежем положају. Поготово од када су Турци успели да заробе у Банату Михаила Силађија, кога је Мехмед II уморио грозном смрћу у Стамболу.[50] Вест о паду српске престонице изазвала је узбуђење у Италији, јер су тамошњи кругови рачунали на неосвојивост њених зидина. Примивши тужну вест на сабору у Мантови, папа Пије II оптужио је Босанце да су за „велику количину злата град продали" Турцима. Називајући га „капијом" Рашке, истицао је значај његовог пристаништа, упозоравајући западни свет да се из њега лако може напасти Угарска.[51] Јављао је да је хришћанству нанета „друга

[47] М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965, 54—69.

[48] Фр. Бабингер, *Мехмед*, 90—92.

[49] L. Thallóczy—A. Áldásy, 253—255: L. Thallóczy, *Studien*, 105. Уп. М. Динић, *Велики босански златник*, ИЧ, 3 (1951—1952), 46.

[50] Ђорђе Сремац, 11—12.

[51] »accersitis Turchis magno auri pondere oppidum vendidit«. Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, *I commentarii*, 446—448.

рана", подразумевајући под првом губитак Цариграда.[52] За њега је пад Смедерева био раван паду Цариграда.

У време уласка Турака у Смедерево, у њему није било ниједно од четворо живе Ђурђеве деце. О њима се после 1459. може доста рећи и посебно писати. Ми то нећемо чинити, јер је наш задатак да опишемо историју Србије до пада под турску власт. Бранковићи после 1459. нису више били господари Србије, већ лица која су живела у туђини. Скренућемо само сумарно пажњу на њихов даљи животни пут и неминовни крај.

Слепи Гргур, у последње време играчка у рукама султана, живео је већ две године у Турској, у близини сестре Маре. Убрзо после пропасти српске државе, одбачен и разочаран, закалуђерио се, али му се није дало да дуго размишља и окајава грехе као монах Герман. Не напунивши четрдесет пет година, умро је 16. октобра 1459. у манастиру Хиландару.[53] Иза себе је оставио незаконитог сина Вука, који је носио име славног прадеде. Он је касније напустио Турску и ступио у службу краља Матије Корвина, који га је наименовао за српског деспота и даровао му велика имања, некада у поседу деспота Ђурђа. Као веома храбар човек, истакао се у борбама против Турака, а међу Србима је остао запамћен као „Змај Огњени Вук". Умро је 1485, не оставивши иза себе потомака.[54]

У Турској је наставила да живи и Мара, кћерка деспота Ђурђа. Неке, недовољно познате, нити везивале су је за моћног пасторка, султана Мехмеда II, чију је заштиту, а изгледа и новчану помоћ, уживала. Он ју је у повељама називао својом мајком, а према њој се односио са доста пажње и његов син Бајазит II. Настанила се у Јежеву, у близини Сера, на поседима које је добила од Мехмеда II. Ту је живела окружена српским монасима и властелом, од којих су неки били истакнуте личности у Српској деспотовини, а неки њихови потомци. Уз њу су били браћа Големовићи, Ђурко Крајковић, као и њен вешти ујак Тома Кантакузин. Његови посланици, заједно са њеним, долазили су 1459. и 1462. у Дубровник ради новчаних потраживања од неких поданика Републике. Не мешајући се у спор, Сенат их је упутио да траже правду на суду.[55] Према српским летописима, Тома је умро 25. јуна 1463. године.[56] Како по све-

[52] L. v. Pastor, II, 57, нап. 3.

[53] *Родослови и летописи*, 244—245; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 168—169. Уп. Р. Грујић, *Светогорски азили*, 82, Д. Богдановић—В. Ђурић—Д. Медаковић, *Хиландар*, 48; *Ист. српског народа*, II, 373—374 (С. Ћирковић).

[54] D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 6—20; С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, 283—289, где је наведена и остала литература.

[55] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 372; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 197.

[56] *Родослови и летописи*, 246.

му изгледа, код Маре је једно време живео Владислав Граматик, а изгледа да је под њеним окриљем деловала посебна преписивачка и сликарска школа. Она је из Јежева одржавала везе с околним државама, шаљући своје посланике у Дубровник, Венецију и на Порту. На путу за Стамбол посећивали су је дубровачки поклисари, који су обично носили харач султану. Посредовала је у рату између Турске и Венеције, што сведочи о њеним везама, угледу и поштовању. Не случајно, није се никада закалуђерила, јер се сматрала наследником српских владара, чије је прерогативе преузела. Њен двор је подсећао на онај из доба српске самосталности, а имала је посебну канцеларију, чији је писар био еклезијарх Симон. Водила је преписку са страним државама, а, као што је поменуто, слала је и примала амбасаде. Издавала је повеље, које је оверавала печатом свога оца Ђурђа. На печату је била представа грба, који се састојао од затвореног шлема, више кога су се уздизала два рога као челенка, док је натпис гласио „господин деспот Гјург". У интитулацијама својих повеља називала се „царица" и „самодржица".[57]

Захваљујући великом утицају на Порти, Мара је једина међу хришћанима иступала као заштитник „Велике цркве", тј. Цариградске патријаршије. Успела је да на патријаршијки престо доведе више својих људи, од којих је један био Србин, син некадашњег чиновника њеног оца. Додуше, Грци су једног од њих брзо збацили, јер нису желели „инојезичног" црквеног поглавара. Владислав Граматик, који је за њу писао, прича да је испословала код султана пренос моштију св. Јована Рилског из Трнова у манастир Рилу. Њена посебна пажња били су светогорски манастири, у чијој је близини живела. Након пропасти српске државе, преузела је бригу око стонског дохотка, који је, после запустења српског манастира Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, прешао на Хиландар и манастир Св. Павла. Оно што је још важније, била је заступник светогорских манастира код Турака, заузимајући се највише за српске манастире Хиландар и Св. Павле. Поклањала им је поседе и покретну имовину, која се састојала од новца, злата, сребра, тканина, одеће, стоке и других вредних предмета. Попут старих српских владара, иступала је као њихов прави ктитор. Чак се побринула да и после њене смрти имају заштитника. Пред крај живота, пренела је на православног војводу Влашке ктиторство Хиландара, „који је осиротео од благочестиве господе српске и блажених ктитора". Умрла је 1487, у животном добу

[57] Ал. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 21; Р. Ћук, *Повеље царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ, 24, Београд 1977, 105.

од око седамдесет година. Њен гроб у Турској касније је провальен и опљачкан.[58]

Док је Мара живела у Турској, њена сестра Кантакузина борила се за опстанак на Западу. Настављен је свом жестином грабеж имања њеног мужа. Још 1459. држала је Самобор, а 1460. Раковец, али је била изложена све већим непријатностима. Њу је, на пример, тужио Немац Хенинг Чернин што је самоборски кастелан отео поседе Орашје, Стрмец, Новаке и Ракитје.[59] Нарочито је њен положај постао тежак када је на поседе Цељских почео да полаже право цар Фридрих III. Позивајући се на уговор из 1443, по коме је баштина Цељских имала да припадне Хабсбурговцима, он је заузео највећи део њихових имања по Штајерској, Корушкој и Крањској. И Кантакузина му је нешто продала, јер је била све сиромашнија. Тако је некада једна од најбогатијих властелинки Европе, била у све тежем положају. А онда је 8. маја 1461. продала Загреб и друге своје градове по Хрватској за 62.000 златних флорина славонском бану Јану Витовцу и браћи Сигисмунду и Валтазару „de Weyspriack".[60] Живела је у Кршком, који јој је једино остао од цељских градова у Словенији. Али није се ни ту скрасила. Отпочело је њено лутање, из града у град, из земље у земљу, које се завршило бекством са Запада.[61]

Кантакузина је још крајем 1459. желела да дође у Дубровник, али су градске власти, страхујући да се не замере Турцима, „лепим речима" одбиле њену молбу. Пошто је, међутим, продала имовину, допутовала је у Загреб, па у Венецију, а у лето 1461. стигла је у Дубровник. Становала је у кући Јунија Градића, некадашњег амбасадора деспота Ђурђа. После нешто више од месец дана, отпловила је на Крф, дубровачком галијом

[58] Р. Ћук, *Царица Мара*, 75—95; иста, *Повеља Царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 103—111; иста, *О хронологији писама царице Маре*, ИЧ, 24, Београд 1977, 285—288. Ст. Новаковић, *Царица Мара*, 216—230; И. Божић, *Белешке о Бранковићима (1460—1480)*, Зборник Филозофског факултета, XIII/1, Београд 1976, 103—121; Fr. Babinger, *Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, I, München 1962, 340; М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, ИГ 1—2, Београд 1977, 71—80; М. Живојиновић, *Светогорски и стонски доходак*, 179—188; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, 189—212; исти *Турски документи о Мари Бранковић*, Политика, 3, IX 1977, 12.

[59] J. Stipišić—M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije*, Zbornik Historijskog Instituta JAZiU, III, 593 (бр. 2440). Уп. N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, 62; иста, *Zadnji knezi Celjski*, 79.

[60] I. Krst. Tkalčić, *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, II, 279 (бр. 219).

[61] М. Кос, *Историја Словенаца*, 336—337; Ал. Ивић, *Нови подаци о грофици Катарини Цељској*, 45—49; J. Рецеп, *Катарина-Кантакузина*, 158—159.

коју је сама платила. Касније се вратила у Фурланију и сместила у градићу Београд, који је купила од грофа Леонарда Горичког. Али, није се ни ту задржала. У лето 1469. дошла је поново у Дубровник, с намером да оде у Турску сестри Мари. Када је кренула, октобра месеца, четири властелина допратила су је до дубровачко-турске границе, пожелели јој срећан пут, који није био ни лак ни кратак. Тако је ступила у земљу султана, који је уништио државу њеног оца. Настављајући, вероватно на коњу, уским балканским караванским стазама, стигла је до далеког Јежева, сестри, коју можда није видела пуних тридесет пет година. Растале су се као непроцвале девојчице, а састале се као увеле старице.[62]

Кантакузина је живела у Турској под окриљем сестре Маре. Помагала јој је у разним пословима, на пример око склапања мира између Турака и Млетака. Али живот јој није био лак. Доживела је многе непријатности, па и од својих најближих. Њена братаница, кћерка деспота Лазара, удата за Стефана Томашевића, „опала" ју је код султана, који је онда наредио да је бију и хапсе. Оптужбе су биле тако тешке да ни Мара није могла помоћи. После тих понижења, покушавала је да прода фурлански Београд грофу Леонарду Горичком, али је он био без новца јер су му поседи страдали од провала Турака. Тешила се пишући му на српском писма пуна туге, у којима је изражавала жељу да дође код њега и умре. Мада јој је Мехмед II дозвољавао да иде куд јој је драго, већ зашла у године, остала је у Турској. Пошто су под Бајазитом II наступили нешто спокојнији дани, фурлански Београд је поклонила, решена да више не иде на Запад. Наджавела је сестру Мару, преузевши, донекле, њену улогу. Посредовала је, на пример, у Дубровнику да се стонски доходак редовно исплаћује светогорским калуђерима и чинила им друге услуге. Док је живела на Западу, писала је писма и издавала повеље на латинском језику. Из Турске је, пак, писала само на српском, а гласоноше су јој били српски монаси. Као несрећна мајка и удовица, дотрајавала је усамљена, доживевши најдубљу старост међу Ђурђевом децом. Умрла је пре новембра 1492, а сахрањена је у Кончи, недалеко од Струмице.[63]

[62] И Ђурађ Црнојевић, који је 1496. побегао у Млетке, вратио се касније у Турску. Пошто је, како је записао српски калуђер, видео млетачку „превару и гадну веру њихову, и многа лукавства њихова избегавши, оде к цару Бајазиту, и прими га (овај) с радошћу и даде му војводство у Анатолији". *Родослови и летописи*, 258.

[63] J. Рећеп, *Катарина-Кантакузина*, 157—161; Ал. Ивић, *Нови подаци о грофици Катарини Цељској*, 45—49; J. Tadić, *Promet putnika*, 101—102; И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, 171; исти, *Белешке о Бранковићима*, 118; M. Kos, *Srbski Brankoviči in goriški grofje*, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, Ljubljana 1920, 92—95.

После напуштања Смедерева, удовица деспота Лазара, Јелена, прешла је с кћеркама преко Угарске у Босну, а затим је отишла на Крф. Ту јој је 1462. умрла мајка, док је отац, деспот Тома Палеолог, живео као избеглица у Италији. Пошто га је посетила, стигла је у јесен 1462. у Дубровник. С лепом пратњом, од двадесет пет особа, ту је остала око осам месеци. Судила се с више Дубровчана, који су тобож остали дужни нешто новца деспоту Ђурђу, али се показало да су њена потраживања била неоснована. Следеће године отпловила је на јонска острва, где је провела остатак живота, умревши 1473. на Санта Маури као калуђерица Хипомона.[64]

Иза деспота Лазара и Јелене Палеолог остале су три кћери. Најстарија, Јелача, у Босни прозвана Мара, била је босанска краљица само две године (1461—1463). Зна се да су је још 1463. „служили", смедеревски „племићи", Никола Чиватовић, Јован Бабић и Јован Куцић.[65] Пошто су јој те године Турци убили мужа, остала је удовица са једва нешто више од петнаест година. Из Босне је дошла у Дубровник, а затим се настанила у околини Сплита, али, како то није било по вољи званичној Венецији, отишла је у Турску. Мешала се, на штету калуђера, у исплату стонског дохотка, а тужила је Дубровчане султану Бајазиту II да јој нису исплатили очев поклад. Када су они, као доказ да је новац подигнут, послали „књиге с печатју", тврдила је да су фалсификовали и исправу и печат. Била је жива још 1498. године.[66]

Другу Лазареву кћерку, Милицу, мајка Јелена удала је за Леонарда III Тока, господара Санта Мауре. Свадба је прослављена 1. маја 1463. у Дубровнику. За свечаност пажљиви домаћини ставили су на располагање главну дворану Великог већа, али младожења није био присутан, већ је послао два властелина као опуномоћенике. Чину венчања, поред младе и њене мајке, „пресветле госпође василисе Србије", присуствовали су дубровачки кнез, надбискупов викар, три каноника, три угледна властелина, међу којима је био Јуније Градић, и друге званице „како грчког тако и латинског и словенског језика". Пошто су Милица и младожењини представници додирнули Јеванђеље, стављен јој је прстен на руку и тако је венчање завршено. Био је то последњи весели догађај у породици Бранковић. Невеста је затим отпутовала мужу, носећи у мираз накит у вредности од

[64] J. Tadić, *Promet putnika*, 98—101; D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 24—25.

[65] Fr. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 162.

[66] И. Руварац, *Двије босанске краљице*, Зборник Илариона Руварца, 1, Београд 1934, 457—468; D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*, 223—224.

девет хиљада дуката. Њена практична мајка унела је у брачни уговор одредбе по којој ће кћерки остати пола мираза ако не буде имала деце; припашће јој, пак, цео, ако надживи мужа. Добиће још четири хиљаде дуката од његових имања и стећи права на копну и острвима, која је имала покојна Леонардова мајка. Невести се, међутим, није дало да ужива та добра. Умрла је годину дана после венчања, пошто је родила сина Карла III Тока, чији су се потомци одржали у Напуљу до наших времена.[67]

Најмлађа Лазарева кћи, Јерина, која је носила бабино име, присуствовала је венчању своје сестре у Дубровнику. Њу је мајка удала за Скендербеговог сина Јована Кастриота. Пошто је после смрти оца прешао у јужну Италију, Јован је био дука Св. Петра у Галатини, под заштитом напуљског краља Ферантеа. С Јерином је имао три сина: Константина, каснијег бискупа од Изернија, Ферантеа, наследника очевих титула и поседа, и Ђурђа, који је живео све до 1540. године.[68] Асимиловани у италијанској средини, потомци Бранковића остали су и у њој припадници угледног племства.

После протеривања из Смедерева, Ђурђев син деспот Стефан Слепи прешао је у Угарску, рачунајући да ће добити бар нешто од очевих поседа. У лето 1459. још је био у Будиму, али у њему није могао опстати. Кренуо је даље на Запад, сестри Кантакузини. Њихови заједнички посланици, почетком новембра 1459, тражили су у Дубровнику зајам и поклон, као и дозволу да дођу у град, прекс кога су намеравали да се пребаце у Албанију. Сенат је одбио да им помогне. Понудио је само превоз на њиховом даљем путу. У јануару 1460. поново им је саветовао да не долазе, напомињући да не може дати ни галију. Ипак, крајем лета 1460, деспот Стефан стигао је у Дубровник. После неколико дана боравка, продужио је у Албанију, где се убрзо оженио Ангелином, кћерком Аријанита Комнина. У брак је ступио, како вели М. Орбин, „по наговору својих... да кућа не би остала без наследника". Било је то, заиста, време када у породици Бранковић није било законитих мушких потомака. Увек спреман да се жртвује за више циљеве, Стефан је прихватио савет родбине, али му је брак донео и срећне тренутке. Како је друга кћер Аријанита Комнина била удата за Скендербега, постао је његов пашеног. Тако су се Бранковићи родбински

[67] J. Tadić, *Promet putnika*, 98—101; К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 394; D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*, 224.

[68] Th. Spandugnino, 158—159; М. Орбин, 128—129; G. Luccari, 174. Уп. D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos*, 225.

повезали с Ђурђем Кастриотом, са којим је деспот Ђурађ вазда био у добрим и пријатељским односима.[69]

Када се новембра 1460. оженио, деспот Стефан Слепи имао је око четрдесет година. Своју, пуну врлина и достојну поштовања, жену могао је да осети, али не и да види. И поред велике пажње Скендербега, који му је уступио неки посед за издржавање, у његовој близини није могао остати. Ту се стално ратовало, земља је била разорена, није било сигурности. Било му је суђено да настави лутање. Са Скендербеговом препоруком за миланског војводу Франћеска Сфорцу, у којој је писало да је „светли Стефан деспот од безбожних Турака истеран из свога краљевства", отишао је према Западу. Већ у мају 1461. био је код сестре Кантакузине, са којом је учествовао у распродаји имовине. Затим је посетио толико моћну и чувену Венецију, у причама лепи и раскошни град, који такође није могао видети. Као син деспота Ђурђа, био је још од далеке 1435. године титуларни млетачки племић. По доласку, сместио се у фрањевачки манастир, где су га, јуна 1462, посетили Ђовани Антонио, бискуп Модене, и Антонио Гвидобони. Затекли су га утученог, пуног сете и песимизма. Причао је о неверничким Турцима и њиховој великој сили, коју је тако добро познавао. Очекујући да ће напасти Београд, истицао је да ће, ако га заузму, с хришћанима бити готово. После двочасовног разговора, угледни посетиоцци су га напустили, истичући касније да је био ретко достојанствен човек, високог стаса, коме су се озбиљност и мудрост очитавали у изгледу.[70]

После дугог лутања, деспот Стефан се на крају скрасио у фурланском Београду, поседу своје сестре Кантакузине. Ту, крај Удина, у оронулом замку, чије је име подсећало на српски крај, проводио је дане у беди и немаштини. Па и у самоћи, после одласка Кантакузине у Турску. Сита Латина, побегла је у земљу султана; он, сит Турака, остао је у земљи западњака. Није хтео поново отићи онима који су му одузели најлепше године младости и очњи вид. Био је и остао највећи противник Турака међу Ђурђевом децом. Није могао да оде ни у Угарску, јер је краљ Матија обновио достојанство српског деспота, заобилазећи њега, последњег правог деспота. Одржавао је везе са сестрама у Турској и помагао Марино посредништво у млетачком рату са султаном. Шкрта Венеција давала му је нешто милостиње, а, мољакајући за помоћ, писао је и другим господарима Италије. Папска курија му је две године удељивала месечну милостињу, а обраћао се и миланском војводи Франће-

[69] М. Орбин, 130; J. Tadić, *Promet putnika*, 95—96; D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 21—22; И. Божић, *Белешке о Бранковићима*, 104—106.

[70] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 206—207.

ску Сфорци. Нешто помоћи добио је од Дубровчана, међу којима је имао дужника, већином људи који су били у служби српског двора. Све то није могло да поправи његов положај. Ни пут који је 1475. поново предузео у Венецију, када је Сенат решио „да се том врло сиромашном деспоту додели месечна милостиња на благајни Удина".[71] Борећи се буквално да преживи са женом и децом, падао је у све већу беду, иако је био син једног од најбогатијих људи.

Иако је био велики противник Турака, деспот Стефан се држао по страни и од Латина, не дозвољавајући да га асимилују. Мада је на Западу проживео више од петнаест година, до краја живота остао је веран традицији свога народа. Пред саму смрт, 1. октобра 1476, написао је, на српском језику, чувено писмо дубровачком кнезу и властели, остављајући им у аманет своју породицу. Слабашна рука није му дала да нашироко пише о великом пријатељству његове куће и Дубровника. У свом „убогом дому", у прогонству, беди, немаштини и болести, написао је да тестаментом нема шта да остави. Али за тим није жалио, као што није јадиковао ни над својом болешћу и смрћу. Желео је Дубровчанима само да каже: „Властеле, молим вас, немојте оставити моју Ангелину и моју децу да погину по мене."[72] Узбудљиво сведочанство не само једног човека, и једне породице, већ читавог једног света.

Без иједне светле тачке на видику, деспот Стефан Слепи умро је 9. октобра 1476, у педесет шестој години живота, оставивши иза себе жену Ангелину, кћер Мару и синове Ђурђа и Јована. Одмах је породица дошла у још тежи положај. Тражећи помоћи, Ангелина је отишла у Беч цару Фридриху III Хабсбуршком, који јој је доделио један замак у Корушкој, а његовим посредством удала је лепу Мару за монфератског грофа Бонифација V, потомка византијског цара Андроника II и Ирине од Монферата. Свадба је прослављена с јесени 1485. у Инсбруку, у присуству цара, додуше без младожење, већ преко његовог заступника. Док је Мара путовала мужу, Ангелина је с моштима несрећног мужа и двојицом синова отишла у Будим краљу Матији. Пут је омогућила смрт деспота Вука Гргуровића, а краљ је њеног старијег сина Ђурђа, названог по славном деди, наименовао за српског деспота. Населили су се у Купинову где су, фебруара 1486, положене мошти деспота Стефана у цркви Св. Луке. Како пише у Родослову Бранковића, најпре сахрањен „у крајевима туђим, у земљи латинској", где је био

[71] И. Божић, *Белешке о Бранковићима*, 117.

[72] *Повеље и писма*, II, 161—162.

„као прекрасан крин који поред трња цвета", он је, најзад, положен „у отачаству његовом у земљи Срему, у граду Купинову, на реци званој Сави".[73]

Стекавши поседе у Срему и Славонији, Ангелина и деца умешали су се у борбе за престо, које су 1490. избиле у Угарској после смрти краља Матије Корвина. Деспот Ђурађ, иако одрастао међу Италијанима и Немцима, остао је дубоко побожан хришћанин православне вере. Жестоко се сукобљавао с калочким надбискупом, који је наплаћивао десетак од православних Срба. Стефанови наследници нису заборављали породичне светиње. Чим су стекли нешто иметка у Срему, Ангелина је, заједно са синовима, 1495. и 1496. одредила годишњу помоћ светогорским манастирима Хиландару и Св. Павлу.[74] Деспот Ђурађ је за своје идеале жртвовао и себе. Краљица Беатрича, жена Матије Корвина а кћи напуљског краља Ферантеа Арагонског, покушала је да га ожени својом рођаком Изабелом. Како прича Ђурђев безимени биограф, он је пристао на брак, под условом да невеста напусти „јерес", тј. римокатоличку веру. Како она то није хтела да учини, до брака није ни дошло. Онда је он, од раније наклоњен цркви, решио да напусти световни живот и његове перипетије и да се закалуђери. Попут светог Саве српског, без знања најближих, мајке и брата, кришом се, једне ноћи, замонашио, примивши име Максим. Власт и њена искушења препустио је брату Јовану, који је већ носио титулу деспота.[75]

Деспот Јован, храбар и енергичан човек, носио се плановима да ослободи државу свога деде, деспота Ђурђа. Неколико пута је с војском провањивао у Србију и Босну, а у његово име је брат Максим преговарао у Венецији о савезу против Турака. Дужд га је лепо примио, али је понуду одбио, јер је истовремено приводио крају преговоре са султаном око закључења мира. Да је деспот Јован рачунао да поново постане господар српске земље, показује повеља, коју је, заједно са мајком Ангелином, 23. јула 1499. издао светогорском манастиру Есфигмену. Прихватајући да буде

[73] И. Руварац, *Кратак живот деспота Стефана Бранковића*, Летопис Матице српске, 117, Нови Сад 1875, 117—118; Fr. Miklošić, *Marija, kći Anđelinina, i Konstantin Arijanit*, Rad JAZiU, 12. Zagreb 1870, 1—9; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, 214—215.

[74] *Зак. спом.*, 533. Уп. D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 40—41.

[75] А. Вукомановић, *Живот архиепископа Максима*, Гласник Друштва српске словесности, 11 (1859), 127. Уп. J. Радонић, *Беатрича Арагонска*, Летопис Матице српске, 339 (јануар—април 1934), 219; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, Зборник Филозофског факултета, XV/1, Београд 1975, 141; D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 28—35. Сматра се да је Ђурађ-Максим поклонио перизом на раки Св. Шимуна у Задру. M. Gušić, *Perizom u raki sv. Šimuna u Zadru*, Balcanica 8, Beograd 1977, 145—185, где је наведена и остала литература.

ктитор, обавезао се да сваке године помаже манастирско братство, у складу са својим могућностима. Ако му, пак, Бог учини милост „створити ме господина Србљем", давао би онолико колико је давао његов деда, деспот Ђурађ.[76] То, међутим, није дочекао, јер је убрзо умро. Исцрпљен сталним ратовањем, преминуо је од грознице 10. децембра 1502, као млад човек, у четвртој деценији живота. Несрећна мајка Ангелина дочекала је његову смрт, а још 1495. сахранила је кћер Мару, која је умрла као млада жена. Остао јој је једино син Максим, додуше у калуђерској ризи.

Деспот Јован није оставио мушке деце, већ само две кћери. Мара се удала за Фердинанда Франкопана, чија је кћи Катарина постала жена чувеног Николе Зринског. Јелена је пошла за молдавског војводу Петра Рареша. Јованова удовица, из српске племићке породице Јакшића, преудала се за хрватског великаша Иваниша Бериславића, коме је угарски краљ доделио звање српског деспота. Ту част је, после смрти деспота Јована, безуспешно поново нудио калуђеру Максиму, али се он није више занимао за световне титуле. Још док му је брат био жив, постављао је свештенике где год је могао, бринући се нарочито за душе православних Срба по Срему. Али у њему није могао опстати када су деспотско звање и поседи прешли на породицу Бериславића. Бранковићи су опет остали без ичега; зато су наставили да се сељакају и потуцају. С мајком Ангелином, „носећи са собом два ковчега с моштима оца својега Стефана и брата својега Јована", Максим је отишао у Влашку, војводи Јовану Радулу IV „Великом" (1494—1508). Побожни владар лепо га је примио и поверио му управу Влашке митрополије. Под Максимовим утицајем, позвао је са Свете Горе бившег цариградског патријарха Нифона, кога је задужио за црквену организацију. Радећи на добробит људи који су га примили, Максим је успео да измири војводу Радула с молдавским војводом Богданом. Када су се, међутим, после смрти Радула, промениле прилике у Влашкој, морао је да је напусти, јер му нови владар није био наклоњен, чак је хтео да га изда султану. Вратио се у Срем и, с мајком Ангелином, а уз помоћ влашког војводе Јована Нагоја, подигао манастир Крушедол, посвећен Благовештењу. Ту су, коначно, нашле вечни покој мошти деспота Стефана и деспота Јована.[77]

За градњу Крушедола Ангелина се 1509. обратила великом руском кнезу Василију III Ивановичу, молећи помоћ и нудећи му да буде ктитор цркве. Он се одазвао молби и исте године послао помоћ, уз обећање да ће је и даље помагати, а на њену молбу прихватио се ктиторства руског манастира Пантелејмона на Светој Гори. Упутио му је нешто новца, као и Кучајском манастиру и београдском митрополиту Теофану. Као и последњи Бранковићи који су живели у Турској, и Бранковићи из Угарске тражили су наслон на православне владаре Влашке и Русије.

[76] *Mon. Serbica*, 224—225; *Зак. спом.*, 542—543.

[77] D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 35—39; К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 412—414.

У међувремену, закалуђерила се и деспотица Ангелина. Тако су, крај драгих крушедолских мошти, у калуђерским одорама, бројали последње дане мајка и син. Било је ту српских калуђера и српских књига, које је деспот Стефан понео из смедеревске библиотеке, јер је целог живота волео књиге, иако је био слеп. Максим је пред крај живота постао београдски митрополит, али није дуго столовао на угледној столици: умро је, у шестој деценији живота, 18. јануара 1516. у Крушедолу. Несрећној Ангелини није се дало да умре пре њега. Највећа несрећа за родитеље је када дочекају да сахрањују своју децу. А она је управо то дочекала. Пошто га је покопала, није имала никога више од свога порода, али у гроб није могла до судњега дана. Остала је, као и Кантакузина, да, у грчу и тузи, своје дане дотрајава. Умрла је у дубокој старости 30. јула, како по свему изгледа 1520. године, надживевши мужа скоро четрдесет и пет година. У Крушедолу су мошти деспота Стефана, деспотице Ангелине, деспота Ђурђа-Максима и деспота Јована чуване око две стотине година, све док их Турци, као и сам манастир, нису спалили 1716. године, после битке код Петроварадина. Несрећа је до краја живота пратила последње Бранковиће; није их напустила ни после смрти.[78]

Још за живота Максима и Ангелине, између 1506. и 1509. године, *Родослов српских владара* допуњен је *Родословом сремских Бранковића*. Њему је претходила кратка допуна *Родослова деспота Ђурђа Бранковића*, извршена крајем XV века. У њој је, сажето али верно, испричана историја последњих српских деспота, од Стефана Лазаревића до Стефана Бранковића. Језгровито и сувопарно излагање посвећено је, највећим делом, деспоту Ђурђу и његовој деци. Непознати писац-калуђер није пропустио да каже како после смрти деспота Лазара „српско начелство коначно разрушење и запустење прима", како деспот Стефан Бранковић умре „после многих страдања и озлобљења и из отачаства изгнања" и како су кћери деспота Ђурђа, Мара и Кантакузина, биле жене „двојице неверника", цара Мурата и војводе Улриха латинског. „Родослов, пак, сремских Бранковића", опширнији и богатији у појединостима, почиње такође излагање о деспоту Стефану Лазаревићу, али једва помиње деспота Ђурђа и његове синове Гргура и Лазара. Његова је, међутим, љубав

[78] D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 39—40.

деспот Стефан Слепи, о коме је саопштио леп број података, понекад идући у детаље. После кратког портрета Маре и Кантакузине, кћери деспота Ђурђа, пише о синовима деспота Стефана Бранковића, Ђурђу-Максиму и Јовану, и завршава излагање Максимовим одласком у Влашку. Саосећајући с последњим деспотима, писци оба Родослова, одани своме народу и православљу, излажу чињенице на историјски начин, без хагиографских додатака.[79]

Деспот Стефан Бранковић, деспотица Ангелина и њихови синови Ђурађ-Максим и Јован канонизовани су, и тако уврштени у невелики списак српских светаца. Они су једини свеци међу многобројним члановима породице Бранковић, која је тако дуго играла прворазредну улогу у историји српског народа. Најстаријем међу светим Бранковићима, деспоту Стефану, сину деспота Ђурђа, а унуку Вука Бранковића, крајем XV или почетком XVI века написани су Житије и Служба. У Житију се истиче да је претрпео многе невоље, како од Турака тако и од својих сународника. Одликујући се високим степеном историчности, састав жели да изазове симпатије према трагичном свецу. Реторски писана Служба посебно подвлачи Стефанове моралне висине. Омиљена српска светитељка, „преподобна мати Ангелина“, добила је такође Житије и Службу. У Житију се наводи да је била кћи храброг арбанашког кнеза и да је превазилазила знањем и разумом све своје сроднице и вршњаке. Удала се за деспота Стефана, радујући се што ће с њим имати децу „од корена благородног и од племена царског“. Сва у дитирамбима, изванредно надахнута, Служба спада у најбоља песничка дела старе српске књижевности.

Доста опширно Житије архиепископа Максима има реалан историјски садржај. После приче о ослепљењу деспота Стефана и његовог брата Гргура, писац истиче како се Стефан, као деспот, храбро борио против Турака „колико је то могуће ономе који светлост не види“. Након излагања о детињству и младости Максима, додаје се да га је, заједно с братом Јованом, позвао угарски краљ к себи, давши им „отачаство њихово Срем“. Следи Максимово монашење, одлазак у Влашку, повратак у Угарску и подизање Крушедола. Све у свему, то је мала историјска хроника, права сажета биографија. Служба Максиму написана је 1523. године, а укрштена је са старом службом Св. Атанасија и Кирила Александријског. Надахнуто писана, пуна биографских и родољубивих мотива, истиче судбину светитеља: „У туђини рођен и васпитан био си, оче, ипак, у област свог отачаства настанио си

[79] *Родослови и летописи,* 41—43; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti,* 214—215, 225—226; исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба,* Нови Сад 1967, 184—189.

се.“ Хвалећи породицу из које је потекао, писац истиче одлике архиепископа: „будући красан ликом, још краснији душом био си“. Максимов брат Јован није добио Житије већ само Службу, али зато постоји Заједничка служба светим деспотима Бранковићима. Сви заједно, Стефан, Ангелина, Максим и Јован, насликани су касније на чувеној икони која је настала средином XVII века. Изнад светаца који су у стојећем ставу, налази се представа Христа, кога прате два анђела. Дрвена икона, преко које су гипс и темпера, има златну основу и сребрни оков.[80]

У тешким временима која су наступила, писци Житија и Служби молили су сремске Бранковиће „за народ свој као отачаствољупци“, за његов мир и безбедност, за спас од „насиља агаренског“. За те писце Бранковићи и даље држе „престо српског владарства“; њихови култови немају локални већ национални карактер, они су последњи изданци лозе Немањића.[81]

•

Са Бранковићима је завршена српска средњовековна историја. По народној традицији, потомци деспота Ђурђа нису изумрли, већ су, сакривени од Турака и свих осталих, живели у неком селу близу Смедерева. Вероватно по предању, велики дубровачки писац Џ. Гундулић помиње их у своме *Осману,* не више као зле већ као светле ликове.[82] У сваком случају, падом Смедерева 1459. године престала је да постоји српска средњовековна држава, која је, само један век раније, била царство и најмоћнија сила на Балкану и у југоисточној Европи. Рвање с Турцима трајало је скоро сто година, од средине XIV до средине XV столећа. Али, нису се могли зауставити. У средњем веку, азијски народи су више пута долазили као освајачи у Европу. Хуни, Авари, Угри, Монголи или Татари, ређали су се једни за другим. Како су стизали, сви су хтели да остану. Нико није желео да се више враћа у своју азијску постојбину. Обрнутог процеса није било: ниједан европски народ није ни покушао да оде и настани се у Азији. Турци Османлије били су последњи средњовековни азијски вал, али вал који је захватио добар део европског континента. На њиховом освајачком путу, у XIV и XV веку, највећи отпор пружили су

[80] Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева,* Смедерево, 1972, 200—201.

[81] *Србљак.* Службе, канони, акатисти, прев. Д. Богдановић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1970, II, 409—499; III, 7—209. Л. Павловић, *Култови лица,* 133—140, 146—155; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* 240, 244.

[82] А. Гавриловић, *Традиција о Бранковићима у Гундулићевом „Осману“,* ГНЧ, 33, Београд 1914, 132—140.

Срби. Са свим својим страстима и унутрашњим поделама, од Марице и Косова до „Дуге војне" и Николе Скобаљића, задали су им највише посла, највише жртава. Више него Византинци, Бугари, или било који други балкански народ.

Током освајања, Турци су имали разна преимућства. Доносили су собом негацију претходног, већ доста уморног, друштва, што је било прихватљиво и примамљиво за обичан свет. Последњи босански краљ, пред пад своје државе, поручио је папи да Турци „обећавају свима онима који пређу на њихову страну да ће бити слободни и све их радо примају... а сељачка глава не разуме и мисли да ће та слобода вечито трајати".[83] Турско освајање могло је изгледати корисно сиротињи, па његов успех лежи у друштвеним односима средњовековних балканских земаља. Доносило је, међутим, мало и привремено, а уништавало све, пре свега сопствено биће и сопствену државу.

Турско освајање било је рафиниран и дуготрајан процес. Убирући тешки харач, султан је најпре привредно умртвио вазално државе, а онда су дошли пљачке и разарања, све док села нису претворена у згаришта а утврђени градови у гомиле камена. За то време, народ се расељавао. Српски народ бежао је на све стране, највише преко Саве и Дунава, затим према јадранској обали и даље у Италију, док је српско робље одвођено на Исток и насељавано на широком подручју југоисточне Европе и предње Азије, понекад у најзабаченијим областима султановог царства. За то време, у опустошену земљу насељавани су османлијски досељеници. Турским освајањем, измењена је етничка слика Србије.

Расељени српски народ је нестао, асимилован верски и национално. На самој јадранској обали морао је, током времена, прећи на римокатолицизам, а поготово у Италији, као што показује случај извесног „Рада Николиног из Србије", који је 1473. у Анкони оставио дарове двема локалним, дакако римокатоличким црквама.[84] Поготово је нестао српски свет пресељен у Турску. Због бројности, боље се очувао у Угарској, која, међутим, није могла трајно помоћи Србима. Иако најугроженији међу западним народима, Угри нису могли створити са Србима јединствен фронт, јер их је много тога раздвајало. Зато је до неспоразума долазило брзо и лако, а разлике су се претварале у отворене сукобе. Угарска од 1402. до 1459. никако није сматрала Србију себи равном

[83] »Dicunt futuros liberos quicunque ad se deficiunt blandeque complectuntur... Rusticorum rude ingenium non intelligit artes, et libertatem perpetuo duraturam existimat. Enea Silvio Piccolomini. Papa Pio II, *I commentarii*, I, 2116—2118.

[84] »Radus Nicolai de Servia«. M. Šunjić, *Slavi nell' Anconitano: il XV secolo, Italia felix*. Migrazioni slave e albanesi in Occidente. Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV—XVI, Ancona 1988, 118.

земљом, већ само својом бановином. Поред Угара, и остали западни народи настојали су да зауставе освајача са Истока. Окупљали су снаге, покретали ратове, чинили су што су могли, али је све то било недовољно. У томе судару светова и цивилизација, Запад се борио против источног завојевача новцем, док су се Турци борили против Европе фанатизмом. У судару новца и фанатизма, превагу је однео фанатизам, а трагедија XV века је управо у томе што је он победио. Добар део светске прошлости чини историја фанатичних покрета, чију су главну ударну снагу носили варвари наоружани идеологијом.

Пошто Срби у средњем веку нису припадали западном свету, од кога су се доста разликовали и у XV столећу када је Српска деспотовина била пуна трговаца — Латина, тадашњи српски духовници, нарочито они исихастичког типа, видели су у ренесансној Италији хаотичан и богохулни покрет. Остаје, исто тако, чињеница да у време турског освајања римокатолици нису показивали никакво разумевање за посебност православне вере, цивилизације и традиције.

У време када западни хришћани нису показивали разумевање за источне, поготово то нису чинили Турци. Њихово освајање био је прави верски рат. Не треба сметнути с ума да је он носио извесне социјалне елементе. Покоривши Србе, Турци су потпуно прекинули развој српског друштва, уништили његове више слојеве и цео народ свели у положај покорене раје. Заустављен у развоју, српски народ је дуго остао на облицима претходних векова, док је европски свет ишао даље. Изгубивши своју државу, Србима више није признаван национални идентитет, нити уопште посебност; као народ стављени су ван закона.

Свако умирање, како појединца, тако и државе и друштва болан је процес. Пропаст средњовековне Србије била је onолико болна колико су биле велике њена моћ и снага. Како оне нису биле мале, пропаст је била стравична. Један европски народ насилно је везан за Азију, додуше за престоницу на Босфору, али у време када је Стамбол постао негација Константинопоља. Срби су везани за азијску цивилизацију сасанидског типа, којој никада нису припадали и коју никада нису могли прихватити. Док су, черечени, стењали у ропству, западноевропска цивилизација постизала је највеће успехе, а у односу на њу све остале цивилизације као да су имале нечег богаљастог. Она је с временом постала светска и сви народи који су желели да иду напред прихватили су је, пре или касније. Док се Русија под Петром Великим европеизирала, Срби су још увек били у ропству. Тек касније, искомплексирани од Европе, брзо су прихватали њене тековине, јер византијских више није ни било. Али, народи се понашају као и појединци: када се при-

вредно уздигну, враћају се своме пореклу и корену. Срби су прихватали западне материјалне вредности, али су чували своје традиционалне духовне тековине. То и јесте пут њихове посебности, једини њихов пут.

Турско освајање, губитак државе и пад у ропство били су највећа прекретница у дотадашњој српској историји, од времена досељења на Балкан. Народ који је имао своје царство пропао је у верском рату, а управо верска искључивост и варварство карактерисали су средњи век. Тај народ се после пропасти повукао у збегове и, крај камених задужбина својих владара, вратио се цивилизацији блата и дрвета. Затрован насиљем и неправдом, подносио их је или тихим роптањем или дизањем крвавих буна. Мада има тачности у томе да су дух и карактер сваког народа непроменљиви и трајни, пропаст српске средњовековне државе, оличена у паду Смедерева 1459. године, камен је међаш у српској историји: њоме је завршен период средњовековне самосталности а почело је доба ропства; њоме је уништен српски средњовековни свет.

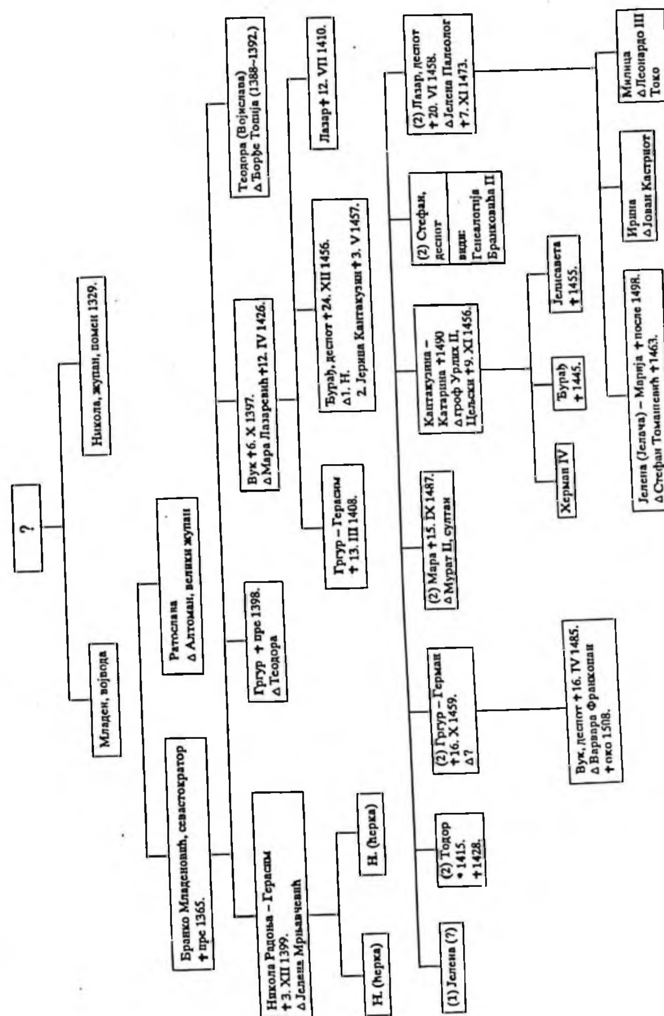

Генеалогија Бранковића – II

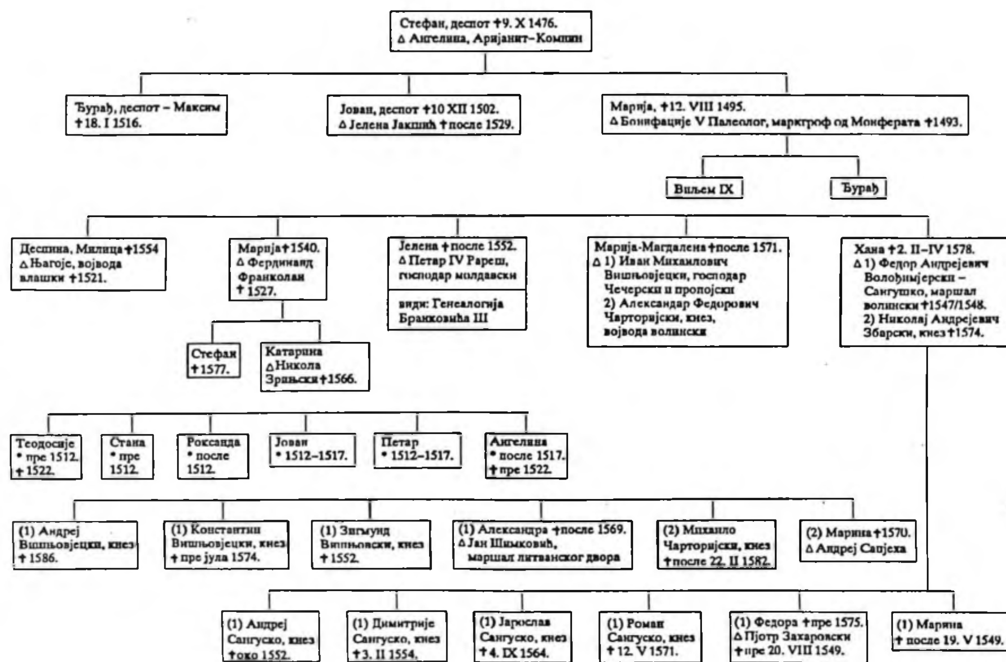

Генеалогија Бранковића – III

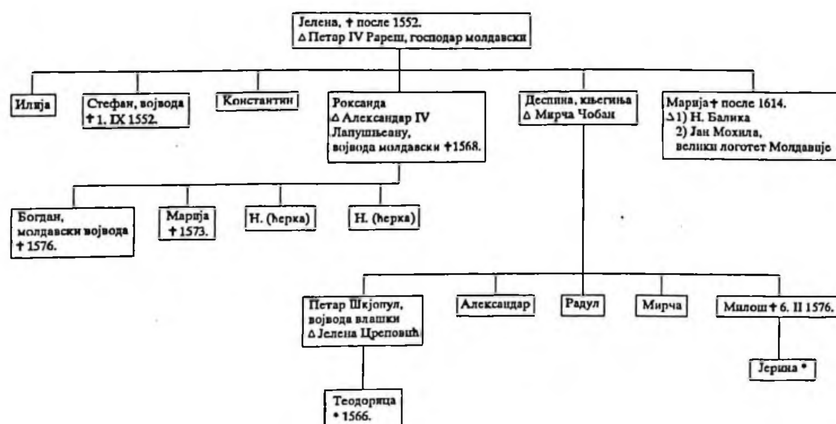

* Уп. Д. Мрђеновић–А. Палавестра–Д. Спасић, Родословне таблице, 84–86.

III

УНУТРАШЊЕ ПРИЛИКЕ

1. МАТЕРИЈАЛНА ПРОИЗВОДЊА

I

Највећи део становништва у држави деспота Ђурђа Бранковића бавио се пољопривредом. О њој се, међутим, не може много написати јер нема опширних повеља за манастире и властелу, као из доба Немањића.[1]

Србија је у време деспота Ђурђа важила као плодна и богата земља. У биографији деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф истакао је богатство њене пољопривреде.[2] Бертрандон де ла Брокијер је на почетку Ђурђеве владавине записао да у њој „има свега што је човеку потребно". Посебно је истакао да је област око Мораве „врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима", да у долинама Србије постоји „велико мноштво села и добрих намирница", да би завршио речима: „земља Расија је, како ми се чини, веома богата свим намирницама".[3] У свом опису догађаја пред крај Ђурђеве владавине, Критовул је истакао богатство Србије у храни, подвлачећи њено красно становништво и ратоборну омладину.[4]

Најплодније српске области биле су Метохија, долина Мораве, Мачва, Подунавље. Обрадиве површине чиниле су њиве, крчевине, ступови, на којима се радило ручним алаткама, ралом и плугом. Скромна техника утицала је да су радне руке биле главни чинилац у производњи. Према попису Области Бранковића из 1455. године, у њој су највише гајене житарице, а после њих биљке са махунастим плодовима. Међу првима, најзаступљенија је била пшеница, а иза ње су долазили јечам, овас (зоб), просо, раж, каплуца (пир). Када су Турци заузели Новобрдску тврђаву, у њој су нашли шест амбара пшенице, два ам-

---

[1] О земљорадњи у средњовековној Србији: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

[2] Константин Филозоф, 250—253.

[3] Б. де ла Брокијер, 127, 129, 131, 147.

[4] Critobulos, 94—96.

бара зоби и један амбар проса.[5] Дубровчани су у својим радњама по рударским местима имали и жита.[6] По целој Србији, а нарочито се зна за Област Бранковића, било је доста млинова за млевење пшенице. Према попису из 1455, од махунарица су гајени грахорица, сочиво, грах, боб, а од поврћа црни (црвени) и бели лук и купус. Од индустријских биљака особито лан, од кога се правило платно за рубље.[7] Из времена деспота Ђурђа нема података о воћњацима, ни у бившој области његовог оца, ни у некадашњим земљама Лазаревића, али се поуздано зна да су у средњовековној Србији успевали орах, дуд, крушка, јабука, трешња, шљива, оскоруша.[8] Посебно је занимљив податак Бертрандона де ла Брокијера да се у околини Ниша гајио пиринач.[9]

У Деспотовини је доста гајена винова лоза. Константин Филозоф истиче богатство Србије у виноградима, а Бертрандон де ла Брокијер подвлачи да у њој има „нарочито доброг вина".[10] Лоза је гајена више на југу, али исто тако и на северу, све до дунавске границе. У Области Бранковића било је чисто виноградарских села, а лоза је негована и у тзв. мешовитим, ратарско-виноградарским насељима. Могло би се тврдити да је вредност произведеног вина била сразмерно велика, али је оно ипак увожено са Приморја, нарочито у велика рударска и градска средишта, док су чувена вина, као што је била малвазија, стизала за деспотску породицу из Италије. Виногради на Косову, у Метохији, па и у осталим деловима Србије, највећим делом су запуштени под Турцима. Зарасли у коров, с временом су постали испаше за стоку.[11]

Винова лоза је стално гајена у сунцем богатој Зети, која је у пољопривреди имала особености, условљене средоземном климом. У повељи коју је 1441. дао Будви, деспот Ђурађ је изреком поменуо њене винограде. У томе крају успевало је јужно воће, које је стизало све до Београда и Смедерева. Маслине, нарочито оне из околине Бара, уживале су добар глас, а трговина уљем помиње се више пута у време владе деспота Ђурђа.[12] Мада су његови зетски поданици продавали намирнице на мало, власти у приморским градовима и његове војводе у Бару

[5] *Oblast Brankovića*, 208.
[6] *Test. Not.*, XII, 154—155'.
[7] Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова*, 43—49.
[8] М. Благојевић, *Земљорадња*, 162—169.
[9] Б. де ла Брокијер, 127.
[10] Константин Филозоф, 250—253; Б. де ла Брокијер, 131.
[11] Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова*, 50—54.
[12] *Lam. de foris*, XV, 36.

често су набављали жито и друге прехрамбене производе у Дубровнику. И он сам, док је био у Зети, куповао је, по посебној дозволи Сената, пшеницу и друге намирнице.[13]

Поред земљорадње, становништво Деспотовине највише се бавило сточарством. Како је она, добрим делом, обухватала планинске крајеве, у њима је гајење стоке било главно занимање. Богатство у стоци изричито наводи Константин Филозоф, а Критовул прича да у Србији пасу велика стада коза, оваца, свиња, бикова, коња, као и других домаћих и дивљих животиња.[14] У попису Области Бранковића забележено је преко двадесет пет хиљада свиња, просечно више од две по породици. Свиње су пописане зато што се на њих плаћао посебан порез, који је припадао спахији. Остала стока није унета у попис, јер порез на њу није спадао у спахијски приход. Да је, међутим, гајена, показује чињеница што је забележено 85 „говедара", пет „овчара", два „пастира", и један „кокошар". Колико је сточарство било распрострањено, показује, дакле, чињеница што су поједина лица означавана по сточарским занимањима. Она су била толико позната да су неке особе чак записане као „син говедара" или „син свињара". Иако су изворни подаци посредни и фрагментарни, могло би се тврдити да је у Српској деспотовини гајена сва крупна и ситна стока.

На посебној цени били су коњи. Да би виђен човек што лепше изгледао, било је потребно да има скупоцене коње, који су и јахани и вођени. Такве су понекад добијали дубровачки поклисари који су ишли деспоту Ђурђу. Коњи су били од прворазредног значаја за пренос робе. Сточари — Власи, сопственици планинских коња, специјализовали су се за поносничке послове, а у њиховим караванима, који су са Приморја ишли у унутрашњост Србије, бивало је и по стотину коња. Иначе, остало је доста података о крађи коња и друге стоке. Млетачки амбасадор је, током преговора са деспотом Ђурђем 1435. године, тражио да се Паштровићима накнади штета за волове које су им отели Ђурашевићи.[15] У трговачкој књизи Михаила Лукаревића, вођеној у Новом Брду, помињу се „потковi за коње".[16]

[13] *Cons. Rog.*, VII, 195'; *Cons. Maius*, VI, 55; *Lett. de Lev.*, XI, 267; *Notes et extraits*, II, 328, 367 нап. 2, 370 нап. 1. О земљишним односима на млетачким поседима у Зети и Албанији: И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији"*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259—331.
[14] Critobulos, 94—96.
[15] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 183, нап. 15.
[16] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 59—60.

Извесни Матко Илић купио је 1449. године коња који је био „печатиран печатом господина деспота", што показује да су коњи у држави деспота Ђурђа били жигосани.[17]

О развијеном сточарству посредно показује извоз из Србије. Дубровчани су у њој куповали овце, говеда, коње, затим коже, вуну, сир и друге сточарске производе. Колико су били заинтересовани за довоз стоке, добро показује њихов протест 1445, зато што је Стефан Вукчић увео нову царину за пролаз стоке, а 1450. чак дигао транзитну царину од 10% за сву стоку која је преко његове територије превођена у Дубровник из Турске и земаља „господина деспота".[18]

Сточарски катуни помињу се више пута у држави деспота Ђурђа. У поменутој књизи Михаила Лукаревића наводи се више лица која су живела у „катунима", у ближој и даљој околини Новог Брда.[19] Највише катуна било је у Зети: Никшићи, Ђеклићи, Малоншићи, Бупшати, Лазина, Круси и др. У уговору који су Млечани 1435. склопили у Смедереву, помињу се „Катуни Црне Горе", који су се, у ствари, односили на Паштровиће, Режевиће и Ластву. Треба водити рачуна да је у то време име катуна било у употреби и када се његови житељи, по начину живота, нису разликовали од осталих становника земљорадничких насеља.[20] У сваком случају, пастирство је у Србији било масовна појава, у време када је било идеал и у осталим европским земљама.[21]

Становништво Деспотовине доста се бавило пчеларством. У Области Бранковића посебно су пописане кошнице, јер се на њих плаћала спахијска дажбина. Највише их је било у нахији Морава, неравноправно распоређених по домаћинствима: нека су имала само по неколико, а нека по више десетина кошница. Главни приход били су мед и восак. Први је служио за заслађивање, док су од другог прављене свеће, толико потребне за осветљавање и верске обреде. Када су 1455. Турци заузели Новобрдску тврђаву, пописали су у њој и два крчага меда.[22] Израдом свећа бавиле су се посебне занатлије — свећари, који се

[17] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 135, нап. 16.

[18] С. Ћирковић, *Херцег*, 128—129.

[19] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 50, 55, 73, 75, 78—79, 82.

[20] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 348—370 (И. Божић); И. Божић, „Катуни Црне Горе", Немирно поморје XV века, Београд 1959, 150—156; Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, ИЧ, 5 (1954—1955), Београд 1955, 409—410.

[21] J. Huizinga, 128—137.

[22] *Oblast Brankovića*, 208.

изричито помињу у више српских места. О развијеном пчеларству у Србији сведочи и податак да су велике количине воска и меда извожене у Приморје.

Србија је вазда била земља богата шумама. Путујући 1433. од Софије, преко Ниша, до Београда, Бертрандон де ла Брокијер је неколико пута навео да је пролазио „кроз врло велику шуму".[23] У Области Бранковића забележени су липа, врба, бреза, брест, дуб, топола, јасен, храст, цер, граб, леска, дрен, као и особе чија су занимања „смречар", „брдар", „лесковар". У Вучитрнској нахији једно село звало се Дрвари.[24] Употреба дрвета била је распрострањена и разнолика. Осим за огрев, служило је и као грађа, не само за помоћне зграде, већ и за главне куће. Оне су махом биле од дрвета, како у селима тако и у градским и рударским местима, а имати дом од камена био је знак богатства и моћи. Дрвене зграде лако су паљене, поготово у тадашњим честим ратовима. У летописима је забележено да 1437. „попалише Угри град Крушевац", а следеће године „цар Мурат плени и попали Кучево и Браничево".[25]

Средњовековни свет био је свет дрвета. У сеоским насељима поједине породице бавиле су се справљањем дрвеног угља, ћумура, а у Области Бранковића неке су то радиле професионално. Чим су дошли Турци, и на тај рад су увели посебну дажбину. Према једном документу из 1431. године, у дубровачком залеђу било је око шездесет кућа „веома сиромашних људи", који нису имали обрадиве земље већ су живели правећи ћумур, који су продавали у Дубровнику.[26] Како је у веома развијеном српском рударству, у процесу добијања метала руда пржена, стабла су масовно сечена у околини Новог Брда, Сребренице и других рударских градова. Шуме су биле пуне дивљачи, а лов је био тадашње омиљено занимање. Посебно са соколовима, како су то чинили властела и чланови деспотске породице. Често цитирани Бертрандон де ла Брокијер затекао је „у пољу" деспота Ђурђа „који је пошао да лови са соколима на руци".[27] За остали свет, лов је био извор прихода, јер су тада из Србије извожене велике количине кожа и крзна од лисице, зеца, вука, куне, веверице, риса, медведа. Шума је била извор прихода, али је за средњовековног човека имала и своју симболику. Како је због малобројног становништва све обрастало

[23] Б. де ла Брокијер, 127, 129.

[24] Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова*, 61—62.

[25] *Родослови и летописи*, 230, 231.

[26] *Notes et extraits*, II, 269.

[27] Б. де ла Брокијер, 131.

шумом, човек се није плашио; била му је синоним таме, ноћи, страха. Насупрот томе, волео је дан, сунце, светлост.

Неког удела у привреди Српске деспотовине имао је и риболов, посебно поред великих река, као што су Дунав, Сава, Морава. Поуздано се зна да је риба из Приморја довожена у рударске вароши, а у књизи Михаила Лукаревића помиње се један рибар у Новом Брду.[28] У време када су копнени путеви били лоши, речни саобраћај био је сразмерно добро развијен. Не без разлога, Бертрандон де ла Брокијер је приметио: „У Расији и у Грчкој има река којима могу пловити лађе."[29] Већ је поменуто да је султан, током освајања, спуштао бродове низ Мораву, а држао је малу флотилу на Морави код Крушевца и на Дунаву код Голупца.

У време деспота Ђурђа, положај сељака остао је у традиционалним оквирима, с тим што је било новина које је доносило турско освајање. Појединости се, због недостатка извора, не могу сагледати. Иако су постојали, нису сачувани ни архив деспота Ђурђа, ни властеоских породица, нити било кога манастира. Као и владари из куће Немањића, и деспот Ђурађ је владао не само народом већ и земљом, над којом је имао врховну својину. Своја права могао је да уступа другима, обично властели и цркви, али су му они дуговали одређене обавезе. Када је даровао села, под њима су се подразумевали и сељаци у њима. И када је дао „у вечну баштину" села челнику Радичу или митрополиту Венедикту, право врховне својине остајало је и даље на снази. Тек по његовом одобрењу, челник је могао да поклони нека села светогорском манастиру Св. Павла. У сваком случају, сељаци нису одлучивали о својој судбини. Били су далеко од слободе, која је тада значила уклапање у друштво. Појединац, који је измакао групи, био је сумњив, а слободан је био онај ко је имао моћног заштитника.

Као врховни господар земље, деспот је убирао дажбине и користио работе. Зато се тачно знало коме је припадала свака кућа, како се лепо види из његових разграничења с Млечанима у Зети.[30] Иако су све више прихватане напредне тековине Запада, на пример плуг, у пољопривреди је остала јака словенска и византијска традиција. Судило се по Законику цара Душана, који је преписиван у доба деспота Ђурђа. Под строгим управним апаратом, који је сав био подређен одбрани земље, није било побуне ни сељака ни било којих других поданика. Иако је била

[28] М. Динић, *Из Дубр. архива,* I, 45.

[29] Б. де ла Брокијер, 147.

[30] И. Божић, *Катуни Црне Горе,* 153. О земљишним правима у Зети: *Ист. Ц. Горе,* II/2, 172—186 (И. Божић).

строга, та управа је сматрана правичном. Још 1447. у Деспотовину су почели да беже поданици Стефана Вукчића, које је тиранисао,[31] а четири године касније Дубровчани су истицали да је деспот Ђурађ „на гласу да добро поступа са својим поданицима".[32] Заиста, његови људи су га сматрали несрећним, али су му били верни.

У животу пољопривредника дошло је до знатних промена, због турског освајања. Османлије су пљачкале неутврђена и незаштићена села, поготово акинџије, које су имале залатак да пред војском харају и уништавају све пред собом. Посебно су страдала поља, јер се обично ратовало од пролећа до јесени, када је, по изричитим наводима извора, жито било на њивама. Народ се склањао у утврђене градове, поља су остајала необрађена и без радне снаге. Од 1427. до 1459. у Србији су биле ратне године: 1427—1428, 1437—1444, 1448, 1454—1456, 1458—1459, дакле тачно половина. То је без сумње, утицало да се смањи пољопривредна производња, а ратови су условљавали померање пољопривредног становништва. Како се турска војска обично кретала речним долинама, које су по правилу најплодније, оне су највише страдале. При походима на Смедерево и Београд, како истичу сами извори, теглећа стока је вукла турску артиљерију, опсадне справе и комору. Та стока је кроз Србију попуњавана одузимањем од народа. Због свих тих разлога, народ се повлачио у брда, јер су сточари, ипак, мање страдали од земљорадника. Били су даље од саобраћајних праваца, а имовина им је била покретна, па се могла склањати заједно с људима. У многим српским крајевима тада се почело враћати са земљорадње на сточарство.

Присуство странаца, који су користили тежак положај Деспотовине, осећало се и у пољопривреди. Дубровчани су имали села, „баштине", поседе, непокретну имовину, обично у близини рударских места, у којима су живели. Паоко Стипашиновић и Влахуша Латинчић држали су села у околини Сребренице, браћа Јаков и Николин Цријевић „баштине или поседе" у истом крају, а, по М. Орбину, челник Паскоје Соркочевић имао је „земље" у Топлици.[33] Не може се из извора докучити да ли је, и у чему, било специфичности у положају сељака на тим поседима.

Смањена пољопривредна производња и ратне године изазвале су несташицу хране. Од 1427. до 1459. неколико година се изричито наводе као гладне. Хране није било ни за војску, о којој су

[31] *Lett. di Lev.,* XIII, 244'—245.

[32] *Lett. di Lev.,* XV, 138—139. Уп. и *Lett. di Lev.,* XV, 155.

[33] *Test. Not.,* XV, 27'—29; *Div. Not.,* XLI, 178—178'; 182'—183; М. Орбин, 115.

власти највише бринуле, а поготово не за народ. Глад су редовно пратиле болести, јер су се јели трава, корење, жир, као што је био случај с избеглицама које су притискале јадранску обалу и обилазиле територију Дубровника, у чијим је складиштима лежало жито, али само за градске житеље. Како о храни за сеоски живаљ у залеђу нико није водио рачуна, предност живота у приморским градовима већ тада је била очигледна. Пошто је средњовековна пољопривреда и у редовним приликама једва подмиривала потребе становништва у храни, нередовна времена брзо су показала сву злу коб. Тај свет, који није знао за кукуруз, кромпир, парадајз и многе друге врсте воћа и поврћа, приспелог неколико деценија касније у Европу из Америке, живео је у сталном страху од глади и епидемија.

Да би појачао одбрану земље, српски деспот је повећавао дажбине и работе. Поред старог соћа или „дохотка царског", деспот Стефан је, после Косовске битке, увео „доходак господски" или „унче".[34] Називане „летње и зимске унче" одговарале су отприлике једном дукату по огњишту, а служиле су за покривање све већих војних трошкова. Да би појачао одбрану земље, у повељи, датој манастиру Св. Пантелејмона на почетку своје владавине, деспот Ђурађ је навео да га не може ослободити дажбине „што су унче летње војштатик",[35] што показује да војног данка нису били ослобођени ни манастирски метоси, јер се њиме „отправљала војска". За разлику од летњих и зимских унчи из земаља Лазаревића, у Области Бранковића наводе се „унче" и „данак Турцима", али су те две дажбине биле еквиваленат летњим и зимским унчама. У Зети је наплаћиван такође један дукат по огњишту, што је, дакле, одговарало летњим и зимским унчама.[36] Дубровчани, који су имали некретнине у Србији, морали су, исто тако, да плаћају деспоту један дукат годишње. Сачуван је податак из 1446. године да су дубровачки трговци, власници кућа у Зајачкој тврђави, морали да плаћају шест гроша деспоту, а они који су довели са собом жене, били су дужни, као стално настањени, да ратују за њега.[37] Све доследније убирана дажбина за војску, утицала је да су смањивана имунитетна права, укључујући и манастирска, иако је деспот Ђурађ излазио у сусрет Светогорцима колико је могао: узимао је натраг имања, која су раније дарована и давао им сваке године неколико десетина литара сребра. Поред соћа и унчи, владару су припадале и друге даж-

[34] О дохотку царском: И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956.

[35] *Зак. спом.*, 528. О односу летњих унчи и војштатика види: *Ист. српског народа*, II, 122, нап. 34 (М. Благојевић).

[36] *Listine*, IX, 81.

[37] М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 59.

бине: „оброк", „позоб", „травнина", „чабрина", „жировница" и др.[38] На народ је све теже падао турски харач, који је све више исцрпљивао и деспотову благајну, јер је био све већи, а држава све мања. Међу свим султановим вазалним земљама, Србија је под деспотом Ђурђем плаћала највећи харач: износио је 50.000 дуката годишње, али је подигнут на 60.000, а после пада Цариграда Мехмед II тражио је 100.000 годишње.[39] Поред давања, српском живљу повећаване су и работе. За поправку старих и подизање нових градова, а пре свега Смедерева, „градозиданије" је доведено до неиздржљивости. Није без разлога народ утврђења по Србији назвао Јерининим именом, иако она са њима није имала никакве везе. Појачана експлоатација становништва ишла је само у прилог Турцима. Ако незадовољници под деспотом Ђурђем нису дизали буне, могли су увек да оду Турцима. То су и чинили

II

У односу на пољопривреду, много мањи део становништва Српске деспотовине бавио се занатима. Занатлија је било у селу и у граду, а према попису из 1455, у Области Бранковића најбројнији су били ковачи. Записано их је педесет девет, док је свим осталим струкама припадало педесет седам занатлија.[40] Међу занатлијама који се јављају у књизи Михаила Лукаревића, такође су најбројнији ковачи — записана су двадесет тројица у Новом Брду и околини.[41] Ковачи се изричито помињу у Приштини и у другим српским местима, а израђивали су предмете од метала: алате, ножеве, клинове, браве, кључеве, оковали сандуке и бурад, поткивали стоку. Због израде пољопривредног алата и поткова, њихов рад на селу био је од прворазредне важности.

Ако су ковачи били бројни, златари су радили финији посао и обично су имали већи иметак. Боравили су углавном по градовима, нарочито у рударским местима, међу којима се златарством истицало Ново Брдо. Међу његовим мајсторима помињу се Ма-

[38] *Ист. српског народа*, II, 122—123 (М. Благојевић).

[39] М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 26—27.

[40] B. Hrabak, *Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća*, Glasnik Muzeja Kosova, 11 (1971—1972), Priština 1972, 136—138.

[41] О занатству у Новом Брду, Сребреници, Приштини, Смедереву, Руднику, Зворнику, Зајачи, Ваљеву, Крупњу и Бохорини служили смо се следећим радовима: Д. Ковачевић, *Прилог познавању занатства у Новом Брду*, 525—531; иста, *Dubrovčani zanatlije u srednjevjekovnoj Srebrenici*, 25—44; иста, *Приштина у средњем веку*, 60—61; иста, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 114; иста, *Зворник*, 29—30; Б. Храбак, *Рудник*, 38—51; исти, *Трг Ваљево*, 97; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 50, 57; исти, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 125.

роје Мирковић, Никша Радаковић, „Никша", можда баш претходни, „Алегрет", а у књизи Михаила Лукаревића забележена су четири златара. Захваљујући судским споровима, о неким новобрдским златарима може се нешто више рећи. Богић Прибојевић, ожењен Марушом, кћерком Огњена из Новог Брда, судио се више пута. Како је био поверилац, Мароје Прибисалић оставио му је тестаментом 1440. тридесет аспри на име дуга. Када су Турци први пут заузели Ново Брдо, Богић је прешао у Дубровник и одмах поднео тужбу против неких трговаца који су фалсификовали његову прокуру „док је раније био у Новом Брду".[42] Када је оно ослобођено, изгледа да се вратио, јер се 1451. помиње у једној новобрдској парници.[43] Златар Никша Лекић продао је 1442. једном Дубровчанину око 43 литре гламског сребра, што је изазвало спор, који је вођен до 1457. године.[44] Пред турском опасношћу, као и други златари, повукао се у Дубровник, у коме је радио још 1475. године. Још познатији од њега био је Јован Прогоновић, који се пре 1459. такође повукао у Дубровник. Ту је стекао велики углед, радећи златарске предмете, велике уметничке вредности, за угледне наручиоце, међу којима су били италијански банкари, дубровачки надбискуп и угарски краљ.[45] У Дубровнику је учио златарски занат понеки младић из Новог Брда. Преко новобрдског свештеника Николе, 1448. примљен је Петар Јованов да учи осам година занат код Јакова Ружманића.[46] Напустивши Ново Брдо, златар Андреја настанио се у Херцег Новом, у коме је радио још 1470. године.[47] У општем метежу који је наступио због турског освајања, растурено је новобрдско златарство. Гдекоји траг је остао само о мајсторима који су се склонили у Приморје.

У књизи Михаила Лукаревића забележена су тројица златара из малих места у околини Новог Брда, а у турском попису Области Бранковића наведен је „Радоња, син златара" у селу Доња Брњица.[48] Доста их је било у суседној Приштини. Од 1427. до коначног пада под османлијску власт, има података о више од десет златара. У Приштини је повремено долазио Живко, златар из суседног Јањева, у коме је два пута биран за судију.[49]

[42] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 82.

[43] *Cons. Minus*, XII, 228'.

[44] У лето 1428. из Дубровника је писано у Ново Брдо и »Gliupse aurifici«. М. Динић, *За ист. руд.*, II, 73 нап. 12.

[45] М. Динић, *За ист. руд.*, I, 27 нап. 108; II, 69 нап. 9, 82.

[46] *Div. Canc.*, LXI, 206'.

[47] М. Динић, *За ист. руд.*, II, 69 нап. 10.

[48] *Oblast Brankovića*, 213.

[49] *Cons. Minus*, X, 140; XI, 10.

У судским споровима у Трепчи такође се помиње понеки златар, а било их је чак и у тако малим местима као што су Хоча и Јагодна Глава.[50]

Изузетно велики број златара радио је у Сребреници. Од доласка деспота Ђурђа на власт до 1459. у судским комисијама наведено их је око четрдесет. Неки су ту боравили доста дуго: Михоч — десет година, Бољеслав Прибисалић — једанаест, Стјепан Пивац — седамнаест, Миљевац — деветнаест, Лукша — двадесет једну, Андрушко, назван Кесо, двадесет седам година. Угледни златар Стјепан Стојшалић изабран је 1449. у једној парници за судију. Својим радом и богатством посебно се истицао Петко Прибојевић. Био је сувласник рударских окана, у Сребреници је поседовао кућу и дућан, а његов тестамент сведочи да је имао велики број дужника. Међу њима је био и босански војвода Петар Ковачевић, коме је позајмио чак две стотине дуката. Иза себе је оставио доста сребрнине, лепих предмета и друге вредне робе. Као побожан човек, био је издашан према црквама. Сребреничкој богомољи Св. Марије завештао је осамнаест дуката за куповину бревијара, а гвардијану Михаилу три дуката. Даровао је и друге цркве по Босни и Србији. Био је у пословним везама са Дубровчанима у Крупњу, којима је такође оставио нешто новца, одредивши да му један од извршилаца тастамента буде Радат из Крупња, док је самој крупањској цркви оставио шест дуката.[51] Његове пословне везе обухватале су и места удаљена од Сребренице, а тешко је отети се утиску да није био у сродству с новобрдским златарем Богићем Прибојевићем.

Златари су радили и у рударским местима која су била у сенци Сребренице. У Зајачи се помињу Михоч Воковић, Живко, Иван, Петар Вашиновић, који је био у оштром сукобу с тамошњим цариником Јованом Цријевићем. Михоч је радио и у Крупњу и Бохорини. У Ваљеву се 1454. године, у једном судском спору, наводи Марин, син златара Добре, а у Рудиштима златар Јакша Зечић.[52] Златари су стигли и у престоницу Смедерево. Мароје Мирковић и Јакша Рајковић били су угледни чланови тамошње дубровачке колоније и Мало веће их је више пута одређивало за судије. Златар Јакша Миладиновић, звани Зец, можда онај из Рудишта, најпре је живео у Сребреници. Једном приликом, на путу за Дубровник, заједно са још једним златарем, напали су их Турци, под оптужбом да су били „цариници деспота".[53]

[50] *Cons. Minus*, X, 8; XI, 34'; XII, 245'.

[51] *Test. Not.*, XII, 154'—155'.

[52] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 63. О угарским напорима да после 1427. године унапреде занатство у Београду, вид.: М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 20—21, 28, 41—43, 54—55.

[53] *Lam. de foris*, XVII, 248.

Касније је, као и Мароје Мирковић, прешао у Смедерево и у њему је проживео од 1451. до 1457. године.[54] Златари су радили не само са златом, већ и са сребром; зато их је било у тако малим местима, као што су Зајача, Крупањ, Бохорина, у којима, после средњег века, нису радили више никада.

Сачувани подаци о златарима у држави деспота Ђурђа односе се готово искључиво на Дубровчане, што, на пример, није случај са ковачима. Дубровник је тада био јак занатлијски центар, који је имао посебну златарску улицу.[55] Поред златара у ужем смислу, постојали су посебни истањивачи злата, који су га ковали у танке нити и плочице, намењене филигранској производњи. Са тим добро стојећим светом одржавао је везе деспот Ђурађ. Његових четрдесет миљара шалитре држао је у Дубровнику златар Љубиша, до априла 1435, када је добио дозволу Малог већа да половину извезе у Србију.[56]

Златари, који су крстарили њеним путевима, куповали су племените метале и израђивали сребрно и златно прстење, наушнице, сребрне појасеве, сребрну дугмад, која су тада била у великој моди, црквене утвари — путире, кадионице, крстове, сребрне кутије, свећњаке, окове за мошти. Имућнији од осталих занатлија, бавили су се и другим пословима: давали су новац на зајам по Србији, склапали трговачка друштва, куповали и препродавали робу. Улагали су у рударска окна, пречишћавали сребро и трговали њиме, добијајући, понекад, велике своте новаца. Златар Ратко Радетковић тужио је у лето 1444. двојицу Дубровчана што су му, на путу за Србију, у Скадру, док је спавао у бенедиктинском манастиру Св. Илије, украли 540 дуката, које је добио од продаје сребра.[57] Трговина сребром била је мамац који је највише привлачио дубровачке златаре у државу деспота Ђурђа.

У местима, у којима су били златари, радили су и кројачи. У књизи Михаила Лукаревића наведено их је двадесет, што значи да су у Новом Брду и околини, после ковача, били најбројнији. У Области Бранковића 1455. записана су четири. Међу новобрдским кројачима, неки су били добро познате личности. Петар Павлов имао је у граду кућу, коју је повремено изнајмљивао, држао је слуге и носио титулу „магистер“. Пред налетом

[54] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 106, нап. 10, 114. Уп. и *Test. Not.*, XV, 116'—117'.

[55] D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951, 113—114.

[56] *Cons. Minus*, VI, 240.

[57] *Lam. de foris*, XVIII, 45'. Као добро стојеће људе, златаре су више пута пљачкали по Србији. И. Божић, *Дубровник и Турска*, 242.

Новац Ђурђа и Лазара Бранковића. Народни музеј, Београд

Печат деспота Лазара Бранковића, Хисторијски архив, Дубровник

Керамички свећњак, XV век, Народни музеј, Смедерево

Турака, 1455. године повукао се у Дубровник.[58] Кројач Божидар, који је живео у новобрдском „граду", шио је одела Калојану Русоти, једном од најугледнијих Грка у тадашњој Србији. У суседној Приштини било је такође „шнајдера", међу којима се 1433. помиње Бокчин. У вези са суђењима, у Сребреници се од 1427. до 1459. наводи између двадесет и тридесет кројача, који су у њој проживели велики број година: Бисан — дванаест, Цвјетко, звани Пакао — петнаест, Бошко — осамнаест. Преко Дрине, у Црнчи, радио је кројач Радивоје, звани Влах, затим Радоња и Радоје, а сви они су одлазили и радили и у суседним местима. Тако се Цветко јавља у Зајачи и Крупњу, као и Радоња, можда онај из Црнче. Бошко и Прибисав, којима је суђено у Зајачи, изгледа да су добро познати кројачи из Сребренице. У Зајачи се још судио Радивоје Остојић, а у Крупњу Добрашин и Никола Цветковић. Да је један исти занатлија пословао у више места, недвојбено показује случај Радивоја, званог Влах, који се, и са именом и са надимком, јавља у Црнчи, Зајачи и Бохорини. У нешто даљем Руднику, између 1427. и 1447, јављају је кројачи Симко Маринов, Радош Брајковић, „Будисав", „Витко" и Будисав Богавчић. Кројачи су, пре свега, шили одела, понекад чак златарским везом, па су могли бити повезани са златарима. С обзиром на то да су се сељаци одевали на традиционалан начин, углавном су радили за живаљ по градским и рударским местима. Како су скоро сви кројачи које знамо по имену били Дубровчани, у новој средини ширили су западњачку моду.[59] Уосталом, многи од њих, у Крупњу чак тројица од укупно четири, у изворима су наведени као „шнајдери". Немачки назив посредно показује да потиче од Саса, чија се терминологија дуго задржавала не само у рударству него и у занатству.

Осим послова у своме занату, кројачи су били тесно везани за трговину тканинама, које су у великим количинама увожене са Приморја. Тим послом су се бавили и сукнари (подстригачи сукна). „Радоња", „Радоац" и многи други радили су у Новом Брду, Симко у Приштини, Матко и Радивоје у Хочи. У време владе деспота Ђурђа, у Сребреници се помиње више од десет сукнара. Радивоје је у њој живео од 1423. до 1452, дакле двадесет девет година. Сукнари Радивоје и Радоња, који су се судили у Црнчи, Зајачи, Крупњу и Зворнику, изгледа да су истоимене сребреничке занатлије. Између 1447. и 1452. у Смедереву се помињу сукнари Витко и Радосав, док је Будисав годинама живео

[58] *Div. Canc.*, LIX, 127; LX, 167'; *Deb. Not.*, XXIX, 60. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 27, нап. 108; 69, нап. 9, Тестамент »Gioni sartoris de Novamonte« из 1441, *Test. Not.*, XIII, 96'.

[59] Б. Радојковић, *Примењена уметност Моравске Србије*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 201.

у Руднику.[60] Између 1427. и 1455, судио се двадесет један пут, а два пута га је Мало веће именовало за конзула, што показује да је био један од најугледнијих чланова дубровачке колоније.

У попису Области Бранковића налази се петнаест обућара. По један је био у девет села, двојица у селу Штимљу, а четворица на тргу у Вучитрну. Михаилу Лукаревићу дуговало је осам обућара, од којих су пет били из Новог Брда, а тројица из околине. У Сребреници се 1434. помиње обућар Радивој, а 1431. Радован Новаковић. Већина обућара је у изворима означена немачким именом „шустер", како они по градовима, тако и они по селима Области Бранковића.[61] Један градски улаз у Ново Брдо звао се „Капија шустера", дакле, то је био крај у коме су били груписани.[62] Иако су обућари радили и на селу, много више их је било на трговима, крај рудника и по градовима.

У Области Бранковића забележено је једанаест кожухара, али их је седам било у Вучитрну.[63] У Новом Брду четворица су били дужници Михаила Лукаревића; тројица су становала у граду, а један у ближој околини. У Приштини се између 1414. и 1445. помиње осам занатлија те струке, а у Сребреници десетак. У Руднику су 1427. и 1428. радили кожухари Цвитко, Стјепан и Ратко Милешевић, а њихове колеге помињу се у Ваљеву и Зајачи. Радоња кожухар провео је у Сребреници петнаест година, од 1433. до 1448. Кожухари су штавили кожу, али су је, у исто време препродавали, јер је Србија, као сточарска земља, била богата кожом. Неки су се бавили и крзнарским послом.

Да је у исхрани становништва Деспотовине одређену ставку чинило месо, показује сразмерно леп број месара у њеним градовима. Пет их се задуживало код Михаила Лукаревића, а неколико је радило на тргу у Вучитрну.[64] Од 1427. до 1440, у вези са судским процесима, у Сребреници се помиње десетак људи те струке. Зна се поуздано да су се, поред месарског заната, бавили трговином стоком. Спремању хране посвећивали су се пекари. У косовском селу Прилужју 1455. радио је Никола пекар, а у суседној Приштини Лука, Радослав и Никша Прибисалић.[65] У Смедереву се помиње један пекар, а у Новом Брду „пекарица". Некако уз њих, наводе се крчмари, који су држали неку врсту крчми, у свим временима омиљених састајалишта људи. Било их је у Новом Брду, али и у селима Области Бранковића: у Штитарици, која је припадала Вучитрну, радио је Радивој, у Злашници неки Ђурко.[66] У Руднику се 1442. судио Радосав „механџија". Крчмара је, ипак, било више по градским него по сеоским насељима. То исто важи и за бербере, који се изричито помињу у Сребреници и Смедереву.

[60] У вези са једном тужбом из 1457. године, у Београду се помиње суконар Радич. М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 69—70. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Дубр. и Угарска*, 181.

[61] *Oblast Brankovića*, 19, 30, 65.

[62] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 62.

[63] B. Hrabak, *Seoske zanatlije*, 136.

[64] *Oblast Brankovića*, 29—31.

[65] *Oblast Brankovića*, 91; D. Kovačević-Kojić, *Priština*, 61.

По тврђавама су живеле и радиле занатлије разних грађевинских и оружарских струка. Када су Турци 1455. заузели Ново Брдо, у њему су пописали шест дунђера и три зидара, а сви су били хришћани. Затекли су, такође, двојицу тобџија, пет замберекџија и по једног пушкара, сабљара и стрелара.[67] Међу дужницима Михаила Лукаревића, био је по један пушкар и један каменар, а у Сребреници се 1453. судио Видосав, сабљар. Поуздано се зна да је оружје израђивано у Србији, јер се, на пример, у Области Бранковића наводе „Дабижив, син штитара", „Новак, син стрељара".[68] Оно је довожено и из суседне Угарске, са којом се заједнички ратовало, али и из Дубровника, који је био јак оружарски центар.[69]

И по градовима и по селима радили су дрводеље и грнчари. Међу првима, један је у Новом Брду имао титулу „протомајстора". Двојица дрводеља помињу се у Приштини, а двојица у Области Бранковића, с тим што је један означен као колар. Радили су најразличитије послове, од просте обраде дрвета до израде свакојаких столарских предмета, али су само они малобројни израђивали фину резбарију уметничке вредности. При крају српске управе, у Области Бранковића радило је неколико грнчара и кречара, а један грнчар је забележен и у књизи Михаила Лукаревића. Грнчари су израђивали јевтино посуђе, које је масовно користио обичан свет.

Посебне занатлије били су свећари. Петко свећар радио је и у Новом Брду и у Приштини. Између 1435. и 1453. у Сребреници се помињу свећари Радоје и Радовац, 1439. Тома у Црнчи, а Новак свећар био је 1452. судија у Смедереву. По градовима су биле посебне занатлије капаџије или клобучари. У књизи Михаила Лукаревића забележени су Добросав „клобучар" и Никола „клобучар", који је живео у новобрдском Подграђу. Милутин клобучар радио је између 1448. и 1453. године у Сребреници, али се

[66] Д. Ковачевић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду*, 529, нап. 33; *Oblast Brankovića*, 31, 204.

[67] *Oblast Brankovića*, 208—209.

[68] *Oblast Brankovića*, 120, 129.

[69] О дубровачком оружју: Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976, 11—248.

помиње и у Крупњу. Крупањски клобучар Лука можда је исто лице с клобучарем Лукшом, који се јавља у Ваљеву.

Како су у средњем веку коњи и коњска опрема били посебно цењени, није чудо што су били тражени седлари, који су израђивали седла, амове, узенгије и осталу опрему. У Области Бранковића пописано их је пет, једно село у Лапској нахији звало се Седлари, а у Новом Брду радили су Брајан и Милета Велисалић. Посебно занимање били су ткачи. У Приштини је радио Милош, у Сребреници Радосав, а у Смедереву Радосав Радоњић, можда онај исти из Сребренице. У Србији се могао наћи и по који бојаџија, а у Сребреници, као великом граду, и лица чије је занимање било носач. Као посебна занимљивост може се навести бродар Прибисав, који је живео у Сребреници између 1429. и 1438, али је вероватно исто лице са бродаром Прибисавом, који се 1430. помиње у Зворнику. Очигледно, био је бродар на брзој и по ћудима познатој Дрини. У Области Бранковића забележена су три воденичара и по један травар, крпар, кофчија и соколар.[70] Било је, дакле, заната који су изумрли у каснијим временима и данас се не могу више наћи. Једно је, међутим, сигурно: у српској држави XV веку бројност струка била је велика, што сведочи да је занатство било врло разуђено.

Подаци о занатлијама у држави деспота Ђурђа случајно су сачувани и крајње фрагментарни. На основу њих се не може сагледати целокупно занатство, већ само један његов део. Зато је посебно значајна књига Михаила Лукаревића, која садржи податке о тринаест заната у Новом Брду и околини, док је у турском попису Области Бранковића и дубровачким судским комисијама Сребренице наведено по петнаестак. У Лукаревићевој књизи забележене су осамдесет две занатлије, од којих су око две трећине живеле у Новом Брду, а око једна трећина у околини. У Законику о рудницима деспота Стефана Лазаревића донете су посебне одредбе о ценама услуга кројача, обућара, ковача и месара.[71] Новобрдске занатлије живеле су углавном у Подграђу, а биле су необично бројне, јер већ наведенима треба додати оне који су радили чисто рударске занате.

Судећи према судским комисијама, у Сребреници је у доба деспота Ђурђа било више занатлија него у Новом Брду. Највише их се помиње између 1430. и 1440. године, да би се њихов број смањио после првог пада Деспотовине, а поготово после 1450. године, што је у складу са општим опадањем привредне делатности због турског освајања. Међутим, занатство Новог Брда

[70] *Oblast Brankovića*, 83, 150, 175, 212, 216.

[71] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 53—54.

било је веће од сребреничког, али је богати рудник на југу био много ближи Турцима и зато у дубоком опадању. Од четврте деценије XV века потпуно је пропадао, док се, далеко на северозападу, Сребреница још држала. Остаје, међутим, неоспорна чињеница да су та два места била далеко најјачи занатлијски центри у држави деспота Ђурђа.

Према врстама сачуваних извора, у Области Бранковића обавештени смо о занатлијама — домаћим људима, у Новом Брду — о домаћем свету и Дубровчанима, а у Сребреници и другим градским насељима скоро искључиво о Дубровчанима. Нашавши погодно тле за рад, дубровачке занатлије остајале су у појединим местима Србије врло дуго, а неки заувек. Поред занатства, бавили су се трговином, и зато су били врло покретљив елеменат. У Ново Брдо дошли су кројач Павле Вукадиновић из Приштине. кројач Радосав Хрунковић из Смедерева, обућар Петко из Ниша, а месар Богдан Новаковић чак из Ковина на Дунаву. Из Новог Брда кројач Андрија отишао је у Кратово, а ковач Никола Радетић у Софију.[72] Занатлије из Сребренице често су се виђале у Зворнику, Црнчи, Бохорини, Зајачи, Крупњу, а после обнове Деспотовине 1444. неки су прешли у Смедерево. Оно је постало последње уточиште пословних људи у слободној српској држави.

Најраширенији занат на селу био је ковачки, а по градовима златарски и кројачки. У Зети је било заната, слично онима у залеђу, али је било више бродоградитеља, солара, рибара и других сличних занимања везаних за море. Међутим, у доба деспота Ђурђа све више се може говорити о занатству у млетачким градовима, поготово што је Котор, најјаче занатлијско средиште, стално био под влашћу Венеције.[73] Занатлије у Зети имале су своја удружења, организована по западном типу. Имали су их и у унутрашњости, с протомајстором на челу. У Новом Брду протомајстор дрводеља био је неки Радован, а клобучар Никола био је зет протомајстора, изгледа истога заната.[74] Није био редак случај да више чланова једне породице ради послове истог заната. У књизи Михаила Лакаревића забележена су три брата кројача из породице Стојановић, у Сребреници су радили кројачи браћа Радосав и Прибисав, а златари Бенко и Лукша. Често су послове једног занатлије настављали његови потомци, јер је у средњем веку важило правило да што ради отац то ради и син.

[72] Д. Ковачевић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду*, 531.

[73] О занатству у Зети, *Ист. Ц. Горе*, II/2, 233—247 (И. Божић).

[74] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 83.

III

У држави деспота Ђурђа рударство је достигло невиђен развој, већи него икада раније. Увећан је иначе висок ниво производње из времена деспота Стефана Лазаревића, и Деспотовина је стекла глас земље изузетно богате рудом. Грк Критовул писао је да злато и сребро просто извиру; где год се закопа, наилази се на богата лежишта, издашнија од чувених рудника Индије.[75] Њене богате руднике истицали су угарски краљ Ладислав и пољски каноник Длугош. Турчин Дурсун-бег забележио је: „Земља је та средиште свих земаља и сва је један мајдан злата и сребра",[76] а Константин Филозоф писао је о њеном злату и сребру као о „најважнијем".[77] Дакле, савременици деспота Ђурђа, и са Истока и са Запада, и хришћани и муслимани, истицали су њено изузетно богатство у рудном благу.

У Србији су биле две главне рударске области: новобрдска и сребреничка. Рудник Ново Брдо састајао се од комплекса јама и окана, у пречнику од неколико километара, и бројних топионица, на које подсећају шљакишта, расута у ближој и даљој околини некадашњег града. Глас о „новобрдском обиљу" добро је био познат у Србији и ван ње. За Константина Михаиловића Ново Брдо је „Сребрна и Златна Планина", за Константина Филозофа „град сребрни у истину и златни", док Бертрандон де ла Брокијер мирно каже: „постоји рудник злата и сребра заједно". Када је млетачки монах фра Мауро средином XV века правио карту света, исписао је на њој, на српском и италијанском језику, великим словима назив Новог Брда, а одмах испод њега, крупно, додао „јаме злата и сребра".[78] Остављајући иза себе остала рударска места, оно је, једно време, сматрано најважнијим рудником на Балканском полуострву.

У близини Новог Брода радило је Јањево, а у суседној Приштини вршено је пречишћавање метала, одвајање злата од сребра. Трепча је такође била активна, а северније је почињала рудама богата копаоничка област, с више малих рударских места. На десној обали Ибра била је Плана, затим Остраћа, источно Ковачи, а јужно Копорићи. Нови рудници били су Запланина, Ливада (Ливађе) и Бело Брдо, на источној падини Копаоника, као и Беласица, у извоpишном току Лаба. Прва два се јављају у изворима од треће деценије XV века, а Бело Брдо од 1438. године. У једној

[75] Critobulos, 94—96.

[76] Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 96.

[77] Константин Филозоф, 250—253.

[78] Г. Шкриванић, *Fra Mauro, il Mappamondo*, ИЧ, 12—13, Београд, 1963, 163.

дубровачкој судској исправи из 1446. помиње се Ливада због неког украденог новца, а Бело Брдо је 1452. имало Дубровчанина кнеза. Беласица се јавља у изворима од 1423, а највећа производња била је између 1429. и 1448. Сви копаонички рудници имали су мале дубровачке колоније, које су биле повезане с Новим Брдом.[79] У књизи Михаила Лукаревића наводи се један дужник „из Ливаде" и један „из Беласице".[80] Иако је производња у копаоничким рудницима била релативно скромна, ипак је достигла већи развој у доба деспота Ђурђа него икада раније.

Посебно велики успон достигла је Сребреница. То је био прави рудник-колос, са јамама и топионицама расутим по неколико километара око града. Имала је више мањих рудника-сателита, као што су Саси, Пуста Сребреница, Пећишта, Чагаљ. У њеној сенци, развили су се рудници с десне стране Дрине: Црнча, Бохорина, Зајача, Крупањ, Цер. Рудари и остали пословни свет стално су се кретали између тих места, која су чинила једну привредну целину. Док је Црнча рудник из XIV века, Крупањ и Бохорина почињу се јављати у изворима у другом делу владе деспота Стефана Лазаревића, а Зајача тек под деспотом Ђурђем. Заједничко за све подрињске руднике јесте то што су највећи успон достигли у последње две деценије постојања српске средњовековне државе.

Југоисточно од Подриња лежао је Рудник, који је у држави деспота Ђурђа представљао једну од значајнијих рударских области. Надомак Београда налазила су се Рудишта, о којима је јављају вести тек у последњој деценији постојања Деспотовине. Неки рудници су још раније пропали, јер је, према једној дубровачкој вести из 1433. године, Брсково било напуштено, а Железник у Кучеву запустео.[81] Али, више је било нових рудника, а најпознатији стари достигли су свој највећи развој, тако да је у Србији деспота Ђурђа Бранковића радило више рудника него данас. Крећући се уским караванским стазама, средњовековни човек следио је сваки поток и речицу, пењао се уз свако брдо, залазио у сваку пећину и шуму. Копао

[79] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 266—267; В. Симић, *Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања Н. Р. Србије, 15, Београд 1958, 357—393; исти, *Плана. Средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института, 5—6 (1955—1957), Београд 1957, 105—122; Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи, Београд 1952, 55—59; Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ, 1—2 (1989), 32—38.

[80] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 53, 66.

[81] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 270, 283; М. Динић, *Браничево*, 34—35.

је руду где год је нашао, брзо отварао мале руднике и градио, углавном импровизована, дрвена насеља око њих.

Рад у рударским јамама био је изузетно тежак. Кривудајући кроз земљу како је кривудала жица, биле су узане, праве јазбине, у којима се човек могао усправити само на неким местима; иначе, копало се клечећи, седећи, па чак и лежећи. У изворима нема вести да је у време деспота Ђурђа у рудницима коришћен дечји рад. Али зато је стално претила опасност од пожара. Године 1432. избио је у Запланини, а 1459. дошло је до рушења поткопа („ширине"), од чега „погибоше многи људи", тако да многи „и не знадоше се".[82] Рударска окна су била подељена, тако да је једно лице ретко имало цело окно, већ обично неки његов идеалан или реалан део. Имала су своја имена, па се тако у Сребреници 1436. наводи јама „Миројев Поток", 1440. „Суседа", а 1457. на Церу „Репонић", „Вишетина" и „Пресад".[83] Рад је био регулисан Законом о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, чије су одредбе биле на снази и у време деспота Ђурђа.

Сирова руда, мерена каблима, била је цењено добро, које се продавало, па и завештавало црквама. Неки су продајом руде завршавали свој круг пословања, а она је, природно, могла бити предмет спора.[84] Сачуван је податак да су у Сребреници почетком 1449. чиновници босанског краља одузели Дубровчанима „сву руду" и почели је прерађивати за свога господара.[85] Добијање руде био је један, а њено топљење и пречишћавање други пословни процес. Њу су куповали валтурци (од немачког »Walturorchte«) и топили је у топионицама, које су називане „колима", према точку који је покретао мехове, неопходне за појачавање струјања ваздуха.[86] Крај окана и „кола" понекад се помињу млинови, који су такође коришћени у процесу прераде руде.[87] Топионице су биле велики потрошачи дрвета, кога је било у изобиљу на лицу места. По Европи точкове „кола" могао је покретати коњ или човек, још чешће ветар или водена снага. Изгледа да је у Србији највише коришћена вода, у којој је руда и прана. Зато су средњовековна „кола" дизана крај ре-

[82] *Родослови и летописи*, 229, 244.

[83] *Test. Not.*, XII, 154'—155'; S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 2—6, 17; М. Спремић, *Јадар*, 61.

[84] S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 11—12. О каблу: S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU, 8, Zagreb 1977, 133—141.

[85] *Lett. di Lev.*, XIV, 9.

[86] *Melerova Moderna neorganska hemija*, Београд, 1964, 579.

[87] S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 6—7.

чица и потока, поред којих су се до данас сачувала стара шљакишта.[88] Како су „кола" обично била у близини рудника, у књизи Михаила Лукаревића забележени су локалитети у околини Новог Брда: „Никшино коло", „Рајково коло", „Хајново коло", и друга, њих десетак на броју.[89] Пречишћавање метала вршено је ван рудника, у градовима, како показују неки посредни и случајно сачувани подаци. Један Дубровчанин се 1440. бранио да у Приштини није могао да иде да двори турског војводу, јер је, баш у то време, топио сребро на ватри.[90] Пречишћавање сребра 1430. и 1434. изричито се помиње у Дубровнику, а исто тако и у Млецима.[91]

У Србији је, међу металима, највише добијано сребро. Оловно-цинкана лежишта, толико бројна од Цера до Копаоника, садрже сребро, које је средњовековни човек, пре свега, издвајао. Оно је добијано не само у великим рудницима, већ и у малим, који су почели да раде у време деспота Ђурђа. На пример 1446. у једном документу изричито се наводи „сребро које се производи у Зајачи".[92] Оно се, као предмет трговине или пљачке, помиње у свим тадашњим српским рудницима, и неће бити далеко од истине ако се каже да је у свима и произвођено. Ново Брдо и Сребреница стекли су светску славу као рудници сребра, које је било главни метал средњега века. Мерило се либрама, које су се делиле на унче, оне на аксађе, а помињу се разне врсте сребра. У лето 1455. поднета је у Дубровнику тужба, из које се види да је неки трговац нападнут у Скрапежу близу Ужица, када му је отето „обрађено" и „необрађено" сребро.[93] „Плико" сребро било је непречишћено, и строго се разликовало од „финог" или „белог" сребра, које се често наводи као предмет трговине.[94] Поуздано се зна да је у време прве окупације Деспотовине, султан забранио Дубровчанима извоз „белог" сребра.[95] Посебно вредно било је гламско сребро, које

[88] V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 28; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 81. Почетком 1436. Дубровчани су се жалили на поступке у новобрдским топионицама. К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 374.

[89] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 39, 40, 50, 54, 76, 79, 80, 81, 85, 87—89.

[90] *Lam. de foris*, XIV, 92'.

[91] *Cons. Minus*, VI, 103; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 260, нап. 147.

[92] М. Спремић, *Јадар*, 57.

[93] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 64.

[94] М. Динић, *За ист. руд.*, II, 86; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 167, нап. 8.

[95] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 95—96; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 27—28.

је садржало одређен проценат злата. Поред имена „глама" или „гламско сребро", у изворима се назива „сребро са златом" „сребро које садржи злато", и „позлаћено сребро". Раније га је било у Брскову, које је, у међувремену пропало, нешто у Јањеву, али је сва глама у време деспота Ђурђа углавном потицала из Новог Брда. У његовој околини сачували су се до данас локалитети „Глама", а „Јаме гламе", око којих су понекад избијали спорови, изричито се помињу под Ђурђевом владом.[96] Глама је била највреднији производ српског рударства и, захваљујући њој, Ново Брдо је стекло славу напредног и богатог града.

Одвајање злата од сребра, или, како се тада говорило, „пречишћавање", вршило се уз помоћ шалитре, која је коришћена и за прављење барута. Већ 1428. у Дубровнику није спречаван извоз у Србију шалитре и осталог материјала „за одвајање злата од сребра", а 1456. у Горажду се помиње шалитра за деспота, опет за раздвајање злата и сребра.[97] Зависно од процента злата, разликовало се „плико гламско сребро" и „фино гламско сребро", с тим што је, према документу из 1443. године, прво садржало мање, а друго више злата.[98] Према два дубровачка податка, из 1436. и 1457, глама је садржала око 16%, тј. око 1/6 злата.[99] Међутим, по књизи Михаила Лукаревића, тај проценат је био знатно већи, јер је 1438. и 1439. године једно гламско сребро имало 27,7%, друго 27%, треће 25%, четврто 26%, пето 26,7%, шесто 27,2%, а седмо чак 29,1% злата.[100] Значи, свака глама имала је различит проценат злата, с тим што је, просечно узевши, износио око 25%. То је, најблаже речено, доста, јер је злато досезало 1/4 укупне тежине. Зато није чудо што је више писаца XV века истицало богатство Србије не само у сребру већ и у злату.

Ипак, у документима се сразмерно ретко помиње чисто злато. То се може објаснити чињеницом да је, највећим делом, извожено као примеса сребра.[101] Ипак, било је Дубровчана који су у Србији инвестирали новац у злато, носили га у свој град

[96] *Cons. Rog.*, IV, 66.

[97] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 425.

[98] М. Динић, *За ист. руд.*, II, 86, 99. Уп. и И. Воје, *Argentum de glama*, 23, нап. 51.

[99] И. Воје, *Argentum de glama*, 20, 23—24; В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 500.

[100] В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала*, 80; исти, *Проблем производње сребра*, 499—501; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 85—86.

[101] В. Симић, *Рудници злата у средњовековној Србији према савременом познавању наших рудишта*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања, 19 (1961), 325—346.

и успут, понекад, били пљачкани. Тек тада се сазнаје да су извозили у жицама истањено злато.[102] Оно се помиње више пута у књизи Михаила Лукаревића, а у књизи браће Николе и Луке Кабужића, вођене на почетку владе деспота Ђурђа, разликује се „обично злато" од „финог злата".[103] Сигурно су га у већим количинама имали богатији грађани, српска властела и сам деспот Ђурађ. Без сумње, новобрдског порекла је његових 611 либара злата „у вергах", које је оставио на чување у Дубровнику.

После сребра и злата, у Србији се највише добијало олово. Нешто га је било у Новом Брду и рудницима на Копаонику, затим у Сребреници, где је, помешано с антимоном и сребром, називано „тврдо" и разликовало се од „меког" босанског олова. Било га је у рудницима с десне стране Дрине, у Зајачи, Крупњу и Руднику.[104] Уз металургију сребра и олова, развијала се, донекле узгредно, металургија бакра, највише у Руднику, али и у другим местима, о чему, посредно, сведоче многе серије бакарног новца деспота Ђурђа, кованог у разним рударским и градским насељима Србије. Гвожђа је било у новобрдској, копаоничкој, подрињској области, а и по другим крајевима.[105] Све више је коришћено за прављење пољопривредног алата, а помен великог броја ковача показује да није произвођено у занемарљивим количинама. Али, како Дубровчани за њега нису показивали интерес, о њему је остало врло мало података. Као предмет трговине између Србије и Дубровника, помиње се и калај.[106] Тако су, према изричитим сведочанствима извора, у Србији деспота Ђурђа произвођени многи метали, сви они за којима је имао потребе тадашњи човек.

Рударску производњу у Србији започели су Саси у XIII веку. Током времена, утопили су се у нову средину, али се у

[102] *Lam. de foris*, XVIII, 164'; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 72—73.

[103] Д. Ковачевић, *Трговачка књига Николе и Луке Кабужића*, Историски преглед, 1 (1954), 48.

[104] О старом рударству, посебно олова, у Подрињу: V. Simić, *Rudarstvo u Podrinju*, Rudarski glasnik, vol. 12, br. 4, Beograd 1973, 1—13; исти, *Rudarstvo olova u rukama države*, исто, vol. 12, br. 4, Beograd 1973, 1—7; исти, *Rudarstvo olova u Podrinju*, исто, vol. 13, br. 2, Beograd 1974; 1—10; исти, *Rudarstvo olova u Podrinju*, исто, vol. 13, br. 3, Beograd 1974, 1—9; исти, *Rudarstvo olova u Podrinju*, исто, vol. 13, br. 4, Beograd 1974, 1—8. Уп. и: исти, *Rudarstvo antimona u Podrinju*, исто, vol. 8, br. 4, Beograd 1969, 1—12.

[105] V. Simić, *Rudarstvo gvožđa u Podrinju, Ibarskom Kolašinu, Metohiji, Drenici i novobrdskoj oblasti*, Rudarski glasnik, vol. 14, br. 4, Beograd 1975, 68—74.

[106] М. Динић, *Караванска трговина*, 145.

повељама деспота Ђурђа, 1428. и 1445. говори о суђењима између Саса и Дубровчана и регулише питање куповине коња̂, који су отети Србину или Сасу.[107] Како по свему изгледа, те одредбе су механички преписане из ранијих повеља. Ипак, трагови Саса били су још живи, нарочито у топономастици, јер је, на пример, деспот Ђурађ, потврђујући поседе челнику Радичу, навео „село Саси“ у Лепеници, а сам челник, у повељи Кастамониту, набројао „делове по сашких местех рекше у Новом Брду и Руднику“.[108] Изнета је претпоставка да су се под „Сасима“ временом подразумевала лица која су уживала одређени правни положај и рудари уопште.[109] Заиста, у време деспота Ђурђа једва се могла наћи по која особа чије је име подсећало на саско порекло. У књизи Михаила Лукаревића забележен је Мартин, брат Ханса, затим Павле Ханчовић и његов брат Мартин. Вероватно је немачког порекла био Тонко „Канцовић“, који се са синовима, Петром, Димитријем и Ђурђем, јавља у последњој деценији постојања српске државе.[110] У Руднику се 1436. судио Радивоје Сасиновић, а у Крупњу 1450. неки Сасиничић.[111] У доба деспота Ђурђа, када је рударство било у рукама домаћих људи, потомци Саса имали су српска презимена; они су већ били посрбљени.

Немачка терминологија најдуже се задржала у рударству. У књизи Михаила Лукаревића, дакле у четвртој деценији XV века, забележено је 120 рупника, 14 ваотурака, 10 хутмана, 5 шафара, 3 утрајтара, 2 трајбара и по један урбарар и фурник.[112] Људи који су се бавили рударским занатима, и уопште рударством, очигледно су били најбројнија категорија новобрдског становништва. У доба деспота Ђурђа ваотурци се изричито помињу у Сребреници, Зајачи и другим рударским местима.[113] Дужници Михаила Лукаревића били су рудари не само из града Новог Брда већ и из околине, затим из Јањева, па чак и из Кратова.[114] Запажа се њихова слобода кретања, јер су, вођени послом, прелазили из места у место. Сви с народним именима, показују да су Срби XV века потпуно овладали рударском вештином и да су били познати као добри мајстори и на Истоку и на Западу. Већ је поменуто да су новобрдски рудари копали подземне ровове при освајању Цариграда 1453. године. Глас о умешности балканских рудара нарочито се проширио по Италији. У јесен 1457. године војвода Фераре настојао је да, преко Дубровника, нађе у Босни и Србији стручњаке „за рад у јамама које садрже жице злата и сребра“.[115] Напуљски краљ Алфонс Арагонски тражио их је по Босни, а 1452. његов повереник наложио је у Дубровнику Матеју Цидиловићу да оде „у крајеве Босне или Сребренице“ и у року од два месеца нађе од три до шест добрих стручњака који знају да траже сребрне жице, умеју да их ваде и „пречишћавају“, као што је обичај „у Босни или у Србији“. Желећи пошто-пото да их унајми на шест месеци, краљ је, преко свога човека, одмах дао сто дуката Цидиловићу, који је био дужан да их лично доведе у Напуљ.[116] Краљ Алфонс је, такође, априла 1455. писао деспоту Ђурђу, и молио га да му пошаље шест људи највише рударске спреме, а у Србију је упутио нарочитог посланика да их доведе.[117] Очигледно, ниво рударског и топионичарског знања у Србији деспота Ђурђа био је врло висок и цењен у добром делу Европе.

[107] *Повеље и писма*, I/2, 11—21.

[108] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 35; *Зак. спом.*, 334.

[109] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 12, 20.

[110] *Исто*, 6.

[111] Б. Храбак, *Рудник*, 44; М. Спремић, *Крупањ*, 123.

[112] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 12—13; В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 509—510. О врстама рударских заната: М. Динић, *За ист. рударства*, II, 83—85.

[113] *Test. Not.*, XIV, 150'—151; М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 196 (бр. 41); К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 257, нап. 139.

[114] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 62, 71.

Не може се утврдити колико је годишње тачно произвођено метала у Српској деспотовини. Прављени су приближни прорачуни за сребро, које је највише извожено, али и за њега су препреке велике, јер су подаци сачувани мање-више случајно и из разних година. Полазећи од података из књиге о раду дубровачке ковнице за 1422. годину, да су сви они који су извозили сребро морали давати ковници 6%, дошло се до податка да је те године преко Дубровника извезено 5,67 тона, што представља доњу границу производње у Србији и Босни. Она је сигурно била већа, јер су нешто извозили Млечани, који нису били обавезни да дају део ковници, нешто су сами Дубровчани извозили преко других јадранских лука, нешто је ишло у Турску и грчке области, нешто је прекивано у самој Србији у накит, посуђе и новац. Коначно, на основу више показатеља, може се тврдити да је производња у Србији била већа на почетку владе деспота Ђурђа него 1422. године. Већ 1425, доња граница производње сребра у Србији и Босни може да се стави „на око 12 тона“. При томе су у Србији били много јачи рудници него у Босни. Процењује се да је производња сребра само у Сребреници, када је била на врхунцу развоја, износила 5—6

[115] *Cons. Rog.*, XV, 149', bis.

[116] *Div Not.*, XXXVI, 109.

[117] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 189; исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, 139.

тона годишње, а у Новом Брду преко 7 тона.[118] Тако би излазило да је производња у Српској деспотовини, укључујући и Сребреницу, износила преко 15 тона сребра годишње. Она је била највећа баш у првом делу владе деспота Ђурђа.

У Западној Европи XV века владала је несташица племенитих метала, јер је криза захватила многе тамошње рударске области. Рудници у Француској били су исцрпени, и метали су углавном добијани из Чешке, Аустрије и Угарске. Процењује се да је око 1250. до 1450. у Европи произвођено око 27 тона сребра годишње, а од 1450. до 1500. око 44 тоне. Како је 1422. производња у Србији и Босни износила најмање 5,67 тона, значи да је чинила више од једне петине укупне европске производње.[119] Ако се узме да је у доба деспота Ђурђа европска производња чак и била око 44 тоне, Србија је имала, најопштије речено, велики удео у томе јер је њена производња сребра већ била од светског значаја. Њено рударство тада је било најактивнија и најважнија привредна грана, нарочито у размени са спољним светом, заузимајући ако не прво, а оно свакако једно од првих места у европској производњи.[120]

Приходи од рудника спадали су у регална права владара, јер су сматрани његовим власништвом. Окна су се продавала у целини или у деловима, али сваки власник имао је обавезе према господару земље. Његов најважнији приход била је урбура. Не зна се колико је тачно износила, вероватно око 10% ископане руде, јер се у Европи тога времена кретала између 8 и 12%. Руда се потом продавала топионичарима — валтурцима, који су производили сиров метал, од кога је владар такође добијао један део. Он је своја права давао у закуп, како сопственим поданицима, тако и странцима, деспот Ђурађ обично Дубровчанима. Мада многе појединости нису познате, остаје чињеница да је од рудника имао огромне приходе. Према Бертрандону де ла Брокијеру, Ђурађ је од Новог Брда имао 200.000, а

[118] М. Динић, *Дубровачка ковница у 1422. години*, ИГ, 1—2, Београд 1976, 81—90; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, ИГ, 91—97; S. Ćirković, *The production of Gold, Silver and Copper in the Central parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Precious Metals in the Age of Expansion, Stuttgart 1981, 52; В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 486—504; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, 534.

[119] Према В. Винаверу, *Проблем производње сребра*, 505, Србија је давала око једне осмине европске производње сребра, а према Ј. Тадићу, *Привреда Дубровника и српске земље*, 531, много више од једне петине. S. Ćirković, *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, Sviluppo e sottasviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale, Prato 1983, 308.

[120] С. Ћирковић, *Дубровачка ковница*, 97.

према Јовану Капистрану 120.000 дуката годишње.[121] Мада су у те цифре улазили дохоци од царина и сви остали, приходи од копања руде и производње метала били су највећи. Иако према бројчаним подацима средњовековних писаца треба бити опрезан, нема разлога да ове не прихватимо. Наравно, не треба их узимати дословце, у дукат, већ као приближне, поготово што су заокругљени. Оба аутора су поуздани писци, а и обе цифре могу се довести у склад. Прва, већа, односи се на 1433. годину, када је производња у Новом Брду била највећа, а друга је из 1455, када је Ново Брдо било у тешком пропадању. Замашни су били приходи и од Сребренице. Деспот Ђурађ је наводно пред крај своје владавине добијао од ње 30.000 дуката годишње, баш као и босански краљ 1458. године.[122] Ипак, ти приходи били су мањи од новобрдских, јер у сребреничком сребру није било злата, а после 1444. године деспот је приходе од Сребренице делио с краљем Томашем.

Од рударства је имала приходе и српска властела. Челник Радич је поклонио манастиру Кастамониту половину „делова" рупа, које је имао у Руднику и половину „кола", које је саградио у свом селу Каменици, док је другу половину дао манастиру Св. Ђорђа у Враћевшници. Када је, после његове смрти, деспот Ђурађ поклонио манастир Враћевшницу митрополиту Венедикту, уз села је дао и „делове" рупа.[123] Поред властеле, рударска окна и топионице имали су, дакле, манастири и црквени достојанственици. Непосредно или посредно, од рударства су извлачили корист деспотови чиновници, од војвода, кнежева и пургара до ситних службеника који су надгледали рударску производњу. Она је била материјални основ српске државе, подлога развоја српског друштва и главна снага јаке власти деспота. Приходима од рудника намиривао је тешки харач султану, сакупљао војску по Угарској за крсташки рат, једном речју, плаћао опстанак своје државе. Док су његови претходници на српском престолу новац користили за освајања и ширење државе, он га је улагао у свој спас. Лепо је то записао његов савременик Бертрандон де ла Брокијер, рекавши да би Ђурађ, без прихода од Новог Брда, „већ био изгнан из своје Расије".[124] Захваљујући новцу из рудника, Србија је, бар за извесно време, продужавала свој живот.

Иако се новац од рудника све више сливао у султанову касу, Турци су нанели највећи ударац српском рударству. Како

[121] Б. де ла Брокијер, 132; *Acta Bosnae*, 223.

[122] *Acta Bosnae*, 223; В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 204—205. У приход из 1458. улазили су дохоци и од два оближња „кастела".

[123] *Зак. спом.*, 549, 755.

[124] Б. де ла Брокијер, 132.

се уобичајена, свакодневна, производња није могла одржавати у време њихових провала, рудари и топионичари напуштали су посао, производња је опадала, рударска вештина замирала. Пошто су Османлије забрањивале извоз метала, рудари више нису радили као слободни појединци, ношени жељом за зарадом и профитом, већ као неслободни људи, који, под принудом, раде за султанову ризницу. Рад у рудницима постао је кулук. Увиђајући користи од рударске производње, Турци су је касније оживљавали, уносећи у своје рударско право балкански рударски правни систем, па и српску терминологију.[125] Позивали су Дубровчане да се врате у Ново Брдо и наставе посао, као „у време деспота“, али од тога није било ништа. Дубровчани се више не помињу као власници рударских окана и „кола“, јер је дошао нови систем, који није имао разумевања за слободну рударску производњу. Без слободе нема никаквог рада.

Остаје, међутим, чињеница да су у доба деспота Ђурђа Дубровчани одиграли изузетно значајну улогу у српском рударству. Били су власници јама, „кола“, млинова, у многим местима, посебно у Сребреници и Новом Брду, у коме су држали и окна с гламским сребром.[126] Познати сребренички златар Петко Прибојевић имао је 1436. шест делова у једној јами, а Влахуша Латинчић и Паоко Стипашиновић поседовали су 1450. окна, кола, села, куће и млинове у Сребреници и околини.[127] Када је, четири године касније, Паоко умро, иза њега је остала разна имовина, међу којом „јаме, кола, куће“.[128] Браћа Јаков и Николин Цријевић, поред „баштина или поседа“ у Сребреници, имали су у Зајачи куће, „кола“, рудне жице и окна на Церу.[129] Божичко Матковић, заједно с ортаком, тужио је 1443. Јакова Николића и његовог сина да су му силом, уз помоћ Турака, одузели у Руднику „једну јаму из које се вади сребро“. Када је, десетак година касније, Николић умро, иза њега су остале разне

[125] М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, ИЧ, 3, Београд 1952, 67—84; исти, *Наши правни називи у турским споменицима*, Глас САН, 250, Одељење друштвених наука, 10, Београд 1961, 27—38; исти, *О рударским дажбинама у Србији у XV и XVI веку*, Анали Правног факултета, 1, Београд 1968, 3—10; исти, *Рударска баштина у Србији у XV и XVI веку*, Глас САН, 280, Одељење друштвених наука, 15, Београд 1971, 1—66; исти, *Наши називи у турским рударским законима из XV и XVI века*, Анали Правног факултета, 1—2, Београд 1971, 19—26.

[126] И. Воје, *Argentum de glama*, 20. Уп. *Test Not.*, XII, 76.

[127] *Test. Not.*, XII, 154'—155'; *Test Not.*, XV, 27'—29. Уп. S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 8, 13.

[128] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 99.

[129] *Div Not.*, XLI, 178—178', 182'—183. Уп. М. Спремић, *Јадар*, 53.

вредне ствари, у које су спадали „коло“ и кућа у Руднику.[130] Може се сматрати значајном чињеница што је окна на Церу држао Дамјан Ђурђевић, један од најповерљивијих људи деспота Ђурђа.[131] Ипак, дубровачко поседовање рудника, посебно јама и топионица, није било без потреса. Зна се да су им почетком 1429. заплењени у Сребреници, што је изазвало Сенат да пише деспоту Ђурђу и тражи враћање „кућа и делова рупа и кола“. Преписка је настављена касније, али спор није решен неколико година, јер је куће држао лично деспотов шурак Тома Кантакузин.[132] Дубровчани су, ипак, остали поседници рударских објеката у Србији све до њеног коначног пада под турску власт.

Као власници рударских јама, Дубровчани су били дужни да организују производњу у њима. Када је 1454. умро у Сребреници Паоко Стипашиновић, иза њега је остало много разног рударског и топионичарског алата.[133] Дубровачке власти су забрањивале да се носе роба и новац у Србију пред њен пад, али су 1458. дозволиле Сигимунду Ђурђевићу да пошаље у Сребреницу пет стотина дуката „за радове у својим јамама“, с тим што се морао заклети да неће слати већу суму и да ће је користити само у ту сврху. Под истим условима, тј. „за руде и јаме“, дозволиле су трговцу Ђурину да упути осамдесет, Ђорђу Гучетићу четири стотине педесет, а Драгоју и Јунију Соркочевићу пет стотина дуката.[134] Иако су били организатори производње, то никако не значи да су Дубровчани лично радили у рудницима. Међу бројним сачуваним документима, то ниједан не потврђује. Из Приморја нису доводили ни радну снагу, јер је тешке физичке послове радило домаће становништво. Истина, држали су се места у којима су водили послове, али су пре свега били финансијери. Могао је богати дубровачки трговац или накинђурени племић да се понекад прошета до своје јаме, али у њу није силазио. Био је различит од оних који су радили у њој, не само по богатству, већ и по менталитету.

Тачно се знало колика је вредност сваке рударске рупе или појединих њених делова. Четири дела јаме „Суседа“ у Црвеном Потоку крај Сребренице 1440. коштала су 35 дуката, а 1457. три

[130] К. Јиречек, *Споменици српски*, 84; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 7, 11; Б. Храбак, *Рудник*, 60.

[131] *Div. Not.*, XLI, 178, 182'.

[132] *Notes et extraits*, II, 316. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 81.

[133] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 99.

[134] »pro laboreriis fossarum suarum«; »pro rudis et fossis«. S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 16; Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, 371, нап. 32.

рупе на Церу 55 дуката.[135] Дубровчани су их стицали куповином, при чему су се обично удруживали. Тако су јаме на Церу биле власништво трговачког друштва, у које је половину капитала уложио Дамјан Ђурђевић, а половину браћа Јаков и Николин Цријевић.[136] Наравно, око јама, нарочито када су биле заједничке, често су избијали спорови, поготово што је рад у рударству носио ризик. Нарочито је било важно да се наиђе на богату руду. Унапред су предвиђали, ако се то оствари, да се од зараде врате дугови, па чак и учине поклони црквама.[137] Не може се рећи, у сваком конкретном случају, колика се добит стицала, али се, на пример, зна да су Влахуша Латинчић и Паоко Стипашиновић од јама, топионица, села, кућа и млинова у Сребреници, за нешто више од две године, зарадили четири хиљаде дуката. Према једном документу с краја XIV века, делови јаме Стара пударија у Новом Брду исплаћивали су се после пола године, а за непуне две године доносили су четвороструку зараду.[138] Да се није исплаћивао рад у рударству Србије, Дубровчани не би улагали толики новац.

Поред Дубровчана који су били непосредно везани за рударство, било је и оних који су се укључивали посредно. Као финансијери, једино су улагали новац, понекад седели у Дубровнику и добијали профит. Ипак, већина се бавила трговином у залеђу и зато је рударство било најтешње повезано с дубровачком трговином у Србији.[139] Његов темељ ударили су Саси, а Дубровчани су га прихватили и унапредили У његовом, дакле, развоју и ширењу одлучујућу улогу одиграли су западњаци. Све до краја српске средњовековне државе, у рударској производњи задржала се западна терминологија. Јама се звала „цех", према немачком »Zeche«, а топионица „коло", према немачком »Radwerk«, док је у латинским и италијанским текстовима називана »carrum« или »carro«. Западњаци су донели у српско рударство нова знања, технологију, нове облике и изворе финансирања. Било је то време великог привредног напретка њихових земаља. Иако је још понеки Латин ишао у Цариград да се усаврши у грчком језику и хуманитарним наукама, западна техника је у XV веку постигла апсолутну премоћ. Кардинал Висарион, један од ретких Византинаца поклоника западне цивилизације, саветовао је између 1444—1446. морејском деспоту Константину да поправи прилике у својој земљи тако што ће довести мајсторе из Италије, а истовремено послати у њу своје младе људе да науче механику, бродоградњу, производњу гвожђа, стакла, тканина.[140] Ти западњаци стигли су, сами од себе, у Србију и донели нова знања, која је прихватао домаћи свет. Мада остају нерешене многе тајне старог рударства, неоспорна је чињеница да су Срби прихватили западну технику и, по менталитету, показали се кадри да усвоје целокупну западноевропску технологију и привреду.

Западњаци су дошли у Србију ради сопствене користи, јер је њихов рад почивао на експлоатацији домаћег света и чак је владавина странаца у рударству била једна од невоља у држави деспота Ђурђа. Али, они су, својим радом, унапредили привреду Србије и претворили је у занатски, рударски, а, могло би се рећи, и у „индустријски" развијену европску земљу. Као и у Европи, у рударству Деспотовине није владала ванекономска принуда, већ тржишни закони, који су регулисали производњу и промет. Србија је била део западноевропског привредног система, који се од XI до XII века дизао, кроз дуг и мукотрпан процес, почивајући на специфичној градској привреди, какву није познавала ни византијска нити било која друга цивилизација. Вођена економским законитостима, била је то здрава и експанзивна привреда, која није одговарала источњачким деспотијама, али је, на крају, и њима овладала. Европска цивилизација постала је светска, а европски бизнис победио је цео свет.

---

[135] S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 15—16; М. Спремић, *Јадар*, 61.

[136] »Quod de tribus fossis quas predicti ser Jacobus et ser Nicolinus habent de societate habita cum ser Damiano a Zer.« *Div. Not.*, XLI, 178.

[137] S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu*, 11.

[138] *Исто*, 13—15.

[139] *Исто*, 16—17, 19.

[140] М. Ристић—С. Ћирковић—В. Кораћ, *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989, 19 (С. Ћирковић).

2. ПУТЕВИ И ЦАРИНЕ

I

Србија је у доба деспота Ђурђа Бранковића била трговински повезана са многим земљама. Пре свега са суседном Угарском. Најјаче полазне тачке за трговину на север биле су Београд и Смедерево, што се лепо може осетити по пословању Дубровчана. У Београд их је привлачио деспот Стефан, после њега краљ Жигмунд, а онда београдски капетани браћа Таловци, дубровачки грађани са Корчуле, који су и сами почели као трговци, да би касније ступили у службу угарских краљева, стекли простране поседе и висока звања.[1] Осим тога, Дубровчани су оснивали трговачка друштва ради пословања не само у Србији већ и у Угарској. Тако су се јуна 1429. удружили чланови породице Соркочевић да би, како су навели у уговору, трговали „у Босни, Србији и Угарској".[2] Било је случајева да је један члан друштва боравио у Београду а други у Угарској.[3] Да су баш преко Београда често ишли на север показују и други примери. У лето 1441. Петко Новаковић тужио је суду Прибисава Војводића, који га је, док је јахао у Угарску, напао у Београду.[4] Дубровачка влада је више пута одређивала конзуле и судије да решавају спорове међу својим поданицима у Београду, јер их је, после 1427, ту највише било на тлу Угарске. Из Београда су трговци с робом и новцем кретали пут многих привредних средишта даље на север.

[1] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара током средњега века*, Матица српска, Зборник за историју, 31, Нови Сад 1985, 9—12; иста, *Дубр. и Угарска*, 180—181.

[2] У новембру 1428. два Дубровчанина склопила су друштво ради трговине „у крајевима Угарске". М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, 86—87.

[3] Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867, Београд 1970, 56.

[4] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 47.

Пут за Угарску водио је и преко Босне. Дубровачки Сенат жалио се у јесен 1431. године босанском краљу што је затворио пут „у Србију и Угарску".[5] Обично се ишло преко Сребренице и Зворника, који су, као што је поменуто, углавном били у саставу државе деспота Ђурђа. Трговци из Зворника нарочито су одржавали везу с Илоком, преко кога је у XV веку водио главни пут од Будима за Срем и Подриње.[6] У Илоку је постојала мања дубровачка колонија, највише позната по судским споровима. У марту 1446. Дубровчанин Богиша Богмиловић тужио је суду људе илочког бана Осварта, који су га напали код Бијељине и однели му, у новцу, сребру и тканинама, 435 дуката, затим оружје, одело, једну сребрну посуду и два коња, на које је роба била натоварена. Богиша је пре тога живео и радио у Београду и Смедереву.[7] Са Илоком и Зворником трговао је Радмил Радусиновић, а Марин Лукаревић, који је имао кућу у Зворнику, 1434. окончао је своје послове у Илоку, у коме је имао куће, поседе, робу, дужнике.[8] Поред Зворника, Дубровчани из Илока одржавали су пословне везе са Сребреницом. Трговци су се задржавали и у суседној Митровици, у којој су, на пример, између 1434. и 1441, трговали чланови друштва породице Соркочевић. Имали су бројне дужнике, међу којима су били људи из Београда, Крупња, Трговишта, па чак и угарски краљ и српски деспот. У Митровицу су долазили трговци из Сребренице и околних места, а 1446. у њој се изричито помиње сајам.[9] Мала дубровачка колонија постојала је у Ковину, коме је 1428. краљ Жигмунд дао широке повластице, поставивши ускоро за жупана браћу Матка и Франка Таловце. Тачно преко пута српске престонице, у Ковину је одржаван сајам сваке недеље, а 1430. дубровачка влада одредила је конзула и судије да реше један спор међу њеним тамошњим поданицима. У Ковин су стизали трговци чак са Зетског приморја. Врло окретан и практичан, Радич Петровић из Паштровића, у чије је послове улагала новац которска властела, умро је 1442. у Ковину.[10] Осим тога што је био значајно стратегијско место, Ковин је очиглед-

[5] *Notes et extraits*, II, 302; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 292, нап. 262.

[6] П. Рокај, „Бродови", 167.

[7] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровачки архив као извор за проучавање подручја данашње Војводине у средњем веку*, 153—154; D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 27—28.

[8] Д. Динић-Кнежевић, *Дубр. и Угарска*, 176—178; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300—1541)*, Годишњак града Београда, 27, Београд 1980, 61—62.

[9] Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62.

[10] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровачки архив*, 153; иста, *Дубр. и Угарска*, 174—176; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 183—184.

но био и трговачко место, до кога су пословни људи са Приморја најчешће долазили преко Смедерева.

У Будим су стизали не само поклисари и гласници већ и трговци, а исто тако у Варадин, Стони Београд и Шарош на далеком северу Угарске. Из једне судске одлуке, донете 1433, види се да су Дубровчани и Улцињани дошли у Шарош преко Београда и Рудника.[11] Дубровчани су живели и радили у Нађбањи (Сатмарска жупанија), познатом руднику сребра и злата, који је краљ Жигмунд 1411. поклонио деспоту Стефану Лазаревићу. У њој је Влахо Бобаљевић 1429, у присуству других Дубровчана, саставио тестамент, из кога се види да је ту имао кућу и поседе. Виноград је поклонио локалној цркви Св. Стефана, под условом да се направи олтар на месту где је сахрањен његов син Томко, крај кога је желео да и сам почива.[12] Међу властелом, у Угарској су нарочито трговали Бобаљевићи и Ђурђевићи. Први су чак слали своје слуге преко Саве и Дунава, а синови Дамјана Ђурђевића постали су барони Угарске краљевине.[13]

Како су на угарским поседима деспота Стефана Лазаревића Дубровчани закупљивали царине,[14] није искључено да су се бавили тим послом и после 1427. У Угарску су увозили своје и српске производе, а извозили робу у градове Деспотовине. Како је то било време заједничке борбе против Турака, Срби су се у Угарској снабдевали оружјем. У Смедереву ископани шлем, из средине XV века, који је припадао српској посади, био је западног порекла, а Турци су у Новобрдској тврђави 1455. запленили „80 угарских кацига".[15] Поуздано се зна да је из Угарске стизала со, као и разни одевни предмети, јер се у тестаментима Дубровчана, не само из северне Србије већ и из Новог Брда, Приштине и Хоче, помињу „угарске капе", „угарски мантили", „угарске чаше" и разноврстан угарски накит.[16] Дубровчане су у Угарској, као и у Србији, нарочито привлачили ме-

[11] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 29—32.

[12] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 29—32. Михаило Вука Бобаљевића узео је 18. фебруара 1433. у најам Љубету Раделића да га служи три године у Дубровнику, Босни, Србији, Италији, Угарској и другде. *Div. Canc.*, XLVI, 65, а синови Михаила Лукаревића именовали су 26. октобра 1458. прокуратора за послове „у крајевима Рашке, Босне, Угарске и Зете". *Div. Not.*, XV, 297'.

[13] Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара.* 13—14; иста, *Дубровачки архив као извор за проучавање подручја данашње Војводине*, 156.

[14] J. Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, Зборник Филозофског факултета, XIII/1, Београд 1976, 71—82.

[15] М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, 220; *Oblast Brankovića*, 208.

[16] *Lam. de foris*, XIV, 17; J. Калић, *Београд у међународној трговини*, 58, нап. 50; Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 192.

тали и зато су се настањивали у Нађбањи и другим рудницима. Дакле, део трговине између Србије и Угарске био је у њиховим рукама, али је много већи део отпадао на непосредну српско-угарску размену. Поклањајући јој изузетну пажњу, деспот Ђурађ је 1449. предлагао да у угарско-турски мировни уговор уђе одредба да турски трговци могу слободно долазити у Београд, Ковин, Рам, Северин и Карансебеш, уз обећање да ће одредити места на турској територији која ће посећивати угарски трговци.[17] Иако тада његов предлог није прошао, у турско-угарски споразум, склопљен његовим посредством две године касније, ушао је члан о слободи кретања трговаца.[18]

За ширење дубровачке и српске трговине у Угарској послужили су, као спона, тамошњи деспотови поседи. Неке је наследио од деспота Стефана, а неке је добио од краљева Жигмунда, Алберта и Владислава. Вероватно је још приликом склапања уговора у Тати, краљ Жигмунд издао повељу, којом је поседе деспота Стефана пренео на Ђурђа. Неке је држао и као залог, јер су у средњовековној Угарској, као и у другим тадашњим државама, предавана повериоцима, док се дуг не врати. У јужној Угарској деспот је држао Бечеј, Бечкерек, Арач, Башаид, Перлек, Крстур, Сланкамен, Митровицу, Купиник, Земун, Тител, Госпођинце, Шемљуг, Петрово Село, Чуруг. Даље на северу град Дебрецин, трговиште Бесермењ и тридесетак села у околини, размештених у Бихарској и Саболчкој жупанији. Источно, у Сатмарској жупанији, петнаестак села, са важним трговачким и рударским градовима: Сатмар, Немци, Нађбања, Фелшебања, јужније Вилагошвар, око кога је било толико сукоба, затим Ердшомљо, а у Бодрошкој жупанији Арањан и Апатин. Сигурно је поседовао Мункач, на далеком североистоку Угарске, Хевизвелђ код Будима, затим Бартфу, Солнок, Таљу, Регец, Токај, а вероватно и Тур, Варшањ, Торбађ, Пецер, и др. Имао је палату у Будиму, а припадало му је десетак „бродова" на Дунаву, Тиси и Бегеју, међу којима су најзначајнији били земунски, сланкаменски, чурушки, ечки и перлешки.[19]

Са својих угарских поседа деспот је убирао приходе и уживао готово сва права као и угарски краљеви. По Б. де ла Брокијеру

[17] J. Teleki, *Hunjadiak kora*, X, 244; L. de Hurmuzaki, *Documente privatòre de Istoria Romanilor*, vol. I, partes, II, 760—761.

[18] N. Jorga, *Acte şi fragmente*, III, 23—27.

[19] А. Стојачко, *Георгиа. I-деспота сербског добра у Унгарии*, Сербскии летопис, год. XVII, књ. 61, Будим 1843, 78—87; F. Pesty, 3—65; К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 355—357; J. Радонић, *Уговор у Тати*, 199—201; *Ист. српског народа*, II, 321—329 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *У оквирима Угарске*, I, 103; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 10—11; П. Рокај, „Бродови", 150—151, 156, 168, 174.

(1433), доносили су му годишњи приход од педесет хиљада дуката, а по једном каснијем податку (1458), четрдесет хиљада угарских златних форинти. Али, имао је многе обавезе, везане за управу, заштиту и чување имања и поданика. Морао се уклопити у правни систем Угарске, а, као њен великаш, био је укључен у државни сабор и у управни и правосудни систем жупанија у којима је био поседник. Према томе, на један начин је господарио у својој држави, а на други на угарским властелинствима.[20] Прихватио је затечено особље, које се састојало од разних врста чиновника, већином угарских племића, који су означени као „сродници" или „верни". Такав је био Ладислав, син Михаила „de Gezth", 1433. кастелан у Таљи и жупан у Дебрецину, а четири године касније кастелан у Токају. Између 1448. и 1454. Ђурђев кастелан у Таљи био је Владислав „de Patak", а од 1439. до 1448, „Sandrinus", син покојног Томе „de Helymba". У деспотовој служби 1450. помиње се Гаспар, „de Feleghaz", као и један предак касније чувене породице Калаји. Док је 1456. боравио у Угарској, кастелан Регеца био је Филип „de Katha", а подкастелан Антоније Ваш. Ђурађ је именовао на почетку владе и жупана Сатмарске жупаније, али му је касније то право одузео краљ Владислав.[21] Деспотови угарски племићи помагали су у обављању државничких послова, наметнутих по западњачкој пракси, а неки су били његови латински канцелари, који су водили преписку с угарским краљем, Хуњадијем, Капистраном, Карвахалом.

Деспот је узимао и своју српску властелу за управнике на угарским поседима. Његов кастелан Вилагоша био је Влатко, а поткастелан Брајислав. Али, после смрти краља Жигмунда, угарско племство почело је да спречава давање положаја странцима. Већ 1439. краљ Алберт се обавезао да им неће уступати службе и поседе, а изричито је наложио да деспот Србије и гроф цељски не могу давати своје поседе дошљацима, већ само Угрима. После смрти краља Алберта и краља Владислава, у подељеној земљи није се увек водило рачуна о тим прописима, мада се деспот још 1450. обавезао Хуњадију да ће постављати за чиновнике само Угре.[22] Спорови нису избијали само на тој основи. У време распламсалих борби међу угарским великашима, било је све више напада на деспотове поседе и људе. Ослањајући се на сопствене снаге, штитио их је колико је могао, тражећи правду пред краљевим судом, на коме се појављивао и као тужитељ и као туженик. Дуге истраге, које су

[20] *Ист. српског народа*, II, 323—325 (С. Ћирковић).

[21] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 376—377.

[22] *Ист. српског народа*, II, 324—325 (С. Ћирковић).

редовно обухватале изјаве сведока, оставиле су највише података о његовим поседима и режиму на њима. На пример 1438. избио је тежак спор око комплекса села Хевизвелђ код Будима, које су краљица Јелисавета и краљ Алберт поклонили Стефану Розгоњу, иако их је држао деспот Ђурађ, као залог за 5.000 дуката које је својевремено дао краљу Жигмунду. Деспот је одбио да их преда, јер није добио новац, а његови људи почели су да пустоше имања која је требало уступити новом власнику. Тек у априлу 1439. добио је половину суме, до краја године још 1.500 дуката, а 1.000 је опростио у јануару 1440. на молбу „прелата и барона".[23] Као у овом, закидано му је и у многим другим случајевима. Нарочито су му повређивана имунитетна права. Када је, на пример, град Дебрецин, који је тешко подносио власт „шизматика", затражио заштиту од будимског суда, Ђурађ је оштро протестовао, наредивши да се грађани, у спорним стварима, обраћају његовом чиновнику и њему, као највишој инстанци.[24] То често није поштовано, поготово када се умешао у страначке размирице и династичке борбе.

У првом делу своје владе, док је сигурно господарио државом, деспот Ђурађ никада није дуже боравио на својим угарским поседима. Тек када је истеран из земље, он је, од 1439. до 1444, и од 1454. до 1456, када је султан харао по њој, остао на њима, из невоље. Уз њега су били деспотица Јерина, деца, дворани, великаши, војна пратња, ризница. То је било избеглиштво, које се претворило у потуцање, баш у време када је губио посед за поседом, јер је дошао у сукоб с краљем Владиславом, а касније с Хуњадијем. Упоредо с њим, губили су имања и српски великаши, који су их држали у јужној Угарској, обично близу српске границе. У сваком случају, деспот Ђурађ није током целе своје владе поседовао сва наведена угарска властелинства. Нека је губио и поново добијао, нека су му одузета за сва времена, а за нека се не може утврдити ни када је добио ни када их је изгубио. Оно што је било најтеже јесте да су, баш у време коначне пропасти Србије, Угри одузели његовим наследницима све поседе северно од Саве и Дунава.

Како било да било, током више деценија, преко деспотових имања, ишао је промет на север, било да је био у рукама српских или дубровачких трговаца. Дубровчани су из Угарске стизали у Ердељ и Словачку. По речима самог краља Жигмунда из 1430. године, трговци „из Рашке" доносили су сребро у Пожун (Братиславу).[25] С друге стране, свакако привучен рудар-

[23] *Исто*, 326 (С. Ћирковић).

[24] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 408.

[25] Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 63.

ством, 1437. у Сребреници се помиње један Чех.[26] Дубровчани су по Угарској хватали везе с пољским трговцима, повезујући тако балканске земље са далеком северном Европом. Из Србије и Босне залазили су и у Влашку. У мају 1447. Никола Рајковић написао је у Темишвару, српским језиком и ћириличким писмом, прокуру, коју је по доношењу у Дубровник писар Никола Звијездић превео на латински. Из ње се види да је његов отац у Темишвару био у пословним везама с Дабиживом Латиницом, који је живео и радио у Сребреници.[27] Разумљиво, у суседну Влашку одлазили су и српски трговци, из које је стизала роба чак у Ново Брдо. Када је 1455. пало, Турци су у њему нашли „200 комада соли из Влашке".[28] Случајне и крајње фрагментарне вести сведоче да је свет позног средњег века, ношен борбом за опстанак или жељом за зарадом, био веома покретљив на широким балканским просторима.

Због турског освајања, трговина с југоисточним областима била је у великој кризи. Прошло је време пословања Грка, Јермена и других источних трговаца. Мада су неки од њих настављали омиљену трговину, у Србију су стизали углавном као избеглице. Ипак, било је неке размене с турским и грчким крајевима. Дубровчанин Дапко Припчиновић слао је из Рудника, у коме је умро 1433, робу у Скопље и Једрене.[29] Новобрдски пословни људи имали су традиционално добре везе са Солуном, а трговци су продавали српско сребро и у самом Једрену. То се лепо види из упутства које је Сенат децембра 1441. дао Николи Гучетићу, који је, као амбасадор, полазио султану. Наложио му је да у Једрену позајми новац од Ђеновљана, Млечана или Флорентинаца, али „од оних који носе сребро из Србије у Романију".[30] Дубровчане је и даље привлачио Сер. Састављајући крајем 1434. тестамент у Новом Брду, Брајко Радосалић прича како је послао свога човека у Сер да му, за шест литара сребра, од којих су два била у турским аспрама, купи робу за дућан.[31] Никола Гучетић купио је разну робу у Романији, и с њом, преко Србије, стигао у Угарску. Дошао је у Варадин, али, када је кренуо даље, напале су га и опљачкале разне личности, међу којима је био и брат варадинског бискупа, оптужујући га да је у служби браће Таловаца, њихових дужника. Тражећи да

[26] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 96.

[27] М. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 15, св. 1—2, Београд 1935, 167—168.

[28] *Oblast Brankovića*, 208.

[29] *Test. Not.*, XII, 61—61'.

[30] *Notes et extraits*, II, 384.

[31] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 41.

се одузета роба накнади, дубровачке власти су 1432. писале краљу Жигмунду и краљици Барбари, истичући да њихов властелин није у служби Таловаца већ да је робу, за свој рачун, „по трговачком обичају", преносио из Романије у Угарску.[32] Није је, дакле, било лако преносити ни по Угарској, а камоли по Турској. Нарочито не сребро, јер је султан тражио да се предаје његовој ковници. Турци су га пленили, кињили трговце и тако спречавали слободан промет. Зато није чудо што је деспот Ђурађ тражио од Дубровчана у Новом Брду да не тргују са Сером. Сенат је одмах прихватио његов предлог и у марту 1445. наложио својим поданицима у Новом Брду да не носе робу на турску територију.[33] Као што се, међутим, види, те размене је ипак било. Мада су с југоистока долазиле војске, трговина је такво занимање да је никакав рат не може потпуно обуставити.

Највећи део тадашње српске трговине ишао је према јадранској обали, нарочито према Дубровнику. О томе је остало доста писаних трагова и једино се она може донекле сагледати. Одржавала се караванским саобраћајем, с тим што су у доба деспота Ђурђа из Дубровника коришћена два главна пута за Србију: један преко Зете, други преко Босне. У првом случају, обично се стизало морем до ушћа Бојане, а онда даље копном, преко Љеша, који је припадао Венецији. Она је давала дозволе за пролаз само на годину дана, под условом да се царина наплаћује у Љешу и предаје дањском царинику у Скадру. Како је љешки провидур пленио Дубровчанима сребро које су носили из Србије, већ на почетку владе деспота Ђурђа избио је спор. Током 1428. дубровачки Сенат тражио је од провидура Љеша да ослободи заплењено сребро, напомињући да је пут преко Зете једини који могу користити трговци. Додавао је да морају избегавати пут „преко земље Гојчина", јер је то изричито забранио деспот Ђурађ.[34]

И Иван Кастриот се залагао за проходност љешког пута, јер је у Шуфадаји наплаћивао царину. Када је 1430. привремено изгубио своју област, дубровачке власти су, у интересу својих трговаца у Новом Брду и Приштини, преговарале с Турцима о слободном пролазу „преко области која је била Ивана Кастриота, преко Љеша".[35] Почетком 1431. Сенат је писао млетачком кнезу Скадра, цариницима Дања и Ивану Кастриоту, у вези са царином Дања и трговачким путевима, а у октобру исте године до-

[32] *Lett. di Lev.*, XI, 95—96.

[33] *Lett. di Lev.*, XIII, 168—168'.

[34] *Lett. di Lev.*, X, 93—94; *Div. Canc.*, XLV, 11; *Div. Not.*, XVI, 172—173'.

[35] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 280, нап. 213b.

зволио је трговцима да иду у Србију „зетским путем“.[36] Крајем те године посланици Матија Крусић и Марин Ђурђевић ишли су на Порту путем Скадар—Дањ—Приштина, и даље кроз Турску, све до Једрена.[37] У току 1432. дошло је до застоја на томе путу, јер млетачки кнез-капетан Скадра није наплаћивао царину у Дању, већ је тражио да дубровачки трговци иду другим путевима, преко северне Албаније, као десетак година раније. Како је још у Скадру уведена нова царина, дубровачки Сенат је 10. октобра 1432. забранио својим поданицима да иду у Србију преко Зете.[38] Поред Љеша, Дањ је, дакле, био значајна тачка преко које се ишло у Србију, јер се 1433. изричито наводи да преко њега Дубровчани „минују у Србље“. Он је, међутим, час био под Млечанима, час под Турцима, а и једни и други понекад су пленили трговце. И поред тога, тај пут је стално коришћен током владе деспота Ђурђа. На зетском путу, посебан значај имао је Скадар, у коме су се дубровачки трговци одмарали и ноћивали. Као што је поменуто, сачуван је податак да су 1444. на путу за Србију, спавали у бенедиктинском манастиру Св. Илије. И при повратку из Србије, враћали су се истим путем. На путу за Дубровник, Матко Смољановић ишао је 1459. на Скадар, али му се десио пех. Када је прелазио Бојану, пале су у воду бисаге у којима је носио 135 либара сребра.[39] Како било да било, зетским путем најбрже се стизало у Област Бранковића, копаонички крај и толико значајно Ново Брдо.

Каравани из унутрашњости Србије стизали су у бројне луке Зете, у којима је прихватана роба и даље вожена морем. Зна се да је 1453. један опљачкан „у Подгорици“ са необично вредним товаром тканина.[40] Дубровчани су доносили олово у Нови, а сребро у Улцињ, Бар и Будву, претоваривали их на бродове и возили их у свој град.[41] То је чињено више на почетку владе деспота Ђурђа него касније, јер су та места, једно за другим, падала под власт Млечана, који су их онда уклапали у свој привредни систем.

Из Дубровника се стизало у Област Бранковића и Ново Брдо и копном, преко Босне. Ишло се на Требиње, Оногошт, изворишну област Лима, даље у Метохију и на Косово. У лето 1458. дубровачка влада дозволила је једном своме поданику да

[36] *Cons. Rog.*, V, 159'; *Notes et extraits*, II, 298, нап. 2.
[37] *Lett. di Lev.*. XI, 58—61.
[38] *Cons. Rog.*, V, 107'; *Notes et extraits*, II, 309, 311.
[39] Б. Храбак, *Копаонички рудник Бело Брдо*, 60.
[40] *Div. Not.*, XXXVIII, 97—97'.
[41] *Lett. di Lev.*, X, 56'.

извезе робу »ad viam de Onogost«.[42] Крајем 1431. Сенат је захтевао од трговаца у Приштини да му важна писма са Порте, ради веће сигурности, пошаљу, једно »per la via de Zenta« а друго »per la via de Bosna«[43] Каравани нису досезали Ново Брдо директно, већ су успут мењани коњи, а роба претоваривана.

У доба деспота Ђурђа, посебан значај имао је пут кроз Босну, називан Дубровачки друм. Њиме се стизало до Сребренице и осталих градова северне Србије, који су све више добијали на значају. Обично се путовало преко Полимља, до кога се стизало преко две трасе. Прва, »via Drine« или »via Bosne«, ишла је на Требиње, Билеће, Гацко, Чемерно, Тјентиште, уз Ћехотину до Лима. Друга, via Jesera или via Anagasti, преко Требиња, Оногошта, изворске области Пиве, на Језера, па преко Таре на Лим. Низ Дрину се даље путовало преко Фоче, Горажда, Вишеграда, све до Сребренице. Разумљиво, ни до ње коњи ни посаде нису стизали из Дубровника непосредно, већ у сменама. Обично су изнајмљивани до Лима или Горње Дрине, па су онда у Фочи, Горажду, Самобору, Рогатици или Вишеграду, узимани нови. Зна се, на пример, да је 1435. циљ два каравана био Самобор, док је трећи ишао до близу Горажда. Годину дана раније, један је досезао Сјеницу, други 1430. цркву Грлицу на Лиму, трећи 1433. преко „Језера“, Комаране, четврти 1436. оближњу Брезу, а пети 1446. Бродарево.[44] Ту су онда чекале смене.

Остало је више непосредних доказа да се низ Дрину ишло у Сребреницу. У јесен 1433. два Влаха су се погодила с неким трговцима да својим караваном „који ће ићи у Сребреницу“ пренесу 35 товара робе до „под Вишеград“.[45] Још детаљнији опис пута сачуван је за један караван, који је крајем 1445. кренуо из Дубровника. Ишао је преко Билеће, Цернице, Самобора у Гацком, Чемерна, Фоче и Горажда, где су изнајмљени нови коњи, који су с поносницима, преко Жлебе и планине Ранен, стигли у Борач, па у Сребреницу. Наравно, враћало се истим путем, јер се зна да је Андрија Соркочевић стигао 1449. у Горажде „враћајући се из Сребренице“.[46] Кастелан Владислав Мрђеновић опљачкао је марта 1435, „у месту Сутјесци у каструму званом Вратар“, караван који је долазио из Сребренице.[47]

[42] *Cons. Minus*, XIV, 231.
[43] *Lett. di Lev.*, XI, 58—61.
[44] *Div. Not.*, XVI, 277; М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 121, нап. 5, 122, нап. 10, 124, 126, 127; Р. Ћук, *Бреза и Комарани*, 72.
[45] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 121, нап. 9. Слуга једног трговца опљачкан је „in loco dicto Coç“, када је ишао у Сребреницу. D. Kovačević, *Trgovina*, 160, нап, 19.
[46] *Lam. de foris*, XXII, 286', 287.
[47] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 129—130; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 105.

Истом трасом водио је пут за Зворник. Божин Прибојевић носио је крајем 1445. десет товара тканина преко Билеће, Гацког, Чемерног, Фоче, Горажда, до у Борач. Ту се пут одвајао од оног за Сребреницу, па се, преко Перина на Дрињачи, стизало у Зворник.[48] За Зворник су коњи обично мењани у Горажду, а, скоро као куриозитет, стоји један мали караван који је 1428. допро до Зворника директно из Дубровника.[49] Иако није носио велику количину робе, ипак се радило о великој издржљивости коња и поносника.

До Сребренице у Зворника стизало се и другим путем. Ишао је из Дубровника у долину Неретве, па преко Коњица, Гласинца и Средњег Подриња, у Сребреницу. Коњи су обично мењани у Гласинцу, јер се зна да је један караван, који је 1428. погођен за Под Зворник, имао привремен циљ Гласинац.[50] Босна је као транзитна земља стално имала изузетан значај за Србију. Понекад су тај транзит ометали босански краљ и великаши, нарочито Стефан Вукчић у време сукоба с Дубровником. Подизао је царине и пленио робу, било да је долазила из Дубровника било из Србије, а нарочито је волео да одузима сребро, због чега су Дубровчани више пута мољакали деспота да се заложи за слободан пролаз трговаца. Сенат је с времена на време забрањивао трговцима да иду преко поседа херцега Стефана, идући чак дотле да је писма својој властели у Смедереву слао заобилазним путем, преко Зете.[51] Но, и поред тога, пут низ Дрину, преко земаља Стефана Вукчића, био је, током владе деспота Ђурђа, најважнији пут за Србију.

Из Сребренице и Зворника пут је даље водио у северну Србију. Помиње се прелаз на Дрини код Братунца, за који се изричито каже да је „близу Црнче". Из ње се лако долазило у Бохорину, Зајачу, Крупањ, сва обližња и напредна места у последњим деценијама постојања српске државе. Даље на југоисток, стизало се на трг Ваљево, па у Рудник, а северниjом варијантом у Београд и Смедерево. Да се из Дубровника ишло у српску престоницу низ Дрину, постоје непосредни докази. Орсат Соркочевић је 1450. узео у Горажду три коња да му пренесу два товара робе у Смедерево.[52] Оно је чак копненим путем било повезано с далеком Венецијом, јер је 1455. један достојанственик српског двора послао у њу товар сребра, које је опљачка-

[48] *Div. Not.*, XXIX, 196'—198.

[49] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 121.

[50] К. Јиречек, *Гласинац*, 424. Радиша Витковић опљачкан је у Крешеву „док је... ишао у Србију". D. Kovačević, *Trgovina*, 160, нап. 24.

[51] *Notes et extraits*, II, 423.

[52] *Cons. Minus*, XII a tergo 14.

но код Босанске Крупе, на територији грофа Улриха II Цељског.[53] Била је то раздаљина од близу хиљаду километара, коју су, дакле, преваљивали тадашњи каравани.

Под деспотом Ђурђем морали су бити живи путеви који су повезивали Ново Брдо, Сребреницу и Смедерево, три најважнија привредна средишта Деспотовине. О њима, међутим, као и о онима долином Мораве, Ибра, као и низ Саву и Дунав, нема непосредних вести, јер дубровачка грађа даје податке само о караванима који су полазили из Дубровника; о свему што је било даље од њега, зна се неупоредиво мање.[54]

Каравански саобраћај између Дубровника и залеђа одржавали су Власи — сточари, сопственици планинских коња из области данашње Херцеговине и Црне Горе. Караван је чинило најчешће до 20, понекад до 100 натоварених коња, који су били повезани уларом, један за другог. Темпо и правац давао је „калауз", по коме су се остали коњи равнали, често праћен верним псом, који је около скакутао и лавежом најављивао сваку опасност. Поносници су били наоружани, а на челу каравана јахао је крамар, обично на најбољем коњу, са звоном о врату. Старешина и душа каравана, он је склапао уговоре са трговцима, преузимао одговорност за поверену робу, водио караван до постављеног циља и одговарао за извршавање уговора.[55] Пут се прелазио увек истим темпом, по тачно утврђеним дневним деоницама, од којих су неке важиле за лаке, а неке за тешке. Пролазећи кроз Србију, Бертрандон де ла Брокијер помиње у Поморављу „један пролаз веома тежак за прелаз због дубоког блата" и „тежак шумски пут, преко брда и долина". Због лоших путева, колски саобраћај је ретко коришћен на дуже стазе, али се не може негирати његово постојање, јер исти Бертрандон де ла Брокијер прича да житељи између Беле Паланке и Ниша, преко планине, „иду великим и малим колима".[56] Разумљиво, колски саобраћај није долазио у обзир на брдовитим трасама од Дубровника до прилично удаљених градова Србије.

Пошто су каравани ишли само дању, ноћивало се по станицама, које су биле на одстојању једне обданице. Спавало се по „кућама", свратиштима, „становима" (»albergo« италијанских докумената), манастирима. На путу за Србију, Стефан Цријевић сместио се 1450. „у стану" у Горажду,[57] а чланови два карава-

[53] *Lam. de foris*, XXVIII, 277'—278.

[54] О путевима у средњовековној Србији: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 271—303; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

[55] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 133—144.

[56] Б. де ла Брокијер, 126, 128.

[57] „ad albergum". *Cons. Minus*, XII a tergo 14.

на, који су 1445. ишли за Сребреницу и Зворник, одмарали су се „под Чемерном у гостионици Бољке“, затим су спавали у Горажду, а када су стигли у Борач, одсели су у кући попа.[58] Такозвани „станови“, или свратишта, изричито се помињу у Новом Брду, Сребреници и Зворнику, а на већим каравански станицама, као у Горажду и Перину, било их је по два, па и више. Не зна се како су тачно изгледали и које су били величине. Зна се да је у Пријепољу осам путника спавало „у једној кући“, али су се неки трговци, на путу за Србију, у Жљебовима сместили у две зграде. У сваком случају, у њих су могли да стану људи, коњи и роба, с тим што су се некада састојали од једне и некада од више зграда.[59] Били су то својеврсни средњовековни ханови, у којима се могло спавати, јести и пити. Као да су се под једним кровом смештали људи и коњи, јер је у Горажду Радоје Винарић дошао Стефану Цријевићу »ad albergum« и узео једног коња. Занимљиво је да су нека свратишта држале жене, као што је била крчмарица Бољка.

Тачно се знало колико је било потребно времена да се пређе од једног до другог места. Бертрандон де ла Брокијер превалио је пут од Једрена до Крушевца за десет, од Крушевца до Некудима за два, а од Некудима до Београда за дан и по.[60] Караван, који је крајем 1445. кренуо са седам товара робе за Сребреницу, путовао је од Дубровника до Билеће три дана. Брже од трговаца ишли су курири, који су преносили пошту посланицима и властели у Смедереву или члановима дубровачких колонија по Србији. До Новог Брда могли су да стигну за седам-осам, а до Сребренице за седам до десет дана. Жалба Ђорђа Витковића, написана у Зајачи 16. јула 1446. заведена је у Дубровнику 27. јула, тј. после десет дана, док је тужба Јована Гучетића написана, такође у Зајачи, 19. јула 1446, стигла у Дубровник за само осам дана.[61] Два курира, који су 1. новембра 1434. уручили у Београду судски позив Новаку Ђурђевићу, стигли су 15. новембра у Дубровник, значи за 15 дана. Три године касније, предвиђало се да неке занатлије на путу Дубровник—Београд—Дубровник проведу месец дана, дакле опет по 15 у сваком правцу. Само изузетно остављана је могућност да путовање траје дуже.[62] До Смедерева се могло доћи за 10 до 15

[58] „sotto Zemerno al albergo de Boglcha"; у Горажду „in un albergo"; у Борчу „chaxa de prete". *Div. Not.*, XXIX, 196'—198; М. Динић, *За ист. рударства*, I, 37—38.

[59] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 264—265, 270—271.

[60] Б. де ла Брокијер, 126, 130.

[61] М. Спремић, *Јадар*, 66.

[62] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 34—35, 41—43. Уп. *исто*, 33, 40—41.

дана, али су трговци обично путовали нешто дуже. Једна прокура, написана 1. маја 1447. у Темишвару, заведена је у Дубровнику 20. маја, тј. после 20 дана.[63] Наравно, дужина путовања зависила је од годишњег доба, а у ратним временима курири су користили заобилазне путеве.[64] За свој рад добијали су награду, чија је величина понекад позната. У марту 1437. у Дубровнику су погођена двојица курира да уруче два судска позива, један у Новом Брду, други у Београду. За цео посао добили су 24 перпера, с тим што им је половина исплаћена на поласку, а половина на повратку.[65] Превалили су укупно око 1.200 километара, што значи да је сваки од њих за пређених 100 километара добијао по један перпер. Било је случајева да су курири путовање плаћали главом. Када је 1443. један од њих носио неке тестаменте из Београда у Дубровник, ухваћен је и обешен.[66] То је, ипак, био редак случај. Они су углавном успевали да стигну до одредишта, уруче пошту, врате се у полазно место, поднесу извештај и приме остатак награде.

Каравани су на путу могли бити опљачкани. Зато су се трговци обично удруживали и заједнички изнајмљивали поносникe, јер је појединац ретко улазио у ризик. Страдали су од великаша или обичних разбојника, али највише од Турака. Зато крамари понекад нису гарантовали безбедност робе у случају њиховог напада. Влах Градислав Ковачевић закључио је 1435. уговор с Добрашином Брајковићем о преносу тканина у Сјеницу, за које није преузео одговорност у случају напада Турака, војводе Радосава Павловића и Стефана Вукчића.[67] Најтеже је било време од 1439. до 1444. године, у доба прве турске власти. Ипак, с несигурношћу не треба претеривати, јер се може тврдити да је већина каравана стигла на одредиште. Ми смо боље обавештени о онима који су претрпели штете, пошто је онда долазило до судских спорова, о чему је остало трага у сачуваним документима. О другима, који су без препрека стигли до циља, није било посебног записивања и о њима знамо много мање. А таквих је, ипак, било знатно више.

Средњовековни каравани следили су речне долине и провлачили се кроз кланце, мање-више истим трасама којима иду

[63] М. Динић, *Три ћириловска писма*, 167—168.

[64] Б. Крекић, *Курирски саобраћај*, 118; исти, *Циркулација информација између Дубровника и Босне и Херцеговине у првој половини XV вијека*, Годишњак ДИБиХ (Екмечићев зборник), 39, Сарајево 1988, 50—56; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 273—274; М. Динић, *Растислалићи*, 140, нап. 8.

[65] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 39.

[66] *Исто*, 50—51.

[67] М. Динић-Кнежевић, *Учешће Влаха*, 324.

и данашњи путеви. У ствари, нема нових траса, нарочито не у брдско-планинским крајевима, у којима је терен одвајкада одређивао правце људског кретања. За разлику од ратника, трговци су ишли у свим годишњим добима, вукући се, попут змије, кривудавим стазама с робом коју је тражило тржиште. Стиче се утисак да је Српска деспотовина XV века, по путној мрежи, била развијена земља, јер се из докумената може закључити да се од ујутру до увече стизало до манастира, града или караванске станице. Упркос нашим представама, тај давни, тешко докучив свет био је међусобно доста повезан. И он је, као и сваки други, морао да путује да би опстао; и он је, као и сваки други, волео да путује, жељан нових крајева и нових сусрета. Шибан свакојаким невољама, човек прошлих времена није био мање сналажљив; напротив, пошто је располагао скромнијим средствима, чинио је велике напоре и био још сналажљивији.

II

Положај Дубровчана у Деспотовини био је одређен повељама које су добијали од српских владара, укључујући и две деспота Ђурђа. Ипак, њима нису могла бити заувек решена сва питања, јер је живот наметао нове дилеме и доносио непредвидљиве сукобе. Највише је било спорова око царина. Поред пролазних, или мимоходних, које су трговци плаћали у Љешу и Дању, када су ишли зетским путем, односно, на трговима и у кланцима дуж дринске трасе, када су путовали земљом Стефана Вукчића, плаћали су и тзв. унутрашњу царину у Србији. Средњовековна царина доста се разликовала од данашње, јер се није плаћала на државној граници, већ у местима продаје. Плаћала се само за део еспапа који се прода, док се остатак могао слободно носити. Са мањим или већим одступањима, увозна царина износила је једну десетину од вредности продате робе. За то постоје докази из времена деспота Ђурђа, јер су у време првог пада Деспотовине Турци од Дубровчана наплаћивали царину од 10 аспри на сваких 100 аспри новобрдског гламског сребра, што значи тачно 10% од његове вредности. У том случају, као и у многим другим, само су настављали ранију праксу. Царина, пак, на извезену робу износила је 2% и била је много мања од увозне.[68]

Као и приходи од рудника, и дохоци од царина спадали су у регална права владара. У складу са ранијом праксом, деспот Ђурађ је убирање царина давао у закуп, најчешће дубровачким трговцима и уопште пословним људима. Ономе ко нуди најбоље услове, закуп је даван најмање на годину дана, а касније се могао продужити. Системом закупа добијале су обе стране. Деспот се ослобађао брига око организације царинске службе, а закупнину, у новцу или сребру, обично је добијао унапред. Дубровчанима је, опет, била прилика да зараде, јер су за себе задржавали разлику између стварно убране и уговорене суме. Наравно, пре уласка у посао, морали су имати капитал, који се, после извесног времена, добро оплођивао. По истеку закупа, владар је издавао цариницима потврде да су измирили рачуне и да од њих нема никаквих потраживања. Сачувано је више таквих разрешница деспота Стефана, а ниједна деспота Ђурђа после 1427. године. Зашто је то тако, тешко је рећи. Може се само претпоставити да се издавање разрешница није практиковало у последњим деценијама постојања српске средњовековне државе.[69]

Мада се не може до краја сагледати улога цариника у рударству, изгледа да су убирали тзв. урбуру, у местима која су била и рудници. А то су управо била најважнија привредна средишта у Ђурђевој држави. Наплаћивали су таксе у локалној трговини, као што су данашња пијачнина или трошарина, а има и мишљења да је „царина" садржавала у себи све владареве приходе.[70] У сваком случају, цариници — Дубровчани спроводили су деспотова наређења око увођења нових такса, због чега су долазили у сукоб са трговцима и управом роднога града. Обављали су мање административне и судске функције, мада се не може до краја спознати њихова подела надлежности са војводама и кнезовима, у местима у којима су сви постојали. Сигурно је да су цариници имали одрешене руке при наплаћивању својих прихода. Понекад су се понашали осионо и служили насиљем, користећи свој положај за сопствене послове, с обзиром на то да су сами били истакнути трговци. Једно је сигурно, цариници су имали изузетно значајну улогу у одржавању режима трговине и целокупном привредном животу српске државе.[71]

Већ на почетку владе деспота Ђурђа расправљало се о царинику Јакши Водопићу у Руднику. Трговци су се жалили на њега, али је Сенат, у јануару 1429, одложио доношење одлуке, док се не врате посланици са српског двора, што показује да се није радило о самовољи цариника већ о фискалним мерама деспота.[72] Исте године избио је спор у Сребреници, јер су српске

---

[68] А. Веселиновић, *Царински систем*, 9—10.

[69] *Исто*, 11—13.

[70] В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 484—485.

[71] А. Веселиновић, *Царински систем*, 16—17; М. Динић, *За ист. рударства*, I, 93; S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici*, 19.

[72] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 8.

власти узаптиле поседе Дубровчана, што је нагнало Сенат да у октобру пише деспоту и тражи враћање „кућа и делова рупа и кола наших трговаца".[73] Ускоро су сребренички цариници почели да забрањују куповину сребра за готов новац. Сенат их је прекорео у лето 1430, одлучно тражећи да се укине „новштина", а, истовремено, обратио се члановима колоније у Сребреници и самом деспоту.[74] Али, неспоразумима никад није било краја. У јуну 1431. опет је писао деспоту и сребреничким трговцима „због новоуведених неуобичајених царина", а у октобру је забранио каравунима да иду у Сребреницу и Зворник.[75] Током 1433. опет су биле на реду „новштине" у Сребреници, под којима су Дубровчани подразумевали нове мере, али и сваки режим који им није одговарао. Некако у то време у Србији је узела маха појава да домаћи трговци примају дубровачко грађанство и тако користе повластице поданика Републике. Може се само претпоставити да је деспот Ђурађ био против тога, јер је губио приходе од најимућнијих својих људи. Зато је у јесен 1433. тражио да му се одговори ко су у Сребреници Дубровчани а који нису, односно да се тачно наведе који су „Босанци и Рашани". Очигледно, да би се стекао повољнији положај, пословни људи били су спремни да пређу у категорију која је била повлашћена.

Спорове су изазивали и намети којима су Дубровчани били оптерећени у Деспотовини, јер је још деспот Стефан разрезао дажбине на њихове некретнине. Када се 1433. повела расправа око тих плаћања, дубровачке власти су истицале да оне падају на имовину њених поданика, а не на њих саме. Повељама деспота Ђурђа из 1428. и 1445. ослобођени су намета сви Дубровчани, сем оних који су се забаштинили и који су имали обавезу „градозиданија и градобљуденија".[76] Иако су желели да буду нешто посебно, ипак су морали да сносе понеку обавезу као и деспотови поданици, што само показује како су били чврсто уграђени у српску државу и њено друштво.

Деспот Ђурађ је дуго улагао напоре да реши један стари спор са Дубровчанима. Још 1419. деспот Стефан је, због неког сукоба, запленио око 1.200 литара сребра код Видине и Бара са једног каравана који је кренуо из Новог Брда. Оштећено је скоро четрдесет трговаца, који нису добили накнаду штете до краја Стефановог живота. Ђурађ је обећао да ће их задовољити у неколико рата, али су се трговци почетком 1430. жалили да се оне не исплаћају. Онда им је Сенат дозволио да, о свом трошку, упуте

[73] *Cons. Rog.*, IV, 118.

[74] А. Веселиновић, *Царински систем*, 28—29.

[75] *Cons. Rog.*, V, 12, 37.

[76] *Повеље и писма*, II, 16.

поклисара на српски двор. Он је отишао, али спор није решио. У јуну 1433. дат је налог званичним амбасадорима Републике, који су пошли у Смедерево, да траже редовну исплату по 150 литара сребра годишње, све док се не измири цео дуг од 1.044 литре. Подсећали су деспота да је он сâм одредио такав начин исплате, додајући да враћање новца не би требало да пада по пола на Сребреницу и Ново Брдо, већ само на Ново Брдо, јер у њему живи већина оштећених трговаца. Иако је Ђурађ одговорио да ће оно што је обећао бити извршено, натезања су настављена. Пошто је, као и обично у таквим приликама, одређено да трговци солидарно сносе штету, Сенат је одредио тројицу властеле да се брину о свим практичним питањима везаним за тај случај. Како исплате и даље нису редовно пристизале, дубровачке власти су се 1435. поново жалиле деспоту, подвлачећи да је само прва рата исплаћена, рок друге је прошао, а ускоро стиже и трећа. Иако су амбасадори добили две писмене дознаке на 300 литара сребра, спор није окончан. Сенат је још 1445. и 1447. подсећао Ђурђа на сребро које је заплењено у Видини, а није познато да ли је оно икада до краја накнађено.[77]

Неспоразуми око царина настављени су током првог дела Ђурђеве владе. Почетком 1435. закупац царина у Сребреници, Турчин Јусуп, подигао их је на ниво оних у Новом Брду. На жалбе сребреничких Дубровчана, Сенат је фебруара 1435. одлучио да пише деспоту, а забранио је трговцима да носе робу у Сребреницу и Зворник, под претњом одузимања једне четвртине. Тражећи заштиту, расписао се на све стране: обраћао се деспотици Јерини, њеном брату Томи Кантакузину, Матку Таловцу и краљу Жигмунду. Коначно, у лето исте године, послао је у Смедерево Јакова Гундулића и Јована Ђурђевића, који, међутим, нису успели да реше спор. Деспот није прихватао њихове разлоге, а није их помогао ни Тома Кантакузин, јер није добио поклоне. Успели су једино да изгладе спор око плаћања намета у Новом Брду, и да реше неке ситније ствари, као што је враћање одузете куће једном дубровачком трговцу.[78]

Спор око царина у Сребреници пренео се у следећу годину и још више заоштрио. С обзиром на то да су је трговци напуштали, јер су сиромашили, дубровачке власти узеле су ствар у своје руке и, мимо обичаја, одредиле да цео посао падне на државну касу. Изнеле су предлог да један властелин, тобож ради својих послова, оде у Сребреницу и у њој тајно сазове збор. На њему ће изабрати другог племића, и њих двојица ће одмах отићи на српски двор. Тражиће укидање нових царина, или, у најмању

[77] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 54—56, 78.

[78] *Lett. di Lev.*, XI, 266—266', 270'.

руку, њихово смањење. Ако деспот прихвати захтев, молиће га да о томе изда документ; ако не прихвати, треба да чекају даља упутства, и да, у међувремену, тајно достављају поруке у Дубровник. Цео овај предлог Сенат је повукао, јер се понудио Јаков Соркочевић да оде у Смедерево. Предлог, ипак, показује да је положај Дубровчана у Сребреници заиста постао тежак.[79] Иако је, у међувремену, цариник Јусуп писао у Дубровник, Јаков Соркочевић је у пролеће 1436. био код деспота. Задржао се дуго, јер су преговори ишли тешко. Узалуд је истицао да је Сребреница, у ствари, у Босни, у којој су трговци слободни од плаћања таквих намета. Не прихватајући те разлоге, Ђурађ им је понудио да у Сребреници уведе режим као у Приштини. Дубровчани су одмах понуду одбили, истичући да би то било још горе од постојећег стања, а са своје стране су и даље забрањивали караванима да иду у Сребреницу.[80] Ни то, међутим, није било решење и искушења су заиста била велика. Спор је, у ствари, настао зато што је деспот желео да висину намета у Сребреници изједначи са плаћањима у осталим својим градовима. Да ту меру није спровео до краја, показује његова понуда са Приштином. Тако су специфичности у привредном животу појединих места Српске деспотовине остале на снази до краја њеног постојања.

За дубровачке власти питање нове сребреничке царине постало је почетком 1437. године још теже, јер се сазнало да су је закупила два њихова угледна поданика: Марин Гундулић и Паоко Стипашиновић. Од њих је одмах захтевано да пошаљу потребна обавештења, што су они учинили, али су наставили да обављају нову дужност. Стипашиновић је, у међувремену, више пута биран за судију а једном за конзула, што је био изузетан случај за једног пучанина. Поред дужности цариника, постао је кнез Сребренице, радећи час за деспота час за босанског краља, а као кнез одржао се и под Турцима. Постао је једна од најзначајнијих личности сребреничке колоније, са добрим везама на околним дворовима. Иако се властима у Дубровнику није свиђало шта ради, према њему су иступале са пуно обзира, а не заповеднички, као према осталим својим поданицима.[81]

Не могући да повуку нову сребреничку царину, дубровачке власти су у јесен 1437. сазнале да ће се бан Матко Таловац састати с деспотом Ђурђем. Замоливши бана да посредује, писале су му у новембру да је деспот наметнуо у Сребреници „неуобичајене и неподношљиве царине". Истичући да су се више пута безуспешно обраћали српском двору, молили су га да се заложи за

[79] *Lett. di Lev.*, XII, 6—7'; 12'—14'. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 81—82.

[80] *Lett. di Lev.*, XII, 21'. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 83—84.

[81] М. Динић, *За ист. рударства*, 97—99.

укидање нових намета.[82] Таловцу су писали неколико пута, а у мају 1438. молили су га да се, лично или преко посланика, заложи код Ђурђа да се дубровачки трговци третирају као раније „када је Сребреница била под Босном".[83] Све је то, међутим, било безуспешно, јер је следеће године Сребреница пала под турску власт, а да Дубровчани дотле нису успели да укину нову царину коју је увео деспот.

Долазак нових господара у Србију наметнуо је дубровачким трговцима обавезу да ускладе своје пословање с њима. Они су то на терену чинили како су знали и умели, обично мимо власти у Дубровнику. Док је 1439. султан Мехмед II био под Смедеревом, неки трговци склопили су с њим писмени уговор о закупу сребреничке царине. Одмах су почели да је наплаћују по високим стопама, тј. у износу нове царине коју је увео Ђурађ. У Дубровнику су 10. августа 1440. проглашени кривим, зато што су, на своју руку, ступили у пословне везе с Турцима, али против њих нису предузете никакве мере, с образложењем да су времена необична и тешка. Сенат је, ипак, издао општу забрану да се у овим „чудним и смутним" временима закупљују царине. Глоба од хиљаду дуката падала би на свакога ко би наплаћивао већу царину од оне која је била у доба деспота Стефана. Мислило се, пре свега, на Рафаела Гучетића, Паока Стипашиновића и Влаху Латиницу који су држали у закупу сребреничку царину.[84] Очигледно, желело се да се искористи промена власти и постигне оно што се годинама није могло постићи под деспотом Ђурђем: да се на почетку турске власти сребреничка царина врати на ниво из времена деспота Стефана Лазаревића.

Власти у Дубровнику ускоро су сазнале још горе ствари: неки њихови поданици одлазили су на Порту и закупљивали царине. Сенат је 18. августа 1440. писао трговцима у Сребреници и Црнчи, изричито забранивши закуп царина под било којим другим условима, сем оних из времена деспота Стефана. Скренуо им је пажњу да избегавају Турке „који су по својој природи и обичајима потпуно различити од нас", а писмо исте садржине послао је у Рудник.[85] Тамошњи трговци жалили су се још 1437, што је нагнало Сенат да тада пише деспоту, Јакши Водопићу и другима,[86] а са члановима колоније у Руднику дописивао се у јесен 1439. и у пролеће 1440.[87] Писмо сличне садржине послато је и тр-

[82] *Dipl. Rag.*, 406.

[83] *Акта и повеље*, I/1, 408.

[84] *Lett. di Lev.*, XII, 193—193'.

[85] *Lett. di Lev.*, XII, 195—195'.

[86] *Cons. Rog.*, VI, 121.

[87] *Cons. Rog.*, VII, 91', 156.

говцима у Приштини, којима је, у прилично оштром тону, скренута пажња да се не мешају у послове управе „града и Републике", да им, зато што су ван Дубровника, није дозвољено да закључују уговоре о царинама изнад уобичајених, нити да шаљу амбасаде, ни доносе законе, макар и у најмањим стварима. Указујући на озбиљност ситуације, писмо је завршено прекором: „Рђаво би било ако би се Дубровник управљао према вашим саветима." Још им је наложено да са садржином писма упознају трговце у Трепчи, али тако да Турци ништа не сазнају.[88] Ако се изузме Смедерево, које је било у посебном положају, и Ново Брдо, које још није било пало, дубровачке власти су се на почетку турске власти у Србији обратиле свим значајнијим колонијама. Упутиле су им прекоре и претиле казнама, јер је то било време када су губиле контролу над њима.

Неспоразуми са члановима сребреничке колоније настављени су и касније. Сенат је 3. септембра 1440. упутио два писма: једно старешинама те колоније, а друго Живку Брајковићу и Паскоју Мароти, којима је претио казном од хиљаду дуката зато што су ишли на Порту и колективно закупили сребреничку царину, под условима који нису били у доба деспота Стефана. Удео у тој царини имали су још Бенко Братосалић и неки „Пинтинин", звани „Турчин". Затражио је да сва тројица Дубровчана одмах напусте то друштво и не наплаћују царине, које представљају „слом трговине и расуло наших трговаца". Тражио је обавештења да ли су они већ нешто наплатили, а поновио је претњу казне од 1.000 дуката Паоку Стипашиновићу и његовим ортацима.[89] Како све то није помагало, крајем новембра 1440. писао је самом царинику Пинтинину, молећи га „слатким речима" да укине „новштине" и да се држи повластица које је Дубровчанима дао султан. При том је мислио на повељу добијену 1430. године. Пратећи будно ситуацију, саслушавао је сваког трговца који се враћао из Сребренице, а крајем новембра поново им је забранио да с робом и новцем одлазе у њу.[90] Док је и даље прикупљао податке о уделу својих поданика „у царинама Сребренице", почетком децембра 1440. сазнао је да Марин Гучетић и Паоко Стипашиновић држе 1/3, а Пинтинин 2/3 сребреничке царине. Пошто су они за један динар робе наплаћивали колико се раније узимало за три, значило је да су царине Сребренице повећане за три пута. Како је ситуација била критична, одлучио је да се обрати на највише место. Када је крајем 1440. свечано посланство полазило Мурату

[88] *Lett. di Lev.*, XII, 194'—195.

[89] *Lett. di Lev.*, XII, 196—197'.

[90] *Cons. Rog.*, VII, 203', 204, 208.

II, наложено му је да тражи укидање „новштина" у Сребреници и враћање царина на ниво из времена деспота Стефана.[91]

Спор око сребреничких царина није решила ни султанова повеља коју је дао Дубровчанима фебруара 1442. године. Њоме је одредио да плаћају општу царину од 2% у месту продаје робе, свеједно да ли у Сребреници или у неком другом српском месту.[92] Бранећи и даље својим поданицима да закупљају царине, Сенат је почетком маја 1442. прикупљао податке да ли се неко од њих уплео око наплате царине у Новом Брду, које је у међувремену пало под турску власт, или у неком другом српском месту. За оне који су то учинили, поновио је глобу од хиљаду дуката, а током јуна посебно се занимао да ли је неко купио на Порти царину за новобрдско гламско сребро.[93] Турци су дозвољавали његову куповину, али једино од одређеног лица, и уз плаћање царине од 10%, упркос султановој повељи која је предвиђала само општу царину од 2% за сву робу. Како је закупаца, наравно, било, позвани су из Новог Брда на суд у Дубровник, али се са доношењем пресуде отезало. На крају су два трговца кажњена само укором, вероватно из бојазни да не дође до новог заплета с Турцима.[94] Занимљиво је да се у то време у Приштини јавља као закупац „царине гламског сребра Србије" један Јеврејин у друштву с двојицом Ђеновљана.[95] Иначе, ретки су помени Јевреја у држави деспота Ђурђа Бранковића, за разлику, на пример, од Грка, који су често били баш цариници у Новом Брду. Некако у то време један од Кантакузина, као новобрдски цариник, одузео је неком Дубровчанину читаво богатство, од четрдесет хиљада аспри. Баш 1442. Божичко Матковић покренуо је парницу против цариника у Руднику Јакова Николића и његовог сина Петра, који су му, уз помоћ Турака, одузели седам милијара бакра и једну рупу у којој се добијало сребро, а затим га држали на двору Исак-бега.[96] Дубровачки Сенат наложио је истрагу, али се правда тешко могла задовољити, јер су то била ратна времена, у којима су се трговци, па и цариници, удруживали с Турцима да пљачкају поданике родног града.

[91] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 78—79; М. Динић, *За ист. руд.*, I, 75; А. Веселиновић, *Карински систем*, 30—32.

[92] *Повеље и писма*, II, 232—234.

[93] *Cons. Rog.*, VIII, 128'.

[94] *Lett. di Lev.*, XIII, 84; *Cons. Rog.*, VIII, 149, 154'—155, 175, 176, 177; IX, 102', 134'.

[95] С. Ћирковић, *Јеврејски данак у византијским областима*, ЗРВИ, 4, Београд 1956, 141.

[96] К. Јиречек, *Споменици српски*, 84; *Lett. di Lev.*, XIII, 103; *Lam., de foris*, XVI, 112.

Како дубровачке власти нису успеле доласком Турака у Србију да смање повишену царину деспота Ђурђа, почетком 1443. године жалили су се султану на тешкоће које имају трговци у Сребреници. Деспот је, некако крајем те године, успоставио своју власт у њој, поверивши целокупан надзор војводи Петру Ковачевићу. Мада се једно време није тачно знало ко има контролу у граду, стари Ђурађ, коме је новац био необично потребан за вођење „Дуге војне", одмах је организовао убирање царина. Константин Гргуровић, Живко Брајковић и Томко Станетић изјавили су 5. фебруара 1444. да су од њега купили сребреничку царину. Међутим, чим се чуло да је деспот, на повратку из Турске, прешао Саву и отишао у Угарску, вешти Паоко Стипашиновић је са пургарима избацио сву тројицу из царинарнице и одузео им рачунске књиге и новац. Њима није преостало ништа друго него да побегну војводи Ковачевићу, оптужујући Стипашиновића да је неверан деспоту и да узима новац за Турке. Иако се он правдао да га је баш деспот послао да убира царине, био је везан и одузети су му коњи. Борба око сребреничке царине била је жестока; нису бирана средства да се до ње дође, јер је омогућавала брзо и лако стицање новца.[97]

Толико спорно питање сребреничке царине коначно је решено 1445, пошто деспот Ђурађ, напађен петогодишњим потуцањем, није више имао снаге да истрајава на повишеним царинама. Осећао је и захвлност према Дубровчанима које су му указали гостопримство у најтежим данима. Зато је 17. септембра 1445. издао повељу у Смедереву, којом је признао „закон" у Сребреници који су имали „за свето почившаго господина и родитеља ми деспота Стефана и господства ми кад примих Сребреницу". Укинуо је „други закон", који је доцније увео, и обновио „закон који су пређе имали". Још је укинуо царине по местима у којима нису постојале у време деспота Стефана „и за господства ми".[98] Тако су упорни Дубровчани успели да добију оно на чему су дуго истрајавали. Ђурђева повеља уједно показује да је он подигао царине неколико година по ступању на престо, али тај режим није успео да задржи после 1444. Постао је попустљивији, све више се задовољавајући да Србија само постоји као држава.

Жалбе на царинике после обнове Деспотовине биле су другог типа: односиле су се на њихово осионо понашање и злоупотребу положаја. То лепо показује пример Матка Цидиловића, који је 1445, као сребренички цариник, нагонио једног Дубровчанина да иде у деспотову војску, иако је овај истицао да на то

[97] У априлу 1444. један Дубровчанин жалио се да су га Турци у Фочи осумњичили да је деспотов цариник, па је морао да се спасава како је знао и умео. *Lam. de foris.*, XVII, 234, 248; М. Динић, *За ист. Београда*, II, 55.

[98] *Mon. Serbica*, 437; *Зак. спом.*, 89—90; *Повеље и писма*, II, 30—32.

није обавезан, јер је трговац, а не стално настањен. Пошто није могао ништа друго, Цидиловић му је одузео коња са седлом; додуше, касније га је вратио, али полумртвог, а седло сломљено.[99] Скоро истовремено, трговци у Новом Брду жалили су се да је „Кантакузин цариник" завео нову таксу од десет аспри за либру сребра. Сенат је у марту 1445. обавестио чланове колоније да се жалио деспоту, који је наложио да се „новштина" одмах укине.[100] И у априлу 1446. из Дубровника је писано деспоту и „цариницима Новог Брда" због неког сребра које је заплењено.[101] Очигледно, тада су цариници били Дубровчани, што није био чест случај под деспотом Ђурђем. Он им је чешће давао сребреничку царину, док су у Новом Брду цариници били Грци и домаћи људи, о којима се, нажалсст, због недостатка српских извора, не може ништа рећи.

После обнове Деспотовине дигла су се мала места, у којима су цариници играли изузетно значајну улогу. Тако је у Зајачи 1446. царину држао Јаков Цријевић, купивши је у заједници са кнезом Жуњем Чељубиновићем. Помажући се међусобно, њих двојица су увели разне новотарије, због чега су изазвали протесте трговаца. Јула 1446. „племићи и трговци у Зајачи" жалили су се властима у Дубровнику да Јаков омета продају сребра, због чега је дошао у сукоб с Јованом Гучетићем, једним од најугледнијих чланова колоније. О спору је у Дубровник послао извештај и сам Гучетић. Инцидент се догодио 10. јула 1446, када је Гучетић замерио Јакову што је одузео сребро неком трговцу. Онда му је Јаков рекао многе „погрдне речи" и покушао да га бије. Свестан да може добити батине, Гучетић је почео да бежи, а осиони цариник га је, са штапом у руци, јурио до куће. После тога сазвао је све трговце у царинарницу, али је Гучетић одбио да дође и поручио да ће доћи у кућу било кога трговца, само не у царинарницу. Сукоб се још више распламсао када је Јаков у центру Зајаче, опет са штапом у руци, сачекао једног трговца и одузео му залог који је припадао истом Јовану Гучетићу. Ти поступци изазвали су огорчење свих чланова колоније, који су у својој жалби истицали да су цариници били Турци, Грци и Срби, али никада нису чинили такве „новштине" нити срамоту.

На цариника Јакова Цријевића жалио се и Ђурађ Витковић. Дошавши у Зајачу са неколико товара вина, платио је Јакову прописану царину, али је приликом скидања једног меха цариников слуга просуо половину. Да би скинуо кривицу са себе, оптужио је своме господару Витковићевог слугу да га је тукао. Онда

[99] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 93—94.

[100] *Lett. di Lev.*, XIII, 168.

[101] *Cons. Rog.*, IX, 236—236'. Уп. и *Cons. Rog.*, X, 11', 19'.

је Цријевић послао „своје људе и приставе", који су пред њега довели Витковићевог слугу, кога је одмах почео да туче штапом по леђима и глави, а затим га је оковао. Подносећи тужбу, Витковић је навео као сведоке сву властелу и трговце у Зајачи. По пријему жалбе, дубровачки Сенат наложио је, 27. јула 1446, тројици старешина колоније у Зајачи да пажљиво испитују све наводе тужбе и да налаз писмено доставе у Дубровник. Истовремено, наредио је царинику Цријевићу, под претњом казне од хиљаду дуката, да повуче „новштину" о ограничењу продаје сребра. Заиста, цариник Цријевић понашао се осионо. Његово понашање може се, бар делимично, објаснити његовим моћним заштитницима. Зајачки кнез Жуњ Чељубиновић био је заједно с њим цариник, а, што је још важније, био је у тесним пословним и родбинским везама с Дамјаном Ђурђевићем, високим достојанствеником на двору деспота Ђурђа. Добре везе играле су, дакле, пресудну улогу.[102]

Царину је имао и суседни Крупањ. У августу 1447. помињу се „браћа Тома и Богдан, цариници у Крупњу".[103] Постојала је и у Црнчи, па чак и у тако малим местима као што је била Бохорина, у којој је 1445. вођен спор против „Милана Кора, цариника".[104] На давна времена подсећају и данас неки локалитети у западној Србији, као што је село Царина, недалеко од Пецке.

Разумљиво, царина је постојала у Смедереву, а о њој је сачувано неколико података, захваљујући споровима. Зна се да је њу 1446. закупио Вук Бобаљевић са још неколико Дубровчана. Они су увели једну новост, која је одмах изазвала протесте. Раније трговци, када дођу у Смедерево, нису плаћали царину за робу коју нису продали, већ су је неоцарињену носили даље. Вук и његови ортаци увели су праксу да су сви они који с робом стигну у престоницу и ту остану три дана били обавезни да плате царину, без озбира да ли су нешто продали или не. Како су се трговци жалили, дубровачки Сенат је у јесен 1446. наредио закупцима смедеревске царине да укину новину и врате ранију праксу, претећи им казном, како је изричито наведено, као Јакову Цријевићу у Зајачи.[105] Дубровачко посланство, које је почетком 1447. дошло да честита свадбу деспоту Лазару, постигло је да се та нова мера укине.[106]

[102] М. Спремић, *Јадар*, 58—60. Дамјанова кћерка Векија била је удата за Јаковог брата Николу. Д. Динић-Кнежевић, *Дубр. и Угарска*, 185.

[103] „Thomam et Bogdan fratres gabellotos in Crupagn". М. Спремић, *Крупањ*, 127.

[104] „supra... Milanum Chorra, gabellotum". М. Спремић, *Јадар*, 50.

[105] Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 120.

[106] *Lett. di Lev.*, XIII, 220—222'; 232'—233.

Царине су доносиле лепе приходе деспоту Ђурђу, али их је понекад морао делити с другим владарима. Режим поделе између њега и краља Томаша постојао је у Сребреници сигурно 1447. године. Тада је његов цариник био Гунко Рачунат, коме је кнез Паоко Стипашиновић, „слуга" босанског краља, једнога дана одузео у царинарници сав покретан иметак, који су сачињавали: сребро, олово, тканине, восак и друге ствари. Занимљиво је да су тада Сребреницом управљала два кнеза, што свакако стоји у вези са споразумом два владара. Како је међу њима на помолу био сукоб, дубровачки Сенат је јуна 1448. забранио својим поданицима да се мешају у онај део царине који припада деспоту. Ускоро је почео рат, у коме је Тома Кантакузин „разбио" војску босанског краља и посео Сребреницу. Старешине дубровачке колоније одмах су с њим постигле споразум да царине остану као у време деспота Стефана. Али, договор је покварио Жуњ Чељубиновић, што је условило да се огласе власти из Дубровника: послале су повељу деспота Ђурђа о Сребреници из 1445, тражећи да је Тома у потпуности поштује. Од Жуња су захтевали да царину врати на ранију висину, узгред буди речено, оштро га прекоревајући због држања приликом деспотовог заузимања Сребренице.[107] После тога није више било спорова око царине у Сребреници, јер су Дубровчани постигли све што су хтели. Избила је само чарка када је 1454. умро Паоко Стипашиновић, закупац деспотове царине. Чим је преминуо, војвода Брајан секвестрирао је неке његове ствари, намеравајући да их прода и новац преда старом Ђурђу. Радило се о дугу, који, уосталом, Паоко није измирио ни босанском краљу, чији је, такође, био цариник.[108] Питање дуга није био начелан спор. Њих више није било у вези са царином Сребренице до краја постојања српске државе.

Настојећи да дође до преко потребног новца, деспот Ђурађ се није одрицао ни најмањег прихода од царина, а покушавао је да уведе и нове. Кнез Вишеграда јавио је почетком 1449. у Дубровник како намерава да успостави нове пролазне царине, које раније нису постојале.[109] У лето исте године дубровачки посланик Марин Крусић морао је да плати царину деспотовим чиновницима у Трепчи и Добријеву и за поклон који је носио Иса-бегу.[110] У исто време, и Дубровчани су дизали царине у своме граду. Повишена плаћања помињу се 1449, а од 1452. дубровачки трговци морали су, уместо 0,5%, да плаћају, као и странци, 1% на име

[107] *Lett. di Lev.*, XIII, 272, 272'; *Cons. Rog.*, X, 199; *Lam. de foris*, XXI, 42. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 78—79, 92.

[108] *Test. Not.*, XV, 178'.

[109] D. Kovačević, *O knezovima*, 343, нап. 73. На Тјентишту се царина помиње 1450. године. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 290.

[110] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 111, нап. 43.

извозне царине, али су били ослобођени царине на увоз од 2%.[111] Иначе, султан Мехмед II је 1458. потврдио Дубровчанима да су у Турској дужни да плаћају само царину од 2% од промета робе.[112] Већ у то време скоро цело Балканско полуострво обухватала је Османлијска царевина и за Дубровчане је било најважније који је царински режим одредио султан.

Занимљиво је да се питање дуговања закупаца царина деспота Ђурђа потезало и после пропасти српске државе. У своме безнађу, удовица деспота Лазара Бранковића, Јелена Палеолог, допутовала је у јесен 1462. у Дубровник, у настојању да наплати још који динар од дужника некада богатог свекра. Потраживала је судским путем пет стотина дуката од наследника Рафаела Гучетића, колико је, наводно, остао дужан деспоту Ђурђу као цариник у Сребреници. Дубровачке власти су одуговлачиле решавање спора, да би Јелену на крају одбиле, с образложењем да је деспот, на име дуга, запленио Рафаелове куће, јаме и друга добра у Сребреници, а као доказ, поднеле су писмо Дамјана Ђурђевића, писано крајем децембра 1456. у Смедереву.[113] Јелена, очигледно, није могла изаћи на крај с дубровачким властима. Није имала ни среће; припадала је свету коме више ништа није полазило за руком, па ни да напабирчи који динар, толико потребан у суровој борби за опстанак.

У држави деспота Ђурђа, царине су закупљивали Срби, Дубровчани, Грци, Турци. Зна се, на пример, да је 1431. закупац у Сребреници био српски племић Радосав Зенчић, али је, ипак, највише података остало о цариницима Дубровчанима.[114] Када је долазило до спорова, дубровачке власти предузимале су мере на српском двору, мољакале утицајне личности и вршиле притисак на своје поданике. Понекад су ограничавале трговину, али врло опрезно. Нити су је могле трајно обуставити, нити је деспот Ђурађ у својим захтевима могао ићи сувише далеко, јер је сам трпео штете. У његовој влади разликовала су се два периода. У првом, до 1439. године, подизао је царине и уводио их у местима у којима их раније није било, и чак је тешко рећи, као што се обично чини, да је тада према Дубровчанима био попустљивији од деспота Стефана. У другом, пак, периоду, после обнове земље 1444, био је много попустљивији, јер му је главна брига била да по-што-пото очува државу. Зато се може рећи да је царинским режимом штитио своју земљу, али у томе није могао да истраје до

[111] А. Веселиновић, *Царински систем*, 20.

[112] Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, 390—391.

[113] D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 24.

[114] *Test. Not.*, XII, 62'—63. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 93.

краја. Са своје, пак, стране, Дубровчани су устајали против „новштина" само онда када су крњиле њихов повољан положај, не протестујући против нових мера које су им ишле у прилог. Своје невоље знали су да разгласе на сва звона, увек приказујући ствари како је њима одговарало, понекад крајње нетачно. Када су се, на пример, тридесетих година XV века, вајкали да трговци, због тешких царинских намета, напуштају Сребреницу и да у њој остају само „сиромаси и бедници", она је била пунија дубровачких трговаца него икада раније. Многи од њих били су богати људи, са веома разгранатим пословима по разним српским местима.

Пошто се царина плаћала у месту продаје, сваки српски град, рудник или трг, са иоле значајнијим прометом, имао је своју царину. Мада је Ђурађ изједначавао царине у својој држави, оне су, ипак, остале различите по разним местима, како је у коме био стари закон. Иако је та разноликост тешко схватљива савременом човеку, она није била посебност Србије, већ одлика средњовековних држава. У свима њима цариници су играли изузетно значајну улогу у промету робе, и у управном апарату уопште, јер су им надлежности, иако до краја непознате, биле прилично широке. У Србији су, по правилу, били још и добро стојећи људи, познати трговци, чланови богатих дубровачких пучанских и властелинских породица, или самих византијских царских фамилија. Сви од реда имали су слуге, помагали су им чланови градске управе, а, када затреба, сви су чинили прилично моћан апарат принуде. Обично су радили на главном градском тргу, где је била царинарница, или „кућа царине" како се 1447. назива у Сребреници, односно „кућа цариника" како се 1446. зове у Зајачи.[115] Уз царинике су увек биле књиге о промету робе и „печати царинички". Што је промет био обимнији, приход деспота био је већи. Да он није био мали, постоје посредна сведочанства, додуше из времена пред пад српске државе. Још 1458, када су се, пред навалом Турака, дубровачки трговци углавном разбежали, закуп царине у Сребреници износио је 30.000 дуката. Мада недостају подаци за Ново Брдо, може се претпоставити да су приходи деспота Ђурђа од царина прелазили сто хиљада дуката годишње.[116] Такав приход, у то време, није више имао ниједан хришћански владар на Балканском полуострву.

[115] „domo gabelle". *Lam. de foris*, XXI, 42; „Caxa de li gabelotti". *Lett. di Lev.*, XIII, 209.

[116] *Ист. српског народа*, II, 121—122 (М. Благојевић); М. Динић, *За ист. рударства*, II, 87.

3. ТОКОВИ ТРГОВАЧКЕ РАЗМЕНЕ — ИЗВОЗ ИЗ СРБИЈЕ

Многи производи чинили су предмете размене између државе деспота Ђурђа Бранковића и других земаља. Нажалост, боље се познаје само трговина с Приморјем, посебно она која је била у рукама Дубровчана. А она је обухватала производе разних цена и вредности.

Сребро. Све развијеније српско рударство условљавало је све обимнију трговину сребром, која је већ до 1427. године имала велике размере. Тражено на страним тржиштима, неодољиво је привлачило Дубровчане, који су га извозили на све могуће начине. Штитећи привредне интересе своје земље, деспот Стефан је нерадо гледао на тај извоз, и зато га је делимично ограничавао. Примивши власт у необично тешким условима, деспот Ђурађ није одмах иступао са ограничењима. Дубровчане је, међутим, у томе послу посредно почео да омета босански краљ Твртко II, који је 1428. увео систем болања сребра, тј. ударања посебног печата, за што се, наравно, плаћала такса. Од тада се само сребро печаћено краљевим жигом могло слободно извозити, док је остало плењено као кријумчарена роба. За трговце је била посебна тешкоћа то што је краљ болао све сребро које је преношено преко његове земље, било да је потицало из босанских било из српских рудника. Посебно су се противили болању сребра из Србије, али им то није помагало јер је краљу нова мера доносила лепе приходе. Дубровчани су онда нешто сребра болали, нешто извозили преко области Стефана Вукчића, а нешто кријумчарили. Нису презали ни од фалсификовања краљевог печата.[1]

Већ на почетку Ђурђеве владе почеле су тешкоће око извоза сребра у самој Србији. Разматрајући жалбе трговаца из Новог Брда, дубровачки Сенат је априла 1429. писао тамошњим чиновницима и „господину" Ђурђу.[2] Обратио му се и следеће године, зато што су цариници у Сребреници забрањивали да се сребро

[1] P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 127—129.

[2] *Cons. Rog.*, IV, 97.

купује за готов новац.[3] Извоз су нарочито ометали Турци, јер су тражили да се предаје султановим ковницама. Чували су пролазе у јужном делу Деспотовине, претресали караване и пронађено сребро одмах одузимали. Зато је Сенат у јулу 1431. наложио своме посланику Петру Лукаревићу, који је полазио на Порту, да у згодном моменту тражи слободан извоз сребра „из Србије према Приморју", али он, и поред уложених напора, није постигао ништа.[4] Што се, дакле, тиче извоза сребра, посебно из Области Бранковића, деспота Ђурђа су од почетка владавине ограничавали Турци. С друге стране, гледајући само себе, Дубровчани су тражили од њега да им обезбеди слободан извоз и код Турака. У мају 1432. понављали су жељу „да наши трговци слободно са сребром и другом робом" пролазе и извозе у свој град.[5] Иако им је био наклоњен, одбијао је да интервенише код султана, јер је то превазилазило његове могућности. Ставио им је до знања да се мора држати уговора с Портом, по коме није дозвољен слободан извоз сребра из области Бранковића. Дубровачке власти су и даље наваљивале, па су крајем јула 1433. наложиле Паладину Гундулићу и Андрији Бобаљевићу, који су ишли у Смедерево да честитају Марину веридбу с Муратом II, да утичу на деспота да пошаље амбасаду на Порту и тражи слободан извоз сребра. Пунили су му уши како ће то бити корисно не само за њих већ и за њега, не задовољавајући се његовим одговором да ће издати нека наређења својим чиновницима. Стално су истицали како добро стоји на Порти и упорно тражили више него што је могао да учини.[6]

Дубровчани су чак настојали да им деспот Ђурађ накнади штете за сребро које одузму Турци. Како је њихов склав, задужен за „надгледање" сребра, одузео неким трговцима робу и новац, Сенат је марта 1436. писао својим поданицима у Трепчи и Приштини да један од њих оде деспоту и затражи да „нареди" склаву да убудуће не одузима робу и да врати све што је задржао.[7] И поред тих тешкоћа, трговци су наставили да извозе сребро, али су га кријумчарили. Ризик је био велики, с тим што је неко успевао да прође, а неко је плаћао цех. Шаин Жуњевић из Подјелеча кренуо је 1438. из Србије с великим товаром сребра, али га је Налко Петројевић потказао Турцима. Склав је одмах

[3] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 81.

[4] *Cons. Rog.*, V, 30.

[5] *Исто*, V, 77.

[6] *Lett. di Lev.*, XI, 157. Уп. и К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 259 нап. 145h.

[7] *Lett. di Lev.*, XII, 17—17'. Дубровчани су 1434. тражили помоћ и у Угарској за слободан извоз сребра из Србије и Босне, жалећи се посебно на болање у Босни. *Dipl. Rag.*, 385—386.

кренуо у потеру са својим коњаницима, стигао је Шаина, ухватио га и одмах оковао. Одузео му је цео товар, говорећи да султан не дозвољава извоз, већ изричито тражи да се сребро предаје у његову ковницу.[8] У овом, као и у сличним случајевима, деспот је могао да саслуша жалбе дубровачких поклисара, али није могао помоћи, јер уопште није долазило у обзир да издаје наређења султановом склаву.

У првом делу владавине деспота Ђурђа важио је један режим за извоз сребра из Области Бранковића, а други за остали део Деспотовине. Када су је Турци први пут заузели целу, извоз је зависио само од њих. Дубровчани су им се додворавали, митили их, потплаћивали, па и један другог тужакали. Тако је Матко Миловановић 1440. оптужио Турцима у Приштини неке трговце да купују сребро „без печата", што показује да су га и Турци болали.[9] С обзиром на то да се после пада Смедерева још држало Ново Брдо, настављена је трговина сребром, мада српским властима у опседнутом граду није била прва брига контрола извоза. То су користили Дубровчани и 1440. развили велику трговину гламом. Антоније Прибисалић је чак из Дубровника носио у Србију фино бело сребро, продавао га и новац инвестирао у гламско, које је враћао кући.[10] Тренутак је требало искористити те је настала права јагма за гламом. Али та трговина је прекинута турским освајањем Новог Брда јуна 1441. Од тада па до фебруара 1442, док нису добили повељу од султана, нема трагова о дубровачком промету гламског сребра. После тога времена поново је оживео, а чак се сумњало да су неки Дубровчани закупили на Порти царину за трговину гламом. Наиме, Турци су им забрањивали извоз „белог", а дозвољавали куповину гламског сребра, али, као што је поменуто, само од одређеног лица и уз плаћање царине од десет акчи на вредност гламе од сто акчи. И даље су печатили сребро, јер је, на пример, маја 1442. Сенат прекоревао Николу Птицића што је Божичку Остојићу заједно са турским склавом, секвестрирао сребро које је било с „печатом султана".[11] У сваком случају, оно је поново потекло из заузете Србије, и то у немалим количинама.[12] Како је босански краљ и даље болао сребро и још повећавао дажбине на извоз, дубровачке власти су забрањивале трговцима да га доносе са његових поседа. Онда су почели да га извозе из Босне у Србију, па преко ње у Дубровник. На жалбе Твртка II, Сенат је то забранио почетком 1442.

[8] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 332—333; М. Динић, *Трепча*, 4—5.

[9] *Lett. di Lev.*, XII, 197—197'; *Lam. de foris*, XIV, 34', 90, 92'.

[10] И. Боје, *Argentum de glama*, 38.

[11] „Com la bolla dello Turcho". *Lett. di Lev.*, XIII, 82—82'.

[12] И. Boje, *Argentum de glama*, 41.

године, али је кријумчарење и даље настављено.[13] Дубровачки напори да пошто-пото дођу до сребра показују колико је тада било тражено на међународном тржишту.

Ни после обнове Деспотовине 1444. турски склав није дозвољавао извоз сребра из Приштине и Трепче. Дубровчани су се опет обратили деспоту, који им је одговорио да за „област која је била блажене успомене господина Вука Бранковића" има посебне уговорне обавезе према султану, које никако не може прекршити. Саветовао им је да извозе тајно и тако обазриво да се не сазна.[14] У повељи коју је дао септембра 1445. о Сребреници, дозволио им је „куповање сребра и трговање по земљи господства ни", али не и у Смедереву. Можда се та мера није односила на све Дубровчане, јер је није било у општој повељи, већ само на оне који су стално радили у престоници. Можда је ишла и за тим да трговце из других градова искључи из куповине у Смедереву. У сваком случају, она нам данас остаје недовољно јасна, али добро потврђује изузетан положај главног града.[15]

Као што се могло осетити из претходног излагања, понекад су цариници ометали трговину сребром. Јаков Цријевић је захтевао да све сребро произведено у Зајачи прође кроз његове руке. Ако би га неки валтурк, у складу са старом праксом, продао непосредно трговцу, одмах га је одузимао. Валтурци су били људи који су куповали истуцану и опрану руду, топили је у „колу" и потом продавали готов метал. Сенат је претио Цријевићу строгом казном и тражио да врати трговцима и валтурцима све што је одузео, посебно истичући да мора остати слободна продаја сребра, као што је била раније. Поручио му је да се не изговара како је нову меру наметнуо „господар", тј. деспот. Ако би то био случај, мора отићи њему и у року од месец дана постићи да се она повуче.[16] Баш у то време босански краљ наредио је валтурцима да морају све сребро, добијено из Сребренице, носити у његову царину.[17] Уз све то, искрсле су тешкоће око извоза гламе. Сенат је априла 1446. писао деспоту и цариницима Новог Брда због неког заплењеног сребра, јер изгледа да повеља, коју је претходне године добио о слободи трговине сребром, није обухватала гламу. Примивши Ђурђев одговор, сенатори су се бацили у проучавање повеља.[18] Пошто су то обавили, почетком 1447. наложили су по-

[13] *Cons. Rog.*, VIII, 80.

[14] *Lett. di Lev.*, XIII, 168—168'. Уп. М. Динић, *Област Бранковића*, 28.

[15] *Повеље и писма*, I/2, 30—32; *Зак. спом.*, 89—90. Уп. С. Ћирковић, *Смедерево*, 64—65.

[16] М. Спремић, *Јадар*, 58—59.

[17] *Lett. di Lev.*, XIII, 212', 213', 214. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 77—78.

[18] *Cons. Rog.*, IX, 236, 236'; X, 11', 19'.

клисарима, који су кренули на српски двор, да се захвале на повељи о слободном извозу сребра, али да се жале како им се не дозвољава извоз гламе. Тражили су да слободан промет обухвати и њу, с тим што су се мирили да се она, као ни остало сребро, не може извозити из Смедерева.[19] Преговори су ишли тешко иако је деспот желео да спор реши часно и поштено. На примедбу поклисара да је извоз гламског сребра био слободан у време његовог цариника Калојана, није дао прецизан одговор јер је хтео да целу ствар подробно испита. Позвао је царинике из Новог Брда и, тек када су они дошли, наставио је разговоре. У међувремену, Сенат је неколико пута продужавао боравак посланицима у Смедереву, што показује да су преговори били дуги и мучни. Из расположивих извора не види се ни како су завршени. Једно је било сигурно: деспот није попуштао, иако су Дубровчани били необично истрајни и упорни у свом захтеву.

У наредним годинама није било спора с деспотом око извоза сребра. Више неспоразума било је са Стефаном Вукчићем, који је задржавао и пленио караване.[20] Мало-помало, откако су почели да заузимају Србију, Турци су преузимали надлежност око извоза. Током 1455. и 1456. наредили су босанским господарима да целокупно сребро мора ићи у султанову ковницу, а херцегу Стефану су наложили да плени сребро које се преноси преко његове територије. Колико су њему самоме биле везане руке показује пример с почетка 1459, када је вратио Дубровчанима одузето сребро, али је тражио писмене исправе о његовој вредности, за случај да сам претрпи штету од Турака.[21] Радило се о сребру већином из Србије, које је, упркос разним тешкоћама, најчешће било предмет размене. Како показују тестаменти многих Дубровчана, који су помрли у Србији, иза њих су остале мање или веће количине сребра. Радо су га примали наследници, као и цркве, којима је понекад завештавано. Бројни су помени сребрног накита, понекад израђеног „на српски начин“,[22] а међусобна дуговања врло често су рачуната и измиривана у сребру. Дубровачки амбасадори куповали су га у Србији и онда набављали поклоне које су носили на Порту.[23] Сама општина је понекад позајмљивала сребро од својих поданика, који су трговали по Деспотовини, а међу њима су били Јуније Градић и Паскоје Соркочевић.[24] У самој Србији, сребром су трговали деспотови чиновници, цариници и уопште властела. Продавали су га Грци — цариници, и деспотови великаши који су имали рупе и „кола“. Њиме је трговао и сам деспот Ђурађ, редовно га поклањајући светогорским манастирима, којима је сваке године одлазило по неколико стотина литара. Ђурађ је повећавао дарове ранијих владара, што показује да су приходи у сребру били већи него рецимо деспота Стефана, због обилније производње и отварања нових рудника. Сребро су тада тражили сви, од спретних дубровачких трговаца до смерних светогорских калуђера; постало је део српске свакодневице.

[19] *Lett. di Lev.*, XIII, 220—222'.
[20] С. Ћирковић, *Херцег*, 80, нап. 44, 98, 153.
[21] *Исто*, 217, 228, 233.
[22] *Div. Canc.*, LVIII, 197'.
[23] *Cons. Rog.*, XII, 259; *Lett. di Lev.*, XIII, 59, 59'.
[24] И. Воје, *Argentum de glama*, 27.

Као најтраженија роба, сребро је често крадено, отимано и пљачкано. Дубровчани су по рударским местима Србије поткрадали један другог, крили сребро, па чак га и у земљу закопавали. Турска опсада Новог Брда и уопште ратна времена били су погодни за сваковрсне малверзације. Разне неприлике су вребале и на путу. Зато су га трговци ретко препуштали туђим рукама, преносили су га лично са својим слугама, а да би смањили ризик, често су се међусобно удруживали. Преношено обично у сандуцима и бисагама, сребро нису одузимали само Турци, већ и локални господари. Заседе су прављене у кланцима или на прелазима, на местима кроз која су трговци морали проћи. После штета следиле су тужбе и судски спорови, који су понекад трајали по неколико година, па чак и деценија. Никша Лекић дао је 1442. у Новом Брду око 43 литре гламског сребра Наталу Naљешковићу да га однесе у Дубровник, али је око тога сребра избио спор који је вођен још 1457, дакле после пуних петнаест година.[25] Најбоље смо обавештени о сребру око кога су избили спорови.

Део сребра остајао је у Србији, где је тезаурисано, прековано у монету или трошено на разне државне издатке. Други део је извожен, али се на основу расположивих података не може ни приближно утврдити однос између та два дела. Може се само тврдити да су извожене огромне количине, јер је сребро било веома цењена и скупа роба. Из књиге Михаила Лукаревића види се да је цена била промењива, зависно од понуде и потражње. Тако је једна унча у Новом Брду коштала око 22 аспре, а у Сребреници 18 до 20 аспри. Сребро је у Дубровнику било нешто скупље, најмање за трошкове преноса. Према прорачунима Јорја Тадића, једног од најбољих познавалаца историје старог Дубровника, зарада на релацији Босна—Дубровник износила је између 4 и 5%.[26] Цена сребра кретала се у Дубровнику, између 1429. и 1454. године, од 8 до 7,5 дуката по литри, што значи да је

[25] *Div. Canc.*, LXVI, 151'—152'; *Div. Not.*, XLI, 171.
[26] J. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 529.

килограм коштао око 25 дуката.[27] То је цена тзв. „финог" сребра, док је глама била доста скупља, зависно од процента злата који је садржавала. Док је 1457. једна литра гламе са 16,6% злата вредела само 18,7 дуката, дотле су многе друге количине са преко 25% злата коштале између 25 и 26 дуката по литри. Просечно узевши, у доба деспота Ђурђа глама је била око 3,25 пута скупља од тзв. „финог" сребра.[28] У сваком случају, сребро је било скупа роба, доступна одређеном слоју купаца. Његову цену одређивале су понуда и потражња, дакле, искључиво тржиште. Недовољно упућен савремени човек обично не верује да су тржишни закони били одлучујући у привреди средњег века.

Део донетог сребра остајао је у Дубровнику. Прекиван је у монету, накит, посуђе, украсне предмете, с тим што је увек посебно вођено сребро из Србије, посебно из Босне, а оно из Сребренице спадало је у трећу групу. Најскупље је било сребро из Србије, јер је било доста гламе. Лавовски део извожен је из Дубровника, с тим што је од 1421. године на снази био пропис по коме је сваки извозник морао да остави дубровачкој ковници 6% сребра.[29] Стално треба водити рачуна да је српско сребро извожено и ван Дубровника, преко Бојане, Дрима, зетских лука, ушћа Неретве, и непосредно у Угарску и Романију. Сами Дубровчани извозили су га по целом Средоземљу, од Александрије до Барселоне, а највише у Италију. Неки познати трговци, који су живели и радили по рударским местима Србије, имали су истовремено разгранате пословне везе по италијанским градовима. Никола Цријевић, брат „чувеног" цариника у Зајачи, годинама је трговао у Сребреници и подрињским рудницима, одакле је слао сребро у Апулију.[30] Толико пута помињани велетрговац Матко Цидиловић, који је 1445. био деспотов цариник у Сребреници, имао је веома развијене послове и везе у Јужној Италији, тако да га је 1452. краљ Алфонс Арагонски овластио да доведе рударе из Сребренице. Бенко Котруљевић, писац чувеног дело *О трговини и савршеном трговцу*, који је добар део живота проживео у Јужној Италији и био управник краљеве ковнице у Напуљу и Аквили, добијао је сребро из Србије од свога ортака Вука Бо-

[27] В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 488, 500; исти, *Прилози историји племенитих метала*, 77.

[28] В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 500—501; И. Воје, *Argentum de glama*, 25.

[29] М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I, 228; М. Динић, *Дубровачка ковница у 1422. години*, 81; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница*, 91.

[30] Б. Крекић, *Прилог проучавању проније*, 232; М. Спремић, *Јадар*, 56.

баљевића, који је живео и радио у Смедереву.[31] Без питања српских власти, Дубровчани су, помоћу трговине сребром, успоставили привредни мост између Србије и Напуљске краљевине.

Из државе деспота Ђурђа сребро је одлазило на Сицилију, у Абруцо, Тоскану, Анконитанску Марку, а особито у Венецију, највеће тадашње тржиште, у коју је стизало не само са Балкана већ и из Угарске и Немачке.[32] Дубровачка влада је надгледала и ограничавала извоз робе коју су „Словени странци" слали у Венецију, што је условило да њени поданици развију још веће послове.[33] На пример, два трговца су се 1437. договорила да сребро, које су доносили из Србије, продају или у Дубровнику или у Венецији. Понекад су ортаци заједнички капитал делили на два једнака дела: једним је тргована у Србији, а другим у Венецији, с тим што је Млечанима достављано како српско тако и свако друго сребро. Маринче Николић однео је 1442. године 2.000 дуката у Ново Брдо, купио гламско сребро и послао га у Дубровник, а затим су га његови ортаци продали у Венецији. Двојица синова Марина Нањешковића договорили су се 1432. с неким Паскојем Лукиним да један Нањешковић буде у Новом Брду, купује сребро и доставља га брату у Дубровник, а овај Паскоју у Венецију.[34] Налко Нањешковић је 1437. почео да улаже новац у сребро Деспотовине, које је онда продавао у Млецима. Чланови властелинске породице Нањешковић нарочито су се истицали у трговини сребром између Србије и Венеције, а у томе нису заостајали ни Соркочевићи, који су развили широку трговачку мрежу у Деспотовини. Остали су, на пример, непосредни подаци о сребру које је Иван Соркочевић 1450. превезао у Млетке.[35] Браћа Никола и Лука Кабужић, као и толико пута помињани Михаило Лукаревић, куповали су сребро у Новом Брду и у великим количинама слали у Венецију, у којој је Михаило имао посебан рачун.[36] Дубровчани су успоставили прави мостобран за продају сребра на линији Ново Брдо—Венеција.

И Сребреница је била повезана с Венецијом. Међу трговцима било је ортака, који су се сместили у та два града, а послове су

[31] Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 120. Уп. и *Test. Not.*, XIV, 150'—151. О Бенку Котруљевићу: М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 96—103, где је наведена и остала литература.

[32] Б. Храбак, *„Дубровачко" сребро у Италији и Каталонији*, 71.

[33] *Cons. Minus*, X, 171.

[34] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, 99.

[35] И. Воје, *Argentum de glama*, 29.

[36] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 58, 60. Понекад је и неки Млечанин залазио у балканске крајеве да купује сребро. У земљи херцега Стефана то је чинио Пасквал Граденигo. С. Ћирковић, *Херцег*, 141.

сматрали завршеним када продају сребро у Млецима. Оно је могло бити извожено преко Дубровника или караванима непосредно кроз Босну. Преко ње је преношено и из Србије, а, поуздано се зна, и из самог Смедерева. Већ је поменуто да су „неки Немци", код Босанске Крупе, на територији грофа Улриха II Цељског, 1455. опљачкали караван који је ишао из српске престонице у Млетке. Тада је одузето сребро Алвиза Растића, дипломате и поверљивог човека деспота Ђурђа. Користећи свој повољан положај, он се специјализовао у трговини сребром, које је куповао на разне начине, највише од Чељубиновића у Сребреници. Слао га је брату Андреју у Венецију, у коју је и сам одлазио као српски посланик.[37] Своје сребро продавао је у Венецији и деспот Ђурађ. У њу је, марта 1450, преко Дубровника, извезено његово сребро, без обавезе плаћања таксе дубровачкој ковници. Две године касније, Дамјан Соркочевић послао је у Млетке 50 литара сребра да се купе „неке ствари" за деспота Ђурђа.[38] Било је то време када су огромне количине српског сребра, преко Дубровника, стизале у Венецију. Дубровачка влада је 1455. донела одлуку да се Млечани, при извозу сребра, третирају као Дубровчани, а сама је организовала превоз драгоценог метала у Венецију општинским бригантином.[39] Уз возарину од једног гроша за литру, био је то брзи брод, којим се није смела превозити друга роба, ни путници, чак ни њени поклисари.[40] У Венецији се сребро могло унети у град само на једном месту, а највише се продавало на Ријалту, и то само одређеним државним чиновницима. Дубровчани, навикли да га кријумчаре у Србији и у своме граду, кријумчарили су га и по Млецима. Тамошње строге власти су им гледале кроз прсте, јер су желеле што већи довоз толико траженог метала, који је у граду коришћен на разне начине, затим извожен даље у Европу, уз лепу корист нових извозника. У сваком случају, тако су Србија и Венеција, мада толико различита привредна подручја, преко сребра и спретних Дубровчана биле међусобно чврсто повезане.

Дубровчани су за продато сребро добијали новац или су га трампили за робу, најчешће жито. Занимљиво је да је деспот Ђурађ налагао светогорским манастирима да за сребро које им је давао купују храну, или, како је челник Радич изричито навео калуђерима Кастамонита, „да си купују жито".[41] Дубровчани су у Венецији за сребро добијали млетачке дукате, цекине,

[37] *Test. Not.*, XVII, 101'—102'; *Lam. de foris*, XXVIII, 277, 278'.

[38] *Cons. Rog.*, XI, 167; XIII, 52.

[39] *Cons. Minus*, XIII, 255.

[40] Б. Храбак, *„Дубровачко" сребро у Италији и Каталонији*, 65—66.

[41] *Зак. спом.*, 549.

најтраженију и најцењенију валуту средњега века. Већим делом су их доносили кући, а мањим делом одмах улагали у робу, како то лепо показује пример из 1436. године, када су каталонски гусари опљачкали један дубровачки брод, који се враћао из Венеције, однevши робу у вредности од око 3.000 дуката и готовог новца око 15.000 дуката.[42] У Јужној Италији и на Сицилији сребро су продавали ковницама или су га у полугама замењивали за жито. Сама дубровачка комуна понекад је од својих поданика узимала сребро на кредит да би купила пшеницу у Апулији. И вуна са Пиринејског полуострва, која је у XV веку све више довожена, плаћана је сребром.[43] Само захваљујући њему, Дубровчани су долазили до огромних свота новца, којим су могли да плаћају робу по Италији и другим земљама Средоземља.

Трговци су сребро продавали скупље у Италији него што су га куповали у Дубровнику, а поготово у Србији. Према прорачунима Ј. Тадића, зарада на њему, на релацији Дубровник — Италија, износила је од 2—7%, а од српских рудника до Венеције око 10% за свако путовање. Како је цела операција око једне пошиљке трајала око три месеца, новац се могао уложити најмање три пута годишње, што је доносило добит од око 30% у току једне године,[44] а то је необично велика зарада. Како је, међутим, масовно кријумчарено, не може се утврдити колико су тачно Дубровчани извезли у свет у време владе деспота Ђурђа Бранковића. Ипак, постоје неки приближни подаци. Већ је поменуто да је, према прописима дубровачке ковнице из 1422, извоз био најмање 5.672 kg годишње, а из трговачких књига браће Кабужића види се да су од 1427. до 1432. извезли око 3.500 kg, у вредности од око 100.000 млетачких дуката, од чега је око 560 kg била новобрдска глама, која је садржала око 120 kg злата. Како је у Дубровнику било око 40 фирми сличне снаге, према процени Ј. Тадића, у то време је „посредством Дубровчана сваке године одлазило у свет око 25.000 kg сребра (25 t), што је представљало вредност од преко 500.000 дуката".[45]

Српско сребро одлазило је и на сасвим супротне стране од Дубровника и Приморја. Захваљујући турској сили, пунило је султанове ковнице, нешто је ишло на север, у Угарску, а, као што је поменуто, и у Пожун. Заузврат, Дубровчани су га, из

[42] Ј. Тадић, *Дубровник и српске земље*, 527.

[43] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 162—166.

[44] Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 529.

[45] Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 531; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница*, 95; *Ист. српског народа*, II, 101 (Д. Ковачевић-Којић); I. Voje, *Probleme der Quantifizierung des Handels und der Produktion des Mittelalterischen Ragusa (Dubrovnik)*, Österreichische Osthefte, 27, Wien 1985, 285.

Угарске, преко Србије и Босне, извозили у свој град. У току 1428. протестовали су што се у Босни „бола" сребро, које је било из Угарске, Зворника и Сребренице.[46] Било је то време великог промета племенитих метала, за којима је у Европи владала незајажљива глад. Њу је ублажио тек проналазак Америке, из које су похрлиле велике количине сребра и злата, изменивши читаву привредну слику тадашњег света. Велика географска открића била су, у ствари, подстакнута тражењем земаља богатих племенитим металима. До тога, пак, времена европску „монетарну глад" утољавала је производња балканских и средњоевропских рудника. Што се тиче Балкана, највећа је била у Србији, и то у доба деспота Ђурђа Бранковића.

Остали предмети извоза. Поред сребра, из Србије се извозило злато. Помиње се много ређе, обично када је опљачкано или када је било предмет спора. У новембру 1444. два трговца послала су из Дубровника у Ново Брдо једну литру злата у жицама, које су Турци опљачкали под Звечаном.[47] Када је 1455. убијен један Дубровчанин „у месту званом Скрапеж код Ужица", однето му је сребра и злата у вредности од 600 дуката.[48] Са златом је у Новом Брду радио Михаило Лукаревић, а браћа Кубужићи извезли су од 1427. до 1432, поред великих количина гламе, и око 17 kg чистог злата.[49] Око неког злата Грка Калојана Русоте вођен је 1442. спор у Дубровнику, а оно из поклада деспота Ђурђа годинама су дизали његови наследници. Цена злата се, као и сребра, мењала, зависно од понуде и потражње, а није била иста ни у току једне године. Просечно узевши, било је око десет пута скупље од сребра.[50] То је био најскупљи производ Србије и средњег века уопште.

Посебно велики каравани, са више од сто коња, доносили су у Дубровник олово из Србије и Босне. Како је било доста јефтиније од сребра, Дубровчани су га препуштали влашким поносницима, о чему је остало трага у бројним сачуваним уговорима. Трговина оловом није била монопол Дубровчана. Зато су га куповали и продавали многи домаћи људи из залеђа, а, изгледа, највише они из Трговишта.[51] Тако се Радич Добријевић из Трговишта обавезао, јануара 1441, да допреми у Обод Марину Бунићу 30 млетачких миљара олова. Приликом испоруке, изричито је наведено да је „из Србије".[52] Бунићу се у новембру 1441. обавезао још један послован човек из Трговишта да допреми 36 миљара,[53] а у року од свега пет дана, у августу 1443, четири трговца из Трговишта, доставила су у Дубровник 84 миљара олова.[54] Каравани су из Дежевице и Бродарева доносили такође олово, јер се, на пример, зна да су се, почетком 1446, два Влаха обавезала да из Бродарева пренесу 200 товара олова.[55] Врло често, преко Трговишта, оно је допремано у Котор и Нови, где су га преузимали Дубровчани или домаћи трговци. Већ поменути Марин Бунић тражио је да му се испоручује не само у Дубровнику већ и у Котору. Браћа Марко и Никола Радонић из Трговишта доставили су између 1440. и 1442, браћи Михаилу и Николи Палташићу из Котора неколико десетина хиљада килограма олова. Оно је, мањим делом, плаћано у новцу а, већим делом, у тканинама и соли.[56]

Пада у очи да је олово највише доношено у време првог пада Деспотовине (1439—1444). Очигледно, коришћене су нередовне прилике да се избегне плаћање царине, и зато су га Дубровчани преузимали у Котору и Новом, заустављајући понекад караване у Ободу, надомак Дубровника, не дозвољавајући само да уђу у град. Цена олова кретала се око 10 дуката за млетачки миљар, што значи да је било неколико стотина пута јефтиније од сребра.[57] Коришћено је у разне сврхе, а нарочито за прављење металних кровова на црквама, палатама, кулама. У Дубровнику је 1451. Мало веће донело одлуку да се подигну две кућице са пећима за изливање оловних плоча за цркве Св. Влаха и Св. Марије, као и за прављење водоводних цеви.[58] И олово је из Дубровника и Котора највише извожено у Венецију. Већ поменути Михаило Палташић закључио је у априлу 1441. уговор с Радичем Добројевићем из Трговишта о испоруци око 27.000 kg олова, које је Радич био дужан да допреми у Котор, а да га Михаило прода у Млецима. Зараду и ризик делили су по пола.[59] Овај метал ишао је и у друге крајеве Италије, затим у Каталонију и северну Африку, све до Египта.

[46] Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62.
[47] „Una libra auri filati". *Lam. de foris*, XVIII, 164'.
[48] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 64.
[49] Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 527.
[50] В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 483, 500; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 87—88; S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Precious Metals in the Age of Expansion, Stuttgart 1981, 48.
[51] О трговини босанским оловом: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 170—172; иста, *О рударској производњи у средњовјековној Босни*, Годишњак ДИ БиХ, 34, Сарајево 1983, 16—17.

[52] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 93; И. Воје, *Домаћи трговци*, 99, нап. 76.
[53] *Div. Canc.*, LV, 224'.
[54] И. Воје, *Домаћи трговци*, 99, нап. 76.
[55] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 124, нап. 21, 131, 144.
[56] Р. Ковијанић—И. Стјепчевић, *Трговиште*, 600—602.
[57] *Div. Canc.*, LV, 224'. Уп. В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 497.
[58] D. Roller, *Dubrovački zanati*, 107.
[59] Р. Ковијанић—И. Стјепчевић, *Трговиште*, 600—602.

Српски бакар највише је добијан у Руднику. Познато је да су се крајем 1442. жалила два трговца да су им руднички цариници одузели седам миљара бакра.[60] Био је то вредан метал, коришћен за разне намене, у Дубровнику за ливење топова. Из тестамента једног Дубровчанина, умрлог у Руднику на почетку владе деспота Ђурђа, види се да су две либре сребра вределе колико 400 либара бакра, што значи да је бакар био двеста пута јефтинији од сребра.[61] Из Србије је стизало у Дубровник нешто калаја, обично преко Комарана, као два товара, која су случајно забележена, захваљујући уговору са поносницима.[62] Тако су трговци многе метале носили из унутрашњости на Приморје.

У средњем веку веома цењена роба био је восак. Србија га је извозила у великим количинама, мада су Турци ометали тај извоз. Неки Дубровчани су се специјализовали у трговини њиме: имали су га у својим кућама у Србији, преносили караванима на Приморје, остављали тестаментима. Подаци су фрагментарни и случајни, али се, на пример, зна да је Грубач Храњевић, у својој и братовљевој кући у Руднику, држао осам товара воска,[63] док се други трговац жалио да му је кнез Сребренице одузео у царинарници разну робу, међу којом је био и восак.[64] Један пословни човек из Трговишта потраживао је 37 дуката за продати восак, а Дубровчанин Мароје Марковић, који је повремено одлазио у Смедерево, трговао је сребром и воском.[65] Као и друга роба, восак је преношен на Приморје највише „босанским путем". Херцег Стефан Вукчић је почетком 1451. одузео, уз сребро, и восак једној групи трговаца који су долазили из Србије,[66] а у јуну исте године његови поданици донели су восак и другу робу „неких људи из Србије".[67] Уз восак, из залеђа је извожен мед, који је, такође, био тражена и цењена роба. Део воска прерађиван је и коришћен у Дубровнику, а део је извожен у Италију. Неке фирме су се потпуно посветиле томе послу, тако да је он, у увозу, долазио одмах иза племенитих метала. Браћа Кабужићи куповали су сиров восак у Србији и Босни, прерађивали у Дубровнику, и онда извозили у Италију. Од 1427. до 1432. године извезли су више од 130.000 килограма, који су вредели преко 30.000 дуката. Само

[60] К. Јиречек, *Споменици српски*, 84; *Lett. di Lev.*, XIII, 103; *Lam. de foris*, XVI, 112.

[61] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 21.

[62] М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, 145.

[63] Б. Храбак, *Рудник*, 56—57.

[64] *Lam. de foris*, XXI, 42.

[65] *Div. Canc.*, LXIV, 57; *Test. Not.*, XV, 116—117'.

[66] С. Ћирковић, *Херцег*, 153.

[67] *Cons. Rog.*, XII, 78.

једну малу пошиљку отпремили су у Венецију, а све остале у Пезаро, Римини, Фирмо и Фано, где је продаван на сајмовима, с тим што је највеће тржиште био Пезаро. Пола воска браће Кабужића отишло је у тај град, док је друга половина била раздељена на сва остала места. У свима њима имали су агенте, Дубровчане или Италијане, који су га даље продавали трговцима из Урбина, Рима и других места. Тако је восак из Србије стизао и у само седиште западне цркве.[68]

Српска деспотовина, као и раније држава Немањића, била је претежно планинска земља, са развијеним сточарством. Стока за клање допремана је стално у приморске градове, који су били значајна потрошачка средишта залеђа. Мада је промет ометао херцег Стефан ударањем високих царина, никада га није могао прекинути. И у време када је дубровачки Сенат забрањивао трговину у областима Турака и њихових вазала, остављао је право кнезу и Малом већу да дозволе појединцима одлазак у унутрашњост ради куповине стоке. Набављана је и у ратним временима, у доба првог пада Деспотовине, као и у време њене коначне пропасти.[69] За клање су највише куповане овце, а нешто мање говеда. Када је 1444. убијен Радин Проданић на граници држава деспота Ђурђа и војводе Стефана Вукчића, опљачкана му је роба у вредности од 300 дуката, међу којом је било 500 оваца и 18 волова.[70] Дубровачки трговци удруживали су се тако што су улагали новац или робу, и у залеђу куповали стоку,[71] а Градислав Ковачевић добио је 1435. од повериоца тканине у вредности од 100 дуката, с изричитим налогом да их прода у Сјеници, купи стоку и доведе у Дубровник.[72] На посебној цени били су коњи, мада они из залеђа нису важили за најбоље. Док се за један дукат могло добити неколико оваца, говече је обично вредело 1 до 2, а коњ чак до 7—8 дуката.[73] Нешто стоке из Дубровника извожено је у Италију, обично у Апулију, до које се брзо и лако стизало.[74] Ипак, о трговини стоком наша обавештења су крајње оскудна, јер је обично продавана мимо дубровачке канцеларије, по усменим договорима, тзв. малих људи, па је о њој остало незнатних писаних трагова.

[68] Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ, 18, Београд 1971, 143—152.

[69] *Cons. Minus*, IX, 25; И. Божић, *Дубр. и Турска*, 150.

[70] *Lam. de foris*, XVIII, 124.

[71] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 100.

[72] *Div. Not.*, XX, 50.

[73] *Lam. de foris*, X, 44; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 173, нап. 68.

[74] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 277, нап. 478.

Поред живе стоке, из Србије су извожени сточарски производи, на првом месту коже, о којима је остало нешто података. Миљен Добровојевић из Трговишта обавезао се 1440. да ће испоручити своме јемцу 80 кожа,[75] а већ помињани Грубач Храњевић извозио је вучје и јагњеће коже.[76] Још су продаване козје, говеђе, зечје, јелење и друге коже, а о њиховом промету има одредаба у Законику деспота Стефана Лазаревића о Новом Брду. У Дубровнику су их прерађивале занатлије разних струка, с тим што је део коришћен за домаћу употребу, а део извожен. Са кожама су ишла и крзна. Дубровчани су их куповали од трговаца из залеђа, као, на пример, Матија Ђурђевић 1440. од Шаина Жуњевића из Подјелеча и Миљена Добровојевића из Трговишта.[77] Крзна су била од лисице, куне, медведа, риса, веверице. Из залеђа је долазило нешто сира, као и вуне, мада она није била на добром гласу, али је коришћена у све развијенијој дубровачкој текстилној производњи.

Некако од 1439. све више је извожен црвац или крмез, материја за бојење тканина.[78] Највише су га продавали трговци из Трговишта, који су 1439. и 1440. испоручили значајне количине пословним људима у Дубровнику. Радич Ратковић из Глухавице продавао га је 1440. Матији Жујовићу по цени од 2 перпера за либру, а исте године три спретна трговца удружила су капитал да га купују у Србији и Босни.[79] Шаин Жуњевић из Подјелеча продавао га је лично Дамјану Ђурђевићу, који се, поред дипломатије и трговине сребром, бавио и препродајом овога производа.[80] Пред пад српске државе, трговина крмезом све више је била везана за Смедерево. Златар Мароје Марковић, који га је повремено посећивао, трговао је црвцем, као и сребром и воском.[81] У јесен 1453. Радич Богчиновић се обавезао да из српске престонице пошаље Марину Цидиловићу 1.400 либара црвца у Дубровник, а Марин је тражио да ако може испоручи и 2.000 либара, што само показује колико је црвац био тражен.[82] Дубровачке власти су предузимале мере да што више црвца остане у граду, за потребе све развијеније домаће текстилне производње. Влада је 19. августа 1445. дозволила трговцима из Србије и Босне да га

[75] И. Воје, *Домаћи трговци*, 98, нап. 75.

[76] Б. Храбак, *Рудник*, 57.

[77] J. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта*, 144.

[78] О црвцу: Св. Радојчић, *Црвац*, Зограф, 2 (1967), 30—31.

[79] *Div. Not.*, XXIV, 50; М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 100.

[80] И. Воје, *Argentum de glama*, 37; J. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта*, 114, 149, нап. 12, 21.

[81] *Test. Not.*, XV, 116—117'.

[82] *Div. Not.*, XXXVII, 108'—109, 144'.

извозе преко мора, заједно с другом робом, али је истог дана ударила царину од 6% пословним људима из Трговишта, с тим што није прошао предлог да царину плаћају сви из Србије и Босне. Тако су, у транзитној трговини, добрим делом одстрањени домаћи људи из Србије, посебно из Трговишта, а строго је контролисан, па и ометан прекомеран извоз у Италију.[83] Прискакали су у помоћ странци, као, на пример, Флорентинац Јован де Рико, који је 1440. склопио трговачко друштво с Павлом Михаиловим за продају црвца у Италији,[84] где је био такође веома тражен и добро плаћен, за гигантски развијену текстилну производњу.

Из Деспотовине су извожени још дрво, раша, и сушено месо, а из Зете жито, уље, риба. Поданици деспота Ђурђа, као хришћани, нису продавани у робље, а трговина људима као „ружан посао" углавном је била укинута у приморским градовима. Још су продавани „патарени", тј. припадници „цркве босанске", који су сматрани некрштеним људима. Дешавало се, међутим, да се у Србији ухваћени Турчин прода као роб, или да се од Турака купи и препрода нека особа. Тако је Владислав из Трговишта 1442. продао за осамнаест дуката већ поменутом Флорентинцу Јовану де Рику робињу Анку, стару око осамнаест година, коју је раније купио од Турака.[85] Некако у то време, Никола Хранковић купио је од Турака у Приштини, за 300 аспри, роба од свега две године. Крстио га је, давши му име Лука, по чувеном јеванђелисти, а држао га је све до 1458 када је избио спор, па је морао да доказује колико га је платио.[86] Било је то, дакле, време када су се још увек продавала мала деца.

Током целе владе деспота Ђурђа, из Србије су извожени многи производи, а пре свега сребро. Она је била и остала права „terra metalica", с тим што је западни свет куповао оно што је захтевало тржиште. У време када је српска земља била притиснута све јачом источном силом, роба је све више ишла на Запад.

[83] А. Веселиновић, *Царински систем*, 21.

[84] J. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта*, 114, 149, нап. 20.

[85] М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 108 (бр. 221).

[86] *Исто*, 120—121 (бр. 238).

4. ТОКОВИ ТРГОВАЧКЕ РАЗМЕНЕ — УВОЗ У СРБИЈУ

У Србију је увожена разна роба, сва она која је недостајала њеним становницима, а која се производила у суседним земљама. Углавном је долазила са привредно развијеног Запада, на коме је занатлијска, па и мануфактурна, производња била све јача. Нарочито је напредовала израда тканина, заснована на енглеској и шпанској вуни, а све обимнија производња у Италији била је од пресудног значаја за балкански свет.

Тканине. Уз помоћ италијанских мајстора, које је предводио Петар Пантела из Пјаћенце, од 1416. у Дубровнику је развијена јака производња вунених тканина.[1] Била је под строгим надзором државе, која је водила рачуна о довозу вуне, међу којом је била најбоља она из Кастиље. Њу су кроз читав XV век достављали спретни каталонски поморци, који су имали надалеко чувену флоту. Како су у производњу улагали новац и поданици Републике и странци, брзо је нарасла на око 4.000 сукана годишње. Поред коришћења за домаће потребе, извожена су у Италију, на Левант, а нарочито у Србију и Босну. Дубровчани су врло добро осетили потребе тржишта у залеђу, што им је деценијама доносило велике користи. Зато су најчешћи товар њихових каравана биле тканине. Мада су се дубровачке власти на почетку владе деспота Ђурђа жалиле на царине у Дању и Сребреници, помињући посебно сукна, жалбе су се, у ствари, односиле на новоуведене царине на сву робу. Све се свело на то што су привремено ограничавале или обустављале извоз, као 1431. и 1432. „зетским путем", или су, пак, чиновници, појачаним надзором, утврђивали колико трговци носе.[2] У време рата с херцегом Стефаном изузетно су дозвољавале, као у јуну 1453. Живку Ђурковићу, да их преносе преко његове територије, а после дужег натезања, почетком 1451. дале су налог да се извезу за Иса-бега

[1] Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела — трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак Филозофског факултета, XIII/1, Нови Сад 1970, 87—114.

[2] *Cons. Rog.*, V, 107', 159'.

и његовог сина.[3] У време коначног турског освајања, дозволиле су Радичку Гојковићу да однесе шест сукана у Оногошт.[4] Иначе, на њих се, као и на сваку другу робу, плаћала царина у месту продаје. У јулу 1446. Смољан Богихијевић тужио је браћу Радосава и Милка Вукосалића што су у Трговишту продали три товара сукна, а на њих нису платили царину. Цариници су одмах задржали један товар Смољанових синова, који у целом послу нису били ни криви ни дужни.[5] У Котору је 20. децембра 1450. донета одредба по којој су трговци, при одласку у Србију, Романију, Бугарску, Угарску и друге крајеве, били дужни да за сукно плаћају царину од 10 динара по комаду, за фустан 1 динар, а за осталу робу 3% од вредности.[6] Молећи деспота 1433. да код Турака добију дозволе за извоз сребра, Дубровчани су изражавали бојазан да султан може једнога дана забранити и трговину тканинама.[7] Како до тога није дошло, оне су у великим количинама продаване по Србији током целе владе деспота Ђурђа.

Каравани са тканинама стизали су највише до градских и рударских средишта. „Чувени" Михаило Лукаревић трговао је њима у Новом Брду, као и сами цариници у Сребреници.[8] Руско Прибисалић и Милорад Радосалић наводе у својим дућанима у Смедереву, међу осталом робом, сукна донета из Дубровника.[9] Иза трговаца који су умирали у Србији, врло често су остајале разне количине тканина, што показује да су њима трговали, а то су чинили и бројни кројачи по свим значајнијим местима. Неки пословни људи су се специјализовали у трговини овом робом, као Радослав Вучемировић у Приштини, Никша Влатковић у Новом Брду, а Матија Крусић по разним местима, успевши да у своје послове увуче и самог Јунија Градића. Тканинама је трговало више чланова породице Соркочевић, Драгоје, Лука, Павле, а сви су били рођаци „челника" Паскоја.[10]

Трговци су тканине најчешће продавали за новац, али су их понекад трампили за робу. Већ поменути пословни људи из Трговишта, који су 1440. и 1441. испоручивали олово и црвац, добијали су у замену тканине. Дубровчани су их по Србији нај-

[3] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 111, нап. 43.

[4] *Cons. Minus*, XIV, 231.

[5] Ловроје Лаћевић, закупац царине у Трговишту, тужио је, због истог царинског прекршаја, Радосава Вукосалића, Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 266, нап. 75.

[6] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 230.

[7] *Lett. di Lev.*, XI, 157.

[8] *Lam. de foris*, XXI, 42; М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 57, 90.

[9] Д. Ковачевић-Којић, *Дубр. насеобина у Смедереву*, 112.

[10] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 256; D. Kovačević, *Trgovina*, 59, 63, нап. 124.

радије мењали за сребро, као што је, на пример, радио у Руднику, Грубач Краненовић.[11] За олово, које је Радич Добријевић 1441. испоручио которском трговцу Михаилу Палташићу, добио је тканине, за које је изричито наведено да су отвореноплаве, зелене и црвене боје.[12] Како су тканине увек бојене, у Дубровнику су радиле многе бојације, међу којима су неки били Италијани. Средњи век је био доба јаких боја, које нису мимоишле ни тканине, а у Србији се свакако знало која боја одеће одговара којем друштвеном сталежу.

Као и друга роба, тканине су отимане и крадене, најчешће током преноса. Остало је доста вести о пљачкама дуж „босанског пута", а опасности су вребале тако рећи чим се изађе из Дубровника. Већ код Требиња 1445. нападнут је један трговац који је носио сукна у Србију,[13] а две године касније, на територији Стефана Вукчића, отето је седам тканина Стјепану Ненковићу.[14] Једном трговцу је опљачкано шест „печа" „под Бихором", другом код Пријепоља, а један караван страдао је „у Подгорици".[15] На путу за Сребреницу и Смедерево, члановима породице Соркочевић доста је отето у Горажду и другим успутним местима,[16] а за једну пљачку „код Горажда" оптужени су „патарени" из Босне.[17] Тканине су крали и они који су их преносили. Живко Гојаковић је 1444. преносио товар за Србију на једном коњу, у заједници с другим трговцима, од којих се одвојио код Требиња и нестао без трага.[18] После пљачки, следиле су парнице пред дубровачким судом, које су обично дуго трајале, али је видљива намера да се накнади штета до последњег динара, јер је потреба да се задовољи правда била веома јака.

Србија је била транзитна земља преко које су дубровачке тканине одлазиле у Угарску. Ношене су преко источне Босне, нарочито преко Сребренице, а у оближњи Београд стизале су из Рудника, Смедерева и других места.[19] Никола Гучетић је с њима 1432, чак из Романије, прошао кроз Србију и отишао у Варадин.[20] Како су Дубровчани чврсто држали трговину тканинама у својим рукама, мало је поданика деспота Ђурђа долазило у Дубровник да их купује. Такав је био Богдан из Ваљева, после чије

[11] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 256.
[12] Р. Ковијанић—И. Стјепчевић, *Трговиште*, 601—602.
[13] *Lam. de foris*, XIX, 129.
[14] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 251, нап. 7.
[15] *Lam. de foris*, XV, 218; XXVII, 107; *Div. Not.*, XXXVIII, 97—97'.
[16] *Cons. Minus*, XII, a tergo 14; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 266.
[17] М. Динић, *Из Дубр. архива*, III, 196, (бр. 42).
[18] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 252.
[19] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 257; Б. Храбак, *Рудник*, 57.
[20] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 257.

смрти су браћа, с деспотовим писмом, подигла заоставштину, у којој је било пет сукана.[21] У таквим случајевима, српски трговци углавном су куповали на кредит, а отплате су измиривали у новчаним ратама или роби.[22] Не може се ни приближно одредити колико је тканина извезено из Дубровника у државу деспота Ђурђа, али је у првом делу владе о њима остало више трагова у уговорима за пренос. На пример, од 1430. до 1436, само преко Комарана и Брезе, отишло је преко 170 товара.[23] Од 1427. до 1440. године регистровано је око 30 каравана за пренос до Полимља и Горње Дрине, где су сукна претоваривана, али се не зна који је део однет у Босну, а који у Србију. По низу посредних података, може се закључити да је већи део отишао у Србију. Треба водити рачуна да многи каравани нису забележени у дубровачким канцеларијама и нотарским књигама; више је чињено обично у несигурним временима, да би, у случају спора, постојали писани трагови.[24] Дакле, уговори о изнајмљивању поносника сведоче само о једном делу тканина извезених у Србију.

После обнове Деспотовине, о тканинама има највише трага у уговорима које су дубровачки трговци склапали приликом образовања трговачких друштава. Од 1444. до 1459. регистровано их је преко двадесет у којима су тканине биле једини капитал, а још чешће су чиниле један део капитала, док је други био у готовом новцу. У једном случају, трговци су уложили „тканине и динаре до суме од 360 дуката", а у другом „од мојих динара и тканина до суме од 230 дуката". Овде се, дакле, не види колико је тачно уложено тканина а колико новца, што отежава да се сагледају обим и вредност целокупног извоза овога производа. Осим тога, неки дубровачки произвођачи имали су своје људе у Србији, задужене само за продају. Тако су се 1433. браћа Радосалићи договорили да их Тома прави у Дубровнику, а Живко продаје у Сребреници. Колико је Тома послао брату, такође се не може утврдити. Све то још једном показује да се не може знати колико је тканина извезено у Деспотовину Ђурђа Бранковића. Једино се зна да су од 1427. до 1459. године ортаци око 20% друштава, од свих везаних за Србију, трговали тканинама.[25] После 1444. као место продаје најчешће се наводи Деспотовина, а од појединих насеља једино Смедерево, што показује да је оно брзо постало најјаче потро-

[21] *Deb. Not.*, XXII, 145'.
[22] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 252.
[23] Р. Ћук, *Бреза и Комарани*, 71—72.
[24] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 250—251.
[25] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 100—101.

шачко средиште.[26] Према неким проценама, у Србији је продавано сукана у вредности од „око 40.000 дуката“ годишње.[27] То би могла бити доња граница јер, према прорачунима Ј. Тадића, из Дубровника је годишње одлазило у залеђе по 900 натоварених коња, са робом која је вредела бар 250.000 дуката.[28] Тканине су биле њен највреднији део.

Тканине су биле скупа роба, која је продавана по Србији између 12 и 20 дуката по „печи“, тј. скупље за трошкове преноса и царине, и још за 2 до 3 дуката зараде.[29] Када се помножи са хиљадама извезених „печа“, добија се бар приближна слика добити, која је, најблаже речено, била велика. Сами дубровачки представници изјавили су маја 1452. у Венецији да највише воле да извозе своје сукно у Босну и Србију, јер се тамо може постићи највећи профит на свету.[30] Они, међутим, нису продавали само своја, већ и италијанска сукна. Између Рудишта и Ваљева. разбојници су 1454. напали слугу Андрије Соркочевића и отели четири „пече“ фустана из Милана,[31] док су 1442. Богету Билојевићу, на путу за Србију, опљачкали Власи и узели десет лаката такође миланског фустана.[32] Другом трговцу украдена је одећа од тканина из Мантове, док су браћа Јаков и Марко, синови неког Брајана, навели, међу својом робом у Србији, две пече мантованских сукана.[33] Стизале су тканине из Вероне и Виђенце, јер су већ помињани Брајанови синови имали „три пече сукана из Виђенце“. Никола Станишић, који је 1436. умро у Новом Брду, оставио је сестри сукњу од платна из Виђенце, а сестричини осам сукана из Виђенце.[34] Тим тканинама трговао је Михаило Лукаревић, који је развио тако велике послове на линији Ново Брдо—Дубровник—Италија.[35] Међу италијанским, тканине из Виђенце су биле најчешћи предмет продаје у Новом Брду.

У Србију су стизале тканине из Фиренце, која је била право светско средиште текстилне производње. Радо су их испоручивали Флорентинци из Дубровника, међу којима се истицао Филип де Силва, који их је продавао у Србији преко Живка Богошића из Трговишта.[36] Лука Мартинов, такође из Фиренце, тражио је од Витка Рајковића да му за 14 сукана испоручи сребро из Сребренице.[37] Тканине из Фиренце продавали су сами Дубровчани, који су до њих долазили у свом граду или у Италији. Марко Стај послао је у Србију 16 флорентинских тканина, које су вределе 336 дуката,[38] а дубровачке власти купиле су Лазару Бранковићу, као свадбени дар, фино сукно из Мантове и Фиренце.[39] Дубровчани су плаћали тканине у Венецији новцем или сребром, као што је чинио Лука Кабужић, који их је потом продавао у Новом Брду, где је живео и радио.[40] Поменути Богета Билојевић носио је у Србију 12 лаката црвеног млетачког сукна, које се сматрало посебно вредном и скупом робом.[41] Дубровачке власти су 1446. купиле у Венецији свадбени поклон Јелени Палеолог од 20 лаката велура и других скупоцених тканина. Без обзира на политичке односе, деспот Ђурађ је неколико пута, преко дубровачких агената, куповао фине тканине у Венецији. Оне су, дакле, током целе његове владе стизале из свих познатих италијанских произвођачких и трговачких средишта.

У почетку владе деспота Ђурђа италијанске тканине стизале су највише у Ново Брдо, а после 1444. у Смедерево. Марин Цидиловић је 1453. у њега послао шест „печа“ флорентинских сукана, а познати трговац Натал Нањешковић 1445. године 10 „печа“, које су вределе 310 дуката.[42] Када је 1450. умро Милобрат Радосалић, у његовом смедеревском „дућану“ остала је разна одећа од дубровачких и италијанских тканина.[43] Стизала је за српску властелу и богате грађане, зато није чудо што је дубровачки Сенат, у лето 1452, дозволио војводи Јакши, амбасадору деспота Ђурђа, да извезе, без царине, тканине које је купио „за племиће господина деспота“.[44] Платна за смедеревску господу била су фина и луксузна. Током 1455. и 1456. Дубровчанин Матија Илијин куповао је у Италији посебно скупоцене тканине, које је његов ортак Матија Смиљановић продавао у Србији.[45] Два дубровачка трговца добила су крајем 1458. златни брокат да га продају у Србији, Босни или Романији, а

[26] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 255; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 307—308.

[27] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 259.

[28] J. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 535.

[29] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 264.

[30] *Исто*, 247.

[31] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 58.

[32] *Lam. de foris.*, XV, 130.

[33] *Lam. de foris*, XIV, 17'; *Test. Not.*, XV, 4'—6'.

[34] *Test. Not.*, XII, 124.

[35] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 57, 60.

[36] С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 221, нап. 44.

[37] *Deb. Not.*, XXIX, 63'.

[38] *Deb. Not.*, XXXI, 74'.

[39] Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, 505—506.

[40] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 228.

[41] *Lam. de foris*, XV, 130.

[42] *Div. Not.*, XXXVII, 108'—109, 144'; *Deb. Not.*, XXII, 97—97'.

[43] *Test. Not.*, XIV, 152—152'.

[44] *Cons. Rog.*, XIII, 52.

[45] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 254.

Марину Цидиловићу стигло је 1451. године 30 лаката такође златног броката за продају искључиво у Смедереву.[46] Дубровачки трговци продавали су, дакле, у Србији италијански текстил ткан златним жицама. Њиме су трговали Брајанови синови и сам Дамјан Ђурђевић, човек који је уживао највеће поверење деспота Ђурђа.[47]

Дубровчани су предузели мере да се вештина производње тканина не шири у суседне земље. Велико веће је 1449. забранило својим поданицима да их производе ван Дубровника и Италије, а посебно нису смели из града износити справе и алате.[48] Када је 1449. прорадила ткачница херцега Стефана Вукчића у Новом, изазвала је њихове протесте и мере ометања довоза сировина. Херцег се није на то освртао, наставио је производњу, и сукна из Новога стизала су и у Србију, додуше, доста мање од дубровачких, од којих су, уосталом, била лошијег квалитета.[49] Производња у Новом узнемиравала је и Которане, који су 1446, 1449, а и касније, тражили у Венецији дозволу да организују производњу тканина. Никада је нису добили, а сами Млечани гледали су да снабдевање зетских градова овим производом узму у своје руке. Ова трговина их је довела у супарништво с Дубровчанима, с којима су водили прави тајни рат; зато су Которани поручивали у Венецију да се више ратује тканинама него оружјем.[50] Дубровчани су успели да сачувају тржиште балканског залеђа, пре свега Србију и Босну. Током целе владавине деспота Ђурђа највише су доносили вунене, а затим свилене и памучне тканине. Ретко су то била готова одела, већ сукна одређене дужине и ширине, од кога се шило у Србији. Италијанска су била скупља од дубровачких, а веома мало стизало је из далеке Фландрије. Сачуван је податак да је војвода Алтоман 1435. запленио неко фландријско платно, које је са Корчуле, уместо у Дубровник, донето у Бар, а припадало је једном млетачком племићу.[51] То је само куриозитет, а главно је било да су Дубровчани, у продаји, и својих и страних тканина, задржали монопол на тржишту Српске деспотовине.

У средњем веку одећа сеоског становништва углавном се производила у кући. Зато су у Области Бранковића 1455. по-

[46] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 101; М. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 253—254.

[47] *Cons. Minus*, XII, 210'; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 256.

[48] D. Roller, *Dubrovački zanati*, 10—11.

[49] С. Ћирковић, *Херцег*, 121—128; I. Voje, *Sukno iz Hercegnovega*, Zgodovinski zbornik, 19—20 (Zwitterov zbornik), Ljubljana 1966, 181—185.

[50] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 240—241 (И. Божић).

[51] *Listine*, IX, 85.

писане многе ваљарице, у којима се ваљало сукно за домаћу употребу. Оно произведено у радионицама Дубровника и италијанских градова било је скупо и сматрало се луксузном робом. Ипак, куповано је у великим количинама у Србији, која је имала купаца, достојних да га носе и кадрих да га плате. На одећу се доста полагало; она је била израз друштвене припадности, моћи и престижа. Деспотови достојанственици, властела и остали имућници, могли су да носе и златом ткано одело. У тим ратним временима, медаља је имала и другу страну: многи угледни Срби страдали су од Турака само зато што су на себи имали скупоцену одећу.

Остали предмети увоза. У државу деспота Ђурђа довожена је со са стране, из Угарске, Влашке, са Приморја. У Сланкамену, Митровици и Ковину била су складишта, одакле је преношена у Смедерево и друге градове.[52] Турци су 1455. затекли у Новобрдској тврђави пет буради и две стотине крушаца соли из Влашке.[53] Толико потребна за људску и сточну исхрану, со је највише доношена са Приморја, као и друга роба, караванима, у врећама, а мерена модијима, од којих су три чинила један товар, тежине око 130 kg. Према уговорима од давнина, могла се продавати, па и извозити у залеђе, само на ушћу Неретве, у Дубровнику, Котору и Светом Срђу на Бојани, а Дубровчани и Млечани жестоко су се противили отварању нових солана јер су држали монопол продаје и тако остваривали добре приходе.

Деспот Ђурађ је имао своје солане на зетској обали, због којих је долазио у сукоб с Млечанима. Отворио је у Будви трг соли, али су му дозволили да је довози само до оне количине коју су некада доносили Балшићи. Настојали су да што више соли дође у Котор, по коју су редовно стизали каравани из унутрашњости, а тражили су да деспот вишак своје соли, коју није могао да вози у Будву, предаје которском тргу по монополској цени. Ђурађ је то одбијао и његови људи су допремали сву со у Будву. Зато су Которани пленили будванске лађе, гонећи их понекад до дубровачке луке, а Будвани су, опет, хватали которске бродове у својим водама. На посредовања војводе Алтомана, Которани су одговарали да ће вратити заплењену со тек када Венеција дозволи да се она слободно продаје у Будви. На то су деспотове војводе спречавале караване да иду у Котор и Скадар, а спор је трајао годинама, све док није решен 1435. Смедеревским уговором. Њиме је одређено да деспот,

[52] П. Рокај, „Бродови", 141.

[53] *Oblast Brankovića*, 208.

на име заостатка, на скадарској благајни добије четири хиљаде дуката и убудуће сваког 15. августа по хиљаду, само под условом да не омета караване да долазе у Скадар по со. Даље је одређено да може носити у Будву со са својих солана у Грбљу, али не сме ометати караване који иду по со у Котор и Скадар.[54] Спорови с деспотом показују са колико су упорности Млечани чували монопол трговине сољу, коју су, у великим количинама, продавали његовим поданицима. Ови су, заузврат, доносили метале, восак, коже, црвац и другу њима потребну робу. Сачувано је неколико уговора, склопљених између 1440. и 1442, о олову које су браћа Марко и Никола Радончић из Трговишта испоручивали которским трговцима и заузврат узели со.[55] Силна млетачка ограничења у трговини погађала су градове у Зетском приморју, који нису имали никакву слободу деловања, а до танчина надгледана трговина сољу није им доносила никакву корист.

Што се тиче Дубровчана, они су наставили традиционалну продају соли у залеђу, товарећи целе караване или је носећи уз осталу робу. Те трговине нису се либили ни истакнути трговци, као што је био Драгоје Соркочевић, који је највише радио у Сребреници.[56] По со је долазио и живаљ из унутрашњости, а Власи су, за пренос робе, добијали накнаду у новцу, али и у соли, толико потребној за стоку. У целу трговину сољу унели су новине Турци, тражећи да је поданици султана и његових харачара купују само у турским соланама. Добро познати „склави", који су надгледали пролазе у Области Бранковића, контролисали су не само извоз сребра већ и соли. Њихови људи су знали да претресају караване, чак и да потурају со, само да би казнили трговце. Како је сребро масовно кријумчарено, сигурно да није обустављена ни трговина сољу. Пада у очи да су Дубровчани у првој половини XV века радије трговали тканинама него сољу, јер су биле скупље и промет није нико ограничавао. Со је била јевтинија, а још су је могли запленити Турци. Упркос свему томе, велике количине соли одлазиле су у унутрашњост, али се не може ни приближно утврдити колико, јер су многи уговори с поносницима склапани усмено, а и када су били у писменом облику, у њима обично није навођена врста робе.

У трговини вином постојала су многа ограничења, која нису била обележје доба деспота Ђурђа, већ целог средњег века. У самој Србији било је доста винограда, што најбоље показује

[54] *Listine*, IX, 82. Уп. *Ист. Ц. Горе*, II, 166, 169 (И. Божић).

[55] Р. Ковијанић—И. Стјепчевић, *Трговиште*, 600—602.

[56] D. Kovačević, *Trgovina*, 59.

попис Области Бранковића из 1455. године. Константин Филозоф помиње да су у Србији „засађени многи виногради", мислећи свакако на њен северни део. Ипак, вино је доношено са Приморја. Из књиге Михаила Лукаревића види се да је он њиме трговао у Новом Брду, а имовина многих помрлих Дубровчана по српским колонијама састојала се такође од вина.[57] Бежећи 1440. пред Турцима из Новог Брда, Прибисав Радинов склонио је три бурета вина, које су запленилe српске власти, сматрајући га одметником,[58] а 1428. одузеле су у Руднику слузи једног Дубровчанина два квинкија вина.[59] Захваљујући споровима, знамо да је стизало и у мања места, као што је Зајача. Приликом скидања једног меха на зајачком тргу, слуга је просуо половину, из чега сазнајемо да је преношено у мешинама.[60] Није ближе познато како се крчмило, али се зна да је 1438. Станиша, момак дубровачког трговца Богете Миловановића, продавао у Приштини вино свога господара „у крчми".[61] У сваком случају, вино је било тражена роба у местима у којима је било рудара, топионичара, занатлија, трговаца и свакојаког осталог света.

Остало је помена и о другој роби која је са Приморја увожена у Србију. У току 1429. и 1436. пренето је 11 товара калаја у Комаране, који је једном ношен заједно са товаром сапуна.[62] Дубровачке радионице снабдевале су залеђе знатним количинама овога производа, чији је извоз влада контролисала. У септембру 1441. дозволила је Влатку Остојићу да донесе један товар сапуна, који свакако није куповао обичан свет.[63]

Израђевине дубровачке стакларске радионице такође су продаване у Србији. Већ је поменуто да је то чињено 1446, а 1453. Сенат је дозволио Живку Ђурковићу да, преко земаља херцега Стефана, пренесе три товара стакла.[64] Стефан Ненковић, који је трговао у Крупњу и околним местима, носио је 1446. у Србију бибер и папир. Папир је вероватно био италијанског порекла, што није без значаја за историју српске писмености.[65]

[57] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 57, 61, 90.

[58] *Lam. de foris*, XIII, 196.

[59] *Исто*, VIII, 72.

[60] М. Спремић, *Јадар*, 59.

[61] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 71—72.

[62] Р. Ћук, *Бреза и Комарани*, 67, нап. 20, 71.

[63] *Cons. Minus*, IX, 25.

[64] В. Хан, *Архивска грађа о стаклу*, 80 (бр. 135).

[65] *Lam. de foris*, XX, 80. Владислав Влатковић из Трговишта обавезао се 1442. да на рачун дуга испоручи повериоцу 524 либре бибера. *Deb. Not.*, XXI, 153'.

Чиме се све трговало показују пљачке, јер је тада на суду навођено која је роба одузета. Тако су двојици трговаца, једном 1454. а другом 1459, између Београда и Ваљева, отети, поред тканина и новца, бисаге, одећа, ципеле, свила, шафран, слаткиши.[66] Заоставштину Дубровчана најчешће су чинили тканине, златан и сребрни накит, разни делови одеће (сукње, панталоне, капути, чарапе, капе), коњи и коњска опрема, мачеви, лукови, вредно посуђе и уопште сребренина. Дубровчани су доносили у Србију разну бакалску и колонијалну робу, која је обично називана „мрчарија". Било је ту игала, ужади, зачина, мириса, уља, рибе, кожних прерађевина, лекова, бомбона, шећера, јужног и ушећереног воћа. Све је то била роба за свакодневну, домаћу употребу. По посебним одобрењима, градови у Зети куповали су у Дубровнику жито, а деспот Ђурађ шалитру, сумпор, оружје.[67] Трговци су продавали робу путујући, али су имали и дућане у Смедереву, Сребреници, Новом Брду и, другим местима.[68] У Србију је, дакле, увожена разнолика роба, махом предмети занатске и мануфактурне израде, као и производи Средоземља, који су у свим временима радо куповани у балканској унутрашњости.

На хиљаде сачуваних докумената сведоче да је извозно-увозна трговина Србије у доба деспота Ђурђа Бранковића била веома жива. Типови извора не дозвољавају да се сагледа њен обим, нарочито када је у питању унутрашња трговина, која није била везана за Приморје. Зна се да су се на локалним трговима највише продавали пољопривредни и сточарски производи: брашно, хлеб, сир, вино, воће, поврће, месо, лој, коже, риба, дрво. Не може се стећи ни приближан увид у рад домаћих трговаца, који су пролазили кроз свакојаке перипетије. Учешће Турака, којих је било све више, било је сразмерно мало, јер је њихово главно занимање био рат.[69] Захваљујући сачуваној грађи, најбоље је позната делатност дубровачких трговаца. Мада су одбијали да плаћају харач и 1441. изјављивали Турцима да 3/4 њихове трговине отпада на поморску, истина је била другачија: још увек је била много јача њихова копнена него поморска трговина, а размена са Србијом имала је најистакнутије место.[70]

[66] М. Динић, *Грађа за ист. Београда,* II, 58; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине,* 258.

[67] У Дубровнику је 17. октобра 1429. склопљен уговор о преносу три товара шалитре »in villa vocata Comarane sub Bresa«. Р. Ћук, *Бреза и Комарани,* 71.

[68] »in botega qui in Smederevo«. *Test. Not.*, XIV, 152—152'.

[69] И. Божић, *Дубр. и Турска,* 284, 294.

[70] И. Божић, *Дубр. и Турска,* 93; Ј. Тадић, *Дубровник и српске земље,* 526.

У време када је трговац било елитно занимање, у Деспотовини су развили послове сви Дубровчани, и властела и пучани. Наруку им је ишло више чинилаца. Губећи један по један град на Зетском приморју, Србија није више имала својих лука. У доба Немањића размену са спољним светом обављали су становници Котора, Бара, Улциња, поданици српског владара. Дошавши под власт Венеције, ти градови су били онемогућени да наставе самосталну трговину, јер их је нова власт потчинила свом строгом привредном систему. Тако су размену Србије са светом преузели Дубровчани, који су, користећи њен тежак положај, узели у своје руке извоз и увоз најважнијих производа, подредивши њену привреду својим интересима и стекавши прави монопол у њеној размени са спољним светом.

Под деспотом Ђурђем извоз племенитих метала достигао је врхунац. Зато је разложна претпоставка да је, захваљујући продаји скупог сребра, извозна трговина била јача од увозне. Иако су приходи од сребра одлазили, добрим делом, владару, који их је највише трошио на одбрану земље и плаћање турског харача, не може се порећи да новац није све више улазио у народ. У Србији су се све више продавале скупе тканине и други луксузни предмети, што сведочи да је порасла куповна моћ становништва. Све интензивнија привреда, све више је раслојавала друштво, како посредно показују предмети трговине. При томе је извоз-увоз био окренут првенствено Западу. Тако је Српска деспотовина, у предвечерје пропасти, постала део његовог привредног система.

5. ТРГОВЦИ

I

Пословни људи средњега века често су склапали међусобна трговачка друштва. Уједињавањем финансијских средстава, новац су оплођивали они који су га имали, брже и лакше се стизало до зарада, смањивани су и дељени штете и ризици, а сиромашнији су добијали прилику да, својим радом, дођу до добити. Најчешће су стваране компаније од два члана: један, socius stans, улагао је капитал, а други, socius tractans, трговао. По завршетку посла, првом је враћено уложено, а зарада и евентуална штета делили су се по пола. Оба ортака, или више њих, могли су улагати новац, и сви, или само неки, трговати, али је добит увек припадала сразмерно датим средствима, односно уложеном раду. Ипак, била је значајнија улога финансијера, што се осећало при подели зараде. Он је могао улагати новац и оплођивати га без сопственог рада. Снага новца у средњем веку била је изузетно велика.[1]

По италијанском узору, у Дубровнику су образована многа трговачка друштва. Од 1427. до 1459. ортаци око 250 таквих заједница везали су рад за Србију. Ако су назначавали место, најчешће је то била Сребреница, затим Ново Брдо, Смедерево, Рудник, Трепча. Дубровачки трговци образовали су међусобна друштва и у самој Србији, најчешће са два, а понекад и више чланова. Финансијери су чешће били припадници властелинских кућа, на првом месту Соркочевићи, затим Гучетићи, Ђурђевићи, Градићи, Гундулићи, а кроз друштва започели су своју трговину у Србији Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђевић. Занимљиво је да су у уносну српску трговину улагали новац и Италијани који су живели у Дубровнику: 1436. Габријел из Прата, а 1457. Моналд Виганти из Пезара. Нека друштва су образована само за један посао и трајала су док један ортак оде у

[1] A. Sapori, *Le Compagnie mercantili toscane del Dugento e dei primi del Trecento*, Studi di Storia economica medievale, Firenze 1940, 327—371.

Србију, прода или купи робу и врати се у Дубровник. Нека су, опет, била образована на неограничено време. Ипак, већина се односила на тачно одређени временски период, од месец дана до шест година, а највише их је било на годину дана. За то време се роба куповала и продавала, а новац обртао и увећавао. Ако су послови у Деспотовини ишли добро, ортаци су рок трајања друштва продужавали. Улагали су капитал, који се обично кретао између 200 и 2.000 дуката, а понекад и робу. Од 1427. до 1459. Дубровчани су уложили у друштва најмање 150.000 дуката ради трговине у Србији, с тим што су финансијери увек били обезбеђени за свој капитал. Водећи рачуна о сваком динару, они су понекад признавали ортацима трошкове у Србији, на пример за пренос робе, кирију, исхрану. Ако би се случајно десило да финансијер не добије цео свој капитал, што је бивало веома ретко, за прекршиоце је предвиђана казна до 10%, а двојица ортака су се обавезала Павлу из Новог Брда, са чијих су сто дуката трговали, да подлежу казни затвора. Сигурност уложеног капитала био је први предуслов пословања, што су правне норме, изграђене на средњовековном Западу, у потпуности обезбеђивале.

Било је случајева да су удружени Дубровчани носили у Србију само новац, куповали и продавали робу, и тако долазили до зараде. Најчешће су стварали компаније да би набавили сребро: од 1433. до 1447. удружили су се 21 пут само ради трговине гламом. Обично је један ортак слао сребро у Дубровник, а други га ту продавао или извозио у Италију и остале земље Средоземља. Као што је поменуто, било је заједница у којима је посао био распоређен тако што је један члан радио у Србији, други у Дубровнику, а трећи у Италији. Оне су редовно располагале већим капиталом од оних чија се делатност ограничавала на линију Србија—Дубровник. На основу непосредних и посредних података, може се тврдити да су ортаци до 75%, тј. око 3/4, од свих друштава везаних за Србију, трговали сребром, а током владе деспота Ђурђа извели су га у вредности од најмање 100.000 до 120.000 дуката. Сасвим разумљиво, Дубровчани су као чланови компанија извозили из Деспотовине и другу робу, а највише су слали тканине. Оне су обично улагане као капитал, а не готов новац. То је нарочито чињено између 1444. и 1459. године, када су у око двадесет друштава уложена сукна у вредности од најмање 15.000 дуката. Неретко, ортаци су за паре добијене од њих, одмах куповали сребро и слали га у Дубровник. Тако су, на истој линији, обављана два посла и профит је био дупло већи. Од 1427. до 1459. ортаци око 20% друштава, од свих везаних за Србију, трговали су тканинама. Извезли су их најмање у вредности од 20.000 дуката.

Као што се види, трговачка друштва играла су прворазредну улогу у привредним везама Дубровника и Србије. Разумљиво, делатност ортака није обухватала само њу, већ и суседне земље, пре свега Босну, па и Угарску. У самој Деспотовини више се куповало него продавало, а висина капитала била је већа него у трговини преко компанија са било којом земљом Средоземља. Дубровачка друштва нису била ни по броју чланова ни по висини капитала велика као тадашње моћне компаније у Венецији, Фиренци или Ђенови, али су ортаци радили по истим начелима као и њихове колеге у Италији. Тако су један западни тип пословања пренели у Србију.[2]

II

Дубровачки трговци нису били повезани само кроз компаније. Врло често су се у пословима међусобно заступали, тј. један је био прокуратор другог. Увек је са собом носио латински писано пуномоћје, састављено у одређеном облику, чију је копију нотар записивао у посебну књигу у Дубровнику. У име лица које га је овластило могао је да враћа дугове, узима зајмове, прима и шаље робу, продаје и купује, излази на суд, води парнице. Један трговац могао је да има више прокуратора, који су обично радили за њега у различитим местима. Они који су дуже време боравили у Србији, остављали су заступника у Дубровнику, а они који нису кретали на пут имали су једног или више прокуратора ad hoc или на дуже време по српским местима. Тако се штедело на путним трошковима и брже и лакше долазило до зараде.[3] Прокуратори се изричито помињу у свим градовима у којима је било дубровачких колонија. Михаило Лукаревић их наводи у својој књизи као лица са којима је завршавао многе и важне послове.[4] Колико је тај вид заступништва био раширен, показују мала места, као што је био Крупањ. У њему је Андрија Соркочевић заступао интересе Драгоја Соркочевића, који је живео и радио у Сребреници, а имао развијене послове у североисточној Босни и северозападној Србији. Јаков Цријевић био је прокуратор Јунија Гундулића, а Стефан Ненковић Николе де Бутка. Своје прокураторе имали су представници познатих властеоских породица Ђурђевић и Натьешковић.[5] У Београду је прокуратор браће Павла и Луке Соркочевића био добро познати Вук Бобаљевић.[6] Овлашћени заступници „челника ризничког" Паскоја Соркочевића били су Марко Бунић, Никола Растић, Дамјан Соркочевић и жена Јелуша.[7] Поуздано се зна да су прокуре састављане и у Србији, обично на српском језику и ћириличким писмом. Таквом је Добрашин Даничић, крајем 1447, пренео у Сребреницу овлашћење на познатог трговца Марина Цидиловића. Из исте године је и српска ћириличка прокура, написана у Темишвару, којом је Никола Рајковић овластио брата Радосава да заврши један посао. Српске прокуре слате су у Дубровник и обично превођене на латински језик.[8] Приликом давања заступништва, трговци су добро пазили коме га дају. Прокура је обично писана за само један, тачно одређени, посао, а на њој су се потписивали сведоци. Оне добро показују колико су дубровачки трговци међусобно били повезани и ко је с ким радио. Обично су се заступали пословни пријатељи, рођаци, чланови једне исте породице. Без посебног овлашћења ништа није могао учинити брат за брата, син за оца, жена за мужа. У том пословном свету, сродство и љубав били су једно, посао и новац друго.

За поједине трговце радили су посебно плаћени фактори. У Италији су обично завршавали послове разних компанија, а у Србији су их држали поједини дубровачки трговци. Такав је, на пример, био Драгоје Соркочевић у Сребреници. Један од његових фактора био је Стефан Ненковић, окретан пучанин у Крупњу,[9] док је Влахуша Латиница држао у Сребреници Симка Богавчића.[10] Преко фактора је често продавана српска роба у другим земљама. Зна се да је 1434. неки Никола „Склавонус", као фактор једне трговинске заједнице, продавао робу из Србије и Босне у Венецији,[11] у којој је познати велетрговац Налко Нальешковић држао више фактора, преко којих је крчмио српско сребро.[12] Фактори, такође, показују како су све трговци међусобно били повезани у Србији и свим околним земљама са којима је она била у тесним привредним везама.

---

[2] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 85—102, где је наведена и одговарајућа литература.

[3] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 128—130.

[4] М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 59—60.

[5] М. Спремић, *Крупањ*, 126. Прокуратори у Зајачи и Бохорнни: М. Спремић, *Јадар*, 50, 55.

[6] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 25.

[7] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 129, нап. 182.

[8] М. Динић, *Три ћириловска писма*, 168—169.

[9] D. Kovačević, *Trgovina*, 61—62; М. Спремић, *Крупањ*, 122.

[10] Влахуша се 1438. жалио да није добио робу од Симка »factoris ipsius Vlacusse in Strebrniza«. *Lam. de criminale sive Liber maleficiorum*, VIII, 187'.

[11] *Deb. Not.*, XVII, 29—29'.

[12] И. Воје, *Argentum de glama*, 26, нап. 62.

III

Да би продали или купили робу и дошли до зараде, трговци су се служили свим средствима, а пре свега митом. Без њега су се тешко могли завршити послови, нарочито код Турака. Дубровчани су то брзо схватили, и већ у време Конавоског рата писали су босанском краљу: „Ваше Величанство добро зна обичаје Турака: све раде за новац, и ко да више, тај је победник."[13] Десетак година касније, њихов посланик јављао је од султана: „Без новца ништа се не да свршити, јер на Порти траже новац, а не обећања."[14] У време рата с Радосавом Павловићем, шкрте дубровачке власти наложиле су посланицима, који су кретали султану, да се послуже митом,[15] а да би 1441. добиле повељу о слободи трговине, одлучиле су да дају Мурату II мито од 4.000 дуката, с тим да се везирима и другима обећа 2.000 до 3.000.[16] Њихови посланици су 1458. покушавали да подмите Махмуд-пашу Анђеловића, од кога су тражили привилегије.[17] На Порти се за новац добијала дозвола за напад или откуп земље супарника и суседа.[18] Све је то, боље него ико други, знао деспот Ђурађ. Докле год је имао новаца, митио је у Једрену свакога ко му је могао помоћи. Уз помоћ новца дуго је завршавао послове за Дубровчане, који су му, на пример, 1446. накнадили хиљаду и по дуката, колико је за њих потрошио на Порти.[19]

Подмитљивост турских чиновника у Србији била је општа појава. То је само појачавало општу несигурност, отимачине, насиља и пљачке. Франко Васиљевић, опљачкан на Убу, изјавио је 1458. пред дубровачким судом да је подмитио субашу с дванаест дуката да би добио своје ствари.[20] Сумњајући да је деспотов цариник, Турци су опљачкали у Фочи Костадина Гргуровића, који је успео да се спасе тек пошто је потплатио два Турчина.[21] У току 1437. у Новом Брду, Турци су стрпали у затвор и оковали Мароја Обрадовића, а његов ортак им је дао мито од 640 перпера.[22] Још теже су биле последице када је претрпело штету више трговаца. У време рата с херцегом Стефаном Вукчићем, турски склав је, за један задржан караван, тражио да му се плати хиљаду, а његовој околини сто дуката.[23] Субаша у Трговишту приморавао је трговце да развежу товаре тканина ради претреса, „а све то чини да би добио мито од поменутих трговаца".[24] Дубровачке власти су 1441. покушавале да подмите Турке у Приштини сумом од три хиљаде дуката,[25] а 1443. поручиле су султану да не могу да вежу дужнике док не дају поклоне кадијама.[26] За мито се најчешће користио израз „симонија", како се у средњем веку називала продаја црквених положаја, према Симону Чудотворцу, који је тражио од апостола да му за новац продају моћ чињења чуда.

Нису потплаћиване само турске, већ и српске власти. Један Дубровчанин подмитио је српског кнеза у Вишеграду да опљачка свога колегу,[27] а Радеља Добрашевић жалио се 1456. да је дао шест дуката „за симонију", да би повратио иметак који су му одузели људи судије у Рудиштима.[28] Власти у Србији су за новац једних пљачкале друге, а сама дубровачка општина давала им је мито. Да би накнадила штету за сребро одузето у Видини и Бару, донела је 1433. посебну уредбу, чији је други члан предвиђао да се може дати „симонија" лицима од којих зависи исплата. Чак је одређено да трошкови за рад три чиновника на наплати штете и мито износе 20% до 30% од сребра које се поврати.[29] Поклони владарској породици нису спадали у мито, већ у област куртоазије, и зато никада нису називани „симонијом". То се лепо види из упутства Сената двојици поклисара с почетка 1436. године. Они су полазили на српски двор, а имали су право да потроше двеста педесет дуката на поклоне деспотовој породици, у коју је убројан и Јеринин брат Тома Кантакузин. Независно од тога, могли су да потроше нешто новца на „симонију", ако од каквог дворанина сазнају да се укидање „новштина" може постићи потплаћивањем неке утицајне особе. Само, целу ствар морали су да изведу дискретно, да се ништа не

[13] *Notes et extraits*, II, 305.

[14] »che senza dinari non se fà niente, perchè la Porta vol omnino denari et non promesse". *Notes et extraits*, II, 383—384.

[15] *Lett. di Lev.*, XI, 58—61.

[16] *Исто*, XII, 16—17'.

[17] *Исто*, XIV, 194'—195'.

[18] Војвода Радосав Павловић је 1431. чак тражио на зајам од босанског краља петнаест хиљада дуката да их употреби као мито на Порти. *Dipl. Rag.*, 358.

[19] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 106.

[20] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 72—73.

[21] *Lam. de foris*, XVII, 248.

[22] *Исто*, XI, 284—284'.

[23] *Lett. di Lev.*, XV, 91.

[24] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 269.

[25] *Исто*, 84.

[26] *Lett. di Lev.*, XIII, 98—100.

[27] *Lam. de foris*, XV, 199'—200.

[28] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 65.

[29] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 56.

сазна.[30] Очигледно, давање мита крили су од деспота, али остаје чињеница да су га примале српске власти на терену и личности на његовом двору.

IV

У некој вези са давањем мита, стајало је шпијунирање. Најбоље обавештени људи средњега века били су путници, трговци, монаси. Обавештења су прикупљале особе које су радиле у другом граду или држави, посланици, који су ишли с двора на двор, а понекад су упућивана посебна лица у поједине крајеве са јединим задатком — да прикупљају податке и достављају их налогодавцима.

Стално на путу, Дубровчани су били прави мајстори у шпијунирању. Имали су своје обавештајце у Турској, Србији и другим земљама, у којима су радили њихови трговци. У тајном упутству посланицима, који су крајем 1431. кретали на Порту, наложили су им да се, када стигну, најпре нађу са „Ђурђем дијаком", српским писарем Мурата II, очигледно Србином, који их је стално и потајно обавештавао „о свему".[31] Даље су били дужни да, „на добар начин", преко њега „шпијунирају" све што буде следовало у вези са „нашим стварима", а посебно да прикупљају обавештења о неким високим турским достојанственицима.[32] Имали су заиста погодну личност за обавештајца. Као писар на султановом двору Ђурађ је био добро обавештен, или, како су сами говорили, „много је знао". Излажући се великој опасности, сигурно није достављао податке бесплатно.

Што се тиче Србије, Дубровчани су буквално знали све шта се ради у њој. Свако њихово посланство прикупљало је податке уз пут и током боравка у Смедереву. Сенат је априла 1447. наложио Марину Ђурђевићу и Алвизу Растићу, амбасадорима на деспотовом двору, да се обавесте о разним стварима, укључујући оне на Порти, додајући на крају да су дужни „да шпијунирају све новости".[33] Обавештења су стизала и из свих градова у којима су постојале дубровачке колоније, чији су чланови стално и редовно слали извештаје у родни град.

[30] *Lett. di Lev.*, XII, 7'.

[31] »di continuo secretamente avisati di tuto«. *Lett. di Lev.*, XI, 60'.

[32] »Poy con bon modo da luy spiareti tuto seguito sera per li fatti nostri, come di sopra ditto, vi abiamo spiar dobiati da Caraza, Casnadar et Allibech«. „Ђурађ дијак" понекад је називан »Giurag gramaticho«. *Lett. di Lev.*, XI, 60'. Дубровчани су одржавали везе и са дијаком Браниславом, српским писарем Иса-бега. *Lett. di Lev.*, XIV, 194'—195'.

[33] »Et oltretanto a spiare de tute novelle«. *Lett di Lev.*, XIII, 236'.

Дубровчани нису прикупљали у Србији обавештења само за своје власти. У то време на Западу је владала права глад за новостима из Турске, против које се стално спремао рат. Путујући или живећи у њој, неки од њих почели су да раде за западне силе. Паскоје Соркочевић, челник деспота Ђурђа, радио је за Сицилијанца Николу де Ансалона, који је на источној јадранској обали прикупљао обавештајне податке. Послао му је 1448. детаљна обавештења о Хуњадијевој војсци, која је, преко Србије, кренула против Турака. Као сваки добар обавештајац, подробно је описао број војника, врсте оружја, топове, пушке, штитове, оклопе, ратне справе, колски табор.[34] Тешко је веровати да је то радио бесплатно.

Обавештења која су стизала у Дубровник достављана су у Италију, и даље на Запад. Слала их је дубровачка комуна другим градовима, републикама, краљевинама, папи, а, без њеног званичног знања а уз прећутну сагласност, и поједини њени поданици. Неки су постали стални обавештајци западних налогодаваца. Званична Република се тога плашила, али се тиме и користила. Када је, на пример, тражила трговачке привилегије од напуљских краљева, као посланике је слала своје људе, који су били арагонски обавештајци.[35] Када се томе дода да су и западне силе држале своје уходе у Дубровнику, постаје јасно како је он био јак обавештајни центар, за прикупљање података о балканским и турским приликама. У томе раду Дубровчана било је нешто хришћанске солидарности, али је новац играо прворазредну улогу. Тако су они продавали у Италији не само робу већ и обавештења прикупљена у балканским земљама.

Вести које су Дубровчани доставили у Напуљ, Рим, Фиренцу, Венецију, упоређиване су и проверaване са извештајима који су стизали са Крфа, из Драча и других места источне јадранске обале. У томе послу најбоље су били верзирани Млечани, традиционално везани за Исток и његове перипетије. Венеција је тада имала не само најразвијенију трговину, најјачу флоту и најсавршеније уређење, већ и најбољу обавештајну службу. Била је права полицијска држава.

У склопу обавештајних мрежа југоисточне Европе, Србија, као тампон-држава између западног света и Турака, имала је посебно значајну улогу. Деспот Ђурађ је давао прворазредну важност прикупљању података, и за те послове користио је и плаћао Дубровчане. Пред „Дугу војну" држао је у Једрену Николу Герчића „да шпијунира турског цара". Потказан од једног дубровачког трговца, доспео је пред везире, који су га испити-

[34] М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, 83—86.

[35] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 45.

вали „да ли је шпијун". Једва је успео да извуче главу, али су му деспот и угарски краљ за прикупљање података платили пет стотина дуката.[36] Огромна сума сведочи да је био шпијун високог ранга, јер је уходио самог султана. Деспот је имао одличну обавештајну службу у Турској, посебно у Једрену, јер су за њега радиле личности на самом султановом двору. По изричитим сведочанствима извора, податке је достављао у Угарску, Немачку, Италију. Са или без његовог знања, Дубровчани у његовој служби били су западни обавештајци, али је и султан имао своје уходе у Србији, Угарској и другим западним земљама. Како се крио сваки ратни поход, водила се борба да се дође до обавештајних података, а сукоби разних служби, јавни и тајни, били су жестоки и сурови. Смедерево је постало јак обавештајни центар, у који су се стицали подаци из Турске, Угарске, Италије, а Ђурађ је, судећи бар по Николи Герчићу, трошио велике паре на прикупљање обавештајних података.

V

Многи обавештајци били су странци, чији је значај растао како је српска држава пропадала. Изузетну улогу стекле су грчке избеглице, које су нарочито стигле после пада Солуна 1430. године. Већ је истакнута важност Јерининог брата Томе Кантакузина, који је имао куће у Сребреници, командовао српском војском, а, судећи по вредности поклона које је добијао од званичних дубровачких власти, једно време био је трећа личност у Србији, одмах иза деспота и деспотице. Бар два пута у њој је боравио његов брат Георгије, за кога Т. Спандуђин каже да је био градитељ Смедерева, у коме је, пред крај живота деспота Ђурђа, био и његов син Теодор.[37] Из Јерининог царског рода био је „Кантакузин", који се 1442. помиње као цариник у Новом Брду, затим „Кантакузин из Србије", коме је фебруара 1444. писао дубровачки Сенат, као и „Кантакузин цариник", који је у Новом Брду завео нову таксу од десет аспри за либру сребра.[38] Из дубровачке преписке стиче се утисак да је новобрдски „Кантакузин", који се помиње између 1442. и 1445, једна иста личност.

У Новом Брду изузетно значајну улогу играо је Калојан Русота, који је стигао у Србију у време деспота Стефана Лазаревића. У дубровачкој грађи помиње се од 1411, а 1423. јавља се као новобрдски цариник. Између 1428. и 1436. дубровачке власти писале су му више пута у вези са трговином својих поданика, а највише због тешкоћа око наплате дугова. Истовремено, и по истој ствари, обраћале су се деспоту Ђурђу, новобрдском војводи и кнезу, што сведочи да је Калојан спадао међу најзначајније тадашње личности.[39] Дубровачке власти су га молиле да посредује код деспота, што такође показује да је био добро с њим, а у јуну 1433. скренули су пажњу поклисарима, који су полазили у Смедерево, на могућност да Калојан Русота буде на деспотовом двору.[40] Још 1447. дубровачке власти сећале су се „времена Калојана", када је био слободан извоз гламе.[41] Умро је 16. априла 1438, а његову смрт, речима „конча се Калојан Русота", забележили су српски летописци, међу најзначајнијим догађајима тога времена.[42] После његове смрти, породица је остала у Новом Брду. Син Манојло и кћи Јелена потраживали су од Дубровчанина Живка Милетића 1.200 дуката за злато, које је својевремено Калојан дао Марину Менчетићу, а касније је доспело у руке Живкове. Као прокуратор Манојла и Јелене, „Кантакузин" је 1442. одузео Милетићу 40.000 аспри. Како се цариник Кантакузин јавља као опуномоћеник Калојанове деце и један од његових „наследника", изнета је претпоставка да је био Јеленин муж. Њеном брату Манојлу писали су Дубровчани и почетком фебруара 1444.[43] Захваљујући очевом раду, Калојанова деца још су баратала великим сумама новца, али се не зна докле, јер није позната њихова даља судбина. У сваком случају, ближио им се крај. Како по свему изгледа, син новобрдског „Кантакузина" био је Јања Кантакузиновић. Иако се, после пропасти српске државе, прилагодио новој турској власти, шуровао је с Млечанима, што није промакло будном оку султана Мехмеда II, који га је, заједно с мушким члановима породице, 1476. смакнуо у Цариграду.[44]

И други Грци заузимали су истакнуте положаје у држави деспота Ђурђа. „Кнез Манојло" донео је 1433. важну поруку са

[36] Према тужби поднетој у Дубровнику, Никола је добио »a rege Hungarie et a despoto duc. V^c et venisti pro spiono contra imperatorum Turcorum«. *Lam. de foris*, XVI, 100'.

[37] Б. Ферјанчић, *Византинци*, 197—201.

[38] *Lett. di Lev.*, XIII, 168.

[39] *Cons. Rog.*, IV, 66, 66', V, 69; *Test. Not.*, XII, 8—8'; *Lam. de foris*, IX, 231; *Lett. di Lev.*, XI, 101, 111', 159, 160', 168'.

[40] »Ve avemo data una lettera de credenza la qual se dreza a Caloiani Rusoto trovandolo vuy in corte del Dispotho over altroe la dove vuy sereti«. *Lett. di Lev.*, XI, 150.

[41] »Como al tempo del Caloyan«. *Lett. di Lev.*, XIII, 232.

[42] *Родослови и летописи*, 230. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 89, нап. 109.

[43] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 372—374; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 88—90; Б. Ферјанчић, *Византинци*, 203—204.

[44] И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, 163—171; Ђ. Сп. Радојичић, *Јања Кантакузиновић*, 234—245.

смедеревског двора у Ново Брдо, а логотет Манојло помиње се 1440. у привилегији деспота Ђурђа за град Будву. У октобру 1446. у Дубровнику је Манојло, заједно са осталим војводама деспота Ђурђа, дочекао снаху Јелену Палеолог из Мореје. Пошто је дигао део депозита Томе Кантакузина, био је значајна личност, а изнета је претпоставка да је то био син Калојана Русоте. Други Манојло из породице Кантакузина јавља се у околини Владислава Херцеговића, чија је жена била блиска рођака деспотице Јерине. У јуну 1457. боравио је у херцеговој кући у Дубровнику „Кантакузин Грк“ са својим друштвом, а 1466. Манојло је, као Владислављев заступник, присуствовао отварању тестамента херцега Стефана, док је касније долазио као посланик у Дубровник и Млетке.[45] Вероватно је Грк био војвода Комнин, који је једно време управљао у Зети, а 1446. стигао је такође у Дубровник да дочека Јелену Палеолог. Дакле, више Грка носило је у време деспота Ђурђа високе титуле — кнеза, логотета или војводе.

Остало је највише података о Грцима из Јеринине породице Кантакузина и уопште о онима који су заузимали високе положаје. Скоро једине вести о њима пружа дубровачка грађа, јер су им се обраћали Сенат и влада због послова својих поданика. Тој грађи измичу грчке избеглице, које су припадале тзв. малом свету, али се може осетити да их је било. Као што је поменуто, у Области Бранковића пописано је неколико Грка, а један од дужника Михаила Лукаревића, који је трговао у Новом Брду, био је „Лазар Грк“ из оближњег села.[46] Управо најјача грчка колонија била је у Новом Брду. Припадало јој је неколико чланова царских Кантакузина, а бар један био је цариник. Попут Калојана Русоте, дуго су држали новобрдску царину, располажући великим свотама новца. Утицајних и угледних Грка било је на двору у Смедереву, а како су се бавили лукративним пословима, било их је и по осталим рударским варошима, чак и тако малим као што је била Зајача.

Међу Грцима је било веома образованих људи, на почетку владе деспота Ђурђа највише у Новом Брду, а касније у Смедереву. У оба града давали су печат интелектуалном животу, а већ помињани Димитрије Кантакузин стекао је славу песника и књижевника. Иако су Грци с временом постајали полугрци, јер су се посрбљивали, нису остали омиљени у новој средини. То важи за обе грчке снахе — владарке, Јерину и Јелену Палеолог, па и за разне „Манојле“, попут „Манојла Грчића“, које је двор фаворизовао, додељујући им висока звања, титуле и приходе. Високообразоване грчке дошљаке мали свет није разумевао, а мрзео је царинике, који су грабили новац, настојећи да се у туђој средини што пре обогате. Спорно је питање да ли су Грци помогли одбрану Србије, али је неспорно да су изазвали мржњу српског народа.

[45] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 372.

[46] »Lazor Grech de Gurcouzi«. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 81.

У крајњим напорима да спасе своју државу, деспот Ђурађ се донекле борио против утицаја странаца, али само до 1439. После 1444, све је било другачије. Неколико Дубровчана заузело је највише положаје на његовом двору и учествовало у раду његовог „тајног савета“. У Србији је, осим тога, било других приморских трговаца, као и Угара и Турака. Када се томе дода необично велика улога Грка, постаје јасно да су у њој царовали странци.

Улога Дубровчана била је посебно значајна јер је премашивала њихову бројчану снагу. Пошто су располагали капиталом и пословним везама, имали су многа преимућства над домаћим становништвом које им се није могло супротставити. У време када је њихово поморство прилично заостајало за копненом трговином, чврсто су се држали Србије и зато су више пута истицали њен значај. У току 1437. писали су краљу Жигмунду да им је у њој „сав обрт робе и сва имовина“, а нешто касније истицали су краљу Владиславу да је „Србија издржавала град Дубровник и ваше Дубровчане захваљујући трговини коју су у њој обављали“.[47] Истовремено су пунили уши деспоту Ђурђу да су трговци „као пчеле које носе мед у свако место где раде“.[48] Иначе, Дубровник и Србија, иако суседи, били су политички одвојени и прилично разнолики. Сматрајући се Романима, Дубровчани су се и даље супротстављали Словенима у залеђу, иако су се многе породице доселиле из словенске унутрашњости. У микросвету средњега века, као и поданици других градова-држава, Дубровчани су се сматрали посебним. Хроничар Јаков Лукаревић, који је живео крајем XVI и почетком XVII века, наводи како је деспот Ђурађ, после обнове државе 1444, дао права у Смедереву „нацији Дубровачкој“.[49] Они су се, заиста, сматрали дубровачком „нацијом“.

Мада је дубровачко царовање имало тешке последице, оно открива велике могућности Деспотовине, која је могла да издржи присуство толиког броја страних пословних људи и да им пружи услове за рад и зараду.[50] Иако су Дубровчани држали монопол над њеном спољном трговином, њихов рад доносио је велике приходе деспоту, чију су земљу повезали са развијеним

[47] *Dipl. Rag.*, 404, 441.

[48] »Come le ape che portano mele per ogni luogo dove le pratichano«. *Lett. di Lev.*, XI, 157'.

[49] »ma levò alla nazione Ragusea i diritti in Samandia«. G. Luccari, 158.

[50] J. Тадић, *Дубровник и српске земље*, 533.

Западом. То њу, међутим, није одвело у свет западноевропског привређивања, јер је пресудну улогу одиграло турско освајање, које је српски народ одвојило од Европе.

Само у државном апарату који се, због османлијског освајања, распадао, могли су да добију такву улогу странци.

Као посредници између балканског залеђа и Италије, у време када су њени градови били најнапреднији, спретни дубровачки трговци донели су чудну експедитивност у пословању, које је све чвршће повезивало људе и народе. Каравани су се вукли кроз кланце и лети и зими, а трговци су били стално на путу. У позном средњем веку ратови су престајали зими, трговина никада. Полако, али сигурно, раздрмаван је тром и спор човек средњега века, чији су окови пуцали, не толико новим филозофским системима колико новим начином пословања. Елитно занимање било је трговац, а не више феудалац. Ништа човека није толико гонило напред као жеља за зарадом и профитом, која се ослобађала ранијих стега и постајала главна покретачка снага друштва. Новац је први почео да разара средњи век.

Западни привредни систем изграђивао се столећима, кроз мукотрпан процес, у коме је пракса одабирала и потврђивала оно што је било најбоље. Скромна трговачка друштва временом су прерасла у компаније, прва овлашћења и прокуре у разграната пословање меницама и вредносним папирима. Изграђивао се посебан морал, који је био пословни, а не сентиментални и социјални. Стварали су га векови, а морао се поштовати, јер је на њему почивао цео привредни механизам. Тако је стваран систем велике покретачке снаге, сталне журбе, поредак у коме је време представљало новац. Додуше, бездушан систем, који вечито гони човека да ради и ствара — и купује добра која му нису потребна. Тако је идеологизовано средњовековље прерастало у доба у коме царују тржишни закони, а на Западу се почела изграђивати једина лаичка цивилизација на планети. Тако је источну цивилизацију вере све више замењивала западна цивилизација новца.

Мада код Срба има примера неекономског понашања, они могу да усвајају западне тековине цивилизације, укључујући и привредно пословање. Технику сигурно понајбоље, о чему је очигледан доказ рударство и топионичарство позног средњег века. Додуше, о привреди Деспотовине, чији су архиви уништени, сведочи једино дубровачка грађа, која је једнострана. Она садржи податке о спорним случајевима, који су ишли на суд, док о осталима нема трага. Што је још важније, не пружа слику о привреди Србије већ о пословању Дубровчана у њој. Зато даје једнострану, па и искривљену, слику српске привреде позног средњег века.

6. НОВАЦ. ВРЕДНОСНИ ПАПИРИ. КРЕДИТИ

I

Новац је кован у градовима, који су били средишта политичког, привредног, административног, па и културног и црквеног, живота у доба деспота Ђурђа. У њима су радили занатлије и трговци, из њих су ишли главни правци унутрашње и спољне размене, а како су били главна стецишта новца, у њима су биле ковнице.

Поред прихода од рудника и царина, дохоци од ковница спадали су у регална права владара. Ковнице су издаване у закуп, врло често Дубровчанима, о чему постоји изричит податак из времена деспота Стефана Лазаревића. Он је 1417. издао у закуп сребреничку царину тројици Дубровчана, који су доплатили још сто литара да би убирали приход од ковнице.[1] Изгледа да су цариници закупљивали и ковнице. Приходи деспота Ђурђа од њих били су доста велики, јер ниједан великаш није ковао своју посебну монету. Она је, иначе, кована металним калупима, под надзором владаревих чиновника и закупаца. Како се на Ђурђевом новцу, који је био само од метала, налазе имена места, сматра се да је у њима и кован. Ту је, пре свега, Смедерево, које је брзо стекло глас јаког новчарског средишта. Као и оно, ковница је била нова, подигнута вероватно око 1430. године. Новци изашли из ње носе, на аверсу или реверсу, у једном или у више редова, скраћено или у целом облику, ћирилички натпис „Смедерево". Он се не налази на свакој од до сада познатих шест врста, али је значајно да је међу Ђурђевим градским новцима, по броју врста и примерака, највише смедеревских. Деспот Лазар ковао је новац једино у престоници, у до сада познате две варијанте.[2] Како је ковница у Смедереву била од прворазредног значаја, деспот Ђурађ је, вероватно због њених потреба, забранио Дубровчанима да одатле извозе сребро.

[1] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 64—65.

[2] С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, 71—86.

За разлику од нове престонице, ковница у Новом Брду била је стара. Радила је сигурно од средине XIV века, све до пада под Турке, дакле, више од сто година. Новац је, уопште, кован у познатим рудницима, а у Новом Брду је била најзначајнија српска средњовековна ковница. Сачуван је новац деспота Ђурђа са натписом „Ново Брдо", а из његовог времена има леп број података о новобрдским грошевима.[3] Обично се јављају у тестаментима Дубровчана, а у једној пресуди, донетој у Новом Брду 1441, помињу се стари и нови грошеви у литрама и унчама.[4] О новобрдској ковници има неких одредаба у Законику о рудницима деспота Стефана, али је под деспотом Ђурђем њен сјај већ био потамнио.

Као и у време деспота Стефана, ковница је радила у Сребреници. Изричито се помиње 1431, а пет година касније наводе се „грошеви Сребренице". Како је после 1444. њоме повремено господарио босански краљ, и он је покушавао да кује новац. У лето 1446. с њиме су преговарала тројица Дубровчана да купе царину ковнице. Из расположивих извора не може се утврдити да ли је она тада стварно радила.[5]

Ковница у Руднику била је једна од најстаријих у Србији. Радила је у доба деспота Ђурђа, а сачуван је његов новац са натписом „Рудник" на реверсу.[6] Новац је кован и у мањим местима: на реверсу једне врсте Ђурђевог новца пише „Рудишта".[7] Када је први пут остао без државе, он је, боравећи у Дубровнику, одобрио двојици Дубровчана да кују новац у његовој „Цеки Албаније", вероватно у Бару.[8] Како је препрека било доста, не зна се да ли су та два предузимљива ортака намеру остварила. У сваком случају, може се тврдити да је имао неколико ковница, али је на значају све више добијала смедеревска, баш као што је престоница постајала све јаче и последње привредно средиште државе која је бројала последње дане.

Поред ознаке места ковнице, на деспотовом новцу има и других натписа. Увек ћирилички, у једном или више редова,

[3] „perperi ventiuna grossi quatro de denari di Novaberda — 10. XI 1428. *Div. Not.*, 312'—313.

[4] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 77—81.

[5] *Исто*, 77—78, 80, 98.

[6] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 115; S. Ljubić, *Opis*, 176; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 12; Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ у светлу нумизматике*, 12.

[7] Ј. Петровић, *Новац Рудишта*, Нумизматичар, 2, Београд 1935, 29; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 24—26; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 115.

[8] „cecha Albanie per ipsos empte a domino dispoto Georgio". С. Димитријевић, *Бакарни новац*, 42—43; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 477 (И. Божић).

понекад у круг, чешће на аверсу него на реверсу, садрже његово име и титулу. У скраћеном или целом облику, наведено је ретко „деспот", „Гјург Влковић", „Гјург Бранковић", „господин српскои земле", чешће „Гјург", „деспот Гјург", а најчешће „господин деспот Гјург". Могло би се претпоставити да новац с натписом „господин Гјург" потиче из времена пре него што је добио деспотску титулу.[9] Уз натписе, увек иду ликовне представе. Деспот, понекад с бујном косом и брадом, представљен је како седи на престолу с отвореном круном на глави, а у десници држи мач, док је у левој руци шар с крстом. На неким врстама, приказан је у стојећем ставу, с истим симболима власти. Некад на аверсу, некад на реверсу, налази се лик Христа како седи на престолу, десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Као и на дединим и очевим, и на Ђурђевим новцима редовно се налази лав, симбол куће Бранковића. Понекад с двоструким репом, он је у покрету налево, окружен звездицама, а само неке врсте украшене су криновима или орнаментима у облику петокраке и шестокраке звезде. Сасвим изузетно, постоји новац с представом шлема с два говеђа рога, између којих је двоглави орао. До сада је нађено преко тридесет врста новца деспота Ђурђа, а само Народни музеј у Београду поседује 658 примерака. Доста врста и подврста, као и богатство орнамената, дају им почасно место у српској нумизматици средњега века.[10]

Постоји заједнички новац деспота Ђурђа и краља Томаша. На једној страни се налази босанска круна и латински натпис „D[ei] G[ratia] S[tefan] TOME REX BOSNE", а на другој представа лава и ћирилички натпис „ДЕСПОТ ГЮРЬГЬ". Разложна је претпоставка да је кован у Сребреници после 1444. године.[11] Деспот Ђурађ ковао је заједнички новац и са Јованом Хуњадијем. До сада су нађене две врсте, са укупно шест примерака. На аверсу Ђурађ, с отвореном круном, држи у десној руци мач, а у левој шар с крстом, док је около латинични натпис „DESPO GVRGS". На реверсу, бисерним венцем омеђени штит подељен је на четири поља. У првом и четвртом налази се лав, а у другом и трећем гавран, амблем породице Хуњади. Около је натпис

[9] Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике*, 9—15; Р. Марић *Студије из српске нумизматике*, 114—116; S. Ljubić, *Opis*, 175.

[10] Подробну анализу новца деспота Ђурђа дао је Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике*, Нумизматичар, 1, Београд 1934, 9—18. Уп. још: исти, *Нове врсте новаца деспота Ђурђа Бранковића*, Нумизматичар, 2, Београд 1935, 29; исти, *Некоји ретки стари српски новци*, Старинар, 7, Београд 1932, 5—8; S. Ljubić, *Opis*, 174—178; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 114—116; исти, *Из нумизматичке збирке Народног музеја*, 358; С. Димитријевић, *Бакарни*, 30—33.

[11] М. Динић, *Око великог босанског златника*, 155—156; исти, *За ист. рударства*, I, 80—81.

„IOHANES. G. hW. R. VNGARI". То је једини новац деспота Ђурђа с латиничним натписом, а по свему би се рекло да је кован у Угарској. Занимљиво је да је на њему дошао до изражаја виши ранг деспота: представљен је с владарским инсигнијама, а Хуњади, као великаш, само са својим грбом.[12]

Постоји и новац, од кога Народни музеј у Београду има 12 примерака, на чијем аверсу Исус Христос десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље, док је на реверсу натпис „господин Гјург и Лазар". Сматра се да је припадао деспоту Ђурђу и његовом сину Лазару, а кован је пред крај Ђурђеве владе.[13] Нешто мало новца исковао је деспот Лазар за своје кратке владе. Београдски Народни музеј поседује само пет његових примерака. Свој новац је имао и деспот Стефан Слепи, са шлемом, представом орла на штиту и челенком бивољих рогова.[14]

Српски новац у средњем веку, као и у другим државама тога доба, стално је кварен. То је чињено и за време деспота Ђурђа. Већ 1430. године дубровачки цариници у Сребреници добили су налог од Сената да не смеју уводити никакве новине у погледу новца, а ако су их увели, да их одмах повуку.[15] Следеће године из сребреничке ковнице излазио је новац лошег квалитета, јер се, на пример, зна да су војвода Богдан и цариник Радослав Занчић исковали лошу монету, пошто су се у свакој литри сребра, од кога је кована, налазиле четири унче бакра, што значи да је трећину чинио бакар. Корист су поделили њих двојица и тројица Дубровчана од којих су купили сребро. На вест о кварењу новца, Сенат је запретио тој тројици да ће их казнити са сто дуката ако опет дају сребро за такав ков, а издао је општу забрану да то не сме чинити ниједан дубровачки поданик. Истовремено, написао је писмо деспоту Ђурђу, коме су морала поћи два члана сребреничке колоније и понети са собом примерке лошег новца. Од деспота се тражило да забрани ковање лоше монете.[16] Мада су је исковала два његова достојанственика, не може се рећи да је, у овом случају, он кварио новац.

[12] Две врсте тога новца разликују се у нијансама. Ж. Видак, *Заједнички новац деспота Ђурђа Бранковића и Јаноша Хуњадија*, Рад Војвођанских музеја, 10, Нови Сад 1961, 143—149. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 24—26, претпостављао је да је тај новац кован у Рудиштима.

[13] Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ у светлу нумизматике*, 15; S. Ljubić, *Opis*, 179. Како је Ђурађ само с титулом „господин", не може се потпуно искључити ни претпоставка да је то новац Ђурђа и његовог млађег брата Лазара.

[14] S. Ljubić, *Opis*, 181; Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 348.

[15] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 84.

[16] „Cativa e bassa liga de monete". *Lett. di Lev.*, XI, 55', 56; *Cons. Rog.*, V, 39. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 80.

Перипетије с новцем настављене су и касније. У току 1435. у Дубровник су стигле вести да неки чланови дубровачке колоније у Сребреници фалсификују деспотову монету.[17] У међувремену, он је исковао нову врсту новца, одредивши да се њиме плаћају дугови тако да се прима 10 гроша на име 16 гроша дуга. Дубровачке власти су протестовале, али су напомињале да је нова мера уведена да би монета била добра. Само су тражиле да се поступи као раније, када је новац замењиван, тј. да се грош рачуна за грош, а не за више, иначе ће, наводно, трговци претрпети велику штету. Не зна се да ли је удовољено њиховој молби, јер се касније не помиње ништа о курсу нових грошева.[18] Мада су писали оно што је њима одговарало, ипак из њихових речи излази да је Ђурађ извршио замену монете да би побољшао њен квалитет. То никако не значи да није фалсификована. Лично Дамјан Ђурђевић донео је 1457. из Србије новац од неког дужника, међу којим је био један дукат фалсификован.[19] Новац су кварили закупци ковница, како деспотови поданици тако и Дубровчани, који су били тако моћни да су могли да га кваре у страној земљи, у којој су трговали и чије су гостопримство уживали. На то су се усуђивали сви они којима је тај посао био доступан, из простог разлога што је доносио велику корист.

Новац је кварио и сам владар. Док је, на пример, монета краља Уроша садржавала 99,8% сребра, динари деспота Ђурђа имали су само 94% сребра.[20] Током времена тежина српског динара била је све мања: почетком XIV века тежио је 2 грама, око 1370 — 1 грам, а 1458. било их је од свега 0,39 грама.[21] Укупно узевши, тежина новаца деспота Ђурђа кретала се од 1,40 до 0,15 грама.[22] При томе је основни српски новац био грош или динар. У једну перперу ишло је 12 гроша, а из књиге Михаила Лукаревића види се да је у једну унчу ишло 20 гроша. Како је 12 унчи чинило литру, она је садржавала 240 гроша, с тим што су унче и литре биле обрачунске јединице.[23] Реална монета био је

[17] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 80.

[18] *Исто*, II, 67.

[19] „unum alium ducatum falsum". *Div. Canc.*, LXVI, 50.

[20] В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 503.

[21] В. Винавер, *Прилози за историју племенитих метала*, 90; исти, *Проблем производње сребра*, 502—504; Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике*, 14.

[22] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 80.

[23] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 59—60; исти, *За ист. рударства*, II, 77; В. Винавер, *Проблем производње сребра*, 499.

дукат. У њега су ишла 3 перпера или 42 гроша, како се опет види из књиге Михаила Лукаревића. У Дубровнику је током владе деспота Ђурђа једном дукату обично одговарало 35 до 40 динара.[24]

У Србији деспота Ђурђа новац је био сребрни, нешто бакарни, док златни није кован.[25] До дуката се долазило продајом сребра и сребрног новца или обичном трговином. Обрачунска јединица био је млетачки дукат. Када се писало да је нешто коштало сто дуката, значило је сто *млетачких* дуката. Ако су били у питању неки други, на пример угарски, који су, узгред буди речено, били нешто слабији од млетачких, онда је посебно наглашавано да је о њима реч. До дуката се није долазило ни брзо ни лако, јер су били веома тражени. То је лепо изразио Стефан Вукчић, жалећи се да све царине наплаћује у сребру, а када купује жито и друге потребне ствари мора да их плати дукатима. Када их, пак, затражи у Дубровнику, одмах им дижу цену.[26] Ту цену дизала је, поред осталих чинилаца, оскудица у злату. Иначе, млетачки цекин, кован од 1284. године, имао је око 3,5 грама злата, а у доба деспота Ђурђа, владао је тржиштем Средоземља, југоисточне Европе и Леванта.

У Србији је, поред домаћег, циркулисао и страни новац: дубровачки, млетачки, босански, угарски, турски, а у мањем броју и других градова и држава. Султан Мурат II већ је ковао златнике, а они Мехмеда II били су имитација млетачких. Ипак, њихови дукати имали су до једне трећине мању вредност од млетачких, а било их је мало у оптицају. То лепо показује остава деспота Ђурђа у Дубровнику. Садржала је 50.000 дуката, од којих 43.553 (87,106%) млетачких, 6.134 (12,268%) угарских и свега 313 (0,626%) турских. Без сумње, одражавала је, бар донекле, тадашњи систем циркулације новца. [27]

Како је време одмицало, у Србији је све више циркулисао турски сребрни новац. Султан је из ње забрањивао извоз сребра, непрестано тражећи да се предаје његовим ковницама, јер је недостатак сребра, злата и кованог новца био један од суштинских проблема Османлијске царевине.[28] У држави деспота Ђурђа турске аспре биле су у општој употреби. Био је то ситан

[24] В. Винавер, *Прилози за ист. племенитих метала*, 76, 85.

[25] Ерди је знао за један примерак новца деспота Ђурђа, који је, наводно, био позлаћен. М. Динић, *Велики босански златник*, 41. Угарски краљ Ладислав дозволио је 1456. Дубровчанима да кују златан новац. *Listine*, X, 86.

[26] С. Ћирковић, *Херцег*, 101.

[27] С. Ћирковић, *О најстаријим турским златницима*, Зборник радова Византолошког института, 5, Београд 1958, 71—74.

[28] Х. Иналџик, *Османско царство*, 151.

сребрни новац, који је нарочито преплавио њене јужне делове,[29] а колико је био у употреби сведочи чињеница да је Ђурађ оставио у дубровачком покладу милион аспри. Током његове владе у један дукат ишло је од 34 до 45 аспри, али су се и оне почеле кварити, тако да им је вредност све више опадала. Михаило Лукаревић је одвојено водио튜 дуговања у српским грошевима, а одвојено у турским аспрама. Из његове књиге види се да је једном дукату одговарало 35 аспри или 42 српска гроша, што значи да је аспра вредела нешто више од гроша. Тај однос је био 35:42 тј. 5:6, што опет значи да је пет турских аспри вредело шест српских динара.[30] Из Лукаревићевих бележака даље се види да су се грађани Новог Брда више задуживали у грошевима, који су ту ковани, а житељи села, од којих су многа била под турском влашћу, више у аспрама. Још важнија је чињеница што су Лукаревићева потраживања била скоро четири пута већа у аспрама него у српској монети.[31] У Деспотовини је, у свакодневном животу, турски новац био у већој употреби него српски.

Новац деспота Ђурђа одлазио је и на страну. У Босну, Дубровник, Турску, Угарску, Влашку. Нарочито је вредна чињеница да је нађен у више остава северно од Саве и Дунава: у Дубици код Зрењанина, у селу Дероње крај Бачке Паланке, у Црепаји код Панчева, у Соту, недалеко од Кечкемета, чак северно од Будима, као и на више места у данашњој Румунији.[32] Све то недвосмислено показује да је циркулисао у добром делу Угарске и Влашке.

Новци деспота Ђурђа необично су лепи. Као и на његовом печату и прстену, доста пажње посвећено је изради, која је достигла висок уметнички домет. Посебно је вођено рачуна о ликовним представама, које показују врхунску технику и истанчан укус. Лав који се пропиње на задње ноге и додирује звезде одражава не само снагу већ и лепоту. Стручњаци — нумизматичари већ су приметили да Ђурђеве монете „у погледу израде, стоје на првом месту међу српским средњовековним новцима",[33] и да „са нумизматичког гледишта деспот Ђурађ Бранковић великаш је првог реда у Европи",[34] а Стојан Новаковић је написао да његови новци „лепотом искачу између свију српских новаца.

[29] Из једног документа могло би се закључити да је већ 1438. године постојала турска ковница у Трепчи. М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 5.

[30] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 79. М. Лукаревић једном рачуна да у један дукат иде 34,5 аспре. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 57—58.

[31] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 80.

[32] С. Димитријевић, *Оставе северно од Дунава*, 95—120.

[33] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 114.

[34] Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике*, 10.

На њима се види да уплив ренесанса није мимоилазио Србију. Лавови су израђени не са наказном невештином, која се види на сликама готово свију немањићких новаца, него с извесном лепотом која се и у словима и у целој осталој изради огледа".[35] Дакле, једно зрело доба одражавало се и на новцу.

Како је деспотова сребрна монета, по каквоћи метала, била све лошија, а вештачки јој је одржавана стара номинална вредност, трговци су уговарали исплате у шипкама сребра, које је било међународно средство плаћања. То је, само делимично, искључивало новац, који је остао главно средство плаћања. Од његовог ковања деспот Ђурађ је, током целе своје владе, имао велике приходе. Када се томе додају друга регална права, у централизованој држави, са развијеним рударством и трговином, добија се слика великог богатства. Није он случајно плаћао највећи харач османској Порти. И у својој земљи и ван ње, важио је као необично богат човек, са приходима који се цене на неколико стотина хиљада дуката.[36] Највећи део тога богатства ишао је на супротстављање турском фанатизму, који, међутим, нису могли да зауставе ни новац ни свакојаке друге жртве. Зато је трагично Ђурђево доба, јер је трагично свако време у коме победи фанатизам.

Што се тиче монетарних прилика, у Деспотовини је превагу имао страни новац. Када је био у питању сребрни, то су биле турске аспре; када се радило о златном, то су били млетачки дукати. Случај је био сличан и у Византији пред њену пропаст. Пре него што су је Турци освојили, њоме су овладале монете италијанских држава, пре свих млетачки дукат. Снага Запада није била у идеологији, већ у новцу, којим су разаране државе других идеологија и цивилизација.

II

У систему привредног пословања, Србију су захватиле и друге западноевропске тековине. Прихваћене су менице („lettere di cambio"), поникле у Италији, које су добиле ширу примену од XIV века. Пословање њима састојало се у томе што је једно лице уступало одређену суму новца другом, а ово се обавезивало да га врати на другом месту и обично у другој монети. Зато су у меници садржаване две операције: кредит и промена валуте.

[35] Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 349.

[36] Ч. Мијатовић, *Деспот*, I, 95—96, ценио је приходе деспота Ђурђа „између пет и шест стотина хиљада дуката годишње".

Новац деспота Ђурђа Бранковића с именом града Смедерева, реверс, Народни музеј, Београд

Новац деспота Ђурђа Бранковића, реверс, лав корача окренут налево, натпис: Р8ДНИК, Народни музеј, Београд

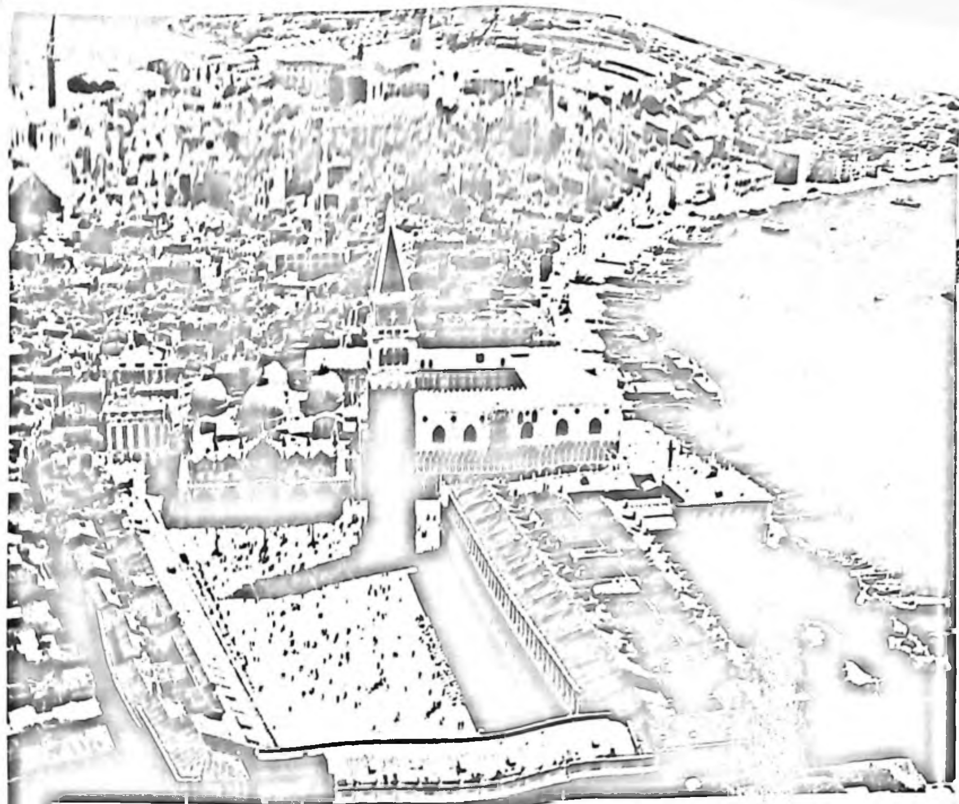

Венеција

Осим тога, она је омогућавала да се средњовековни метални новац не преноси с места на место, што је често било скопчано с ризицима. Меница је надокнађивала несташицу у новцу, а пословање њом имало је утврђене облике. Када је уручивана, прималац је изјављивао да ли је прихвата или не. Ако је прихватао, стављао је свој потпис и исплаћивао новац, обично у року од осам дана. Ако је није прихватао, оштећена страна је писала код нотара протест против имовине и лица које је одбило исплату или против аутора менице, стављајући им на терет све трошкове који проистекну због њиховог поступка.[37]

Менице су од Италијана преузели Дубровчани, а Бенко Котрљевић писао је да су оне племенити проналазак, подлога и саставни део целе трговине.[38] Дубровчани су њима плаћали робу Италијанима, а нарочито вуну Католонцима.[39] Сама дубровачка комуна доста је радила меницама. Њени поклисари Паладин Гундулић и Јуније Градић задужили су се 1459. меницом у Апулију код Петра Гучетића на 240 дуката да би купили коње, којима су одјахали у логор краља Ферантеа Арагонског.[40] Исти начин пословања пренела је у Србију. Крајем 1431. наложила је својим посланицима да у Приштини меницом дођу до новца, купе коње и оду на Порту.[41] На исти начин долазила је до пара за поклоне. У марту 1452. ставила је у дужност својим амбасадорима и племићима у Смедереву да нађу сребра у вредности око 1.000 дуката за дарове на Порти, обавезавши се да ће новац исплатити у Дубровнику у року од петнаест дана од тренутка пријема меница.[42] Шест година касније, њени посланици су овлашћени да меницом дођу до неколико стотина дуката за пок-

---

[37] О средњовековним меницама: R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change, XIVe—XVIIe siecle*, Paris 1953; G. Cassandro, *Vicende storiche della lettera di cambio*, Bollettino dell'Archivio storico del Banco di Napoli, 3 (1956—1957), Napoli 1957, 1—45; A. E. Sayous, *Note sur origine de la Lettre de change et les débuts de son emploi a Barcelone (XIV siecle)*, Revue historique de droit français et etranger, 2. (1934), 315—322; исти, *Les méthodes commerciales de Barcelone au XVe siecle d'apres des documents inédits de ses archives. La bourse, le prêt, et l'assurance maritimes, les sociétés commerciales, la lettre de change, une banque d'Etat*, Revue historique de droit français et etranger, année 15, № 2 (1936) 255—301.

[38] M. Zebić, *Život i rad Dubrovčanina Benka Kotruljica i njegov spis o trgovini i savršenom trgovcu*, Titograd 1963, 139—143.

[39] О меницама у средњовековном Дубровнику: М. Спремић, *Дубровник и Арагонци*, 119—125; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 156—159.

[40] *Акта и повеље*, I/2, 622—625.

[41] *Lett. di Lev.*, XI, 58—61.

[42] „Quod infra dies XV postquam presentate fuerint lettere cambii dominationi nostre debeant fieri solutio". *Cons. Rog.*, XII, 259.

лоне и подмићивање Махмуд-паше Анђеловића.[43] Када је Јаков Гундулић ишао на двор деспота Ђурђа, меницом је набавио две стотине дуката, које му је влада јула 1453. признала као неопходне трошкове.[44] Комуна је до новца у Србији долазила код тамошњих својих поданика, укључујући и оне на деспотовом двору. Челник Паскоје Соркочевић дао је њеном амбасадору сребро, написавши у Смедереву меницу да је исплате у Дубровнику његовом брату Дамјану.[45] Према томе, комуна се меницама задуживала у Србији, а дугове је, у одређеном року, враћала у Дубровнику, радећи са Србијом на исти начин као што је радила с Италијом.

Меницама су се све више служили поједини трговци. Дубровачке власти су августа 1436. наложиле тројици својих поданика у Београду да новац од заоставштине умрлог Милоша Велојевића пошаљу у Дубровник на сигуран начин, тј. меницом.[46] Следеће године, настојале су да се намири дуг неком Флорентинцу, предвиђајући могућност да брат једног дужника, који је трговао у Београду, исплати дуг меницом.[47] Изгледа да се тим видом плаћања служио Михаило Лукаревић у Новом Брду. Наиме, када би меница била исплаћена, кредитор, а он је то био, добијао је посебно писмено обавештење, које се назива „lettera de aviso". У својој књизи он помиње такав документ више пута.[48] Тако су менице, као међународно средство плаћања, употребљаване у Србији, у њој су писане, у њу стизале и из ње одлазиле у Дубровник, Италију и друге привредно развијене земље.

У све обимнијем раду с новцем, почињали су банкарски послови, а у Дубровнику прве половине XV века било је познато и коришћено двојно књиговодство. Почетком 1448. дубровачка влада одлучила је да пошаље у Приштину Ђурђу Големовићу, достојанственику деспота Ђурђа, 192 дуката који су раније били похрањени „у банци".[49] Када је исте године завршен рад једног

[43] Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458*, 376—377.

[44] *Cons. Minus*, XIII, 139'.

[45] „de solvendo ser Damiano de Sorgo argentum quod dedit ser Pasqualis Ceonich nostro ambassiatori Smedrevi per literam cambii". *Cons. Minus*, XIII, 116'.

[46] „mandatinelo in nostre man e del nostro officio over per lettera di cambio per quella piu segur via et modo vi parera". М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 38.

[47] *Исто*, 40—41.

[48] „E per sua letera de avixo"... М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 58.

[49] „ducatos illos centum nonaginta duos qui alias depositati fuerunt in bancho". *Cons. Minus*, XI, 161'. Уп. Д. Ковачевић-Којић, *Двојно књиговодство у Дубровнику*, 57—64.

трговачког друштва, чији су ортаци трговали у Србији, подмирени су рачуни, али ликвидација није обухватила 43 литре и 10 унчи сребра и 54 дуката, који су били секвестрирани и положени „у банци канцеларије".[50] У то време у Венецији је радило више банака, са којима су Дубровчани били у пословним везама. Банкари су не само чували новац, већ га, на захтев улагача, достављали трећим лицима, помажући тако кредитне, и уопште новчане, трансакције. Хватали су маха жиро-послови, јер су трговци имали у банкама своје рачуне.[51] Као што је поменуто, имао га је и Михаило Лукаревић, јер у својој књизи изричито помиње свој „конто" у Венецији.[52] Како је он трговао између Новог Брда и Венеције, може се узети да су најновији облици банкарског пословања бар додиривали Србију.

III

Средњовековна трговина, а посебно новчани послови, не могу се замислити без кредитног система. Он је надокнађивао стални мањак новца и зато Бенко Котруљевић пише у своме делу *О трговини и савршеном трговцу* да је продаја на кредит дошла због оскудице у новцу. Он додаје: „Bez kredita bi se presekla trgovina među trgovcima, ispropadali bi zanati, a porodice i država pretrpeli štetu, kao i svi drugi privatni i javni interesi."[53] Кредити су превладали стеге средњега века и омогућили пословним људима да развијају врло разгранату трговачку мрежу. У самом Дубровнику кредити су били веома развијени, пошто су узимани на зајам и роба и новац. Дужник је обично имао јемца, остављао је повериоцу залог, који се састојао од непокретне и покретне имовине, а дуг је преузимао на себе и сву своју имовину. Као и при узимању, могао се вратити у новцу или роби. Дајући новац, финансијер је добијао камату, која се, због разних забрана, укључујући и црквене, вешто крила у документима. Зато задужење није гласило на позајмљену суму, већ на њу са већ урачунатом каматом. Затезна камата износила је обично 20%, дакле није била мала.[54] Ипак, није била препрека да целокупна дубровачка трговина у Србији почива на систему кредита.

[50] „existentibus sequestratis et depositatis in banco canzelarie mandato domini". *Deb. Not.*, XXIII, 53. Уп. И. Воје, *Argentum de glama*, 35—36.

[51] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 155—156.

[52] „do in Venexia neto per conto di Ni di Goan Martin duc. VICLX gr.—"; „e si do per conto mio de Venexia". М. Динић, *Из Дубр. архива*, I, 58, 60.

[53] M. Zebić, 130.

[54] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 87—187.

У Дубровник су долазили српски трговци и узимали на кредит робу и новац. На почетку владе деспота Ђурђа то су чинили појединачно, а задуживали су се на мале суме. Тако су између 1429. и 1434. регистровани по један дужник из Трговишта, Оногошта, Јелеча, Пријепоља и Пљеваља, три из Плане, са укупним дугом од свега 234 дуката и 137 перпера. Од 1440. до 1449. задуживање је било много веће: из Трговишта — 43 трговца, из Глухавице — 19, Плане — 11, и по неколико из Јелеча, Трепче и Локвице код Призрена. И позајмљене суме биле су много веће: Радосав Грубачевић из Глухавице добио је, на пример, 238, а Ђурађ Нокојевић из Трговишта чак 613 дуката. Од 1440. до 1449. укупно задужење износило је 7.008 дуката и 403 перпера.[55]

Трговци који су први пут долазили у Дубровник, или су били мање познати, морали су имати јемце. Они други уживали су поверење, добијали релативно високе кредите, а узимали су их појединачно или међусобно удружени. Како су заједнички послови уједињавали људе из различитих места, у једној задужници из 1447. помињу се Вокац Ботковић из Глухавице и Вукша Влатковић из Трговишта. Исте године један дужник из Трепче имао је за јемце двојицу из Трговишта, што, такође, показује да су сви заједнички радили.[56] Као корисник кредита, посебно се истицао Шаин Жуњевић из Подјелеча. Зна се да је 1438. „из Србије" допремао сребро дубровачких трговаца, што „стално има обичај да носи", али је потказан Турцима, који су га ухватили и опљачкали. Следеће године, заједно са једним пословним човеком из Трговишта, задужио се у Дубровнику на 205,5 дуката. Највећи зајам узео је 1440. године, када је склопио 16 кредитних уговора и добио 1.834 дуката. У Дубровнику је уживао велико поверење и добијао новац без јемаца. Истовремено, јемчио је за друге, на пример, за Миљена Добровојевића из Трговишта и Прибислава Божидаровића. Пошто Миљен није успео да врати дуг до 1. јула 1440, кредитор је пренео потраживања на Шаина. Његов велики утицај, па и моћ, показује чињеница да је успео да у Дубровнику ослободи затвора једног пљеваљског трговца. Највише је радио у четвртој и петој деценији XV века, а већ 1450. био је мртав.[57] Дуговања и потраживања, као и цео кредитни систем, били су невидљива нит која је многоструко повезивала трговце, давала им одређена права и наметала многе обавезе.

[55] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 239—240; И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца*, 93—98.

[56] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 255—256.

[57] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 332; И. Божић, *Дубр. и Турска*, 75; С. Ћирковић, *Херцег*, 144—145; И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца*, 94—96; исти, *Kreditna trgovina*, 123, нап. 150, 151, нап. 307, 164, нап. 376, 240, нап. 160; М. Динић, *Трепча*, 5; Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта*, 144, 147—148.

Пословни људи из Србије узимали су на зајам новац, али и робу. Најчешће тканине, а дуг су враћали или у новцу или, опет, у роби. Само у току 1440. донели су из Трговишта 2.200 либара црвца, а између 1442. и 1446. велике количине олова, „из Србије", све на име отплате дуга. Враћали су га у кожама, крзнима, воску, биберу, а највише у сребру. Да би дошли до зараде и тих производа, зајмове су давали сви који су имали новац, и властела и пучани. Чак и странци, рецимо Млечани, који су, нарочито преко Котора, кредитирали поданике деспота Ђурђа.[58] У самом Дубровнику зајмодавци су били представници најистакнутијих породица, посебно они који су радили са Србијом, као што су браћа Замањићи, Тома Добрић-Нањешковић, или Јуније Градић, дипломата деспота Ђурђа, који је кредитирао Радоја Прибинића у Приштини. Када је Радоје 1448. умро, његова заоставштина је послата у Дубровник да Градић наплати потраживања.[59] Кредитори су били Соркочевићи, па и челник Паскоје, који је у јуну 1440. дао новац Андрушку Николићу, с тим да му дуг врати у гламском сребру.[60] Искуства, која је стекао као трговац и кредитор, сигурно су му помогла када је постао достојанственик деспота Ђурђа, задужен првенствено за финансијске послове.

Највећи кредитор био је Дамјан Ђурђевић, јер је сачувано доста његових уговора између 1435. и 1450. године. У току 1440. дао је Витку Миошићу 260 дуката, с тим да му дуг врати у гламском сребру, које је посебно волео. Обавезао је чак једног Флорентинца да му измири дуг у сребру, а посебно је развио велике послове са Шаином Жуњевићем.[61] Једном му је дао 330 дуката, а други пут примио, на име зајма, 20 либара црвца, до кога је долазио и преко других дужника. Са Шаином је остао у пословним везама и када је постао висока личност на деспотовом двору. У току 1450. обавезао се својим трговачким партнерима, Шаиновим кредиторима, да ће „у крајевима Србије", од добара покојног Шаина, наплатити новац за покриће дугова.[62] У новчарским пословима повезао се са представницима других истакнутих породица, уступајући, на пример, задужнице Андреју Бобаљеви-

[58] *Ист. Ц. Горе*. II/2, 252; Р. Ковијанић—И. Стјепчевић, *Трговиште*, 601.

[59] *Lett. di Lev.*, XIII a tergo 8'.

[60] И. Воје, *Argentum de glama*, 23. нап. 51, 27, 38.

[61] *Исто*, 23, 28.

[62] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 97, нап. 36, 164, нап. 376, 240; исти, *Прилог проучавању домаћих трговаца*, 94—95; исти, *Argentum de glama*, 28—29.

ћу.[63] У време смрти Шаина Жуњевића, помињу се његови бројни дужници широм Србије.[64] Без обзира на то што је Дамјан постао изузетно поверљив човек деспота Ђурђа и његов дипломата, до краја живота остао је трговац и кредитор, од кога је зависио велики број јачих или слабијих пословних људи. Разлика између њега и Паскоја Соркочевића била је у томе што је челник после ступања у деспотову службу престао да се бави трговином.

Некако од 1449. године смањује се давање кредита српским трговцима. Односи са херцегом Стефаном Вукчићем постали су затегнути, ускоро је избио рат, и дубровачки финансијери устезали су се да дају зајмове људима из залеђа. Такво стање остало је на снази све до пада Босне под турску власт.[65] Не треба заборавити да су у Дубровник долазили по кредите само трговци из ближих српских крајева или из места поред „Дубровачког друма". Отприлике они до којих су досезали каравани без претовара, тј. до Полимља, Горње Дрине и суседних крајева. Једва да се нађе понеки трговац из Новог Брда, а сасвим изузетно помињу се два-три домаћа човека из Рудника, који су, између 1442. и 1447, узели на зајам мање своте.[66] Уопште нема оних из Приштине, Трепче, Сребренице, Смедерева, што не значи да се нису задуживали. Напротив, они су у самим тим местима од Дубровчана узимали кредите, немајући потребу да иду у далеки Дубровник.

У систему раширеног кредитирања, Дубровчани су били повериоци, али понекад и дужници. И они су настојали да добију робу на кредит, па је сваки зајмодавац био добар, Србин, Грк, или чак Турчин. То најбоље показује пример двојице трговаца који су радили у Приштини: Пијерко Илић био је дужник многих Срба, Грка и Турака, а његов поверилац, Турчин Ђорман, држао га је у оковима. Искупио га је Радивоје Богдановић, који је такође био дужник више српских, грчких и турских трговаца.[67] Сама дубровачка комуна признала је 1433. деспоту Ђурђу да неки њени поданици не враћају дугове Турцима и Грцима. Пристала је да се кривци казне, али је тражила да не испаштају они који испуњавају обавезе.[68] Дубровчани су дуговали и

[63] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 165, нап. 378.

[64] *Test. Not.*, XIV, 164'—166.

[65] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 249.

[66] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 17; Б. Храбак, *Рудник*, 60.

[67] *Lam. de foris*, X, 45—45'; К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 331. Три сина Стана Илића узимали су у Јањини робу на кредит од Турака. М. Божић, *Дубр. и Турска*, 74.

[68] *Lett. di Lev.*, XI, 160'.

Србима. Стефан Бобаљевић, који је трговао у Зворнику, навео је у тестаменту да је, заједно с братом Влахом, остао дужан 660 дуката, док је Влахо Рањина начинио дуг у Смедереву, као, уосталом, и Алвиз Растић, дипломата деспота Ђурђа.[69] Они нису навели да ли су кредитори били поданици деспота Ђурђа, али за Остоју Богутуровића нема двоумљења. Он је био дужник „Ђурђа Грубишића из Србије", који му је дао зајам у новцу, а, за своју сигурност, задржао залог код себе.[70] Овакви случајеви били су, ипак, ређи, и тада су Срби обично давали мање суме.

Када су Дубровчани били кредитори најчешће су давали новац, а тражили да дужници врате сребро. Трифун Бундић дао је 1440. два кредита, у укупном износу од 687 дуката, под условом да му дужник врати дуг у глами.[71] Дужници су испоручивали сребро у Дубровнику и у Србији, као што се лепо види у случају Марка Лукаревића, који се обавезао кредитору Лампри Цријевићу да сребро достави у Смедерево.[72] Из тестамента Дубровчана види се да су бројни дужници дуговали мање или веће количине овог метала.[73] У давању кредита истицали су се Соркочевићи и Котруљевићи, међу којима нарочито Јован. Он је само 1440. склопио 20 кредитних уговора, уступивши 1.678 дуката и 630 перпера, под условом да му се дуг врати у сребру. Исте године Налко Нањешковић дао је 18 кредита, у износу од 2.017 дуката и 1.821 перпера, уз обавезу да дужници врате новац у глами.[74] Само од 1433. до 1447. године, кроз кредитне уговоре у оквиру трговачких друштава, стављено је на располагање 26.800 дуката за набавку гламског сребра.[75] Чињено је то и много више, јер се у задужницама обично наводила само позајмљена сума, а не и роба којом је измирен дуг. Тек понегде, из маргиналне белешке, види се да је дуг враћен у сребру. Ретки су били странци који су давали зајмове за сребро, јер су тај облик кредитне трговине Дубровчани чврсто држали у својим рукама. Давањем кредита добијали су камату која је унапред била урачуната у робу. Тако су долазили до јефтинијег сребра, чијом су продајом, у Дубровнику или на страни, добијали нову зараду. Корист је, дакле, била двострука.

[69] *Test. Not.*, XI, 195; XV, 43'—44'; XVII, 101'—102'.

[70] *Div. Canc.*, LVIII, 150'.

[71] И. Воје, *Argentum de glama*, 26.

[72] *Deb. Not.*, XXVI, 83'.

[73] *Test. Not.*, XII, 62'—63; XIV, 44'—45.

[74] И. Воје, *Argentum de glama*, 26, нап. 62, 36, нап. 122, 37. Андрушко Николић и Божичко Павловић узимали су зајмове и дуг враћали у сребру. *Исто*, 38.

[75] И. Воје, *Argentum de glama*, 40—41. *Test. Not.*, XVII, 146'—149. Уп. и *Test. Not.*, XVI, 29'—30; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 264.

Дубровчани су продавали у Србији тканине на кредит. То лепо показује пример Стефана Бенешића, који их је, у ортаклуку с братом Фрањом и Валком Растићем, годинама крчмио у Сребреници, Новом Брду и по другим местима Србије и Босне, за готов новац, али и на кредит, с роком отплате од два месеца до годину дана. У тестаменту је захтевао да се свима онима који су му дуговали од 16 до 18 дуката за по једно сукно наплати по један дукат мање. На то је требало да отпадне око 440 дуката, што сведочи о необично великом броју дужника. Дубровчани су нарочито волели да дају на кредит тканине, а да дужници измире дуг у сребру, чијом се продајом још једном долазило до зараде.

Број дужника дубровачких трговаца у Србији био је тако велики да су о њима водили посебне књиге. То најбоље показује пример Михаила Лукаревића, чији је вредан спис у ствари књига дужника, са тачно назначеним износом дуга. Има их преко хиљаду, а били су из Новог Брда и околине, Жупе Топонице, Врања, Мораве, па и из удаљених крајева, што показује да је Лукаревић својим радом обухватао велики део Деспотовине, чак и облжњих турских области. Дужнике је сачињавао мали свет, рудари, топионичари, занатлије, или обичан сеоски живаљ. Држећи радње, Дубровчани су сву робу, и ону обичну, бакалску, давали на вересију. Лукаревић је понекад наводио врсту робе, а из његове књиге види се да је дуговање ишло до једне аспре, што сведочи да је новац за обичног човека био велики и да је до њега тешко долазио. Његова књига није никакав изузетак; она је само једна од ретких сачуваних, какве су водили и остали трговци по Србији. Она показује како су продавци и купци били повезани међусобним дуговањима, како је у држави деспота Ђурђа, као и у другим земљама тога времена, задуженост била општа појава, и како се без познавања система кредита не може разумети средњовековна трговина.

Дубровчанима је дуговао и добро стојећи свет, чак и достојанственици деспота Ђурђа. Међу њима је 1455. био кнез Заслона,[76] као и војвода Петар Ковачевић из источне Босне, који је био дужан Паоку Стипашиновићу 84 дуката, а једном сребреничком златару 200 дуката, због чега је морао да остави у залог појас од позлаћеног сребра.[77] Приликом ликвидације једног трговачког друштва 1428, међу бројним дужницима наводе се четири војводе: Ковач Диничић, „Шаин војвода", „војвода Радосав Михаљевић" и „војвода Вукашин", а целокупно дуговање, преко 1.100 либара, било је у сребру.[78] Крупне личности дуговале су крупне своте, а мали свет мале суме. Међутим, најтеже је било наплатити дуговања.

Повериоци су имали на располагању разна средства да наплате дуг. Могли су да плене имовину дужника, да га задрже код себе, па чак да га баце у затвор. Најчешће су своја права остваривали судом. По тачно утврђеном поступку, зајмодавац је најпре пријављивао потраживање, а дужнику је упућиван позив да се у одређеном року појави пред судијама. Ако није могао да врати дуг, он се на суду „бацао на земљу", што значи да је предавао зајмодавцу своју личност и своју имовину. Онда би телал ставио крст на његову њиву, што је значило да је предата повериоцу.[79] Трговци који су радили у држави деспота Ђурђа, позивани су на суд у Дубровник, с тим што су веровници могли покренути поступак у било којем месту. Зато је дубровачка влада именовала судске комисије по градовима Србије, које су највише решавале спорове дуговања. Потраживања су могла бити пренета с једне на другу особу, као што показује пример Паладина Гундулића. Он је, на основу документа писаног у Смедереву 15. марта 1447, потраживао 46 дуката од тројице Дубровчана, који су такође живели у српској престоници, али је своје право пренео на Марка Лукаревића, са којим је био у пословним везама.[80] Био је то систем у коме је свако свакоме био поверилац и дужник.

Дешавало се да се исцрпу сва законска средства, а да се дугови не могу да наплате. За то је било више разлога. Пре свих, домаћи свет, редовно дужник, није био солвентан, а ратна времена, тада тако честа, реметила су мирнодопске послове. Зато је за Дубровчане наплата дугова била најтежи посао у трговини са Србијом, а да би у томе успели, довијали су се на све могуће начине. У време забране одласка у залеђе власти су дозвољавале појединцима да крену на пут ако је била у питању наплата дугова, а Николи Гучетићу, иако је осуђен на затвор, одобрено је 1445. да оде у Сребреницу због наплате потраживања.[81] Колико је око њих било перипетија, показују тестаменти трговаца који су умирали у Србији или су радили с њом. Навешћемо само неке. Један трговац је у опоруци, писаној 1453. у Смедереву,

[76] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 63. Уп. *Шабац у прошлости*, I, 91 (С. Ћирковић).

[77] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 99, нап. 41. „E primo eo una zentura de arzento indorata la qual sta in pegno di voivoda Petar Chovazevich per duc. duxento doro. *Test. Not.*, XII, 155. Међу дужницима неких Дубровчана 1455. наводи се „Alexa, fameglio de Giuragh Ceonich". М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 63.

[78] *Div. Not.*, XV, 179—179'.

[79] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 159—167.

[80] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 112, нап. 33.

[81] *Cons. Minus*, X, 132.

навео доста особа од којих за живота није успео да наплати дугове, док је други истакао да код дужника у Трговишту, Подјелечу и другим местима има „добру суму новца и робе“.[82] Трећи је писао о дужницима у Приштини и Руднику, четврти о „дуговима у Србији код Турака и других“.[83] У опоруци Гостише Братосалића наведен је списак дужника у Новом Брду, док се у тестаменту Луке Соркочевића налази пописана чак 141 особа, са тачним износом дуговања.[84] Понекад су наведени залози које су повериоци држали код себе, а види се да су и делови рударских рупа могли бити заложени.[85] Залагало се све што је имало вредност.

Занимљиво је да су фрањевачки фратри 1436. у Сребреници учинили неку „новост“ својим дужницима, због чега је писано викару Босне.[86] Сигурно нису ублажавали већ пооштравали режим, у сваком случају, бавили су се лукративним пословима. Иначе, тутори наслеђа су неретко продавали покретну и непокретну имовину умрлих лица, само да би наплатили дугове.[87] Влада им је понекад давала посебна овлашћења, као 1448, када је дозволила да се наплаћују потраживања покојног Николе Птицића „у Србији, како од Дубровчана тако и од Срба“.[88] Тутори су добијали права да пошаљу у залеђе, „у Славонију и Србију“, особу ради наплате дугова.[89] Дубровчани су чак завештавили потраживања наследницима, а Владна, жена Радете Крајковића, одредила је да све што се убере од дужника у Новом Брду припадне по пола њеном сину и кћерки.[90] Тешкоће око наплате дугова добро се виде кроз рад ортака у трговачким друштвима. Они понекад нису улагали ништа у готовом, већ робу и новац које су имали код дужника у Србији. У таквим случајевима обавезивали су се да ће претходно наплатити дугове, и тек онда започети заједничке послове. Према уредно вођеној документацији, преузимали су потраживања бивших компанија, а дуговања су била најчешће у новцу и сребру.[91] Финансијери су водили рачуна да се, по истеку друштава, наплате потраживања.

[82] *Test. Not.*, XIV, 4'—7; XV, 75—75'.

[83] *Test. Not.*, XII, 69—69', 123—124'. Уп. и *Test. Not.*, XIII, 78'.

[84] *Ист. српског народа*, II, 272 (Д. Ковачевић-Којић).

[85] S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici*, 17—18.

[86] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 82—83.

[87] *Test. Not.*, XIV, 170.

[88] *Cons. Minus*, XI, 171.

[89] *Исто*, X, 70, 235'.

[90] *Test. Not.*, XIII, 105—105'; XV, 160.

[91] „debitori in Schiavonia, secondo se contien in libro nostro della conpagnia passada". *Deb. Not.*, XX, 21—21'.

ња. Зато су се 1431. два ортака обавезала улагачима новца да ће по зовршетку компаније, ако остане ненаплаћен дуг, радити још девет месеци на његовом сакупљању. Ако га и за то време не наплате, биће дужни да га намире из сопственог џепа. Исте године је двојици трговаца наложено да, по истеку друштва, још годину и по дана раде по Деспотовини на наплати дугова. Тек по истеку тога времена добијали су слободу да обављају своје послове, али је и даље остајала обавеза утеривања дугова, јер су сви ортаци имали право да деле сваки наплаћени динар.

Због тешкоћа око наплате дугова, неки Дубровчани су били вољни да улажу новац једино под условом да се не тргује на кредит. Зато су налагали ортацима, при поласку у Србију, да „не дају на кредит“, да „продају за готово а не на кредит“, да „не могу ништа дати на кредит било којој особи“.[92] Радован Богосалић је 1440. одредио да његов ортак може дати нешто на кредит у Србији и Босни, само уз његову посебну дозволу, а, неколико година раније, два трговца су се договорила да сваки од њих има право да одобри кредит само до сто дуката. Да би се удружили са онима који су имали новац, сиромашнији чланови друштава су пристајали да евентуално давање кредита падне на њихов терет.[93] Како нису желели ништа да ризикују, финансијери су, дакле, понекад искључивали продају робе на кредит.

Каткад су трговци кретали из Дубровника само са циљем да наплате заостала потраживања. У марту 1429. петорица веровника су се договорила да тројица оду „у крајеве Србије и Босне“ и уберу дугове.[94] Како је то тешко ишло, показује један пример из Сребренице. По одлуци суда, кредитору је 1434. требало изручити дужника Ивка Радусиновића, али га нико није могао да нађе, ни у кући ни у граду. Узалуд је телал објављивао позив три пута дневно, ујутру, у подне и увече; Ивка нигде није било и остао је недоступан властима.[95] Дубровачки повериоци понекад су с књигом дужника кретали из градова у околна села да покупе вересију. Како је то чињено, показује пример Мароја Миладиновића, који је марта 1438. на коњу изашао из Новог Брда, и наставио, од села до села да сакупља дугове своје и свога ортака Новака Богојевића.[96] Пошто је било и оних који се никако нису могли наплатити, трговци су препуштали део нов-

[92] „non dando in credentiam", „ad contatos et non in credentiam aliquam", „non possendo tamen quicquid dare in credentiam alicui persone", „vendendo ad contatos de manu in manu absque ulla credentia". *Deb. Not.*, XXII, 79; XXIII, 71, 174; XXVII, 23'; XXXII, 31, 125', 129'.

[93] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 94—96, 98, 100.

[94] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 164 нап. 376.

[95] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 185.

[96] М. Динић, *За ист. рударства*, 92.

ца ономе ко успе да га добије. Тако је 1450. кренуо у Србију посебно изнајмљен човек да утера дугове покојног Радоње Вукосалића, с тим што му је препуштена четвртина новца.[97] Леонардо и Франко Ђурђевић послали су 1448. Паскоја Дужиновића у Ново Брдо, поднели већи део његових трошкова пута и исхране, и држали га тамо пуних 18 месеци, само са задатком да наплаћује њихова потраживања, од којих је имао право да задржи за себе једну трећину.[98] Неки дугови никада нису измирени, или зато што су дужници избегавали да то учине, или зато што просто нису могли да плате.

Због наплате дугова Дубровчани су морали да се обраћају деспоту Ђурђу. Задуженост српског становништва била је тако велика да је постала политички проблем. Деспот је почео да штити своје поданике, што је изазвало отпор Дубровчана, који су се опирали свакој промени, желећи да задрже постојеће стање. Почели су да се дописују са Смедеревом онда када је Ђурађ устао против сурових поступака поверилаца. Већ марта 1432. Сенат му је писао, као и Грку Калојану, препоручујући своје поданике у Новом Брду, јер се већ у јулу исте године знало да су становници Новог Брда тражили од деспота да за извесно време не буду затварани због неисплаћених дугова. Пошто су, по оцени дубровачких власти, тражили нешто тако крупно, оне су упутиле нова писма Ђурђу и Калојану, а наложиле су својим поданицима у Новом Брду да пошаљу свога представника на српски двор.[99] Деспот је одговорио Сенату, а његову поруку члановима новобрдске колоније пренели су тамошњи војвода и Калојан. Онда је Сенат послао трговцима у Ново Брдо четири писма: за деспота, војводу, кнеза и Калојана. Када је видео да су повериоци претерали у поступцима, заузео је помирљив став, настојећи да се спор реши споразумно. Чак је опоменуо и прекорео трговце да су лоше поступали с дужницима: везивали су их и чинили друге „нечасности и нечовечности“, које су дошле до ушију високих српских власти. Саветовао је да „човечно“ поступају с дужницима који им се предају и када их приводе својој кући, посебно налажући да их воде по мало посећеним улицама и ноћу, када је сав свет по кућама, јер је дужницима било најтеже што су их водили у по бела дана, преко трга и по

[97] I. Voje, *Kreditna trgovina*, 164, нап. 376.

[98] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 95. Јакета Радулиновић тужио је 1443. Петра Гојковића што му није дао новац који је у Србији наплатио од дужника. *Lam. de foris*, XVI, 113'.

[99] *Cons. Rog.*, V, 69', 95; *Lett. di Lev.*, XI, 101. Због неког неисплаћеног дуга деспота Стефана, Јакша „de Lebro" тражио је крајем 1428. да га исплати Ђурађ. *Div. Canc.*, XLV, 124'—125.

улицама у којима је било доста света.[100] Леп податак за менталитет средњовековног човека, који је имао веома изражено осећање стида и срамоте.

Када је Сенат тако писао о поступцима својих поданика, нема никакве сумње да су методе поверилаца биле сурове. Зато није чудо што је деспот устао у заштиту својих људи. Наредио је 1433. да се дужници не могу затварати и да се њихови поседи не могу продавати у року од годину дана, а од дужника који су живели искључиво од зараде могао се узети само „трећи динар“, тј. трећина прихода. Као и раније деспот Стефан, оспорио је право Дубровчанима да постојање и величину дуга одређују својом заклетвом, већ је одредио да у споровима одлучује мешовита порота, састављена од половине поданика Републике и половине Срба.

Дубровчани су одмах устали против тих „новштина“. Тражили су поштовање старих права и подсећали да је владар дужан да одржи положај трговаца из времена његових претходника. Указивали су на корист од њиховог рада, поткрепљујући своју тврдњу примером Призрена, Брскова и Железника, који су скоро пропали, јер су их пословни људи престали да посећују. Певајући своју песму, додавали су да су трговци „хумане особе“, које никог од својих дужника нису разапели на крст, који неће да наплаћују на „људском месу“, док су дужници рђави домаћини, који су трошили туђу имовину. Одлучно су истицали да „нико није присиљен да узима на кредит и одређује други рок осим онога који жели“. Тражили су од деспота да његови чиновници наставе наплаћивање дугова као и раније, без икаквих промена, чим истекне уговорени рок. Мада је он два пута писао новобрдском војводи Хрњку, кнезу и Калојану, налажући да се прихвате дубровачки разлози, ови нису поступили по наређењу, јер су, на лицу места, боље познавали ситуацију. Онда је и у Смедереву дошло до промене става. Са двора је стигао кнез Манојло, с поруком да остану на снази одредбе против којих су устали Дубровчани, јер је тако урађено за Смедерево. Тако је деспот режим из престонице, много повољнији за дужнике, пренео на Ново Брдо. Још је у Јањеву „дао веру“ грађанима да плаћање дугова могу одложити за две године.[101] Овај пример уједно показује да су становници престонице били заштићени од кредитора. Дубровчани се за њу нису бунили јер је 1433. то био нов град, у коме још нису имали разгранате послове, па ни бројне дужнике. У Новом Брду свега тога било је напре-

[100] *Cons. Rog.*, V, 103; *Lett. di Lev.*, XI, 111'. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 65—66.

[101] *Lett. di Lev.*, XI, 152, 156—157, 159, 160', 161, 168'. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 66; С. Ћирковић, *Удава*, 347; исти, *Смедерево*, 64.

тек. Зато су их деспотове мере тако погађале и зато су се против њих наредних година тако упорно борили. Уједно, овај случај показује да је положај дужника у два града исте државе био различит. Царине, систем мера и уопште положај трговаца, у сваком граду средњовековне државе могли су бити различити. Па, ипак, у томе систему разноликости односи су били добро знани и све је текло по уходаном и наизглед једноставном реду. Савременом човеку тешко је схватити бројне средњовековне локалне специфичности, које су, касније, током времена, полако нестајале, да би уједначеност постала одлика модерних држава, па и целог света.

Што се тиче поменутих мера, оне су у доба деспота Ђурђа остале различите за поједине градове. Михаило Лукаревић у својој књизи често наводи новобрдску и приштинску меру,[102] а зна се да је литра Новог Брда имала 337,240 грама, литра Приштине око 345,5 грама.[103] Сребреница је такође имала своју меру, која се редовно помиње у вези са металима.[104] У вези са сребром, 1455. наведена је смедеревска мера,[105] а у вези с црвцем 1439. мера Трговишта.[106] Како се изричито помињу мере Рудишта и Зајаче, може се закључити да је свако иоле значајније привредно средиште имало своју меру. Та разноликост није сметала Дубровчанима, али јесте заштита дужника у било којем месту. Почетком 1435. одлучно су устали против тога што је деспот поново успоставио пороту, састављену равноправно од Срба и Латина, правдајући свој корак рђавим поступцима према дужницима. Дубровачке власти су одмах тражиле обавештења од трговаца из Новог Брда, посебно се занимајући да ли је порота већ уведена, и у којим местима. Ако јесте, налагале су да два властелина оду на српски двор, о трошку трговаца из градова у којима је уведена. Послале су им три писма, за деспота, деспотицу и њеног брата Тому Кантакузина.[107] То, међутим, није била једина мера коју је Ђурађ донео у вези са враћањем дугова.

Убрзо је деспот наредио да се новим новцем, који је управо издао, плаћају дугови тако што ће се десет нових гроша рачунати за шеснаест гроша дуга. Дубровачки Сенат је одмах одговорио да је то на штету трговаца „јер за десет гроша не могу имати ни купити оно што су раније куповали за шеснаест". Тражили су да се за грош враћа грош, као што је у сличним случајевима, наводно, чињено раније. Иако су, баш тада, на смедеревски двор стигле вести да су неки трговци у Приштини два пута наплаћивали исти дуг, због чега су дубровачке власти, додуше, повеле истрагу и строго опоменуле чланове својих колонија у Приштини, Трепчи и Новом Брду, стари Ђурађ је попустио и до почетка јесени 1435. пристао да се нове мере повуку. У Новом Брду порота је враћена као што је била раније, а повериоци су поново добили право да дугове наплаћују од непокретног и покретног имања. Једино се касније не помиње више курс нових грошева, тако да остаје нејасно да ли је и та мера повучена.[108] Деспот није имао снаге да истраје против злоупотреба Дубровчана, који су већ господарили трговином Србије. Према њима је био све попустљивији како је положај његове државе био све тежи и како је он сам залазио у дубљу старост.

Већ 1437. у Деспотовини су почела ратна времена, која су се завршила њеним првим падом. Онда су Дубровчанима, за наплате дугова, постале значајније турске него српске власти. У општем метежу, у коме ни лична безбедност није гарантована, са наплатом дугова ишло је још теже. Није било много боље ни када је Република, почетком 1442, добила повељу султана Мурата II. Како се власти на терену нису придржавале њених одредаба, наплата потраживања скоро да је зависила од воље дужника. Да би могли да их затварају, трговци су митили кадије, које су, опет, „на реч" лако ослобађале затворенике. Не треба мислити да је побољшан положај дужника; он је управо био бедан. Сенат је у априлу 1442. писао својим поданицима у Новом Брду, Приштини, Руднику и другим српским местима, да са њима поступају „са свом хуманошћу", јер је већина осиромашила, а многи су изгинули. Треба продужавати рокове за наплату, а нипошто их везивати.[109] Доласком Турака ситуација се, дакле, толико погоршала да су сами Дубровчани одустали од онога што су, неколико година раније, тражили од деспота Ђурђа.

Мада је Муратовом повељом забрањен „преузам", тј. поступак по коме се неплаћени дуг једног дубровачког трговца насилно наплаћивао од било кога поданика Републике, турске власти у Србији радо су према њима примењивале принцип колек-

[102] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 56, 58, 59, 61, 62.

[103] М. Благојевић, *Перпера*, 47—48.

[104] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 100; II, 86.

[105] *Lam. de foris*, XXVIII, 277—278'.

[106] Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта*, 144.

[107] *Lett. di Lev.*, XI, 221, 222. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 67.

[108] *Lett. di Lev.*, XI, 251', 270, 270'—272. Уп. М. Динић, *За ист. рударства*, II, 67; С. Ћирковић, *Удава*, 347—348. Како је настављена стара пракса, Дубровчанин Микоч Миомановић могао је 1436. да држи у својој кући у Приштини везаног Радоњу Гриловића. Касније је Најко Братосалић одвео на силу Гриловића из те куће. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, 67.

[109] *Lett. di Lev.*, XIII, 73'.

тивне одговорности. Зато је Живко Милетић, јула 1442, подигао тужбу против неколико Дубровчана, чијом му је кривицом цариник у Новом Брду одузео четрдесет хиљада акчи за дугове једног од тих трговаца.[110] Против свих недаћа око наплате дугова Република се жалила султану 1443. године. Оно што се, међутим, односило на Србију, измењено је следеће године деспотовом обновом државе. Онда му је поставила стара питања око наплате дугова, тачно она и на оном месту на коме је раније стала.

Пошто су после обнове српске државе поведени преговори о новом уговору између деспота и Дубровника, Сенат је 1. јула 1445, у упутству амбасадорима, који су полазили у Смедерево, додао став о пороти у Новом Брду.[111] Његова упорност се исплатила, и у повељу, коју је добио септембра 1445, ушла је стара одредба о дужницима. Почетком 1447. добио је право да дугове наплаћује и од непокретне имовине дужника, сем поседа које је деспот дао у пронију.[112] Пошто је тако постигао да се одрже „стари обичаји", последњих десетак година постојања српске средњовековне државе није било спорова око наплате дугова. Деспот је, дакле, удовољио дубровачким молбама, што је оставило трага код каснијих писаца. Истичући да су под њим дубровачки трговци „третирани најбоље", хроничар Ј. Растић је навео да су само заклетвом доказивали своја потраживања, а дужнике су, без суда, могли да затворе у своје куће и држе док не добију задовољење.[113] Према М. Орбину, деспот Ђурађ је „наредио да сваки Дубровчанин који би у целој његовој држави имао дужника који не одговара својим обавезама, може сам, без икаквог призивања на суд и јавну правду, да затвори таквог дужника у властиту кућу и ту да га држи све док му не исплати дуг. Због тога су се многи Дубровчани обогатили, а њихов град стекао врло велики иметак и углед".[114]

Ђурђева попустљивост према Дубровчанима имала је за последицу да су трговци из залеђа били у подређеном положају. То показују многи примери. Рецимо, у току 1440, Матеј Ђурђевић обавезао је Браила Тербутинића да му, на име дуга, преда седам печа сукна, рачунајући сваку по 13 и по дуката. Исте године, Матеј је, за испоручени црвац, продао Радичу Ратковићу из Глухавице те пече, али по цени од 15 дуката за једну, што

[110] И. Божић, *Дубр. и Турска*, 95.

[111] *Cons. Rog.*, IX, 167.

[112] *Lett. di Lev.*, XIII, 220—222'; 232' 233. Уп. Г. Острогорски, *Пронија*, 36, нап. 374.

[113] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 285.

[114] М. Орбин, 115.

значи да је на свакој зарађивао дукат и по.[115] Ако је, на пример, проценат злата у новобрдској глами био мањи него што је у кредитном уговору наведено, дужник је морао разлику да надокнади из свога џепа. Таквих и сличних примера било је много, а свима њима је било заједничко то што се терет увек свањивао на плећа дужника. Деспот је покушавао да их штити, али само у првом делу своје владе; после обнове државе, за то није имао ни снаге ни могућности. Зато су Дубровчани наставили по старом, проглашавајући за „новштину" сваку његову меру, којом је имао намеру да заштити свој презадужени народ. Та презадуженост није се смањивала већ повећавала како се ближио крај српске државе. Увукавши њен живаљ у своје кредитне и зеленашке послове, Дубровчани су користили и пљачкали богатства Деспотовине у њеним најтежим данима.

Медаља је, међутим, имала и другу страну. Поданици деспота Ђурђа су се, преко кредита, јаче укључили у трговачки промет, најпре домаћи, а онда и страни. Кредити су појачали трговачка струјања, а робно-новчани односи овладали су српским градовима и увелико продрли на село. На помолу је било време владавине капитала, стизала је западна цивилизација новца. Друга је ствар што су Турци пресекли тај процес.

[115] И. Воје, *Домаћи трговци*, 99.

7. ГРАДОВИ

Пошто су градови Деспотовине били све јача привредна средишта, њихово проучавање има прворазредан значај за спознају целокупног развоја српске државе пред њен пад. О градовима се, међутим, не може ништа сазнати по новцу, о коме је било речи, али се о њиховој величини и привредној снази може стећи, бар приближна, слика проучавањем величине дубровачких колонија, до којих се може стићи праћењем суђења међу поданицима Републике.

У споровима између Срба и Дубровчана судио је мешовит суд, а парнице међу самим Дубровчанима водило је њихово судско веће. Према повељама српских владара, Дубровчани су уживали судску екстериторијалност. Ту повластицу поновио им је деспот Ђурађ: „И што се суде међу собом Дубровчани, било у Србији било у Дубровнику, да се суде пред конзулима дубровачким и пред њиховим судијама. И што пресуди конзул и његове судије, тако да буде.“ Ако би неки Дубровчанин одбио „стајати“ на томе суду, конзул и судије су га могле везати и држати док не плати што је осуђен. Ту пресуду није могао изменити ни кефалија нити било који други српски достојанственик.[1] Дубровачки суд се састојао од три члана, од којих је један био председник судског већа и звао се „конзул“, а друга двојица „судије“. Дубровачка влада је за сваки спор у српским градовима ad hoc одређивала састав трочлане комисије. Из њених одлука виде се имена „конзула“ и „судија“, као и обе стране парничара. Судски позиви достављани су куририма, одлуке су слате у Дубровник, а странке су имале право апелације дубровачком суду.[2] За донету пресуду плаћале су таксу, због које су се „конзул“ и „судије“ прихватале дужности. Разложно је претпоставити да је именовање већег броја комисија било у местима у којима је била бројнија дубровачка колонија, па, према томе, и развијенији трговачки послови. Зато се узима да је број парница био мерило развијености појединих градова.

[1] *Повеље и писма*, I/2, 17—18.
[2] Примери: *Cons. Minus*, VII, 172; IX, 86.

У доба деспота Ђурђа дубровачка влада именовала је највише конзулата или парница у Сребреници. Њихов број по годинама показује следећа табела:

СРЕБРЕНИЦА

Година	Број конзулатâ
1428.	16
1429.	63
1430.	19
1431.	98
1432.	74
1433.	58
1434.	216
1435.	136
1436.	82
1437.	33
1438.	46
1439.	45
1440.	44
1441.	6
1442.	24
1443.	17
1444.	45
1445.	30
1446.	28
1447.	19
1448.	22
1449.	9
1450.	6
1451.	11
1452.	20
1453.	26
1454.	23
1455.	7
1456.	5
1457.	21
1458.	2
1459.	1

Табеле о броју „конзулата“ рађене су на основу одлука Малог већа. Бројеве у њима не треба сматрати апсолутно тачним, јер Мало веће понекад није заседало, као, на пример, због куге, од 28. маја до 1. октобра 1437. Има и других случајева. Рецимо, 31. октобра 1451. одређени су „конзул“ и „судије“ за један спор „у крајевима Србије“, али се не каже у коме месту.[3] Дешавало се да писар запише имена „конзулâ“, „судијâ“ и парничара, а заборави да забележи град.[4] У таквим случајевима, може се, бар приближно, одредити место у коме је планирано суђење, ако се зна где су тада боравили „конзул“ и „судије“.

[3] „in partibus Sclavonie“. *Cons. Minus*, XIII, 22'.
[4] Примери: *Cons. Minus*, VIII, 131; XI, 9.

Из наведене табеле види се да је број „конзулата“ у Сребреници од 1428. стално растао. Све до 1434, када је именовано 216 комисија, што је највише за једну годину не само у Сребреници него у било коме месту средњовековне Србије. Онда је почео лагани пад, до 1441, када је одређено само 6 „конзулата“, јер се град већ налазио под Турцима. Чим су Дубровчани 1442. добили повељу од султана Мурата II, послови су оживели. Број „конзулата“ је поново био у успону, али никада није достигао ниво пре турског освајања. Златно доба Сребренице била је четврта деценија XV века. Процењује се да је од 1430. до 1435. године дубровачка колонија у њој бројала између 300 и 500 Дубровчана годишње.[5] Иако је касније број опадао, колонија је остала јака, о чему сведоче посредни подаци. Као што је поменуто, Лука Соркочевић је 1443. у својој књизи набројао сто четрдесет и једног дужника из Сребренице,[6] а четири године касније Стефан Бенешић водио је спор против 37 сребреничких Дубровчана. Било их је још 57 у другим комисијама и 20 у осталим документима, тако да се за ту годину број поданика Републике пење на 118.[7] Колонија се знатније смањује од 1449, а од 1457. практично пропада, јер су трговци бежали пред Турцима на све стране, а највише у родни град.

Именовање судских комисија за Сребреницу почиње масовније у заједници са Зворником. Између 1428. и 1431. „конзули“ и „судије“ имали су задатак да суде 31 спор „у Зворнику или у Сребреници“. После 1431. тога више нема. Око 1430. број суђења се нагло смањује у Зворнику, а упадљиво расте у Сребреници, дакле у време када је босански краљ још држао Зворник, а српски деспот Сребреницу. Од 1433. Зворник је био у саставу Деспотовине, али се број суђења није повећао, што би говорило да колонија није оживела. Њена пропаст није била изазвана политичким већ привредним разлозима. Тако је, на почетку владе деспота Ђурђа, ранију улогу Зворника преузела Сребреница.

Сребреница се у суђењима јавља и са другим местима: Црнчом, Зајачом, Бохорином, Крупњем, Ваљевом. Понекад се не може тачно одредити ни са којим, јер је, на пример, 19. септембра 1449. одређена комисија „у Сребреници и у Црнчи и у околним местима“.[8] Како су се чланови судских већа стално кретали, у Дубровнику се није знало где се тачно налазе. Читаво Подриње

[5] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља,* 162, 225; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље,* 528; S. Ćirković, *The Production,* 51.

[6] *Div. Not.,* XXVI, 164—170.

[7] М. Динић, *За ист. рударства,* I, 96—97.

[8] „in Sreberniza et in Zrnza et in locis circumstantibus“. *Cons. Minus,* XII, 109.

узимано је као једна целина, а деловање сребреничког суда протезало се на суседна места. Нека су била сасвим мала, обична села или караванске станице, у којима није заседао суд, али и друга, већа, била су у сенци Сребренице.

После Сребренице, највише „конзулата“ одређено је за Ново Брдо. Њихов број, по годинама, изгледа овако:

НОВО БРДО

Година	Број конзулата
1428.	45
1429.	19
1430.	7
1431.	24
1432.	20
1433.	57
1434.	114
1435.	127
1436.	94
1437.	68
1438.	98
1439.	107
1440.	3
1441.	3
1442.	39
1443.	6
1444.	5
1445.	33
1446.	40
1447.	40
1448.	35
1449.	13
1450.	9
1451.	5
1452.	7
1453.	4
1454.	8
1457.	1

Од 1429. до 1432. године за Ново Брдо одређиван је осредњи број комисија. Од 1433. до 1439. било их је много више, а у три годишта више од по сто, с тим што је 1435. било највише — 127. Цветање колоније трајало је до 1439, када је одржано 107 рочишта. Онда је дошло до наглог пада: за 1440. и 1441, када су Турци држали град под опсадом, именована су свега по три судска колегија. Када је у фебруару 1442. Дубровник средио односе с Портом, колонија је оживела, и за ту годину одређено је 39 „конзулата“. Само један је био у јануару, а сви остали после 2. марта, након добијања султанове повеље. Током следеће две године, док су по балканским земљама вођене борбе против Турака а Ново Брдо два пута мењало господара, број спорова био је

скроман. У 1443 — 6, и то на почетку и на крају године; у 1444 — 5, и сви су из последња три месеца, тј. после нагодбе деспота с Турцима. После 1444, под српском влашћу, колонија се опорављала, али, као и у Сребреници, никада није достигла ниво који је имала пре 1439. Од 1450. поново је опадала, а свих 8 „конзулата" из 1454. именовани су до 27. маја, јер су у другој половини године већ вођене борбе у околини града, да би га султан следећег пролећа заузео и разрушио.

На примеру Новог Брда лепо се види како су политичке прилике утицале на трговачке послове. У мирним временима су се разгранавали, а дубровачка колонија је расла; у доба ратова су опадали, у данима опсада скоро замирали. Од дуге опсаде 1441. и трогодишње турске окупације, градска привреда није се више никада опоравила. Занимљиво је да се у суђењима Ново Брдо ретко јавља са другим местима, свега неколико пута са Приштином и Јањевом. Иако је од 1427. до 1459. у њему именован мањи број „конзулата" него у Сребреници, оно је вероватно доносило деспоту веће приходе. Није сачуван ниједан уговор о закупу новобрдске царине, али се зна да је 1423. била скоро дупло већа од сребреничке.[9] Осим тога, у њему је било гламског сребра, а Ђурађ је после 1439. приходе од Сребренице делио с босанским краљем. Зато наративни извори с правом истичу да су његови највећи приходи били од Новог Брда. Баш зато је било посебна мета напада Турака, који су га држали под дугим опсадама и тукли тешким топовским ђуладима. Таквих опсада није имала Сребреница.

По броју „конзулата", трећи град деспота Ђурђа била је Приштина. Из приложене табеле види се њихов број:

ПРИШТИНА

Година	Број конзулатâ
1428.	65
1429.	48
1430.	16
1431.	23
1432.	11
1433.	37
1434.	56
1435.	62
1436.	85
1437.	112
1438.	138
1439.	54
1440.	52
1441.	11
1442.	42
1444.	3
1445.	45
1446.	51
1447.	47
1448.	35
1449.	5
1450.	9
1451.	5
1452.	4
1453.	1

[9] А. Веселиновић, *Царински систем*, 15.

У Приштини је именован знатан број „конзулата" већ на почетку Ђурђеве владе. Известан застој наступио је између 1430. и 1432, да би се следећих година број повећао. Највише их је било 1437 — 112 и 1438 — 138. Тада је у граду било најмање 208, односно 218 Дубровчана, или, тачније, толико их је седело у судским већима и парничило се. У време прве турске окупације било је мање комисија, а 1443 — ниједна. После обнове српске власти, колонија се дизала, а најбоље је стајала од 1445. до 1447. Након турске победе на Косову 1448, трговци су почели да се повлаче, тако да после 1453. нису више именовани „конзулати", а град је ускоро пао под турску власт.[10] У њему је понекад суђено неком Дубровчанину из Трепче или Јањева, али је најтешње био повезан с Новим Брдом. Како се види из жалби и тужби, пословни људи из два места били су у сталним и тесним везама. На пример, у августу 1435. Мало веће изабрало је три властелина из приштинске колоније да оду у Ново Брдо и испитају жалбу Паскоја Гучетића, коме је одузето „неко сребро".[11] Трговци из два града често су се међусобно судили, а приликом именовања судских комисија између 1430. и 1450. Мало веће је петнаестак пута предвиђало могућност да се парничари налазе или у Приштини или у Новом Брду. Два места су толико била повезана да су чинила једну привредну целину, у којој се највише трговало сребром, посебно цењеном и скупом гламом.

Знатно мањи број „конзулата" именован је за Рудник, али прекида није било:

РУДНИК

Година	Број конзулатâ
1428.	38
1429.	20
1430.	4
1431.	3
1432.	4

[10] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 49—51.
[11] *Cons. Minus*, VI, 275'.

1433.	5
1434.	10
1435.	17
1436.	19
1437.	12
1438.	19
1439.	3
1440.	7
1441.	1
1442.	10
1443.	3
1444.	5
1445.	13
1446.	10
1447.	13
1448.	15
1449.	14
1450.	10
1452.	1
1453.	4
1454.	2
1455.	1

За прве две године Ђурђеве владе број парница био је већи од 20, од 1430. до 1433. између 3 и 5, а од 1434. до 1438. између 10 и 19. Већ 1439. пао је на 3, што је било најтешње повезано са султановим освајањем Острвице. После осцилације за време турске власти, наступила је обнова успостављањем српске државе. То лепо показује 1444. година: од јануара до септембра, док су владале Османлије, именован је само један, а од септембра до децембра, када је господарио деспот Ђурађ, четири „конзулата“. Од 1445. до 1450. број се кретао између 10 и 15, од 1451. наступило је пропадање, а после 1455. није одређен ниједан.[12] Судећи по раду Дубровчана, Рудник је знатно заостајао за највећим местима Деспотовине. На пример, 1417. његова царина доносила је српском владару четири пута мање прихода од сребреничке.[13] Ипак, са осредњом дубровачком колонијом био је значајно привредно средиште, познато по јаким утврђењима, пре свега Острвицом, у коју су се 1429. године склањали трговци с робом.[14] Понекад је дубровачка влада предвиђала да се парнице воде или у Руднику или у Смедереву или у неком месту северозападне Србије. Управо изградњом нове престонице, он је добио на значају, јер је био на путу који је њу повезивао са Подрињем и Сребреницом. Као што је поменуто, деспот Ђурађ је имао двор у рудничкој Сребреници, у којој је волео да проводи летње дане.

---

[12] Б. Храбак, *Рудник*, 38—51.
[13] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 16.
[14] *Исто*, 22.

У Трепчи је одређен нешто мањи број „конзулата“ него у Руднику:

ТРЕПЧА

Година	Број конзулатā
1428.	31
1429.	16
1430.	6
1431.	16
1432.	4
1433.	6
1434.	12
1435.	16
1436.	16
1437.	7
1438.	22
1439.	14
1440.	3
1441.	1
1442.	7
1443.	1
1444.	1
1445.	7
1446.	2
1447.	3
1449.	10
1450.	9
1451.	2
1452.	1
1453.	3
1454.	1

Уз повремене осцилације, у њој је именован леп број комисија све до првог пада Деспотовине. Током турске окупације, за три године, именована је само по једна, да би од 1445. дошло до успона, који је кулминирао 1449, у којој је именовано 10 комисија. Пропадање је започело 1451, а после 1454. нису више именовани судски колегији. Као и цела Област Бранковића, следеће године је и Деспотовина пала под непосредну османлијску власт.

Сасвим је посебан случај Смедерева. Изграђено као нова престоница, постало је привредно средиште, као што лепо показује број „конзулата“:

СМЕДЕРЕВО

Година	Број конзулатā
1436.	1
1438.	2
1445.	8
1446.	3

1447.	11
1448.	11
1449.	31
1450.	44
1451.	16
1452.	24
1453.	37
1454.	18
1455.	6
1456.	1
1457.	3

Мало веће одредило је 1411. три, а 1412. једну судску комисију у Смедереву што, значи да су Дубровчани трговали у њему пре изградње Тврђаве.[15] Сасвим разумљиво, после изградње, није одмах масовно привукло трговце. Све до 1439, до када су одређена свега три колегија, и то без учешћа властеле. Прилике су се потпуно измениле од 1445, јер је прилив трговаца, из године у годину, био све већи. Посебан пораст уочљив је од 1449. године, када је именована 31 комисија, да би их следеће године било 44. Леп број одржаван је до 1454, али се од 1455. веома смањио, а од 1457. није их више било. Како по свему изгледа, нова престоница није била јако привредно средиште све до 1439, већ тек после 1445. године.

Именујући судске комисије за Смедерево, влада је понекад предвиђала да се суђење одржи у другим местима. Најчешће у Руднику, затим у Ваљеву, Зајачи, Крупњу, као и у Београду, који је, био под угарском влашћу.[16] Било је случајева да тужитељи из престонице воде спорове против трговаца чак из Приштине и Новог Брда, а, исто тако, пословни људи из других градова дизали су тужбе против Дубровчана у Смедереву. Запажа се појава да је од 1449. број „конзулата“ растао у престоници, а смањивао се у свим осталим местима. Док их је, на пример, у Сребреници (1449—1459) било 131, у Новом Брду (1449—1457) 47, у Руднику (1449—1455) 32, у Трепчи (1449—1454) 26, у Приштини (1449—1453) 24, у Смедереву је (1449—1457) именовано 180. А све су то били градови који су, током владе деспота Ђурђа, имали више комисија од Смедерева. То је била последица пре-

[15] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 103.

[16] Мало веће је, између 1431. и 1447, именовало за суђења у Београду 24 „конзулата", и то по следећим годинама: 1431 — 7, 1432 — 2, 1433 — 1, 1434 — 4, 1435 — 2, 1436 — 1, 1438 — 3, 1439 — 1, 1445 — 1, 1446 — 1, 1447 — 1. М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 23—25, 29, 32, 34, 36, 44—45, 49, 56—57. У Угарској су још именовани конзулати у Ковину: 1409 — 2, 1410 — 2, 1412 — 1, 1430 — 1, у Митровици: 1430 — 1, 1436 — 1, и у Илоку 1427 — 2. Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 60—62; Д. Динић-Кнежевић, *Дубр. и Угарска*, 174, 176.

сељења трговаца из Новог Брда, Приштине, Рудника и других места у престоницу.[17] Зато је у њој било више Дубровчана него у било коме другом српском граду; тако је она постала последње привредно средиште српске средњовековне државе.

Поред наведених, још неки „конзулати“ односе се на Смедерево. Влада је 1434. именовала три, 1438. једну и 1439. још једну комисију „на Порти господина деспота“. Током 1438. и 1444. одређена је по једна „у Курији господина деспота“, односно „у Курији господина деспота Ђурђа“, а 1436. „у Курији сина господина деспота“. У последњем случају предвиђана је могућност да се суђење одржи и у Београду, а радило се, без сумње, о најстаријем Ђурђевом сину Гргуру, који је био престолонаследник. Мада је, тих година, деспот имао обичај да борави у Некудиму, Жичи и рудничкој Сребреници, ипак се мислило, пре свега, на престоницу, што донекле потврђује податак из 1444, када је предвиђано да се суди у Курији господина деспота, а зна се да је он, после обнове државе, столовао искључиво у Смедереву. Према томе, можда се Смедереву, поред у табели наведених, може додати још 9 „конзулата“.

И случај Зворника одудара од осталих:

ЗВОРНИК

Година	Број конзулатâ
1428.	73
1429.	13
1430.	13
1431.	7
1432.	1
1447.	1
1448.	1
1455.	4

Зворник се јавља у изворима од 1410, а највише „конзулата“ одређено је за 1428. годину. Од тада се њихов број брзо смањивао, јер су трговци прелазили у Сребреницу, тако да је дубровачка колонија пропала пре него што је град 1433. преузео деспот. Под његовом влашћу именовано је свега шест комисија, од којих четири 1455, сигурно због трговаца који су бежали из Србије. За неке од њих поуздано се зна да су се извесно време ту задржали. Занимљиво је да је за сва четири суђења одређено да се одрже у Подзвонику.[18] Ускоро је Зворник пао под

[17] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 110—111.

[18] D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 19—34; иста, *Градска насеља*, 58, 73—4; Đ. Mazalić, *Zvornik (Zvonik) stari grad na Drini (Prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka i turskog perioda)*, Гласник Земаљског музеја, 10, Сарајево 1955, 73—116.

власт Турака, који су га, због значаја у претходном времену, узели за седиште санџака.

На рачун Зворника развила су се околна места, пре свега Зајача:

ЗАЈАЧА

Година	Број конзулатâ
1445.	26
1446.	39
1447.	14
1448.	6
1449.	10
1450.	6
1453.	1
1454.	1

Дубровачка колонија у Зајачи образована је тек после обнове Деспотовине. „Конзулати" су одређивани сваке године од 1445. до 1450, а највише их је било 1446. Успон је био брз, али је цветање кратко трајало, јер је нагло прекинуто турским освајањем. Дубровачка влада је често одређивала да се суђења одрже у Зајачи или у неком суседном месту, која су била на малој међусобној удаљености. Ретко у Смедереву, Руднику, Ваљеву, Сасима, Фојници, а често у Бохорини, Крупњу, Сребреници, Црнчи. Управо чланови колонија у Зајачи и Црнчи били су најтешње повезани.[19]

По броју „конзулата", Црнча је мало заостајала за Зајачом:

ЦРНЧА

Година	Број конзулатâ
1428.	1
1435.	1
1436.	1
1437.	1
1438.	8
1439.	8
1440.	10
1441.	1
1443.	8
1444.	7
1445.	9
1446.	10
1447.	7
1448.	3
1449.	4
1450.	1
1454.	1
1456.	1

[19] М. Спремић, *Јадар,* 51—55.

О Црнчи има података од 1367, а уочљив је пораст дубровачке колоније од 1438. године. Након краћег застоја у време турске власти, рад трговаца био је најобимнији у петој деценији XV века, да би се после 1449. почели да повлаче. Неки су дуже боравили у Сребреници, а само повремено у Црнчи, јер су два места била тесно повезана. Зато је дубровачка влада, за решавање спорова, уз Црнчу најчешће наводила Сребреницу, нешто ређе Зајачу, а понекад Крупањ, Зворник и Бохорину.[20] Док су неки подрињски рудници радили кратко време, производња и промет одржавали су се у Црнчи скоро један век.

У близини се налазио Крупањ:

КРУПАЊ

Година	Број конзулатâ
1428.	1
1429.	1
1436.	1
1445.	1
1448.	2
1449.	14
1450.	8
1451.	2
1452.	2
1453.	2
1454.	2

Све до 1448. у Крупњу је одржавано највише по једно суђење годишње, од 1448. до 1454. било их је неколико, а у току 1449. и 1450. чак 22. Као место суђења, Мало веће је, уз Крупањ, најчешће наводило Зајачу, затим Црнчу и Сребреницу, а само по једанпут Ваљево, Рудник, Смедерево. Подзвоник и Сасе.[21]

Истовремено с Крупњем, постојала је дубровачка колонија у Бохорини. Налазила се на месту данашњег села Борине, недалеко од Дрине, између Бање Ковиљаче и Малог Зворника. Помиње се од 1415, али њен успон пада после обнове Деспотовине:

БОХОРИНА

Година	Број конзулатâ
1444.	8
1445.	17
1446.	2

У Бохорини је одређен један „конзулат" још 1415, а остали у доба деспота Ђурђа. Сви су били после 1444, с тим што их је

[20] М. Динић, *За ист. рударства,* I, 72—73.
[21] М. Спремић, *Крупањ,* 118—121.

1445. именовано више него свих осталих година. Зависно од кретања својих поданика, дубровачке власти су предвиђале могућност да суд заседа у Бохорини, Зајачи, Црнчи, а најчешће у Сребреници.[22]

Током владе деспота Ђурђа одржавала се дубровачка колонија у Јањеву:

ЈАЊЕВО

Година	Број конзулата̂
1428.	1
1429.	2
1433.	1
1437.	3
1444.	1
1445.	2
1446.	3
1447.	3
1448.	3
1449.	1
1450.	1
1454.	2
1458.	1

Јањево је било напредно место у Области Бранковића и пре 1427, док је њиме, у заједници с мајком, управљао господин Ђурађ. Тада је имало више „конзулата" него касније; после 1427. ни за једно годиште није одређено више од три, мада се колонија одржала до пада под турску власт. Понекад је предвиђано да се суђење одржи у заједници са Приштином и Новим Брдом, јер су га често посећивали трговци из та два града. Оно је, у ствари, током целе своје средњовековне историје, било у њиховој сенци.[23]

Дубровачка колонија постојала је у Ваљеву:

ВАЉЕВО

Година	Број конзулата̂
1449.	6
1450.	1
1452.	3
1453.	9
1454.	4

Први „конзулат" у Ваљеву одређен је 1410, други 1416, а неколико 1418. године. Али, од 1418. до 1449. нису именовани, да би их онда било доста од 1449. до 1454, дакле пред пад Србије.[24] Мало веће је предвиђало да се суђења одрже у Ваљеву или у Зајачи, Крупњу, Сасима, Руднику и Смедереву, што показује да су се трговци најчешће кретали између тих места.

[22] М. Спремић, *Јадар*, 47—49.
[23] Д. Ковачевић, *Јањево у доба средњовековне српске државе*, 121—126.

Неке парнице вођене су у Сасима:

САСИ

Година	Број конзулата̂
1449.	6
1450.	2

Име Саси чува и данас истоимено село крај Сребренице, чији је сателит било у прошлости. У Дубровнику је предвиђано да се суђења одрже у Сасима, Зајачи или Крупњу, а именовање конзулата у овоме месту показује да је у њему било стално настањених трговаца.[25]

У копаоничким рудницима Беласици и Белом Брду постојале су мале дубровачке колоније:

БЕЛАСИЦА

Година	Број конзулата̂
1429.	1
1431.	1
1446.	2
1448.	3

У Беласици су именовани конзулати од 1424, а под деспотом Ђурђем било их је седам. Како су Дубровчани одржавали везе највише с Приштином и Трепчом, у њима је 1433. и 1438. суђено трговцима из овога места. Дубровачка колонија била је јача после обнове Деспотовине, а одржала се и након пада под турску власт.[26]

Скоро исте величине била је колонија у Белом Брду:

БЕЛО БРДО

Година	Број конзулата̂
1438.	1
1446.	1
1450.	1
1451.	2
1452.	1

Сем 1451, осталих година одређиван је само по један „конзулат". У првом делу владе деспота Ђурђа био је само један, а

[24] Б. Храбак, *Трг Ваљево*, 93; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 215—217.
[25] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 57.
[26] Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, 33—34, 38.

после 1444. године — пет. Чланови првог судског колегија живели су у Новом Брду, што показује да је Бело Брдо с њим било највише повезано.[27]

Неколико „конзулата" одређено је у Рудиштима крај Београда:

РУДИШТА

Година	Број конзулата̂
1453.	1
1454.	2
1455.	1
1456.	1

Судећи по именовању комисија, дубровачка колонија у Рудиштима образована је пред сам крај Деспотовине. Њени чланови одржавали су везе са градовима северне Србије и, наравно, са Београдом. Али, именовање „конзулата" трајало је свега четири године, јер су ускоро Турци заузели целу српску земљу.[28]

Деспоту Ђурђу припадао је, бар неко време, Вишеград, на Дрини, у коме су одређена три конзулата: 1440 — два и 1454 — један. Најтешње је био повезан са Фочом, у којој је била бројнија дубровачка колонија. У копаоничком руднику Запланини именоване су две судске комисије, 1429 — једна, 1452 — друга, а, судећи по њима, рудник је радио током целе владе деспота Ђурђа. Такође два суђења, оба 1449, одржана су у Пустој Сребреници, у којој се помињу јаме за вађење руде.[29] Није лако одредити где се налазила Јагодна Глава, у којој је 1451. једанпут заседао суд. Али зато је из дубровачких докумената добро познато Трговиште, на месту данашњег Пазаришта, недалеко од Новог Пазара, у коме је 1439. одређен такође један „конзулат".[30] У једном изворном податку из 1451. изричито се наводи да је било у власти деспота. Пошто су га дуго посећивали дубровачки трговци, једна комисија именована је још 1412, а друга 1461. године.[31] У току 1454. одређен је један колегиј за Заслон (Шабац). У њему се помињу Дубровчани који су трговали у подрињским рудницима, а из њега је био лак приступ у суседну Угарску.[32] Коначно, 1432. именован је један „конзулат" у Некудиму,

[27] Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, 55—57.

[28] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 57—58, 63, 66; Уп. Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, 99—106.

[29] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 53.

[30] М. Динић, *Југозападна Србија*, 247; Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, 145—148.

[31] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 334—335; исти, *Трговачки путеви и рудници*, 291, нап. 260. Уп. Д. Минић, *Трговиште — средњовековно насеље*, Новопазарски зборник, 9, Нови Пазар 1985, 221—223.

[32] С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац кроз векове, I, Шабац 1970, 91.

који се налазио код данашње Смедеревске Паланке, у атару села Придворице, а у њему је био двор деспота Ђурђа.[33] Некудим је био седиште посебне „власти", што значи место од значаја.[34] То је утицало да га посећују дубровачки трговци, који су умели изванредно да осете где се сакупља свет купаца. О њему је остало трага и у народној традицији. Тражећи погодно место за зидање престонице, наводно га је посетила деспотица Јерина, али је касније дошла у Смедерево и одлучила да у њему подигне град. Када су јој достојанственици скренули пажњу да би Некудим, као склоњенији, био погоднији, наводно је одговорила: „Оно *не кудим*, али је ово добро." Тако је настало име Некудим.[35]

Дакле, у време владе деспота Ђурђа именовано је неколико хиљада „конзулата".

УКУПАН БРОЈ „КОНЗУЛАТА" У ПОЈЕДИНИМ МЕСТИМА ОД 1428. ДО 1459. ГОДИНЕ

Место	Број конзулата̂
Сребреница	1.252
Ново Брдо	1.031
Приштина	1.017
Рудник	263
Трепча	217
Смедерево	216
Деспотов двор (Порта, Курија)	9
Зворник	113
Зајача	103
Црнча	82
Крупањ	36
Бохорина	27
Јањево	24
Ваљево	23
Саси	8
Беласица	7
Бело Брдо	6
Рудиште	5
Вишеград	3
Запланина	2
Пуста Сребреница	2
Јагодна Глава	1
Трговиште	1
Заслон (Шабац)	1
Некудим	1

[33] Б. де ла Брокијер, 131.

[34] М. Динић, *Централна Србија*, 52—53.

[35] М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина у традицији и науци*, 65—66. Тешко је рећи да ли је Главичица, између Зворника и Бијељине, припадала деспоту Ђурђу. Сигурно није 1426, када је у њој одређен први, али можда 1438. јесте, када је именован други „конзулат". Занимљиво је да је 1432. у њој боравио босански краљ Твртко II, баш у време сукоба с деспотом Ђурђем. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 36—37; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 60, 181, 232.

Дубровачка влада именовала је „конзулате“ у 25 српских места. За око тридесет година, у некима само једанпут, у некима преко хиљаду пута, што потврђује да су била различите привредне снаге, величине и значаја. Ова места могу се поделити у неколико група. У прву спадају Сребреница, Ново Брдо и Приштина, свако са по више од хиљаду, и са готово оноликим бројем колегија колико остала 22 места, која имају заједно 1.149 парница. Колико су та три места одскакала од осталих показује чињеница да је Приштина, последња из прве групе, имала око четири пута више „конзулата“ од Рудника, који је на челу друге групе. Како су Ново Брдо и Приштина чинили једну привредну целину, а Сребреница и подрињски рудници другу, то су биле две најважније рударске, градске и трговачке области Ђурђеве државе. Без икакве ограде, може се тврдити да су Сребреница, Ново Брдо и Приштина били његова најјача места.

У другу групу спадали су Рудник, Трепча и Смедерево, који су имали између две и три стотине „конзулата“. Разлика међу њима била је у томе што су у прва два, мање-више, равномерно именовани, а у Смедереву скоро искључиво после 1444. године. Зворник је случај за себе, јер је у њему највећи број „конзулата“ био у време босанске власти. Зајача и Црнча могли би се сместити у посебну групу, пошто су имали приближно исти број. Следећу скупину предводи Крупањ, а у њој су још Бохорина, Јањево и Ваљево. Имали су између 22 и 36 парница, највише између 1444. и 1454. У свим осталим местима одређено је испод десет, с тим што су Саси, Беласица, Бело Брдо и Рудиште имали изнад 5, а четири места свега по једну.

Узевши укупно за целу Србију, запажа се да је у неким годинама одређено више „конзулата“, а у некима мање. Те односе показује следећа табела:

УКУПАН БРОЈ „КОНЗУЛАТА“ У СРБИЈИ

Година	Број конзулата
1428.	271
1429.	184
1430.	65
1431.	172
1432.	115
1433.	164
1434.	411
1435.	359
1436.	300
1437.	236
1438.	337
1439.	233
1440.	121
1441.	23
1442.	122
1443.	35
1444.	76
1445.	191
1446.	191
1447.	158
1448.	136
1449.	125
1450.	107
1451.	44
1452.	64
1453.	88
1454.	66
1455.	19
1456.	8
1457.	25
1458.	3
1459.	1

Већ 1428. године именован је 271, али од тога броја треба одбити 73, колико је отпадало на босански Зворник. Током целог првог дела владе деспота Ђурђа било их је доста. Само 1430. испод сто, а преко три стотине 1435, 1436, 1438, а највише 1434 — 411. Може се тврдити да је највећи трговачки промет у Ђурђевој држави био у четвртој деценији XV века. Драстично је опао у време прве турске окупације, јер је у току 1443. број парница спао на 35, а 1441. на свега 23. После обнове, поново је почео раст, али никада није достигао ниво из времена пре 1439. У другом делу, највише суђења, по 191, одређено је 1445. и 1446, да би после тих година почела пропаст. Бринући за себе и имовину, нико боље од трговаца није предосећао ратна времена. Нису чекали војске у Србији, већ су се на време повлачили у Приморје. Већ 1451 — број колегија спао је на 44, а 1455. на 19. Није ни чудо, јер су тада војске Мехмеда II харале Србијом, а 1455. пали су Ново Брдо, Приштина и Трепча. Мада су већи значај добила места на северу Деспотовине, пропаст најјачих привредних средишта на Косову значио је пропаст њене привреде. За 1458. и 1459. суђења практично нису ни заказивана. У сваком случају, она добро и верно одражавају пулс трговачког промета, или, тачније речено, осцилације дубровачког пословања. Она, даље, показују да је српска држава после 1444. била, по привредној снази, сенка оне из времена пре турске окупације.

Дубровачки „конзулати“ дају још неке показатеље. Указују на необично велики број поданика Републике у Деспотовини, у којој је, између 1428. и 1459, заказано 4.450 суђења. Мада су забележена имена само оних трговаца који су се парничили, ипак свако значајније име морало је проћи кроз комисије. Тако дознајемо ко је радио у коме месту, куда се кретао, где су му били најважнији послови. Како је у старом Дубровнику влас-

тела била носилац не само политичког већ и привредног живота, среће се у скоро свим местима. Само тамо где није било њених представника, судили су пучани. Било је то у насељима која су се тек почела јављати, а ако су послови ишли добро, брзо је стизало племство и преузимало судске функције. Када је пучанин био члан трочланог колегија, навођен је после властеле, обично на трећем, последњем, месту. Чланови колонија из малих места, у којима нису заседале комисије, одлазили су у већа на суд. Тако је Крупањцима до 1435. суђено у Сребреници.[36] Још чешће су чланови колегија из већих градова долазили у мање и пресуђивали спорове. Тако је властела стизала из Новог Брда и Приштине у Јањево и копаоничке руднике, а из Сребренице у подрињска насеља. Зато је њено присуство било тако велико у малим местима, као што је, на пример, Бохорина. Племство је скоро редовно судило у Сребреници, Новом Брду, Приштини и Смедереву, али је број пучана у колонијама, ипак, био већи. Чак и у Смедереву властела је чинила свега око 1/3 колоније, али је имала превласт у судским колегијима: од око 650 места држала је око 610.[37] Пучани су много чешће навођени као парничари, нарочито као тужена страна. Разлог су била потраживања због којих су их гонили повериоци, врло често баш из редова племства. Богати су имали власт и капитал, и зато су немилосрдно гонили сиротињу.

Дубровачке власти одржавале су сталну везу са својим колонијама у Србији. Тачно се знало ко је на њиховом челу, поготово што су то обично била лица која су одређивана у судске колегије. Под њихову правну надлежност потпадали су поданици Републике и домаћи људи који су имали дубровачко грађанство. Поред пресуда, слали су посебне извештаје у Дубровник, у којима је било података о раду трговаца, али и вести политичке природе. У сваком случају, дубровачке власти су у потпуности уређивале правни живот у колонијама по Србији. Томе је, међутим, било отпора. Нарочито када је практикована удава, тј. када су Дубровчани терани пред домаћи суд, што је било у супротности са много пута потврђеним правом да своје спорове решавају пред својим конзулима.[38] Њихову судску аутономију могле су да крње српске власти, али још чешће сами поданици Републике, који су се у међусобним споровима обраћали домаћим судовима. За то се може навести више примера: Мароје Грубачевић жалио се 1435. да су га двојица суграђана позвала на српски суд у Приштини,[39] а Бартол Габријеловић натерао је Владоја Богосалића пред српске судије у Сребреници.[40] Петар Гојковић је 1453. званично обавестио власти роднога града да га је Радоња Богосалић позвао „на српски суд у Смедереву код војводе Вукосава".[41]

[36] М. Спремић, *Крупањ*, 116.

[37] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 108—110, 116, 118; иста, *Приштина у средњем веку*, 61—63.

[38] С. Ћирковић, *Удава*, 345, 351.

Српске власти су, у почетку, поштовале судски имунитет Дубровчана. Али, било је свакојаких случајева. Михоч Луцић тужио је 1454. Новка Нaљешковића да га је, противно дубровачким законима, привео у Смедереву на „српски суд" код „Ђурђа Големовића, судије господина деспота". Приведен је силом, уз помоћ слугу Големовића.[42] Познат је још гори случај из Новог Брда. Никша Влатковић имао је нека потраживања од Радича Радосалића, који је одбио да се појави пред „конзулима" у Приштини. Пошто је отишао у Ново Брдо, „конзули" су 1438. послали, по слугама, позив да дође на суд, а, ако одбије, одлучили су да траже помоћ новобрдског војводе Пријезде и кнеза Стефана. Радич је не само одбио да прими позив, већ је извадио нож и почео да прети позиварима. Уз помоћ свога пријатеља, властелина Стефана Бунића, успео је да их војвода Пријезда окује, а напори „конзула" да судски процес приведу крају остали су неостварени.[43] Наравно, то је био случај какав се ређе догађао. Око њега су касније дизане тужбе у Дубровнику и зато је о њему остало више трага него о другима.

Дешавало се да су се Дубровчани, у међусобним свађама, обраћали турском суду. На пример, по тужби Јакова Николића кадија је 1441. затворио у Руднику Миотоша Весеоковића и одузео му ствари.[44] Сличних примера било је у Приштини и другим местима. Што се тиче мешовитих спорова, између Дубровчана и деспотових поданика, судио је мешовит суд, састављен од подједнаког броја чланова са обе стране. Иначе, у XIV веку постојао је генерални конзул за целу Србију, али је та пракса касније напуштена и замењена одређивањем судских комисија за сваки спор. Било их је све више, а у неким местима именоване су једино у време деспота Ђурђа, јер су се развила тек у последњим деценијама постојања српске средњовековне државе. Правно гледано, трговци су били заштићени и слободно су се кретали по балканском залеђу. Политичке границе нису биле препрека за пренос робе и циркулацију људи. Пред судом су

[39] „ala rason deli sclavi". Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 69.

[40] „citavit in ius Sclavonicum". М. Динић, *За ист. рударства*, I, 85, нап. 6.

[41] *Lam. de foris*, XXV, 67.

[42] *Исто*, XXV, 298.

[43] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 97—99.

[44] Б. Храбак, *Рудник*, 59.

били једнаки сви, и властела и пучани, али се строгост дубровачког система огледала на сваком кораку. Ако би, на пример, поклисар, у току своје мисије, потрошио један дукат више него што му је било одобрено, код куће га је чекала казна. Управо задивљује стари Дубровник, као правна држава. Ма колико људи средњега века били варвари, они су живели у правној држави.

Систем суђења показује да су Дубровчани често живели у једним српским местима а радили са другима. Као дужници Михаила Лукаревића у Новом Брду јављају се лица из Рудника и Смедерева,[45] а Ратко Радишић наводи у свом тестаменту, писаном у Смедереву, да има новца код двојице трговаца у Приштини.[46] Све већа употреба вредносних папира олакшавала је пословање између разних градова, а и трговци су се стално кретали. То најбоље показују „конзулати", јер су се не само у току једне године, већ и током једног месеца, иста лица јављала у више места, нарочито суседних. Док је до Малог већа стигла вест да је њен поданик у једном, он се већ налазио у другом граду. Зато је за многе комисије одређено да заседају у неком од насеља, у коме се буду налазили њени чланови.

Трговци су се стално и масовно кретали између Новог Брда и Приштине. Њих десетак из Приштине често се помиње у суседном Јањеву, међу којима је Михаило Кружић редовно биран у њему за конзула. Дубровчани из Новог Брда и Приштине одлазили су у Трепчу и копаоничке руднике, на пазарни дан у Вучитрн, а и у Сребреницу, Рудник и Смедерево.[47] У делокруг рада трговаца у Сребреници улазили су сви подрињски рудници, а долазили су у Рудник, Београд, Смедерево. Трговци из Ваљева помињу се у околним местима,[48] а из Зворника у Сребреници, Крупњу, Руднику, Београду, Приштини.[49] Пословни људи из Рудника одлазили су у подрињска места, Сребреницу, Рудишта, Некудим, Ковин, Илок, а нарочито у Београд и Смедерево.[50] Трговци из Смедерева најчешће се срећу у Руднику, у коме су понекад били чланови судских већа, а јављају се у Приштини, Новом Брду, Београду, Рудиштима, ређе у Сребреници, Зајачи и Ваљеву.[51] Тако су се Дубровчани највише задржавали у једном, а, у ствари, истовремено су трговали у више места. У целој Европи средњег века трговци су били „путујући људи", као што се 1429. лепо каже за Андреју Растића да у Сребреници „није био трговац стално настањен нити становник места већ као путник".[52] У неким областима привредног пословања Србија је била као Европа.

[45] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 43, 65.

[46] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 111, нап. 46.

[47] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 59.

[48] Б. Храбак, *Трг Ваљево*, 100.

[49] D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 27.

[50] Б. Храбак, *Рудник*, 53—55.

[51] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 113—114.

Дубровчани су се и буквално селили из једног српског града у други. При томе су постојали утврђени правци сеоба. Још на почетку владе деспота Ђурђа, развијенији је био јужни него северни део његове државе. Али, због све веће турске опасности, неки из Новог Брда и Приштине пресељавали су се у Сребреницу, подрињске руднике и Смедерево. То су били највише они који су већ трговали са тим градовима. Ретко се враћало на југ, као што је покушао Јаков Прокулић, који је 1445. радио у Смедереву, од 1445. до 1449. у Новом Брду, али се 1450. коначно настанио у Ђурђевој престоници.[53] Много је више било оних чија је прва сеоба значила коначан одлазак на север. У Сребреницу су се досељавали највише у трећој и четвртој деценији XV века, а у Смедерево после обнове Деспотовине. Тако су се, углавном после 1448, из Новог Брда у престоницу доселили Милош Мудричић, Милобрад Радосалић, Богиша Богмиловић и Марко Бунић, а из Приштине Радосав Бољковић, златар Јакша Миладиновић Зец, Иван Николић, Живко Ратковић и Драгоје Гучетић.[54] Досељеници с југа настањивали су се и у малим местима, као што су били Зајача, Рудиште, Заслон. Највише их је, ипак, привлачио тврди Смедеревски град, који је пружао најбоље услове за рад и највећу безбедност. У њега су се, на крају, пресељавали и трговци из оближњег Рудника. До сада се обично истицало да је Смедерево било последње политичко, а сада се може тврдити и последње привредно средиште српске средњовековне државе.

Потребно је, на крају, напоменути да су неки привредни значај имали градови за које нису одређивани дубровачки „конзулати". То су била или стара, добро позната, привредна средишта, која су изгубила ранији значај, или нова места, која се још нису потврдила у међународној трговини. У њима су биле или веома мале колоније, или су их трговци посећивали само о пазарним данима и панађурима. Имале су првенствено локални значај. Тако је Призрен, некадашња престоница цара Душана, био у потпуном опадању. Брсково је још раније пропало, а Пећ је била познатија као седиште патријарха него као трговачки град. Мада је у њој одржаван панађур, Дубровчани су је посе-

[52] „non erat firmus mercator et habitator loci sed tanquam viator". *Cons. Minus*, IV, 257'.

[53] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 116—117.

[54] *Исто*, 110.

ћивали у малом броју и „није могла бити нека већа и трајнија станица".[55] Долазили су у Вучитрн, али нису образовали јачу колонију. Звечан и Јелеч били су утврђени градови, стратегијски важне тачке и караванске станице, а не привредно напредна места. Неки значај имали су Глухавица, југозападно од Новог Пазара, Брвеник на Косову, Борач у Гружи, Болван (Бован) код Алексинца и „топлички градови", о којима смо обавешени једино када су пали под турску власт. У доба деспота Ђурђа Ужице се помиње свега једанпут, а, као што је поменуто, „Железник у Кучеву" важио је 1433. за пропало место, мада се помиње до 1456. Још 1437. Дубровчани су називали Браничево „веома богатим градом", али о њему касније нема вести. Биће да је пало у засенак због муњевитог успона Смедерева, а и брзо су га заузели Турци. О утврђеном Голупцу има података само као о попришту ратних окршаја, а не као о месту које су посећивали трговци. Његова специфичност била је у томе што је имао пристаниште, у које је могао да стане велики број лађа. Права погранична тврђава на великој реци, био је у поседу деспота Ђурђа само после 1444. године. У близини се налазио Вишесав, који повремено помињу српски летописи. Веома је значајно да су неке тврђаве штитиле караване, руднике и тргове. Такве су биле Призренац и Прилепац у Области Бранковића, Острвица на Руднику, Медун у Зети.

Зетски градови, нарочито они на обали, имали су посебан привредни значај. Каравани су пролазили кроз Подгорицу и Дриваст, у којима су седеле деспотове војводе. До пада под млетачку власт, главна приморска места била су Бар и Будва.[56] Бар је, поред Котора, Дубровника и Сплита, спадао у прве градове на источној јадранској обали, а градске власти заснивале су своју моћ на привилегијама српских владара. Док су били под влашћу деспота Ђурђа, његови житељи одржавали су присне трговачке везе с Дубровником, у који су се, бар они виђенији, полако пресељавали. Могли су се срести и у многим местима у унутрашњости Србије, све до њених северних граница. За време српско-млетачких ратова, град је почео да опада; још више под влашћу Венеције (1441—1571), када је с тешком муком брањен од Турака. По привредној снази, Будва је доста заостајала за њим, али јој је Ђурађ дао привилегије које је имао Бар. Иако је био под млетачком влашћу, за привреду Србије имао је велики значај Скадар, преко кога је водио важан пут за унутрашњост. То исто важи за Дањ. У оба места својевремено су боравили српски владари, уживајући у благој зимској клими. У скадарском

[55] За Пећ је одређен по један „конзулат" 1415. и 1425. године. М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, 198.

[56] М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, 201—203.

дворцу резидирали су цар Душан, цар Урош и Ђурађ Балшић, а још 1416. био је познат „двор цара".[57]

На прилазима Србији, све већи значај добијали су Пријепоље и Пљевља. Били су под влашћу Косача, али караванске станице са знатним прометом.[58] Ван Ђурђеве земље били су Пирот, Бела Паланка, Ниш и Сталаћ, о којима је оставио нешто података Б. де ла Брокијер из 1433. године. Крушевац, углавном под турском влашћу, страдао је у Мусином походу 1413, и у ратовима 1425—1427. Рушење је настављено и касније, 1437. и 1443, да би га 1449. Турци „поново изградили" и у њега сместили војну посаду. Али то више није био Крушевац већ Алаџа Хисар, тј. Шаренград.[59] Горка је судбина Крушевца прве половине XV века. Стално рушен и обнављан, једва је пружао заштиту турским крајишницима, али не и трговцима, који су жудели за мирним временима.

Иако су неки српски градови били ван граница Деспотовине, она је имала доста градских насеља, као што изричито каже Константин Филозоф.[60] Више него икада раније, развили су се градови на северу, скоро на њеној ивици дуж Саве и Дунава. Но, сви српски градови били су млади. И они највећи, Ново Брдо и Сребреница, били су стари тек око сто година, а Смедерево је било сасвим ново. Како показује дубровачка грађа, најјача привредна средишта била су она у којима су биле дубровачке колоније и именовани „конзулати". Баш она су била у привредном полету, као што је урбанизација у првој половини XV века била у пуном замаху. Никада раније српска држава, на тако малом простору, није имала толико градова. Српска средњовековна држава пропала је када је била најурбанија.

[57] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 279.

[58] О Пријепољу: С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића", IV, Пријепоље 1976, 211—223; J. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, исто, 141—151; Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, исто, VIII, Пријепоље 1980, 157—172. О Пљевљима: Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, Историјски записи, Титоград 1955, 1—38.

[59] М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 22—24.

[60] Константин Филозоф, 251.

8. РАЗНОЛИКОСТИ ГРАДСКИХ СРЕДИШТА. УПРАВА. СТРАНИ КУЛТ.

I

У држави деспота Ђурђа Бранковића нису сви градови били истог изгледа ни истог ранга. Између села и утврђених градова били су тргови, насељени непољопривредним становништвом, што је у средњем веку значило занатлијама и трговцима. Обично су били крај путева и имали су посебан правни положај. У вези с повећаним прометом, умножио се број тргова, које су брзо открили Дубровчани, на некима образовали своје колоније.[1]

Дајући Дубровчанима привилегије 1428. и 1445. године, деспот Ђурађ је одредио да, као и раније, могу ићи с робом „по трговех и по земли господства ми", с тим „да не намета Дубровчаном у трговех господства ми". Поновио је стару одредбу „за тргове поморске кои су у владенију господства ни".[2] Његове одредбе односиле су се на сва места која су била трговачка, али се нека помињу баш као тргови. Само име потврђује да је то било Трговиште, о коме је било доста речи. У Области Бранковића познати трг био је Хоча, као и Копорић, данас село Копорићи, недалеко од Митровице, који Ђурађ помиње у повељи светогорском манастиру Пантелејмону.[3] Тргови су били Добријево и Вучитрн, на Морави Равно, Параћински Брод, Градац (Чачак). И Смедерево је, пре изградње Тврђаве било трг, као и Некудим, летњиковац деспота Ђурђа, за који Б. де ла Брокијер каже да је „варош слична селу".[4] Нешто раније, помињу се као тргови у Браничеву села Суботица, Кула, Кисељево, Шетоње.[5] Међу поседима које је деспот Ђурађ потврдио челнику Радичу налазио се „и у Мачве трг Дебрц и панађур о празнику Светаго Пантелејмона

[1] О трговима: Ст. Новаковић, „Град, трг, варош, к историји речи и предмета који се њима казују", *Из српске историје*, Београд 1966, 144—161.

[2] *Повеље и писма*, I/2, 15—17.

[3] *Зак. спом.*, 527—8. Уп. Р. Грујић, *Руска властелинства*, 74.

[4] Б. де ла Брокијер, 131.

[5] М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 34.

и село које прилага к тргу Дебрцу Прхово".[6] Дебрц је добро познато насеље на Сави, између Обреновца и Шапца, а на неки начин њему је припадало село Прхово, данас село Прово, неколико километара удаљено од њега. Веома је значајан податак да је на тргу Дебрца одржаван вашар, што није био усамљен случај. Панађуре су, обично о црквеним празницима, имали и други тргови, и тада је на њима обављан највећи трговачки промет.[7] Недалеко од Дебрца, тргови су били Ваљево, Непричава и Заслон (Шабац). Пред сам крај владе деспота Ђурђа наводи се „Никола, кнез Заслона", што би говорило да су тргови имали кнежеве.[8]

Сви тргови нису били исте величине и привредног значаја, јер су се још у XV веку разликовали мали и велики тргови. Први су имали локални значај, били су слични селима, и многи су остали села. Други су имали повољнији положај, на раскрсницама путева или прелазима река (Морава, Сава, Дунав), обимнији промет и добили су већи, чак међународни значај. Од неких тргова касније су се развили познати српски градови: Чачак, Ваљево, Шабац.

Иако су неки тргови, с временом, утврђивани, у начелу су били отворена насеља. За разлику од њих, у држави деспота Ђурђа најважнији градови били су утврђени. Обично су дизани на планинама, понекад на стенама и литицама, којима се, сем с једне стране, тешко могло прићи. Толико напредно Ново Брдо подигнуто је на 1.100 метара надморске висине а на самом брегу, који је доминирао околином, изграђена је једна од најјачих тврђава средњовековне Србије. Подешен према терену, тзв. Горњи град био је шестоугаоног облика, са шест истурених кула. На Горњи град, дужине око 50 а ширине око 40 метара, наслањао се Доњи град, димензија око 180×100 метара. Имали су један заједнички зид, а међусобно су били повезани капијом, те су донекле личили на Мали и Велики град Смедеревске тврђаве. У Горњем граду била је војна посада, можда и најважнији чланови управе, а у Доњем, где се виде трагови зграда, складишта, вероватно и станови најутицајнијих Новобрђана.[9] У ратним вре-

[6] *Зак. спом.*, 335.

[7] У Сталаћу је одржан панађур и после пада под турску власт. М. Динић, *Југозападна Србија*, 76.

[8] С. Ћирковић, *Шабац у прошлости*, I, Средњи век, 91.

[9] Ђ. Бошковић, *Ново Брдо*, Годишњак Музеја Јужне Србије, 1 (1939), 161—167; И. Здравковић — Д. Јовановић, *Ново Брдо. Радови извршени 1952*, Старинар, 5—6 (1954—1955), Београд 1955, 251—263; исти, *Ново Брдо. Радови извршени 1954. године*, исто, 275—282; В. Кораћ, *Ново Брдо, Радови извршени 1953. године*, исто, 265—273; М. Динић, *Ново Брдо*, исто, 247—249, И. Здравковић, *Град Ново Брдо*, Уметнички преглед, књ. II, бр. 10, Београд, децембар 1939, 300—303; исти, *Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu od 1952—1966. godine*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1, Priština

менима, становништво се склањало у тврђаву, која је могла да се држи и када се остали делови заузму. У време турске опсаде 1441. године, један Дубровчанин је изричито навео да се повукао „у тврђаву Новог Брда", у којој је умро док су Турци држали град опседнут.[10] Тврђава се последња предала румелијском беглербегу Шехабедину 27. јуна 1441. Сигурно је Ново Брдо утврђивано у време деспота Ђурђа, упоредо са све већим турским освајањем. Зато није чудо што је, у повељама 1428. и 1445, деспот поновио ранију одредбу да Дубровчани који су се забаштинили у Новом Брду „тзи да зиге град и чува".[11] Нису били ни они изузети, јер је ту обавезу имало целокупно становништво.

Већина житеља Новог Брда живела је у вароши, која се с јужне и источне стране наслањала на град. Михаило Лукаревић назива тај део „zitade", „soto rocha in zitade", „soto rocha", а најчешће „Подграђе" („Podgradie"). У њему је живело два пута више његових дужника него у осталим деловима града. Били су то рудари, топионичари, занатлије и остали мали свет, а, судећи по његовој књизи, то је био најмногољуднији део Новог Брда. У њему има трагова улица, а поједини делови и данас носе називе старих махала: Чедина, Јовина, Гигина, Циганска, Хамам махала. Црква Св. Марије налазила се на „Доњем Тргу", који је био око један километар југоисточно од тврђаве, јер је Ново Брдо чинио комплекс насеља, у пречнику више од једног километра. Откривен је читав систем бунара, а прилазни пут тврђави, у ширини од три метра, био је калдрмисан. Ради заштите околине, у близини је било више мањих тврђава, од којих су биле најпознатије већ поменути Прилепац и Призренац. Нема података о броју становника Новог Брда. У турском дефтеру из 1498/1499. уписано је 38 махала са 887 кућа, али је то било време пуног опадања. У првом делу владе деспота Ђурђа, када је било најнапредније, број житеља се цени на десет хиљада.[12] Био је то један од највећих градова на Балканском полуострву и један од већих у Европи.

Нема много података о изгледу средњовековне Приштине. У њој су Немањићи имали свој двор, а била је престоница Вука

1956, 329—342; исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 59—67; исти, *О Новом Брду*, Гласник Етнографског института САН, 2—3 (1953—1954), Београд 1957, 809—812.

[10] »quia obiit in rocha Novimontis tempore quo erant clausi per opsidionem Turchorum in ultimis, quando terra volebat se dare Turcho ipse Thomasius intravit rocham it ibi obiit.« М. Динић, *За ист. рударства*, II, 60, нап. 10.

[11] *Повеље и писма*, I/2, 16.

[12] Коментаришући мишљење Ч. Мијатовића да је Ново Брдо имало 40.000 становника, М. Динић је додао: „Број је очигледно знатно претеран и треба га смањити најмање за три четвртине." М. Динић, *За ист. рударства*, II, 81.

Бранковића. Као што је истакнуто, током владе деспота Ђурђа била је изузетно значајно привредно средиште, права средњовековна варош. Њен средишњи део чинио је трг, на коме се одвијао јавни и пословни живот. Радосав Радмиловић подигао је 1440. тужбу у којој је навео да му је Богета Миловановић, док је био „на тргу" у Приштини, украо из радње новац[13], а 1436. тукла су се два трговца „на пјаци" у Приштини.[14] Око трга су се обично налазили црква, царинарница, куће трговаца и занатлија, од којих су неке биле на спрат. Доста Дубровчана имало је куће и радње, а обично се под истим кровом становало и трговало. Сем тога, било је свратишта за путнике и кафанâ. Захваљујући једној тучи, знамо да је 1438. већ помињани Богета Миловановић држао у Приштини кафану, у којој је његов слуга Станиша продавао вино.[15] О величини Приштине у доба деспота Ђурђа, не може се ништа поуздано рећи. Према турском попису из 1477, имала је девет махала,[16] дакле, знатно мање од Новог Брда, али треба водити рачуна да је, у међувремену, много страдала од Турака, што посредно сведочи да је у српском периоду била напредна варош.

Оближњи утврђени Звечан имао је подграђе, јер се зна да су Турци 1444. напали једног Дубровчанина и одузели му робу „Под Звечаном".[17] На средњем Ибру био је град Брвеник, под којим се такође развило насеље.[18] Колико је познат Јелеч, исто толико је знан Подјелеч, из кога се помиње више трговаца у дубровачкој грађи. И Вишеград на Дрини имао је подграђе, које су посећивали дубровачки трговци,[19] а утврђени градови били су још Борач и Честин у Гружи. Борач је у време деспота Ђурђа био седиште „власти", а у своју карту света унео га је млетачки картограф фра Мауро.[20]

Права средњовековна варош била је Сребреница. Њу је чинило, у ствари, подграђе, само, за разлику од других градова, њена тврђава није носила исто име, већ се звала Сребреник.

[13] »ad mercatum« Приштине. *Lam de foris*, XIV, 34'.

[14] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 66.

[15] *Исто*, 71—72.

[16] *Исто*, 72—73.

[17] »Subtus Suezan«. *Lam. de foris*, XVIII, 164'. О Звечану: В. Јовановић, *Средњовековни град Звечан*, Старинар, 13—14 (1962—1963), Београд 1965, 137—150; И. Здравковић, *Истраживачки и конзерваторски радови на граду Звечану код Косовске Митровице 1957. и 1958. године*, Зборник Завода за заштиту споменика културе, 10, Београд 1959, 173—183.

[18] М. Динић, *Југозападна Србија*, 71—72.

[19] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99—100.

[20] В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, Историјски гласник, 1—2, Београд 1985, 7—32; Г. Шкриванић, *Fra Mauro, il Mappamondo*, 157—166.

Разлог лежи у приликама у којима су настали град и варош. За разлику од других места, прво је настало рударско насеље, па се тек онда јавила потреба да се тврђавом заштити.[21] Сребреница се, иначе 1439. изричито назива „варош".[22] Имала је трг, више цркава, гостионица, царинарницу и улице, које су имале своја имена. Једна се звала „via de merchado", добивши очигледно назив по трговачкој делатности људи који су у њој живели. Био је то пут који је водио на главни градски трг, и то је једина позната по имену улица из нашег средњег века. Бар колико се до сада зна, Сребреница је једина имала неку врсту градске канализације: с обе стране куће Марина Гучетића налазиле су се клоаке, одводни канали који су у приморским градовима били покривени плочама.[23] Куће су биле од камена, од камена и дрвета, а највише је било дрвених. Приликом деобе наслеђа 1438. године, три брата су развалила две сребреничке куће и поделили на три дела плац и дрвену грађу.[24] Због масовне употребе дрвета, спаљивана су средњовековна насеља; зато није остало много трага од старе Сребренице.

Дубровчани су у Сребреници градили или куповали куће, а неки су имали више од једне. Синови Дабижива Латинице поделили су 1438. наслеђе, које се састојало од две куће с плацевима, два и по млина у граду, поседâ и кућâ у околини.[25] Чак су и дубровачка трговачка друштва имала своје куће. Тако су 1427. браћа Соркочевићи, с двојицом Барана, купила у Сребреници кућу, с тим да остане власништво компаније.[26] Неки домови Дубровчана били су на спрат, за тадашње појмове велики и лепи. За онај Марина Гучетића 1433. године изричито је речено да се налазио на добром, видљивом месту, и да је простран и леп.[27] Дубровчанима су куће служиле за становање, смештај робе и за радње. У време владе деспота, помиње се више њихових дућана у Сребреници, који су, у италијанским документима, обично називани „ботеге" или „стацуни".[28] Цене кућа нису биле мале, разумљиво, дрвене су биле јефтиније. Зна се да је 1427. продата једна сребреничка кућа за 50 литара сребра, што је износило око 300 дуката, а то сведочи да није била од дрвета.[29] Сачувана ар-

[21] М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, 185.

[22] Јављају се и називи »burgus« и »borgo«. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 74, 95, нап. 18.

[23] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 106, прилог II.

[24] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 96.

[25] *Исто*, 97.

[26] *Div. Canc.*, XLIV, 137'.

[27] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 268—269.

[28] *Test. Not.*, XII, 154'—155'.

[29] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 277.

хивска грађа показује да су се дубровачке куће налазиле једна до друге или једна близу друге, што указује да су трговци живели на окупу. Може се сматрати изузетним случај када је протовестијар босанског краља 1448. терао неке Дубровчане да подижу домове у тврђави, јер су, као пословни људи, обично живели у вароши, близу главног трга. Нису, међутим, били одвојени од осталог становништва у посебан кварт. Као странци, донели су свој начин живљења, али су примали утицаје домаћег света, у чију су се средину морали уклапати.

Као велико насеље и рударски град, Сребреница је била пуна топионица. Оне су загађивале ваздух и толико угрожавале здравље људи да су због тога, наводно, неки помрли. Зато су Дубровчани молили деспота Ђурђа да се топионице изместе изван насеља.[30] Ти, посредни, подаци као да показују да је у Сребреници живело доста света, али се не зна колико је имала становника. Једино се зна да је 1476. имала око седам стотина кућа,[31] када је већ била у опадању и под турском влашћу. Тада је султан издавао њену царину, и још три подрињска рудника, за суму која је била четири пута мања од раније.[32] Уз дужан опрез, можда би се могло претпоставити да је, у време највећег развоја, била четири пута већа.

Суседни Зворник имао је снажну тврђаву из које су надгледани прелази на Дрини. Док је још био под босанском влашћу, развило се подграђе које је, судећи по броју Дубровчана било напредна варош.[33] У њој су трговци имали куће, радње, баште, винограде. Зна се да су неки ту проживели већи део живота, заједно са женама и децом.[34] О односу утврђења и вароши сачуван је један вредан податак из 1446. године. Неки трговац ишао је војводи у Зворник да тражи дозволу за пролаз каравана у Србију, и, баш када је био „на вратницама", натеран је да се врати у варош, у којој се налазио његов ортак с тканинама.[35] „Вратнице" су, дакле, биле улаз, међа, докле се могло слободно доћи, а онда је чекала стража. Зворничка варош у документима се обично назива Подзвоник.

Преко пута Дрине, вароши су биле Црнча и Зајача.[36] Центар Зајаче чинио је трг на коме се налазила царинарница, уз коју

[30] *Lett. di Lev.*, XI, 252. Уп. S. Ćirković—D. Kovačević-Kojić, *Zdravstvene prilike u srednjevjekovnoj bosanskoj državi*, Acta historica medicinae pharmaciae veterinae, X/2 (1970), 93—94.

[31] L. Thallóczy—A. Áldásy, 266.

[32] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 88—89.

[33] Đ. Mazalić, *Zvonik (Zvornik) stari grad na Drini*, 73—116.

[34] D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 31.

[35] »alle vratenize«, »fora de vratnize«. *Div. Not.*, XXIX, 196'—198.

[36] У Зајачи се помиње »chaxa in borgo«. *Lett. di Lev.*, XIII, 188'.

је неколико Дубровчана имало куће.[37] Јаче градско насеље од ње био је Рудник. Под заштитом моћне Острвице, у околини су се налазила још нека места, међу којима и рудничка Сребреница, са двором деспота Ђурђа. И Смедерево је имало подграђе. Из првих година турске власти сачуван је податак да су дрвене плоче, којима су биле покривене куће, премазиване блатом, да би се смањила опасност од пожара. На глас о угарском нападу, Турци су спалили „подграђе тврђаве Смедерева" да не би избио пожар. Очигледно, подграђе је било уз градске зидине, а сигурно није настало одједном после турског освајања, већ је постојало и у време српске власти.[38] Не зна се где су тачно били бројни дућани које су Дубровчани држали у Смедереву. У сваком случају, оно је било не само моћна тврђава, већ и јака трговачка варош.

Дакле, скоро сви градови деспота Ђурђа имали су подграђа. Она су била средишта привредног живота и у њима је живела већина становништва. Пример Подзвоника показује да се подграђе понекад јавља као термин за цело место. Скромних димензија, са сиромашним намештајем, дрвене куће подграђа нису дуго задржавале средњовековног човека. Нека подграђа су касније пропала, а нека су се развила у познате градове, зависно од тога да ли су после пропасти српске државе задржала ранији привредни значај. Током времена, променила су изглед, и ми, по правилу, не знамо како су изгледале српске средњовековне вароши. Нестале су трошне куће у којима је живео средњовековни свет, а остале су само тврђаве. Средњи век је био свет дрвета; од њега је остала лажна камена слика.

У средњем веку камен је дуго био луксуз. У грађевинарској техници често је спајан с дрветом, а имати кућу од камена био је знак богатства и моћи. Црква и властела први су их имали, док је камени замак био знак велике социјалне разлике.[39] На утврђеном граду почивала је моћ војне и управне власти у Српској деспотовини, јер се из тврђаве владало околином. Резервисана за војне посаде, чланове управе, и евентуално најбогатије грађане, она је била затворен објекат, који се увече, или на знак опасности, закључавао кључем. У њу није могао било ко ући, још мање је у њој могао било ко становати. Богатији и они на власти морали су бити безбеднији. Остаје, ипак, чињеница да је употреба камена у држави деспота Ђурђа била масовна. Како је изградња утврђених градова била својеврсна средњовековна наука, помагали су фортификатори из византијског света и мајстори с Приморја. При томе Дубровчани нису остали запамћени као учене архитекте. Са њихове територије могао је доћи који

[37] М. Спремић, *Јадар*, 60.

[38] С. Ћирковић, *Смедерево*, 67.

[39] J. le Goff, *Srednjovekovna civilizacija*, 250, 251, 415.

мајстор-зидар, али ретко образовани конструктор. И они сами, за своје потребе, доводили су такве стручњаке из Италије. Срби су у XV веку већ били на гласу као добри грађевинари и зато није чудо што је султан Мехмед II користио знања стручњака из Новог Брда за освајање Цариградског града. Бројне српске градове дизао је првенствено домаћи свет.

II

У српским градовима резидирали су представници власти. Пре свега, у Смедереву. Као што се његова тврђава величином одвајала од осталих, тако је број и значај достојанственика у њему надмашивао оне по другим градовима. Као и његов ујак, деспот Ђурађ био је на челу управе, судства, војске, унутрашње и спољне политике. Државни сабори, којима је присуствовала световна и духовна властела, сазивани су ређе него раније. Зна се да је један одржан када је Ђурађ преузео власт, а 1450. састао се у Пећи „сабор црковни... с калуђери и властели". Како је, због крајње нередовних прилика, било мало услова за сазивање сабора, одлуке је доносио деспот. Његов двор био је право средиште врховне власти. Он је постављао државне достојанственике, и они су њему одговарали. Када је Ђурађ 1427. преузео Србију, сви високи чиновници предали су му свој жезал власти, а онда он „опет свакоме поврати његов чин".[40] Нови услови, првенствено потреба сталне одбране земље, донели су измене у државној управи. Нека стара звања су губила, а нека добијала на значају.

Задржала се стара титула логотета, који је у време Царства имао највиши ранг и, поред владара и патријарха, једини управљао неким пословима цркве. На томе положају 1428. наводи се Војихна, 1440, у италијанској привилегији за Будву, Манојло, вероватно Грк, 1445. Богдан, а између 1450. и 1458. Стефан Ратковић. Уз патријарха Никодима, у Пећи је 1450. био логотет Тодор. Стефан Ратковић био је велики логотет и једна од најважнијих личности свога времена. Остали, обични логотети били су, пре свега, деспотови канцелари, мада су, изгледа, имали неку улогу у вођењу спољних послова. О финансијама, првенствено о владаревим приходима и расходима, бринуо се протовестијар. На томе положају јавља се 1428. Богдан, можда исто лице с логотетом из 1445, а 1435. Никола Родоп, из добро познате породице, која је многоструким нитима била везана за Бранковиће. После обнове Деспотовине место протовестијара заменио је „челник

[40] Константин Филозоф, 322.

ризнички", између 1445. и 1453. Дубровчанин Паскоје Соркочевић. Пред крај српске државе, у доба владе деспота Лазара, помиње се ризничар Радослав, са титулом која је била добро позната у претходним временима.[41]

У Деспотовини су добили на значају челници који су вршили дужност управника двора, а заступали су владара у цивилним и судским пословима. Над челницима се налазио „велики челник", од 1428. добро познати Радич, један од највиших достојанственика деспота Стефана и деспота Ђурђа. Како се 1435. у латинској исправи јавља као „comes palatinus", значи да је челник преузео дужност ранијег двородржице. У Ђурђевој повељи из 1445. као „велики челник" јавља се Михаило, вероватно Анђеловић, добро познати полугрк, који је одиграо значајну улогу у политичким догађајима пред пропаст српске државе. После пада Цариграда, челник је био Ђурађ Големовић, раније деспотов службеник у Приштини, који се, дакле, као и многи други, повукао у престоницу. Опеван у народним песмама, потицао је из угледне породице која је дала најмање два висока чиновника деспота Ђурђа.[42] Сачуван је занимљив податак из кога се види да је челник замењивао и високе црквене личности. Челник Богдан, службеник зеткког митрополита, потврдио је 1437, својим „отвореним писмом", продају земљишта, иступајући у име архијереја у цивилним пословима. Слично је било и са великим челником, који је замењивао деспота у цивилним и судским пословима.[43] Ни тиме се не исцрпљује сва надлежност челника.

Већ поменути Ђурађ Големовић јавља се 1454. као „судија господина деспота", а само две године касније као челник, што указује да је челник био деспотов судија, а „велики челник" могао би бити „велики судија".[44] У једном документу из 1436. изричито се помиње „велики судија Господина деспота", који је, без сумње, као и велики челник, резидирао у Смедереву.[45] Врховни судија био је деспот, кога је, у ствари, замењивао „велики судија" у парницама резервисаним за владара. По унутрашњости су биле

[41] О чиновима и титулама: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XII века*, Глас СКА, 78 (1908), 178—279, К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 358—364; *Ист. српског народа*, II, 118—121 (М. Благојевић).

[42] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 69.

[43] М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 32—33.

[44] С. Ћирковић, *Смедерево*, 63.

[45] »grande zudese del Segnor dispoto«. *Lam. de foris*, XI, 75'. Без хронолошког податка, G. Luccari, 247, наводи да је деспот Ђурађ послао у Дубровник »Bulko Ceonik« да потврди мир с Републиком. Да ли је можда у питању Олко-Оливер, брат Ђурђа Големовића, који је једно време био кефалија у Приштини? На другом месту, G. Luccari, 158, наводи да су уз Ђурђа били »Ceonik, Spataro, Dvornik e Posteglnik«.

судије, у већим местима више њих, као што се 1434. у Приштини помиње спор „пред судијама господина деспота Ђурђа".[46] Судство је било један од главних задатака средњовековне државе, али није било одвојено од администрације. Чланови управног апарата били су истовремено и судије.

Како су у време деспота Ђурђа ратови постали део свакодневице, на значају су добијале војводе, првенствено војни заповедници. Било их је више него челника, логотета, протовестијара или припадника ма кога другог високог звања. Поред обичних, постојао је велики војвода, који је седео у Смедереву, до 1436. Радосав Михаљевић, а до 1456. Дмитар Крајковић. Деспот Ђурађ је 1452. навео као војводу у Смедереву Вукосава, који се следеће године јавља у улози судије.[47] У престоници је сигурно било више војвода. Као да то, посредно, потврђује податак из 1446, када је Ђурађ послао у Дубровник неколико војвода да сачекају снаху Јелену Палеолог. Ако не сви, неки су сигурно дошли из престонице. Тада су у Дубровник приспели: војвода Манојло, већ поменути војвода Дмитар Крајковић, војвода Комнин, војвода Радич Кушевић (Cugevich), војвода Алекса (Љеш) Спан и војвода Радоје Твртковић. Њима треба додати још двојицу неименованих војвода, који су на бродовима пошли у Мореју по невесту.[48] Сјајно посланство, од најмање осам војвода, имало је задатак да двори Јелену, као што је деспота дворило још више достојанственика. У смедеревском уговору с Млечанима уз њега је био Радич Богдашић, његов главни коњушар, а док је боравио у Дубровнику, крај њега су били Вукашин Липић, „дворанин пресветлог господина деспота", и Ђуро Срдић, „дворанин деспота".[49] На двору у Смедереву били су највиши достојанственици и бројни дворани.

Улога војвода била је значајнија у унутрашњости. Како су преузимали надлежности представника цивилних власти, бивало је излишно да у истом граду постоје два деспотова делегата, један за цивилне а други за војне послове. Зато су се цивилна звања гасила, а војводе су добијале овлашћења и у грађанским пословима, посебно у судству.[50] У време деспота Ђурђа, поред Смедерева, војводе се изричито помињу у Новом Брду, Сребреници и Зворнику, али, како су оне стајале у вези са преуређењем

[46] »coram indicibus domini dispoti Georgii Sclavonie. *Lam. de foris* X, 204.

[47] С. Ћирковић, *Смедерево*, 64.

[48] Вл. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151; М. Динић, *Власти*, 239.

[49] »Cortesanus illustrissimi domini despoti«; »Cortesanus de despot«. К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 388.

[50] *Ист. српског народа*, II, 125 (М. Благојевић).

државе коју је извршио деспот Стефан, сигурно су биле и у другим административним средиштима. Новобрдски војвода Хрњко спроводио је у живот одлуку деспота Ђурђа о пороти, после њега помиње се војвода Пријезда, а пред коначан пад под Турке Алекса (Љеш) Спан, који је 1446. био у Дубровнику. Новобрдске војводе имале су необично важну улогу, јер је одбрана града била од изузетног значаја за целу земљу.

У Сребреници је до 1433. био војвода Богдан, 1436—1437. Радич, 1454. Брајан, а 1457. Милош, по свој прилици Белмужевић, из породице која се истакла у служби деспота Ђурђа у Зети. „Властелин деспотов" Ђурађ Белмужевић отишао је 1443. из неосвојене Зете у Угарску, а по обнови Србије, он и Вук Белмужевић управљали су Зетом. У борбама против Млечана и Стефанице Црнојевића истакао се „последњи војвода Србије" у Зети Милош Белмужевић, који је, по Ђурђевој дозволи, 1456. предао Медун Турцима. Онда се повукао у Деспотовину, а као сребренички војвода изгледа да је имао поседе с обе стране Дрине, на које данас подсећа село Беомужевић у ваљевском крају. После смрти деспота Лазара, пао је у немилост смедеревског двора, и једно време је живео или на турској или на територији херцега Стефана Вукчића, да би 1464. дошао на дубровачке поседе, одакле је отишао у Угарску и ступио у службу краља Матије Корвина.[51] Није познат по имену војвода у суседном Зворнику, који је, у време деспота Ђурђа, издавао дозволе трговцима за пролаз у Србију. Али, зато се зна да је 1427. голубачки војвода био Јеремија, а 1429. краљ Жигмунд писао је војводи Владиславу „барону Рашког краљевства", који је имао неки посед крај Ковина. Десет година касније тај посед је припадао српском војводи Михаилу.[52] Очигледно, знамо само неке војводе деспота Ђурђа, јер су њихови помени сачувани узгредно и случајно.

Деспот је поверавао бригу о Зети посебном војводи, који је био његов намесник. Под Ђурђем су ту дужност обављали Алтоман и Комнин, са необично великим овлашћењима: водили су војску у рат, издавали повеље, потврђивали градовима аутономна права, пресуђивали спорове, доносили одлуке о царинама и уопште о трговини. Поред тога намесника, „деспоти су постављали мање значајне личности за војводе понеког градског подручја".[53] Тако је у Дривасту био војвода Дивко Зауловић, који је преживео многе тешке дане, носећи се с Турцима и Млечанима. Старешине у кући Црнојевића носиле су такође титулу војвода.

[51] *Исто*, II, 377 (С. Ћирковић).

[52] Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 27, 32.

[53] И. Божић, *Зетске војводе*, 5—20.

Војводе су биле заповедници тврђава у којима су резидирали, али и области које су им припадале. Да би се појачала одбрана, земља је подељена на „власти", тј. подручја која су добила управу сличну крајиштима, дакле претежно војничког карактера. На челу „власти" налазиле су се војводе. Током Ђурђеве владе као седишта „власти" изричито се помињу Некудим (1428), Крушевац (1429/1430), Островица (1456), а после његове смрти Смедерево, Голубац и Петрус (1457), као и Борач, Теочак и Тишница (1458). Била су то седишта владара, најзначајније пограничне тврђаве или најважнија утврђења у унутрашњости. Једино је „Лепеничка власт" добила име по реци, али је и она сигурно имала тврђаву. „Власти" нису уведене у Области Бранковића, јер је она имала посебан однос према султану. Српски део управе у њој задржавао се из времена Царства.[54]

Судећи по великом броју војвода из времена деспота Ђурђа, очигледно је да су не само добили превагу војни достојанственици већ је целокупна управа подређена војним пословима. Преостали део Деспотовине, на неки начин, претворен је у одбрамбени систем. Врховни заповедник војске био је деспот, а, током свог дугог живота, Ђурађ је стекао велико војничко искуство, ратујући против Турака и Млечана. Још деспот Стефан увео је стајаћу војску, али се задржала и пронијарска и баштиничка. Посебно треба истаћи да се пронија, као условни земљишни посед који је наметао држаоцу обавезу војне службе, задржао до краја српске државе. Деспот Ђурађ је дозволио Дубровчанима да продају непокретну имовину српских дужника, али је из тога права изузео „оно што је било дато у пронију". Пошто су поседи дати у пронију остајали својина државе, Дубровчани су 1447. прихватили да деспот може радити што жели с „кућама и поседима" које је дао у пронију.[55] Из дубровачког документа од 20. јула 1453. види се да је Николин Цријевић држао у пронију „неке куће", односно нека села, у Србији, највероватније у Зајачи, у којој је највише живео и радио. Његов случај показује да су пронију могли имати и странци.[56] Деспот Лазар дао је 1457. своме ризничару Радославу у пронију „у власти Смедеревској" село Глумце и село Полатну, а „у власти Голубској" село Тупшинце. Ако ризничар умре или се замонаши, предвиђено је да села преузму његови сестрићи Радослав и Радован „да их држе у пронију и да од њих работају и војују како и ини пронијари". Деспот Лазар је раније дао Радославу три села код Петруса, али су она

[54] М. Динић, *Власти*, 237—243.

[55] Б. Крекић, *Прилог проучавању проније у средњовековној Србији*, ЗРВИ, VIII (2), 1964, 227—228; Г. Острогорски, *Пронија, О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. 1, Београд 1969, 306.

[56] Б. Крекић, *Прилог проучавању проније*, 228—233.

већ пала под турску власт. Међутим, предвидео је да их Радослављеви сестрићи држе „у пронију" ако успе да их поврати.[57] Дакле, proније у Србији су наслеђиване, чак и по женској линији, али нису постале приватно власништво, већ су остале условни земљопосед. Коначно, логотет деспота Ђурђа и деспота Лазара, Стефан Ратковић, држао је читав низ села у пронију, а у време унутрашњих борби у Смедереву његови поседи су се увећавали, с тим што су и нови добијани у пронију.[58] Током XV века проније су се одржале у Зети, око Бара, Улциња, Скадра, Дриваста, у Паштровићима и Горњој Зети.[59] Мада су пронијари могли вршити извесне цивилне службе, њихова главна обавеза остала је „да војују". Зато је „систем проније добио у последњем периоду независности српске државе нарочито велико проширење".[60]

Пошто је Деспотовина претворена у одбрамбену целину, није било места самосталном иступању властеле. Деспот Стефан је увео јаку централну власт, безобзирно уклањајући непоуздану и неверну властелу. У време деспота Ђурђа, њени приходи од зависних сељака били су, због ратних времена, све мањи и зато она не само да није иступала самостално већ се све више везивала за владара, очекујући уносна места у државној управи. Иако звучи чудно, у српској држави која је била све мања, управни апарат био је доста чврст. На то указују неки посредни подаци: Јован Хуњади, бежећи са Косова 1448. није успео да промакне српским властима, а Старина Новак, који је избегавао кулук, није могао да опстане у Србији већ је побегао у Босну. Снага власти у средњем веку била је велика, пред њом је обичан човек био немоћан.

Промене изазване турским освајањима осећале су се не само у центру, већ још више на терену. Старо звање кефалије, представника локалне управе, све више је губило значај. Откако се 1410. јавља војвода у Новом Брду, кефалија се више не помиње. Углавном су се одржавали у Области Бранковића, која није била подељена на „власти". Да ли због ње, или због дословног преписивања старих предложака, наводе се у Ђурђевим повељама Дубровнику 1428. и 1445. године. Кефалија се помиње у Приштини 1434, а на тој дужности 1436. био је Оливер-Олко Големовић, рођени брат челника Ђурђа Големовића. У Приштини је био још 1448, а после пропасти српске државе живео је код Маре Бранковић у Турској.[61] У суседној Трепчи 1450. кефалија је био Вукосав Добројевић, са којим су се дубровачке власти прегањале због поступака према њиховим поданицима.[62] У нешто измењеном значењу, звање кефалије одржало се у Зети: чак се 1452. помиње у млетачком Улцињу.[63] Али, нигде их више није било у земљама Лазаревића, тј. у главном делу Ђурђеве државе.

Насупрот кефалијама, свако значајније место имало је кнеза. У великим средиштима, био је уз војводу а у мањим без њега, поготово што су кнежеви били не само у утврђеним градовима већ и на трговима. Од Јањева на југу до Заслона (Шабац) на северу, налазимо их на свим местима у којима су одређивани дубровачки „конзулати". Кнеза је постављао владар, с тим што су у доба Немањића многи били Саси, а у време деспота Ђурђа Дубровчани. Додуше, не и у Новом Брду, вероватно да не би странац дошао на дужност у тако значајном граду. У Сребреници, и другим мањим местима, обично су били угледнији и богатији дубровачки трговци. Највише кнежева у Сребреници дала је породица Латиница, а, поред њих, добро је познат Паоко Стипашиновић, у Зајачи Жуњ Чељубиновић, у Руднику Оливер Косеревић.[64] Неке кнежеве у мањим местима знамо само по личном имену: Никола у Заслону, Драгиша у Белом Брду, али Љубиша Владојевић у Црнчи. Кнез је обављао управне послове, и заједно с другим представницима власти учествовао у суђењима, у сачуваним документима најчешће везаним за наплату дугова. Вршио је доказни поступак, а јавља се као извршни орган који је хапсио Дубровчане. Мање су познати управни послови из његове надлежности, али се зна да су пред њим склапани уговори и да је издавао писмене потврде.[65] Трговци су му се често обраћали а власти из Дубровника и „конзули" на терену тражили су од њега обавештења и помоћ. Кнежеви су имали своје људе, које су користили у извршном поступку, а 1432. помиње се Драгош, писар кнеза Сребренице.[66] Из једностране дубровачке грађе не може се ништа рећи о домаћим људима који су били кнежеви по српским местима. Уочава се појава да дужност кнеза не само што није наследна, већ су се кнежеви брзо смењивали: једне

---

57 M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183—184.

58 Краљ Стефан Томаш претворио је пронију Стефана Ратковића у баштину, јер у Босни није ни постојала пронија. Г. Острогорски, *Пронија*, 308—311.

59 *Ист. Ц. Горе*, II/2, 181—183 (И. Божић).

60 Г. Острогорски, *Пронија*, 309.

61 Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 69; N. Filipović, *Princ Musa*, 287, 314—315.

62 М. Динић, *Трепча*, 5. У руднику Беласици 1426. помиње се кефалија. Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, 33—34.

63 И. Божић, *Зетске војводе*, 20.

64 М. Динић, *Четири средњовековна писма*, 234—5; исти, *За ист. рударства*, II, 14—15.

65 D. Kovačević-Kojić, *O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, Radovi Filozofskog fakulteta, 6, Sarajevo 1971, 333—345.

66 Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 248, нап. 10.

године је био један, друге други, треће трећи. Очигледно, владар је давао у закуп ту функцију, обично на годину дана; зато су је стицали људи који су имали капитал.

Уз војводу и кнеза, градске послове водило је веће пургара. Било их је дванаест, бар у Сребреници и Новом Брду, о којима се највише зна. Мада се јављају и у Зворнику, најчешће се помињу у Сребреници, чешће него у Новом Брду, вероватно зато што је оно било под чвршћом управом непосредних владаревих органа. Не зна се да ли их је постављао владар или су их бирали грађани, нити се може поуздано утврдити колико су дуго остајали на дужности, али су били, представници неке врсте локалне самоуправе. Могли су бити домаћи људи, Дубровчани или неки други странци. На пример, на почетку владе деспота Ђурђа један пургар у Новом Брду био је Антоније из Сплита.[67] Војвода, кнез и пургари водили су градске послове, пре свега судске. У једној пресуди из 1457, донетој у Сребреници, каже се да су тужитељи изашли „на суд пред војводу Милоша и пред кнеза Николе брата Јакету Радулиновића и пред пургаре и властеле сребреничке".[68] Из једне тужбе, поднете у Дубровнику 1437, види се да је у Сребреници вођен спор пред мешовитим судом, који су сачињавали кнез, пургари и чланови дубровачке колоније.[69] Колико је била значајна судска функција пургара показује чињеница да су у парници из 1457. називани „судије". Ипак, радили су и друге послове. Један Дубровчанин продао је у Сребреници кућу пред војводом, кнезом и пургарима Вукосавом, Радивојем, Дивојем и Никутом, други је оставио тестаментом аманет пургарима да испитају оправданост његових тврдњи, док су у трећем случају „сви пургари сребренички", са кнезовима, писали у Дубровник, у вези са исплатом неког легата. Људи војводе и пургара натерали су 1439. у Сребреници једног Дубровчанина да напусти своју кућу и остави у њој све своје ствари, а кнез Паоко Стипашиновић је избацио, заједно са пургарима, деспотовог цариника из царинарнице и одузео му цело имање. Кнез Сребренице је, у споразуму са пургарима, слао на смедеревски двор човека ради потреба града.[70] Према томе, пургари су обављали судске, управне, извршне и друге послове. Било је то градско веће, које је, с војводом и кнезом, водило све градске послове.

Сигурно су из Законика о Новом Брду деспота Стефана Лазаревића остале на снази одредбе о приходима војводе, кнеза и

[67] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 17, 94; II, 74—75.

[68] К. Јиречек, *Споменици српски*, 87.

[69] М. Динић, *Из ист. рударства*, I, 20—21.

[70] К. Јиречек, *Споменици српски*, 86; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 55; исти, *За ист. рударства*, I, 16; исти; *Три ћириловска писма из 1447. године*, 168—169.

пургара и после 1427. године. Није познато да ли се надлежност пургара ограничавала само на град или се проширивала на околину. Бар она ближа припадала је граду, јер се, 1440. помиње „дистрикт Сребренице".[71] Како су се Дубровчани, због истих ствари, обраћали војводи, кнезу и пургарима, није могуће утврдити да ли је и каква међу њима постојала подела власти. Уз њих су, као што је поменуто, постојали цариници, чија је надлежност такође била разноврсна. Војводе, кнежеви, пургари и цариници имали су своје људе, приставе. Њима је, на пример, наложено у Сребреници да избаце Дубровчанина Николу Бурешића из његове куће,[72] а у Зајачи су привели једног слугу каринику Јакову Цријевићу да га бије и окује.[73] Били су то помоћни органи, који су послушно извршавали одлуке својих господара. Наређења градских власти објављивао је телал, који је, на пример, 1435. по сребреничкој вароши три пута огласио једну пресуду.[74] Међу дужницима Михаила Лукаревића налазила су се два телала, што значи да их је у Новом Брду било више.[75] Сви представници градских власти имали су слуге, које су хапсиле, одузимале имовину и уопште спроводиле у живот одлуке претпостављених власти. Средњи век није оскудевао у слугама, јер су их имали сви иоле имућнији грађани. У овом случају, оне су биле извршиоци воље својих господара, а за обичан свет представници власти. Он се према њима морао односити са страхопоштовањем, јер је власт увек била најокрутнија преко својих извршилаца.

Сребреница је имала градски печат, а изгледа и неку врсту градске благајне.[76] Тражећи 1445. повластице, дубровачки поклисари поменули су деспоту Ђурђу „Сребренички закон", мислећи на одредбе које су имали у време деспота Стефана.[77] У уговору, који је 4. септембра 1434. саставио номик Степан, наведен је „закон града Новог Брда", очигледно правни зборник по коме су били уређени односи у граду.[78] Данас би представљао драгоцен извор за проучавање правних односа, али, нажалост, као и многи други документи из српске историје, није сачуван. И Бар је имао свој статут, који се изричито помиње на почетку Ђурђеве владе. У Приморју је, међутим, било неких специфичности, јер су, на пример, најтежи случајеви из Бара ишли на апелацију дубро-

[71] *Test. Not.*, XIII, 74.

[72] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 100.

[73] М. Спремић, *Јадар*, 59.

[74] *Div. Not.*, XX, 62—63.

[75] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 76.

[76] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 6; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 246.

[77] *Повеље и писма*, I/2, 30.

[78] Љ. Стојановић, *Стари српски хривосуљи*, 51; *Зак. спом.*, 88.

вачком суду.[79] У сваком случају, највећи градови Деспотовине имали су своје правне кодексе, по којима је био уређен живот у њима.

Уређење српских градова не може се разумети ни у време деспота Ђурђа без улоге Саса. Они су још у XIII веку увели градске норме које су донели из отаџбине, а њихово наслеђе огледало се у градском уређењу Новог Брда, Сребренице и других градова до краја средњег века. Иако су већ били посрбљени, још увек су нека лична имена упућивала на њихово порекло, а веће од 12 пургара заправо је одговарало већу од 12 скабина у немачким градовима. Али, док су у XIII, па и XIV веку, кнежеви и пургари били Саси, у држави деспота Ђурђа, били су Срби. Када су 1438. Дубровчанина Пирка Болесалића везали сребренички пургари и приставн, он је протестовао, говорећи како су могли „да ме вежете Сербли безаконо“, што показује да су пургари и приставн били Срби.[80] Разумљиво, могли су бити и Дубровчани, као што показују бројни примери из сачуване грађе. Остаје, међутим, чињеница да су Срби прихватили уређење које су донели Саси. Ако се изузме Приморје, у коме су многи градови имали романски карактер, у Србији није било градова до доласка Саса. Србима су прва градска уређења, и уопште градове, створили западњаци.

Ако у градовима деспота Ђурђа није више било Саса, било је Грка и Дубровчана. Они се изричито наводе на положају кнеза, цариника, логотета, војводе, великог челника, челника ризничког, а 1451. помиње се деспотов „тајни савет“, у који су улазили Паскоје Соркочевић, Дамјан Ђурђевић и Алвиз Растић.[81] Очигледно, то није био традиционални управни орган, већ ново тело, образовано у изузетним приликама, у коме су доношене најважније одлуке. Како је Грка, ипак, било мање, Дубровчани су давали српским градовима латински карактер. Поготово што су са собом доводили жене, а неки су се саживели са женама по Србији и с њима рађали ванбрачну децу. У току 1446. у Руднику је водио парницу бастард Лоренцо, чији је отац био дубровачки племић, а властелин Никола Лукаревић имао је, у истом месту, ванбрачног сина Тому. У судским процесима 1448. и 1449, такође у Руднику, помињу се Петар, ванбрачни син патриција Вите Растића и незаконити син Лука Сарака.[82] По повратку у родни град, Дубровчани су се, обично пред смрт, сећали

[79] »in pena del statuto de Antivari«. *Div. Not.*, XV, 167'.

[80] К. Јиречек, *Споменици српски*, 80.

[81] У уговору с Млечанима 1435. помиње се Богдан Злокијевић, деспотов »consiliarius«. *Listine*, IX, 84.

[82] Б. Храбак, *Рудник*, 48—50.

ванбрачних жена и деце. Гоњени тугом или грижом савести, понекад на самртничкој постељи, остављали су им нешто новца или сребра. Било је случајева да су истим документима завештавали законитим женама и деци, као и невенчаним женама и ванбрачној деци. Тако је Никша Милосаљић 1428. оставио тестаментом иметак законитој жени Маргарети, не могавши, међутим, да одоли а да не каже да у Плани има сина Павла, коме је завештао нешто сребра, уз напомену да га је родио с Грлицом из Плане.[83] Можда је тек том приликом његова дубровачка госпа сазнала за супарницу из Плане. Последњи дани живота откривали су дуго чувану тајну, јер човек има потребу да ода оно што га мучи, и тек онда умре. У томе погледу, средњовековни човек није се разликовао од данашњег.

У српским градовима Дубровчани нису живели у посебним квартовима, већ измешани са домаћим светом. Они богатији обично су становали у центру или у његовој непосредној близини. Куће су намештали по своме обичају и облачили се по своме укусу. Носили су капе, огртаче, горњи део одеће, често постављен крзном, појасеве, доњи део одеће, чарапе, ципеле, чизме. Раширена је била употреба дугмади, од којих су нека била сребрна. Паоко Стипашиновић наводи у тестаменту да хаљина, коју оставља нећаци, треба да буде украшена везом на „сребренички начин“, што показује да је било локалних особености у одевању.[84] Ношњом и начином живота, Дубровчани су сигурно утицали на домаћи градски живаљ. Тако се у области материјалне културе ширио западни утицај, додуше готово искључиво у градовима. Сеоско становништво носило је своје, традиционално, једноставно и просто одело. Треба водити рачуна да је дубровачка грађа једнострана и да преувеличава улогу Дубровчана, јер су њихове колоније, ма колико значајне, чиниле само мали део становништва српских градова.

III

Дубровчани су се у XV веку сматрали Романима и супротстављали су се Словенима, мада су многе градске породице потицале из словенског залеђа. У Србији су имали судску екстериторијалност и припадали су римокатоличкој вери. За средњовековног човека, и не само за њега, важно је било у другој средини очувати свој култ и имати своју богомољу. Дубровчани су их дизали широм Деспотовине, пре свега у Новом Брду, које је стално имало

[83] *Test. Not.*, XI, 176'—177.

[84] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 321.

римокатоликâ, најпре Сасâ, затим трговаца из Приморја. Главна црква била је „саска“, посвећена св. Николи, према којој су трговци били издашни до краја постојања српске државе. Тестаментима су јој остављали новац или сасуде, а дум Никола Гаичић поклонио јој је 1456. „неке књиге“, али само уколико град поново буде у рукама хришћана, јер је у међувремену пао под турску власт. Ако, пак остане под „паганима“, поклон је наменио једном колеги да студира, вежба и да се моли за душу дародавца.[85] Тој цркви су завештавани поседи, чак и рударске јаме. Друга по значају била је црква Св. Марије на Доњем тргу, којој су трговци такође остављали новац или вредне предмете.[86] Неки су истовремено даровали обе богомоље, као 1429. Бенко Никшић, 1434. Влахо Ходилиновић и 1439. Станиша Васиљевић.[87] Стиче се утисак да су новобрдске цркве имале леп иметак.

За неке новобрдске римокатоличке свештенике може се утврдити одакле су били, а за неке не. Једни су потицали из самог Новог Брда, други са Приморја, неки су били словенског, неки арбанашког порекла. Многи су долазили у Дубровник, због разних послова: Никола Дмитровић предао је 1443. у депозит драгоцености, Никола Гаичић преузео је 1446. ствари за цркву Св. Николе, а дум Никола довео је 1448. једног новобрдског младића да учи занат.[88] Римокатоличка црква у Новом Брду чинила је једну плебанију. Увек је био један плебан, али је уз њега било више капелана. До 1435. у Св. Николи служио је Никола „Вогел“, а 1442. нека завештања примили су „дом Никола де Тануш“, очигледно плебан, и капелани Дмитар, Никола, Никола Гаичић, Андрија Божидаровић, Мартин и Дмитар Ђурковић. Две године касније, плебан црвава Св. Николе и Св. Марије био је дум Петар Четроновић, уз кога се помињу четири, како по свему изгледа, већ наведена капелана.[89] У Ново Брдо стизао је и понеки доминиканац, као дубровачки фратар Иван, који је 1451. добио дозволу од папе Николе V да, заједно са сабраћом, проповеда „реч Божију“ у „провинцији Рашке“ и да у њој диже „домове“ свога реда. Мада се у Новом Брду касније помиње доминиканац, професор теологије, магистар Валерије, припадници тога реда нису

[85] *Test. Not.*, XVI, 12. Уп. и *Test. Not.*, XII, 67, 67'; 73—73'.

[86] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 29, нап. 23.

[87] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 22—23; исти, *За ист. рударства*, II, 77, 78, 92—93.

[88] *Div. Canc.*, LIX, 269'; LXI, 206'; *Div. Not.*, XXVI, 189'.

[89] P. Lukcsics, 134 (бр. 390); М. Динић, *За ист. рударства*, II, 94. Почетком 1449. у Новом Брду умро је дум Ратко Гварани. *Test. Not.*, XIV, 120'. Три године раније, у Новом Брду вођен је спор против Андрушка дон Николе. М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 57.

подигли свој манастир.[90] Занимљиво је да се у Новом Брду не помињу фрањевци, мада су у не много удаљеном Приморју имали добро познате манастире.

Како је турски притисак бивао све јачи, римокатолички свештеници напуштали су Ново Брдо и повлачили се на обалу. У априлу 1443. у Дубровнику се помињу „дон Ђурађ из Новог Брда“ и „дон Никола из Новог Брда“,[91] а четири године касније презбитер Ђорђе из Новог Брда.[92] У оближњем Слану, 1454. умро је „фратар Никола из Новог Брда“ а 1457. плебан у Гружу био је „дон Никола из Новог Брда“. У години пропасти Србије, у Дубровнику је живео „презбитер Ђорђе из Новог Брда, звани Гега“, а касније се помиње још николико новобрдских свештеника, који су обично обављали дужност у Гружу.[93] Андрија, капелан Паскоја Соркочевића у Смедереву, био је из Новог Брда, као и Ђорђе Пелиновић, који је, како по свему изгледа, служио у цркви Св. Марије, а касније је био чувени опат манастира Св. Марије Ратачке код Бара.[94] У почетку деспотов поданик, затим Скендербегов посланик, с временом се приближио Млетачкој републици, осећајући да је она најјача сила на јадранској обали. Чинио јој је услуге, уживао њено поверење, а пред крај живота пожелео је да се, заједно са рођацима, пресели у Венецију.[95] У томе није био изузетак, јер је презбитер Антоније Петончић из Новог Брда 1474. био становник Венеције, а презбитер Мартин Сегон живео је у оближњој Падови. Мартин је био каноник цркве Св. Марије у Новом Брду, а, као што је поменуто, после бекства наставио је школовање у Падови, где је 1475. докторирао канонско право. Седам година касније, изабран је за бискупа Улциња, да би умро пре октобра 1485.[96] Како су Турци 1455. заузели Ново Брдо, римокатоличка парохија почела је брзо да пропада. Пошто су опљачкали цркву Св. Николе, остала је без крова и звона, а 1466. претворили су је у џамију.

У време деспота Ђурђа, већину римокатолика у Новом Брду чинили су Дубровчани, који су били, ипак, мали део новобрдског становништва. Михаило Лукаревић је у својој књизи православ-

[90] *Notes et extraits*, II, 447; М. Динић, *За ист. рударства*, II, 94; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, 169.

[91] »dom Giuragh de Novamonte et dom Nicolam de Novamonte«, *Div. Canc.*, LVII, 204.

[92] »Georgius de Novomonte«. *Test. Not.*, XIV, 64—64'.

[93] Како се више пута наводе свештеници истог имена, најчешће Никола, тешко је утврдити да ли се ради о једном или више лица. М. Динић, *За ист. рударства*, I, 27, нап. 108.

[94] *Div. Not.*, XXXIX, 90; P. Lukcsics, 134 (br. 390).

[95] М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, 210—213.

[96] A. Pertusi, *Martino Segono*, 73—146.

не свештенике означавао са „pop", а римокатоличке са „prete". Иако први измичу дубровачкој архивској грађи, код њега их има неупоредиво више него других, што, на посредан начин, сведочи о бројчаној премоћи православног над римокатоличким живљем. Поред две римокатоличке цркве, у Новом Брду су откривени материјални остаци десетак православних храмова, о којима, као и обично, нема писаних података.[97] Барски надбискуп Марин Бици забележио је 1610. године да су у Новом Брду „Турци обратили у џамију лепу и скупоцену цркву српских владалаца, окићену мозаицима и лепом архитектуром".[98] Изгледа да су се, пред турском опасношћу, и грачанички митрополити повукли у Ново Брдо, „што се може закључити на основу археолошких ископавања у великој градској цркви у Новом Брду". У гробовима два архијереја нађен је новац не само кнеза Лазара већ и деспота Ђурђа.[99] Митрополит Венедикт је избегао покољ 1455. године, успевши да се домогне Смедерева и деспота Ђурђа.

Међу римокатоличким свештеницима у Новом Брду било је учених људи, попут Мартина Сегона, али, исто тако, међу православним богословима. Нема ближих података о њиховим међусобним односима. Зна се да се учени Владислав Граматик упуштао у распре с римокатолицима, против којих је унео неке списе у Зборник састављен 1469. године, закључивши да је једина права црква — православна.[100] Изгледа да су у време деспота Ђурђа остали релативно добри односи између православних и римокатолика у Новом Брду. Још деспот Стефан Лазаревић је, у складу с Душановим законодавством, у Закону о Новом Брду предвидео глобу и изгнанство за Латине, који преведу православне у своју веру, а за латинског свештеника чак строгу физичку

[97] I. Zdravković—M. Simić, *Manje crkvene građevine i zgrade iz turskog doba na Novom Brdu i u okolini*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1, Priština 1956, 245—270; И. Здравковић, *Откопавање цркве св. Николе на Новом Брду 1956*, Старинар, 7—8 (1956—1957), Београд 1958, 349—357; исти, *Ископавање на Новом Брду 1955. године. Рад на конзервацији тврђаве и „Сашке цркве"*, Старинар, 7—8 (1956—1957), Београд 1958, 341—348; исти, *Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu od 1952—1956. godine*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 1, Priština 1956, 329—342; И. Здравковић—Д. Јовановић, *Ново Брдо. Радови извршени 1952. године*, Старинар, 5—6 (1954—1955), Београд 1956, 251—263; исти, *Ново Брдо, Радови извршени 1954. године*, исто, 275—282; В. Кораћ, *Ново Брдо. Радови извршени 1953. године*, исто, 265—273; Е. Чершков, *„Сашка црква" код Новог Брда*, Старинар, 7—8 (1956—1957), Београд 1958, 338—340.

[98] F. Rački, *Izveštaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji*, Starine JAZiU, 20, Zagreb, 1888, 122.

[99] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 187.

[100] *Ист. српског народа*, II, 287—288 (И. Божић).

казну распорења носа. Вероватно деспот Ђурађ, у томе погледу, није ништа мењао, поготово што су, после Сабора у Фиренци 1439. године, појачани напори да се православни вежу за унију.[101]

Римокатолици су имали у Приштини своју цркву, посвећену Св. Марији. Најчешће су је помињали у тестаментима, остављајући јој нешто новца, сребра или неку другу вредну ствар. За двадесет година, од 1429. до 1449, забележено је десет дародаваца: Десин Николић и Микоч Миомановић оставили су јој 10 перпера, Јаков Витковић литру аспри, Милат Перковић 6 унчи сребра, Љубиша Милорадовић 18 унчи аспри, Божидар Богосалић 10 перпера и 10 дуката од стрица Љубише, Радоња Вукосалић 300 аспри и икону вредну 200 аспри. „Нашој цркви у Приштини" завештавали су првенствено они који су ту живели, али и трговци из суседних места. Радосав Братуљевић, који је умро у Копорићу, оставио јој је 6 унчи сребра, а Радоје Припчић, пишући тестамент 1441. у опседнутом Новом Брду, даровао јој је 10 перпера.[102] Нека завештања била су намењена за поправку цркве, нека за сиромашне „наше вере", нека за мису после смрти, а нека за ходочашћа свештеника у Бари, Рим, па и у Св. Јаков де Кампостела у Шпанији. У судским споровима, везаним за материјална добра, цркву су заступали посебно именовани прокуратори, обично из угледних дубровачких властеоских породица.[103]

Како је Радивоје Богдановић, састављајући тестамент 1433. у Приштини, даровао дон Петра, дон Николу, кога је назвао својим „духовним оцем", дон Николу, који је био Арбанас, и дон Лесиа, могло би се закључити да су у њој истовремено била најмање четири римокатоличка свештеника.[104] Зна се још да је капелан Приштине дон Петар 1439. био умешан у неку бесправну продају коња. Љубиша Милорадовић оставио је 1442. Петру Дијелићу, свом духовном оцу, 200, а неком дон Јовану 60 аспри. У Приштини се 1435. помиње као прокуратор дон Андрија Дринкашевић, али се зна да је претежно живео у Дурбовнику. У време владе деспота Ђурђа најпознатији приштевски римокатолички свештеник био је Стјепко Радулиновић, чији је сродник Никола Радулиновић од 1448. до 1450. живео на двору у Смедереву. Као један од тројице старешина дубровачке колоније, Стјепко је наредио да сви Дубровчани у Приштини изађу на коњима и свечано дочекају Иса-бега, а од оних који нису то учинили наплаћивана је глоба од пет перпера. На силне тужбе које су стизале у Дубровник, њих тројица су одговарала да су дочек приредили

[101] *Исто*, 287 (И. Божић).

[102] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 64, нап. 74; Уп. и *Test. Not.*, XIV, 38—39.

[103] *Cons. Minus*, IV, 267.

[104] *Test. Not.*, XII, 101'.

да би спасли себе и своју имовину.[105] У марту 1442. у Дубровнику је регистрована тужба, из које се види да је неки Радивоје Радованов тужио Стјепка Радулиновића кадији.[106] Не би се могло рећи да је овај латински свештеник сарађивао с Турцима, мада су му чланови колоније много замерали на наплати глобе за дочек Иса-бега. Била су то тешка времена, у којима су се сви, па и римокатолички свештеници, довијали на разне начине да би само спасли главу.

У изворима је остало трага само о једној римокатоличкој цркви у Приштини, док се у Трепчи помињу две: Св. Марије и Св. Петра. Зна се да је за последњу урадио полиптих Дубровчанин Стјепан Зорнелић, а већ помињани Радосав Братуљевић из Копорића даровао јој је либру сребра.[107] У једном тестаменту из 1428. године, у Трепчи се помињу дон Марин, дон Хонус, дон Марко и дон Јован.[108] Изгледа да је Марин ту службовао дуже време, јер му је 1440. један трговац завештао новац да одслужи мису.[109]

Дубровчани су у Јањеву имали цркву, посвећену Св. Николи, а зна се да је најкасније од јуна 1435. њен парох био Андрија Кечевић. Њега је 23. фебруара 1436. которски бискуп поставио и за ректора храма Св. Марије у Кокеранцама („Chocheranci"), вероватно у близини Јањева. Нову цркву Андрија је добио у Котору, по западном феудалном обичају: клекнуо је пред бискупа, који је прихватио његове руке, и, као знак инвеституре, дао му златан прстен, а у катедрали Св. Трипуна посебан каноник, на формалан начин, увео га је у посед и обавезао на исплату прихода који припада которској дијецези. Клирицима и верницима додељене цркве наређено је да се покоравају новом ректору, а њему је дато право да оне који му се супротстављају — искључи из цркве.[110] Занимљив докуменат, који сликовито показује како су додељиване римокатоличке цркве. Андрија се у једном дубровачком извору из јула 1441. помиње као јањевски плебан.[111] У томе месту је римокатоличка традиција остала касније вековима веома жива.

[105] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 80.

[106] *Исто*, 97, нап. 99.

[107] *Test. Not.*, XIII, 115'—116.

[108] М. Динић, *Трепча*, 7.

[109] *Test. Not.*, XIII, 61'—62. И у Беласици је вероватно постојала римокатоличка црква, јер је 1441. Радосав Братуљевић оставио четири унче сребра свештенику Ђурђу у Беласици, а Радосав Бољковић завештао је пет перпера »dum Goane de Belasiza«. Изгледа да је била посвећена Св. Гргуру. Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику*, 37.

[110] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе*, 23—24.

[111] Д. Ковачевић, *О Јањеву*, 126.

Иако је Призрен био у потпуном пропадању, у њему се још одржавао римокатолички свештеник Михаило, који се помиње у једном тестаменту из 1434. године.[112] Како су вести крајње оскудне, очигледно је латинска парохија пропадала као и град.

Осим новобрдске области, римокатоличких цркава било је и у сребреничком крају. У самој Сребреници храм је био посвећен Св. Марији, којој је златар Петко Прибојевић оставио 1436. године 18 дуката да се купи бревијар, а Стефан Казела икону и нешто новца за одећу фратара.[113] Састављајући опоруку, Симко Тасовчић завештао јој је 1440. године 9 дуката да фратри „моле Бога за душу моју".[114] Посебна занимљивост је то што је сребреничка црква дарована рудом. Дабижив Латиница је 1430. одредио да јој се сваке седмице даје по каблић најбоље руде, која се ископа у његовим јамама, а златар Прибојевић завештао јој је 10% од онога што добија у свом сребреничком окну.[115] Паоко Стипашиновић оставио је аманет наследницима да од прихода рударских рупа дају десети део храму Св. Марије.[116] Побожни и дарежљиви људи давали су Св. Марији, дакле, десети део добити од рударских јама, што указује да је десетак цркви и овде поштован.

Као и претходних деценија, током целе владе деспота Ђурђа, у Сребреници је било фрањеваца, који су, као што је истицано, развили обимну делатност у Босни. Октобра 1441. Радич Брајковић је изричито навео у суседној Црнчи да оставља 5 дуката „цркви мале браће у Сребреници".[117] Као сребренички гвардијан 1428. године помиње се Мартин, 1436. Михаило, коме је богати златар Петко Прибојевић завештао 3 дуката,[118] а 1454. Франћеско, који је такође добио новац од једног дародавца.[119] Мада су фрањевачки фратри живели од поклона, били су повезани с рударском производњом. Добијену руду су вероватно продавали, а могуће је да су трговали сребром, јер се гвардијан Мартин судио због неког сребра.[120] Изгледа да су давали новац под интерес, пошто су 1436. увели неку „новост" дубровачким дужницима због чега је писано викару Босне.[121] Због све већег надирања Ту-

[112] *Test. Not.* XII, 136'—137.

[113] *Test. Not.*, XII, 154'—155'; XIV, 111'—113.

[114] *Test. Not.*, XIII, 73'—74'.

[115] *Test. Not.*, XII, 154'—155'. Уп. S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici*, 4, нап. 12.

[116] *Test. Not.*, XV, 125—126.

[117] *Test. Not.*, XIII, 116—117.

[118] *Cons. Minus*, IV, 143'; *Test. Not.*, XII, 154'—155'.

[119] *Test. Not.*, XV, 125—126.

[120] *Cons. Minus*, IV, 143'.

[121] М. Динић, *За ист. рударства*, 82—83.

рака, за сребреничке фрањевце прва половина XV века било је доба великог искушења.[122] Стрепели су за свој храм, поготово када је град пао под турску власт, између 1439. и 1444. године. Додуше, сребренички трговци су још увек зидали, или покушавали да зидају понеку цркву. На самрти, Дабижив Латиница је 1430. тражио од синова да доврше цркву Св. Николе у суседном Чаглњу, напоменувши да ће их, у противном, проклети. Његов син Влакуша је 1452. налагао својим наследницима да је доврше, оставивши део сребреничких поседа за покриће једне трећине трошкова.[123] Очигледно, са градњом храма, у време када је муслимански освајач заузимао тај крај, ишло је тешко.

Из Сребренице су се фрањевци ширили на околна места. Од 1423. помиње се њихов манастир, посвећен св. Марији, у Зворнику. Баш те године избио је спор, јер су зворнички фрањевци одбили да врате новац, тканине и другу робу, коју је код њих похранио трговац Петрое Илић.[124] Остали су у своме самостану и после преласка града под власт деспота Ђурђа, а помињу се када би им неки дародавац завештавао нешто новца. Када је 1449. умро трговац Стефан Казела остало им је 40 перпера, да, по слову опоруке, купе себи одећу.[125] Исте године, дубровачка влада дозволила им је да извезу до десет стара уља, а пет година касније један угледни сребренички трговац завештао им је 15 дуката.[126] Манастир Св. Марије у Зворнику деловао је и под турском влашћу, дакле после пропасти Српске деспотовине и Босанске краљевине.

У суседној Црнчи Дубровчани су имали цркву, посвећену такође св. Марији. Остављајући јој 1441. године 10 дуката, Радич

[122] О босанским фрањевцима: D. Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino ai giorni nostri*, I, Zara 1863; M. Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihovog boravka*, I, (Vikarija 1235—1517), Zagreb 1881; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912; исти, *Izvori za kulturnu poviest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913; исти; *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437—1878)*, Starine JAZU, 36, Zagreb 1918, 81—162; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968. Уп. и J. Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, 17—18, Sarajevo 1986, 236—242. У доба деспота Ђурђа, на челу босанске фрањевачке викарије били су: Блаж Szalkai (1420—1429), Иван Корчуланин (1429—1435), Јаков Маркијски (1435—1438), Иван из Баје (1438—1444), Фабијан Kenyeres (1444—1447), Миховил Задранин (1448—1454), Н. Н. вицевикар (1455—1457), Филип Дубровчанин (1457—1463). D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 85—127.

[123] *Test. Not.*, XII, 24'—25; 27'—29.

[124] D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 30—31. О цркви Св. Марије: J. Kujundžić, *Crkva Svete Marije u Zvorniku*, Dobri pastir, 23, Sarajevo 1973, 203—210.

[125] *Test. Not.*, XIV, 111'—113.

[126] *Cons. Minus*, XII, 118'; *Test. Not.*, XV, 125—126.

Брајковић је поменуо фрањевце у њој.[127] Симко Живатовић из Жупање, настањен у Зворнику, оставио јој је 6 перпера,[128] а Паскоје Маротић 1464. десет дуката, али је већ распродавао имовину, пошто су цео крај заузели Турци.[129] Дубровчани су се селили, и то је био крај живота њихових богомоља. Постојала је и у суседној Зајачи, јер се зна да јој је Иван Младеновић 1451. завештао 30 перпера. Још је одредио да му, ако ту умре, мајстор Никола направи кандило, за 420 перпера, које ће горети у цркви „за душу".[130] Већ помињани сребренички златар Петко Прибојевић завештао је 6 перпера цркви у Крупњу, којој је исту суму даровао Иван Младеновић. Почетком 1450. у Крупњу је вођен спор против капелана Луке Ђурђевића, али се не зна да ли је ту живео.[131]

Латини су имали своје цркве у Руднику, а биле су посвећене св. Марији и св. Влахи. Последња, посвећена заштитнику града Дубровника, била је права црква његових поданика. Између 1432. и 1454, више пута су им завештавали новац и сребро, а Св. Марија добила је од једног дародавца коња. У тестаменту Стефана Казеле помиње се црква Св. Стефана у Руднику, и то би био једини до сада познати податак о њој.[132] На самрти 1438, један трговац је оставио новац за хаџилук на Христов гроб, као и за ходочашћа у Рим и Шпанију,[133] а почетком марта 1429. помиње се „дон Мике", пјован у Руднику.[134] Последњи дародавац био је Радовац Прибинић, који је тестаментом, прво написаним у Смедереву на српском а потом преведеним на латински, оставио „цркви на Руднику" 5 дуката.[135] Умро је почетком 1454, а ускоро је Мехмед II навалио на Србију, нападајући посебно Рудник.

Највише римокатоличких цркава у Србији било је посвећено св. Марији (Ново Брдо, Приштина, Трепча, Сребреница, Зворник, Рудник, Црнча), а знатно мање св. Николи (Ново Брдо, Јањево, Чагаљ). Биле су по рударским местима, у којима су се налазиле латинске колоније, и углавном у две области: новобрдској и сребреничкој. Занимљиво је да је фрањевце, који су у сребреничком крају имали главну реч, послао папа крајем XIII века, на позив краља Драгутина, господара Усоре и Соли, да се боре против јереси у Босни.[136]

[127] *Test. Not.*, XIII, 116—117.

[128] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 288, нап. 24.

[129] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 73, нап. 20, 92.

[130] М. Спремић, *Јадар*, 60.

[131] М. Спремић, *Крупањ*, 128.

[132] *Test. Not.*, XVI, 111'—113.

[133] Б. Храбак, *Рудник*, 58—59.

[134] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 7, нап. 21.

[135] *Test. Not.*, XV, 83—83'.

[136] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 281.

Измешани православни и римокатолици живели су и у Зетском приморју, у коме су велики манастири и једних и других вековима мирно стајали.[137] Православни су били Св. Петра у Скадру, Св. Арханђела у Улцињу, Прасквици у Паштровићима (доцније названа Режевић), Госпођин манастир у Грбљу, а римокатолички Св. Марија Ратачка, Св. Никола на Бојани, Св. Срђ и Вакх такође на Бојани, Св. Јован код Дриваста. У смедеревском уговору 1435. одређена су међусобна права и разграничења цркава и манастира у Приморју, и те одредбе поштовали су и деспот и Млечани. Како је он, међутим, губио посед за поседом, а они се ширили, православље је узмицало пред римокатоличанством. Само, званична Венеција није отворено гонила припаднике српске цркве, већ је то чинила прикривено, знајући понекад да привремено узмакне, само да не изазове против себе новостечене поданике. То никако не значи да на терену није било сукоба. Када је 1442. освајала Бар, пришао јој је „поп Ђинак“, коме је, заузврат, скадарски кнез уступио опатију Св. Николе на Бојани, јер је, прилазећи Млечанима, изгубио цркве и поседе које је добио од деспота Ђурђа и Стефана Вукчића. Пошто је био важан савезник, кнез је протерао из Св. Николе старог опата, а Ђинаку је касније млетачки Сенат признао нови посед као „српску цркву“, коју је држао до 1450. Тада је дигао глас папа, тражећи да се посед врати старом опату, што је натерало Сенат да сам истакне како не треба протеривати поседнике старих бенефиција и давати их другима „поготово да Србима шизматицима не поверавамо латинске цркве“.[138]

Узмицање православља било је још израженије у крајевима ван српске државе, која је била све мања. Српска црква је одавно изгубила своје позиције у Стону, на Пељешцу, у Сланском приморју и Конавлу. Још 1456. Дубровчани су о Пељешцу писали угарском краљу: „Када су наши стари стекли то место, сви су становници били шизматици и јеретици и велики противници наше вере. Зато су доведени фрањевци и с великим трошковима наше оштине изграђени су им црква, звоник и манастир за становање. Делатношћу те браће шизматички и јеретички народ се обратио у нашу веру.“[139] Пошто су купили цело Конавле, Дубровчани су 1429. донели одлуку да цркву Св. Ђорђа, која је била седиште српског православља, прилагоде римокатоличком обреду и да је посвете Св. Влахи, а на самом црквеном земљишту да подигну фрањевачки манастир. Одлуку, ипак, нису спровели у живот, вероватно због узнемирења православног становништва,

[137] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 276.

[138] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 203—204 (И. Божић).

[139] *Dipl. Rag.*, 590—591. Уп. *Ист. српског народа*, II, 282 (И. Божић).

али су зато решили да фрањевачки манастир изграде у близини, у управном средишту области, селу Светом Мартину, које је „подесније и погодније“. У Конавлу су чинодејствовала још два православна свештеника: поп Никша „грчке“ вероисповести у цркви Св. Ђорђа и поп Божидар у Подускопљу. Када је 1435. Јаков Маркијски дошао у Конавле, одмах је затражио да се Никша протера. Иако су тежиле истом циљу, искусније у тим питањима, дубровачке власти су биле тактичније. Радећи полако, најпре су земљу православних цркава уступиле фрањевцима у Светом Мартину, којима су српски свештеници били дужни да испуњавају обавезе, као својим господарима. Како се поп Никша тешко одржавао, Дубровчани су 1438. чак изнели предлог да га покрсте у римокатолика, а 1440. донели су одлуку да му одузму кућу и земљиште које се граничило с фрањевцима. О њему нема даље вести; морао се негде склонити. Поп Божидар је обављао службу у Подускопљу још 1448, а после се ни он више не помиње. Сви православни свештеници морали су напустити Конавле и оно је постајало област насељена римокатолицима. „Мале православне цркве, чији се број пењао 1427. на педесетак, прилагођене су потребама римског обреда. Једино ћирилички натписи на гробовима и на црквама остали су да сведоче о раздобљу које је већ у другој половини XV века припадало прошлости.“[140]

Важно је још напоменути да су у Приморју деловали попови глагољаши, које су у Котору и Дубровнику звали „ћурилице“, а њихово писмо „ћурилица“, за разлику од „српског писма“, које се тек од XVI века почело називати ћирилицом. Одани Римској курији, они су на обали били највештији поборници ширења римокатолицизма, јер су народу нудили службу и проповед на његовом језику.[141] Има наговештаја да су чланови дубровачких колонија по Србији имали свештенике који су такође служили на словенском језику. Б. де ла Брокијер слушао је о Ускрсу 1433. у Београду „службу на словенском језику“.[142] Ако су „словенски попови“ деловали у Београду, још пре их је морало бити у Новом Брду, Сребреници, Руднику.[143] У сваком случају, клирици обе хришћанске вере, водећи и те како рачуна о језику, борили су се за паству. Мада је то било време честих глади и епидемија, брига о телу била је много мања него брига о душама. Иако су обе

[140] *Ист. српског народа*, II, 283 (И. Божић). Уп и *Cons. Minus*, VIII, 174'.

[141] М. Динић. *Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе*, Прилози за КЈИФ, књ. 26, св. 3—4, Београд 1960, 274—279; исти, *Словенска служба на територији Дубровачке републике у средњем веку*, исто, књ. 14, св. 1—2, Београд 1934, 63—65.

[142] Б. де ла Брокијер, 130.

[143] М. Динић, *Словенска служба*, 60.

цркве биле све угроженије од Турака, ширење сваке од њих остајао је прворазредни циљ и задатак.

Највише седиште римокатоличке цркве у Српској деспотовини била је надбискупија у Бару. Њој су биле потчињене бискупије у Будви и Дривасту, докле год их је држао деспот Ђурађ. Што се тиче римокатоличких парохија у унутрашњости Србије, око њих се водила борба између которског бискупа и барског надбискупа. Пошто су 1423. године склопили мир деспот Стефан Лазаревић и Млетачка република, Которска општина је затражила од власти у Венецији да посредује код деспота како би которски бискуп остварио јурисдикцију у Србији. Млетачка влада је 4. маја 1424. обећала да ће то учинити, ако деспотов посланик дође у Венецију. Которани су много држали до својих молби, јер се још 1426. године у једном акту помиње да новобрдске цркве Св. Марија и Св. Никола припадају Барској дијецези.[144] Которском бискупијом је од 1429. до 1453. управљао енергични Марин Контарено, и сам Млечанин, који је имао главну реч у граду, у коме су се кнежеви смењивали сваке године. Већ 1431. предузео је мере да римокатоличке цркве у Србији веже за своју бискупију. У Смедереву је 1435. постигнут споразум да се которском бискупу врате права у Деспотовини, када се српском зетском митрополиту обнове права на млетачкој територији. Како је права над римокатоличким парохијама у Србији полагао и барски надбискуп, у уговор је ушла одредба да ће деспот пристати да се которском бискупу врате поседи и дозволити убирање прихода, тек када папа одреди коме припадају. Још је деспот обећао да ће подржати которског бискупа да убере раније приходе, али опет само ако Рим реши спор у његову корист. Није познато како је папа Евгеније IV решио сукоб, али се може претпоставити да је био више наклоњен Марину Контарену, свом оданом присталици и великом противнику базелских синодиста. Што се, пак, тиче барског надбискупа, он је, иако у црквеној хијерархији изнад которског колеге, био прелат без већег утицаја. Биран из редова домаћих људи, са малим приходима, често је био заузет ситним градским сукобима и чаркама. Могао је само са завишћу да гледа на гордог Марина Контарена, иза кога је стајала моћна Млетачка република. Сам, пак, деспот Ђурађ могао је бити више везан за барског надбискупа, који си више држао домаће традиције и сарадње с околним православним живљем. Његова политика могла је одударати од општих папских потеза, који нису

[144] „Sancte Marie et Sancte Nicolai de Novamonte, Antibarensis diocesis, *Notes et extraits*, II, 25 нап. 5.

увек водили рачуна о локалним посебностима. Уз то, барски надбискуп био је српски поданик.[145]

Но, без обзира на све то, енергични бискуп Марин Контарено терао је своје. Још 20. јуна 1435. одредио је за генералног викара у Србији јањевског свештеника Андрију Кечевића, али је он одбио дужност, наводећи да је заузет другим обавезама. Онда је бискуп 26. новембра 1435. написао привилегију „презбитеру Танушу, становнику Новог Брда, которске дијецезе", одредивши га за свог викара „над свим црквама у крајевима Новог Брда и Србије". Дао му је права да управља црквама и клиром, да прима тужбе, ислеђује, доноси пресуде и да, повремено, замењује бискупа у визитацијама. За себе је резервисао право апелације и поделе црквених положаја и поседа. Истовремено, опозвао је све раније прокураторе, одредивши Тануша за свог генералног и специјалног прокуратора, с овлашћењем да убире од цркава и свештеника приходе који припадају бискупу. Гарантовао му је да ће признати све његове рачуне о прикупљеним приходима.[146] Али, и с Танушом је ишло тешко. Једва је примио нову дужност, и на њој није ништа учинио. Рекло би се да новобрдски свештеници нису радо прихватали дужности од бискупа из млетачког Котора. У Србији је било све мање Которана, а најбројнији становници у латинским колонијама били су Дубровчани, који нису били наклоњени ни Котору ни његовој господарици Венецији. Зато је Марин Контарено 24. маја 1436. одредио за свога прокуратора млетачког племића Антонија Мема, наложивши му да оде код деспота Ђурђа и испослује му права над римокатоличким црквама у Србији, међу којима је посебно навео новобрдске. Још му је наложио да убире одговарајуће дажбине, како за прошла тако и за садашња и будућа времена.[147] Именовањем млетачког племића за свога прокуратора, упорни которски бискуп показао је право лице. Настојао је да себи потчини римокатоличке цркве у Србији уз помоћ млетачке власти.

Али, радила је и друга страна. У јесен 1435. један барски презвитер тражио је од папе да му припадне приход „ректорија" од новобрдских цркава Св. Николе и Св. Марије.[148] Онда је Контарено, пред одлазак на Флорентински сабор, именовао Винцента Марију „Dabichiusa", за „спољнег" викара Србије, давши му већа овлашћења него обично. Истовремено је тражио од деспота Ђурђа да се римокатолицима врате цркве које су одузели Рашани,

[145] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе*, 22—23; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, 164.

[146] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе*, 24.

[147] *Исто*, 25.

[148] P. Lukcsics, 134 (бр. 390).

посебно захтевајући да викари слободно обављају дужност у Деспотовини.[149] Његове бројне молбе, ипак, показују да му захтеви нису испуњавани. Поготово што је ускоро напустио дијецезу и отишао на концил у Фиренцу, на коме се и даље истицао као одлучан присталица Евгенија IV, радећи упорно на унији с православнима. Али, као што је познато, деспот Ђурађ је био њен одлучан противник.

Налазећи се у папиној близини, вероватно је Марин Контарено постигао да Курија екскомуницира барског надбискупа. Амбициозни опат Ратачког манастира Ђорђе Пелиновић молио је марта 1445. млетачки Сенат да му у Риму издејствује положај барског надбискупа, изричито наводећи да је „Архиепископ Бара екскомунициран од Римске курије".[150] Још је додавао да је смењени надбискуп, током протеклих месеци, лично ишао у Горњу Зету и „три дана провео с деспотовим војводом, како се верује, да би нешто извели против ваше државе". Очигледно, барски надбискуп се везивао за српску страну, а време није радило ни за которског бискупа. Ускоро је умро папа Евгеније IV, а неколико година касније за њим је отишао и Марин Контарено. Прелат Бара могао је да одахне, пошто је нови папа Каликст III написао верницима у Рашкој да новобрдска црква припада барској дијецези.[151] Његов наследник Пије II је 26. септембра 1458. изричито навео да новобрдске цркве Св. Николе и Св. Марије потпадају под јурисдикцију барске цркве, а известио је барског надбискупа да се праштају греховi верницима који их посете и приложе за обнову.[152] Управо тада, новобрдска црква Св. Николе зјапила је развалјена, после темељног турског пљачкања. Док су се, дакле, барски и которски прелати прегонили, Турци су учинили своје. Не питајући која је црква под чијом јурисдикцијом, чак ни да ли је православна или римокатоличка, били су стварни победници. Ипак, барски надбискуп је, на крају, успео да потчини себи римокатоличке цркве, али у турској Србији. Од XVI века био је „примас Србије", и ту титулу је носио у потоњим вековима.

Ипак, ни барски ни которски прелат нису имали јурисдикцију над свим римокатоличким црквама у држави деспота Ђурђа. Сигурно не у североисточној Босни, која је улазила у састав Деспотовине. Њихова међусобна борба односила се, пре свега, на цркве у новобрдској области. Као што је истицано, у Сребреници

[149] D. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 463.

[150] „Et nunc Archiepiscopus Antibari, qui excomunicatus est a Curia Romana". ASV. Sen Mar., R. II, f. 66v.

[151] *Ист. Ц. Горе*, II/2, 266 (И. Божић).

[152] A. Theiner, *Monumenta Slavorum*, I, 450—451.

су главну реч имали фрањевци. Папа Евгеније IV је 9. априла 1454. наименовао фрањевца Стефана Радошевића за бискупа канонски уједињених бискупија „buduanensi et visocinensi". Њоме је пре тога управљао бискуп Петар, који је у међувремену умро. Стефан је добио налог да иде у своју бискупију и у њој станује. Три дана касније, папа је одредио фрањевца Стефана за бискупа канонски уједињених бискупија „capirinensis et visocinensis". О томе је обавестио клер и народ у Дежевици, Крешеву, Фојници, Јајцу и Сребреници, као и дубровачког надбискупа и босанског краља.[153] Дакле, под Стефанову надлежност сигурно је спадала деспотова Сребреница.

Стефан је управљао бискупијом само неколико година. Пошто је убрзо умро, Евгеније IV и његов конзисториј именовали су 27. јануара 1440. фрањевца Тому Матејиног из Трогира за бискупа сребреничко-височког, а у акту о именовању и покојни Стефан наведен је такође као сребреничко-височки бискуп.[154] Акт о именовању папа је издао у Фиренци, у којој је још увек боравио после унијатског сабора. О постављању новог бискупа посебно је обавестио каптоле, клер, народ, дубровачког надбискупа и босанског краља Стефана Томаша. У акту папског конзисторија о именовању Томе изричито се каже да се сребреничко-височка бискупија налази у „провинцији дубровачкој".[155] Зато се о постављењу бискупа и 1434. и 1440. посебно обавештавао дубровачки надбискуп, што би говорило да је сребреничко-височки бискуп био његов суфраган. Разумљиво, било је то време када је Сребреница била пуна Дубровчана. Не зна се да ли је бискуп резидирао у Сребреници, али то што се 1440. Сребреница помиње у званичном називу бискупије, показује да је добила у значају као римокатоличко средиште.[156] Црква је увек водила рачуна о традицијама, али се, исто тако, прилагођавала времену. Била је тамо где је био народ. Зато није чудо што је богата Сребреница постала значајно средиште и источне и западне хришћанске цркве.

[153] D. Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija u Bosni, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 483—487. Уп. I. V. A. Fine, *Mysteries about the Newly Discovered Srebrnica — Visoko Bishopric in Bosnia (1434—1441)*, East European Quarterly, VIII, № 1, March 1974, 33—35.

[154] „bone memorie Stephano, episcopo srebrinicensi et vissocconensi, srebrinicensis et vissocconensis ecclesiarum invicem canonice unitarum regimini presidente". D. Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija*, 488.

[155] „prouincie ragusine". D. Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija*, 487.

[156] D. Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija*, 487—490. Уп. I.V.A. Fine, 35—43.

Главни носиоци латинске офанзиве у доба деспота Ђурђа били су фрањевци из североисточне Босне и Угарске.[157] Баш у то време пада делатност њихова два истакнута представника, Јакова Маркијског и Јована Капистрана. Како се турски притисак све више појачавао, офанзива са Запада није слабила. Њој се опирао деспот Ђурађ, мада не значи да је било сукоба са старим, традиционалним, римокатоличким парохијама. Њихови свештеници, на пример у Новом Брду, мирно су обављали дужност, и били узорни деспотови поданици. Неки чак и у његовој служби. Новобрдски плебан Иван, из „Сашке цркве Св. Николе" био је протовестијар кнегиње Милице и кнеза Стефана.[158] Као што је поменуто, одбијали су да приме дужности од млетачког бискупа Котора у време када је деспот Ђурађ био у сукобу с Венецијом. То нарочито важи за јањевског пароха Андрију Кечевића, који је, изгледа, радио за деспота Ђурђа, јер је которском бискупу образлагао да је заузет многим својим и пословима „господина деспота Рашке".[159] Није наодмет ни податак да су се међусобно сукобљавали фрањевци Угри с фратрима „Босанцима и другим Словенима". И једни и други су бирали посебног викара, а почетком 1445. у њихов спор умешао се папа Евгеније IV.[160] Очигледно, међу самим римокатоличким клером постојале су две струје. Политика коју су водили свештеници у старим, традиционалним, парохијама по Србији није била политика Јакова Маркијског. Но, обе политике осећале су се по градовима и у рударским местима, док је село чврсто држала православна црква.

[157] У Београду, под угарском влашћу, бискупске положаје добили су неки фрањевци: 1429. помиње се бискуп Блаж Иванов, 1431. Антоније, 1452. Тома. Због честих турских провала, они су обично боравили далеко од свога седишта. *Ист. српског народа*, II, 286—287 (И. Божић).

[158] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 404.

[159] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе*, 23.

[160] *Acta Bosnae*, 188—190.

9. ГРАЂАНСТВО

У градовима Српске деспотовине живело је разнолико становништво. Дубровчани нису били једини Латини, већ се могао наћи по који Которанин, додуше много ређе него раније. Више су трговали у јужном делу Деспотовине, на пример у Трговишту и Приштини, а између 1432. и 1437. у Сребреници се помињу Мартин из Котора и Никола Болица.[1] Мада се Радивоје Которанин јавља у Ваљеву 1453, млетачка ограничења спутавала су одлазак трговаца у Србију.[2] Деспотов канцелар Никола де Архилупис је случај за себе. Што важи за Которане вреди и за Улцињане, такође млетачке поданике. Ипак, у Сребреници је почетком 1442. боравио Мирослав из Улциња, а 1448. у Руднику се судио Ловринац из Улциња.[3] Чланови улцињске породице Тани радили су у Приштини, с тим што се између 1414. и 1426. јавља Мако де Тани, а од 1424. до 1447. његови синови, Марин, Стефан и Јуније. Најпознатији је био четврти син Кимо, који је проживео у Приштини 14 година и био 130 пута биран у судске комисије. Како по свему изгледа, ова арбанашка породица била је римокатоличке вере, јер је један њен члан, Никола Тани, био плебан у Новом Брду. Ипак, већина Улцињана, пре него што је дошла у Србију, живела је у Дубровнику. Зато су у раду судских колегија учествовали као његови поданици, а дубровачка влада је 1448. назвала Кима де Танија „нашим поштованим грађанином".[4] Очигледно, житељи Улциња примали су дубровачко грађанство и наступали у Деспотовини као Дубровчани, јер им је то било повољније.[5]

У Приштини је радило неколико Барана: Никола се помиње 1436, а Пјеро Пичиковић 1442. године. Међу Баранима у Сре-

[1] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 67; иста, *Градска насеља*, 233, нап. 33.

[2] Б. Храбак, *Трг Ваљево*, 100.

[3] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233, нап. 33; Б. Храбак, *Рудник*, 49.

[4] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 67—68.

[5] *Исто*, 67.

бреници наводе с Дабиша 1427, Петар Маринчетић 1429, Иван Пиковић 1436, а Станиша Иванов 1431. и 1436. године.[6] Неки од њих живели су у Сребреници по десет и двадесет година, настављајући започете послове из времена деспота Стефана. Јован из Бара јавља се 1432. године у Београду.[7] Уочљиво је да је више становника Бара било у Србији док је био под влашћу деспота Ђурђа, а много мање откако је пао под млетачку управу. У Приштини је 1447. радио Ратко Спан из Дриваста.

И поред млетачких ограничења, трговци из Далмације долазили су у Србију. Радашин Пиколо из Задра радио је 1442. у Приштини, а Петар де Налис био је 1448. у пословним везама с трговцима из Јелеча.[8] Још док је „господин" Ђурађ владао Облашћу Бранковића, у Приштини је трговао Сплићанин сер Дује де Кјуколо и његов син Петар, који је повремено одлазио и у Трепчу.[9] Као што је поменуто, тридесетих година XV века пургар у Новом Брду био је Сплићанин сер Антоније, а од 1436. до 1439. у Руднику се судио Никола Томин из Сплита.[10]

У Деспотовину су залазили и Италијани. О Млечанима знамо сразмерно мало, због природе извора којима располажемо. У лето 1443. помињу се Ђеновљани у Новом Брду,[11] а у току 1432. и 1433. у Сребреници су боравили Јован Ћеко и Габријел Николин из Прата, као и Лука из Милана.[12] Сасвим је посебан случај Јеронима из Фераре. Његове послове утро је отац, магистар Јаков, који је једно време боравио у Вишеграду. Јероним се краће време задржао у Фочи, а од 1443. до 1445. радио је у Сребреници, одакле је одржавао везе са рударским местима у северозападној Србији. Последњег дана децембра 1444, на захтев „Јеронима, магистра Јакова из Фераре", одређена је једна судска комисија у Бохорини. У Сребреници се 1452. помиње његов брат Онофрије.[13] Трговање с Италијанима било је доста живо, само многи од њих нису долазили у Србију већ су, преко ортака и прокуратора, завршавали послове с Приморја и из Италије.

У Србији је морало бити Угара. Не само у Смедереву, већ и у другим градовима, помињу се „угарске капе", „угарске ча-

[6] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233.

[7] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 26—28.

[8] *Div. Canc.*, LXI, 227'.

[9] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 67; М. Динић, *Трепча*, 8.

[10] Б. Храбак, *Рудник*, 44, 46.

[11] *Cons. Rog.*, VIII, 225'.

[12] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233—234.

[13] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233; М. Спремић, *Јадар*, 49.

ше", и уопште њихов накит, али о Угрима знамо сразмерно мало, јер измичу дубровачкој грађи. Управо захваљујући њој, знамо да су у Сребреници живели Чех Јакобац и Грк Димитрије.[14] У градовима се могао наћи понеки оријенталац, као Абрахам из Сирије, очигледно Јеврејин, који је живео у Смедереву, тргујући с Дубровчанима, од којих је узимао новац на зајам.[15] Дужник Луке Соркочевића 1442. у Сребреници био је Радојко Циганин. Пред турским освајањем, Цигани су се с Истока повлачили на Запад, и већ крајем XIV века у Загребу је постојала циганска колонија. Било их је и у Љубљани, а у XV веку чешће се јављају у Дубровнику. Обично су се бавили ситном трговином, као Радојко у Сребреници.[16]

У српским градовима било је све више Турака. Настањивали су се у већ постојећим, али су оснивали и своја насеља. Поред старе Трепче, чије су рушевине данашњи Стари трг, подигли су, на око два километра, своју, Доњу или „Турску Трепчу", која се помиње између 1445. и 1448 године.[17] Још у време деспота Стефана Лазаревића, у Приштини су установили свој суд, на челу с кадијом. Дизали су своја здања, а изгледа под султанима Муратом II и Мехмедом II и своје прве приштинске богомоље.[18] У Новом Брду их је било пре него што су га заузели; хапсили су људе наочиглед света, а српске власти су морале да се с тим сагласе. Нешто мало су се бавили трговином, укључујући и кредитну. Пиерко, син Стана Илића, родом из Бара, био је 1436. у Приштини дужник Турчина Ђормана, који га је држао у оковима. Истовремено, Радивоје Богдановић је изјавио да је дужан не само многим српским и грчким већ и турским трговцима.[19] Опет, један Дубровчанин, који је умро исте године, изричито је навео у тестаменту „дугове у Србији код Турака и других".[20] Међу дужницима Луке Соркочевића у Сребреници била су три Турчина: Јусуп, Ахмак и Хаџија, а, као што је поменуто, деспотов цариник био је „Јусуп Турчин", вероватно већ наведени. Пошто су располагали скромнијим капиталом, Турци су обично били дубровачки дужници. Име Радоње Турчина, који је почетком 1442. сарађивао са кнезом Сребренице,

[14] *Cons. Minus*, VI, 195; М. Динић, *За ист. рударства*, I, 96.

[15] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 119.

[16] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 234; Ђ. Петровић, *Цигани у средњовековном Дубровнику*, Зборник Филозофског факултета, XIII/1, Београд 1976, 123—158.

[17] *Lam. de foris*, XXI, 294'; уп. М. Динић, *Трепча*, 4.

[18] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 69, 72; К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 331.

[19] *Div. Not.*, XV, 255; К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 331.

[20] M. Spremić, *La Serbie entre les Turcs, les Grecs et les Latins*, 435.

указује на његово хришћанско порекло, а Турчин Агуб, који је 1441. дошао у Дубровник, говорио је српски.[21] Дакле, многи Турци били су словенског, па и српског, порекла.

Присуство Турака било је све видљивије у терминологији. По угледу на османску, Дубровчани су називали двор деспота Ђурђа „Портом", а у току 1449. помињали су „пазар" у Смедереву. Турака је било на српском двору. Док је 1441. деспот Ђурађ боравио у Дубровнику, међу његовим дворанима налазио се Турчин Ибрахим. Још је било важније да су међу народ продирали турски предмети и називи. Пишући тестамент у Смедереву, један Дубровчанин навео је „турске појасеве", другом су украдене турске капе, трећем турска торба, четврти се покривао турским покривачем.[22] Међу својим драгоценостима, деспотов нотар Никола де Архилупис имао је „бокал израђен на турски начин", а деспотов посланик Јуније Градић добио је у Напуљу новац да сашије хаљину, коју је носио „по турској моди".[23] По Србији је било у употреби „турско посуђе", ношене су „турске хаљине", коришћени „турски теписи". Турског је било доста у војној опреми, оружју, покућству; помињу се турски таламбаси, буздовани, ножеви, коњска опрема, накит, бакарно посуђе.[24] Тим предметима се увелико трговало и плаћало турским аспрама. Србија је лагано постајала део турског света, па и њени градови, с исламским здањима, почели су добијати оријентални карактер. Ипак, Турци су више рушили него градили, више пљачкали него трговали. До материјалних добара више су стизали ратом него мирним, трговачким пословима.

У сваком случају, у градовима деспота Ђурђа било је више странаца него икада раније. Главни носиоци привредног живота били су западњаци, али је оријенталаца било све више и пред њима су се Латини повлачили. Они су се, по много чему, разликовали од Срба, пре свега, по спољњем изгледу. Голобради, били су супротност деспотовим поданицима, који су, као и остали источни хришћани, носили браде. О томе је сачувано неколико занимљивих података. Б. де ла Брокијер каже да су Срби „веома лепи и стасити људи и носе дуге косе и браде, јер се сви држе грчке вере".[25] Из једног млетачког документа сазнајемо да је почетком

[21] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 196 (бр. 41); И. Божић, *Дубр. и Турска*, 88.

[22] *Test. Not.*, XV, 142—142'; *L. maleficiorum*, VI, 312'; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 65; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 331.

[23] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 112; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, 136. Помен турског накита: *Lam. de foris*, XIV, 17'.

[24] Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 192; К. Јиречек, *Ист. Срба*, I, 426; II, 380.

[25] Б. де ла Брокијер, 131.

1446. суђено неком Луки Михаиловом из Котора, зато што је наговорио трговца Бјанкина Николиног да прода златне тканине једном Србину, кога је лажно представио као српског амбасадора. Зато га је обукао у нарочито украшено одело, а посебно уверљиво је требало да буде то што је Србин имао дугачку браду.[26] Већ је поменуто да је 1433. Базелски сабор наложио доминиканцу Антонију из Суде на Криту и августинцу Алберту де Криспису, који су ишли у Цариград, да кроз балканске земље носе „грчке браде по грчком обичају", како би се што више приближили православном свету, који су желели да придобију за унију.[27]

Латини, у ствари Дубровчани, представљали су у Србији, ипак, страни елеменат, поготово што су чинили мањи део градског живља. Истраживачи су већ истакли да су Дубровчани били сметња развитку домаћег, српског, грађанства, и то је тачно.[28] Међутим, дубровачке колоније нису биле одвојене од домаћег света, на који су вршиле немали утицај. Мада су Дубровчани гледали своје интересе, додељивали су своје грађанство српским трговцима и тако их укључивали у своју привреду и свој начин живота. И непријатељи, у дуготрајном рату, примају штошта један од другог, а камоли пословни људи који мирно тргују. Као што су својевремено Срби од Саса научили рударску технику и примили градско уређење, тако су у Деспотовини, више него икада раније, усвајали технику свакодневног рада, начин опхођења с партнерима, моралне норме пословања.

Српски градови у доба деспота Ђурђа били су многољуднији него икада раније. По богатству и друштвеном положају, у њима су се сами Срби међу собом разликовали. Било је, пре свега, племства. Дубровчани су више пута писали о „властели" која је управљала Новим Брдом,[29] што је навело К. Јиречека да напише да је у граду била „многобројна српска властела".[30] Представници управе, кнез и 12 градских већника, били су, заправо, српска властела.[31] У Сребреници се пургари јављају под именом судија, „официјала" и властеле, а у једном документу из 1457. изричито

[26] *ASV. Avocatorum Communis Raspe*, 3649/9, f. 102v-103 (нова пагинација 108v—109).

[27] J. Haller, II, 321.

[28] И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку*, Настава историје у средњој школи, год. I, бр. 2 (1951), 106—117.

[29] „Quelli zentilhomini che sono al governo di quella terra". М. Динић, *За ист. рударства*, II, 81.

[30] К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 425.

[31] И. Божић, *Српско грађанство*, 114.

се помиње „властела Рудника“.[32] У писму из следеће године наведено је племство Смедерева, које се помиње и доцније у околини босанске краљице, кћери деспота Лазара Бранковића.[33] У науци влада мишљење да се у Србији није створило градско племство и М. Динић је написао за Ново Брдо: „Највиши друштвени слој“ није се издвојио „у неку врсту градског патрицијата који би имао повлашћен положај“, већ „истицао се само богатством а не и неким посебним правима“. Из редова тога слоја „узимани су пургари, цариници и други локални чиновници, али они нису сачињавали један затворен круг људи са већим правима“.[34] То би значило да су сви људи у граду имали иста права, а да су се разликовали само по богатству. Располажући податком о племству у Руднику, исти аутор је написао: „Искључено је да се ту ради о становницима Рудника који су се издигли изнад осталих и образовали градски патрицијат ... Могло би се помишљати на српску властелу, настањену у месту, која би са кнезом имала удела у управи. Али понајпре биће да је реч властела у оригиналу употребљена у етимолошком значењу и да означава оне који имају власт у Руднику.“[35] Што се тиче Сребренице, изричито је навео „Да се под властелом сребрничком у ствари мисли само на пургаре“.[36] Изворних потврда за такву тврдњу има. Али, има у нијансама и другачијих. У једном документу из 1457. наводи се „пред пургаре и властеле сребрничке“, што би значило да се појам пургари и властела не поклапају.[37] Да се поклапају, излазило би да је у Сребреници било само 12 људи који су спадали у властелу. Пре би се могло рећи да је „властела“ шири појам и да пургари спадају у њу.

Тешко је поуздано рећи ко је све чинио племство у српским градовима. У тек сазиданом Смедереву, то је вероватно било феудално племство, које се окупљало око двора, бежало из јужних крајева и уопште тражило уточиште иза његових моћних зидина. Осим тога, племство је од друге половине XIV века показивало склоност да живи у граду.[38] Исто тако, изгледа вероватно да најбогатији грађани још нису образовали затворени градски патрицијат са посебним правима. Нема, дакле, наследног племства као у Приморју, а поготово не као у Италији, где је континуитет градског живота био дуг, док су највећи градови Српске деспотовине били млади, без дуге градске традиције. Али, у њима је било племства, иначе би били изузетак од остале Србије. Када Дубровчани кажу „Zentilhomini de Smederevo“, „Zentilhomini de Novamonte“, „Zentilhomini de Rudnich“ то је сигурно властела, јер они никада не би назвали племићем некога ко то није био. Грешке ту није било и речи савременика морају се поштовати, пошто су они боље познавали своје прилике него ми данас. Осим тога, у свести XV века у целој Европи племство је још увек заузимало прво место.[39] Деспот Ђурађ је стално био окружен властелом, како у Смедереву тако и на путу. Када је 1440—1441. боравио у Дубровнику, уз њега су били Вукашин Липић и Братић, за које је изричито наведено да су „племићи“.[40] Само што српско племство XV века није више било као феудално племство ранијих векова. Бавило се рударством и трговином, као и остали свет тога доба. Најбољи и најближи пример били су му дубровачки племићи, који су радили као велики трговци на пространом подручју Балканског полуострва и Средоземља. Зато није чудо што је челник Радич учествовао у рударењу и имао рударске рупе и топионице за добијање метала. Захваљујући само даровним повељама, случајно сачуваним, знамо за њега, а сигурно се сличним послом бавила и друга властела, као и у осталој Европи, где су племство и пучани трговали под истим условима. Поред властеле која се повукла у градове, поуздано је утврђено да су пургари у Сребреници били властела, а они нису спадали у феудално племство. У њој је 1433. цариник био Радосав Занчић, „племић господина деспота Ђурађа“, чији је брат Бранко такође означен као „племић деспота Рашке“.[41] С друге стране, племство у Смедереву нису били пургари. Дакле, као и у много чему другом, и у погледу властеле, у српским градовима било је посебности. Било је у њима деспотове властеле, која је управљала градом, али и градске властеле, која је имала одређена самоуправна права.

Поред властеле, у градским насељима живели су све бројнији грађани. Савремени извори их баш тако називају: „грађани Новог Брда“ („citadini di Novaberda“), „грађани Сребренице“ („cives Srebernize“), а М. Лукаревић, међу својим дужницима, изричито је навео оне који су били „грађани“ („zitadini“) Новог Брда.[42] Био је то свет по пореклу различит од властеле и властеличића,

[32] „Zentilhomini de Rudnich“. М. Динић, *Четири средњовековна писма*, 234.

[33] В. Макушев, *Историјски споменици*, II, 115.

[34] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 81.

[35] *Исто*, 14—15. Уп. Б. Храбак, *Рудник*, 19—20.

[36] М. Динић, *За ист. рударства*, I, 15.

[37] К. Јиречек, *Споменици српски*, 87.

[38] С. Ћирковић, *Смедерево*, 68.

[39] J. Huizinga, 55.

[40] „Vochassinus Lipich, nobilis cortesanus illustrissimi domini despoti“. „Pratigh, nobilis homo domini despoti“. К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 388.

[41] „Radossavo Zanzich, gentilomo del Signor dispoto Zorzi“. *Test. Not.*, XII, 62'—63; Бранко „Zancigh nobilis dispoti di Raxia“, К. Јиречек, *Ист. Срба*, II, 387.

[42] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 67, 70, 71.

који је трговао међу собом и са странцима. Уживајући њихово поверење, испоручивао је балканску робу трговачким кућама у Приморју и, из године у годину, све више се богатио. То се лепо види по све замашнијим сумама новца којима је располагао. У августу 1443, само за пет дана, четири српска трговца донела су у Дубровник 84 миљара олова, за шта су добили огромну своту новца, а следеће године двојица српских трговаца оставила су у дубровачки поклад 2.644 дуката, што је такође било право богатство.[43] Као што је поменуто, домаћи трговци узимали су кредите и улазили у свакојаке трговачке послове, а неки су већ носили звучну титулу „mercator". Без сумње, представљали су значајан привредни и друштвени чинилац српских градова.[44] Иза њих, долазили су занатлије и рудари, и те три категорије представљале су језгро српског грађанства пред пропаст српске државе.

Мада је било странаца, српско грађанство чинило је већину становништва у градовима деспота Ђурђа.[45] Пошто је представљало потенцијалне купце, због њега су долазили Дубровчани, из чијих се тестамената и залога види које је предмете куповао градски свет и затим користио у покућтву, одећи, накиту. Куће су осветљаване свећама, које су гореле у свећњацима, обичним или сребрним. Док су сиромашнији спавали на земљи, имућнији су имали кревете и постељину од ланених чаршава. Склавине су биле вунени покривачи, који су служили и као огртачи, а вуненим простиркама прекривани су кревети и клупе.[46] Имућнији грађани имали су простирке на поду, а у Зворнику се 1444. изричито помињу ћилими. Знали су и за завесе. Поред керамичког посуђа, које је масовно користио сеоски свет, по градовима је било мајолике из Италије, боцâ и других предмета од стакла.[47] Било је у употреби бакарно, али и сребрно посуђе, најчешће чаше, затим кашике, пехари, понекад чак позлаћени, који су често залагани.[48] Посебно се помињу сребрни предмети израђени на „српски начин". Сребрнина је сведочила о богатству и луксузу власника, а у тим несигурним временима представљала

[43] И. Божић, *Српско грађанство*, 113, 114.

[44] И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца*, 81—83.

[45] *Ист. народа Југославије*, I, 429—432 (М. Динић).

[46] Ђ. Петровић, *Средњовековни вунени покривачи*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1972, 359—365.

[47] В. Хан, *Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине*, Зборник Музеја примењене уметности, 13, Београд 1969, 7—28; иста, *Архивске вести о стаклу у Дубровнику из XIV и прве половине XV века*, Зборник Музеја примењене уметности, 15, Београд 1971, 55—61.

[48] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 330—336.

је добро уложен новац. У случају невоље могла се продати или понети са собом.

На одећу се посебно полагало. Жеља за кинђурењем била је одвајкада својствена човеку, поготово што је у средњем веку одражавала припадност друштвеном сталежу. Дубровачки трговци продавали су своје тканине, обичне и луксузне, чак златом ткане, из Венеције, Мантове, Милана, Фиренце. Колико је одећа украшавана, најбоље показују појасеви, о којима је остало највише вести. Дубровчани су их продавали у својим радњама, давани су у залог, помињу се у тастаментима. Разликовали су се мушки и женски, били су од тканина и коже, украшени бисером и сребром. Често се помињу сребрни појасеви, који су могли бити позлаћени, а понекад су представљали читаво мало богатство. Босански војвода Петар Ковачевић, који је био у тесним везама с деспотом Ђурђем, дао је сребреничком златару Петку Прибојевићу позлаћени сребрни појас као залог за 200 дуката.[49] Било је појединаца који су имали чак сребрну и позлаћену коњску опрему. Оружје је могло бити обично и луксузно, нарочито мачеви, ножеви и њихове корице.[50] Тај свет је и те како носио накит: украсе за косу, наушнице, сребрну дугмад, прстење, крстиће. Почетком 1444. у Дубровнику се помиње сребрни накит „са перлама и камењем на српски начин".[51] Било је, дакле, света, који је носио луксузну одећу, служио се вредним посуђем, имао скупоцен накит. Тешко је замислити да су сељаци носили дубровачке и италијанске тканине и имали сребрне чаше и појасеве. Ту робу су првенствено куповали грађани, поготово што су је дубровачки трговци продавали по српским градовима.

Само мањи део градског становништва могао је да купује скупоцену одећу и накит, само мањи део био је богат. По имовном стању, представљао је читаву лествицу, од богатих трговаца до ситних занатлија, обичних рудара и свакојаке сиротиње, која се борила да преживи. У градове се сливала са села, како су расли и постајали средишта привредног и новчарског пословања, нудећи радну снагу, јефтино и испод цене. Мали свет средњег века тешко је долазио до новца; за њега је био велики грош, а камоли дукат. О великим социјалним и имовинским разликама има безброј примера. Док су, на пример, крупни трговци улагали у међусобна друштва по неколико стотина или хиљада дуката, послуга је радила за један или два дуката годишње. Ипак, долазила је у градове, јер је у њима брже стизала до новца, иако је немилосрдно експлоатисана. Било је то време када је мали човек био задо-

[49] *Исто*, 309, нап. 15.

[50] О оружју: D. Petrović, *Dubrovačko oružje*, Beograd, 1976, 19—144.

[51] *Div. Canc.*, LVIII, 197'.

вољан што има господара кога ће служити. Из дубровачке грађе може се осетити како су се слуге додворавале господарима: за њихов рачун су крале, пљачкале, па чак и убијале.

И поред великих социјалних разлика, градски свет је чинио средину која се разликовала од сеоске. Имао је своје обичаје, навике, норме понашања, светковине, туге и радости. Окупљао се у кафанама, јео, пио, ћаскао, а понекад се и тукао. У приштинску кафану једне ноћи, у току 1438, провалио је Налко Братосалић и ударио слугу Станишу, који је, за рачун газде Богете Миловановића, продавао вино.[52] Дубровачка влада је 1433. писала да Срби у Јањеву живе раскалашно, оптужујући их да зато не враћају дугове.[53] Народ се у току дана окупљао у центру, посебно на трговима. Као што је поменуто, Србима у Новом Брду било је нарочито тешко што су их дубровачки повериоци водили везане преко тргова, на којима је било пуно света. На посебним местима приређиване су светковине под ведрим небом. Нарочито се уживало у витешким играма и такмичењима. Константин Филозоф прича да је један витез деспота Стефана „на сабору свих кнежева" оборио најснажније и однео венац победе, што сведочи о постојању неке врсте турнира.[54] Сваке године на Божић, у Приштини је, изван града, на пољу окруженом кровињарама, званом „Потициште", приређивана свечаност, нека врста набадања алке. Јахачи су долазили на коњима, потпуно наоружани, с топузом или буздованом, сабљама, луком и стрелом, и, у пуном трку, копљем скидали рукавицу натакнуту на колац. У овој забави 1435. године учествовали су дубровачки трговци, властела и пучани, као и њихове слуге. К. Јиречек верује да је обичај био домаћи, што посредно потврђује српски назив поља на коме је приређиван.[55] Градски свет су забављали и свирачи и глумци. Понекад су из Дубровника одлазили у балканско залеђе на светковине које су приређивали владари и великаши, али је још важније било што су неки живели по српским градовима. Радивоје Грубачевић, фрулаш и глумац, живео је између 1431. и 1435, у Сребреници, у којој се помиње и глумац Радмило.[56] У књизи Михаила Лукаревића три лица из Новог Брда означена су као „глумци".[57] Сви они су свирком, песмом и игром, глумци вештом мимиком, покретима и гримасама, забављали градски свет. Случај Радивоја

[52] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 71—72.

[53] Д. Ковачевић, *О Јањеву*, 124.

[54] Константин Филозоф, 312; уп. С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 274.

[55] *Lam. de foris*, XI, 13—13'. Уп. К. Јиречек, *Витешке игре у средњевековној Србији*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 413—414.

[56] D. Kovačević, *Dubrovačke zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, 37.

[57] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 78, 81, 86.

Грубачевића показује да су глумци били, у исто време, и свирачи, пошто је извођење тадашњих глумачких вештина обично било праћено свирком из различитих музичких инструмената. Забави су се одавали сви друштвени слојеви, како богати тако и сиромашни. То је више зависило од душевног а мање од имовног стања. Стално присуство уметника у српским градовима, на пример, М. Лукаревић помиње у Новом Брду Димитрија зографа, недвосмислено показује да су били развијени облици забавног, друштвеног, па и уметничког живота, који су дизали општи културни ниво становништва.

С обзиром на то да је у средњем веку постојала оштра супротност између града и села,[58] могуће је да су у српским градовима већ били изграђени неки облици градског понашања. Нажалост, због крајње оскудице извора, не може се ништа ближе рећи о свакодневном животу, менталитету, односима у кући, на улици, између полова, деце и родитеља. Понешто се зна о црквеним људима, и то у Дубровнику. У тамошњем женском манастиру Св. Кларе, у коме су монахиње биле искључиво властеоске кћери, мису су обављали фратри фрањевци. Да би се спречио њихов контакт с монахињама, они су могли да уђу у манастир само ради мисе, а по њеном завршетку били су дужни да оду „најкраћим путем". Ако би неко поступио супротно, претила му је казна вечног прогонства. Фратрима је, чак, било забрањено да разговарају с монахињама, иначе, казна је била две године прогонства. Те строге прописе из 1414. године влада је 1436. допунила одредбом да се манастир чува и дању и ноћу.[59] Калуђерице-пучанке, по другим самостанима, нису биле тако чуване. Све те строге одредбе о лицима која су се посветила Богу утицале су и на остали свет. Стално, још од времена папе Гргура I Великог, понављано му је да је тело страшна одора душе, што је утицало на неприродно раздвајање мушког и женског света. Зато је свака, наоко наивна и тешка прилика, брзо коришћена. Средњи век је био доба лажног односа међу половима.

Судећи по дубровачким тужбама, свет балканског залеђа често и лако се свађао, псовао, крао и тукао. Због свирепог турског освајања, људи су постали немилосрднији и свирепији: продавали су своје жене и убијали децу. Грубост средњовековног друштва, чија је хуманост била везана искључиво за побожност, требало је да „омекша" градска култура. Тај процес био је увелико у току у Српској деспотовини, у чијим је градовима било све више писмених људи. У Сребреници је, на пример, истовре-

[58] J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 341.

[59] D. Dinić-Knežević, *Prilog iz života kaluđerica u srednjovekovnom Dubrovniku*, Istraživanja, 6 (1979), 326—327.

мено живело и радило неколико лекара: Стојко од 1419. до 1463, Прибисав 1434, Марко Веоковић од 1449. до 1462, а били су ту и писари и рачуновође: Живко Брајковић од 1434. до 1452, Рашко Брајковић од 1435. до 1444. и Марко Брајковић 1447. године.[60] Посебно је значајно што су Дубровчани о својим пословима водили књиге, које су садржале податке о продајама и куповинама, а нарочито о дуговањима. Неки су имали више књига, а цариници су водили „рачуне од царине", како се 1444. каже за једну књигу сребреничких цариника.[61] Ако се изузме она Михаила Лукаревића, све остале су пропале, али о њима има помена у тестаментима. Тако се, на пример, један Гучетић, у тестаменту из 1433. позива на своје сребро, додајући „као што се види из моје књиге, која је код Цонка Чељубиновића" у Сребреници.[62] Када је 1457. Дамјан Ђурђевић донео у Дубровник новац од дужника Антонија Радосалића, погинулог у Србији, приложио је и књигу рачуна коју је водио покојни Антоније.[63] Занимљиво је да су књиге могле бити „мале" или „велике", „црвене" или „беле".[64]

Ортаци у трговачким друштвима били су обавезни да воде пословне књиге. Понекад је предвиђано да се признају само они трошкови о којима су остали писмени трагови. Два трговца договорила су се 1436. да у књиге не уносе само оно „што се не може писмено исказати", и да, у том случају, један другом верују на заклетву, а сматрало се уобичајеним да се све остало записује. О писменом вођењу послова сведочи и чињеница да су ортаци на крају друштва били дужни да један другом покажу рачуне о свему учињеном. Показивање рачуна могло је бити и чешће: три пута у току две године, па и сваке године. Помињу се и многе књиге прошлих друштава, чији су се чланови одавно разишли, али су оне и даље служиле за убирање дугова и решавање заосталих спорова.[65]

Постоје неоспорни докази да су трговци својеручно писали пословне књиге. Влакуша Латиница у тестаменту, састављеном 1450. године, помиње „књиге писане мојом руком", и још две које сам „написао ја Влахо мојом сопственом руком".[66] Дубровачке власти су често одређивале лица која су се бринула о имовини трговаца умрлих у Србији. На вест да је, „близу Београда", умро Радашин Будисалић, наложиле су 1455. тројици поданика да прикупе његову имовину и да о њој уредно воде забелешке.[67] Павле Мартиновић је о неком новцу, добијеном на зајам у Шарошу у Угарској, саставио признаницу, изјавивши дословце: „ово сам написао ја Павле мојом сопственом руком". Занимљива је и истрага, вођена 1433. у Београду, у вези са том признаницом. Сведок Прибисав Ђуреновић, Дубровчанин, изјавио је да „не зна ни читати ни писати нити је научио слова". Други сведок, из Улциња, такође је рекао да је неписмен, док је трећи, опет Улцињанин, навео да „зна да чита и пише".[68] Но, већина примера недвосмислено показује да су дубровачки трговци, који су самостално водили послове, били писмени. Да ли су то били и домаћи, српски трговци, тешко је рећи. Неки сигурно јесу. У сваком случају, дубровачка грађа показује да у позном средњем веку нису били писмени само црквени људи већ и многи лаици.

У средњовековној Србији учило се не само код свештеника и по манастирима него и код учитеља световњака. Додуше, црквени елементи заузимали су најважније место у образовању. Посебно вредном чињеницом може се сматрати то што је у XV веку, при Српској патријаршији, постојало училиште, нека врста високе школе, кроз коју је, на пример, прошао Константин Филозоф. У сваком случају, не може се говорити о масовној неписмености у позном средњем веку. Посебно је важно што је још у XV веку образовани византијски свет импоновао западњацима. Учени хуманиста Енеја Силвије Пиколомини тврдио је да нико међу западњацима није сматран довољно образованим ако није студирао у Цариграду.[69] С друге стране, учени Византинци, па и Срби, пред своју политичку пропаст, још увек су сматрали западњаке необразованим светом.

Као што је већ поменуто, Дубровчани су у Србији писали документа не само латински већ и ћирилицом, на српском језику. Пре свега, тестаменте. Такви су били, на пример, Радоваца Прибинића, састављен 1453. у Смедереву, Јакше Драгојевића, умрлог у Београду, и многи други.[70] Ћирилички састави су били и неке донације, прокуре, извештаји „конзула". У Сребреници је 1430.

[60] D. Kovačević, *Dubrovačke zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, 37.

[61] „le rasone de la gabella". М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 55.

[62] „Come apar per lo mio libro el qual e a Zoncho Zelubin". *Test. Not.*, XII, 62'—63.

[63] *Div. Canc.*, LXVI, 50.

[64] „libreto roso", „libreto mayor". Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 164; „mio quaderno biancho". М. Динић, *За ист. рударства*, II, 91—92.

[65] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, 93—94.

[66] „per libri facti de mano mia"... li quali libri scrissi io Biaxio de mia propria mane". *Test. Not.*, XV, 27'—29.

[67] „tegnendo conto et bona scriptura de tuti li diti beni". М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 64—65.

[68] „questo scrisse io Paval con la mia man propria"... „no so ne lezer ne scriver ne o imparato lettera"... „sa e lezer e scriver", М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 29—32.

[69] С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 13—30.

[70] *Test. Not.*, XII, 53; XV, 83—83'; М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 49—50.

састављен уговор о продаји куће ћирилицом, на српском језику. Босански фрањевци знали су, такође, да напишу понеки документ ћирилицом: Габријел, гвардијан фојнички, саставио је својом руком ћирилички тестамент дубровачког трговца Милете Радичевића. Дубровчани су, не само у саобраћају са домаћим светом већ и међу собом, писали ћирилицом. Служили су се, дакле, са оба писма.[71] Ћириличке саставе су српски писари у Дубровнику обично преводили на латински језик.[72] И Млечани су држали српског канцелара у Котору, у доба деспота Ђурђа Стефана Калођеровића, а у Скадру српског тумача Томаша „Склаво".[73] Иначе, по српским градовима, пре свега у Новом Брду, приватно-правне исправе писали су номици или иномици. Како латинских нотара није било у залеђу, још 1439. истицано је да се ниједан нотар у Босни не би могао издржавати од свога звања.[74] Документ једног номика помиње Михаило Лукаревић,[75] а можда је ту дужност обављао Дубровчанин Никола Куделиновић „dito Inomich", који је живео у Новом Брду и у њему имао некретнине.[76] Сачуван је и један уговор из 1434, који је написао номик Степан..[77] По Законику о рудницима деспота Стефана Лазаревића, баштина се није могла продати, купити или заложити „без књиге номичке".

Установа номика, као и само име, преузета је из Византије и знатно се разликовала од латинског нотаријата. Како су исправе нотара уживале „јавну веру", тј. признавана им је аутентичност, могле су се употребити као доказно средство. Дубровачки трговци у Србији одређивали су да њихови документи, укључујући и пословне књиге, имају снагу нотарске исправе. Браћа Цријевић су 1457. одредила да документ о њиховој деоби „има вредност као исправа нотара".[78] Ортаци у трговачким друштвима такође су одређивали да оно што су својеручно записали има снагу нотарске исправе.[79] Пошто су важиле као доказно средство,

[71] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 338—339.

[72] М. Динић, *Четири средњовековна писма*, 234—235.

[73] Н. Фејић, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Историјски институт, Мешовита грађа, Београд 1980, 39, 57—59; *Ист. Ц. Горе*, II/2, 157 (И. Божић).

[74] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 247.

[75] „charta de inomich", М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 80. М. Лукаревић помиње „Stanisan diach de Groxeta"; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 70.

[76] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 76—77; уп. и *Cons. Minus*, XIII, 7'.

[77] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи...*, 51.

[78] „habia valore como la carta de notaio". *Div. Not.*, XLI, 183.

[79] „illud quod erit scriptum in libro ipsius Matchi mannu sua habeat fidem prout carta notarie". *Deb. Not.*, XXXI, 155. Уп. и *Deb. Not.*, XXII, 76'.

пословне књиге су отимане, крадене и уништаване. Тако се 1445. један трговац жалио да су му, на путу за Ново Брдо, отете „књиге дужника".[80] Разумљиво, биле су посебна мета напада оних који су дуговали. Божичко Миомановић је 1451. пријавио суду дужника који му је у Трговишту отео и поцепао књигу, из које се видело да дугује 312 дуката.[81] Паоко Стипашиновић отимао је у Сребреници чак и књиге цариника.[82] Све те књиге писане су латинским и италијанским језиком, који домаћи свет није разумевао. Ипак, повезан дужничким односом према дубровачким повериоцима, знао је шта у њима пише и морао их је прихватити као доказно средство. Тако се западна терминологија полако увлачила у пословне односе на територији српске државе. Па и сам номик једном се помиње као нотар Новог Брда,[83] а у једном писму, упућеном 1452. из Смедерева у Угарску, деспот Ђурађ је навео „магистра Јована, *нотара* нашег".[84] Све обимније пословање западног типа тражило је све више писмених људи. Ипак, треба водити рачуна да су писмени људи били једно, а интелектуалци друго. Ових је у целом средњем веку било мало,[85], поготово у српским градовима, који су се развијали у посебним условима, стално нападани и рушени од Турака. Пошто је, ипак, грађанство било све бројније, на помолу је било ново друштво, које је и у Србији разарало средњи век.

То друштво је већ имало неке градске установе. Било је, на пример, лепрозорија, у којима су се држали губавци, изоловани од осталог света. Лепра се нарочито проширила по Европи за време крсташких ратова, а крајем средњег века харала је по Балканском полуострву. Лепрозориј се издржавао највише милостињом, а у Сребреници се помиње више пута у време деспота Ђурђа. Дубровчани су му завештавали новац, одећу, храну, а налазио се у близини млина, чији је власник био Иван „de Precho".[86] У Новом Брду постојала је болница, изгледа као установа римокатоличке цркве, јер су је обично даривали Дубровчани. Миловац Радосалић тестаментом јој је 1439. оставио 10 дуката,

[80] *Lam. de foris*, XIX, 157.

[81] *Lam. de foris*, XXVI, 215.

[82] М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, II, 55.

[83] М. Динић, *За ист. рударства*, II, 77.

[84] „per magistrum Johannem *notarium* nostrum". L. Thallóczy—A. Áldásy, 165—166. Занимљиво је да се у Новом Брду 1439. помиње један хирограф, тј. исправа, чији је текст написан два пута, затим пресечен и дат свакој страници по примерак. Када би се желело да се утврди аутентичност, два текста су се спајала на пресеченом месту, да се види да ли се поклапају. „Thonchus Canzovich non vixit unum annum post *cirographum* suprascriptum de 1439 primo iunii". М. Динић, *За ист. рударства*, II, 60, нап. 10.

[85] J. le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 27.

[86] *Test. Not.*, XII, 117—118; XIII, 73'—74.

а исту суму за болницу примили су 1444. плебан и четири капелана. Дубровчани су јој завештавали рударска окна,[87] а пред смрт остављали су нешто новца и новобрдској сиротињи.[88] И у православним црквама и манастирима, како у Србији тако и на Светој Гори, постојале су болнице. Даровали су их владари и великаши, а Бранковићи су посебно били издашни према хиландарској болници. Обнављајући манастир Кастамонит, челник Радич је одредио да се манастирској болници дају по два литра сребра. Изгледа да су у Србији до краја средњег века болнице биле уз цркве, и у градовима и ван њих. О болницама, које би биле градске установе, нема података.

Српски градови нису имали већнице, симболе самоуправе, као што је то било на европском Западу. Судило се по приватним кућама, за шта о Сребреници постоје непосредни подаци.[89] Она је имала градски печат, док је постојао посебан Закон града Новог Брда, а у Трепчи се помиње градски сабор.[90] Децембра 1457. састављен је занимљив документ у Руднику, из кога се види да се један дубровачки трговац званично одрекао поседа пред кнезом и властелом, тј. „конгрегацијом Рудника". Очигледно, чинили су је кнез и властела, али и некакво градско веће.[91] Градско становништво било је још значајнији чинилац у Смедереву. „Неки племићи с општином грађана („universita di popoli") прихватили су 1458. за господара Михаила Анђеловића, рачунајући да је боље да влада човек кога прихвати Порта него да падну под непосредну турску власт. У целом догађају одлучујућу улогу одиграли су смедеревски грађани, који нису били ни за угрофилску политику деспотице Јелене ни за слепог Гргура, који је био играчка у султановим рукама. У то време „Universita" је био технички термин за општину, што значи да су смедеревски грађани већ имали своју организацију.[92]

Улога грађана није била иста у свим местима. У мањим је била скромнија, у већим значајнија. Ни градови исте величине нису имали исти трговачки статус, нити исти систем царина и мера, па ни исту улогу грађана. У Новом Брду кнез и веће пургара били су органи градске аутономије, али је власт владара била изузетно јака, с обзиром на велику турску опасност која је долазила с југа. Стиче се утисак да је самоуправа била развијенија у Сребреници, у којој је улога Дубровчана у управи била неупоредиво већа. Пораст самоуправних права у њој могле су да услове следеће чињенице: била је далеко на северозападу и, мада у саставу Деспотовине, налазила се у Босни, а једно време у некој врсти кондоминијума између две државе. Пошто је становништво Смедерева било заштићено од кредитора, у њему је после 1444. владао посебан режим у трговини сребром, дакле, било је случај за себе.

---

[87] М. Динић, *За ист. рударства,* II, 95.

[88] *Test. Not.,* XV, 88'—90.

[89] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља,* 247.

[90] М. Динић, *Трепча,* 8.

[91] „congregation de Rudnich", М. Динић, *Четири средњовековна писма,* 234—235; Б. Храбак, *Рудник,* 19—20.

[92] В. Макушев, *Историјски споменици,* II, 114—115. Уп. С. Ћирковић, *Смедерево,* 68; S. Ćirković, *Unifulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia, Urban Society of Eastern Europe in premodern times,* Berkeley — Los Angeles — London 1987, 158—176.

Мада је управа била централизована, а власт и деспота Стефана и деспота Ђурђа ауторитарна, пламичак градске самоуправе тињао је у српским градовима још од времена Саса. Само, недовољно је познајемо, јер не знамо ни да ли су, доласком у наше крајеве, добили сва аутономна права која су уживали у Немачкој и Угарској. Зато, на пример, не знамо да ли је владар постављао пургаре или су их бирали грађани, што изгледа вероватније.[93] Ако су грађани Брскова, чијем су уређењу дали печат Саси још у XIII веку, имали извесног удела у управљању градом, то је морало бити много израженије у XV столећу, када је грађанство било многобројније, богатије и образованије. У међувремену, порасла је градска самоуправа у целој Европи, а Србија је била тесно повезана с њом. Што је аутономија била садржајнија, градско друштво се брже развијало. Иако је тај процес текао у ненормалним условима, достигао је највећи степен у време деспота Ђурђа, па се, не случајно, градско веће помиње у Руднику тек 1457, а општина грађана у Смедереву тек 1458. године. Грађански сталеж био је, дакле, највише уобличен пред коначну пропаст. Већ до тога времена домаће грађанство се, својим богатством, издвојило у посебну категорију становништва. Иако, можда, још не формално правно, суштински је образовало домаћи грађански сталеж.[94]

Процес стварања српског грађанства имао је многе кочнице и оне нису долазиле само с турске стране. У овом разматрању треба изузимати градове у Приморју, који су имали стару и развијену аутономију. Њу је деспот Ђурађ поштовао и потврђивао. У унутрашњости, пак, знатна сметња развоју грађанства били су Дубровчани. Добијањем бројних повластица стекли су повлашћен положај, посебно у извозној трговини, а, као повериоци, зеленашким каматама, експлоатисали су домаћи живаљ, успоравајући његово привредно дизање. Уз то, уживајући широке трговачке привилегије и судску екстериторијалност, нису били заинтересовани за самоуправни развитак српских градова.

---

[93] М. Динић, *За ист. рударства,* I, 17.

[94] *Ист. народа Југославије,* I, 431.

Деспот Стефан је ограничавао монополистички положај Дубровчана, помажући, као противтежу, домаће грађанство, у коме је видео ослонац своје власти.[95] Тај позно започети процес делимично је настављен, у стравичним спољнополитичким околностима под деспотом Ђурђем. Најупорнији је био у Смедереву, где је, штитећи дужнике, помагао домаће грађанство, у време када је престоница постала главно и последње српско привредно средиште. Борећи се да одржи какву-такву самосталност, за онолико је мање штитио домаће грађанстао од деспота Стефана, за колико је његов спољнополитички положај био тежи.

Уз Дубровчане би се домаће грађанство, ипак, некако дизало да није било турског освајања. Оно је потпуно прекинуло тај процес, а задуго је доведено у питање пословање самих дубровачких трговаца, иако је њихов град остао ван домашаја султанове царевине. У тешким ратним годинама, неки Срби склонили су се у Приморје, па и у Дубровник, настављајући раније послове и успевајући да се обогате. Баш из њихових редова касније је створен знатан део повлашћеног слоја дубровачких грађана, антунина, који су, поред властеле, имали највиши економски и друштвени положај у граду.[96] Исто тако, од Срба који су се иселили у јужну Угарску, временом се образовао богати грађански сталеж. Почело је доба када су Срби могли слободно да раде и да се богате, само ван Србије.

Касни средњи век је у европској историји био градско-владарски период, у коме су трговачка моћ грађанства и на њој заснована моћ владара биле главни чиниоци у друштву и држави.[97] Тим путем кренула је и Србија, али процес, због прекида, веома мало познајемо. Уништени су документи, мада су, као и у Дубровнику, архиве постојале у српским градовима у којима су вођене званичне пословне књиге. Дубровчанин Ловро Рањина, у тестаменту писаном средином XV века, позива се на „велику књигу Новог Брда“, у којој су биле регистроване његове задужнице.[98] Како је готово све уништено, остале су сачуване вести само тамо где су били Дубровчани и Млечани. Из њиховог осећања потребе да чувају документе, сачувана је једнострана, али једина слика о Србији тога доба. Да није ње, тама би била још већа. Тај феномен уништавања био је у прошлости необично јак, мало већи од стварања. За онолико колико је стварање било веће од уништавања, свет је ишао напред. Како сведочи дубровачка

[95] И. Божић, *Српске земље у доба деспота Стефана Лазаревића*, 120; исти, *Српско грађанство*, 114—115.

[96] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 289; исти, *Српско грађанство*, 116.

[97] J. Huizinga, *Jesen srednjega veka*, 55.

[98] И. Воје, *Домаћи трговци*, 101; И. Божић, *Српско грађанство*, 106.

грађа, у српској држави пред пропаст, осећај за лепо, на пример фине предмете, нису више имали само феудалци, дакле мали број људи, већ све бројнији становници градова. Порастом грађанства почела је масовност у српској историји; а та масовност разарала је средњовековне форме малобројних и изабраних. Међу свим државама које су припадале византијској цивилизацији, Србија XV века имала је најјаче грађанство. Било је то већ зрело друштво, али је оно, као и човек, пропадало када је било најзрелије.

До човека XV века може се доспети тек када се скину цивилизацијске наслаге настале последњих пет стотина година. Другим речима, он је за онолико више био варварин, за колико су повећане цивилизацијске тековине током тог дугог времена. А оне су заиста велике. На средњовековног човека не смеју се примењивати мерила савременог света; он се од њега много разликовао, као што ће још више од нас бити различити људи кроз пет столећа. Срби су данас много сличнији другим савременим народима него Србима XV века. Тај далеки свет је, пре свега, располагао неупоредиво мањим материјалним добрима. У борби за опстанак, живео је у страху од глади и епидемија, а, побожан, био је стално плашљив и богобојажљив. Смерно поштујући ауторитете, имао је своје специфичне погледе, менталитет, моралне норме. Не треба га, међутим, сматрати несрећним, јер материјална добра не доносе срећу. Средњовековног човека не треба схватати као више несрећног од савременог, него као више различитог. С друге стране, постоје у човеку, од најдубље прошлости, сталне, скоро непромењене, особине. Увек се борио за опстанак, увек волео и мрзео, светио се и праштао. Па и у историји појединих народа могу се уочити неке одлике. Ако црвена нит постоји у кинеској, руској или енглеској историји, мора постојати и у српској. Зато у српској историји, било да је време деспота Ђурђа или неко друго, има, бар донекле, сличности, јер су дух и карактер народа мало променљиви.

Као што је поменуто, српски градови позног средњег века изграђивани су, пре свега, као средишта западне материјалне културе. Западном утицају отворио је врата деспот Стефан Лазаревић, и његова влада и влада деспота Ђурђа чине целину; смена на престолу није значила прекид у развоју већ наставак започетог процеса. Западни утицаји, с Приморја, из Италије и Угарске, стизали су са робом. На пример, италијанска орнаментика текстила прешла је у Србију, а сачувана хаљина кнеза Лазара потиче из Луке. На сребрним посудама, прстењу, керамици, дакле предметима за лаичку употребу, осећа се утицај Запада. И неки предмети нађени на Новом Брду, иако имају византијске мотиве, добили су декоративне облике с Приморја. Међутим, то не значи да су се Срби изједначили с Латинима. Далеко од тога. На Сабору

у Будиму деспот Стефан и његова пратња били су раскошно одевени, али различито од витеза са Запада. Осим тога, орнаментика која је служила за верску употребу била је византијског порекла. Предмети уметничких заната, рађени за цркву, на пример дуборез, окови за јеванђеља, златарске култне израђевине, црквени вез, све је било у духу источнохришћанских традиција. На предметима материјалне културе, као и на илуминацијама рукописа, манифестовао се моравски стил са православних храмова, што потврђује постојање јединственог стила у српској уметности тога доба. При томе се уочава појава да је на предметима за лаичку употребу било доста западног утицаја, а они за цркву били су у оквирима византијске традиције.[99]

Тешко је било шта рећи о духовној култури српског грађанства XV века. Бројни Латини у српским градовима морали су утицати на Србе својом културом. На Новом Брду нађено је прстење с античким гемама, чак с представама Нике и Атине,[100] што као да говори да је све веће занимање Запада за антику лакше примано у области материјалне него духовне културе. Ипак, балкански круг господе није могао одолети све полетнијој западној култури, којој се управо отварао цео свет. Неки истакнути Дубровчани и достојанственици Босанске краљевине, пред њен пад, добијали су на италијанским дворовима титуле витеза („miles"), постајући чланови тамошњих витешких редова. Као знак новог звања носили су инсигније редова којима су припадали.[101] Знамо већ да је члан Змајевог реда, који је основао краљ Жигмунд, био деспот Стефан. По Константину Филозофу, деспот је имао власт „краљеве благородне" и славне витезове венчавати, тј. производити за витезове, што је био резултат његовог великог угледа код „Западних". Константин, међутим, те „Западне" строго одваја од Срба, а из његовог причања излази да се то Стефаново право односило на Угарску, а не и на српске земље.[102] И посланик деспота Ђурђа у Италији Јуније Градић имао је титулу витеза. Краљ Алфонс Арагонски га је, због „врлина и наклоности" које је испољио „према нама" и због љубави према српском деспоту, назвао још „consiliarius et familiarius noster".[103] Занимљиво је да Градић, иако је био Дубровчанин и још племић, није хтео

[99] Б. Радојковић, *Примењена уметност*, 191—207.

[100] *Исто*, 205.

[101] С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 271—273; исти, *Odjeci ritersko dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, Radovi Muzeja grada Zenice, 3, Zenica 1973, 37—39.

[102] С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 273—274.

[103] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, 135—136.

да прими титулу без дозволе деспота. Ђурђеви поданици су то још мање могли.

У Србију, пуну византијских титула, дакле полако, и само у одређеним случајевима, стизале су западне титуле и западна ритерска култура. Иако су били тесни односи с Угарском, са којом се тако често ратовало против Турака, то је била земља добрих коња, али, по нивоу позносредњовековне културе, није била земља која се могла мерити с Италијом. Зато није чудо што је угарску историју на двору Матије Корвина писао италијански хуманиста Антонио Бонфини. Најплодотворнији западни утицаји долазили су из Италије, поготово што су тој култури припадали Дубровчани. Међу италијанским државама, најтешње везе биле су с Венецијом. Она је, како се тада веровало, била држава најсавршенијег уређења, снажне привреде, танане дипломатије, велико обавештајно средиште, из кога су подаци о Турцима и балканским приликама слати и продавани даље по Западу. Њена политика, лишена сваких емоција, изградила је управни апарат, чију су строгост и снагу добро осетили на својој кожи сви они који су се дрзнули против њега. Подредивши појединачне интересе општедржавним, она је поклањала изузетну пажњу безбедности, претворивши се у праву полицијску државу. У строгим режимима западних градова-држава позног средњега века, брижљиво је чувана власт племства, али ничим није спутавана привредна активност пучана. У богату Венецију упирао је очи свет целог Средоземља, Блиског истока и Балканског полуострва. Када је, јануара 1439, настао спор око једне нотарске исправе, коју је 1404. саставио у Високом, у Босни, неки млетачки нотар, једна страна је оспоравала веродостојност документа, тврдећи да је мало вероватно да ће један добар, вредан и прави нотар отићи из Венеције, цвета свих градова на свету, у којој се састави више нотарских уговора у једном дану него што се у Босни обави трговине за годину дана. Мало је вероватно, настављала је она, да ће такав нотар доћи у Босну, јер ту не би могао да живи од свога рада, пошто се у њој не обавља нотарска служба и уопште не употребљава књижевни (латински) и италијански језик, нити латинско писмо, као у другим земљама света.[104] Овај документ је многоструко занимљив. Пре свега, сведочи да у Босни није био организован западни, латински, нотаријат, нити је уопште употребљавано латинско писмо. Скромност њене трговине је више него јасна; годишњи промет био је мањи од дневног у Венецији. Најважније је што је тај свет сматрао Венецију цветом свих градова.

[104] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 247.

У отменим палатама млетачког Кватроћента, грађеним у посебном стилу готике, украшеним мозаицима, сликама, намештајем и муранским полијелејима, живела је велика господа. У ту Венецију хрлио је силан балкански свет, па и Срби. Мада је она ограничавала и спречавала његов долазак, вал „Словена“, како су их заједнички звали, није се могао зауставити. Засењени метрополом на лагунама, чак су се неки посланици босанског краља и српског деспота нудили да раде за њу. И деспоту Ђурђу, без обзира да ли ју је волео или не, Венеција је импоновала. Срби су се некада дивили Цариграду, исто као и Млечани; сада је он, понижен и огуљен, стењао под турским ропством, и док су јаничари продавали у робље византијске племиће, уз отмене зидине опљачканог Студијског манастира, досељеници из Анадолије лепили су своје приземљуше. Дошло је време када су се Византинци дивили Венецији; улоге су се потпуно промениле.

Тек зачет, живот у српским градовима XV века био је далеко од оног у Венецији и осталим италијанским градовима. У њима је већ почело доба слободног деловања, време које је доводило до бржег богаћења једних и сиромашења других. Нови начин привређивања стварао је много више материјалних добара, али је доводио до друштвених разлика, које су се касније претвориле у немире и револуције. У бездушном капиталистичком систему, у коме је све дозвољено, почела је трка за време и новац. Лансирана је крилатица „ко је господар новца и времена, тај је господар свих ствари“. По градовима Италије појавили су се на торњевима часовници са звоном, који су, откуцавајући сате и минуте, подсећали да је време новац. Зато није чудо што је крајем средњега века код западњака сваки документ био датован. Наступало је време брзине, а у трци за профитом човек је стицао све више новца, да би онда — куповао непотребне ствари. Али ко је желео да иде напред морао је следити такав начин рада, ко га није прихватао — губио је корак. У цивилизацијским сменама победио је европски бизнис; показало се да је сваки начин привређивања који му се супротстављао био промашај.

Тим путем пошли су и српски градови. Са западним организационим облицима привредног пословања, са бројним латинским, у ствари дубровачким, елементом, са пристиглом закаснелом европском готиком, која се огледала првенствено у уметничким предметима, српски градови XV века попримали су западњачки карактер. Уз многе специфичности, у њима се стварало друштво које се постепено кретало правцем друштвеног развитка Запада.[105] Тако је, уз силовиту, рушилачку, турску офанзиву, текла, кроз свакодневни живот, наизглед мирна, офанзива са Запада.

[105] Ј. Тадић, *Дубровник и српске земље*, 535.

Усвајајући рударску технику, трговачко и новчано пословање, Срби су их прилагођавали себи. Србија је, на свој начин, излазила из средњег века, само због турског освајања није изашла у XV већ у XIX веку. Тада су, опет, почели да стижу стручњаци са Запада, организатори рударске и индустријске производње, а за њима лекари, апотекари, бележници. Они нису разорили српско грађанско друштво, које се тек образовало. Напротив, помогли су његов развој и Срби су брзо преузели њихову улогу. Наравно, XV век је имао своје специфичности, али је сигурно да, усвајањем западног привредног система, тадашње српско грађанско друштво није губило своју самобитност.

Напротив, Српска деспотовина XV века била је у потпуности одана својим традиционалним духовним вредностима. Везаност за источнохришћанску културу и цивилизацију остала је одлучујућа до коначне пропасти, поготово што је, у доба катаклизме, била још већа привржeност традиционалним вредностима. Срби су, за нијансу више од Византинаца, остали верни идеалима своје самобитности. Велики хеленофил и православац, велики мученик, чија је држава пропадала кроз неизмерну драму његове породице и његовог народа, деспот Ђурађ био је резервисан према Латинима, чији је утицај доносио свакодневни живот. Због страховите турске најезде, његова централистичка држава спутавала је развој градске аутономије, коју је, такође, доносио западни вал живота. Зато се Србија приближила Западу за онолико колико је њу захватио европски полет. Њена снага била је у томе што је чувала традиционалне духовне вредности, а усвајала западни привредни систем. То и јесте прави пут српскога народа.

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

I Необјављени извори

a) *Дубровачки архив (Хисторијски архив у Дубровнику)*

1. *Acta Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)* vol. 4—16 (1427—1459)
2. *Acta Minoris Consilii (Cons. Minus)*, vol. 4—15 (1427—1459)
3. *Acta Consilii Maioris (Cons. Maius)*, vol. 3—11 (1427—1459)
4. *Lettere di Levante (Lett. di Lev.)*, vol. 9—16 (1427—1459)
5. *Diversa Cancellariae (Div. Canc.)*, vol. 44—68 (1427—1459)
6. *Sentenze di Cancellaria*, vol. 7—21 (1427—1459)
7. *Diversa Notariae (Div. Not.)*, vol. 15—42 (1427—1459)
8. *Debita Notariae (Deb. Not.)*, vol. 14—33 (1427—1459)
9. *Procurae Notariae*, vol. 1—3 (1434—1549)
10. *Liber dotium Notariae*, vol. 5—6 (1427—1450)
11. *Testamenta Notariae (Test. Not.)*, vol. 11—17 (1427—1459)
12. *Distributiones Testamentorum*, vol. 8—16 (1427—1459)
13. *Lamenta de foris (Lam. de foris)*, vol. 7—33 (1427—1459)
14. *Lamenta de criminale, sive Liber maleficiorum*, vol. 6—9 (1430—1441)
15. *Lamenti politici*, vol. 3 (1441)
16. *Criminalia*, vol. 1 (1427—1459)
17. *Praecepta rectoris*, vol. 7 (1455)
18. *Privilegi*, vol. 1 (1427—1459)
19. *Leggi e Istruzioni*, vol. 1 (1440—1459)
20. *Officiales Rationum*, vol. 2 (1427—1459)
21. *Lanae*, vol. 1 (1437—1459)
22. *Privata*, vol. 1—2 (1446—1457)
23. *Pacta matrimonialia*, vol. 1 (1447—1459)
24. *Acta Sanctae Mariae Maioris*, saec. XV, fasc. 1—4 (1427—1459)
25. *Appellationes*, vol. 1 (1448—1459)

b) *Млетачки архив (Archivio di Stato di Venezia — ASV)*

1. *Senatus Secretae Deliberationes (Sen. Secreta)*, vol. 10—20 (1427—1459)
2. *Senatus Mixtae Deliberationes (Sen. Misti)*, vol. 56—60 (1427—1440)
3. *Senatus Deliberationes maritimas et ultramarinas res spectantes (Sen. Mar)*, vol. 1—6 (1440—1459)
4. *Commemoriales Libri (Commem. Lib.)*, vol. 12—15 (1427—1459)
5. *Avocatorum Communis Raspae (Avog. Com. Raspe)*, vol. 3647/7 — 3651/11 (1427—1459)
6. *Grazie*, vol. 22—25 (1427—1445)
7. *Senatus Privilegia (Privilegia)*, vol. 2 (1427—1459)

8. *Maioris Consilii liber qui dicitur Ursa (Magg. Cons. Ursa)*, vol. 22 (1427——1454)
9. *Collegii Notatoria (Coll. Not.)*, vol. 6—9 (1427—1459)
10. *Collegii Litterae Secretae (Coll. Lett. Segr.)*, 1436—1438

II Објављени извори

1. *Acta Bosnae*... E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum incertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.
2. *Акта и повеље*... J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, књ. 1, св. 1—2, Београд 1934.
3. *Acta sacri oecumenici Concilii Florentini*, Romae 1638.
4. W. Altmann, *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Keiser Sigismunds*, Insbruck 1896.
5. Д. Анастасијевић, „Српски архив Лавре Атонске", *Споменик СКА*, 56 (1922), 6—21.
6. *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, izd. Sp. Nodilo, Zagrabiae 1883.
7. *Annales Ragusini anonymi*, izd. Sp. Nodilo, Zagrabiae 1883.
8. „Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero, ordinati et abbreviati dal senatore Francesco Longo", *Archivio Storico Italiano*, tomo VII, parte I—II (1843—1844), Firenze 1844.
9. Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
10. Архимандрит Леонид, „Стара српска писма из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори", *Гласник СУД*, 7 (1868), 231—295.
11. Fr. Babinger, *Geschischtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.
12. M. Baldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscripts turcs de la Bibliothèque national a Paris*, I. *Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turcs ancien*, *39*, Paris—La Haye 1960; II. *Règlements miniers 1390—1512*, Paris — La Haye 1964.
13. M. Barletius, *Vita et res praeclarae gestae Christi athletae Georgii Castrioti Epirotarum principis, qui propter heroicam virtutem suam a Turcis Scander-Beg, id est Alexander Magnus Cognominatus est*, Zagrabiae 1743.
14. М. Башић, „Из описа ,Пренос моштију св. Луке јеванђелисте у Смедерево'", *Из старе српске књижевности*, Београд 1922, 261—265.
15. М. Башић, „Из ,Похвале архиепископу Максиму'", *Из старе српске књижевности*, Београд 1922, 224—226.
16. М. Башић, „Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу", *Из старе српске књижевности*, Београд 1922, 284—288.
17. P. Béla, „Kapisztrán a Magyarokkal", *Történelmi tár, uj folyam* II, Budapest 1901, 161—222.
18. A. Berzeviczy, *Aragoniai Beatrix magyar kiralyné életére vonatkozo okiratok*, Budapest 1914.
19. M. Bihl, „Due epistolae S. Johannis a Capistrano", *Archivium Franciscanum Historicum*, 19 (1926), 63—76.
20. E. Birk, „Beiträge zur Geschichte des Königin Elisabeth von Ungarn und ihres Sohnes König Ladislaus", *Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst*, Wien 1849.
21. B. Bojović... B. Bojović, „Dubrovnik et les Ottomans (1430—1472)", 20, „Actes de Murad II et de Mehmed II an médio-serbe", *Turcica*, 19, Paris 1987, 119—173.
22. E. Bogdan, „Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung", *Archiv für slavische Philologie*, 13 (1891), 481—543.

23. Д. Бојанић-Кукач, *Видин и Видинският санџак през 15—16 век*, София 1975.
24. Д. Бојанић, „Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466. и фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1478—1481", *Мешовита грађа*, II, Историјски институт, Београд 1973, 5—193.
25. I. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, Paris 1964.
26. A. Bonfini... A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsae 1771.
27. Б. де ла Брокијер... Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
28. M. Braun, *„Kosovo". Die Schlacht auf dem Amsefelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig 1937.
29. Ph. Callimach... *Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao*, ed. I. Lichonska—Th. Kowalewski—A. Komarnicka, Varsovie 1961.
30. Ae. Carlerii, *Liber de legationibus. Quinta legatio (1435). Monumenta Conciliorum generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basiliensa*, t. I, Vindobonae 1857.
31. E. Cecconi, *Studi storici sul concilio di Firenze con documenti inediti o nuovamente dati alla luce sui manoscritti di Firenze e di Roma. Parte prima. Antecedenti del concilio*, Firenze 1869,
32. S. M. Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, I—III, Zagrabiae 1973.
33. Chalcocandylas... *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, I—II, ed. E. Darkó, Budapestini 1922.
34. *Chronica dell' origine e progressi della casa Ottomana composta da Saidino Turco Eccellentissimo historico in linqua Turca*, II, ed. V. Brattuti, Madrid 1652.
35. *Chronica ragusina Junii Restii... Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae*, ed. Sp. Nodilo, Zagrabiae 1893.
36. *Codex diplomaticus patrius Hungaricus*, Budapest 1880.
37. Critobulos... *Critobuli Imbriotiae historiae*, ed. D. R. Reinsch, Berolini et Novi Eboraci 1983.
38. J. Valentini... J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, saeculorum XIV et XV, Pars I, Tomus I—IV, Pars II, Tomus V—XVII, Pars III, Tomus XVIII—XIX, Palermo — Napoli — Roma — Venezia — München 1967—1975.
39. E. *Windeckii Historia vitae Imperatoris Sigesmundi, Scriptores rerum germanicorum*, Lipsiae 1728, ed. Altmann.
40. А. Вукомановић, „Живот архиепископа Максима, *Гласник Друштва србске словесности*, 11 (1859), 125—129.
41. Д. Вуксан, „Живот св. Јеврема, патријарха српског", *Ловћенски одјек*, год. I, бр. 2—3, Цетиње 1925, 89—96.
42. J. Gelcich, *Monumenta Ragusina*, I—V, Zagreb 1879—1897.
43. F. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Leipzig 1925.
44. J. Gill, *Orationes Georgii Scholarii in concilio Florentino habitae*, Roma 1964.
45. J. Gill, *Que supersunt actorum graecorum Concilii Florentini* (Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores, Series B, vol. V et VI), Roma 1953.
46. L. Golia, *Kronika grofov celjskih*, Maribor 1970.
47. D. Dercsényi, *Képes krónika*, Budapest 1964.
48. F. de Diversis... F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, izd. I. Božić, Dubrovnik 1973.
49. М. Динић, *Из Дубр. архива*, I—III... М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I—III, Београд 1957, 1963, 1967.
50. М. Динић, *Грађа за ист. Београда*, I—II... М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, I, Београд 1951; II, Београд 1958.
51. М. Динић, „Једна дубровачка архивска књига петнаестог века", *ИЧ*, 12—13 (1961—1962), 15—30.

52. М. Динић, „Неколико ћириличких споменика из Дубровника", *Прилози за КЈИФ*, књ. 24, св. 1—2 (1958), 94—110.
53. М. Динић, *Одлуке*, I—II... М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, I—II, Београд 1951, 1964.
54. М. Динић, „Поклад београдског митрополита Григорија из XV века", *Зборник за историју јужне Србије и суседних области*, I, Скопље 1936, 27—34.
55. М. Динић, „Три ћириловска писма из 1447. године", *Прилози за КЈИФ*, књ. 15, св. 1—2 (1935), 166—169.
56. М. Динић, „Четири средњовековна писма", *Прилози за КЈИФ*, књ. 17, св. 2 (1937), 232—236.
57. *Dipl. Rag...* J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicase Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
58. J. Dlugosz... *Jana Dlugosza, kanonika Krukowskiego, Dziejów Polskich*, ed A. Przezdzieckiego, t. IV, ks. XI—XII, t. V., ks. XII, W Krakowie 1869—1870.
59. Ducas... Ducas, *Istoria Turco-bizantina (1341—1462)*, ed V. grecu, Bucureşti 1958.
60. *Ducae Historia Italice interprete incerto*, Bonae 1834.
61. Гл. Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Нештрије*, Београд 1957.
62. Гл. Елезовић, „Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из XV века", *Братство*, 26 (1932), 51—125.
63. Гл. Елезовић, *Турски споменици*, књ. 1, св. 1, 1348—1520, Београд 1940.
64. *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Смедерево 1989.
65. C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevi sive summorum pontificum, S.R.E cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta e documentis tabularii praesertim vaticani collecta, difesta, edita*, vol. II, Monasterii 1901.
66. *Законик цара Стефана Душана, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Београд 1981.
67. *Зак. спом...* Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
68. *Записи и натписи...* Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I—VI, I, Београд — Сремски Карловци, 1902; II, Београд 1903; III, Београд, 1905, IV, Ср. Карловци 1923; V, Ср. Карловци 1925; VI, Ср. Карловци 1926.
69. О. Зиројевић — И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446)", *Врањански гласник*, 4 (1968), 377—416.
70. H. Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Deftr-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.
71. J. Jelenić, *Izvori za kulturnu poviest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913.
72. J. Jelenić, „Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437—1878)", *Starine JAZU*, 36 (1918), 81—162.
73. К. Јиречек, „Споменици српски"... К. Јиречек, „Споменици српски", *Споменик СКА*, 11 (1892), 21—97.
74. N. Jorga, *Acte şi fragmente cu privire la istori Rominilor*, III, Bucureşti 1897.
75. E. Kammerer, *Codex diplomaticus Comitum Zichy*, t. VIII—XII Budapestini 1895—1907 (1421—1468).
76. T. G. von Karajan, *Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Österreichs und Ungarns, Quellen und Forschungen zur Vaterländischen Geschichte, Lnteratur und Kunst*, Wien 1849.
77. S. Katona, *Historia critica regnum Hungariae stirpis mixtae*, t. V—VI, sv. XII—XIII, *Budae-Pestini* 1790.

78. D. Kerler, *Deutsche Reichstagsakten unter Keiser Sigismund*, I—II, Gotha 1887.
79. „Константин Филозоф"... „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског", изд. В. Јагић, *Гласник СУД*, 42 (1875), 223—328.
80. I. Krajkar, *Acta Slavica concilii Florentini. Narrationes et documenta*, Roma 1976.
81. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant an Moyen âge*, Paris — La Haye 1961.
82. M. Lascaris, „Actes serbes de Vatopedi", *Byzantinoslavica*, 6 (1935—1936), 166—185.
83. E. Laszowski, *Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć „Zagrebačko polje" zvane*, vol. I (1225—1466), Zagreb 1904.
84. V. Laurent, „Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle", *Revue des Études byzantines*, 9 (1952), 64—105.
85. V. Laurent, *Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439)*, Paris, 1971.
86. P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945.
87. P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos — D. Papachryssanthou — S. Ćirković, *Actes de Lavra*, IV, Paris, 1982.
88. P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, Paris 1982.
89. P. Lemerle — A. Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos)", *Annales de l'Institut Kondakov* 11 (1940), 129—146.
90. Levnclavivs, *Historiae Mvsvlmanae Turcorvm, de monvmentis ipsorum excriptae*, libri XVIII, Francofvrti 1591.
91. Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300—1514)*, ed. J. Ursu, Bucareşti 1910.
92. *Listine*, IV—X... S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, Zagreb, IV, 1874. V, 1875, VI, 1878, VII, 1882, VIII, 1886, IX, 1890, X, 1891.
93. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, Paris 1973.
94. G. Luccari... G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 1790.
95. P. Lukcsics... P. Lukcsics, *Diplomata pontificum saec.* XV, II, Budapestini 1938.
96. М. Лукетић — Ж. Бујуклић, *Статут Будве*, Будва 1988.
97. S. Ljubić, *Commissiones et relationes Venetiae*, I, Zagrabiae 1876.
98. J. Magdics, *Rázkevei okmánytár*, Szekesfehervar 1888.
99. В. Макушев, *Историјски споменици*... В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа*, II, Београд 1882.
100. В. Макушевъ, *Историческiе помятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ*, I, Варшава 1874.
101. В. Макушев, „Прилози к српској историји XIV и XV века", *Гласник СУД*, 32 (1871), 164—208.
102. E. Mályusz, *Zsigmondkori oklvéltár*, I—II/1—2, Budapest 1951—1958.
103. D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 483——490.
104. J.-B. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, *Florence XXVIII—XXXI*, Venetiis — Paris — Leipzig 1785—1906.
105. Б. Марковић, „Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића", превод и правно-историјска студија. *Споменик САНУ*, CXXVI, Одељење друштвених наука, 24, Београд 1985, 7—64.
106. Fr. Miklošič, „Psaltir s tumačenjem pisan 1346 za Branka Mladenovića", *Starine JAZU*, 4 (1872), 29—62.

107. Fr. Miklosich — J. Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, Vindobonae 1865.
108. Константин Михаиловић... Константин Михаиловић из Островице, „Јаничарове успомене или турска хроника", *Споменик САНУ*, 107 (1959), 1—164.
109. *Monumenta Conciliorum generalium saeculi decimi quinti*. Concilium Basiliense, Scriptorum, t. I, Vindobonae 1857.
110. *Mon. serb.*... Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1858.
111. Вл. Мошин, „Опис рукописа манастира Грачанице", *Старине Косова и Метохије* 1 (1961), 17—84.
112. Вл. Мошин, „Рукописи Пећке патријаршије", *Старине Косова и Метохије*, 4—5 (1968—1971), 5—135.
113. L. Muratori, *Rerum Italicarum scriptores*, XXII—XXIII, Mediolani 1733.
114. J. Nagy — A. Nyáry... J. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomácziai emlékek Matyás király korából (1458—1490)*, I, Budapest, 1875.
115. St. Novaković, „Građa za srpskog ljetopisca", *Starine JAZU*, 9 (1877), 60—90.
116. St. Novaković, „Život srpskoga patrijarha Jefrema", *Starine JAZU*, 16 (1884), 35—40.
117. Ст. Новаковић, „Српски поменици XV—XVIII века", *Гласник СУД*, 42 (1875), 1—152.
118. *Notes et extraits*, I—V... N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris 1899, II, Paris 1899, III, Paris 1902, IV, Bucarest 1915, V, Bucarest 1915.
119. *Oblast Brankovića*... H. Hadžibegić — A. Hadžić — E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.
120. N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, Paris 1968.
121. N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, Paris 1978.
122. М. Орбин... М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.
123. И. Павловић, „О св. Луци и преношењу његовог тела", *Гласник СУД*, 51 (1882), 70—100.
124. Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453—1456. године*, Смедерево 1983.
125. A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I, *Le testimonianze dei contemporanei*, II, *L'eco nel mondo*, Verona — Milano 1976.
126. L. Petit, *Actes de l'Athos*. II, *Actes du Pantocrator*, Amsterdam 1964².
127. L. Petit, *Actes de l'Athos*. I. *Actes de Xenophon*, Amsterdam 1964².
128. L. Petit, *Actes de Chilandar*. I. *Actes grecs*, *Византийский временник*, 17, С. Петербургъ 1911. Приложение 1.
129. L. Petit — B. Korablev... L. Petit — B. Korablev, „Actes de L'Athos. V. Actes de Chilandar", *Византийский временник*, 19, Петроградъ 1915, Приложение 1.
130. Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, *I commentarii*, ed L. Totaro, vol. I—II, Milano 1984.
131. *Cosmographia Pape Pii, Europa Pii Ponteficis nostrorum temporum varias continens historias*, Venetiis 1503.
132. *Aeneae Sylvii episcopi senensis, postea Pii papae II, Historia rerum Friderici III imperatoris*, Helmstadii MDCC.
133. Pio II (Enea Silvio Piccolomini), *Lettera a Maometto II (Epistola ad Mahumetem)*, ed G. Toffanin, Napoli 1953.
134. *Aeneae Sylvii Piccolominei senensis, qui post ademptum pontificatum Pius eius nominis secundus appellatus est*, Opera omnia, Basileae 1571.
135. *Повеље и писма*, I/1 — I/2... Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1 — I/2, Београд — Ср. Карловци 1929—1934.
136. G. Pray, *Annales regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, t. II—III, Vindobonae 1746—1747.

137. R. Predelli, *I libri commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, III—VI, Venezia 1883—1904.
138. М. Пуцић, *Споменици сръбски*, I—II, Београд 1858—1862.
139. Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
140. J. Радонић, „Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)", *Споменик СКА*, 95 (1942).
141. Fr. Rački, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina", *Rad JAZU*, 1 (1867), 124—163.
142. O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, XXVIII—XXIX, Lucae 1752.
143. O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi Card. baronius desinit*, XII—XVIII (1417—1458), Romae 1659.
144. W. Regel — E. Kurtz — V. Korablev, »Actes de L'Athos. VI Actes de Philothee«, *Византийский временник*, 20, С. Петербургъ 1913, Приложение 1.
145. W. Regel — E. Kurtz — V. Korablev, *Actes de L'Athos*. IV. *Actes de Zographou*, Amsterdam 1969².
146. *Родослови и летописи*... Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.
148. I. Ruvarac, »O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo«, *Rad JAZU* 5 (1868), 178—187.
149. И. Руварац, „Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу", *Летопис МС*, 117 (1875), 108—121.
150. G. Sagredo, *Memorie storiche de monarchi Ottomani*, Venetia 1679.
151. F. Sansovino, *Historia universale dell' Origine et Impero de' Turchi*, In Vinegia 1582.
152. A. Santacroce, *Acta latina Concilii Florentini*, ed G. Hofmann, Romae 1955.
153. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-âge*, I—II, Paris — Londres — Athenes — Leipzig et Vienne 1880—1881.
154. M. Segon... A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, Roma 1981.
155. *Der Serbische Psalter*, Faximile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der bayerischen Staatsbibliothek München, Textband und Mitarbeit von S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, herausgegeben von H. Belting, Wiesbaden 1972.
156. Д. Синдик, „Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла", *Мешовита грађа (Miscellanea)*, књ. 6, Историјски институт, Београд 1978, 181—205.
157. A. Sokolowski — J. Szujski, *Codex epistolaris saec, XV*, t. II/1, Cracovie 1876.
158. А. Соловјев, „Једно суђење у доба кнеза Лазара", *Архив за правне и друштвене науке*, 35 (1929), 188—197.
159. Th. Spandugnino... *Theodoro Spandugnino, patritio Constantinopolitano, de la origine degli imperatori Ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costumi de la natione*, C. Sathas, *Documents inédits relatifs á l'histoire de la Grèce au Moyen-âge*, IX, Paris 1890, 135—261.
160. G. Sphrantzes... Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401—1477*, ed. V. Grecu, Bucureşti 1966.
161. *Србљак*. Службе, канони, акатисти, I—III, прев. Д. Богдановић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1970.
162. Ђ. Сремац... Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987.

163. Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку*. I. Извори и историографија, књ. 1, О изворима, Београд 1937.
164. Lj. Stipišić — M. Šamšalović, „Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije", *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije*, 2 (1959), 289—379; 3 (1960), 563—643; 4 (1961), 465—554; 5 (1964), 533—578.
165. Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи..." Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.", *Споменик СКА*, 3 (1890), 1—226.
166. Љ. Стојановић, „Тужбалица над Ђурђем Бранковићем", *Споменик СКА*, 3 (1890), 90—92.
167. J. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику, XIII—XVI века*, I, Београд 1952.
168. J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, I, Београд 1935.
169. J. Teleki, *Hunyadiak kora*... J. Teleki, *Hunyadiak kora magyarországon*, X, Pesten 1853.
170. L. Thallóczy, »Fragmmenti relativi alla storia dei paesi situati all' Adria«, *Archeografo Triestino*, III serie, vol. VI (1911), 5—71.
171. L. Thallóczy, *Studien*... L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
172. L. Thallóczy — A. Áldásy... L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*, II, *A Magyarország és Szerbia közti osszeköttetések oklevéltara*, Budapest 1907.
173. L. Thallóczy — S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, Budapest 1910.
174. L. Thallóczy — C. Jireček — E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae detatis illustrantia*, II, Vindobonae 1918.
175. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*... A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, Osnabrück 1968².
176. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum*... A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863; II, Zagrabiae 1875.
177. G. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, II, Venezia 1899.
178. J. de Thwrócz... Joannis de Thwrócz, *Chronica Hungarorum*, *Scriptores rerum Hungarorum veteres ac genuini*, ed J. Schwandtneri, Vindobonae 1746, 47—366.
179. I. Krst. Tkalčič, *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, sv. II (1400—1499), Zagreb 1894; VI (1412—1448), Zagreb 1900.
180. Ђ. Трифуновић, „Житије св. патријарха Јефрема од епископа Марка", *Анали Филолошког факултета*, 7, Београд 1967, 67—74.
181. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.
182. *Троношки родослов*... *Троношки родослов*, изд. J. Шафарик, *Гласник Друштва србске словесности*, 5 (1853), 20—112.
183. *Ludovici Tuberonis, Dalmatiae abbatis, Commentariorum de rebus, suo tempore, libri XI, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, tomus II, ed J. G. Schwandtneri, Vindobonae 1746, 107—381.
184. Вл. Ћоровић, „Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века", *Глас СКА*, CXXXVI—72 (1929), 13—103.
185. D. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI—VII, Venetiis 1800—1817.
186. G. Fejér, *Codex diplomaticus*... G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. X, vol. VI (1418—1429), Budae 1844; t. X, vol. VII (1429—1437), Budae 1843; t. X, vol. VIII (1382—1437), Budae 1843; t. XI, vol. unicum (1438—1440), Budae 1844.
187. G. Fejér, *Genus*... G. Fejér *Genus incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844.

188. V. Fraknoi, *Mátyás király levelei*, I—II, Budapest 1883—1885.
189. J. Haller, *Concilium Basiliense. Studien und Dokumente*, I—VIII, Basel 1896—1936.
190. В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век)*, Београд 1979.
191. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites au peu connues*, Berlin 1873.
192. G. Hofmann, *Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrarie, Florentinae, Juannae, de Concilio Florentino*, Rome 1950.
193. G. Hofmann, *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, I—III, Romae 1940, 1944, 1946.
194. L. de Hurmuzaki, *Documente privatóre la Istoria Romānilor*, vol. I, partea 2; vol. II, partea 2—3, Bucareşti 1890—1892.
195. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
196. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964.
197. Я. Шафарикь, „Србски споменици млетачког архива", *Гласник Друштва србске словесности*, 15, Београд 1862.
198. L. Waddingi, *Annales minorum*, XI—XIII, Romae 1734—1735.
199. R. Wolkan, »Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini«, I—III, *Fontes rerum Austriacarum, Österreichische Geschichtsquellen, Diplomataria et acta*, Bd. 61, 62, 67, 68, Wien 1909, 1912, 1918.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д. Анастасијевић, „Једина византијска царица Српкиња", *Братство*, 30 (1939), 1—23.
2. Д. Анастасијевић, „Питање најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију — Одговори Патријархови", *Гласник Српске православне цркве*, год. XXVII, бр. 10, 11 и 12 (1946), 218—223.
3. D. Angyal, »Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht von Varna (1944)«, *Ungarische Rundschau*, 2 (1913), 518—524.
4. D. Angyal, »Le traité de paix de Szeged avec les Turcs (1444)«, *Revue de Hongrie*, 7 (1911), 255—258, 374—392.
5. М. Антоновић, „Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године", *ИГ*, 1—2 (1987), 89—98.
6. *Археолошки споменици и налазишта у Србији*. I. Западна Србија, Београд 1953; II. Централна Србија, Београд 1956.
7. J. Aschbach, *Zsigmond király és kora*, Budapest 1937.
8. Fr. Babinger, »Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München 1962, 128—153.
9. Fr. Babinger, »Le vicende del Castello friulano di Belgrado sul finire del Medio Evo«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, III, München 1976, 144—164.
10. Фр. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968.
11. Fr. Babinger, »Notes on Cyriac of Ancona and some of his Friends«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, III, München 1976, 123—125.
12. Fr. Babinger, »Der quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21/22 Juli 1456«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, II, München 1966, 263—310.
13. Fr. Babinger, »Ein Freibrief Mehmeds II des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459)«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München 1962, 97—103.

14. Fr. Babinger, »Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara«, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, München 1962, 340—344.
15. A. Babić — D. Kovačević-Kojić — S. Ćirković, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. I. Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987.
16. Г. Бабић, „Владарске инсигније кнеза Лазара", *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 65—78.
17. Г. Бабић, „Друштвени положај ктитора у Деспотовини", *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 143—153.
18. Д. Баранин, *Царица Мара*, Београд 1985.
19. Ф. Баришић, „О измирењу српске и византијске цркве 1375", *ЗРВИ*, 21 (1982), 159—180.
20. Ф. Баришић, „О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона", *ЗФФ*, XII/1 (1974), 357—376.
21. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391—1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick — New Jersey 1969.
22. J. Barta — J. Berend — P. Hanák — M. Lackó — L. Makkai — Z. Nagy — G. Ránki, *Historie de la Hongrie des origines à nos jours*, Budapest 1974.
23. M. Batanić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šes viekova njihovog boravka*, sv. I (Vikarija 1235—1517), Zagreb 1881.
24. G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen 1392—1437*, Gotha 1902.
25. S. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Études diplomatique et critique, Louvain 1942.
26. М. Благојевић, „Господари Срба и Подунавља — прилог српској дипломатици", *ИГ*, 1—2 (1983), 43—52.
27. М. Благојевић, „Деспот Стефан Лазаревић и Милешева", *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987, 165—174.
28. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
29. М. Благојевић, „Кнез Лазар ктитор Хиландара", *Свети кнез Лазар*, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389—1989, Београд 1989, 47—61.
30. М. Благојевић, „Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459", *ИГ*, 1—2 (1987), 29—42.
31. М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја", *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 25—48.
32. М. Благојевић, „Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша", *ЗРВИ*, 21 (1982), 183—211.
33. М. Благојевић, „Челници манастира Дечана", *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 21—33.
34. J. Bleyer, »Einige Bemerkungen zu dem Szegediner Friedenschluss und Schlacht bei Varna (1444)«, *Mitteilungen des Institut für österr, Geschichtsforschungen*, 25 (1904), 127—137.
35. Д. Богдановић, „Измирење српске и византијске цркве", *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 81—90.
36. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
37. Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968.
38. Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985.
39. Д. Богдановић, „Песничка творенија монаха Јефрема", *Хиландарски зборник*, 4 (1978), 109—129.
40. Д. Богдановић — В. Ђурић — Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978.
41. И. Божић, „Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку", *Глас САНУ*, CCCXXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 11—112.

42. И. Божић, „Белешке о Бранковићима“, *ЗФФ*, XIII/1 (1976), 103—121.
43. И. Божић, *Дубр. и Турска*... И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
44. И. Божић, „Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV—XV веку“, *ИГ*, 1 (1949), 21—62.
45. И. Божић, „Зетске војводе под деспотима“, *Гласник Друштва за умјетност Црне Горе*, 2 (1975), 5—24.
46. И. Божић, „Колебања Махмуд-паше Анђеловића“, *Прилози за КЈИФ*, књ. 41, св. 3—4 (1975), 159—171.
47. И. Божић, „Неверство Вука Бранковића“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 223—240.
48. И. Божић, „О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији“, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979, 15—27.
49. И. Божић, „О улози Вука Бранковића“, *Летопис МС*, год. 151, књ. 415, св. 5 (мај 1975), 475—482.
50. И. Божић, „Појава хуманизма у Дубровнику“, *Историјски преглед*, 1 (1955), 6—18.
51. И. Божић, „Село Богдашићи у средњем веку“, ИЧ, 7 (1957), 83—119.
52. И. Божић, „Средњовековни Паштровићи“, *ИЧ*, 9—10 (1960), 151—184.
53. I. Božić, »Srpsko građanstvo u srednjem veku«, *Nastava istorije u srednjoj školi*, I/2, Zagreb 1951, 106—117.
54. I. Božić — S. Ćirković — M. Ekmečić — V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.
55. Д. Бојаник-Лукач, „Како Турците го презеле Скопје (1391)“, *Музеј на град Скопје, Зборник*, II—III, Скопје 1965—1966, 5—17.
56. В. Бошков, „Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе“, *Хиландарски зборник*, 5 (1983), 189—212.
57. V. Boškov, »Ein Nišan des Prinzen Orhan, Sohn Süleymân Çelebis, aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus«, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71, Wien 1979, 127—152.
58. L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris 1970.
59. A. Bryer, »Trebizond and Serbia«, Αρχειου Ποντου 27 (1965), 28—40.
60. J. Burkhardt, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb 1953.
61. K. Burka, *Marchiai szt. Jacob, Katholikus Szemle*, 38 (1924), 280—291, 339—352.
62. Fr. William Carter, *Dubrovnik (Ragusa). A Classic-City State*, London — New York 1972.
63. F. Cerone, »La politica orientale di Alfonso d'Aragona«, *Archivio Storico per le province Napoletane*, 27 (1902), 3—93; 380—456; 555—634; 774—852; 28 (1903), 154—212.
64. G. Christianson, *Cesarini, the Conciliar Cardinal, The Basel Years 1431—1438*, St. Ottilien 1979.
65. F. Clément-Simon, »Une grande famille en Europe centrale au XVe siècle, Les Comtes de Cilli«, *Revue d'histoire diplomatique*, 54 (1930), 1—19.
66. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928.
67. М. Васић, „Константин Костенски и Херодот“, *Прилози за КЈИФ*, 11 (1931), 140—146.
68. А. Веселиновић, „Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине“, *ИГ*, 1—2 (1983), 25—41.
69. А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку“, *ИГ*, 1—2 (1987), 43—73.
70. А. Веселиновић, „Царински систем у Србији у доба Деспотовине“, *ИГ*, 1—2 (1987), 7—37.
71. Ж. Видак, „Заједнички новац деспота Ђурђа Бранковића и Јаноша Хуњадија“, *Рад војвођанских музеја*, 10 (1961), 143—149.
72. В. Винавер, „Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)“, *ИГ*, 1—2 (1960), 51—93.

73. В. Винавер, „Проблем производње сребра у средњовековној Србији“, *Историјски записи*, год. XIII, књ. XVII, св. 3 (1960), 481—512.
74. G. Voigt, »Johannes von Capistrano, ein Heiliger des fünfzehnten Jahrhunderts«, *Historische Zeitschrift*, 10 (1863), 19—96.
75. И. Воје, »Argentum de glama«, *ИЧ*, 16—17 (1970), 15—41.
76. I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.
77. И. Воје, „Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником“, *Ослобођење градова у Србији од Турака, 1862—1867*, Београд 1970, 87—101.
78. I. Voje, »Probleme der Quantifizierung des Handels und der Produktion des Mittelalterichen Ragusa (Dubrovnik)«, *Österreichische Osthefte*, 27, Wien 1985, 283—299.
79. I. Voje, »Romanje Ulrika II Celjskega v Kampostelo k sv. Jakobu«, *Zgodovinski časopis*, XXVIII/3, Ljubljana 1984, 225—230.
80. М. Вукићевић, „Никола Скобаљић, војвода деспота Ђурђа Бранковића“, *Дело*, 4 (1894), 85—99.
81. Д. Вуксан, „Епископ Марко“, *Ловћенски одјек*, год. I, бр. 2—3, Цетиње 1925, 81—89.
82. М. Вукчевић, *Ђурђева Јерина у традицији и науци*, Вршац 1934.
83. Б. Вуловић, „Портрет Тодора сина деспота Ђурђа у Грачаници“, *Зборник Архитектонског факултета у Београду*, 4 (1962), 3—11.
84. А. Гавриловић, „Традиција о Бранковићима у Гундулићевом ‚Осману'“, *ГНЧ*, 33 (1914), 132—140.
85. F. Gestrin, »Gospodarske povezave jugoslavanskih dežel in Italije v 15, in 16. stoletju«, *ИЧ*, 18 (1970), 155—162.
86. *Гласник ДСС — Гласник Друштва српске словесности.*
87. *ГЗМ — Гласник Земаљског музеја.*
88. *Гласник СУД — Гласник Српског ученог друштва.*
89. Годишњак ДИБиХ — *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине.*
90. *ГНЧ — Годишњица Николе Чупића.*
91. A. Gottschalk, *Kaiser Sigmund als Vermittler zwischen Papst und Konzil 1431—1434*, Bonn — Leipzig 1911.
92. J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 1974.
93. И. Грицкат, *Повест о Триштану и Ижоти*, Београд 1966.
94. М. Грковић, „Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду“, *Ономатолошки прилози*, 2 (1981), 93—101.
95. Ц. Грозданов, *Охридско сликарство XIV века*, Београд 1980.
96. Ц. Грозданов, „Прилози познавању средњовековне уметности Охрида“, Матица српска, *Зборник за ликовне уметности*, 2 (1966), 199—232.
97. Р. Грујић, „Један папски инквизитор XV века у Војводини“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 4 (1931), 437—440.
98. Р. Грујић, „Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурђа у Есфигмену 1429. год.“, *Гласник Скопског научног друштва*, 13 (1933), 213—214.
99. Р. Грујић, „Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке“, *Гласник Скопског научног друштва*, 11 (1932), 65—95.
100. M. Gušić, »Perizom u raki sv. Šimuna u Zadru«, *Balcanica*, 8 (1977), 145—185.
101. D. Dobrowski, *Wladyslav I Jagiellonczyk na Wegrzech (1440—1444)*, Varsovie 1922.
102. J. Deèr, *Zsigmond kiràly honvèdelmi politikàja*, Budapest 1936.
103. Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (XIV—XVIII vek)*, Vrnjačka Banja 1982.
104. Ч. Денић, „Крушевачка легенда о погибији Вука Бранковића“, Матица српска, *Зборник за историју*, 15 (1977), 167—170.
105. А. Дероко, „Смедеревски град. Становање у једном нашем средњевековном граду и још неки други нерешени проблеми“, *Старинар*, 2 (1951), 59—96.

106. А. Дероко — И. Здравковић, „Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду", *Зборник заштите споменика културе*, књ. 9, 1958, 49—76.
107. А Дероко — Сл. Ненадовић, „Смедеревски град. Испитивања 1956. године", *Старинар*, 7—8 (1956—1957), 181—191.
108. M. Dimitrijević, *Gyorgye Brankovic (Smederevac) Despot der Serben, nach heimatlichen Quellen und zeitgen. fremden Akten mit Berücksichtigung der späteren kritischen Historiker*, Neusatz 1876.
109. С. Димитријевић, „Борба с Турцима под Скобаљићем", *Историја и предање*, Лесковац 1951.
110. С. Димитријевић, „Новац града Смедерева", *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867.* год., 1970, 71—86.
111. С. Димитријевић, „Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара", *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 187—219.
112. С. Димитријевић, „Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава", *ИЧ* (1973), 89—122.
113. Т. Димитријевић, „Пет сребрних новчића деспота Ђурђа Бранковића", *Браничево*, 6, Пожаревац 1969.
114. Д. Динић-Кнежевић, „Дубровачки архив као извор за проучавање подручја данашње Војводине у средњем веку", Матица српска, *Зборник за историју*, 19 (1980), 151—158.
115. Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986.
116. Д. Динић-Кнежевић, „Дубровчани у служби угарских владара током средњег века", Матица српска, *Зборник за историју*, 31, Нови Сад 1958, 7—18.
117. D. Dinić-Knežević, „Prilog iz života kaluđerica u srednjevekovnom Dubrovniku", *Istraživanja*, 6 (1979), 325—329.
118. Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске", Матица српска, *Зборник за историју*, 37, Нови Сад 1988, 7—41.
119. D. Dinić-Knežević, „Sremski Brankovići", *Istraživanja*, 4, Novi Sad 1975, 5—44.
120. Д. Динић-Кнежевић, „Српска Деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453—1456)", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 6 (1961), 126—141.
121. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
122. М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958.
123. М. Динић, „Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе", *Прилози за КЈИФ*, књ. 26, св. 3—4 (1960), 274—279.
124. М. Динић, „Власти за време Деспотовине", *ЗФФ*, X/1 (1968), 237—243.
125. М. Динић, „Дубровачка ковница у 1422. години", *ИГ*, 1—2 (1976), 81—90.
126. М. Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина", *ЈИЧ*, 3 (1937), 119—146.
127. М. Динић, „Дубровчани као феудалци у Србији и Босни", *ИЧ*, 9—10 (1960), 139—149.
128. М. Динић, „Дукин преводилац о боју на Косову", *ЗРВИ*, VIII/2 (1964), 53—67.
129. М. Динић, *За ист. рударства*, I—II... М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I—II, Београд 1955—1962.
130. М. Динић, „Земље херцега Светога Саве", *Глас СКА*, 182 (1940), 148——257.
131. М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку", *ЗФФ*, XI/1 (1970), 239—249.

132. М. Динић, „Настанак два наша средњовековна града. I. Пећ — до турских времена. II. Рибница-Подгорица", *Прилози за КЈИФ*, књ. 31, св. 3—4 (1965), 195—203.
133. М. Динић, „Област Бранковића"... М. Динић, „Област Бранковића", *Прилози за КЈИФ*, књ. 26, св. 1—2 (1960), 5—29.
134. М. Динић, „Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама", *Глас СКА*, 161 (1934), 55—99.
135. М. Динић, „Словенска служба на територији Дубровачке Републике у средњем веку", *Прилози за КЈИФ*, књ. 14, св. 1—2 (1934), 50—66.
136. М. Динић, „Сребрник крај Сребрнице", *Глас СКА*, 161 (1934), 183—198.
137. М. Динић, „Трепча"... М. Динић, „Трепча у средњем веку", *Прилози за КЈИФ*, књ. 33, св. 1—2 (1967), 3—10.
138. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967.
139. E. v. Dobschütz, „Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien", *Archiv für slavische Philologie*, Band 27, Heft 2 (1905), 246—257.
140. S. Domanovszky, „A. Dubniczi krónika", *Századok*, 33 (1899), 226—256.
141. Ј. Драгашевић, „Чија је била Јерина Ђурђевица", *Отаџбина*, год. VI, књ. XVI (1887), 177—190.
142. Св. Душанић, „Браничевски превод Лествице Јована Синаита", *Браничево*, год. II, бр. 4, Пожаревац 1956, 62—83.
143. Ј. Ђорђевић, „Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века", *ГНЧ*, 22 (1903), 115—146.
144. В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975².
145. В. Ђурић, „Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања", *Зограф*, 18 (1987), 46—53.
146. В. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1964.
147. В. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле", *ЗРВИ*, VIII/2 (1964), 69—90.
148. В. Ђурић, *Моравско сликарство*, Београд 1968.
149. В. Ђурић, „Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког", *ЗРВИ*, 5 (1958), 173—200.
150. В. Ђурић, „Настанак градитељског стила Моравске школе — фасаде, систем декорација, пластика", *Зборник за ликовне уметности*, 1, Нови Сад 1965, 35—64.
151. В. Ђурић, „Портрети на повељама византијских и српских владара", *ЗФФ*, VII/1 (1963), 251—269.
152. В. Ђурић, „Сликар Радослав и фреске Каленића", *Зограф*, 2 (1967), 22—29.
153. В. Ђурић, „Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство", *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 105—121.
154. И. Ђурић, „Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш", *ЗРВИ*, 22 (1983), 259—271.
155. И. Ђурић, „Податак из 1444 о светогорском манастиру Каракалу", *ЗФФ*, XIV/1 (1979), 212—218.
156. И. Ђурић, *Сумрак Византије* (Време Јована VIII Палеолога), 1392——1448, Београд 1984.
157. Гл. Елезовић, „Нешто што досад нисмо знали. Манастир мала св. Софија у Солуну био је својина турске царице Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића", *ИЧ*, 5 (1954—1955), 85—111.
158. Гл. Елезовић, „Скопски Исаковићи и паша Јигит-бег", *Гласник Скопског научног друштва*, 11 (1932), 159—167.
159. Гл. Елезовић, „Турски споменици у Скопљу", *Гласник Скопског научног друштва*, књ. I, св. 1 (1925), 135—176.
160. J. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches*, II, Wien 1813.
161. P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.

162. М. Живојиновић, „Аделфати у Византији и средњовековној Србији", *ЗРВИ*, 11 (1968), 241—266.
163. М. Живојиновић, „Светогорци и стонски доходак"... М. Живојиновић, „Светогорци и стонски доходак", *ЗРВИ*, 22 (1983), 165—203.
164. *Задужбине Косова*, Призрен — Београд 1987.
165. I. Zdravković, „Kratki terenski podaci o našim gradovima: Prizrenac kod Novog Brda i Prilepac kod Novog Brda", *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 4 (1957), 329—333.
166. И. Здравковић — А. Дероко, „Конзерваторско-испитивачки радови у Маломе граду Смедеревске тврђаве 1958. године", *Зборник заштите споменика културе*, 10, Београд (1959), 137—147.
167. О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974.
168. *ЗРВИ — Зборник радова Византолошког института* — Београд
169. *ЗФФ — Зборник Филозофског факултета* — Београд
170. М. Ивановић, „Остаци цркве Ваведења Богородице у селу Пећани код Суве Реке", *Саопштења* Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, 20—21 (1988—1989), 187—195.
171. Ал. Ивић, „Нови подаци о грофици Катарини Цељској", *Летопис МС*, 267 (1910), 45—49.
172. Ал. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928.
173. Ал. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910.
174. П. Ивић, „О језику писама султаније Маре", *Јужнословенски филолог*, књ. XXX/1—2 (1973), 337—345.
175. *ИГ — Историјски гласник*
176. Ј. Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*. Историјски роман, Нови Сад — Приштина 1987.
177. Х. Иналџик, *Османско царство*... Х. Иналџик, *Османско царство*. Класично доба, 1300—1600, Београд 1974.
178. H. Inaldžik, „Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 12—13 (1962—1963), 269—306.
179. H. Inalcik, *Studies and Documents on the Reign of Mehmed the Conqueror*, Ankara 1954.
180. *Историја народа Југославије*, I, Београд 1953.
181. *Ист. српског народа*, I—II... *Историја српског народа*, I—II, Београд 1981—1982.
182. *Ист. Ц. Горе*, II/2... *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970.
183. *ИЧ — Историјски часопис*
184. E. Jacob, *Johannes von Capistrano*, I—II, Breslau 1903—1911.
185. А. Јаковљевић, „Cod. Lavra E-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузељовом нотацијом", *Хиландарски зборник*, 7 (1989), 133—143.
186. А. Јаковљевић, „Давид Редестинос и Јован Кукузељ у српско-словенским преводима", *ЗРВИ*, 12 (1970), 179—189.
187. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
188. М. Јанковић, „Липљанска епископија и грачаничка митрополија", *ИЧ*, 29—30 (1983), 27—36.
189. М. Јанковић, „Поседи и привилегије српске цркве у Будви", *ИЧ*, 35 (1988), 31—38.
190. Н. Јанковић, „Комете у српским записима и летописима", *ИЧ*, 5 (1954—1955), 373—385.
191. Јеромонах Амфилохије, „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века", *Манастир Раваница, 1381—1981*. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101—134.
192. K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915.

193. К. Јиречек, *Ист. Срба*, I—II... К. Јиречек, *Историја Срба*, I—II, Београд 1952.
194. К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници"... К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд 1959, 205—303.
195. В. Јовановић, „Борач и Честин, Прилог проучавању средњовековних градова у Србији", *ИГ*, 1—2 (1985) 7—32.
196. N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I—II, Gotha 1908—1909.
197. З. Кајмаковић, „Око проблема датације православних манастира у сјевероисточној Босни", *Наше старине*, 13 (1972), 149—170.
198. Х. Калеши, „Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију", *Прилози за КЈИФ*, књ. 28, св. 3—4 (1962), 253—261.
199. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
200. Ј. Калић, „Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку", *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 4 (1976), 141—151.
201. Ј. Калић, „Палата српских деспота у Будиму", *Зограф*, 6 (1975), 51—58.
202. Ј. Калић, „Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској", *ЗФФ*, XIII/1 (1976), 71—82.
203. И. Капитанфи, „Византија, Турска и Угарска у последњим годинама Царства", *ЗРВИ*, 18 (1978), 213—223.
204. I. Karácsonyi, „Az elsö magyar hadijelentès 1437", *Hadtőrténelmi közlemények*, 1—2 (1910), 15—22.
205. Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије, Беч 1845; књига трећа, у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Беч, 1846.
206. Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967.
207. F. Kayser, „Paps Nicolaus V (1447—1455) und das Vordringen des Türken", *Historisches Jahrbuch der Görres-Geselschaft*, 6 (1895), 208—231.
208. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.
209. V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijeh vremena do svršetka XIX stoljeća*, II—III, Zagreb 1972—1974.
210. N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.
211. N. Klaić, *Zadnji knezi celjski v deželah sv. krone*, Celje 1982.
212. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*... Д. Ковачевић-Којић. *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
213. Д. Ковачевић, „Дубровачка насеобина у Смедереву"... Д. Ковачевић, „Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине", *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, Београд 1970, 103—119.
214. D. Kovačević, „Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici", *Godišnjak DIBiH*, 15 (1966), 25—44.
215. Д. Ковачевић-Којић, „Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku", *Godišnjak DIBiH*, 16 (1965), 19—35.
216. Д. Ковачевић-Којић, „О библиотеци Николе из Котора, канцелара на двору српских деспота", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Spomenica S. Nazečića*, Sarajevo 1972, 415—419.
217. Д. Ковачевић-Којић, „О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника", *ИЧ*, 18 (1970), 143—152.
218. Д. Ковачевић, „О Јањеву"... Д. Ковачевић, „О Јањеву у доба средњовековне српске државе", *ИГ*, 1—4 (1952), 121—126.
219. D. Kovačević-Kojić, „O knezovima u gradskim naseljima srednjovekovne Bosne", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 6 (1970—1971), 333—344.
220. Д. Ковачевић, „Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини", *ЗФФ*, VIII/2 (1964), 52—531.
221. Д. Ковачевић-Којић, „Приштина у средњем веку", *ИЧ*, 22 (1975), 45—47.

222. D. Kovačević, Trgovina... D. Kovačević, *Trgovina u srednjovekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
223. D. Kovačević-Kojić, „Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka", *Godišnjak DIBiH*, 18 (1970), 257—263.
224. Љ. Ковачевић, „Вук Бранковић", *ГНЧ*, 10 (1888), 215—301.
225. Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, „Трговиште у которским споменицима", *Историјски записи*, год. VII, књ. X, св. 2 (1954), 600—603.
226. В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965.
227. M. Kos, „Srbski Brankoviči in gorički grofje", *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 2, Ljubljana 1920, 92—95.
228. *Косовска битка у историографији*, Историјски институт, Зборник радова, књ. 11, Београд 1990.
229. М. Костић, „Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово", *Гласник Скопског научног друштва*, књ. 1, св. 1 (1925), 79—91.
230. Б. Крекић, „Вук Бобаљевић", *ЗРВИ*, 4 (1956), 115—139.
231. B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A City Between East and West*, Norman 1972.
232. Б. Крекић, „Курирски саобраћај Дубровника са Цариградом и Солуном у првој половини XIV века", *ЗРВИ*, 1 (1952), 113—119.
233. Б. Крекић, „Прилог проучавању проније у средњовековној Србији", *ЗРВИ*, VIII/2 (1964), 227—234.
234. Б. Крекић, „*Ser Basilius de Basilio*", *ЗРВИ*, 23 (1984), 171—181.
235. Б. Крекић, „Учешће Дубровчана у ратовима против Турака 1443. и 1444. г.", *ЗРВИ*, 2 (1953), 145—157.
236. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha 1920.
237. J. Kujundžić, „Srednjovjekovne crkve u Srebrenici", *Dobri pastir*, 17—18, Sarajevo 1986, 236—242.
238. J. Kujundžić, „Crkva Svete Marije u Zvorniku", *Dobri pastir*, 23, Sarajevo 1973, 203—210.
239. L. Kupelweiser, *Die Kämpfe Ungarns mit dem Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526*, Wien — Leipzig 1899.
240. М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926.
241. D. Lasić, *De vita et operibus S. Jacobi de Marchia*, Ankona 1974.
242. *Летопис МС* — *Летопис Матице српске*.
243. А. Лома, „Загорје Стефана Белмужевића — Куда је Јанко бежао са Косова", *Зборник Историјског музеја Србије*, 23, Београд 1986, 13—24.
244. S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875.
245. Д. Мадас, *Славковица. Средњовековна црква. Средњовековно гробље. Гробови деспота Ђурђа, Јерине и Лазара Бранковића*, Крагујевац 1984.
246. Д. Мадас — А. Гајић, „Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури", *Саопштења*, 15, Београд 1983, 221—242.
247. J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983.
248. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.
249. В. Макушев, *Историческия разысканія о Славянах въ Албании въ средние века*, Варшава 1871.
250. E. Mályusz, „A magyar rendi állam Hunyadi korában", *Századok*, 91 (1957), 47—123, 526—602.
251. D. Mandić, „Srebrničko-visočka biskupija u Bosni", *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 483—490.
252. D. Mandić, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340—1735*, Rim 1968.

253. K. Mandić, „Iz doline Kaška-darje u Samarkandu", *Novi Behar*, br. 2
Sarajevo 1928, 384—385; br. 24, Sarajevo 1928, 400—402.
254. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960.
255. C. Marinesku, „Le pape Nicolas V (1447—1455) et son attitude enve
l'Empire byzantin", *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare* 9 (193
331—342.
256. Р. Маринковић, *Српска Александрида*, Београд 1969.
257. Р. Марић, „Из нумизматичке збирке Народног музеја. Нове врсте н
ца деспота Ђурђа Бранковића", *Старинар*, 5—6 (1954—1955), 349—
258. Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956.
259. Р. Марић, „Трагови грчких историчара у делима Константина Фи
зофа", *Глас САН*, 190 (1946), 15—43.
260. J. Marković, *Slaveni i pape* (preveo P. Perković), Zagreb 1903.
261. С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952.
262. Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII в*
Београд 1958.
263. Ч. Мијатовић, *Деспот*, I—II... Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранко*
I—II, Београд 1880—1882.
264. Ч. Мијатовић, „Пад Цариграда године 1453", *ГНЧ*, 3 (1879), 67—16
265. Сл. Мијушковић, „Један помен о Вуку Бранковићу у старом Ко
ском архиву", *Историјски записи*, год. VII, књ. X, св. 1 (1954), 227—
266. Сл. Мијушковић, „Једна порука которског кнеза вазалима српског
пота у Зети 1434. године", *Историјски записи*, год. XII, књ. XV
3—4 (1959), 163—167.
267. В. Милинчевић, „Грађа из Венецијанског архива о Ангорској
1402", *ИГ*, 1—2 (1982), 119—126.
268. Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.
269. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.
270. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd
271. С. Мишић, „Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и ис
српско-турска граница", *ИГ*, 1—2 (1987), 75—88.
272. G. Moravcsik, „Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des
von Byzanz", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungarica*, 2
349—360.
273. Вл. Мошин, „Грамота Вука Бранковића с печатью деспота Иоанн
гела Палеолога", *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75
burtstag*, Heidelberg 1966, 378—382.
274. Вл. Мошин, „Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција нема
ког суверенитета од Марице до Косова", *О кнезу Лазару*, Београ
13—41.
275. В. Мошин, „Ћирилски рукописи Морачког манастира", *Историјс
писи*, год. XIII, књ. XVII, св. 3 (1960), 553—565.
276. Д. Мрђеновић — А. Палавестра — Д. Спасић, *Родословне табл*
Д. Мрђеновић — А. Палавестра — Д. Спасић, *Родословне таблиц
ских династија и властеле*, Београд 1987.
277. Б. Недељковић, „Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђе
ЗФФ, VIII/2 (1964), 479—523.
278. Б. Недељковић, „Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458
не", *ЗФФ*, XI/1 (1970), 363—391.
279. Сл. Ненадовић, „Размишљања о архитектури цркве Благовеш
Смедереву", *Зборник Народног музеја*, 9—10, Београд 1979, 403—
280. Сл. Ненадовић, „Уређење Смедеревског града", *Саопштења*, 1
75—84.
281. D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenos), c
—1460*, Washington 1968.
282. Ст. Новаковић, „Велики челник Радич или Облачић Раде 1413
Историја и традиција, приредио С. Ћирковић, Београд 1982, 79—

283. Ст. Новаковић, „Византијски чинови и титуле у српским земљама од XI—XV века“, *Глас СКА*, 78 (1908), 178—279.
284. Ст. Новаковић, „Град, трг, варош, к историји речи и предмета који се њима казују“, *Из српске историје*, Београд 1966, 144—161.
285. Ст. Новаковић, „Деспот Ђурађ Бранковић и оправка Цариградског града 1448 године“, *Глас СКА*, 22 (1890), 1—12.
286. Ст. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном предању, 1456—1502*, Нови Сад 1886.
287. Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.
288. Ст. Новаковић, „Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности“, *Историја и традиција*, Београд 1982, 293—434.
289. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe—XVe siècle)*, Montréal — Paris 1979.
290. A. Olesnicki, „Mihajlo Szilágyi i srbska despotija“, *Rad JAZU*, 276 (1943), 1—182.
291. Г. Острогорски, „Душан и његова властела у борби са Византијом“, *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Београд 1951, 79—86.
292. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
293. Г. Острогорски, „Однос цркве и државе у Византији“, Сабрана дела, књ. 5, *О веровањима и схватањима Византинаца*, Београд 1970, 224—238.
294. Г. Острогорски, „Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и југословенским земљама“, Сабрана дела, *О византијском феудализму*, Београд 1969, 119—342.
295. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
296. Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980.
297. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.
298. Л. Павловић, „Неки подаци о сабљама деспота Ђурђа“, *Неки споменици културе*. Осврти и запажања, 3, Смедерево 1964, 33—41.
299. Л. Павловић, „Појас севастократора Бранка“, *Неки споменици културе*, 2, Смедерево 1963.
300. Л. Павловић, *Рукописна и штампана књига у Смедереву од 1430—1846. године*, Смедерево 1986.
301. Л. Павловић, *Смедерево и Европа, 1381—1918*, Смедерево 1988.
302. N. Pavlović, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Subotica 1973.
303. Н. Павловић, *Царица Мара*, Београд 1982.
304. E. Pál, *A Szegedi eskü és a Váradi béke adalék az 1444.* Év eseménytörténetéhez, Tarsadalom-és művelődéstörténet tanulmányok. Mályusz elemér emlékkönyv, Budapest 1984, 77—96.
305. E. Pál, Király hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban (1387—1437), Értekezések a történeti tudományok köréböl, Új sorozat, 83, A Magyar Tudemányos Akadémia Tőrté nettudományi Intézetet Budapest 1977.
306. Fr. Pall, »Autour de la croisade de Varna: La question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)«, Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique*, t. 22, Bucureşti 1941, 144—158.
307. Fr. Pall, »Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi«, *Bulletin historique de l'Academie Roumaine*, 20 (1937), 26—66.
308. Fr. Pall, »Preteso scambio di lettere tra Giorgio Brankovich, principe di Serbia, e Jancu de Hunedoara (Hunyadi) a proposito del pericolo ottomano intorno al 1450«, *Revue des études sud-est européennes*, t. XII, № 1, Bucureşti 1974, 79—86.
309. М. Пантић, „Непозната бугарштица о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 25, св. 3 (1977), 421—439.
310. A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, München 1938.

311. J. Papadrianos, Ηαλωση τηε Θεσσαλονικηζ ετα 1430 και ο Σερβοσ Δεσποτηε Γεωργιοσ Μπρανκοβιτσ (Đurađ Branković), Μακεδονίκά, 8, Θεσσαλονικι, 1968 401–405.
312. J. Papadrianos, »Da li je Đurađ Branković bio u srodstvu s dinastijom Paleologa«, *JIČ*, 2 (1964), 87—88.
313. J. Papadrianos, »L'historien byzantin Doukas et les Serbes«, *Cyrillomethodianum*, 1 (1971), 113—120.
314. J. Papadrianos, »Les informations apportées par Georges Sphrantzès su le rōle du despote serbe, Đurađ Branković. dans les relations hongro-tur ques, durant les années 1451—1452«, *Cyrillomethodianum*, 2 (1972—1973) 165—169.
315. J. Papadrianos, Ηταν η Ειρηνη Καντακουζηνη Μητερα Τησ Σερβιδασ Πριγκιπισσασ Μαρασ, Ελληνικα ΧΙΧ/1, 113–115.
316. J. Papadrianos, „Οι ειδησεισ του Ιστορικου Κριτοωουλουγια, τη Βυζαντιν Πριγκιπισσα Ελενη Παλαιολοτινα Branković και η Αξιοπιστια τουσ“. Ελληνικ XXI/1. 164–168.
317. J. Пападрианос, „Манојло Палеолог, византијски посланик у Србиј 1451. године“, *ЗРВИ*, VIII/2 (1964), 311—314.
318. J. Papadrianos, »The marriage-arrangement between Constantine XI Pa leologus and the Serbian Mara«, *Balkan Studies*, 6 (1965), 131—138.
319. J. Papadrianos. Τινε οι Δεσμοι Συγγενειασ του Γεωργου Βρανκοβιτσ (Brankov Προσ τον οικον των Παλαιολογων, Επετησις 'Εταισείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, (1964) 140–142.
320. L. v. Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renessance*, I— Freiburg im Breisgau 1925—1926.
321. П. Шеровић, „Покривач деспота Ђурђа Бранковића на моштима с Симеона Богопримца у Задру“, *Гласник Историјског друштва у Нов Саду*, 3—4 (1939), 413—416.
322. Вл. Петковић, „‚Арбанашки пирг‘ у Хиландару“, *Архив за арбанаш старину, језик и етнологију*, I/1—2 (1923), 197—199.
323. Вл. Петковић, „Родоп из Servants Дренице“, *Прилози за КЈИФ*, 7 (1927), 11б —122.
324. A. Petravić, »Juraj Baraković o Đurđu Brankoviću«, *Прилози за КЈИ* 9 (1929), 123—128.
325. Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976.
326. Ђ. Петровић, „Цигани у средњовековном Дубровнику“, *ЗФФ*, XII (1976), 123—158.
327. J. Петровић, „Веома ретки српски средњевековни грошићи из се Мало Бошњинце код Власотинаца“, *Старинар*, 8—9 (1933), 14—27.
328. J. Петровић, „Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике“, *Ну змaтичар*, 1 (1934), 9—18.
329. J. Петровић, „Некоји ретки стари српски новац“, *Старинар*, 7 (19 5—8.
330. J. Петровић, „Нове врсте новаца деспота Ђурђа Бранковића“, *Ну змaтичар*, 2 (1935), 29.
331. В. Поповић, „Пронађени темељи деспотове цркве у Смедеревском г ду“, *Православље*, бр. 349, 1. октобар 1981, 6.
332. M. Поповић, „Капије Смедеревског града“, *Старинар*, 28—29 (197 —1978), 213—230.
333. M. Popović, »Smederevska tvrđava — Mali grad«, *Arheološki pregled* (1976), 115—120.
334. П. Поповић — Љ. Петровић, *Споменица петстогодишњице Смедер ског а града деспота Ђурђа Бранковића*, поговор М. Спремић, Беог 1990^{3}.

335. П. Поповић — С. Смирнов, „Минијатура породице деспота Ђурђа на повељи светогорском манастиру Есфигмену из 1429", *Гласник Скопског научног друштва*, 11 (1932), 97—110.
336. *Прилози за КЈИФ — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.*
337. П. Пузовић, „Јанко Хуњади и цељски грофови", *Теолошки погледи*, 1—2, Београд 1989, 93—102.
338. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
339. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957.
340. M. Purković, »O braći Vuka Brankovića«, *Almanah »Sloge«*, Perth 1956, 58—59.
341. М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976.
342. F. Radić, »Prilog za povijest slavenskoga juga god. 1448«, *Starine JAZU*, 27 (1895), 226—28.
343. Đ. Sp. Radojičić, *Antologija...*, Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960.
344. Đ. Sp. Radojičić, »Vlatko Hranotić — vlastelin Vuka Brankovića«, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 1 (1956), 229—231.
345. Ђ. Сп. Радојичић, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара", *Гласник Скопског научног друштва*, 21 (1940), 33—80.
346. Ђ. Сп. Радојичић, „ ,О књизи Птоломеја'. Два стара српска географска ,тлкованија' " *ИЧ*, 6 (1956), 55—61.
347. Đ. Sp. Radojičić, »Počeci srpske analistike. Braničevski letopis iz vremena između 1435/36 i 1439. godine«, *Serta Slavica*. In memoriam Aloisii Schmaus. Gedenkschrift für Alois Schmaus, München 1971, 613—619.
348. Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела*... Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963.
349. Ђ. Сп. Радојичић, „Теодор, син деспотов", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. X, св. 3 (1937), 318—321.
350. Ђ. Сп. Радојичић, „Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. XII, св. 3—4 (1939), 285—312.
351. Б. Радојковић, „Примењена уметност Моравске Србије", *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 191—207.
352. Св. Радојчић, „Византијско сликарство од 1400. до 1453", *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972.
353. Св. Радојчић, „Изображение отрока при церковном входе в сербской живописи начала XV века, Византия Южные Славяне и древняя русь Западная Европа", *Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, Москва 1973, 324—332.
354. Св. Радојчић, „Од Дионисија до литургијске драме", *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 93—123.
355. Св. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
356. Св. Радојчић, „Постанак сликарства ренесансе Палеолога", *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 125—153.
357. Св. Радојчић, „Улога антике у старом српском сликарству", *Гласник Државног музеја у Сарајеву*, 1 (1946), 39—50.
358. Св. Радојчић, „Црвац", *Зограф*, 2 (1967), 30—31.
359. Ј. Радонић, *Западна Европа*... Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905.
360. Ј. Радонић, „Критовул, византијски историк XV века", *Глас СКА*, 138 (1930), 59—83.
361. Ј. Радонић, „Пре петстотина година. Један лист из историје српско-мађарских односа: Ђорђе Бранковић и Хуњади Јанош", *Југословенско-мађарска ревија*, 2 (1940), 74—77.
362. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

363. Ј. Радонић, „Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII до XVI века", *Глас СКА*, 187 (1941), 117—232.
364. Ј. Рајић, *Историја разних словенских народов, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов*, I—II, Виена 1794—1795.
365. Fr. Rački, »Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina«, *Starine JAZU*, 4 (1872), 154—200.
366. Fr. Rački, »Odnošaj srbskih despota i doselica naprama kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj g. 1426—1503«, *Književnik*, 2, Zagreb 1865, 476—488.
367. М. Рашковић, „Сабља са натписом деспота Ђурђа Бранковића", *Зборник Историјског музеја Србије*, 15—16 (1979), 228—233.
368. G. Rázsó, »A. Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437)«, *Hadtörténelmi közlemények*, 20 (1973), 403—441.
369. S. Razzi, *La Storia di Raugia*, Lucca 1595.
370. Ј. Ређеп, „Катарина Кантакузина", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 9 (1966), 157—161.
371. Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.
372. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I, Сремски Карловци 1924.
373. П. Рокаи, „Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године", *ЗФФ*, XV/1 (1985), 145—150.
374. П. Рокаи, „ ,Бродови' на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку", *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 139—175.
375. P. Rokai, »Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435—1437)«, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XII/1 (1969), 89—108.
376. D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.
377. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, III—V, Venezia 1855—1857.
378. И. Руварац, „Ђурађ Вуковић, деспот српски и Ђорђе Кастриот-Скендербег, вођа арбанашки, године 1444", *Летопис МС*, књ. 212, св. 2 (1902), 1—13.
379. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887.
380. И. Руварац, „Проклета Јерина", *Зборник радова И. Руварца*, 1, Београд 1934, 302—306.
381. S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965.
382. R. Samardžić, »Istorijsko poreklo jednog mita: kosovska tradicija«, *Treći program Radio-Beograda*, Beograd, jesen 1969, 91—104.
383. J. Schwarz, »Zur Geschichte des Friedenschlusses von Segedin 1444«, *Ungarische Revue*, 14 (1894), 334—356.
384. V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.
385. В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939.
386. А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958.
387. Љ. Спаравало, „О граничном камењу између средњовјековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин", *ИГ*, 1—2 (1979), 89—95.
388. M. Spremić, »L'attività diplomatica del despota serbo Giorgio Branković in Italia dopo la caduta di Constantinopoli (1453)«, *I rapporti politici e diplomatici*, Roma 1988, 85—93.
389. М. Спремић, „Бранковићи — обласни господари Косова", *Свети кнез Лазар*, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, 1389—1989, Београд 1989, 121—130.
390. М. Спремић, „Два податка о Мари Бранковић", *ИГ*, 1—2 (1977), 71—81.
391. М. Спремић, „Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски", *ЗФФ*, XV/1 (1985), 127—143.
392. М. Спремић, „Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина", *ИЧ*, 23 (1976), 23—39.
393. М. Спремић, „Деспот Ђурађ Бранковић и Папска курија", *ЗФФ*, 16 (1989), 163—177.

394. М. Спремић, „Држава и друштво у време деспота Ђурђа Бранковића", *Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века*, Зборник радова посвећен шестогодишњици Косовске битке, Београд 1989, 69—78.
395. М. Спремић, „Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића", *ЗФФ*, XIII/1 (1976), 85—103.
396. М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442—1495)*, Београд 1971.
397. М. Спремић, „Јадар"... М. Спремић, „Јадар у средњем веку", *Јадар у прошлости*, Нови Сад 1985, 41—77.
398. М. Спремић, „Крупањ"... М. Спремић, „Крупањ и Рађевина у средњем веку", *Рађевина у прошлости*, Београд 1986, 111—130.
399. М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку", *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 9—25.
400. М. Спремић, „Ратачка опатија код Бара", *ЗФФ*, VIII/1 (1964), 191—217.
401. M. Spremić, »La Serbie entre les Turcs, les Grecs et les Latins au XVe siècle«, *Byzantinische Forschungen*, Band 11, Amsterdam 1987, 433—443.
402. М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године", *ЗРВИ*, 24—25 (1986), 413—423.
403. М. Спремић, „Турски трибутари"... М. Спремић, „Турски трибутари у XIV и XV веку", *ИГ*, 1—2 (1970), 9—58.
404. M. Spremić, »Turci i Balkansko poluostrvo u XIV i XV veku«, *JIČ*, 1—2 (1966), 37—51.
405. Гл. Станојевић, „Услови примања млетачке власти града Бада 1443 године", *ИЧ*, 6 (1956), 207—213.
406. Ст. Станојевић, „Трагови хуманизма код нас", *ЈИЧ*, 3 (1937), 275—276.
407. В. Стефановић, „Краљ Матија и Српска Деспотовина", *Летопис МС*, књ. 330, св. 3 (1931), 238—257.
408. Д. Стефановић, „Музика у средњовековној Србији", *Српска православна црква 1219—1969*, Београд 1969, 117—127.
409. И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, „Неки подаци о зетском војводи Алтоману", *Историјски записи*, год. VI, књ. IX, Цетиње 1953, 269—271.
410. И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, „Похрана блага Маре Вука Бранковић", *Историјски записи*, год. VII, књ. X, св. 2 (1954), 611—613.
411. А. Стоячко, „Георгиа I, деспота сербскогь добра у Унгарии", *Сербский летопис*, год. XVII, књ. 61, Будим 1843, 78—87.
412. Г. Суботић, „Манастир Богородице Месонисиотисе", *ЗРВИ*, 26 (1987), 125—168.
413. Г. Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку", *ЗРВИ*, 22 (1983), 207—254.
414. Г. Суботић, „Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим", *ЗРВИ*, 21 (1982), 213—234.
415. Г. Суботић, „Упутство за израду антиминса у светогорском рукопису XV века", *ЗРВИ*, 23 (1984), 183—214.
416. Г. Суботић — С. Кисас, „Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори", *ЗРВИ*, 16 (1975), 161—179.
417. Ј. Тадић, „Привреда Дубровника и српске земље"... Ј. Тадић, „Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века", *ЗФФ*, X/1 (1968), 519—536.
418. J. Tadić, *Promet putnika*... J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.
419. L. Thallóczy, »Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. IV Zur Geschichte der Despotenfamilie Branković«, *Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, 3 (1895), 322—360.
420. М. Тодоровић-Шакота, „Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке", *Саопштења*, 1 (1956), 198—211.
421. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

422. Г. Томовић, „Средњовековно Браничево и турски попис из 1467, године", *Viminacium*, 2, Пожаревац 1987.
423. Г. Томовић, „Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији", *Косовско-метохијски зборник*, 1, Београд 1990, 63—77.
424. В. Тошић, „Велики челник Радич", Матица српска, *Зборник за историју*, 13, Нови Сад 1976, 7—20.
425. Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1967.
426. Д. Трајковић, „Дубочица и Топлица у миразу царице Маре", *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац 1977.
427. Д. Трајковић, „Никола Скобаљић", *Лесковачки зборник*, 4 (1964), 86—99.
428. Д. Трајковић, „Скобаљић код Ћустендила 1454", *Наше стварање*, Лесковац 1955.
429. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974.
430. Ђ. Трифуновић, „Две посланице Јелене Балшић и Никонова ,Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима' ", *Књижевна историја*, V/18 (1972), 289—327.
431. Ђ. Трифуновић, „Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од смедеревског беседника", *Књижевна историја*, XII/46 (1979), 295—314.
432. В. Трпковић, „Турско-угарски сукоби до 1402", *ИГ*, 1—2 (1959), 93—120.
433. Ć. Truhelka, »Konavoski rat (1430—1433)«, *ГЗМ*, (1917), 145—211.
434. С. Ћирковић, *Голубац*... С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
435. С. Ћирковић, „Две године босанске историје (1414 и 1415)", *ИГ*, 3—4 (1953), 29—42.
436. С. Ћирковић, „Две српске повеље за Лавру"... С. Ћирковић, „Две српске повеље за Лавру", *Хиландарски зборник*, 5 (1983), 91—99.
437. С. Ћирковић, „Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године", *Глас САНУ*, 280 (1971), 103—111.
438. С. Ћирковић, „Дубровачка ковница"... С. Ћирковић, „Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни", *ИГ*, 1—2 (1976), 91—97.
439. S. Ćirković, »Dubrovčani kao preduzetnici«... S. Ćirković, »Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne«. *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, 6, Zagreb 1979, 1—20.
440. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
441. S. Ćirković, »Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne«, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8 (1977), 133—141.
442. С. Ћирковић, „Моравска Србија у историји српског народа", *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 101—109.
443. С. Ћирковић, „О деспоту Вуку Гргуревићу", Матица српска, *Зборник за ликовне уметности*, 6 (1970), 283—290.
444. С. Ћирковић, „О најстаријим турским златницима", *ЗРВИ*, 5 (1958), 71—74.
445. S. Ćirković, »Odjeci ritersko dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka«, *Radovi Muzeja grada Zenice*, 3 (1973), 33—40.
446. С. Ћирковић, „Писменост и образовање у средњовековној српској држави", *Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 9—30.
477. С. Ћирковић, „Почтени витез Прибислав Вукотић", *ЗФФ*, X/1 (1968), 259—275.
448. С. Ћирковић, „Пријепоље у средњем веку", *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића"*, Пријепоље 1976, 211—223.
449. С. Ћирковић, „Прилошци за историју Ковина у средњем веку", Матица српска, *Зборник за историју*, 1 (1970), 83—86.
450. S. Ćirković, »The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century«, *Precious Metals in the Age of Expansion*, Stuttgart 1981, 41—69.

451. С. Ћирковић, „Раваничка хрисовуља", *Манастир Раваница*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 69—82.
452. С. Ћирковић, »Rasciani regales«... С. Ћирковић, »Rasciani regales Владислава I Јагелонца«, Матица српска, *Зборник за историју*, 1 (1970), 79—82.
453. С. Ћирковић, „Смедерево"... С. Ћирковић, „Смедерево — престоница српске Деспотовине", *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, Београд 1970, 61—68.
454. С. Ћирковић, „Средњовековна прошлост данашњег Косова", *ЗФФ*, XV/1 (1985), 151—165.
455. С. Ћирковић, „Сугуби венац", *ЗФФ*, VIII/1 (1964), 343—370.
456. С. Ћирковић, „Територија Војводине у средњем веку", *Војводина, знаменитости и лепоте*, Београд 1968, 230—267.
457. С. Ћирковић, „Традиција и историје традиција у делу Стојана Новаковића", у: Ст. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, I—XV.
458. С. Ћирковић, „Удава"... С. Ћирковић, „Удава", *ЗФФ*, XI/1 (1970), 345—351.
459. С. Ћирковић, *Херцег*... С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.
460. С. Ћирковић, *Шабац у средњем веку*, Шабац у прошлости, I, Шабац 1970, 85—114.
461. S. Ćirković — D. Kovačević-Kojić, »Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi«, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, X/2 (1970), 93—98.
462. Вл. Ћоровић, „Деспот Ђурађ Бранковић према Конавоском рату", *Глас СКА*, 110 (1923), 26—39.
463. Вл. Ћоровић, „Женидба деспота Лазара", *Глас СКА*, 156 (1933), 145—159.
464. Вл. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933.
465. Вл. Ћоровић, *Историја Срба*, I—II, Београд 1989.
466. Вл. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985.
467. P. Ćošković, *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443—1446*, Banjaluka 1988.
468. P. Ćošković, »O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju«, *Istorijski zbornik*, V/5, Banjaluka 1984, 7—35.
469. Р. Ћук, „Бреза и Комарани — средњовековна насеља у Полимљу", *ИЧ*, 34 (1987), 61—72.
470. Р. Ћук, „Повеља царице Маре манастирима Хиландару и св. Павлу", *ИЧ*, 24 (1977), 103—111.
471. Р. Ћук, „Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку", *ИГ*, 1—2 (1989), 23—38.
472. Р. Ћук, „Царица Мара", *ИЧ*, 25—26 (1978—1979), 53—95.
473. З. В. Удальцова, „Византийский историк Критовул о Южных славянах и других народах Балканского полуострова у XV веке", *Византийский временник*, 4 (1951), 91—121.
474. R. Urbánek, *Vladislav Varnenčík — skutecnost a legenda*, Prag 1937.
475. А. Урошевић, „Вучитрн", *Глас Скопског научног друштва*, 19 (1938), 215—229.
476. А. Урошевић, *Топоними Косова*, Београд 1975.
477. Б. Ферјанчић, „Вести кратких хроника о српској средњовековној историји", *Глас САНУ*, 338, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145—172.
478. Б. Ферјанчић, „Византинци у Србији"... Б. Ферјанчић, „Византинци у Србији прве половине XV века", *ЗРВИ*, 26 (1987), 173—212.
479. Б. Ферјанчић, *Деспоти*... Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

480. Б. Ферјанчић, „Севастократори и кесари у Српском царству", *ЗФФ*, X/1 (1970), 255—268.
481. Б. Ферјанчић, „Севастократори у Византији", *ЗРВИ*, 11 (1968), 141—190.
482. J. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, II, Leipzig 1869.
483. Н. Филиповић, „Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека", *Годишњак ДИБиХ*, 6 (1954), 63—85.
484. Н. Филиповић, „Неколике биљешке"... Н. Филиповић, „Неколике биљешке око Смедерева", *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, Београд 1970, 121—141.
485. N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.
486. J. V. A. Fine, „An accursed Byzantine Princess: how did Jerina Kantakuzena acquire her bad name?", *Ninth Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers*, 4—6 (November 1983), 64—66.
487. J. V. A. Fine, „Mysteries about the Newly Discovered Srebrnica — Visoko Bishopric in Bosnia (1334—1441)", *East European Quarterly*, VIII, № 1, March 1974, 33—43.
488. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980.
489. V. Fraknói, *A. szerb trópraelendensek 1458-ban*. Szásadok 1909. 589—593.
490. V. Fraknói, „Kardinal Karvajal u Bosni 1457", *ГЗМ*, 2 (1890), 9—12.
491. V. Fraknói, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Romai scentszékkel a Konstanczi zsinattól a Moháczi Vészig*, II, Budapest 1902.
492. Ph. Franki, *Der Friede von Szegedin und die Geschichte seines Bruches*, Leipzig 1904.
493. Pesty Frigyes, *Brankovics György, rácz despota*, Budapest 1923.
494. O. Halecki, *The Crusade of Varna: a Discussion of Controversial Problems*, New York 1943.
495. J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I—II, Pest 1827—1928.
496. A. Handžić, „Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka", *Simpozijum o Skenderbegu* (9—12. maj 1968), Priština 1969, 201—209.
497. K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I—II, Leipzig 1867—1868.
498. J. Hofer, *Johannes Kapistran*, I—II, Romae 1964—1965.
499. B. Homan, *Geschichte des ungarichen Mittelalters*, II, Berlin 1943.
500. R. Horvat, „Rat kralja Vladislava Varnenčika s Turcima i s kraljicom Elizabetom", *Nastavni vjesnik*, 10 (1902), 199—212, 322—336.
501. R. Horvat, „Rat s Turcima godine 1443", *Nastavni vjesnik*, 11 (1903), 577—601.
502. Б. Храбак, „Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду", *Огледи*, 1, Београд 1952, 55—67.
503. Б. Храбак, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300—1541)", *Годишњак града Београда*, 27, Београд 1980, 57—69.
504. Б. Храбак, „Куга у балканским земљама под Турцима од 1450 до 1600 године", *ИГ*, 1—2 (1957), 19—36.
505. Б. Храбак, „Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века", *Глас САНУ*, CCLXL, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд 1974, 33—70.
506. Б. Храбак, „Рудник"... Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина", *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 14 (1984), 5—85.
507. Б. Храбак, „Свештена лица на Косову и у суседним крајевима 1455. године", *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, 9 (1972), 67—80.
508. B. Hrabak, „Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća", *Glasnik Muzeja Kosova*, 11 (1971—1972), 135—148.
509. Б. Храбак, „Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом", *Годишњак Музеја града Београда*, 3 (1956), 99—106.

510. Б. Храбак, „Трг Ваљево"... Б. Храбак, „Трг Ваљево у средњем веку", *ИГ*, 3—4 (1953), 91—102.
511. A. Huber, „Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken, 1440—1443", *Archiv für österreichische Geschichte*, Band 68 (1886), 159—207.
512. J. Huizinga, *Jesen srednjega vijeka*, Zagreb 1964.
513. Л. Црнић, „Рукопис Стефана доместика", *Библиотекар*, 20 (1968), 61—81.
514. М. Цуњак, „Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву", *Саопштења*, 16 (1984), 249—257.
515. Е. Чакра, *Ђурђе Смедеревац и жена му Јерина*, Прештампано из *Данице*, Нови Сад 1867, 1—48.
516. К. Чешљар, „Проблем конзервације живописа старе цркве у Смедереву", *Саопштења*, 9 (1970), 173—177.
517. Х. Шабановић, „О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку", *ИГ*, 3—4 (1955), 59—77.
518. В. Шалипуровић, „Нека питања границе Босне и Херцеговине и Десповине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу", *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића"*, 7 (1979), 195—207.
519. I. Ševčenko, Intellectual Repercussions of the Council of Florence, Church History, 24 (1955), 291—323.
520. Г. Шкриванић, „Два фалсификата из XVII столећа скопског надбискупа Петра Богданија", *ИЧ*, 3 (1951—1952), 107—128.
521. Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића", *ИЧ*, 20 (1973), 125—136.
522. G. Škrivanić, „Zašto despot Đurađ nije učestvovao u bici na Varni 1444", *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 16 (1970), 227—230.
523. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
524. Г. Шкриванић, „Fra Mauro, il Mappamondo", *ИЧ*, 12—13 (1963), 157—166.
525. Љ. Штављанин-Ђорђевић, „Један недовољно познат помени из времена деспота Ђурђа Бранковића", *Археографски прилози*, 9 (1987), 331—347.
526. J. Vicens Vives, *Els Trastamares (segle XV)*, Barcelona 1956.
527. E. Zachariadou, „The First Serbian Campaigns of Mehemmed II (1454, 1455)", *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, 14 (1964), 837—840.
528. D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris 1932, II, Athènes 1953.
529. J. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, I—II, Hamburg — Gotha 1840—1854.

РЕГИСТАР

Кунцели, село код Теочака, 537.

Саставио:
Зоран Живковић Христић

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Момчило Спремић рођен је 1937. године у Доњој Бадањи код Лознице. Завршио је 1961. Филозофски факултет у Београду, на коме је магистрирао 1965. а докторирао 1969. године. Почетком 1962. изабран је за асистента, 1970. за доцента, 1976. за ванредног, а 1983. за редовног професора. Сада обавља дужност управника Одељења историјских наука Филозофског факултета у Београду.

Момчило Спремић бави се историјом Балканског полуострва и Средоземља (Италија, Шпанија) у позном средњем веку. Пуних тридесет година радио је у Дубровачком архиву, али и у научним установама, архивима и библиотекама Венеције, Рима, Напуља, Стразбура, Париза, Барцелоне. Објавио је око две стотине научних радова у нашим и страним часописима, а његова докторска дисертација *Дубровник и Арагонци 1442—1495*, доживела је два издања (1971. српско у Београду, а 1986. италијанско у Палерму). Један је од аутора *Историје српског народа* у издању Српске књижевне задруге. На Филозофском факултету у Београду предаје Општу историју средњег века и Латинску палеографију с дипломатиком.

САДРЖАЈ

МОМЧИЛО СПРЕМИЋ

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА

Издавач
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
Београд, Српских владара 19

За издавача
Радомир Радованац

Главни уредник
Милорад Ђурић

Уредник
Гордана Б. Тодоровић

Рецензенти
Радован Самарџић
Сима Ћирковић

Технички уредник
Слободан Николић

Коректор
Владимир Јанковић

Тираж 1.000

Штампа
ВОЈНА ШТАМПАРИЈА — БЕОГРАД
Генерала Жданова 40 б